

R. 436. 51593

II. pld.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
BERLÁSZ JENŐ

81. ÉVFOLYAM

1—10. SZÁM

BUDAPEST, 1947

SZÁZADOK

Revue de la Société Historique Hongroise

Szerkesztőség: Budapest VIII., Eszterházy-utca 26. Kelet-európai Tudományos Intézet.

Kiadóhivatal: Budapest I., Bécsikapu-tér 4. Országos Levéltár.

A szerkesztésért és kiadásért *dr. Berlász Jenő* felelős.

A „Századok” előfizetési díja évi 24 Ft. A Magyar Történelmi Társulat tagjai a tagdíj (évi 16 Ft) fejében kapják.

Postatakarék-pénztári csekk-számla száma: 1099.

RÉSUMÉS

EN LANGUE FRANÇAISE

PP. 367—371

A Magyar Történelmi Társulat kapható kiadványainak jegyzéke:

	Bolti ár forint	Tagok részére
Magyarország újabbkori történetének forrásai:		
<i>Viszota Gy.</i> : Gr. Széchenyi István naplói, I—VI. k. &	50.—	36.—
—: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája		
Kossuth Lajos, I—II.	130.—	96.—
<i>Tolnai V.</i> : Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi		
hagyatéka. Csak a III. kötet	50.—	36.—
<i>Ferenczi Z.</i> : Gr. Széchenyi István: Kelet népe	50.—	36.—
<i>Iványi-Grünwald B.</i> : Gr. Széchenyi István: Hírlap	50.—	36.—
<i>Domanovszky S.</i> : József nádor élete I/1—2.	80.—	56.—
—: József nádor iratai II—IV. köt. &	50.—	36.—
<i>Lukinich I.</i> : A szatmári béke története	50.—	36.—
<i>Mályusz E.</i> : Sándor Lipót főherceg nádor iratai ..	50.—	36.—
<i>Miskolczy Gy.</i> : A horvát kérdés története, I—II. k.	80.—	64.—
<i>Hajnal I.</i> : A Kossuth-emigráció Törökországban,		
I. kötet	50.—	36.—
<i>Szekfű Gy.</i> : Iratok a magyar államnyelv történeté-		
hez	50.—	36.—
<i>Steier L.</i> : Beniczky Lajos visszaemlékezései	50.—	36.—
<i>Madzsar I.</i> : Farádi Vörös Ignác naplója	20.—	16.—
<i>Wlassics Gy.</i> : Csengery Antal hátrahagyott iratai	40.—	32.—
<i>Angyal D.</i> : Falk M. és Kecskeméthy A. levelezése	50.—	36.—
<i>Szabó D.</i> : A magyarországi úrbérrendezés története		
Mária Terézia korában	50.—	36.—

R. 436. 51593

II. pld.

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
BERLÁSZ JENŐ

81. ÉVFOLYAM
1947

51/1951.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM

	Lap
ECKHART FERENC: <i>Elnöki megnyitó beszéd</i>	1—6

TANULMÁNYOK

ALFÖLDI ANDRÁS: <i>A Duna és Rajna régiójának közös problémái a római korban</i>	7—22
TÓTH ZOLTÁN: <i>Szent István legrégibb életrata nyomán</i>	23—94
DECKER-HAUFF, HANSMARTIN: <i>A legkorábbi magyar-bizánci házassági kapcsolatok</i>	95—108
MAKKAI LÁSZLÓ: <i>A Csallóköz településtörténeti vázlata</i>	109—135
HÁZI JENŐ: <i>Egy adat Liptó megye kialakulásához</i>	136—139
BAKÁCS ISTVÁN: <i>Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században</i>	140—151

BESZÁMOLÓK

DEÉR JÓZSEF: <i>A német nemzetiszocialista történetírás</i>	152—177
BARTA ISTVÁN: <i>Az osztrák történetírás a második világháború után</i>	178—191
PERÉNYI JÓZSEF: <i>A török történetírás</i>	192—202
DERCSÉNYI DEZSŐ: <i>Az újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése</i>	203—211

TUDOMÁNYOS VITA

GYÓNI MÁTYÁS: <i>A legkorábbi magyar-bizánci házassági kapcsolatok kérdéséhez</i>	212—219
KNIEZSA ISTVÁN: <i>Észrevételek Ila Bálint Gömör megyé-jéhez</i> ...	220—228
ILA BÁLINT: <i>Megjegyzések a családnévminősítés módszertanához</i>	229—236

ISMERTETÉSEK

Lap

ALFÖLDI ANDRÁS, lásd 349.	
ANDREAS, WILLY: <i>Staatskunst und Diplomatie der Venetianer im Spiegel ihrer Gesandtenberichte</i> . Ism. Juhász Lajos	309
BAÁN KÁLMÁN, lásd 345.	
BAKÁCS ISTVÁN, lásd 340.	
BAUMGARTEN SÁNDOR, lásd 350.	
BÁN IMRE, lásd 346.	
BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez</i> . Ism. Farkas László	329
BARLÁSZ JENŐ, lásd 352.	
BERTALAN VILMOS, lásd 246.	
BITTNER LAJOS, lásd 338.	
BÓNIS ÉVA, lásd 276.	
BORSA IVÁN, lásd 341.	
BÖDEY JÓZSEF, lásd 353.	
BUCSAY MIHÁLY, lásd 346.	
<i>Budapest Régiségei XIV</i> . Ism. Erdélyi Gizella	272
CHOISY, J. E., lásd 351.	
CSAPLÁROS ISTVÁN, lásd 353.	
CSAPODI CSABA, lásd 352.	
CSORBA TIBOR: <i>A humanista Báthory István</i> . Ism. Gerézdi Rabán	302
DEÉR JÓZSEF, lásd 350.	
DEZSÉNYI BÉLA: <i>Magyarország és Svájc</i> . Ism. Salacz Gábor	261
DEZSÉNYI BÉLA, lásd 263.	
DOMANOVSKY SÁNDOR: <i>József nádor élete I—II</i> . Ism. Miskolczy Gyula	319
DRAGANU, TUDOR: <i>La doctrine juridique de la couronne hongroise</i> . Ism. Eckhart Ferenc	297
<i>Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből</i> . Ism. Benda Kálmán	261
ECKHART FERENC: <i>Magyar alkotmány- és jogtörténet</i> . Ism. Bónis György	237
<i>Egyháztörténet</i> . Ism. Vanyó Tihamér	345
ELEKES LAJOS, lásd 352.	
EMBER GYÖZÖ: <i>Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig</i> . Ism. Komjáthy Miklós	305
EMBER GYÖZÖ, lásd 344.	
ESZE TAMÁS, lásd 345, 348.	
<i>Études Slaves et Roumaines</i> . Ism. Tóth András	353
FASOLI, GINA: <i>Le incursioni ungare in Europa nel secolo X</i> . Ism. Deér József	288
FETTICH NÁNDOR: <i>Győr a népvándorláskorban</i> . Ism. Lengyelne Kovrig Ilona	279
FÖGLEIN ANTAL, lásd 343.	
FRANKFORDINUS PANNONIUS, BARTHOLOMAEUS: <i>Opera quae supersunt</i> . Ism. Gerézdi Rabán	301
GALLA FERENC: <i>A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a vatikáni levéltárban</i> . Ism. Vanyó Tihamér	316
GALLA FERENC, lásd 342.	

GARÁDY SÁNDOR, lásd 275.	
GÁLDY LÁSZLÓ, lásd 262, 354.	
GÁRDONYI ALBERT: <i>Óbuda és környéke a középkorban.</i> Ism. M—ó.	297
GÁRDONYI ALBERT: <i>Budapest közállapotai a XVIII. század elején.</i> Ism. M—ó.	315
GÁRDONYI ALBERT: <i>A középkori Buda határai.</i> Ism. M—ó.	296
GÁRDONYI ALBERT: <i>A hétszázéves Budapest.</i> Ism. M—ó.	297
GÁRDONYI ALBERT, lásd 275, 276, 342.	
GEREVICH LÁSZLÓ, lásd 275.	
GOGOLÁK LAJOS, lásd 352.	
GULYÁS JÓZSEF, lásd 346.	
GYÓNI MÁTYÁS, lásd 352, 354.	
GYÖRFFY GYÖRGY, lásd 352.	
HADROVICS LÁSZLÓ, lásd 353.	
HALPHEN, LOUIS: <i>Initiation aux études d'histoire du moyen âge.</i> Ism. Kom-játhy Miklós	299
HASSENSTEINIUS, BARO A., LOBKOWITZ: <i>Epistolae.</i> Ism. Gerézdi Rabán ...	301
HERMANN EGYED: <i>Kurbély György veszprémi püspök.</i> Ism. Nyers Lajos ...	317
HOLUB JÓZSEF: <i>A magyar alkotmánytörténelem vázlata. I.</i> Ism. Degré Alajos	242
HUNYADY ILONA: <i>A kelták a Kárpátmedencében. I—II.</i> Ism. Szántó Imre	271
HUSZÁR LAJOS, lásd 346.	
ILLYÉS GÉZA, lásd 346.	
IVÁNYI BÉLA, lásd 312, 343.	
JAKÓ ZSIGMOND: <i>Az erdélyi vajda kancelláriájának szervezete a XVI. század elején.</i> Ism. Kumorovitz L. Bernát	303
JAKÓ ZSIGMOND: <i>Adatok a torockói jobbáglázadások történetéhez.</i> Ism. Mak-kai László	300
JANKOVIČ, VENDELIN, lásd 341.	
JÁNOSY DÉNES, lásd 338.	
JÁRDÁNYI-PAULOVICS ISTVÁN, lásd 274.	
JÁSZAY MAGDA, lásd 350.	
JUHÁSZ KÁLMÁN: <i>A százéves Kübekháza.</i> Ism. Nagy István	337
KARPAT, JOZEF: <i>Zákonodarná moc v Uhorsku v rokoch 1526—1604.</i> Ism. Fügedi Erik	308
KEMÉNY G. GÁBOR, lásd 263.	
KLEIN GÁSPÁR, lásd 340.	
KLEMPA KÁROLY: <i>Fejér György kecskényi diákévei.</i> Ism. Tóth László	318
KOMORÓCZY GYÖRGY: <i>Borkivételünk észak felé.</i> Ism. Besnyő (Bezsák) Miklós	310
KÓSA JÁNOS, lásd 350.	
KOSÁRY DOMOKOS: <i>Kossuth Lajos a reformkorban.</i> Ism. Eckhart Ferenc	327
KOSÁRY DOMOKOS, lásd 351.	
KOVÁCS ENDRE, lásd 354.	
KOVÁCS LAJOS, lásd 341.	
Körmendi Füzetek. Ism. Bakács István	312
KUTZIÁN IDA, lásd 276.	
LÁSZLÓ GYULA: <i>A honfoglaló magyar nép élete.</i> Ism. Fettich Nándor	281

VI

LEDERER EMMA: <i>A magyar társadalom a honfoglalástól 1918-ig.</i> Ism. Mérei Gyula	Lap 244
<i>Levéltári Közlemények.</i> Ism. Niklay Péter	338
MACARTNEY, C. A., lásd 351.	
MAKKAI LÁSZLÓ: <i>Erdély története.</i> Ism. Veress Endre	250
MAKKAI LÁSZLÓ: <i>Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron.</i> Ism. Bélay Vilmos	295
MAKKAI LÁSZLÓ, lásd 350.	
MARKOV, JOSEF: <i>Prehľad literatury právnych dejín na území československej republiky z rokov 1939–1945.</i> Ism. Fügedi Erik	267
MÁLYUSZ ELEMÉR, lásd 347.	
NAGY J. LAJOS, lásd 354.	
NAGY LAJOS: <i>Az esküetéri római erőd, Pest város őse.</i> Ism. Nagy Tibor	276
NAGY LAJOS, lásd 274, 276.	
NAGY TIBOR, lásd 276.	
OLAY FERENC, lásd 351.	
PAPP LÁSZLÓ, lásd 344.	
PATEK ERZSÉBET, lásd 276.	
PÁSZTOR LAJOS, lásd 342.	
PFEIFFER JÁNOS: <i>A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai 1554–1760.</i> Ism. Hermann Egyed	315
PILLIAS, E., lásd 351.	
RADNÓTI ALADÁR, lásd 354.	
RAPANT DANIEL: <i>Ilegálma Madarizacia 1790–1840.</i> Ism. Décsy Gyula	
<i>Revue d'Histoire Comparée.</i> Ism. Gáldi László	349
<i>Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.</i> Ism. Besnyő (Bezsák) Miklós	265
RUTKOWSKI, JAN, lásd 265, 266.	
SCHMITZ, PHILIBERT: <i>Geschichte des Benediktinerordens I.</i> Ism. Csóka J. Lajos	289
SOÓS IMRE, lásd 343.	
SÓTÉR ISTVÁN: <i>Magyar francia kapcsolatok.</i> Ism. Dezsényi Béla	259
STANISLAV, JÁN: <i>Odkryté mená slovenských miest a dedín.</i> Ism. Kniezsa István	291
SÜMEGHY DEZSŐ, lásd 340.	
SZABÓ ISTVÁN, lásd 346, 351.	
SZEMERÉNYI OSZVALD, lásd 354.	
SZENTIVÁNYI BÉLA: <i>A piarista kuztodiátus gazdaságtörténete.</i> Ism. Kalász Elek	334
SZIMONIDESZ LAJOS, lásd 348.	
SZILÁGYI JÁNOS, lásd 273, 276.	
TAMÁS LAJOS, lásd 354.	
TANODI, ZLATKO, lásd 343.	
TAURINUS, STEPHANUS: <i>Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum.</i> Ism. Gerézdi Rabán	301
<i>A torockószentgyörgyi Thorockay-család levéltára.</i> Ism. Maksay Ferenc	300
TOMPA FERENC, lásd 273.	
I. TÓTH ZOLTÁN, lásd 351.	
VERNADSKY, GEORGE: <i>Ancient Russia.</i> Ism. Harmatta János	267

HÍREK

DOMANOVSKY SÁNDOR hetven éves. <i>Hajnal Istvántól</i>	355
<i>Vidéki közgyűjtemények háborús károsodásai</i> (Vargha László)	360
<i>Az erdélyi tudományos intézmények állapotáról</i>	364
ERDÉLYI LÁSZLÓ † Negr. Csóka J. <i>Lajostól</i>	356
VISZOTA GYULA † Negr. Bártfai Szabó Lászlótól	358
ZAMBRA ALAJOS † Negr. J. M.-tól	364
BALOGH ILONA † Negr. A. M.-tól •	365
<i>Kinevezések</i>	365
<i>Tudományos felolvasó ülések</i>	365
<i>Embertani tár megszervezése</i>	366
<i>Francianyelvű kivonatok</i>	367

E SZÁM MUNKATÁRSAI

CIKKÍRÓK

ALFÖLDI ANDRÁS „A magyar föld archeológiája“ c. tárgykör nyilvános rendes tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * BAKÁCS ISTVÁN egyetemi magántanár, országos levéltárnok * BARTA ISTVÁN, a Keleteurópai Tudományos Intézet tanára * DECKER-HAUFF HANSMARTIN állami levéltáros Stuttgartban * DEÉR JÓZSEF a középkori magyar történelem nyilvános rendes tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * GYÓNI MÁTYÁS egyetemi magántanár, a Keleteurópai Tudományos Intézet tanára * HÁZI JENŐ Sopron város főlevéltárnoka * ILA BALINT országos levéltárnok * KNIEZSA ISTVÁN a szláv filológia nyilvános rendes tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * MAKKAJ LÁSZLÓ egyetemi magántanár * TÓTH ZOLTÁN egyetemi nyilvános rendes tanár, a Magyar Történeti Múzeum osztályigazgatója.

A KISEBB KÖZLEMÉNYEK SZERZŐI

BAKÁCS ISTVÁN egyetemi magántanár, országos levéltárnok * BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ ny. könyvtárigazgató * BÉLAY VILMOS országos levéltárnok * BENDA KÁLMÁN egyetemi magántanár, a Keleteurópai Tudományos Intézet tanára * BESNYŐ (BEZSÁK) MIKLÓS középiskolai tanár * BÓNIS GYÖRGY a jogtörténelem nyilvános rendes tanára a szegedi tudományegyetemen * CSÓKA J. LAJOS bencés, pannonhalmi főiskolai tanár * DÉCSY GYULA egyetemi tanársegéd * DEÉR JÓZSEF a középkori magyar történelem nyilvános rendes tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * DEGRÉ ALAJOS egyetemi magántanár, miniszteri tanácsos * DEZSÉNYI BÉLA egyetemi magántanár, a Széchenyi könyvtár hírlaptárának vezetője * ECKHART FERENC a jogtörténelem nyilvános rendes tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ERDÉLYI GIZELLA régész, a Magyar Nemzeti Múzeum őre * FARKAS LÁSZLÓ gimnáziumi igazgató * FÜGEDI ERIK országos levéltárnok * GÁLDI LÁSZLÓ egyetemi nyilvános rendkívüli tanár * GERÉZDI RABÁN egyetemi magántanár, múzeumi könyvtárnok * HAJNAL ISTVÁN az újkori egyetemes történet nyilvános rendes tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * HARMATTA JÁNOS intézeti tanár * HERMANN EGYED a magyar történelem nyilvános rendes tanára a szegedi egyetemen * JUHÁSZ LAJOS lektor a müncheni egyetemen * KALÁSZ ELEK intézeti tanár * KNIEZSA ISTVÁN a szláv filológia nyilvános rendes tanára a Pázmány Péter Tudományegyetemen * KOMJÁTHY MIKLÓS egyetemi magántanár, a Keleteurópai Tudományos Intézet tanára * KUMOROVITZ L. BERNÁT premontrei kanonok, egyetemi c. nyilvános rendkívüli tanár * LENGYELNÉ KOVRIG ILONA régész, a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselője * MAKKAJ LÁSZLÓ a Keleteurópai Tudományos Intézet tanára * MAKSAJ FERENC a Keleteurópai Tudományos Intézet tanára * MÉREI GYULA egyetemi magántanár, a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara könyvtárosa * MISKOLCZY GYULA egyetemi nyilvános rendes tanár, a Bécsi Magyar Kultúrintézetek főigazgatója * NAGY ISTVÁN székesfővárosi levéltáros * NAGY TIBOR egyetemi magántanár, a Fővárosi Múzeum őre * NIKLAY PÉTER székesfővárosi levéltárnok * NYERS LAJOS piarista tanár * SALACZ GÁBOR egyetemi magántanár, intézeti tanár a pécsi egyetemen * SZÁNTÓ IMRE régész * TÓTH ANDRÁS a Keleteurópai Tudományos Intézet tanára * TÓTH LÁSZLÓ az egyetemes történelem nyilvános rendes tanára a szegedi egyetemen * VÁNYÓ TIHAMÉR bencés, egyetemi magántanár, pannonhalmi főiskolai tanár, VARGHA LÁSZLÓ a Néprajzi Múzeum igazgatója.

ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉD*

Azt hiszem, nem sokan gondoltak arra, hogy a Magyar Történelmi Társulat a napokban töltötte be 80. életévét, ha nem is törtélen erőben, talán még azt sem mondhatjuk, teljes szellemi frissességben, de semmiesetre sem végelgyengülésben. Tekintsünk ez alkalomból vissza társulatunk múltjára és ma, amikor társulatunknak nem sok oka és módja van ünnepelni, vessünk egy pillantást a körábbi hasonló évfordulókra és merítsünk erőt jövőnkre!

Társulatunk hőcsőjét a kiegyezés nemzedéke ringatta azokban a történelmünkben oly ritkán előforduló években, amikor a nemzet az idegen hatalom elnyomásának, a szabadság elvesztésének nehezen elviselt éveit után, nemzetiségébe és gazdasági jólétébe vetett legjobb reményekkel, megokolt bizalommal tekinthetett jövő fejlődése elé. Ezt a bizalmat a nemzet történetéből iparkodott a kiegyezés nemzedéke méríteni. Mint Horváth Mihály az előkészítő gyűlésen fejtegette: „A népek, amelyek függetlenségüket helvre akarják állítani, felkutatják történelmi jogait s elévülhetetleneknek kiáltják ki azokat.“ „A nemzeti érzelemnek a történelem tudománya képezi leghatékonyabb dajkáját, mert nem lehet öntudatos nemzeti érzelem senkiben, aki nemzeti történelmét nem ismeri.“ „A nemzelet nemcsak az élő nemzedékek alkotják, részei annak a letűnt nemzedékek is egyaránt s a holtak nagy befolyást gyakorolnak az élőkre.“ A történelmi tanulmányokat ezért a társadalomnak pártfogásába kell venni. Ennek az elérése végett alakult meg a Társulat. Célja a nemzeti történelmi irodalom felvirágoztatása volt, aminek az alapítók két feltételét látlák: Ha a kultúrgyűjtemények gazdagok, a nemzeti élet minden ágára kiterjednek és ha a nagyközösségben érdeklődés keletkezik irántuk és történelmi érzék fejlődik ki.

* A Magyar Történelmi Társulat 1947. évi június hó 26-án tartott közgyűlésén elmondotta Eckhart Ferenc elnök.

Az alakuló közgyűlésen, amelyet a nagy nemzeti ünnep, Ferenc József koronázásának napjaiban, 1867. június 13-án tartottak, az első elnök, Mikó József gróf beszédéből még egy cél megfogalmazása esendült ki. Ez a magyar történetírás átalakulása: „Homer-féle hősies elem, a regényes, olykor merészségre való hajlam kiküszöbölése, a mondai elemnek a költészet terére való szorítása” --- szóval a történetírók öszlönzése, hogy a kor színvonalán álló műveket írjanak. Azonkívül az új Társulat a tudománynak szélesebb körökben kívánt művelőket szerezni: helvi történetírókat, családtörténészeket, tudománykedvelőket nevelni és nem utolsó sorban kis és nagy Maecenasokat megnevelni, „akik nélkül soha sehol sem virágzik sem a tudomány, sem a művészet”. Mindezt az új Társulat elsősorban folyóiratával, a Századokkal akarta elérni. Ha ennek első tíz évfolyamát állapozzuk, úgy látjuk, hogy anyagának túlnyomó részét oklevelek, emlékiratok, levelek közlése, peccések, címerek, érmek ismertetése, levéltárak leírása, „dokmányérdekességek” töltik be. Néhány kisebb-nagyobb cikk és egy-két, inkább csak nagyobb munkákról szóló ismertetés egészíti ki a történelmi forrásanyagot. Az anyag nem csekély része vonatkozik a kuruckorra: Thaly Kálmán, II. Rákóczi Ferenc íródeákja, a Társulat első titkára és legtevékenyebb alapítójának érdeklődése köréből.

A Társulat működésének irányzatát nem kisebb ember helvesselte, mint a turini száműzetésből küldött megnyilatkozásaival mindig nagy hatást elérő Kossuth Lajos. Mikor Thallóczy Lajos, a Társulat segédtitkára 1877-ben megküldte Kossuthnak a Századok azévi első négy füzetét, ő hosszabb levélben válaszolt. Ebben azt fejtegette, hogy nemzet csak „történelmileg születhetik, történelmileg él, s történelmével kapja és bírja népjogát”. Kossuth, a liberalizmus eszméjének bajnoka úgy látta a történelmet, hogy a nemzetek életében korszakonként egy-egy vezéreszme uralkodik, amelyek szolgálatában nem szabad elkésni. A létért folytatott küzdelem az elmaradottat nyomorúságra kárhoztatja. Mint virágos stílusában mondja: „Helyünket, amelyet az európai társadalomban, mint annak integráns része, történelmünkkel elfoglaltunk, csak úgy tarthatjuk meg, ha a kor vezéreszméje által kijelölt tevékenység ojtványágát történelmi fejleményű nemzeti jellemünk élő fájába ojtjuk”.

Kossuth ezt a kis történet-filozófiát kiegészítette a módszerre vonatkozó nézetével: „nagyon helyes, hogy a magyar Történelmi Tár-

sulat az anyaggyűjtést tekinti fő feladatának. Sok rejtett bányakincs vár még e részben kiaknázásra, mely nemcsak homályt oszlat, hanem sok lévedést rectifikálhat, hanem az események logikájára is világot vethet, ami nélkül pedig lehet annálisokat összefűzni, s azokat szubjektív hajlamok szerint kiszínezni, de történelmet írni bizony bajosan.“ Kossuth tehát ugyanazt tartotta a Társulat főfeladatának, amit első alapítói is legfontosabbnak vélték: a történeti forrásanyag gyűjtését, gyarapítását. Ezt a célt szolgálták elsősorban a Társulatnak évente megtartott vándorgyűlései, melyek alkalmából egy-egy megye eddig ismeretlen levéltárait főleg a családi levéltárakat kutatták át bizottságok. E gyűléseken érintkezésbe jutott a Társulat a megyei földbirtokos osztállyal, a régi nemesi középosztály örököseivel, akik az abszolutizmus és a provizórium sivár korszaka után országszerte barátsággal és lelkes ünnepséggel fogadták a nemzeti múlt kutatóit. A Társulat lízèves fennállásának megünneplése alkalmából az akkori elnök, Horváth Mihály, különösen kiemelte a Társulatnak ezzel a működésével szerzett érdemeit és a vándorgyűlések alkalmából gyűjtött anyag nagy értékét, mert az kiegészítette történetírásunk eddigi forrásait, amelyek csak a politikai és nemzetközi életre, a harcok és forradalmak eseményeire vonatkoztak, olyan adatokkal, amelyek a mindennapi életéről, a társadalmi és műveltségi viszonyokról adtak tájékoztatást. A lízèves jubileum idejében a Társulatnak 143 alapító és 1200 évdíjas tagja volt, akiknek tagdíjai bőven fedezték a Társulat kiadásait.

Multak az évek, az eredeti célkitűzésnek serény munkájában. A 25 éves évforduló önvizsgálatra készítette a Társulat elnökségét. A tudományos társulatok üdvözlése mellett és kiküldöttjeinek jelenlétében lefolyt ünnepi jubileumi közgyűlésen, amelyről Emlékkönyv is jelent meg, a Társulat elnöke, Szécsen Antal gróf, beszédében azt fejtegette, hogy nemcsak az adatgyűjtés, hanem a hazai történet „beható részletezése“ is főfeladata a Társulatnak, hogy az összefoglaló hazai történetirodalomnak megbízható talajt készítsen elő. A magyar történetirodalom, inkább van szerinte arra utalva, mint bármely más, hogy a különféle korszakok részleteit kulassa, mert alig van ország és nemzet, amelynek létfeltételei korszakonként annyira módosultak volna, mint hazánkéi. Ennek az utóbbi feladatnak a Társulat a „Magyar Történeti Életrajzok“ kiadásával felelt meg. Megállapítja azt is, hogy a Társulat a jelenkor történetétől majdnem teljesen eltekintett, érve ezen a XIX.

század történetét. Ezt azzal indokolta, hogy ez közel áll a napi események ellentéteihez és gyakran a szenvedélyekhez is. „Gyorsan hervadtak el minden siker mellett az írói babérok a közel-eső korok történetíróinál.“ S itt Sybelt, a német császárság megalapításának, Bismarck korának történetíróját hozta fel példánul.

A „Századok“ harmadik decenniumának kötetében valóban fogyóban vannak a puszta adatközlések, amelyek az első két évtized kötetét betöltötték. Ezek a Történelmi Társaság szorultak. Előtérbe nyomultak a hazai történet egy-egy részletével foglalkozó tanulmányok.

Ugyanekkor a Társulat titkára és akkori vezető szelleme, Szilágyi Sándor, még mindig lelkesedéssel beszélt, mint legnagyobb eredményről, az évente rendezett vidéki kirándulások angyaggyűjtéséről. „Bejárni az országot kelettől nyugatig, felkutatni a levéltárakat, amelyek még zárva voltak a búvárkodás elől — ez volt a cél.“ „Ki tudta volna megmondani, mi van a rejtett bányákban? Megmondani senki — csak sejteni lehetett. S a sejtésem a való árnyékának bizonyult be: Az első tíz év eredménye a megelőző század munkáját túlszárnyalta.“ A 80-as években mégis ritkábbak lettek a vidéki kirándulások, csak két-három évenként rendezték őket, de még mindig fenntartották az összeköttetést a Társulat és a vidéki közönség között. Ennek volt jórészt köszönhető, hogy a Társulat könnyen túlélte azt a csapást, amelyet alaptőkéjének elszikkasztása és pénztárnokának öngyilkossága folytán szenvedett (1890). A közönség bizalma sem ingott meg és az alaptőke másfél év múlva elérte a 40.000 akkori forintot.

A XIX. század első tizedében a Társulat egyre inkább a hívtasos történészek társasága lett. Már a 40. évfordulókör felhangzik a panasz a nagyközönség érdeklődésének hiányáról és ez utóbb még fokozódott.

Az első világháború idejében töltötte be társulatunk 50. életévét. Az ünnepségre nem volt alkalom, a Társulat csak tiszteleti tagok választásával emlékezett meg a jubileumról, ritka dátumról magyarországi tudományos egyesület történetében. Mégis fontossá vált az 1917. év Társulatunk életében azzal, hogy Thallóczy Lajos, Teleki Géza gróf utódjának rövid ideig tartó elnöksége után Klebelsberg Kunó gróf került az elnöki székbe, akinek köszönhető volt, hogy az első világháború nem rendítette meg alapjában Társulatunkat. Az ő elnöksége értett elődeiétől. Míg azelőtt a Társulat titkárai: Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor voltak az irányadók a

szellemi vezetésben, az ő tevékeny, örökké tervező személyében az elnök vette át ezt a szerepet. Ő mindjárt első megnyitó beszédében kifejtette, hogy a történetkutatásban is át kell térni a megszervezett, előre kitervezett, kollektív munkára. Ennek alapjául a történettudós-nevelés megszervezését, „tisztos megélhetést és kellő előmenetelt biztosító állások” létesítését és történeti intézetek felállítását jelölte meg. Egyúttal felhívta a figyelmet arra, hogy az eddigi forráskiadások nem terjeszkedtek ki a XVIII. és XIX. század anyagára, mely időben a háború és vallási ellentétek helyébe „közjogi, kulturális és közgazdasági törekvések léptek”, ezek nyomán épült fel a modern Magyarország. Különösen utalt arra, hogy a jobbagyság történetére vonatkozó anyag csaknem teljesen ismeretlen abból az időből, amikor, mint tudjuk, a királyi hatalom felkarolta a jobbagyság ügyét, hogy azután azt Ferenc idejében el ejtve, a liberális ellenzék vegye pártfogásába. A források viszonylagos bősége nem tarthat vissza a közléstől, legfőlegb nehezebbé teszi a forrásokat kiadó szerepét, mert ki kell válogatni a lényegest, aminek közlése fontos a történeti megismerés szempontjából.

Társulatunk új célkitűzést kapott, s ennek megvalósítását nem akadályozta meg az első világháború szerencsétlen befejezése sem. A történeti Magyarország elbukott ugyan, a török hódítás korszakának következményeivel irgalmatlanul elszámolták, de Magyarország nem volt pusztító háború színhelye. Az ország és fővárosa a háborút csak hírből ismerték. Az értelmiségi középosztálynak olyan nagyarányú süllyedése nem következett be, mint napjainkban. Mivel azonban az infláció következtében a Társulat minden vagyona elveszett, az új kiadványok csak az elnök-miniszter nagyszabású támogatásával voltak megvalósíthatók. Az első világháború és az összeomlás következménye az volt, hogy Társulatunk a minisztériumtól függő helyzetbe került, a legtöbb tudományos társulat módjára megszűnt a lehetősége annak, hogy a tagsági díjakból tartsa fenn magát, de a bőkezű támogatás lehetővé tette „Magyarország újabkori történeti forrásainak” kiadását, a Fontes és a Bécsi Magyar Történeti Intézet alapítását, ami Társulatunk harmadik negyedszázadát a magyar történetírás történetében örökké emlékezetessé tette. A Fontes-kötetek hosszú sorozata nélkül 1848 előzményeit és a nagy esztendő eseményeinek igazi rúgóit nem ismernők. Jóllehet a sorozat az egykori tervzetnek nem egészen felel meg, értéke felbecsülhetetlen annak, aki az „új Magyarország” történetével foglalkozik. Az új célkitűzésnek megfelelően

a Századok tartalma is nagy változáson ment át. Domanovszky Sándor, majd Hajnal István szerkesztésében a politikai, történelmi cikkek helyét jórészt alkotmány-, gazdaság-, művelődés-, majd társadalomtörténelmi cikkek foglalták el.

A 20-as évek nagy kezdeménye mellő folytatásra vár. 1848 centenáriumaival kapcsolatban megvannak a legjobb reményeink, hogy a sorozat kiegészül a nagy évre vonatkozó újabb csoporttal, habár már eddig is nem egy kötet szolgáltatott erre bő és nagyjelentőségű anyagot. Elég itt Károlyi Árpád, felejthetetlen emlékü tagtársunk köteleire utalnom. Reméljük, hogy a Fontes tervezett új sorozata helyreállítja az összeköttetést, társulatunk és a nagyközönség között, hozzájuttat olyan anyagi eszközökhöz, amelyek rendszeres működésünkhöz elengedhetetlenül szükségesek és talpraállítja elszegényedett társulatunkat. Ebben a reményben nyitom meg a Társulat 81. évi közgyűlését.

A DUNA ÉS RAJNA RÉGIÓJÁNAK KÖZÖS PROBLÉMÁI A RÓMAI KORBAN*

A Duna és Rajna térségének római kori életjelenségeit más perspektívából fogják elének vetíteni azok a tudósok, akik Nyugat-Európából nézik e két érintkező szféra történelmi élettanát, mást emelnek ki majd, akik a Pontus irányából vizsgálják a régmúlt folyamatok szimptomáit és talán ismét más vonásokat fogunk mi erősebben hangsúlyozni, akik a Közép-Duna mellől szemléljük Róma birodalomalkotásának sorsváltozásait. Ez így helyes s ezért, bár nem kerülhetjük ki egy általános keret felvázolását, mégis a Pannónia-kutatás szempontjait kell képviselnünk elsősorban.

Az előzményekre éppen hogy csak egy pillantást vehetünk. A Duna már réges-rég hozott és vitt kereskedelmi árut Gallia felé s utat mutatott hadra kelt népeknek, forrásától a torkolatáig, vagy visszafelé: — akkortájt utóljára a keltáknak, akiknek vándorútjára az utolsó években új fény derült. Megállapítást nyert ugyanis, hogy Kr. e. 400 körül, amikor Rómába törtek a gallusok, csak a mai Magyarország nyugati szegélyét foglalták el kelta hódítók s csak egy évszázaddal később terjesztette ki e nép uralmát az egész Kárpátmedencére, amikor Brennus hadai Delphit is feldúlták; csak az maradt érthetetlen, hogy a 300 körül feltűnő, virágzó La Tène fémművesség miért veszt el nemsokára erejét Magyarországon. A rejtély kulcsát Jacobsthal professzor nagyjelentőségű felfedezése adja meg, melyet egy antik auktorhellyel tudunk összekötni s megmagyarázni. A kelta művészet e kitűnő ismerője ugyanis megállapította, hogy a Kr. e. III. sz. első feléből való magyarországi kelta kardok díszítésmotívumai és technikája oly tökéletes meg egyezést mutat az Angliába vándorolt keltaság 250 körül kezdődő fémművességének emlékeivel, hogy ugyanazon mester és körének kezemunkáját kell e két távoli ország lelettárgyait felismernünk. Példái közül megemlítem a Witham-folyóból felszínre hozott kardnak és egy angliai pajzs-umbónak díszítését, amely azonos a böleskei kard ornamentikájával. Van mármost Trogus Pompeius művének ránkmaradt kivonatában egy olyan hely — mondai kiszínezése miatt eddig ezt nem vettük komolyan —

* A párizsi Centre de Synthèse 1947-i kongresszusán tartott előadás.

amely szerint a dunai országokba tört *Volcae Tectosages* visszamentek régi hazájukba. Mi tovább mehetünk: visszamentek, s onnan továbbmentek a Britanniába vándorló néparadattal. Ezért tűnik ott fel fémművességük s ezért a visszaesés a Dunánál.

A Kárpátmedencében maradó s az itteni illyr őslakossággal mindjobban összekeveredő keltaság meglehetősen kikapcsolódik a nyugati keltaság kulturális és gazdasági vérkeringéséből és a dunabalkáni térség hellenisztikus és itáliai színezetű civilizációjához asszimilálódik. Jól szemlélteti ezt az a tény, hogy pénze a makedon Philippeus s ennek utánzatai, melyeket Kr. e. 100 körül már maguk készítenek itt maguknak a thrák, illyr és kelta népek. Még a nem sokkal ezután Csehországból bevándorló bójok is feladják régebbi aranyvalutájukat s ezzel együtt franciaországi rokonaikkal kiépült kereskedelmi nexusaikat és áttérnek a philipeusok ezüst érték-mérőjére, alkalmazkodva a mai Ausztria s a középdunai térség gazdasági berendezkedéséhez. És mégis megérkeznek erre a nagy folyam völgyében a galliai kultúrvívmányok és hatások: a piros és fehér festésű vízszintes zónákkal díszített, pompás kivitelű nagy urnák, melyeket egyre nagyobb, számban találnak régészeink s amelyek tökéletesen megegyeznek a bíbractei s egyéb galliai analógiákkal. Velük jönnek a kanálalakú ezüsthíbulák a Rajnáthól s thrák felírású — sejtetőleg dák — pénzekon nyugati kelta pénzveretek részleteit utánozzák nálunk. Viszont a Budapest körül lakó eraviszkusok pénzveretei eljutottak Galliába is. De e néhány futólagos és a sok közül kiragadott példa csak azt mutatja meg, hogy a két nagy folyam egymást majdnem keresztező, hatalmas barázdája közvetített kölcsönhatásokat, de igazi szerves összeköttetés nem alakulhatott ki közöttük a római foglalás előtt.

Azt, hogy a Rajnához hogyan s mikor jutott Róma, mindenki tudja s azt is felesleges volna most részletezni, hogy hogyan kezdte a Kr. e. II. században egyrészt a bekebelezett Makedónia, másrészt Észak-Itália felől a Duna felé való terjeszkedését, részben az itteni harcias és vad népek rabló-portyázásainak megfékezésére s részben gazdasági penetrációval előzve meg a birtokbavételt. De a polgárháborúk befelé fordították a monarchia megszűlésével vajdó nagy republikát s így szabadon tombolhatott a bójok és a dákok keserves és egyre kiújuló küzdelme e termékeny országokért. Egyikük sem respektálta a Duna választófalát s vígan hódított a túlparton, míg tehetett. — úgy, amint a dákok terjeszkedésének véget vetni szándékozó Caesar sem akart megállni a Dunánál, ha meg nem akadályozta volna már összegyűjtött serege harcbevételét a halál.

Utána hamarosan eléri a birodalom északon végleges határait: a Duna és a Rajna, most már szerves egységbe kapcsolva egymással, választóárkakká lesznek a keleti, illetve északi partjukon rekedt népek hatalmas tömegeivel szemben, aminek legfontosabb következményét talán a fizika és geometria nyelvén tudjuk leg egyszerűbben érzékelteni. Az egyik folyam függőleges, a másik

-- nagyjában -- vízszintes folyása egy derékszöget képez, melynek szárai mellett a beléjük zárt erők állandó nyomása, különleges erősítést és merevítést követelt. Ez az energiamező észak és kelet felé viszont a mechanika szabályai szerint egyre vesztett feszültségéből, úgy hogy ha a Rajna torkolatától a Duna torkolatáig húzott pontozott vonallal kötjük össze a derékszög átlóját, körülbelül megkapjuk azt a háromszöget, amelynek erőmezeje ugyan ugyan hol Róma felé szakította szét kerítését, hol ellenkező irányban tört utat a benne tolongó zabolátlan tömegek -- elsősorban germánok -- feszítő erejének levezetésére, de mégis négy évszázadon át nagyjában konstans eleme maradt az akkori Európa települési elosztásának. Így történhetett, hogy a Skandináviából dél felé tolongó népek nem tudván áttörni e háromszöget, úgy mint ezt pl. a Kr. e. II. sz. végén a kimberek és teutonok tették, tehát délkelet felé kikerülték ezt és a Pontusnál lyukadtak ki, onnan kezdve ostromot az Impérium ellen a Kr. u. III. század derekán.

A barbár világ e nagy ketrece nem évszázados fejlődés szüleménye, nem is volt elkerülhetetlen szükségszerűség, hanem Róma három államvezetőjének váltakozó elgondolásaiból szűrődött le és parancsaik nyomán valósult meg, -- amiből látszik, hogy kiváló és gyarló egyének egyaránt, kellő helyzeti energia birtokában, hogyan szabhatnak irányt néha évszázadokra az egész emberiség milliói számára.

Az első e triászban Caesar, aki a maga zseniális hadvezéri áttekintő képességével mindjárt Gallia meghódításának első évében úgy határozta el a maga elé kitűzött feladatokat, hogy operációs területét keleten a Rajnáig tűzi ki s mikor ebben a helvetiusok vándorlása és Ariovistus germán hadai zavarni akarják, legázolja, vagy visszalöki őket. A nyolcévi súlyos küzdelem és más frontokon adódott sürgetőbb feladatok nem engedték, hogy a galliai operációkat a Rajnától keletre is kiterjessze, de arra senki sem gondol a mai történészek közül, hogy ez az önszabta korlátozás végleges volt nála. Konceptiójának akadályt nem ismerő, térátölelő szárnyalását nem állíthatta meg egy folyó, sőt véglegesen a tenger sem: ő a világot akarta meghódítani, mint Nagy Sándor: *C. Caesar non contentus opera sua litoribus Oceani claudere, Britannicae insulae caelistis iniicit manus*, írja ájtatosan Valerius Maximus

Csak egyet nem tudhatunk nála: hogy víziójának gátlás nélküli röpte reálisan számot tudott-e vetni a rendelkezésre álló erőforrásokkal. Mert a következő évszázadokban kitűnt, hogy a birodalom energiáinak mértéke ugyancsak korlátozott volt és a rendelkezésre álló összes erőtartó medencéknek ki kellett adniuk minden cseppnyi energiájukat ahhoz, hogy a Caesar után kialakított szerénvebb igényű határokat, megmerevedett defenzív állásokat meg tudják úgy ahogy védeni négyszáz éven át. -- pedig ez egy világbirodalom életében nem is olyan nagy idő! Mindenesetre az a tény, hogy Caesar halála és az utána következő súlyos bonyodalmak folván a Rajna lett a római foglalás határvonala, nem maradt következ-

mény nélkül arra nézve, hogy a Rajnától keletre hogyan alakuljon ki a barbárság elkülönítése a birodalmi területtől.

Augustus nem előre kialakított koncepciót akart megvalósítani, mint Caesar akkor, amikor meg kellett állapítania, hogy az Alpoktól északra meddig érjen az impérium, hanem az adott tényezők és helyzetekből vonta le mindig következtetéseit: éppen ezért koncepciója az idők folyamán alapvető változáson ment keresztül.

Mihelyt hozzájutott ahhoz, hogy a kérdések megoldását kezébe vegye, ott kezdte, ahol Caesar abbahagyta: a dákokkal való nagy leszámolást készítette elő avval, hogy a dalmatákon keresztülörve, a pannónok földjén elfoglalta Sisciát, mint a dákok leigázásának stratégiai bázisát. Majd Antonius miatt abba kellett hagynia az itteni akciókat és a vele való nagy leszámolás után sem jutott a folytatásukhoz igen sokáig; amikor pedig hozzákezd, akkor sem hódítani akar, hanem jobb pozíciókat teremteni északon a birodalom biztonsága érdekében. Egy germán betörés a Rajnán át és Lollius gyászos véresege, majd az alpesi törzsek és pannónok rablóbetörései váltották ki azokat a hatalmas arányú operációkat, melyek által Kr. e. 16. óta, több mint hat esztendő szakadatlan harcai árán, a Rajnától az Elbáig tolták előre a nyugati germánság elleni frontot és a Dunát egész hosszában határvonallá tették Augustus hadvezérei. Tiberius önkéntes száműzetése után azután folytatódott a Germánia végleges pacifikálására szolgáló akció: tudvalevőleg már csak ötnapi járőföldre voltak a markomann király hadaitól a Rajnától és Dunától egyszerre előrehatoló római seregek, melyek azért mentek oda, hogy a mai Csehországot, Közép-Európa második nagy sziklavárát Erdély mellett, bekebelezzék, amikor kitör a nagy pannón lázadás, lehetetlenné téve a haditervek kivitelét. E lázadás igazi sorsfordulat Kr. u. 6-ban. Tudniillik először is mély megdöbbenést keltett Rómában, hogy Itália északi előterepén, Tiberius hatalmas hadrakelt seregének a hátában, egy olyan hadigépezetet tudtak titokban összehozni a nagy katonai erejű illyr népek, melynek összetörése három év súlyos harcai után, a korlársak benyomása szerint, a legnagyobb erőpróbát jelentette Róma számára a pün háborúk óta. Másodszor a pannónok példája megmutatta a germánoknak az utat s módot arra, hogy hogyan rázhatják le a római igát és mivel a legjobb germániai megszálló csapatok még mindig a boszniai hegyekben verekedtek, vagy a pannón hadszíntér utolsó tűzfészkeit likvidálták, sikerült is felmorzsolniok Varus újfene legióit. Ez a katasztrófa — mint p. o. Mommsen is beismeri — katonailag nem volt súlyosabb, mint számtalan más hasonló verekedés, melyet a római annalesek feljegyeztek s nem is volt olyan germán szabadságharc, mint ahogy rendszeren beállítják, mert — tekintve a cheruscusok erős római párti részétől — csak egy kisebb népcsoport vett benne részt. Méreteiben és jelentőségében pedig messze a pannón felkelés mögött maradt, melynek — mint mondtuk — csak következménye és függeléke volt. Azonkívül Tiberius, majd Germanicus még hét esztendeig dúlták Germániát

utána és járták őserdeit az Elbáig, megtanítva móresre a népeket, — akárcsak Pannóniában tették: a különbség csak az, hogy itt a provincializálás nem haladt még eredetileg sem annyira, mint amott. Semmi külső ok sem volt tehát rá, hogy az elbai Germániát — miután pacifikálásáért még egy csomó vért ontottak és pénzt áldoztak — a teutoburgi erdőben elszenvedett vereség miatt ott-hagyják. — aminthogy nem is tették meg ezt Kr. u. 9-ben, csak 17-ben.

Nem kétséges azonban, hogy a mindig óvatos s akkor már¹ megtört Augustus úgy érezte, hogy számításait keresztülhúzza a pannóniai rázkódás és germániai utórezgése; különösen mikor az is kiderült, hogy Róma polgárai nem hajlandók már vérüket ontani e csorbák kiköszörülésére, pedig a sereg amúgyis gyenge létszámú és kicsi volt. A csehországi és kárpáti sziklavárak bekebelezéséről most lényeg lemond az öreg császár: ezt jelenti, ha megelégszik azzal a dicsőséggel, hogy általa *mari Oceano aut omnibus longinquis saeptum imperium* (Tac., Ann. 1. 9) és ily korlátozásra utal, ha végakarataiban óhajtja a *consilium coercendi intra terminos imperii* (Tac., Ann. 1. 11) elgondolásának érvényesítését, mert már a meglevőt is nehéz megőrizni (Dio. 56, 33, 5). Az, hogy az Elba, vagy a Rajna mellett állapodjon meg a határ, nyitva hagyott részlet-kérdés még. Lehet, hogy — mint Wilcken vélte — a sírfeliratának szánt *Res gestae* eredeti szövegében még az állt, hogy *Germaniam... ad ripam Albis fluminis pacavi* és csak a Varus veresége után lett a *ripa*-ból *ostium Albis fluminis*. De ez az óvatossági rendszabály sem változtat a dolgon.

Ha Caesarnál azt mondtuk, hogy túlhamar halt meg ahhoz, hogy határalkotó művének igazi végeredménye kibontakozhasson, Augustusnál az ellenkező igaz: ha nem túlsoká irányítja a birodalom sorsát, hanem utat enged utódainak akkor, amikor koncepciója teljében kibontakozott, de akarata még nem tört meg, sokkal egészségesebb és elasztikusabb határelgondolást örökíthetett volna át a következő évszázadokra. Mert ha a Kr. u. 6-ban és 9-ben bekövetkezett pannóniai és germániai katasztrófák felszámolását az akkor még csorbítatlan tetteiről s a világgal meg nem hasonlott Tiberius mint a trón birtokosa végezte volna, semmi sem akadályozhatta volna meg annak a grandiózus tervnek keresztülvitelében, hogy Közép-Európa két, keletre néző óriás sziklavárát, a Kárpátokat és a cseh hegyek koszorúját beolvassza és ugyanakkor az Elbára támassza az északnyugati választóvonalat a germánok felé. Mert hiszen az eredmény megmutatta, hogy a 15 légió szörnyű harcái árán levert dalmaták és pannónok sohasem tudtak fellázadni többé s Germániában éppoly fölényesen mozogtak Varus veresége után is Tiberius és Germanicus légói, mint annak előtte; Maroboduus királyságának pedig érett gyümölcsként kellett volna Róma ölchébe hullania, ha az Elbától és Carnuntum felől még egyszer megindultak volna a hadak ellene. Az öt fejedelemségre széthullott, egymással háborúzó dákok sem ellenfél. Viszont remek stratégiai

pozíciót nyert volna az imperium, kitűnő emberanyagot s nagy természeti kincseket.

Nem a germánok ösereje riasztotta el Rómát, hanem ő maga állt meg földbe gyökerezett lábbal a nagy északi folyamok partján. Tiberius, aki lelkileg összeroskadott már akkor, amikor a trónra került, a tetterejét vesztett idős Augustus határpolitikájának megtorpanását túllontúl respektálta s a germánok földjét járó öccsét, Germanicust visszarendelve, fel adja a Rajnától keletre fekvő területeket.

A következő századok históriája megmutatta, hogy e folyam-határok adottságai alkalmatlanok voltak az ellenséges nyomás feltartására és hogy nem járhatott volna több vérvesztéssel a germánok fékentartása a birodalom kebelében sem, mint a Domitianus, Marcus Aurelius, Severus Alexander és Valerianus alatt lejátszódott szörnyű inváziók mészárlásai. De félretéve a fantázia felelőtlen játékát, annyi nem kéts, hogy a folyók vonala számtalan kelepécét és veszélyt rejtett magában; látni fogjuk, miért, — a Dunánál maradván.

Sokan kérdezték már, hogy miért álltak meg a rómaiak a folyóhatároknál, mikor ezek komoly akadályt nem jelentettek. A német geopolitikai iskola feje, Haushofer szerint a vízben szegény mediterráneum embere szemében nagyon nagy becsülete volt a víznek: Augustusnak és Tiberiusnak azonban nem voltak ily naiv szempontjai. — Egy kitűnő római történész szerint az a katonai előny állhatott Augustus ilyen irányú megfontolásai előterében, hogy csak a rómaiak tudtak a nagy északi folyamokon keresztül hidat verni: ezt sem hihetjük, hiszen télvíz idején a jégen jártak át a barbárok, nyáron pedig a jól ismert gázlókon gyalog keltek át seregestül, vagy csónakokon. Kizártnak tarthatjuk tehát, hogy katonai szempontok játszhattak volna itt közre: nem kétséges így, hogy a jogászi gondolkodás győzelme ez, mely a minden kétséget kizáró, tiszta elválasztásra törekszik — úgy, amint már a görögöknél, de különösen a rómaiaknál erős hajlandóságot figyelhetünk meg a népek, tartományok, városterületek vízhatárokkal való szétválasztására —, nem törődve avval, hogy valódi közlekedési akadály legyen az illető víz: gondoljunk csak a patakforma Rubiconra, vagy arra, hogy északnyugaton nem az Alpes gerincén futtatták Itália határát Gallia Narbonensis felé, hanem a jelentéktelen Var folyócskát tették meg határmesgyének. Offenzív ereje teljében nyugodtan kockáztathatták Róma, hogy lépje át a Rajnát és a Dunát bárki — aki meri.

Ennek a folyóhatárnak a kialakítása valóban grandiózus művelet volt, — amit talán nem eléggé méltányolt a kutatás. Amilyen közbámulat tárgya az új provinciák gyors berendezése, a partmenti erőrendszer és a belső úthálózat megteremtése az öserdőkön és mocsárvidékeken át, a földmérés végrehajtása és az urbanizáció nagy műve, annyira nem közismert az a tény, hogy a túlsó parton az emberek százazreit, ha nem millióit mozgatta meg Róma.

... akáresak most az utolsó évek eseményei, csakhogy akkor szerencsésebben, mert nem egymással szembenálló, vagy vetélkedő hatalmak intézkedtek, hol ezzel, hol amavval a népesoporttal, hanem egyetlen akarat elgondolásai egységes célkilúzással: akár azért, hogy megbízható szomszédokat nyerjen a határzóna, vagy egy veszedelmes társaságot ellávolítsanak mellőle, akár azért, hogy az előterepet kiürítsék, vagy végül, hogy a gyér népességű provinciális területekre új telepesekeket hozzanak. Forrásaink majdnem egészen sötétben hagynak e téren, de még a ránk maradt foszlányok is tisztán mutatják ezen akciók kolosszális méreteit.

A Rajnánál persze nem volt ez az erőszakos átcsoportosítás olyan nagyarányú, mint a Dunánál. Agrippa áthozza a germán, de megbízható ubiusokat a Rajna balpartjára néprokonaik ellen őrsgül: elhagyott, régebbi lakhelyeiket a Rajna, Majna és Lahn közében csak Róma beleegyezésével foglalhatják el a chattusok. Tiberius a sugambereket hozza át a római partra: egy helytartó partfogása alá veszi a Kr. sz. körüli években a hontalanul bolyongó hermundurokat, letelepíti őket a Felső-Dunánál: ezek hálás és hűséges klienseknek bizonyulnak. A Rajna—Duna szögébe csak úgy tódulnak a nincstelen tömegek, főként kellák.

Az Aldunánál a Kr. e. utolsó század második évtizedében messze elúzik a szarmatákat és a dákokat a part látóköréből, majd Aelius Catus 50.000 dákot telepít át nemsokára Moesiába, akiket azután további ilvenszármazású tömegek követnek: Traianus oszlopán egy moesia város lakossága üdvözlí a császárt: csupa félreismerhetetlenül dák típus.

A legfontosabb itt az a nagyszabású átrendezés, amelyet Tiberius császár Kr. u. 18 és 20 közt fiával, Drususszal valósított meg. Ennek végeredménye, hogy az említett hermunduroktól keletre, kb. Linz és Wien szélességében a népük által elűzött markomann uralkodók párthíveit telepítik le a quád Vannius uralma alatt: melléjük, a March-folyó völgyétől a Kis-Alföldön és a Duna—Tisza-közén, meg a Bánságon át egészen az Oltig a szarmata jazygok foglalnak helyet, kétségtelenül Róma akaratából, hogy ezzel az idegen, iráni származású lovasnéppel elkülönítsék a dákokat — egyrészt a dunai tartományoktól, másrészt a germánoktól: a nagy oláh síkságra pedig a jazygok közeli rokonai, a roxolánok nyomulnak be, hogy az Olttól a Duna torkolatáig folytassák a szarmata korridort. Később, de még az I. sz. folyamán, a germán quádok visszaszorítják a jazygokat a Marchtól egészen a Garamig — feltehetőleg szintén a pannónia helytartó beleegyezésével: délen pedig a dákok nyirbálják meg a jazygok területét, míg végleg ki nem alakul bizonyos rendszer.

Kr. u. 50-ben jelentős germán csoport betelepítéséről értesülünk Pannóniába, majd Nero alatt több mint százezer főnyi harbárt telepít le Moesiába királyaikkal, főembereikkel együtt egyik helytartó, hogy benépesítse tartomány területét: alig néhány év

múlva hasonló akcióért *ornamenta triumphalia*-t nyer Tamius Flavianus pannóniai legátus.

Csak röviden emlékeztetünk rá, hogy ezek az akciók még a II. században is folytatódnak: Traianus kiűrtja Erdély földjén a dákokat s a birodalom minden részéből származó lakosokat hoz helyükbe; az Észak-Angliában mozgolódó, lázongó Brittones-t Antoninus Pius a Rajna—Duna szögébe telepíti át; Marcus császár és Commodus tízezerrel viszi el a quádok, markomannok, jazygok fiatalságát Britanniába és más messze országokba, hogy pacifikálhassa a népeket. — Ugyanezt a módszert alkalmazták azokkal a népekkel szemben is, amelyek a folyamhatárok belső oldalán bajt okoztak. Ha például a nagy pannón fölkelés után abszolút esend van és a következő generációk sem láznak többé, azt elsősorban annak kell tulajdonítani, hogy a hadműveletek befejezése után az egész fiatalsgót elvitték katonai szolgálatra, jó messzire; új auxiliákat formáltak tömegesen a Breucusok törzséből s most újabban kiderül, hogy egyedül két apró délpannón törzs, a Varciani és Latobici, legalább öt új csapathoz szolgáltattak emberanyagot, amelyeket Alsó-Germániában találunk meg a Rajna védelmére rendelve. Másokat milícia gyanánt hadrakelt seregek mellé osztottak be, mint amilyenek voltak a *veredarii Pannonici* a Ps.-Hyginus munkájában, stb. Így vitték el ugyancsak Augustus idején az alpesi népek virágját, egész sor *cohors Ractorum*-ot és *cohors Vindelicorum*-ot formálva belőlük. Száz év múlva ugyanígy jártak el a dákok maradványaival, melyek Britanniában és Syriában bukkannak fel. — Ha mindezt összevetjük, tényleg óriási számok jönnek ki.

Vessünk még egy pillantást a folyamok túlsó oldalán húzódó övezetben élő népekre. A Rajnánál már Julius Caesar kezdi a vazallus népek övezetének a kiépítését, amely övezet a csupusz határ-
mesgye előtti védővánkosa a birodalomnak. Ezt azután Augustus és utódai mindkét folyam hosszában végig megorganizálták, úgy, hogy még a közvetlen szomszédok mögött lakó népek sem voltak mindig tökéletesen függetlenek Rómától.

A Kr. u. I. században ez az egész rendszer Róma föltétlen erőfölkényére volt alapozva. Nemesak a Wiesbaden körüli mattiakusokra lehetett elmondani, hogy az impérium iránti reverencia a Rajna túlsó felére is ráveti a római nép nagyságának árnyékát, hanem pl. a kaukázusi királyokról is igaz volt, amit Tacitus állít, hogy *magnitudine nostra proteguntur adversum externa imperia*.

Az a viszony, amely ekkor Róma és apró szomszédai között szövődik, nem a nagy állam kapcsolata kis államokkal — s ez a fő különbség a közvetlenül következő évszázadokkal szemben —, hanem a barbár népek arisztokráciájának, főleg királyi családjainak kézbentartása a római kormányzat által. Nem szoros *foedus* eleinte, mint hitték s így nem territoriális földrajzi egységek bekapcsolása a birodalom „életterébe“, mint Mommsen óta a német kutatás vallotta, hanem vezető egyénnel való szubjektív barátsághoz: *amicitia* és *hospitium*, amelyekhez különleges megegyezések

járulhattak. A római fölény jegyében történik ez még akkor, a római lényeghez és a római életformához igyekeznek közelíteni a törzsfőket és a római civilizáció jóléteményeinek élvezetére kapják rá őket. A cheruskus fejedelmi sarjak polgárjogot kapnak Augustus alatt, sőt egyikük, Arminius, római lovaggá emelkedett; a fríz törzsfőkről is halljuk, hogy Nérótól polgárjogot nyertek stb. Követeiknek kivételesen megengedik, hogy a szenátorok padsoraiban üljenek a játékokon. Pompás ezüstedényeket ajándékoznak nekik és uralkodóiknak, melyeket azok büszkén őriznek. A hildesheimi kincs Róma-emblémás ezüstitálja, melynek ábrázolása a birodalom felségét szimbolizálja, tárgyánál fogva is biztosan ilyen kitüntető ajándéktárgynak tekinthető. Egész sor fejedelmi ifjúról halljuk, hogy már Augustus korában auxilia-csapatok parancsnokai a római seregben, míg a közönséges barbár harcost még nem alkalmazzák római kötelékben, a frízek és batavusok kivételével.

Hogy a barbár uralkodókat minél erősebb függésbe hozzák, a birodalom lehetőleg fenntartja magának az invenziótúra jogát. Ha pedig újonnan fogad egy nép hűséget Rómának, akkor is fejedelme adorálja ünnepélyesen a császár képmását és a hadi jeleket az összesség nevében. Néha megtörténik, hogy a rómaiak fegyveres erővel kényszerítik rá pártfogoltjukat valamely szomszéd népre, mint Domitianus alatt a brukterekre, de többnyire pénzt adnak nekik, mégpedig nem akkor, amikor ők szorongatják Rómát, mint később, hanem fordítva, amikor a barbár uralkodó van bajban, vagy amikor valami különleges okból szüksége van támogatásra. Róma most még mint hatalmas patrónus segít, szabad akarathól és esetről-esetre határozva el a pénzek adományozását: nincs még szó szabályszerű évdíjakról. A század végén már változás jelei mutatkoznak. Domitianus, hogy levegőt nyerjen a markomannok ellen, nagy pénzajándékok mellett rendszeres évi segélyt garantál a dák királynak. Traianus alatt megint úgy van, hogy csak annak adnak, akinél indokoltnak találják és nem ijednek meg, ha a visszautasított pénzkérők nincsenek elragadtatva. De Hadrianus óta megint az évdíjak kezdődnek, a hanyatlás előjelei. Kitűnik ekkor, hogy a római pénz a szomszédoknál már nagy hatalom: akár éhséget csillapítanak általa, akár katonát toboroznak vele a vazallus királyok, akár más módon erősítik pozíciójukat a segítségével; vagy akkor, amikor Róma megvesztegeti őket vele. A barbár vágyálmok és törekvésekben a rablóportyázások ideálja mellé egy másik járul: minél több pénzt kiesikarni Rómától.

Centuriók vezetése alatt különítményeket küldenek ki a barbár királyok székhelyére, akik a királyra is vigyáznak és felügyelnek arra a kereskedelemre, amelyet a barbár földre merészkedő római kereskedők űznek a benszülöttekkel. -- Ha elűzik a királyokat, Róma véenceit, tisztet és kényelmes élet vár rájuk és családjukra Itáliában. A Ravennába utalt Maroboduus markomann király, a trónját vesztett Vannius, a Rómában élő cheruskus fejedelmi familia, a dák kostobokusok uralkodócsaládja ugyanott, Raspara-

ganus roxolán király Polában. stb. példák erre. A barbár népek tömegei ekkor még nem tényezők Róma szemében: mint a barmokat kezelik, telepítik ide, vagy oda, pusztítják őket. De a fejlődés oda vezetett, hogy Rómának a következő korszakban már a tömegekre volt szüksége, és nem vezetőikre.

Nézzük most magát a folyammenti katonai övezetet a római oldalon. Már Kr. e. 20 és 10 közt erődöket épít az Alsó-Dunánál Lentulus. De Mommsen azt hitte még, hogy a Dunánál a későbbi Pannónia határát képező, Bécestől Budapestig kelet-nyugati, innen Belgrád felé derékszögben délnek futó szakaszát, csak Traianus idején szállták meg katonai érdektelensége miatt: t. i. akármelyik átló mentén tört itt át az ellenség, a másik átló hátába kerül. De a Vinicius-féle hadjárat lefolyása és a régészeti tényállás egyaránt azt mutatják, hogy Aquincum a Dunakönyök alatt már Kr. e. 10-ben helyőrséget nyert; ha pedig a derékszög csücske meg volt szállva, a szárai sem maradhattak fedetlenek. Rufius Festus egy eddig nem méltatott adata azt mutatja, hogy a Drusus offenzívái által Dél-Németországból kilökött markomannok és quádok ekkor a Dunántúlon kóboroltak s így kitűnt, hogy a Duna kiszögellő részét sem lehet őrizetlenül hagyni. A stratégiailag kedvezőtlen, de taktikailag a túlpárti barbaricum lapályára dombos volta miatt jó belátást nyújtó magas partszakasz fontos átkelő helyein lovasosztatok állnak, majd elkészülnek a Drávánál fekvő légiós táborokból állomáshelyeik felé vezető műutak, a fő útvonalak. A dunai hajóhad is Augustus szervezése. Mikor az ifjabb Drusus Kr. u. 18 és 20 között a túlpárti kliens-népeket átesoportosítja, nemcsak Carnuntum, de Aquincum auxilia-tábora is köből épül. Majd Claudius alatt sűrűsödik a front erődsora s a Flaviusok táborépítkezései folytán megszületik az összefüggő erődvonala a Dunánál. A flotta átszervezése is az ő művük. Ugvanis gondoskodik a Flaviusok a Rajnával való rövidebb összeköttetésről: Vespasianus Strassburgtól a Schwarzwaldon át Raetiába épített új utat, előre-tolva megfelelően a védőövezet is, és így az egymás tartalékául szolgáló rajnai és dunai sereg könnyebben és gyakrabban sielhetett egymás segítségére. Majd Domitianus az előbbinél északabbra párhuzamos utat csináltat a Mainz—Heidelberg—Cannstatt vonalon, erőteljes katonai akciókkal tolva előre az *agri decumates* határát a folyamok szögletében: Traianus, Hadrianus és Pius átrendezéseit itt már nem kell érintenünk.

A teljesen kiépült, zárt erődsor most már hermetikusan elzárja a római világot a barbártól és a fő átkelő helyeken, ahol a prehisztorikus kereskedelmi utak — rendszerint folyóvölgyek — keresztezték a folyamot, ellenerődök emelkedtek Domitianus alatt a balparton.

Itt tehát még erősítik a lezárást, de egyúttal szelepet is nyitnak a transzverzális forgalomnak. Katonai felügyelet alatt minden hónap meghatározott napján vásárt tartanak, hogy Carnuntumban az Északi-tenger borostyánkővéért, Brigetio, Solva, Aquincum

slb. ellenerődjeiben marhabőrért, rabszolgáért slb. római készítményeket és esecsebecsüket eseréljenek. (Az I. sz. elején a hermundurok kivételesen szabadon átjárhattak kereskedni Raetiába, de ez hamar megszűnt.) A nagy táborokban tolmácsok útján tudtak a kelta, illyr, germán, dák és szarmata szomszédokkal érintkezni. Egy ilyen tolmács sírköve a minap elárulta, hogy Brigetióval szemben jelentős dák töredékek éltek a kelta *Cotini* mellett.

Ennek a partmenti katonai zónának a kialakítása is olyan mélyreható változásokkal járt, mint a külső övezetnél. A partmenti területsáv a katonaság tulajdonába megy át: az eleinte katonai ellenőrzés alatt tartott bennszülöttek összeszorultak. A most már a partra előreköltözött italikus legionáriusok mellett a birodalom összes fegyverforgató népe képviselve van a helyőrségekben, melyek civilizációt és urbanizációt hoznak. A bennszülötteknek a hátuk mögött elterülő régiójától még egész habitusánál, származásánál fogva, műveltségére nézve teljesen idegen e folyamparti katonai település hosszú csíkja és a helyi elemek csak hozzá hasonulva vegyülhetnek hozzá. Asszimilációs ereje még rendkívüli.

A század végén szörnyű rázkódások jönnek. A markomannok és quádok, szarmaták és dákok pusztító betörései bebizonyítják, hogy e gondosan felépített nagyszabású határörvidék súlyosabb katonai teherpróbát nem bír ki. A súlyos veszteségek miatt elkerülhetlenné vált az új viharencentrum frontjának megerősítése. Találéksereg nem lévén, csak más frontok gyengítésével lehetett a Közép-Duna frontján segíteni. S bár itt a harcok csak 85/6 telén törtek ki, a veszedelmes feszültség már sokkal régebbi. Már 80 óta egymás után jönnek a pannóniai és moesiai frontra a csapatok Britanniából, a Rajnától, a Felső-Dunától és Dalmáciából. És Domitianus, meg Traianus hadjáratai befejeztével e csapattestek nagybbrészt itt is maradtak a Dunánál. Az Aquincum és Vindobona közti 200 km-es szakaszon négy teljes légio áll segédesapataival, annyi, mint amennyi az egész rajnai fronton marad. Ez az óriási készültség jelzi, hogy szemben van a legveszedelmesebb ellenfél: t. i. a quádok népe. Amikor a pénzek feliratai 140/2 közt egyrészt azt hirdetik, hogy Armeniának (nem Parthia, hanem) Róma ad királyt, másrészt azt, hogy Rómától kapták a quádok új királyukat: Keleten és Nyugaton egy-egy nagy külpolitikai sikert jellemez e párhuzamos képekkel az udvari propaganda.

A katonai súlypont áthelyezése más téren is jelentős következményekkel járt. A nyers erő helyváltoztatása kulturális téren is hatott és később új politikai erőcentrumot szült. Hiszen már maga az a tény, hogy az újonnan ideköltözött legiók legénységét ekkor még italikusok adták, és az, hogy mellettük a Nyugat értékes, romanizált kelta emberanyagából jött ide sok ezer ember, — nemcsak katonák, hanem családjuk s mind az a népség, amely belőlük élt, — sorsdöntő volt a dunai romanizmus arculatának kialakulására. De nagy hatást váltott ki egy másik katonai célú teljesítmény is e téren. A rajnai és dunai katonaság összeköttetésének megjavítására a

partmenti erőrendszer mentén végighúzódnó út — lényegében Domitianus műve — a Fekete-tengertől Galliáig kényelmes összeköttetést teremtett, — mégpedig a polgári közlekedés számára is. Ez az új nagy artéria s vele együtt a két katonai védelem alatt veszélytelenül használható nagy vízi út nyújtotta pompás szállítási lehetőségek mintegy varázsütésre felébresztették a kelta Európát a római impérium kebelében. Ugyanis a britanniai, hispaniai, galliai és illyricumi kelta népeket, s velük a Duna-balkáni térség illyr és thrák lakosságát a Kr. e. utolsó századokban a gallok sajátos kultúrája egyetlen nagy egységbe foglalta, melyet azután a római hódítás teljesen szétszabdalt. Igaz, hogy a közös kelta vonások e szövedaraboltság ellenére is kiütköznek, mint p. o. az I. század primitív asztrális szimbolumai az egyszerű nép sírkövein a kelta országokban mindenfelé. A tipikusan kelta szentély-típusoknak is megvolt a helyi gyökere s folytatása. De közben e népek beleélték magukat római szerepükbe, mely népi létüket nem bántotta. Amikor pedig a mondott nagy artérián át új vérkeringés indult meg közöttük, újra éledtek a kelta nyelv általános elterjedtsége által is segített régi kapcsolatok, ezer új szállal gazdagodva: valóságos kelta renaissance ébredt. — Mielőtt ezt jellemeznénk, vessünk egy pillantást a két vízmenti front összekapcsolásával meghatározott materiális és szellemi fejlődésre.

Amíg a hódítás friss és a bennszülötteknek nincsen meg a római civilizációja, addig a hadsereg és a közigazgatás számára, meg a hirtelen növekvő helyi igények kielégítésére egyedül az itáliai ipar és a kereskedelem képes. Nincs most időnk arra, hogy az aquilejai kereskedelem útjáról beszéljünk a dunai vidékek felé, melynek rendkívül érdekes új nyomait és új útjait ismertük meg mostanában a Kr. e. utolsó két évszázadból. De az itáliai kereskedő uralta a rajnai térséget is, hiszen az I. sz. második felében az itálikus legionáriusok jelentős része a Pó síkságáról való kelta, ezeknek a környezete is, a katonákkal együtt vándorolva, kihasználta az új északi piacok busás lehetőségeit. A Pó völgye szállítja a finom kerámiát mindkét folyam felé és általában az itáliai ipar felhúzódik az Alpesek közelébe, hogy gyártelepei minél közelebb legyenek az új piacokhoz. Itáliában kellett lenni az első században azoknak a nagy katonai felszerelési gyáraknak is, amelyek p. o. azokat a niello-díszítéssel ékes falerákat készítették, amelyeket a kontinens táboraiiban mindenütt megtaláltunk.

De amikor már Pompéjiben is megjelenik a galliai terra sigillata edény, nem csoda, hogy a közvetlen rajnai befolyásnak már Domitianus alatt megvan Pannóniában a nyoma. Egy savariai határszögletű márvány-bázisra gondolok, amely olyanféle emléknak az alkatrésze volt, ha kisebb arányokban is, mint a mainzi Juppiter-oszlop. Ez a befolyás azután egyszerre hallatlanul megnőtt.

A II. sz. új fázist jelent ebben a fejlődésben. A bennszülött, helyi elemek megérték már arra, hogy aktív részt vállaljanak mindkét folyam mentén a civilizációs vérkeringésben. De a Rajna-mente

nagy lépéssel előtte jár a Dunának, aminek sok oka van: régebbi a Rajnánál a kulturális hinterland; t. i. Massilia és Narbonensis. Régebbi a római hódítás, több pénz forog a nagyobb tömegű katonaságon keresztül, jobban kedvez az éghajlat az itáliai agrikultúra magasabbrendű üzemének bevezetésére és végül a vízfolyás iránya is annak kedvez, hogy nyugatról keletre jöjjenek a materiális és velük a szellemi befolyások. Benniszülött nagyvállalkozók hatalmas üzemei terjeszkednek a Flaviusoktól kezdve ebben az irányban, viszont a dunai piac felvevőképessége hallatlanul megnőtt. Itália és Gallia nagy versenyt vívtak a dunai piacokért. Míg az itálikus ipar Campaniából felnyomult az Alpok tövébe, addig a galliai gyárak Dél-Galliából Kelet-Galliába és onnan a Rajnához húzódtak fel, ahol a vízi-szállítás olcsósága és egyszerűsége nagy fölényt biztosított számukra. Egy esetben még azt is meg tudjuk figyelni, hogy a galliai kereskedelem hogy állítja át itáliai összeköttetéseit dunaiakra. A II. sz.-ban u. i. nagy szerepet játszik Aquincumban az *Agrippinenses Transalpin*i kereskedő-társulata. Mivel Aquincum és Köln is az Alpok északi oldalán vannak, a *Transalpinus* jelzőnek ebben az összefüggésben nem volna értelme, ha nem tudnánk, hogy ez a *corpus splendidissimum Cisalpinorum et Transalpinorum* testületének egy ága, amelynek Lyonból és Milánóból ismerjük exponenseit és amely így a rajnai csapatokkal együtt expozitúrát állított fel a Duna könyökénél.

Így érik meg tehát az említett kelta renaissance, mely a legkönnyebben a La Tène forma-adást új életre keltő áttört bronz díszeken és a színes email-munkákon követhető. A népi elemek ezen újjáéledése persze illyr és thrák hatóerőket is felszínre hoz a keltákkal együtt, amire egy jellemző példát szeretnék csak felhozni. Éppen a tehetős földbirtokos réteg körében a Rajna mentén és a Dunánál egyaránt felbukkan a II. sz.-ban egy prehistorikus temetési forma: a tumulus. Ezekben a sírhalmokban a halott földöntúli útjára szolgáló díszes batárok vannak lovakkal együtt eltemetve: a kocsik kelta kocsigvárosok pompás munkái, lendületes barokk formaadású ornamentikával, de az őket létrehozó vallásos meggyőződés, mely e túlvilági utazás hitében oly nagy költségekbe verte magát, thrák származású s a Dionysos misztériumainak túlvilági boldogságán alapszik. A szellemi alap tehát délkeletről északnyugatra hatolt fel, a materiális kivitel pedig fordított irányban a nagy folyamok mentén. A pannóniai síremlékek *tabula ansata*-in föllépő hullámvonalas kelta ornamentika csak másodrendű hajtása e kelta renaissance-nak, az igazi centrum Galliában volt.

Ez a galliai és rajnai export bámulatosan élénk volt ebben az időben. A Rhône-völgyi terra-cotta medaillonok pannóniai utánzatai mutatják, hogy a galliai szellemi háttér is együtt vándorol ezekkel az ipari produktumokkal. Egy mézeslepény formálására szolgált terra-cotta bélyegzőn verset olvasunk, mely tipikus gall produktum: *vitula, dulcis amor, semper suspiria nostri quod peto, si dederis, munera grata dabo*. Sokat beszélhetnénk arról, hogy a

terra sigillata, az üvegáru, a bronzművesség termékei, stb. hogyan érkeztek a dunai tartományokba kétségtelenül posztóval, borral és egyéb olyan portékával együtt, amelynek nem maradt nyoma: szólhatnánk a katonai kőfaragó-műhelyek átplántálásáról és polgári szobrászokról, akik a Rajnától jöttek Pannóniába. Beszélhetnénk arról is, hogy a galliai technikákat és divatokat hogyan továbbították a Középső-Dunától az Al-Duna és a barbaricum felé pannóniai műhelyek. Felsorolhatnánk a Dunánál meghonosodó gallus isten-kultuszokat: az ismert példákon kívül ilyen lesz, azt hiszem, a dunai diszpáncélok bronz reliefjeinek kígyólábú szörnye, melyre egy ifjú hérosz lép és amely nem a gonoszság principiuma, hanem a chtonikus erők megnyilvánulása lesz. Azt sem hangsúlyozhatjuk, ami karakterben élesen elválasztja egymástól a dunai és a rajnai civilizáció légkörét.

Viszont szólnunk kell arról, hogy annak a két tengernek a gazdasági befolyása, amelyekbe a két nagy folyam ömlik, nem tudott valódi átmenő kereskedelemig fölemelkedni, csak bizonyos távolságig jutott föl a maga zónájában. Kisázsiai szarkofágok jelennek meg Vimináciumban és Aquincumban, a halotti lakoma görög sír-ábrázolása jön föl a Középső-Dunamentére a Pontustól úgy, mint ahogy a Rajnához Marseille felől érkezik ugyanez az ábrázolás. A thrákok rendkívüli vitalitása, nyugaton szolgáló katonatömegeik révén elsősorban vallási képzeteiken keresztül tör felszínre, Pannóniai fibulák és fémdíszek tűnnek fel szóróványosan Angliában. Hatalmas gazdasági löktetés életjelei ezek.

A folyamok elzáró szerepe illuzóriussá válik, pedig még éppen elég erődépítés folyik. Barbárok fészkelik be magukat a század második felében — Probus 60 várat foglal vissza tőlük Galliában vagy császárok telepítenek a határfolyók egy-egy szakaszára egész népeket katonaság helyett. 260 körül Gallienus mélyen tagozott hadrenddel védekezik, de a mozgó tábori seregeket csak a front gyengítésével tudja megszervezni, kivonva a legénység javát: mikor Konstantin felújítja a koncepcióját, megint csak így tesz. A folyammente tehát csak stratégiai előtereppek válnak, melynek lakossága állandóan szenved a betörésektől és gyérül.

Diocletianus igyekszik megmenteni a határmente népét, merev választóvonalat igyekezve emelni a folyamparton: építkezik, feltölti a helyőrségeket. Ezt a lörekvést rendszeresen sikeresnek szokták beállítani, pedig nem volt az. Mert a dunai szarmata háborúk a tetrarchiák korában szörnyű rázkódások, melyek végleg kiszívják Illyricum életerejét.

Minél nagyobb a nyomor a birodalomban, annál nagyobb aranypénzek, annál súlyosabb aranyrudak vándorolnak a két folyón át a barbaricumba, amelynek nyerserejét Róma nem nélkülözheti s így előkészül politikai függése tőle. Az elalélt nyugaton megjelenik a keleti kereskedő: a gondolkozást a keleti vallások uralják.

Konstantin még egyszer konszolidációt hoz. Kőhidakat épít a Dunán és Rajnán. Még megpróbálják a IV. században a két folyam

közét a Neckar mentén időlegesen összekapcsolni. *Alamannia és Francia, Sarmatia és Gothia* leverését hirdetik a pénzek. De hiába ütnek rájuk — még később is megverik őket jónéhányszor —, amikor emberanyagukra feltétlenül rászorul a római hadsereg s így maga a birodalom gondoskodik arról, hogy magukhoz jöjjenek. Évdíjat fizetve királyaiknak, pénzzel tömve a zsoldjába szegődő barbárokat. Óriási tömegeket telepítenek be belőlük: a császárok boldogok, mikor jönnek, hogy erős földműveseket s alkalmas rekrutákat kapnak. A római parton ülő parasztkatonaság éppoly barbár, mint a túloldaliak. Halálbüntetés terhe alatt kell megtiltani, hogy az ignensők a túlpartról ne merjenek nősülni. S a túlparton a *domicilia curatius ritu Romano, constructa* épülnek. A limes nem válaszfal többé.

A római tudat helyébe a katonaság elitjénél a barbár származástudat lép: *Francus ego cives, Romanus miles in armis*, hirdeti egy aquincumi felirat, *Egregia virtute tuli bello mea dextera semper*. — A birodalom jóval a húnok rohama előtt már nem a dunai határmenti övezetből, hanem a határon túlról gyűjti erőit.

Nagy figyelmet érdemel a IV. sz. e fejlődése során az a kölcsönös penetráció, amellyel a római és a germán életforma átjárja egymást. Kifejezően szemléltetheti ezt egy magyarországi példa. A Contra Aquincum-i erőd egyik Valentiniánus-kori parancsnokának aranyozott ezüst sisakján olyan germán geometriai motívumok szerepelnek, amelyek akkor el voltak terjedve a szabad germán világban. Szemben e hellyel, jó messze északra, Herpályon és Osztropotakán pedig olyan germán főmmunkák kerültek elő, melyek ugyanezen technikával készültek és az említett germán ornamensek mellett római figurális ábrázolásokat utánoznak. A Rajna mentén is kimutathatók ilyen jelenségek. A latin nyelv terjedése a germánok közt s a kereszténység nagyon előmozdítja ezt az összeesíszolódást, mely a germán-római szimbiózis szelídebb és magasabb nivójú formáját készítette elő annál, amely azután megvalósult az V. sz.-ban, miután a hún lökés a régebbi összefonódás szálait széttépte.

Közben a várrendszer a két nagy folyam partján mindinkább omladozni kezdett. Hiába építkeznek a császárok, a tudatlanság, nemtörődomség, a jóérzés hiánya mindent megakasztanak a szörnyű korrupcióval karöltve. Pedig Julianus is igyekezett itt rendet teremteni, majd Valentinianus grandiózus kísérletet tett az egész limesrendszer újjáépítésére, az akkori hadi technika és szervezés legmagasabb fokán. De rendelkezéseit szabotálják a szubaltern tisztek, a generálisok bűnös merényletnek érzik, hogy a rabló szomszédok földjén mer előretolt erődöket emeltetni s rettegnék a barbárság bosszújától. S amint a jazygok és quádok megmozdulnak, a nagyszerű erődművek gyáva legénysége megdermedve nézi erős falai mögül tombolásukat. Két év múlva aztán már a húnok megérkezése mindent felborít.

A dunai limes végvonaglását már nem óhajtom ecsetelni. De témánk szempontjából alapvető a következő tényállás:

Amikor a steppei népek áradata a század közepe óta keleten nekizúdult a kultúrált világnak, a keletrómai tartományokat megvédte előlük a perzsa birodalom, majd mikor észak felé kikerültek ezt, a Kaukázus sziklavára és a Pontus északi partja választotta el őket ezektől. Sőt, ha a Balkánra törtek, akkor is le lehetett zárni a néparadat elől Kis-Ázsiát, Bizánc területének e zömét. Viszont a Duna és a Rajna óriási hosszúságú partvonala nyitva állt csupaszon a népvándorlás e népei s germán vazallusaik előtt. Míg Kelet-Róma arannyal megvásárolhatta tőlük létét, mert el tudott zárkózni előlük, addig Nyugat-Róma számára nem maradt más alternatíva, mint egyik néppel szövetkezni a másik ellen, amíg állami léte lassan szét nem töredezett s meg nem szűnt. Most már megint csak a hadak útja lett a két nagy folvó; útjaik szétváltak.

ALFÖLDI ANDRÁS

SZENT ISTVÁN LEGRÉGIBB ÉLETIRATA NYOMÁN

(*I. Mátyás Flórián Ranzanus-problémája.*)

Történetkutatóink Ranzanus Péter nevét nemcsak magyarországi követjárása révén ismerik. A lucerai püspök elsősorban történetíró volt¹ s alapvető szellemi adottságát küldetésében sem tagadta meg. Tolla Mátyás király udvarában sem pihent s ha kétségtelen is, hogy követi működését a hazai érdekektől idegen politikai célkitűzések sugalmazták, ugyanúgy igaz, hogy az osztályrészeül jutott fonák diplomáciai ügykör nem vet árnyékot írói egyéniségére. A szerepét illető felelősség küldőit terheli s a kort, melyben élt; a renaissance kiáltó ellentmondásokat egyesítő korát. Természetesen ő is ennek gyermeke. Tetőtől-talpig humanista, ám a szó igaz és nemes, elsősorban irodalmi értelmében. A gondosan kimért, szépen felépített mondatok, az ékes latinság mestere és élvezője, ki tud tévedni és megtéveszteni, mert világosságra törekvő elméje el-elkerüli a mult homályvölgyeit. De nem épít föléjük mesehidakat s nem egy kortársával ellentétben, nem költ, nem is torzít — ezt nem egyszer fogjuk igazolhatni — pusztán külsőségek kedvéért. Mátyás király Magyarországaról adott áttekintő rajza,² lézagossga és elcsuszamlásai ellenére is egyike a legjobbaknak a reánk maradt ilyentermészetű összefoglalások sorában.

Nem egykorú feljegyzései természetesen eleve más elbírálás alá esnek. Míg az egykorúakat a Hunyadiak korának feldolgozói

¹ Ranzanus Panormiból származott, lehet azonban, hogy Nápolyban született. Retorikai tanulmányait mindenesetre Nápolyban kezdte, majd Panormiba visszatérve Szent Domonkos rendjébe lépett. Tehetsége hamar feltűnt. Arragoniai Ferdinánd király reábizta fiainak, Alfonz és János hercegeknek nevelését. 1455-ben ő írta meg rendje kívánságára a dominikánusok XV. századi büszkeségének, Ferrer (Ferrer) Szt. Vincének († 1419) életrajzát. (Huizinga, *Herbst des Mittelalters* 8. l. 1. jegyzet.) 1457-től Szicília dömés provinciálisa. 1462-ben II. Pius pápa nunciusa a török háború ügyében. 1476. szept. 23-ától Lucera püspöke. V. ö. G. Schwarz, *Recensio critica Epitomes rerum Hungaricarum auctore Petro Ranzano*, 1774, 20—23. l.

² M. Florianus, *Fontes domestici* IV. 138—155. l. Különösen ki kell emelnünk a XV. századi magyar társadalom tagozódásának tömör és életteljes összefoglalását. (U. o. 143—144. l.) Schwarz Ranzanust lekiicsinlő felfogása általában egészen felületes megfigyeléseken alapul. (V. ö. i. m. 7—10. és 68. l.) Maga is elismerni kénytelen — et ipse, observavi —, hogy Bonfini előadása Ranzanus alapján több helyt helyesbíthető (i. m. 11. l.)

máig sűrűn idézik, emezeket érthető módszertani megfontolások és aggályok alapján történetírásunk általában mellőzte is. Annál feltűnőbb, hogy korai kútfőinknek éppen az a bűvára, kinek forráskiadványai a legújabb időkig voltak középkorunk kutatóinak nélkülözhetetlen tanácsadói és segítői, szemmel láthatólag másképen vélekedett. Ha olyan érdeklődők helyébe képzeljük magunkat, kik javaközépkori forrásainkat pontosan ismerik, de Ranzanus műve történetesen első ízben kerül kezükbe, kétségkívül idegenszerűnek ítéltjük Mátyás Flórián eljárását, amiért a *Fontes domestici* utolsó kötetében Ranzanusnak is helyet adott. Hogyan és miért került a kései humanista jövevény a legendák, az Anonymus, a krónikaváltozatok vagy akár Rogerius társaságába?

Arragóniai Ferdinánd nápolyi király megbízásából 1488 nyarán érkezett Ranzanus a magyar udvarba s ittartózkodása, mint ismeretes, szokatlanul hosszúra nyúlt. Korvin János milánói házasságának Beatrix nehezmenyete terve — ennek elgáncsolása volt küldetésének diplomáciai célja³ — egészen Mátyás haláláig kísértett. A történetíró püspöknek tehát akadt ideje nemcsak Magyarország akkori állapotának szemügyrevételére, de multbanéző érdeklődésének kielégítésére is. Az itteni környezetben homo novus volt a szó legszorosabb értelmében; ezt nagyon hangsúlyozhatjuk. Korábban gyűjtött hazai érdekű adatok nem állottak rendelkezésére. Maga beszéli el, hogy Itáliában senkivel sem találkozott, ki a magyar történet kérdései felől helytálló felvilágosításokat nyújthatt volna.⁴ De alkalom és megfelelő összeköttetések birtokában mégis elérkezettnek vélte az időt, hogy azt a terjedelmes munkát, azt az „ingens opus“-t, melynek „*Omnium temporum annales*“ címet adott s melyen a hangvaszorgalmú tudós természetek odaadásával akkoriban már mintegy harminc esztendeje dolgozott, magyar fejezettel is kiegészítse.⁵ Érdeklődését elsősorban úrnője, a királyné, gyámoltotta. Az ő kezéből vélte az udvar bécsi tartózkodása idején azt a magyar történelmi tartalmú kéziratot, melynek áttanulmányozása érlette tervét elhatározássá. Ennek alapján fogott munkához, vezérfonala is mindvégig ez az frás maradt.

Beatrix kódexe egy Attilától Mátyásig terjedő „series principum“, tehát egy a hún-krónikát is magában foglaló magyar királylajstrom volt, a humanista igényeknek természetesen meg nem felelő deák fogalmazásában. Ezért s mert a királyné is erre buzdította, a szöveget „*stilo paulum cultiore*“ átírta, itt-ott töldött, másutt kurtított rajta — mindezt ugyancsak ő mondja el⁶ —, majd egybevetette a forrásjegyzékében felsorolt frásművek tanúságával. Így

³ Fraknoi. Mátyás király élete. 353. l. V. ö. Schönherr. Corvin János 73—75. l.

⁴ M. Florianus, IV. 117—118. l.

⁵ Műve hatvan könyvben éppen 1488-ig terjedt. Florianus IV. 117. l. Schwarz tudomása szerint nyolc vaskos kötetben Panormóban őrizték a dominikánusok rendházában. *Recensio critica* 24. l.

⁶ *Sum nihilominus hac usus licentia, ut nonnulla, quorum ille non mentionem suis scriptis adiecerim, quaedam autem, quae redundare parumperque ad rem valere sunt visa, detraxerim.* M. Florianus, IV. 117. l.

keletkezett Mátyás királynak ajánlott ismeretes munkája, az „Epitome rerum Hungaricarum”, melynek szövegkritikája ilyenformán könnyű sikert ígér. Az eligazodás egyenesen kényelmesnek ígérkezik, hiszen a Biblián kívül Aristotelest, Pliniust, Szent Ágostont, Szent Jeromost, az ó- és középkor leg-sűrűbben emlegetett, tudós munkáiból akkoriban majdhogya kinaradhatatlan neveit idézi; hazai kútfőt viszont királylajstromán⁷ kívül mindössze kettőt említ: Szent Margit ismeretes legendáját s Szent István bizonyos Életrátát „Vita beati Stephani” címmel.⁸ Miután a dolog természetéből folyik, hogy királylajstromát csak az Attilának szentelt (V.) fejezettől kezdődően használhatta, az ezután következőkben pedig eléggé könnyű a mind kisebb számban segítségül hívott idegen kútfők körvonalait és lecsapódásait kitapintani — legtöbbször külön is idézi őket —, mindenekelett a várható humanista színező munka elkülönítése jelenthet bizonyos kritikai nehézséget — már t. i., ha a kutatásnak a ranzanusi feldolgozás nem egykorú részeivel, írójuk feltűnően szerény eszköze, illetve szegényes magyarvonatkozású adatgyűjtése ellenére is foglalkozni érdemes.

Mátyás Flórián erre az önmagától felvetődő szkeptikus kérdésre, mint eljárása bizonyítja, vitathatatlanul igennel válaszolt s szövegkiadásának egy nyomdatechnikai külsősége nagyjában azt is elárulja, hogy miért. Az a mód, ahogyan a forrásjegyzékről az imént számot adtunk, középkori historiografiánk ismerőinek méltán fellűnhetett, Mátyás Flórián útmutatását t. i. már megszívlettük, sőt nyugtáztuk is. Ha abban a meggyőződésben élünk, hogy a XV. század történetíróinak semmiesetre sem terjedelmesebb, legfeljebb minden ízében ugyanaz a forrásanyag állott rendelkezésére, mint nekünk, úgy aligha volt szabatos Szent István *bizonyos* Életrátát említenünk. Hiszen mai tudomásunk szerint a kútfőlajstrom „Vita beati Stephani”-ja egyedül a Hartvik-legenda lehetne. Azonban Mátyás Flórián, mikor az elenchusnak ezt a részletét — egyedül ezt — *ritkított belükkel* szedette, nyilván nem erre a közismert szövegezésre célzott. Aminthogy Hartvik kedvéért az eléggé jó kiadásokban közkézen forgó munkát bizonynyal felesleges lett volna újból megjelentetni. Hogy a tudós kiadó műre gondolt, Ranzanus szövege a megmondhatója, de egészen bizonyos, hogy az újsütetű olvasók megütközése csak addig tarthat, míg eljutnak a Szent István életére vonatkozó fejezetig. Ekkor t. i. az elcsodálkozás valami megdöbbenésszerűnek kell hogy helyet adjon, mert ha Ranzanus Szent Istvánja nagyjában meg is fér a szent királynak azzal a képével, melyet javaközépkori forrásaink együttesen hagytak reánk, mellette, illetve előtte olyan apa áll, kinek alakja nyomtatékosan elütni látszik a rendelkezésünkre álló régibb, a térítés kezdőkorához időben hasonlíthatatlanul közelebb álló kútfők tartalmazta beállításától.

Ranzanus Gézája t. i. nagyszabású történeli egyéniség!

Miután Szent István- és Géza-hagyományunk lényegét elsősorban a szent király életratai szabták meg s Ranzanus elenchusa is erre a forrásnemre hivatkozik, a reánk maradt három Szent István-legendából kell kiindulnunk.

⁷ Az elenchus „scriptor Hungariae historiae”-ja t. i. nyilván a fentemléített Beatrix-kódex összeállítójával azonos.

⁸ V. ö. a Fontes domestici IV. kötetének 118. lapján közölt forrásjegyzéket.

Tartalmuk közismert: Gézára vonatkozó tudomásukat elegendő tehát alapvetésképpen néhány szóban összefoglalni.

A viszonylag igen reális szellemű Kisebb Legenda szerint a Szentlélek kegyelméből elfogadta az evangéliumot s eljutott az igazság kereséséig. Harcos rendjének vezető személyiségeit a keresztény hitre szorította s akit közülük más út, t. i. a pogányság követésén kapott. fenyegetéssel és megfélemlítéssel törté le. — minis *terroribusque subiugavit*. Életműve befejezésékepen fiának igen előkelő hitvest szerzett a római császárok kiterjedt nemzetségéből s ezzel küldetését be is fejezte. „Hiszük, hogy az istenség megvallásáért elnyerte az örök boldogság dicsőségét.”¹⁰

A szenttéavatás alkalmából, tehát legalább másfél évtizeddel korábban készült¹⁰ Nagyobb Legenda előadása valamivel több részletről tud, de — ezt majd a részletesebb szövegelemzés deríti fel — jóval zavarosabb beállításban. Az övével eredetileg keményen bánó, a keresztényekhez viszont kegyes fejedelem jórészt pogány volt még, mikor szomszédaival tárgyalni kezdett a béke felől, melynek azelőtt nem volt éppen barátja. Majd befogadta a térítőket s mikor elkövetkezett a Gondviselés megszabta óra, felvette a keresztiséget környezetével együtt. Befogott az ellenszegülőket megfékező, majd az egyházat megszervező munkába is, de ennek keresztülvitelét megakadályozta egy csodaszerű víziója. A látomány — egy „*iuvenis delectabilis aspectu*” — megjósolta fia születését s egyúttal meghagyta, hogy embervértől lévén szennyes a keze, álljon el tervétől, nem reá vár a végrehajtás dicsősége. Hogy ez az ószövetségi Szentírás egy rideghangzású helyére¹¹ támaszkodó szigorú kijelentés — *manus pollutas humano sanguine gestas* — pontosan és félreérthetetlenül mire vonatkozik, sajnos, nem tudjuk meg. Ezentúl mindössze annyi történik, hogy Géza mélységes hódolattal fogadja a hozzáérkező 4. a látomány bejelentette Szent Adalbert püspököt, ki számos alattvalóját nyeri meg az új hitnek. Újszülött fiát is ő kereszteli. A gyermek felnő. Atyja még gondoskodik uralomhaladásának biztosításáról s azután „*plenus dicum*”, 997-ben, ugyanabban az esztendőben, mikor Szent Adalbert, a világ nyomorúságait égi örömmel cseréli fel.¹²

Ezt a szöveget másolta és vette át a Hartvik-féle kompiláció, mi annyi jelent, hogy ez és ennyi lett Géza hivatalos hagyományává. Mivel sem több. Még a Kisebb Legenda-rajzolta szerény kép is hatástalan maradt. Egyetlen Géza-részletet, az említett „*minis terroribusque subiugavit*” megjegyzést az új konceptus ugyan innen is átvett, de ezt már lefejtette Gézáról s Szent István személyére hárította.¹³ A szövegalkulás szempontjából súlytalan, szinte semmitmondó toldás, de maga az eljárás nagyon jellemző a bekövetkezett fejlődés rendjére és menetére. A közbeeső fokozatokat egyelőre mellőzve, a késő-középkor tudatállapota felől nem lehet semmiféle kétségünk. A szellemi miliő annyira világos, hogy akár igazat mondott Ranzanus, mikor a magyar történelemben való teljes járatlanságát hangsúlyozta, akár nem — a mi szempontunkból tökéletesen egyremenő. Ha az a nemzedék, mellyel szemé-

⁹ Szentpétery. *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 394. 1.

¹⁰ A Legendák keletkezési idejére nézve Varjú Elemér meggyőző fejtegetései az irányadók. *Legendae sancti regis Stephani*. 83—94. 1. V. ö. Kaindl. *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen*. Studie VI. 29. 1.

¹¹ Isaias 59. 3. *Manus enim vestrae pollutae sunt sanguine et digiti vestri iniquitate*.

¹² *SS. rerum Hungaricarum* II. 379—381. 1.

¹³ U. o. 411. 1. V. ö. Karácsonyi. *A Hartvik-vita sarkpontjai*. Századok, 1894. 110. 1.

lyes érintkezésbe lépett a messze multba pillantott, bizonyos, hogy Szent István emlékét idézte. Egyedül az övét. Égbevesző látomány módjára állott a magyar horizont peremén a szent király ridegen magános alakja. Egykori környezetéből legfeljebb Szent Imre hercegnek jutott mellette hely. Többi gyermekének — ha volt — elveszett az emléke. Gizella királyné a hazai krónikáirás szörnyeteggé torzította. Az apáról és elődről pedig annyit tudtak akkoriban, hogy Gézának hívták. A szövegolvasó egyháziak valamivel többet; annyit, amennyit az imént összefoglaltunk, azt, amit a Hartvik-legenda megírt. Nem lehet kérdéses, hogy idegen megfigyelő, mikor a Mátyás-kori Magyarország határát állépte volt, eme fejlődés jellemezte környezetbe érkezett.¹⁴

S most lássuk, hogyan alakul apa és fiú képe, Géza és Szent István történeti szerepe a forrását és adatait itt a magyar udvarban szerzett idegen humanista munkájában!

Kilencedik indexét,¹⁵ azaz fejezetét azzal a kijelentéssel kezdi, hogy Géza, Taksony fia, különös kegyeltje volt az Úrnak, lévén minden magyarok között ő az első, ki hitt Krisztusban és engedelmeskedett evangéliumának. Majd azonnal hozzáteszi, hogy az osztályrészeül jutott isteni kegyelem munkájának történetét Szent István *életiról* örökölték át az utókorra. Világosan azt sejteti tehát, hogy nem egyetlen legendaváltozatot ismer, mi annyira meglepő beköszöntés, hogy bár lényegében értelmezni nem tudjuk, mégsem hagyhatjuk egy-két körülíró megjegyzés nélkül. Kétségkívül ketős rejtély előtt állunk. Egyrészt szerzőnk Géza jelentőségét aligha a Hartvik-legenda, és semmiesetre sem a XV. század közmeggyőződése alapján értékeli, mit, — ha nem ismernénk hasonló szellemben fogant jóval régebbi tudósításokat, — talán humanista újságkeresés gyümölcésének minősíthetnénk. Formaszerű ámitásnak hangzik ellenben, jelenlegi tudomásunk mellett, a legendák többes száma. A Nagyobb- és Kisebb Legenda önmagában való, Hartviktól független számbavétele tudvalevőleg idegen a középkortól¹⁶ s Hartvi-

¹⁴ Hans Seybold, ki egy rendkívül érdekes és alig ismert leírást hagyott reánk Mátyás és Beatrix esküvőjéről, a székesfehérvári királykriptában is megfordult. Látta a sírokat „da die zwen kunig ligen sannd Stephan und sein sun Emrau, die habenn Ungerlannd des ersten zue den cristen gelauben pracht“. Westenrieder, Beiträge zur vaterländischen Historie, Geographie Statistik und Landwirtschaft. München 1789, III. 120. l. V. ö. Borsa Béla, Ismeretlen egykorú német leírás Mátyás és Beatrix házasságáról. Pécsi diss. 1940. 188. szám. 23. l. (Seybold műve felől irodalmunkban elsőnek tudtommal Domanovszky Sándor tett említést a müncheni Cgm. 331. számú kódex rövid ismertetése alkalmával. Mügelin Henrik németnyelvű krónikája és a Rimes Krónika. Századok, 1907. 22. l.) Szent Imrét tehát 1476-ban a közhit és a szóbeszéd már királyaink közé sorolta (így cselekedett nb. már Kézai — SS. rerum Hung. I. 185. l. —, majd a bécsi 3381. számú kódex királylajstroma is, mely még Gézával kezdődik, V. ö. Domanovszky, A pozsonyi krónika, Századok, 1905. 528. l.), Géza felől pedig hallgatott. A XV. századi lengyel krónikás, Dlugoss értesítése szerint nb. Gézát is Székesfehérvárott temették volt el (?). V. ö. Pauler, A nemzet története Szt. Istvánig, 195. l.

¹⁵ M. Florianus IV. 181—192. l.

¹⁶ V. ö. Varjú, i. m. 82. l.

kon túl a két szöveg amúgysem mond semmi jellegzeteset; Ranzanus bevezetésének megfelelőt éppen nem. Vagy egy tökéletesen megbízhatatlan ehne szeszélyes szavait hallottuk tehát — vagy legalább is forma szerint tekintelbe kell vennünk egy kétségtől idegenül hangzó s a legendaszövegekre vonatkozó ismereteinket gyökeresen felforgató lehetőséget: hogy t. i. szerzőnk egy előttünk ismeretlen s a Hartvik-legendától nyilván elütő szellemű legenda-forrást, pontosabban illet is használt. Ennek az eshetőségnek elvi tudomásulvételével meg is érkeztünk annak a ködborította ösvénynek torkolatához, melynek első szakaszán a Fontes domestici kiadója is végigpillantott. Akár vele állapíthatnánk meg a terep zsákutcajellegét, toronyiránt való járhatatlanságát. Ő megtorpant, — alább kifejtjük, hogy miért — mi az ismeretlenre ismereteshől következtelve, a humanista első észrevétele kijelölte nyomokon próbálunk továbbhaladni. Kerülő út, de ismerősebb tájak felé vezet.

Géza hitbéli elsőségének ilyen nyomatókos kiemelése ugyanis, mint az imént már jeleztük, nem egyedülálló jelenség, nem éppen Ranzanus sajátja. Ugyanezt halljuk kortársától, a karinthiai Jakob Unrest-től.¹⁷ kinek munkájára még többször visszatérünk. De ezt állítja nem egy, jóval régiebberetű hazai szövegezés is. Hivatkozhatunk a java-középkori rétegekből merítő Chronicon Knauzianumra s egész kézirat-csoportjára.¹⁸ sőt némi megszorítással Kézaira és Múgelre is.¹⁹ Krónikáírásunknak ez a két aránylag bőbeszédű képviselője Géza isteni intelemben való részesedési elsőségét hirdelve, nyilván ugyanezt a felfogást vallja. Csak misztikusabb, valami jelenés-közvetítette utasításra hivatkozó mezben, mi kétségtől bizonyos kapcsolatra utal a Nagyobb Legendával, illetve Hartvikkal. Ámde inkább csak a felületen, mert ami a lényegét illeti, a legendabéli látomány szózala Gézát — láttuk — jóval hűvösebben értékelte. Nemhogy elsőségét emelte volna ki, a térítés művétől is eltöltötte. Ranzanus mítsen tud erről s elkülönülését Szent Adalbert szerepeltetésének módja még inkább kiemeli. Ismét Kézaiával, a Chr. Knauzianummal s Unresttel egyvetértésben²⁰ a

¹⁷ Also was Gyeysla der erst anfinger kristenlichs gelaubenus in Pannonia. Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn. ed. R. v. Krones. Kny. a Mittheilungen des Instituts für öst. Geschichtsforschung I. 3. füzetéből, 29. l. — Míg a Krones felhasználta hannoveri kézirat csak 1062-ig terjed, újabban a bécsi udvari könyvtár 8007. számú kódexében (v. ö. Mittheilungen des öst. Instituts für Geschichtsforschung. XXXIX. 368—371. l. Eine neugefundene Handschrift der drei Chroniken Unrests) sikerült Karl Grossmannak az „Ungarische Chronik” teljes szövegét felfedezni. Kritikai kiadása kétségtelenül a magyar történettudományra vár

¹⁸ Hic Geijssa primus inter Hungaros christianus factus est. SS. rerum Hung. II. 329. l.

¹⁹ Dux namque Geicha de genere Turul, cui prae caeteris Hungaris oraculum profluisset de supernis dicitur. SS. rerum Hung. I. 188. l. Do der Herzog Geysa vor den andern genennet wart von der gotlichen manunge. U. o. II. 135. l.

²⁰ SS. rerum Hung. I. 188., II. 329. Krones i. kiadása 29. l.

prágai püspököt mondja Géza megkeresztelőjének.²¹ A Legenda Gézája viszont — rövid összegezésünkől ez is kiderült — idők óta keresztény volt már, mikor az országába érkező egyházfejedelmet fogadhatta.

Honnan ered Ranzanus tudomása? Természetesen nem tudnánk eleve megmondani s ha mégis választanunk kellene, önkéntelenül az említett krónikavariánsok valamelyikét fognánk gyanúba. De egyelőre nem ez a lényeges kérdés. Ezen a fokozaton közömbös a hiteltérdemlőség ügye és állása is. Nem kutatjuk, hogy a Legendának vagy a Ranzanusszal szavazó forrástömbnek van-e igaza. Reánk nézve az a fontos, hogy ha szerzőnk előadása már első szavaiban egy szemléltomást régikeletű hagyományváltozatot tükröztetett, pedig ez kétségtelen, úgy jogosan hihetjük, hogy művének taglalása esetleg segítségünkre lehet némely szövegösszefüggések tisztázásában. Jellegzetes értesüléseit, illetve állításait rendre egybe fogjuk tehát vetni irányadó korai kútfőink tudomásával. Ez az első teendőnk. Középkori történetünk homályos kezdeteiről lévén szó, a tájékozódás minden fáradságot megér.

Géza keresztény elsőségének hangsúlyozását a fejezet bevezető kikezdése tartalmazza: a tulajdonképeni tárgyalás ezután következik s kezdősorai szinte szóról-szóra egyeznek a Nagyobb Legenda megfelelő szakaszának mondataival. De a humanista a Legenda jelzőit és határozóit²² másképen csoportosítja és alkalmazza. Az ő Gézája érthetőbb és emberibb. Kegyetlenül bánt övével, szomszédságával s az országában megforduló idegenekkel pedig különösképpen így. Hogy a keresztényekkel szemben mindinkább szelídebb elbánáshoz fordult — itt mélyreható eltérés következik —, lelki alkata rugalmasságának köszönhető. Ez tette képessé, hogy a kereszténység benső tartalmával némileg megismerkedjék.²³ Ezen a fokon azután a szigorral teljesen felhagyott, sőt mind több keresztényt iparkodott országába hívni. Míg a Nagyobb Legenda Gézája csak elhúzi a keresztény beszivárgást, csak tűri a reászakadó új világot s a szöveg gondosan kerül minden megjegyzést, mely Szent István atyját tudatos keresztény értékké avathatná. Ranzanusnál az új hit meggyőződéses felkarolásáról olvasunk. Tudjuk, hogy a Nagyobb Legenda-béli Géza is hall a keresztény tanok felől, színe elé is bocsátja és pedig szívesen, a térítőket. — nemesak a szövegezés, a tényállás is rokon tehát a Ranzanusnál rajzolttal. — majd felveszi a kereszténységet, sőt megígéri, hogy népét is megtérésre bírja. Ám, mindemez érdemes buzgólkodás közepette vértelen emberformula marad, olyan üres, mintha nem is középkori író, hanem a pozitívizmus valamelyik korifeusa teremtette volna. Ha a humanista püspök eme szöveg alapján írta meg a magáét, úgy egyenesen csodálattal kell adóznunk elevenítő és alakító tehetségének. Az ő Gézája gondolkodóba eső, ítélkező.

²¹ M. Florianus, IV. 184. l.

²² Az eredeti szöveg nb. a másolások és átirások folyamán szemmel láthatóan némely torzulásokat szenvedett. V. ö. Varjú jegyzeteit, i. m. I. 1. A „*crudelis et severus*” jelzőpár Hartvik toldása. Csothi Kálmán. Eszmény és valóság árpádkori királylegendáinkban. Erd. Múzeum. 1944. 33. l. 72. jegyzet.

²³ Eljutott az igazság kereséséig, írta, mint láttuk, a Kisebb Legenda.

akaró, hús- és vérből való egyéniség, ki beleérik a kereszténységbe s népe jövőjére nézve Szent Adalbert kezébe tesz ígéretet. Meg kell emellett állapítanunk, hogy — a közvetlen átvétel lehetőségét egyelőre nem vitatva — az a bizonyos „*stilus paulum cultior*“ váratlanul fegyvelmezett közegnek bizonyult. A humanista latinság nem hajtott a Nagyobb Legendá kijelölt kereteken túlburjánzó szövirágokat. Költött eseményeket éppen nem. Ezentúl, igaz, bizonyos szövegelválás következik, de Ranzanust ez sem marasztalja el. Olvasóit nem vezeti t. i. légtüres térbe. A Legendának Gézáról látományán kívül ettől fogva alig van mondanivalója. Ranzanus jellemzésének java pedig éppen ellenkezőleg ezután következik. De a fejedelem Ranzanus-leírta politikai munkájának diagnózisa, bár más szellemben, a Legendából is kiesendül, majd — mint ezt alább részletesebben kifejthük — eléggé kivethetően, azt is mondhatnánk, hogy a maga ranzanusi hangsúlyában jelentkezik a krónikaváltozatok egész sorában, némelyikben különös élességgel. Vagy azt kellene tehát vélnünk, hogy szerzőnk egész forrásoksoportokat dolgozott fel és gondolt át idevágó fejezetének megírásakor, vagy pedig — ismét az előbbi meglepő lehetőség — közvetve vagy közvetlenül olyan, Géza és Szent Adalbert szerepét nyomatékosan kiemelő kútfőt használt, melyet nemcsak a krónikaváltozatok, illetve forrásuk, hanem bármilyen idegenszerűen és váratlanul hangzik, talán már a legendairók is ismertek. Távolról sem bizonyos t. i., hogy a fejedelem élettéljes portréját a Nagyobb Legendá, illetve Hartvik szintelen előadásának átdolgozásából kell eredeztetnünk. A közvetlen bizonyítást ezen a fokon természetesen annál kevésbé vállalhatjuk, mert ebben az esetben az éppen ezen a ponton szöfukarrá váló legendákat bizonyos Géza személységét elszűrítő tendenciával kellene meggyanúsítanunk. Ehhez pedig még nem szereztünk érveket. Tartozunk ellenben már most megemlíteni a legszembetűnőbb tényvallásbéli különbségeket. Gézának Ranzanusnál nem a Nagyobb Legendá „*juvenis delectabilis aspectu*“-ja jelenik meg, hanem a fejedelem jelentőségének nyomatékos és logikus elismeréseül maga a Boldogasszony, — *mulier pulcherrima miro circumsepta lumine, quam multae speciosae virgines comitabantur*,²⁴ — tehát jóval jelentősebb és gazdagabb égi követség, melytől ugyan szintén Szent István születésének és Szent Adalbert érkezésének megjövendölését halljuk, de semmi célzást vértől szennyes kézre. Pedig a színes látomány a jövőbe néz. A születendő gyermek érdemeiért igéri, hogy Géza birodalmának patrónája lesz. Géza viszont — Ranzanus írása szerint — csak Szent Adalbert megérkezése és a kereszttség felvétele után jut arra a súlvos elhatározásra, mely sok-sok vérnek okozhatta, s nyilván okozta is kiontását. Hogyan minősítsük ezeket a nagyjában párhuzamos helyeket? A Hartvikkal való egyezés. — Ranzanusnál a Nagyobb Legendával ellentétben Sarolt látománya is megvan —

²⁴ M. Florianus, IV. 182. 1.

a különbségek ellenére is annyira kézenfekvő, hogy feltétlenül szükséges volna valaminő közös alapról gondoskodnunk. S az is bizonyos, hogy a legegyszerűbb, ha nem is éppen aggálytalan megoldás — a középkori hagiográfiai irodalomban otthonos olvasók már is észrevették a ranzanusi beállítás finomabb és igazabb legendaszerűségét — Hartvik részben kiszínezett, részben tompított átirásának feltételezése lehetne. Ámde azonnal feltűnik egy váratlan részlet, mely ennek a magától adódó erédeztetésnek erőteljesen és önmagában is ellene szól. Jakob Unrest Hartvikkal vonatkozásba nem hozható, imént említett német krónikájában egy, Szent Adalbert küldetését magyarázó, de nem a szent püspök ismeretes legendáinak valamelyikéből származó mondat ötlük a Ranzanust ismerő olvasók szemébe.

Dem wart von got verkundt — Huic Deus inspiravit mentem et mondja Unrest — er solt gen animum, ut véniat in Hunga-Pannonia ziehen (Krones ki-ríam — halljuk Ranzanustól adása 29. l.). (M. Flórianus IV. 182. l.).

Rokonságról van itt szó, vagy szövegazonosságról? Nem hinnők, hogy tévedünk, ha ez utóbbit állítjuk. S mintán ez a tudósítás Ranzanusnál a Szent Szűz Gézához intézett jelenésszózatában bukkan fel, azonnal két lehetőség között kellene választanunk. Vagy a két kései író ismerle egymást, pontosabban, a valamivel későbbi Unrest valamiképen hozzájutott Ranzanus kéziratos szövegéhez s a nélkül, hogy a jelenést és az allokuciót említene, éppen ezt a mondatot ragadta ki belőle. Csupa valószínűtlenség! Vagy ismét megjelenik a közös alapszöveg mind határozottabb körvonalú kísértete. Hogy a Beatrix-adta királylajstromra, illetve annak valaminő változatára, vagy Ranzanus elenchusának állítólagos Szent István-életrajzára gondoljunk-e, természetesen nem tudjuk. De a következő két, mondjuk felhangjelenség máris és mégis vitathatatlanul látszik. Ranzanusnak ez az Unresttel közös részlete nem a hivatalos Legendából való, tehát legfeljebb azt is, de nem egyedül azt használta. Jobban érthetnők tehát, miért beszél szövegében többször Szent István életírójáról. Egészen talányos maradna ellenben a Hartvikkal, illetve a Nagyobb Legendával való alkati, sőt részben szövegezésbeli rokonság elismerése után elenchushéli rejtélyes legendaforrásának egyesszámú jelentése. Eredményünk első fele tehát inkább zavarbaejtő: megnyugtató viszont s a továbbiakra nézve módfelett fontos a második, hogy t. i. Ranzanus klasszikus-veretű mondata, Unrest esetlen németiségének akár fordítása lehetne. A humanista író munkamódorára, a mai kutatás érdekét tekintve, igen kedvező fényt vet ez a csaknem érintetlen szövegfoszlány. Jogosan vélhetjük, hogy az egy ízben már kellemes meglepetést szerzett „stilus paulum cultior“ általában csak grammatikai finnyasságokat óhajtott kielégíteni s nem volt szövegalkító, szövegváltoztató tendenciája. Szerzőnk — élete utolsó éveit taposó, hajlottkorú, nyilván fáradt

ember volt már.²⁵ — úgy látszik a legkönnyebb, legkevesebb időt igénylő, ám a mi szempontunkból legszerencsésebb munkamódot választotta: egyszerűen kiírta forrásait. Hogy melyeket, vagy melyet, még nem tudnánk megmondani s helyesebb is, ha a külföld-meghatározás kérdése egyelőre nem kerül döntés alá. Fejtegetéseink során mind gazdagabb felszerelésben fogunk visszatérhetni hozzá. Most vessünk inkább egy folytatólagos pillantást a Géza korával foglalkozó régibbkeletű szövegekre s egyúttal folytassuk Ranzanus olvasását. Részletes értelmezésre szoruló szakasza, fontos fordulata következik.

Géza viselt dolgainak további elbeszélésében elhagyja t. i. az eddig követt, a legendákkal párhuzamos, szinte közös utat s krónikás hagyományunkból ismerős csapásra tér.

Szent István legendái titkolódzó homályossággal inkább csak éreztetik, krónikaváltozataink ellenben nyíltan elismerik, hogy a keresztény Nyugat irányába fordult Géza roppant belső nehézségekkel állott szemben. Térítő munkájának megkezdése után tapasztalnia kellett, hogy döntését csak erőszakkal viheti keresztül — oportebat quosdam armis edomare. Ehhez azonban nem volt hatalma és módja, mert népének többsége elleneszegült az új hitnek s éppen nem akarta tudomásul venni, hogy a régi világ napja véglegesen leáldozott. Szükségesnek látta tehát, hogy idomuló óhajlását közölje a keresztény Nyugat uralkodóival és előkelőivel.²⁶ Mire azok nemcsak segítséget küldöttek, de számosan közülük személyesen is Géza köré sereglettek, hogy a gyűlölt és kártékony pogány világgal megmérkőzzenek. A szövegek rezignáltan ismerik el, hogy ilyen, majd vigaszkeresésül említik, hogy inkább isteni segítséggel nyert győzelmet Géza és István némely rebelleseik felett.²⁷ Apa és fiú korát és sorsát tehát, a külföldi közreműködés szempontjából, egybeolvasztják, mi tökéletesen megfelel a tényeknek. De Koppány mozgalmát kiemelve, mintha inkább Szent Istvánra hivatkoznának, mikor elbeszélik, hogy a kereszténység makacs elutasítása következtében számos szabad magyar süllvedt rút rabszolgasorsba, mialatt az idegenek érdemeit hatalmas birtokadományok jutalmazták. Befolyásukat mindenesetre valamennyi változat elismeri s két velük kapcsolatos észrevételt különösen ki kell emelnünk. Az első a keresztény monarchia eredetére vonatkozik. Az idegenek műve — írják a krónikák — s ez mélyreható eltérés a legendák felfogásától, hogy a magyarság élére király került.²⁸

²⁵ Ranzanus 1492-ben halt meg; a lucerai katedrálisban temették el. Schwarz, *Recensio critica* 24. l.

²⁶ *Necessarium habuit desiderium suum divulgare regibus et principibus christianis*. SS. rerum Hung. I. 295. l.

²⁷ *Istorum itaque comitum dux Geycha fretus auxilio et sanctus rex Stephanus, suus filius et divino potius quosdam rebelles armorum terroribus, nonnullos voluntarie converterunt ad baptismum*. U. o. 297. l.

²⁸ *Istorum etiam consilio et auxilio super Hungaros rex est constitutus*. SS. rerum Hung. I. 297. l. V. ö. Váczy, A népfelség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. Károlyi-Emlékkönyv 560—561. l.

A XIV. századi bővebb szövegeket lapozgatva, bár egyikük sem említ nevet, eme kijelentés kapcsán természetesen még inkább Szent Istvánra gondolnánk. A nem egy figyelemreméltó eltérést tartalmazó Pozsonyi Krónika idevágó mondatalakítása azonban tartózkodásra int. A valamennyiük szövegében egyformán hangzó, általános jelentésű állítmányhoz ebben a konceptusban pontosan megnevezett alany tartozik. Egyetlen személynév és pedig Géza neve.²⁹ Ugyanaz a megállapítás, melyet ismételten és következetesen Szent István Kisebb Legendája is kimond³⁰ s melyről különösen ha Géza hagvományának alább ismertetésre kerülő sorsával egybevetjük, azt kell hinnünk, hogy a hazai tudat legősibb rétegének megnyilatkozása.³¹ Erre a helyre nézve az eredeti hagyomány szempontjából mindenesetre a pozsonyi variánst tartjuk a leg-

²⁹ *Istorum etiam consilio et auxilio rex est Geycha constitutus. SS. rerum Hung. II. 35. l.*

³⁰ *Rex quidem, sed primum gentilis fuit. ... Rex christiani nominis amator. U. o. 394. l.*

³¹ Erre mutatnak némely, hogy úgy mondjuk, „elvételesek” más krónikaváltozatokban is. *Tempore regis Geyche et sancti regis Stephani* — írja a XIV. századi krónikaszerkesztés, *SS. rerum Hung. I. 303. l. Temporibus Geythe et sancti Stephani regum. Chr. Monacense. U. o. II. 63. l.* Kézai szövegét sem mernénk tehát feltétlenül romlottúnak nevezni (v. ö. Domanovszky, Kézai Simon 95. l.); mikor azt állítja, hogy: *Geicha ... genuit secundum regem Stefanum. U. o. I. 172. l.* Másutt is előfordul t. i. nála, hogy nem Szent Istvánról, hanem egyszerűen István királyról beszél. (*U. o. 171. l.*) Az egykorú külföld értékelését éppen csak megemlíti (Fejér, C. D. I. 257. l.; bizanci viszonylatban v. ö. Moravcsik, Görögnyelvű monostorok. Szent István-Emlékkönyv, I. 412. l.), miután elsősorban Adémart tartjuk döntőnek s vele másutt foglalkoztunk (lásd alább). Feltűnően szívsón és sokáig élt Géza király-voltának emléke székhelyének, Esztergomnak egyházi köreiben. *Ecclesiam esse fundatam ante tempora beati regis Stephani scilicet per dominum Geizam regem, patrem eiusdem, qui construxit etiam castrum Strigoniense* — mondja bizoňnyal írott hagyományra támaszkodva egy 1397-i feljegyzés (Knauz, *Mon. eccl. Strigoniensis I. 30. l.*). Az Intelmek szelleme és betéje nyilván Szent István és udvarának minősítését is megvilágítja. Guoth Kálmán (Egy forrás két történelemszemlélet tükrében. *Századok, 1942, 43—64. l.* Megoldandó kérdések az Intelmekhez. *U. o. 1943, 1—40. l.*) és Deér József (A szentistváni Intelmek kérdéséhez. *U. o. 1942, 435—452. l.*) tanulságos vitáját J. Pelcz (*Hungaria sub Geisa sive Historia de rebus Geisae ultimi ducis et I. regis Hungarorum 10. l.*) — úgy találom — már 1769-ben eldöntötte. Az „*antecessores sequi reges et honestos imitari parentes*”, továbbá a „*grave enim tibi est huius climatis tenera regnum, nisi imitator consuetudinis ante regnantium extiteris regum*”-elvek, miután — ebben feltétlenül igaza van Guothnak — csakis vérségi elődökről lehet szó, egyedül úgy értelmezhetők, hogy Szent István a keresztény Gézát király-előd-jének tartotta. A N. Legenda az újabb, a kialakulóban lévő felfogásnak megfelelően változtatta el az antecessorest maiores-ra, a Kisebb Legenda viszont, mint láttuk, kitartott Géza király-voltának megigenlése mellett. Régebbi íróink közül Pelczen kívül királynak ítélte Gézát Lisznyai Pál (Magyarok chronicája. Debrecen 1692, 54. 278, 281. stb. l.). Sőt, bár közjogi természetű véleményt nem mondott, Inchofer értékelése szerint is „*vere inter beatos Hungarorum reges numerandus, per quem primum ipsi lumen fidei acceperunt.*” *Ann. ecclesiastici. Pozsony 1797, I. 3. 230. l. V. ö. Karácsonyi megjegyzéseit: Szt. István király oklevelei. 150—151 lp.*

érintetlenebbnek s a leghívebbnek.³² Tudvalevő, hogy az egykorú Adémar de Chabannes is ezt támogatja.³³ Feltűnő továbbá, hogy az idegenek segélyadásával kapcsolatban Műgeln is pusztán Gézáról beszél.³⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy eredeti hagyományunk Szent István atyjának más szerepet és jelentőséget tulajdonított, mint aminő nemhogy Hartvikból, de akár a bővebb krónikákból is kivethető. A bővebb szövegek előadása nemzedékek perspektívájába kívánt emelkedni. Világos, hogy miért. A kép, melyet rajzolniok kellett, magyar szempontból keservesen szomorú volt s csak a jövő változtatott rajta, mikorra a hemzsegő idegenek nemzetségei házasságaik révén elvegyültek a közben kereszténnyé vált magyar elemben. Ezt a szépítő tényt megnyugtatóul mindenesetre megemlítenedőnek ítélték. Már ebből is kitűnik azonban, hogy őszinteségük nem egészen makulátlan. Hogy a központi hatalom diadala jórészt külföldi segítségtől függött, valahogyan elismerik,³⁵ azt ellenben, hogy az idegen invázió hogyan került az országba, nem merik bevallani. De a valóságot burkoló formula áttetszően naiv. Mert mit jelent — ismételjük a krónikák szavait — mit jelent az, hogy Géza szükségesnek ítélte óhajtatását kinyilvánítani a keresztény hatalmaságok előtt? Sem többet, sem kevesebbet, mint hogy Árpád dédunokája *saját alattvalói és vérei ellen idegen segítségért volt kénytelen folyamodni*.

Tudvalevő — s ez a másik magától adódó észrevétel —, hogy a Képes Krónika megírásával körülbelül egyidős,³⁶ de idegen kézből származó Műgeln-féle krónikavariáns ezt világosan meg is mondja. „Do der herczog Geysa vor den andern genennet wart von der gotlichen manunge, do wolt er das ungerisch volk zu cristen glauben haben bekert. Daz mocht er nicht gethun mit Worten noch mit lere. So must er sie twingen und zu dem glauben pringen mit harnasch und mit swerten, wenn sie den haidenischen glauben mit nicht wolden lassen. Auch waz der haydenisch dyet so vil, daz er an sie mit nichte mocht betwingen; *do rüft er an die hilff und stewr der cristen fursten*.“³⁷ A külföldi író nemzeti szempontok nyilván nem feszélyezték, ámde magyarelles tendenciával sem gyanúsítható. Változatlan értelemben veszi át például a latin krónikák német-gyűlöletben fogant ítéletét Gizella királyné állítólagos

³² Nem egyedülálló eset. V. ö. Domanovszky, A pozsonyi krónika és a kisebb latinnyelvű prózai szerkesztések. Századok, 1905. 406. l. A szöveg eléggé sűrűn kiütököző viszonylagos pontosságára nézve v. ö. u. o. 524—525. l., továbbá Kaindl, Studie, VIII. 87. l.

³³ Az Adémar-tudósításról részletesen írtam A Hartvik-legenda kritikájához (29—30. l.) és „Történetkutatásunk mai állása“ körül (11—17. l.) című dolgozataimban. V. ö. Századok, 1933. 494—495. l.

³⁴ Mit der vorenantten grafen hilff betwang herczog Geysa der heyden vil zu tauffe. SS. rerum Hung. II. 136. l.

³⁵ V. ö. Kaindl. i. m. Studie, IV. 50—51. l.

³⁶ V. ö. Domanovszky, Műgeln Henrik németnyelvű krónikája és a Rímes Krónika. Századok, 1907. 35. l. Megjegyzendő, hogy Műgeln inkább rövidíteni szeretett, mint bővíteni. V. ö. u. o. 122—127. l.

³⁷ SS. rerum Hung. II. 135. l.

tervéről Péter trónraemelésével kapcsolatban.³⁸ Nyilván nem színezh tehát Géza esetében sem s érintetlen jelentésben közli azt az alapvető tényállást, melyet a magyar átírók ebben a kései korban már restelltek egész nyersségében papírra vetni. Ugyanő, mint láttuk, Géza keresztény elhivatottságáról is tud, abban a formában, mint Kézai, a lényegben pedig utóbbival együtt a Chr. Knauzianum csoportjával egyezően.³⁹ Javában beleilleszkedik tehát abba a forráskörbe, melynek némely Ranzanusszal rokon jegvét már eddig is észrevehettük. Géza eljárásának előadásában egyenesen teljes az egyezés. Csak a humanista jóval részletesebb.

Ezzel kapcsolatban ismét hangsúlyoznunk illik azonban egy igen fontos és bizalomkeltő árnyalati jelenséget. Ha eddig szövegezésének hűsége felől tehattünk kedvező megfigyeléseket, most adatközlésének és kereteinek tiszteletbentartását és megbízhatóságát emelhetjük ki. Ranzanus viszonylagos bősége alatt t. i. általában nem újabb és másutt ismeretlen elemek közbeszövése értendő. Gézáról és Szent Istvánról, ami a nyers tényeket illeti, nem sokkal tud többet, mint a krónikák kéziratai. A különbség egyrészt az egyes részletek világosabb és erőszakolatlanabb — emlékezhettünk, hogy ilyesfélét vettünk észre a Nagyobb Legendával és Hartvikkal történt futólagos egybevetés alkalmával is —, másrészt teljesebb, esetleg pontosabb kifejtésében jelentkezik; mire nézve a legnevezetesebb bizonyágpéldát talán leghelvesebb, ha eleve kiemeljük. Míg a krónikák Koppány Sarolttal tervezett házasságát meglehetősen dodonai hangon és módon „incestuosum connubium”-nak minősítik, s tudvalevő, hogy a legújabb kutatás ennek alapján Géza és a lázadó vezér rokonai kapcsolatára, a leviratus érvényesíteni akarására következtetett;⁴⁰ Ranzanus az általa használt, rokonhangzású „execrabilis coniunctio”-kítétel alatt világosan megmondja, hogy mit ért. Sokkal hihetőbbet s a krónikabeli vérfertőző jelzőt nemhogy cáfolót, de jóval egyszerűbben és pontosabban magyarázót. Az ő szövege szerint Koppánynak nem Géza, hanem Sarolt volt rokona, és pedig egészen közeli,⁴¹ mi olyan jellegzetes és egybeült ismeretlen tudomás, hogy Ranzanus előadásának lelki-

³⁸ ...daz sie dester paz iren willea mochte gehaben in dem reiche und daz die ungarischen wirdikeit und herschaft den Deutschen wurde untertenig. U. o. II. 153. l.

³⁹ A Knauz-kódex reprezentálta változatokhoz Mügelin legjellegzetesebb (53—56.) fejezeteit különben is szoros kapcsolatok fűzik. V. ö. Domanovszky, Mügelin Henrik németnyelvű krónikája. Századok, 1907. 127—131. l. Egyedül ők tesznek említést II. László királynak Lukács érsek fogatosította kiközösítéséről SS. rerum Hung. II. 200—201. és 336—337. l. A tényállást, mint ismeretes, Gualterius Mapes is igazolja. De nugis curialium ed. Marczali M. Tört. Tár. 1878. 171. l. V. ö. Marczali, A m. történet külföldi az Árpádok korában 56. l.

⁴⁰ Hóman-(Szekfü). Magyar történet. I² 177. l.

⁴¹ *Erat illi consanguinitate propinqua.* M. Florianus, IV. 188. l. A vérfertőző kapcsolatot nyilván természetesebben magyarázza a kontemplált házaselek vérokonsága, mint a sógorság jelentette pusztán egyházjogi természetű akadály. (V. ö. Döry Ferenc, Szt. István családi története. Szt. István-Emlékkönyv II. 561. l.) Ranzanus meghatározására Balogh Albin nb. már 1913-ban

ismeretes átvizsgálását és gondos elbírálását még abban az esetben is parancsolóan megkövetelné, ha szerzőnknek ezenkívül nem volna súlyosabb mondanivalója. Pedig ami személyi beállításait illeti, továbbra is fontos hagyományértelmező s előzőit ugyancsak meg nem tagadó sajátosságairól kell tanúságot tennünk. Nemcsak Gézára nézve lehet t. i. vele párhuzamosan nyilatkozó forrásokat keresnünk és találnunk; nem áll egyedül Szent Istvánja sem. A királyra vonatkozó tudomásának is megvan a támogatója, csak nem a bővebb krónikaszövegekben, nem is a legendákban, hanem — igen figyelemreméltó körülmény — az Anonymus,⁴² Albericus⁴³ és a Ohr. Knauzianum⁴⁴ rövidrefogott Szent István-jellemzésében. Amiből ismét arra lehetne következtetni, hogy középkori forrásaink ismertek egy szigorúan Géza és Szent István életére vonatkozó korai szövégezéstípust s annak némely részeit értékesítették is; egészében viszont nem vették át, mintha csak kerülni akarták volna azt az összképet és eredményt, melyet Ranzanus feljegyzett és írásba foglalt. A humanista író tudomása szerint, s ezt nem lehet eléggé kiemelni, Géza nemcsak első öntudatos kereszténye a magyarságnak, nemcsak az első templomok felépítője s az egyházszervezet alapvetője,⁴⁵ de az átalakítás hatalmas munkájának, hogy úgy mondjuk erőszakos részét is ő végezte volt el. Hogy az ottani építkezésnek Géza volt a megkezdője, sokat vitatott pannonhalmi oklevélszövegében tudvalevőleg maga Szent István állítja.⁴⁶ Ranzanus tudósításának idevágó része tehát legalábbis

felhívta a figyelmet (Egy-két szó Koppány lázadásáról. Kath. Szemle, 848. 1.), de ugyanakkor el is színtelenítette jelentését. Szerinte a krónikák és Ranzanus — közös nevezőn — „ismét csak Koppánynak Árpád véreéből (?) való származását erősítik“. Alig érthető tehát, mikor néhány sorral alább, igen helyesen, a következő megjegyzést teszi: „Azt mindenestre állíthatjuk, hogy (Koppány t. i.) a Gyulához közel állott. Erre mutat az is, hogy a győztes ifjú fejedelem Koppány testének egy részét elrettentésül Erdélybe küldi.“ Karácsonyi szerencsétlen ötlete, hogy t. i. Koppány atyja, Tar Zerénd senki más, mint Mihály, Géza édestestvére, azaz Szent István és Koppány első unokatestvérek, a Gyula családjával való kapcsolat érthetetlen tagadásából folyik. Tudvalevő, hogy szerinte Sarolt az Anonymus „koholmánya“. (Még egy szó Koppány lázadásáról. Kath. Szemle, 1913. 1064—1068. 1.) A tényállást egészen világosan látta Döry (i. h.): magyarázata éppen ezért tökéletesen tarthatatlan

⁴² ... dum beatus rex Stephanus verba vite predicaret et hungaros baptizaret. SS. rerum Hung. I. 117. 1

⁴³ ... ipse rex sua predicatione Ungaros convertit. MG. SS. XXIII. 779. 1.

⁴⁴ Stephanus rex ... Hungariae... regionem ... convertit. SS. rerum Hung. II. 329. 1. Hasonlóképpen a Gellérti-legenda ... beatus rex Stephanus ad lucem fidei christianae Pannoniam convertisset. U. o. 500. 1. Szt. Imre legendája: Pannonia ... nostris fere temporibus ad fidem venit ... exortatione et examiniis meritis christi anissimi regis sui Stephani. U. o. 451. 1. Az egyházi szövegek párhuzamos tanúságáról alább.

⁴⁵ Bei dem Eifer, mit welchem sich Geisa des Christenthums annahm und der bisher sicher unterschätzt wurde, ist es zunächst ganz natürlich, dass er Stiftungen zu religiösen Zwecken errichtet habe. Von seinen Kirchenbauten berichtet die Vita maior S. Stephani übrigens auch ausdrücklich, ja sie theilt sogar mit, dass Geisa bereits an die Errichtung von Bisthumern gedacht habe, was doch auch nicht unmöglich wäre. Kajndl, i. m. Studie, IV. 49. 1.

⁴⁶ M. Florianus, I. 99. 1.

nem hihetetlen. Ami pedig az erőszakos fellépést és eljárást illeti, akár a Nagyobb Legenda vértől szennyes kezét emlegető szózatát idézhetnénk. Ranzanus tulajdonképen ugyanezt állítja, de minden elutasító vagy megbélyegző tendencia nélkül. Míg a legendaírónál, mintha csak a véres kéz hagyománya mellett a ranzanusi felfogást is ismerte s a kettőt kritikátlanul összeákkolta volna, kissé sután hangzik az elhalt fejedelem égi örömeiben való részesítése, Ranzanus értékelése mindvégig egységes és logikus. Egyetlen szóval sem érezteti, hogy a kiontott vér a fejedelem rovására esnék. Géza „*pie ac religiose*“ halt meg, keresztény uralkodóhoz illő hitben.⁴⁷ Fia pedig az ő munkáját folytatta, az ő nyomdokába lépett. Csak egészen más módon és eszközökkel.

„*In illius opus successit.*“! Nem kiáltóan kevés ez a reánk-maradt Szent István-legendák beállításhoz s a XV. század nyilvánvaló tudatához képest? Le lehetett ezt írni határozott forrásirányítás híján? Újra meg újra s mind elodázhatatlanabbul felvetődő kérdés. Mert hogy az író személyes véleménye volna, alig hihetjük. Hiszen a kép idegenszerűségét, t. i. Hartviktól elütő voltát azzal is tetézi, hogy a királyt majdhogya egyházi, szinte szerzetesi köntösbe öltözteti. Szent István emléke Mátyás király udvarában bizonynyal más külsőben élt s a renaissance szemében ez a típus tudvalevőleg távolról sem volt már olyan fölényes értékű, mint a javaközépkor szemlélete szerint. Ranzanus tehát saját kora szemszögéből nézve, mintha egyenesen a szent király rovására igyekeznék Gézát kiemelni, mi nyilván hihetetlen, sőt lehetetlen. Egyetlen magyarázat képzelhető. Hogy t. i. valami ilyen szellemű, következésképpen igen régikeletű szövegezés volt a kezében. Az értékelés disszonanciája egy csapásra eltűnik t. i., ha forrását középkorunk első századából eredeztetjük. Íme Szent István jellemzésének gyökerét, mintha nemcsak az Anonymus és Albericus ismerte volna, hanem — ezzel az időviszonylati lehetőséggel egy ízben már találkoztunk — a Nagyobb Legenda szerzője is. A névtelen jegyző népét keresztelő s az élet ígét hirdető Szent Istvánja tudvalevőleg tevékeny részese a szellemi átalakulásnak; szinte egyházi személyiség. A legendából viszont feltűnő határozottsággal csendül ki ennek a felfogásnak diametriális ellenkezője, nyilván tudatos tagadása. A legendaszerző, mintha csak cáfolni akarta volna azt a hagyományfajta, melyre az Anonymus és Albericus támaszkodott; szerinte a király „*evangelizandi non assumpsit officium*“.⁴⁸

Ranzanus királyalakja ezzel szemben az Anonymus felfogását tükrözteti, illetve képviseli. És pedig, lévén nála nem előrebocsátott, töredékes megjegyzésről szó, részletesebb és körülírtabb kidolgozásban. A humanista Szent Istvánja szelíd és derűs emberi

⁴⁷ U. o. IV. 188. l.

⁴⁸ SS. rerum Hung. II. 386. l. V. ö. Hóman. A Szent László-kori Gesta Ungarorum 26. l.

egyéniiség „incredibiliter amoenus et iucundus”.⁴⁹ Mikor észreveszi, hogy igen nagy az olyan magyarok száma, kik a keresztséget csakis félelemből vették fel, megkezdi munkáját az isteni erények fegyverzetében. Csoportonként idézi maga elé a hitben gyengéket s igyekszik kifejteni előttük a Szentírás értelmét Szent Pál szellemében. Kérlel, gáncsol, vádol s végül is sikerül kitusakodnia, hogy kevesen maradnak, kik nem Krisztus igaz hívei. Végeredményben *nem kevesebbet* ért el tehát atyjánál.⁵⁰ Csak míg annak fegyver és erőszak, neki szeretet és bölcsesség mérte és jelölte ki útját. Hogy nem így, hogy nem egészen így történt, felesleges bizonygatnunk s az egész beállítás mégis rendkívül sajátos és ellőprengésre készítő. *Annál is inkább, mert egyházi szövegeinkben is tagadhatatlan a vetülete.*⁵¹ Újból azt érezzük, hogy míg különböző középkori forrásaink sajátos kiválasztó igényeik útmutatása szerint egy összeomlott hagyománykomplexum töredékeit, egyes szilánkjait iktatták szövegeikbe, addig Ranzanus ennek az egészében be nem fogadott irányzatnak eredeti épületét látta és járta. S erről számolt volt be, persze a humanista írásművészet kései és gyanúteltő vértetében. Annvit ismételten észrevehetünk, hogy némely régikeletű szöveg-szimptómák az övével nyilván azonos alapvetésre utalnak. Az elcsodálkozás, melyet Géza-fejezetének végigolvasása kelthet, tehát csak addig valóban jogos és megokolt, míg a Hartvik-legendát egyedül irányadóknak s idevágó tudásunk egyedül lényeges alapvetőjének tekintjük. A XV. században ez a szöveg kétségkívül régen kánon volt már. De az volt-e mindig? Hogy erre a kérdésre felelhessünk, nem elegendő Ranzanus és a korai források egyezéseinek kiemelése, ezen a fokon inkább az utóbbiak egymás közötti eltéréseit kell szemügyre vennünk. A rokon helyek magyarázatra szoruló, talán váratlan összefüggéseket deríthettek fel; általános lehetőségekre figyelmeztettek. A kü-

⁴⁹ Érdekes, hogy Kézai sem a király politikai egyéniiségét, hanem intellektusát emeli ki. „Érat enim beatus Stephanus literatus, naturalis quoque ingenio coelitus eruditus.” SS. rerum Hung. I. 172. I. Rokon jellemzés Ranzanusnál, Florianus, IV. 187. I.

⁵⁰ ... non minus fuit ipse, quam suus parens adeptus. M. Florianus, IV. 187. I.

⁵¹ V. ö. a Dankó-közzétette középkori Szent István-himnuszok világosan ebből a tudathból fakadt megállapításait: Ave doctor et apostole credulitatis nostre (Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae, Budapest 1893. 194. I.). Iste sanctus predicator (195. I.) . . . tibi (Pannonia) non preceptorem de plebe discipulum, sed regem predicatorem misit et apostolum (197. I.). Rex erat et predicator dupla dans stipendia (198. I.). Minis, precibus et donis terret, mulcet, incitat pravos, mites, vanos bonis cristi quos deificat (199. I.). Ad Ungaris predicandum rex fortis eligitur (199. I.). Evangelizabat salutis alloquio (201. I.). Ungarorum apostole, ave doctor populorum Pannonie (202. I.). Per hunc Christus predicatur (212. I.). — Ami alkalmaztatásuk egy jellegzetes módját illeti, v. ö. a zágrábi XIII. századi MR. 67 jelzetű Breviárium Szent István-officiumát (Kniewald, A magyarországi liturgia legrégibb emléke, Pannonhalmi Szemle, 1938. 45—47. I.). Itt t. i. a történeti anyag a Hartvik-legendából való ugyan, de az Antiphonák a fenti himnuszrészleteket ismételik.

lönbségek egyebet, többet mondhatnak. Megvilágításuk és értelmezésük esetleg bizonyítani képes a *hagyományalakulás súlyos jelentőségű valóságát*. Felesleges t. i. bővebben kifejtenuünk, hogy a Ranzanus-tudósítás forrássá minősítése ezt követeli előzményül. Ranzanus vagy kitálalta, amit írt — a miliő ismeretében sehogyan sem tudnánk megmondani miért és milyen alapon —, vagy valami olyan, nyilván legendáris szövegezés volt a hirtokában, melyet a Nagyobb Legenda, illetve Hartvik annak idején elnyomott, majd kiszorított. Ez a művelet azonban aligha mehetett végbe a természetes ellenhatások leküzdése nélkül. S bizonyosságról csak akkor beszélhetünk, ha az ellentétes felfogások közötti mérkőzés nyomait jól kivehetően felleljük a rendelkezésünkre álló korai források szövegeiben. Mind világosabban kialakuló feladatuinknak ez az első, a fontosabb része. Nem éppen szükségszerű, de igen kíváncsatos volna továbbá Ranzanus egyedülállásának lehető elmosása is, mert előadásának idegenszerűsége jórészt eltűnik, ha régihangzású, az általános felfogástól elütő adatokról ugyancsak tudó, vele egy-vagy közelkorú források sorakoznak melléje.

A humanista történetírók védelme nem feladatunk. Nem nehéz megállapítani — sokan megtették és egyetértünk velük —, hogy antik elődeik nemes pártosa sűrűn fajul náluk tartalmatlan szavalássá. A formának szinte elv-szerűen feláldozzák a lényeget s amazok politikai és pszichológiai érzéke helyett cikornyás előadásuk esetleg ugyanolyan naiv szellemi alapvetést és készületet takar, mint a középkori krónikások nyersfogalmazású mondatai. Azonban a tények döntenek s beszédüket akkor is meghallgatni illik, ha az történetesen — Ranzanus javára szól. Mivelhogy nem akarunk zsákutca-ba tévedni s belátjuk, hogy egy-egy szűkebbkörű kérdéssel való huzamosabb fog-lalkozás önkéntelenül kialakuló elfoglaltságoknak lehet forrásává, helyénvaló, ha messzebbre nézünk s egy-két pillantást vetve királyság előtti történetünk ködbevesző távlataira, néhány olyan kérdést ismételünk meg, melyet mások tettek fel. Honnan ismeri a humanista és idegen Callimachus azt a kardmon-dát, melyet leírt?⁵² Honnan vette a nem is humanista s lelki gyökereivel még a középkorba ereszkedő Túróczy Emese álmának azt a változatát, mely szemmel láthatóan elüt a krónika vagy az Anonymus elbeszélésétől?⁵³ Árnyalati különbségekről s inkább etnológiai természetű megfigyelési szempontokról lévén szó, természetesen nem mernénk dönten, ámde olyan jelenségre is reá-mutathatunk, melyet szigorúan racionalisztikus és kifejezetten történeti szem-lélet sem mellőzhet. Ha tudjuk, hogy mennyi munkájába és szellemi erőfeszít-ésébe került a modern történetkutatásnak, míg Koppány felkelésének politikai hátterét felfedhette, míg megállapíthatta a krónikában pusztán somogyi vezér-nek nevezett lázadó nagyúr kapcsolatát a karchasz-törzszel⁵⁴ — ne csodálko-zunk-e el Tagányi Károlyval,⁵⁵ ha Senczi Molnár Albert szótárának Sambu-cusra hivatkozó második részében azt a meghatározást olvassuk, hogy: „Sarkas

⁵² Grexa, A Csaba-monda és a székely hűnhagyomány. 28 l.

⁵³ Róheim, A kazar nagyfejedelem és a Turul-monda. 24. l.

⁵⁴ A Bulesutól való leszármazás valószínűségét elsőnek Marczali hang-súlyozta. Mill. tört. I. 234—236. l. Ugyanígy s egyre erőteljesebben Hóman. A honfoglaló törzsek letelepedése. Turul. 1912. 95. l. A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A m. nyelvtud. kézikönyve I. 7. 41. l. V. ö. Domanovszky 6. számú jegyzetét. SS. rerum Hung. I. 312—313. l.

⁵⁵ Vármegyéink eredetének kérdése. Tört. Szemle, 1913. 535. l.

judex in Somog olim?⁵⁶ Nem kétséges, hogy ezt, a korszak egész forrásanyagának széleskörű ismeretét és kritikus átdolgozását követelő összefüggést, nemhogy a prédikátor Szenczi Molnár, de a történettudós Sambucus sem deríthette ki. Vagy a hamis újságkeresés és véletlen reáhibázás valóságos epidémiájával állunk szemben, vagy, mint Ranzanus esetében, fel kell tennünk, hogy a renaissance némely írói veszendőbe ment, eltűnt régi szövegeket forgathattak. Minden egyes esetre nézve külön bizonyításra van természetesen szükség, de a kései voltokra való hivatkozás és ezen alapon történő rideg elutasításuk nem szigorú módszeresség, hanem éppen ellenkezőleg üresen fölényes felületesség volna. Annál is inkább, mert ami Ranzanus beállítását illeti, íratlan forrásokra sem gondolhatunk. Szent István glóriába borult emléke ezen a könyvnyelben befolyásolható, jóval kényesebb hagyományfajtán még inkább elhatalmasodott volna, mint a nehezebben érinthető betűkön. Tökéletesen nyersen adódik tehát, az idevágó dilemma: kitalálás vagy írásbeli források? S ez utóbbiakról, ha voltak, azt kell hinnünk — újból felmerül, de más alapon az előbbi gyanúpontra —, hogy megszüvegezésük csakis keresztény korszakunk első évszázadában történhetett. Későbbi nemzedékeknek Gézáról nem volt, nem is lehetett mondanivalójuk; Koppányról is aligha. Az őket megelőző ősködszerű időről, melyekre Callimachus és Túróczy fentidézett tudomása vonatkozott, még kevésbbé.

Eddigi kérdéseink inkább általános jelentőségűek voltak; a most következő, a feltételezett hagyományalakulás lényegébe vág.

Honnan tudja a XV. és XVI. század fordulóján Láskaí Ozsvát, hogy Szent István legidősebb gyermekét Ottónak hívták?⁵⁷ Ha Szent Imre herceg kétségkívül császári nagybátyjának, II. Henriknek köszönhette keresztnevét, szinte magától értődő, hogy nyilván 1002 előtt született bátyjának az akkor uralkodó III. Ottó császár lett a névadója.⁵⁸ De hogy ez a név Szent István családjában miért olyan természetes hangzású, az újkorba forduló renaissance aligha sejthette. S éppen ez teszi hihetlenné, hogy a nevet a ferences szerző költötte volna. Újból az előbbi kérdés vetődik fel tehát. S természetes, hogy itt is csak a szóhagyomány feltételezhetetlenségét hangsúlyozhatjuk. Legfeljebb még nyomatékosabban, mint

⁵⁶ Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum. Nürnberg 1708. II. 575. l. Melich szerint (A magyar szótárirodalom. Nyelvtud. Közlemények, 1906. 206. l.) az 1621-i kiadás filológiai szempontból értékesebb. Sajnos, ez a műszótárszerző II. részt nem tartalmazza. U. o. 203—206. l.

⁵⁷ Sermones de sanctis perutiles... Biga salutis intitulati (Hagenau 1499). De beato Stephano rege Hungarorum. Sermo I. (76). Régebbi írók a gyűjtemény szerzőségét Temesvári Pelbártnak tulajdonították. A kérdés történetét egészében Timár Kálmán világította meg a Magyar Könyvszemle 1910. évfolyamában (Láskaí Ozsvát és a bibliográfia 122—153. l.). Pontos döntést is ő hozott (u. o. 140—143. l.), bár számos frónk a munkát már előbb is Láskaí neve alatt idézte (143—145. l.). A bennünket érdeklők közül, 1904-ben megjelent Szent István-életrajzában, elsőnek Karácsonyi János.

⁵⁸ Credibile autem est Ottonis III. imperatoris gratia, qui nuptiarum conciliator fuit, filio itidem nomen Ottonis datum, sicut Emerici ab Henrico imperatore sumptum erat. Quod si quis propterea Ottonem ante Emericum in lucem editum volet contendere, faciet id me non invito. (A forrás valaminő legenda- vagy krónikaszerű „quod alicubi forte latet.”) Pray, Diss. de Sancta Dextera, 155. l. V. ö. Wertner, Az Árpádok családi története, 56. l. III. Ottó névadó hajlandóságára nézve felemlíti Wertner, hogy Péter király atyját, Urseolo Ottó doget tulajdonképpen szintén Péternek hívták, az Ottó nevet, melyet azután haláláig viselt, már fiúkorában adta neki a császár. U. o. 79. l.

az imént, mert ez esetben kiegészítő bizonyságunk is van. A nevet t. i. a már többször idézett Jakob Unrest is ismeri. Újabb s mindinkább lényegbe vágó összefüggések körvonalai bontakoznak ki előttünk.

A királyi gyermekek névkérdése formális kérdés, de csak a történeti körülmények avatatlanjai tekinthetik elhanyagolhatónak. Egyrészt a leghal-kabban ejtett, akár tétova szó is fontos, ha megtöri a Szent István korára boruló forrásszegénység csendjét. Másrészt a király személyén keresztül szoros kapcsolatban áll ez a súlytalannak látszó jelenség Ranzanus szövegéből következő alapproblémákkal: Géza fejedelem hagyományával s annak feltételezett alakulási folyamatával. Történetírásunk mindig méltányolta s természetesen ma is egyértelműen elismeri Géza negyedszázados uralmának egészen rendkívüli jelentőségét. De ezt az aránylag hosszú időszakot világos beszédű egykorú adatok híján a több sikerült egvébbel, mint következtetések szerelte tartalommal tölteni ki. A következtetések pilléreit pedig azok a szórványos értesülések szolgáltatták, melyeket a krónikák, mindenekelőtt pedig Szent István reánkmaradt legendái juttattak a kutatás birtokába. Ezeket kellett egybevetnünk a gyér külföldi tudósításokkal, melyek kortársaktól származtak ugyan s bizonyára hiteltérdemlők is, de nyilván nem a tényállás egészét, vagy lényegét jegyezték fel, hanem idegen szemlélők szerelte általános benyomásokat. Hogy Thietmar a több istennek áldozó magyar fejedelemről tett kuriózus észrevételét jóhiszeműen írta le, bátran elhihetjük. Hogy Sarolt féktelen lényé a fejedelmi hitves keresztény normájának nem felelt meg — nagyon megértjük.⁵⁹ Ugyanúgy egészen bizonyos, hogy Szent Adalbert és köre szemében a térítés akkori eredménye, Géza korának kereszténysége csakugyan „*umbra christianitatis, polluta religio*” és „*tepida christianismus*”-nak festett.⁶⁰ De jellemezhetik-e, elmarasztalhatják-e ilyen s ilyenekkel rokon, szigorúan nyugati szemüvegen keresztül nyert észrevételek vagy akár a hozzájuk fűződő s a kezdő stádium természetzerű tökéletlenségei és zavarai iránt bizonynyal részvéttlen értéktételek Géza életművét?⁶¹ Ez eleve nem volt valószínű s mint ismeretes, történetírásunknak ezek révén a legendák adta képet nem is sikerült módosítani, legfeljebb kiegészítenie egy-két színnel. Az eredmény inkább a miliőre alapított szintézis maradt; tulajdonképpen intuício műve. Azaz a magyar tudat Géza személyét ma is a legendákból ismeri. Az apa hagyománya a fiúnak függvényévé vált; azzal állapotodott meg, változni is csak azzal változhatott.

Alakult-e és változott-e azonban egyáltalában? Ismét a főkérdés! Kétségtelen tény, hogy ha a reánkmaradt Szent István-legendákat nézzük, bajosan, illetve pongyolán beszélhetünk csak alakulási folyamatáról. A három, nagyjában 1080 és 1115 között fogalmazott, tehát egymástól alig elütő korú életírat magára Szent Istvánra nézve is kerek, szinte hajlíthatatlanul merev eredményt ad, mely nem tökéletesen homogén ugyan — megemlíthettük volt a Kisebbségi Legenda tárgyilagossabb szemléletét —, de legfeljebb felfogásbéli árnyalatkülönbségekre utal, még csak egymás mellett élő irányzatokra sem. Döntés a legendák kirekesztése mellett természe-

⁵⁹ Érdekes, bár alighanem véletlen összetalálkozás, hogy az egykorú merseburgi püspök a legenda-emelegette véres kezét Sarolttal kapcsolatban idézi: *Manus haec polluta fustum melius tangeret et mentem vesanam patientia refrenaret. Chronicon ed. R. Holtzmann MG. SS. Nova series IX, 496. és 498. l.* (Géza magatartásának magyarizátúra nézve v. ö. László Gyula fellevesét. A honfoglaló m. nép élete, 446. l.)

⁶⁰ MG. SS. IV. 603. és 607. l.

⁶¹ V. ö. Kaindl, Beiträge zur älteren ung. Geschichte. 14—15. l.

tesen nem képzelhető. Végso fokon, mint látni fogjuk, különösen a hartviki eredetű szövegeltérések igen erőteljes magyarázó reflexet fognak nyerni. Általános alakulástörténeti szempontból azonban másik tekintetbeendő forráscsoportunknak, a krónikaszövegeknek áttekintő vizsgálata elé mindenestre több reménységgel nézhetünk, mert közös gyökérből eredtek ugyan, de évszázadok érlelő munkájának forradásait hordozzák. Nemhogy Gézára, Szent Istvánra vonatkozó adataik sem egykorúak. A bővebb szövegezesek idevágó szakaszaikban legendaforrást említő vázlatot közölnek s előadásuk, sajnos, nagyon távol áll attól a lüktető életteljességtől, mely különösen a Képes Krónikát nagyjában I. Endre korára vonatkozó részeitől kezdve jellemzi. De azért Gézával foglalkozó mondataik között is akadnak, mint láttuk, kivehető eltérések. S ezek főleg akkor tűnnek elő, ha kiindulásul azt a feldolgozást választjuk, mellyel kapcsolatban különösképen nevezetes szerepet nyer Ranzanus szöveghagyatéka. Miután, mint előrebocsátottuk, most már nem összehangzásokat, hanem eltéréseket kell keresnünk és megfigyelnünk, némileg elkanyarodhatunk történetkutatásunk szokásos, krónikás hagyományunk általános alapvonásait kereső irányvételétől. Árpád-korunk feldolgozói készségesen el szokták ismerni Mügeln értékeit, de Géza-beállítására felett, magános tanú lévén, ami a lényegét illeti, elsiklottak. A Mügeln egyedülállását megcáfoló s ugyanazt hirdető Ranzanust pedig ebből a szempontból egyáltalában nem vették figyelembe. Kései vallomástévő volt s ezenfelül humanista, tehát egész adottságában aggályos jelenség. Íme jóval szélesebbkörű kútfőanyagot feldolgozó kor- és honfiktársa, Bonfini, legalábbis első pillantásra, csakugyan egészen más Géza-rajzot hagyott reánk. Ha a külsőt nézzük, üreset és igazolhatatlant, de miért volna a homlokegyenest ellenkezőt mondani látszó Ranzanus hitelesebb nála? Elvégre egyik éppen úgy támaszkodhatott korai forrásokra, mint a másik. S ha eredményeik elütők, az a valószínű, hogy mindketten koholmányt örökítettek reánk. Hátha Ranzanus csak ravaszabb volt s nem mondott igazat, mikor olyan kevés kútfő felől számolt be? Hátha ismerte középkori forrásaink jókora sorozatát — ebbe az önmagában nem éppen valószínű lehetőségbe egyszer már önkéntelenül belebotlottunk — s innen is, onnan is kikapva egy-egy színfoltot, hámulatosan logikus, de egészen önkényes képet festett pusztán fantáziafűtötte humanista újságvágyból? S Bonfini ugyanazt tette, csak éppen más irányba tért. Látni fogjuk, hogy Bonfini eljárása sem magyarázható ilyen egykedvűen; Ranzanust illetőleg pedig mindent fenn kell tartanunk, mit megbízhatósága felől előrebocsátottunk. Bonfini nyilván egyik nevezetes akadálya volt a Ranzanus-tudósítás befogadásának. A lényegét illetőleg egészen helytelenül. S ha egyszer úgy találtuk, hogy megfigyelési körünk sugarait jogos és érdemes a XV. századig kiterjeszteni, mindenképen meg kell kísérelnünk a Bonfini-jellemzés szellemi gyökereinek felfejtését is. Már most ki lehet azonban emelnünk, hogy a döntő ellen-

vetés nem a hivatalos humanista történetíró sajátosságosan kettős-jelentésű szövegéből következett. Nem abban rejlett és nem azon alapult. Hiszen őt Mátyás Flórián, hogy ismét reá hivatkozzunk, bizonyára jól ismerte. S mint láttuk, mégis megindult a Mügelnlámogatta Ranzanus értékelése felé vezető úton. Nem is volt éppen egyedül. Ezen a fokozaton hangzott el azonban a kései hagyomány tekintetbevétele ügyében Pauler Gyula súlyosszavú vétője és pedig nem is elsősorban Ranzanus vagy Bonfini, hanem egyenesen a humanista cafrangokkal nem gyanúsítható Lászkai Ozsvát (nála Temesvári Pelbárt) tudósításával kapcsolatban. Mire az egész magyarázó folyamat elakadt s a múlt század vége óta mitsem haladt előre.

Emeljük ki, Ranzanus Szent István-fejezetének s a szent király életiratainak állandó szemmeltartásával, a krónikák legfőbb idevágó jellegzetességeit.

Míg Hartvik alapul a Nagyobb Legendát választotta, melyben, mint alább kifejtjük, a kálmánkori szempontoknak leginkább megfelelő Szent István-ábrázolást találta, a XI. századi krónikás hagyomány Szent László-kori összegezője a reánk maradt legendák egyikét sem aknáztta ki. A Nagyobb Legenda nem volt kánoni szövegezés. Hartvikot pedig a Gesta-író még nem ismerhette. A krónikás feldolgozások viszont az általa megszabott keretekhez alkalmazkodtak; utóbb is, mikorra a Hartvik-Legenda irányadó súlyúvá vált. Így esett, hogy a két forrásnem bennünket érdeklő eseményanyaga lényegesen elütővé alakult. Egyetlen krónikaszöveg sem beszél például a II. Konrád elleni sorsdöntő, egyedül a legendák feljegyzette s Szent István hatalmas egyéniségét annyira jellemző védelmi hadjáratról. A király haditetteit hármasséma alakjában ismertetik. Koppány, Gyula és Keán leveretéséről írnak, míg a legendák mindezek közül csak Koppány felkeléséről emlékeznek meg; erről is egészen széteső formában, a nélkül, hogy a lázadó vezér nevét tudnák. Néhány krónikaváltozat némi hídverési kíséreltről tanúskodik. Mindenekelőtt Kézai, de őt fejtegetéseink legvégére hagyva egyelőre csak Mügelnt és a Zágrábi Krónikát említenénk. Mügeln a szent korona eredetének leírását Hartvikból vette, a nélkül azonban, hogy a hivatalos legendaszöveg egyéb vonatkozásait s a krónikás hagyomány anyagát szervesen egybeolvasztotta volna. Interpolációs munkájának körülményei tehát egészen világosak s a két forráscsoport elkülönülésének alapvető tényét nem módosítják. Kényesebb a Zágrábi Krónika értelmezése. Szűkszavúságát írója ismétellen Szent István legendájára való hivatkozással menti ki. S hogy a reánk maradt XIV. századi szövegezés eközben tulajdonképpen Hartvikra gondolt, egészen kétségtelen. A „de ritibus paganismi destruendis“ — részlet Hartvikból, illetve a Nagyobb Legendából való. Ugyanúgy bizonyos azonban, hogy az eredeti conceptus nem a hivatalos legendára épített. Különben a krónika Gézára vonatkozó eseménysorrendje semmiképpen sem lehetne Hartvikéval ellenkező. Ezt a tünetet egyedül egy Hart-

vikétől elütő, legendáris összöveghez való ragaszkodás magyarázhatja. Géza csak miután isteni intelemben részesült, — *nutu lactus divino* — kezd töprengeni a pogányság lerombolásán, ezután veszi fel a kereszténységet s végül is „in sancto proposito et statu” hal meg.⁶² Mi egyéb mindez, mint az a sorrend s az a beállítás, melyet Hartvikkal ellentétben Ranzanusnál tapasztaltunk? S ez a tünet csak egy a krónikás hagyomány és Ranzanus számos kapcsolata közül. A Mügelnnel való felfogásbeli azonosságot már kiemeltük, s azt is megemlíthettük, hogy látens formában ugyan, de ugyanez az idegen segítségért folyamodó Géza-személyiség ütközik ki a részletesebb krónikaszövegekből. Sem Hartvik, sem két legendatársa nem említi Szent István születési évszámát. A Bővebb Krónikák ellenben világosan 969-et írnak és pedig forrásra hivatkozással, „quemadmodum in legenda Beati Stephani regis scriptum est”.⁶³ Hogy az elenchusa szerint ugyancsak bizonyos „Vita beati Stephani”-ra támaszkodó Ranzanusnál ugyanezt az évszámot olvasuk,⁶⁴ talán már nem is egészen meglepő. S nyilván ennél is többetmondó az a tagadhatatlan, egyenesen kiütözköző rokonság, mely a Bővebb Krónikák Szent István-fejezetei s a humanista megfelelő szakasza között fennáll.⁶⁵

⁶² SS. rerum Hung. I. 207. 1.

⁶³ U. o. 312. 1.

⁶⁴ M. Florianus, IV. 186. 1. A krónikának ez a 969-i évszám kapcsán ejtett észrevétele nb. már Podhradczky gyanúját felkeltette. „Legenda cuius noster meminit Hartvici profecto non erat; qui annum nativitatis nuspiam, nec aetatem S. Stephani litteris consignat.” (Chr. Budense, 62. 1. 1. jegyz.) Az elfogulatlan kutatót csakugyan már ez az egyetlen adat gondolkodóba ejtheti. A nagy apparátussal dolgozó Kaindl azonban, elméleteinek rabja lévén, sehogyan sem tudta elképzelni, hogy a krónikák ősenek előtte ismeretlen írásbeli anteaktája lehetne. Podhradczky megállapítása szerinte „sicher unrichtig”, mert „alle Nachrichten über Stefan, welche sich sonst in der Chronik finden, sind — wenn sie nicht den Gesta angehören — in den bekannten Vitae nachweisbar. Der Chronist hat eben seinen Verweis auf der Legende zu unrichtiger Stelle (?) eingeschoben.” Studie, VIII. 73. 1. 2. jegyz. Ugyanígy vagy talán még értetlenebbül Studie, XI. 98. 1. 2. jegyz. Minden szövegkritika lehetetlen volna, ha fel lehetne tenni, hogy a legendára hivatkozó író az egyébként ismeretlen évszámot mégsem valaminő legendaszövegből vette volna. Ennek ellenére ugyanez a prejüdikált elfogultság jelentkezik Paulernél is. A krónika megjegyzése szóról-szóra így hangzik: „Geycha vero divino premonitus oraculo anno dominice incarnationis DCCCCLX nono, quemadmodum in legenda beati Stephani regis scriptum est, genuit sanctum Stephanum regem ex Sarolth filia Gyule.” Am ebből Pauler szerint „csak az következik, hogy a jóslat volt a legendában, amint az benne is van, de nem egyszersmind az évszám is, amelyből egyébiránt egy külön legendára következtetni még éppenséggel nem lehet”. (A Hartvik-legendáról. Századok, 1892. 285. 1.) Önmagából az évszámból bizonyára nem, de az évszámhoz kapcsolt quemadmodum-meghatározásból nyilvánvalóan — igen.

⁶⁵ Itt említhetjük meg, hogy Ranzanus szövege Szent Adalbertet a Legendák „Boemiensis ecclesie pontifex”-formulájával ellentétben, prágai püspöknek nevezi (Pragensis ecclesiae antistes. M. Florianus, IV. 183. 1.). Hóman világosan észrevette, hogy a krónikák őse, mint a későbbi szövegek magatartása egyöntetűen bizonyítja, kétségtelenül ez utóbbi kifejezéssel élt. Albericus tudomásáról írva ezt mondja: „itt még feltehetnők a legenda egy régebbi változa-

Nem fog ártani, ha a párhuzamosságokra legalább nagy vonásokban reámutatunk.

Ranzapus:

Szent István 969-ben született, Szent Adalbert s a Campaniából eredt Deodatus sanseverinói gróf keresztesi.

Szent István gyermekkor. (Inten-tissima parentis sui cura, sub educatore sibi adhibito, qui ad id esset idoneus.)

Szent István térítő működése.

Háború Koppány ellen. Szent Mártonnak tulajdonított győzelem. Panonhalma megadományozásáról nem esik szó.

Szent István „omnium ... miro consensu et applausu eligitur appellaturque ... rex ac regia corona regum more donatur“.

A Gyula leveretése: felesége és két fiával együtt fogoly Magyarországon.

Háború Keán, a bolgárok és szlávok hercege, ellen.

Kincsének legnagyobb része az egyházaké.

Legnevezetesebb alapítás Székesfehérvár, a Boldogasszony tiszteletére.

Sokat ad a zsákmányból a szegényeknek, éppen ezért mindig teli erzsénnyel jár.

Egyházalapítás Budán, Szent Péter és Pál tiszteletére. Ezt Szent László fejezte be.

Gizella királyné származása.

Több gyermek. Érdemekben a többi Imre „absque controversia vicit“.

Visszavonulni készül, hogy elméledő életet élhessen.

Szent Imre herceg halála (hirtelen-lejáratú betegségben). A király betegskedése. Fájlalja, hogy övéi között nincsen megfelelő utóda.

Hosszú élete leszereli a pogány veszedelmét.

Meghal 1038. augusztus 15-én.

Székesfehérvárott nyugszik, hol Szent Imrét eltemettette volt.

tának használatát, melyben a Pragensis szó is benne volt. A következő mondatnak azonban (S: ipse rex sua praedicatione Ungaros convertit. Kn.: Stephanus rex ... Hungariae regionem ... convertit) a többi krónikában és a Nagy Legendában nyoma sincs, sőt a Legenda határozottan cáfolja István aktív térítői munkáját (Gesta, 26. l.). Mindez együtt egy szövegben lelhető fel: Ranzanusnál.

A krónikuszerkesztés:

969-ben „quemadmodum in Legenda beati Stephani regis scriptum est“. Deodatus a krónikás hagyomány szerint Apuliából származott.

Nincsen ellentét.

Nincsen megfelelő részlet.

Ugyanúgy, de bőséges személyi részletekkel (Wencellin stb.) és a panonhalmi adományozás elbeszélésével.

Coronam divinitus est adeptus.

Ugyanígy.

Ugyanígy.

Zavar: mintha a zsákmányolt kincs a Gyulától eredt volna.

Ugyanígy.

A budai alapítás elbeszélése után, de ugyanígy.

Keán javaiból; ugyanígy.

A krónikás hagyomány koholt Gizella-komplexuma.

Ugyanígy, de előbb, mindjárt Géza megtárgyalása után elmondottan.

Ugyanígy.

Ugyanígy (prepropera morte).

Nincsen megfelelő megjegyzés.

Évmeghatározás nélkül, augusztus 15-én.

Ugyanígy, Szent Imre említése nélkül.

Halála után számos csoda. Magyarország fájdalomba merül, annál is inkább, mert súlyos zavarok következnek.

Negyvenhét, mások szerint harminchat évig uralkodott.

Élt hatvanhárom évet.

Harminchárom éves korában felkeresi Rómát az apostolok és mártírok ereklyéinek látása és a pápa üdvözlése végett.

(M. Florianus, IV. 187—192. l.)

Ugyanígy: a zavarok szóvátétele híján.

Meghalt uralma negyvenhatodik évében.

Nincs kormeghatározás.

Ugyanígy kormegszabás nélkül, a budai alapítás elbeszélésébe iktatottan.

(SS. rerum Hung. I. 295. és 311—322. l.)

Ilyen, első közelítésben történt egybevetés is eldönti, hogy a keretek tökéletesen egyezők, sőt azonosak. Eldönti azt is, hogy a XIV. századi krónikaszerkesztés előadása bővebb, s valamivel színesebb is egyúttal. Ez a viszonylagos gazdagság azonban, bárminő idegenszerűen hangzik, nem a krónika, hanem a humanista javára szól. Éppen ezen az alapon ítélnéljük az ő szövegét érintetlenebbnek és átdolgozatlanabbnak. Ő is három háborúról számol be, de ezek sem egészükben, sem részleteikben nem befolyásolják a király nála annyira hangsúlyozott szelidségét. Mitsem tud például Koppány négyfelé vágatásáról vagy a királyi környezet külföldi előkelőségeinek nevezetes szerepéről. A betelepült idegenek közül névszerint mindössze egyet említ, Deodatust, a sanseverinói gróft, ⁶⁶ ki szerinte és a krónikák szerint is Szent István keresztapja volt. Ezzel szemben a krónikák a betelepült nemzetségek egész soráról számolnak be, a legrégibbeknek Szent István-kori szerepét is kiemelve. Könnyen észrevehető célzattal. Az advena-lajstromok nem is titkolt tendenciája a szövegek írásba foglalása idején virágzó családok őseinek és leszármazásának meghatározása. Egyetlen kivétel éppen Deodatus, kiről valamennyi változat azt állítja, hogy gyermektelenül halt el. Kézai nem is szól róla, nyilván kihagyta, s a krónikás advenák sorában csakugyan semmi helye ilyenformán. ⁶⁷ Az ő neve nyilván egy mástermészetű, kései leszármazásokra nem kíváncsi, szigorúan a szent király életével foglalkozó forrásnak hagyatéka. S olyat, mely egyedül az ő nevét

⁶⁶ A krónikás hagyomány, mint egybevetésünkben jeleztük, Apuliából származtatta. Ranzanus jobban ismervén hazája földrajzát, ehelyett — nyilván *motu proprio* — Campaniát írt. Florianus, IV. 186. l. A változtatás annyira magától értődő, hogy alább, Ranzanus IX. fejezetének viszonylagos érintetlenségével foglalkozva, ezt az eltérést nem tesszük szóvá. Ugyanígy a Szt. Imre halálát illető eltérést sem, mely szerintünk csak látszólagos. Szövegünk szemlélete nem engedte meg a hildesheimi évkönyvek — MG. SS. 98. l. — feljegyezése tényállás megemlítését. Ranzanus tudósítása tehát Prayt — úgy találjuk — feleslegesen ejtette gondolkozóba. *Dissertationes criticae de SS. Salomone rege et Emerico duce*, 58. l.

⁶⁷ SS. rerum Hung. I. 188. l. Ezt nb. már Pauler nyomatékosan és megfellebbezhetetlenül kimondotta. Szerinte Kézai advena-lajstroma „nem kivonata, hanem feldolgozott és korrigált kiadása a képes krónikai szövegnek”. A m. nemzet története az árpád-házi királyok alatt. II² 601. l.

emlitené, a rendelkezésünkre álló szövegek sorában mindössze egyet ismerünk: Ranzanus legendáris alapra hivatkozó Szent István-fejezetét. Annál nevezetesebb tünnet ez, mert az advenákra vonatkozó többi tudósítás alapjában szóbeli eredetű s már a legrégibb idevágó adatok is, melyeket még alkalmasint az első összegező jegyzett fel, a Wencellin és Hunt-Pázmán ivadékok családi hagyományából szivárogtak a krónikába, melynek Szent István-fejezete egyrészt ezen a réven, másrészt pedig, mert Sarolté felől szót sem ejtve, Géza látományát éppen csak megemlíti, tehát egy századvégi eredetű, utóbb mindinkább kiterelhelyesedő többlet s a csodás elemet lehetőleg kikapcsoló magatartás révén nélkülözi azt a jelleget, mely Ranzanusnál csorbíthatatlanul megvan — t. i. a legenda-szerűséget.

A két szövegezés további eltérései ugyancsak a Ranzanus-fejezet régiesebb, tehát érintetlenebb mivolta mellett tanúskodnak.

A krónikaszövegek ismerőinek mindenekelőtt az a néhány, szinte egykedvű és semmiesetre sem ellenséges szó fog szemet szúrni, melyet Ranzanus Gizella királynéről ejt.⁶⁸ A krónikák Gizella-komplexuma tulajdonképpen nem tartozik Szent István életéhez, de tartalma erősen befolyásolja a király utolsó éveinek beállítását. A krónikaszövegek Szent Istvánja ezekben az időkben tehetetlen aggastyán már, ki Vazul végzetét nem képes megakadályozni. A hercegek megmentésében sem bízik, tehát legalább menekülésre inti őket. A krónikák nyilván nem írhatták meg, hogy Szent László nagyatyjának megvakítására maga Szent István adott parancsot. S miután mégis be kellett ismerniök, hogy Vazul személye körül valami hiba volt, — a király nem hiába vetette őt fogásába,⁶⁹ — a tragédiát s a Szent Istvánra következő gyűlöletes német világot Gizellával asszociálták. Albericus Szent István életének alkonyát már ebben a beállítotttságban ismerte,⁷⁰ Ranzanus IX. fejezetének forrása — nem. Hogy a Gizella-komplexum toldalékjellegű, hogy a hazai tudattól eredetileg idegen jelenség — egészen kétségtelen. Íme Mügelin kezébe még a XIV. században is olyan írott feljegyzés került, mely az özvegy királyné és Péter egyetértése helyett ellenséges viszonyuk felől tudósított.⁷¹ Lévéen azonban a Gizella emlékét befeketítő szemlélet nemcsak tudatos, hanem nyilván udvari eredetű is, az élő krónikaírás viszont az udvar mindenkori felfogását osztó s azzal párhuzamosan fejlődő, a kései szövegváltozatokban az ellenséges tendencia kiirthatatlanul meggyökeresedett. Az előadás feltűnően logikátlan és zavaros volta ellenére is. Bizonyára Ranzanusnál is fellelnők, — ha ismerte

⁶⁸ Uxor ei fuit Ceissa vel Cheila natione germana, filia Geltrudae matronae, suo seculo multis virtutum generibus insignis. M. Florianus, IV. 190. l.

⁶⁹ V. ö.: Váczy, A Vazul-hagyomány. Levéltári Közlemények, 1940—1941. 311. l.

⁷⁰ Gisla regina. ut dicunt, multas malitias in terra illa fecit. MG. SS. XXIII. 779. l.

⁷¹ SS. rerum Hung. II. 153. l.

volna. Ám az ő szövegét az eredeti hagyományok világossága, mi több, cicomátlan prózaisága jellemzi. Ő és a krónikák egyaránt megemlékeznek a betegeskedő király fájdalmaról, amiért vérrokonai között senki sem akadt, kire a keresztény királyság fenntartása és biztosítása jó lélekkel reabízható lett volna. De a krónikák szerint Szent István mégis Vazult akarta utódává tenni, tehát szövegük az előbbi észrevételt tökéletesen megtagadó és lerontó befejezést talált. Ranzanus viszont egyszerűen azt állítja, hogy az aggodalom azért nem vált valóra, mert a Gondviselés adott a királynak olyan hosszú életet, hogy haláláig a kereszténység ügye eléggé megszilárdulhatott. Világosan megmondja egyúttal, hogy Szent István hatvanhárom esztendő telt. Nem olyan magas kort tehát, hogy az a sallangmentes megokolást önmagában elégségesen magyarázná. És záróitéle mégis rendkívül váratlan és meglepő.⁷² Nem éppen azért, mert a történeti valóságot megközelíti, hiszen tudjuk, hogy még mindig kiegyesítésre szorult. A nagy átalakulás meggyökereztetéséhez szükséges időtartamot nem egyedül Szent István negyvenéves, hanem Géza és Szent István hatvanötesztendő uralma, apa és fiú együttes munkája biztosította.⁷³ Egészen kétségtelen, hogy a Pétert elsodró pogány lázadás csak azért nem követelt még súlyosabb véráldozatot, csak azért volt aránylag sebes lefolyású, mert Augsburg engesztelhetetlenül féktelen nemzedéke akkorra tökéletesen kihalt. S ami az országban szervezett erőnek volt nevezhető, — lett legyen bár kisebbség — az új hithez húzott. A változás még így is fergelegszerű, eredményében egyenesen csodával határos;⁷⁴ megértése és beállítása mai történetiszemléletünk birtokában is nehéz feladat, a humanista történetírás számára egyenesen megoldhatatlan, sőt felvethetetlen problémát jelent. Megérthetjük tehát, hogy a Géza jelentőségét valamennyi forrásunknál nyomatékosabban aláhúzó Ranzanus sem tudta lemérni. Nem is tesz ezen a helyen az apa felől — nagyon jellemzően — semmiféle észrevételt. És mégis felületesség volna mondata felett egyszerűen napirendre térnünk, hiszen kétségtelennek látszik, hogy ha csak valamennyire is részesévé vált volna magyar környezetének s eltöprenkedik azon, mit tollára vett, ítéletét másképpen alakítja. Ismételjük, nem Géza halásának és uralmi éveinek tudatos beszámítására gondolunk, hanem valami jóval kézenfekvőbbre: Szent István személyének minősítésére. Nem kell talán magyaráznunk, hogy a király fogalomná vált egyéniségének történeti sikerét és eredményét függő

⁷² ... placuit immortalis Deo, ut regem ipsum sineret tantisper vivere ac regnum tenere, dum novelli christiani in fide, quam acceperant, satis confirmarentur. M. Florianus, IV. 191. l.

⁷³ Láttuk nb., hogy ezt általánosságban Ranzanus is tudja és érezteti. (In illius opus succedit.)

⁷⁴ V. ö.: Fegyvertörténetünk Szent Istvánja. Magyar Szemle, 1937. XXXI. 97—104. l. Darkó Jenőnek az átalakulás sebességét kétséghevonó dolgozatára (A magyar huszárság eredete. Hadt. Közl. 1937. 148—183. l.) a Hadtörténelmi Közleményekben válaszoltam (A huszárság eredetihagyománya 1937-ben. 1938. évf. 59—76. l.).

viszonyba vagy csak kapcsolatba is hozni az idő köznapiasan prózai szempontjával, magyar miliőben dolgozó, XV. századi író részéről kiáltóan történetellenes gondolat. Ranzanust tehát nem-hogy logikus megfontolások vezették volna, nyilván maga sem fogta fel, amit leírt. Diagnózisát aggálytalanul csak egy, a kibontakozás hozta megnyugvást közvetlenül átélte s a krónikás alapvetés udvari tendenciáitól mentes, viszonylag közeli szemlélő foglalhatta írásba. Magának a humanistának pusztán a másoló, illetve egy ismeretlen alapszöveget a finomabb latinság szempontjából felülvizsgáló grammatikus szerepét tulajdoníthatjuk. Tudjuk, hogy saját bevallása szerint sem volt messzebbmenő célja.

Ez a tárgyalásunk során nem egyszer valószínűsített, részben betűszerint is leleplezett másoló hajlandóság önmagában természetesen nem nyújthatna kezességet arra nézve, hogy Szent István-fejezetében egyetlen forrás vetületét lássuk. A két elgondolható eshetőség között, hogy t. i. a IX. index egy bizonyos „Vita beati Stephani“ átszilizálásának eredménye, mint a humanista elenchusa állítja, vagy a legendák, s számos jórészt elveszett krónikavariáns világos Géza-tendenciával készült gondos szintézise, úgy találjuk ugyan, hogy egyre könnyebb a választás. Mind kétségtelenebbnek látszik az első valószínűsége s mind tarthatatlanabb az utóbbié. De egy közbevetett kérdés is adódik. Ranzanus munkájának megszerkesztési körülményeire mindeddig nem voltunk tekintettel. Maga a *modus procedendi* világos. Vitathatatlan, hogy az *Epitome* a maga egészében egy *series principum* átirata. Egy, a magyar középkor egészét felölelő alapszövegé, mellyel a Szent István-életére vonatkozó részletesebb elbeszélést, akár önálló és egyetlen forrásból eredő, akár nem, csak utólag egyesítették. Hogy ezt a művetletet maga Ranzanus hajtotta-e végre, vagy még a királylajstrom eredeti megszövegezője, egyszerű fontolóravétel nem döntheti el. Pedig az egyberovó munka természetrajzát pontos világossággal meg kellene elevenítenünk, hiszen nem bizonyos, hogy egyszerű összeillesztés, lehet, hogy változásokat eredményező egyeztetés történt. Nem tudhatjuk, nem volt-e a lajstromnak Szent Istvánra vonatkozó saját tudomásrétege, mely a beillesztett szöveggel akár el is keveredhetett. A szövegegyesítő személyi igényeinek is maradhatott valamelyes nyoma. A IX. indexet tehát Ranzanus elenchus-beli állításának maradéktalan elfogadása esetén sem tekinthetnők az idézett állítólagos Életirattal feltétlenül egybevágnak. Nem kérdéses azonban, hogy mit kell és mit lehet tennünk. Az a messze-menő alkati és anyagrokonság, mely a krónikák és Ranzanus szövege között fennáll, nem enged más választást, mint Szent Istvánra vonatkozó tudomásuk közös forrásból való eredeztetését. Ranzanus műve a maga adottságában egyedül áll, a krónikák ellenben egymás közötti eltéréseikkel kifejezett alakulási folyamatot tükröztetnek. Szétágazásaikat megfigyelve, úgy hisszük, sikerülhet tehát felfejtenünk azt az alaprétetet, mely Ranzanusszal reagensképen szembesíthető. S a szövegek ismerőit nem kell felvilágosítanunk,

hogy ez a vállalkozás nem is ígérkezik különösen hosszúlélékzetűnek. Lévén a krónikás többletek toldásos természete egybeült mindig világosan kiütköző, a krónikás hagyományban egyetlen Ranzanusszal közös részlet akad, mely úgy, amint reánk maradt, meg lehetőszen gyanútkeltő: a Szent István egyházalapításait illető elbeszélés. Ranzanus szövegének másolatjellegő ismét segítségünkre jő, s *a posteriori* újból igazolódik.

Az idevágó krónikás helyek tudvalevőleg egybenőttek a Gyula és Keán elleni háborúk történetével s önmagukban is rendkívül zavarosak. Összességükben még inkább. Kusza, egymást lerontó állítások torlódnak egymásra s az olvasót lényeges eltulodásokra, sorozatos félreértések feltételezésére figyelmeztetik. Azt a kaoszt, melyet a reánkmaradt változatok egészükben feltálmak, önmagában semmiféle forrás sem tartalmazhatta. Nyilvánvaló, hogy a különböző munkamodorú, olykor rövidítgető, néha bővítgető hajlandóságú átdolgozók olyanmértvű elírásokba bonyolódtak, hogy az összehasonlító forráskritika legegyszerűbb és legszokásosabb módja, valamennyiük egyidejű egybevetése kevés reményt nyújt az idevágó alaptudomás lényegének helyreállíthatásához. Szerencse, hogy a szövegek javarésze önmagában áttekinthetőbb; a legbővebbek pedig az ellentmondásokkal leginkább megterhelt felületeket is felfedik. Ha a XIV. századi krónikaszövegezt külön vizsgálat alá vesszük, az így nyert részeredmény a többi változattal már könnyebben egybewethető. Az eredeti alapot, a valósínű kiindulást t. i. ez a bevezető vizsgálat is kijelöli. Különösen ha mellesleg szem előtt tartjuk Ranzanus elbeszélését is.

A XIV. századi szerkesztés tömör és világos vázlatot nyújt Szent István erdélyi hadjáratának eseményei és eredményeiről. A küzdelem nemcsak nevezetes, de hasznóhajtó is volt. Egyrészt a Gyulának és családjának fogságbaejtését eredményezte, másrészt — lévén az erdélyi folyók tövényének aranya a legjobb minőségű — Szent István monarchiáját egy gaz lag tartománnyal is megnövelte. Félreértési lehetőségnek még árnyéka sem jelentkeznék, ha az elbeszélés Gyulára vonatkozó mondanivalói ezzel befejezést nyertek volna s nem szövődnének bele a következő, a Keán ellen vívott háború történetébe. Ez utóbbi vállalkozás az előbbihez hasonlóan a diadalon s Keán romlásán kívül nagy anyagi sikert is hozott és pedig nem természeti kincseket, hanem — s ezt a szöveg pontosan megkülönbözteti — felhalmozott értékeket: arany és drágakövek mérhetetlen bőségét. Mi történt mindezzel? Egyelőre nem tudjuk meg s közvetlen folytatásképen a következő éppenséggel nem várt felvilágosítást kapjuk: „... et locavit ibi (t. i. Szent István) unum proavum suum, nomine Zoltan, qui postea hereditavit illas partes Transilvanas et ideo vulgare sic dici solet: Erdeelvi Zoltan.“ Egyszerre ismét Erdélyben vagyunk tehát, jöllehet a mondat „et locavit ibi“ állítmánya értelem szerint kétségkívül Keán birodalmára kellene hogy vonatkozzék. S mintha Keán kincse is hirtelen átvándorolt volna Erdélybe, a Gyula birtokába. Az ő gonoszszeretű (!) javaiból gazdagította a király legnagyobbszerű egyházépítkezését, a székesfehérvári bazilikát, mely a krónikaszöveg szerint éppen a vagyon „male acquisita“ jellege miatt esett utóbb nem egy tűzvészben keresztül. Ezzel szemben Keán kincse a szövegezésből következtelve nem volt ilyen haljós természetű; az ebből emelt budai templom felől t. i. nem hallunk hasonló megjegyzést.⁷⁵

Hogyan keletkezett ez a sokatmarkoló s kevés érthetőt nyújtó krónikarészlet?

A Gyula birodalma természeti javakban gazdag terület volt és lehetett, de hogy ő maga említésreméltó ingó értékek felett rendelkezett volna, az ellene viselt háború során, nem hallottuk. Keán gazdagsága ellenben kézzelfogható hadizsákmány, kincsahalmaz volt a szó szoros értelmében. S nem tudjuk meg, miért volt kevésbé „male acquisita“. Meg kellett azonban valamiképen alkudni

⁷⁵ SS. rerum Hung. I. 315—316. I. V. ő. Pauler. A m. nemzet tört. az árpádházi királyok alatt. I² 399. I.

Erdőelvi Zoltán hirtelen felbukkanó s nyilván Erdély földjéhez kapcsolt alakjával. Ami nem volt éppen könnyű feladat, mert személyi adatai rendkívül zavarosak. A király proavus-a, akkoriban már nagyon öreg — antiquissimus —, az író egyenesen kiemeli, tehát feltűnőnek találja, hogy Szent István korát egyáltalán megérte. Ennek ellenére utóbb (!) örökölte az erdélyi részeket s a király „ideo”, azaz korára való tekintettel (?) akarta, hogy gazdag népek felett álljon. Hogy ez a megokolás mit óhajtott vajjon jelenteni, bajos volna határozottan megmondani, mert szétesőbb és zagyább feljegyzést keveset hagyott reánk a középkori történetírás. Ha egészében kellene magyaráznia, a jelen forráskritikája sem volna képes igazságot tenni. Önként kínálkozik azonban, különösen a Gyula elleni hadjárat előbb elbeszélt eseményeit és beállítást tekintetbe véve, a részekre bontás lehetősége, egy kiütköző egybeolvasztási kísérlet észrevétele. Nyilvánvaló, hogy a Keán birodalma helyett váratlanul Erdélybe került Erdőelvi Zoltánnal-idegen elem szívárgott az előadásba s ha tisztán akarunk látni, mindazt, mi rávonatkozik és vele kapcsolatos, el kell egyelőre különítenünk. Természetesen a Gyula kincsét is. Ezáltal egy csapásra áttekinthető képet nyerünk, mi máris azt sejtettük, hogy az eredeti, érintetlen hagyományréteg egyedül Keán kincséről tudott. Láttuk, hogy az előadás csak azt minősítette önmagában értékesíthetőnek. További szövegösszetevéseinkben mindenesetre ebből a felfetvéshől kell kiindulnunk. A rövidebb krónikaváltozatok magatartása így válik világossá.

Kézaival kezdve mindjárt feltűnik, hogy sem Erdőelvi Zoltán személye, sem a Gyula kincse felől nincsen semmiféle tudomása.⁷⁶ Ő Keán javait Székesfehérvárral kapcsolatban idézi, a budai templomépítésről egyáltalában nem tud. Amit mond, a XIV. századi szövegezéstől jócskán elütő tehát, de egyelőre csak argumentum e silentio-nak tekinthető, mely ugyancsak értelmezésre szorul. A Pozsonyi Krónika tanúsága szemlátomást hasznosabb és világosabb kiindulási lehetőséget ad. E szerint Erdőelvi Zoltán, mint előbb is vártuk volna, Keán birodalmába kerül s az itt szerzett kincsből épül Székesfehérvár. Hogy azonban a krónika összeállítója olyan szövegezést használt, amely Gyula javairól mégis nyilatkozott valamiképen, az alapítás sorsáról ejtett szavai eléggé világosan beismerik. „Et quia pecunia ... illius Gule et Gan fuit male acquisita ... ideo ipsa ecclesia patitur incendium.”⁷⁷ Tökéletes rendet teremteni az író ilyenformán nem tudott, de elárulja, s ez talán fontosabb, hogy összetakolt hagyatékokat kezel. Mikor a budai egyházzal alább azt állítja, hogy az is Keán kincsből épült, tulajdonképpen visszavonja és érvényteleníti Gyula közbeiktatását. Egészében tehát arra mutat, hogy ha nem is merte egyszerűen kihagyni, a Gyula kincsével tulajdonképpen nem tudott mit kezdeni. Majdhogy maradéktalan igazolásul azután a Chr. Monacense, A „male a principio quesitus”-meghatározás itt szigorúan Keán vagyonának járuléka. Ez gazdagítja Székesfehérvárt, innen a gyakori tűzvész. Gyula javairól pedig egyáltalában nem esik szó, Erdőelvi Zoltánról ugyancsak nem; a budai építkezés kapcsán ez a szövegezés csak a királyi pár jótékony áldozatkészségéről beszél.⁷⁸ Egész idevágó alkataban tehát még leginkább a Műelnnek tulajdonított Rímes Krónikával egyezik. Ez utóbbi is hallgat Gyula javai felől s egyedül a bolgárok hercege elleni diadalmas hadjárat után említi zsákmányolt kincset. Nyomban ez után következik az „inde templum ditavit in Weissenburg”-megállapítás. Tűzvészekről ellenben semmi hír. A budai építkezés anyagi alapja is rejtély maradt. Az „illud quoque ditavit censu et libertate”-mondat legfeljebb találgatásokra nyújt módot; semmiképen sem vall azonban a Gyula kincsére. Pedig a Gyula közbeiktatásáról ez a szövegezés is tudott. A két alapítás előadása közé eső sorok mondják el Gyula kényszerű megkereszteltetésének a Bővebb Krónikaszövegekkel egyező történetét. De amit amazok a Gyulára vonatkoztatnak, hogy t. i. ezentúl a király „honorifice tenuit sicut patrem”, azt ez a szöveg „in pietate, ut patrem nutriebat” — nyilván a királyi proavus magas korát akarva

⁷⁶ V. ö.: SS. rerum Hung. I. 172. l.

⁷⁷ SS. rerum Hung. II. 36—37. l.

⁷⁸ SS. rerum Hung. II. 67 l.

méltányolni — Erdőelvi Zoltánra hárítja.⁷⁹ Mindenesetre azt látjuk, hogy maguk az átírók következtettek és értelmeztek, s ha nem is éppen találmakra, nyilván igen bizonytalan alapon. Ime a Rimes Krónika a fentismertetett részletekben nemcsak a bővebb, XIV. századi krónikakonceptustól tér el, de Mügelin németnyelvű szövegvezetésétől is. A német krónika ismét egészen szételő képet örökített reánk. A kincszerzemény itt is a Keán ellen vívott küzdelem eredménye, Székesfehérvár és Budával kapcsolatban egyaránt Keán felől hallunk s a székesfehérvári tűzkárokat mégis azzal magyarázza, hogy „daz gelt Gyule waz poszleich gewünnen“.⁸⁰ Míg tehát utóbbi műve megírásakor nagyjában egy a XIV. századi deák szerkesztéssel megegyező szöveget használt, a rimes feldolgozás egy érintetlenebb változatra támaszkodhatott, mely a Gyula kincséről, úgy látszik, nem tudott. Az ismertetett rövidebb fogalmazások eléggé világosan érzékeltették, hogy ez utóbbi csak némely ellenállások leküzdése árán férközött az elbeszélésbe.⁸¹ Kézaitól ellenben eltért, mert a kritikus személyi okot, Erdőelvi Zoltánt már bizonyval magában foglalta. A Kézai-variáns ezen a fokon nyer rendkívüli fontosságot. A tudomásgazdagodás megfigyelhetése és megállapíthatása kapcsán. Világos t. u. hogy az egyre bonyolódó összkép részleteinek egyeztetetlenségét szeszélyes értelmezgetések hozták ugyan létre, de ez utóbbiak lehetőségét adatbeszüremlések teremtettk meg, melyek egyőni félreértéseket szűlvén, a vitathatatlanul közös gyökeret, az alapvetés egységét különbözőképen módosították. Kézai rövidsége törekvése kulatásunk egyik eldöntőlf kérdése. De alig hihetjük, hogy észrevette volna Erdőelvi Zoltánnak és a Gyula kincsének közösjelentésű

⁷⁹ SS. rerum Hung. II. 257. l.

⁸⁰ SS. rerum Hung. II. 149—150. l.

⁸¹ A székesfehérvári bazilikát, a tűzveszedelem ellen biztosítandó, Károly Róbert király 1318-ban ólomlemezekkel fedette be (SS. rerum Hung. I. 490. l.). Ennek ellenére 1327-ben újból kigyulladt (u. o. 492. l.). A Chr. Posoniense (u. o. II. 50. l.) és Mügelin (u. o. 218. l.) csak az 1327-i katasztrófát említi, a Chr. Monacense, mint a XIV. századi szerkesztés, az 1318-i kezdeményezést is (u. o. 86. l.). Mindenesetre figyelemreméltó, hogy krónikaszövegeink Szt. István-fejezeteikben ejtett, imént ismertetett zavaros és egymásnak ellentmondó észrevételeik után, ilyen kései szakaszukban térnek csak vissza az alapítás sorsára. Valóban visszatérés-e ez? A tudósítások cícomátlan adatszerűsége nyilvánvalóvá teszi, hogy a Domanovszky-kimutatla szűkszávú annalistától valók (A. m. királykrónika XIV. századi folytatása. Berzeviczy-Emlékkönyv, 28. és 33. l.) De a közhit állására jellemző, hogy még ezekbe a szintelen híradásokba is beleszűrődött a csodás elem. A szent relikviákat őrző sekrestye feletti tornyot 1327-ben a lángok megkímélték, mit a pozsonyi krónika s a XIV. századi szerkesztés az ereklék egykori birtokosai érdemének tulajdonít. Közelfekvő középkori gondolat, hogy a misztikus segítség ugyancsak természetfeletti jelentésű veszedelmet hárított el, s a megújuló tűzvészeknek, a bazilika sorsüldözött voltának közös és eredendő fogatkozás az okozója. Ezt lelték fel az építkezésre fordított Keán-féle kincs „hűnös” természetében. Az egész alakulás arra mutat azonban, hogy nem a XI., hanem csak a XIV. században. Nemesak Kézai nem tudott felőle, hanem nyilván a Rimes Krónika forrása sem. A Chr. Posoniense jelenidejű állítmánya — ipsa ecclesia patitur incendium —, ha nem tévedek, azt érezteti, hogy egykorú XIV. századi eseményt hoztak kapcsolatba az alapítás körülményeivel. A kései szövegek közös forrását, a budai minorita krónikást (v. ö. Marczali, Árpádkori kütfők, 49. l.) tartjuk tehát a hiedelem megteremtőjének. Nyilván ő iktatta az elbeszélésbe Keán kincsének hatása alatt a Gyulától szerzett fiktív hadizsákmányt is, mi a különböző s egymástól — jellemzően — elütő néretű félremagyarázások egész sorozatára nyújtott, mint láttuk, módot. Így vált Keán kincse egyrészt Gyula vagyonává, másrészt baljós tényezővé. Bartlonek E. ezzel szemben azt hiszi, hogy a Gyula kincsének hagyománya még az Ősgestából való. Szerinte Hartvík a Szent Jobb történetének körülményes előadásával már a Gesta latens vádja ellen kívánt tiltakozni. (SS. rerum Hung. II. 440. l.) Lectoris esto iudicium!

szerepet, egyformán zavaró természetét. Említetlenségüket tehát nem mernénk kihagyás eredményének tulajdonítani. Ezekről a részletekről nyilván alapszövege sem nyilatkozott. Innen a. sajnos, igen szűkszavú Kézai-elbeszélés világossága, melyen csak egyetlen egészen kései szövegezés tesz túl: Ranzanus Erdőelvi Zoltánról s a Gyula tartományában ejtett zsákmányról szintén nem tudó IX. fejezete. Túltesz annak ellenére, hogy a humanista, ami előadása részletességét illeti, mint láttuk, nem sokkal marad el a XIV. századi krónikaszerkesztés mögött. Miután Kézaival ellentétben a budai templomépítés felől is van tudomása, sőt éppen ennek révén tesz egy, a szövegleszármazás, különösen a *consecutio temporum* szempontjából igen sokatmondó észrevételt, ezt a részletét kiemelten egybe kell vetnünk a XIV. századi krónika-szöveggezéssel. Az eredmény váratlanul meglepő.

Ranzanusnál, mint már előrebocsátottuk, Szent István küzdelmei valóságos legendarészletek. Belső ellentmondásnak, érthetlenségnek semmi nyoma. Koppány a vele rokon Sarolt kezére pályázik s István életére tör. A „*necessitas gerendi belli*“ tehát elvitázhatatlan s „*susciendi belli causa iustissima fuit*“. A harc pusztla önvédelem s a győzelem még így is tulajdonképpen Szent Márton pártfogásának műve „*quem dicebat (t. i. a király) suum apud Deum patronum esse praecipuum*“. Gyula is támadó fél; határvillongásokban bűnös. Emellett, „*abhorrebat a Christi cultu ... deridebat regem et pia eius monita despiciebat*“. A vele való mérkőzés tehát lényegében hitvédelmi küzdelem, melyet az ifjú király „*prium Christi, deinde temporalibus armis fretus*“ vívott meg. Egyedül Keán, a bolgárok és szlávok hatalmas hercege az, kivel kapcsolatban a kereszténység ügyéről nem hallunk. Ő a keze ügyébe eső magyar telepeket pusztítva és fosztogatva az ország biztonságát veszélyeztette. Kétségtelenül végezni kellett tehát vele, „*ne perditae audaciae homo aliquid simile, si vixisset, postea moliretur*“. De ez csak tágabb értelemben vett történetíróra nézve döntő szempont, legendaszerző számára korántsem. A legenda hőségének, a szentnek, Keán megöletéséért mintegy vezekelni kellett; eljárásáért mindenesetre áldozattal tartozott. A legyőzött ellenfél kincsének egyházi célokra és alamizsnálkodásra fordítása nyilván ezt jelentette. Székesfehérvár gazdagítása sajátosan kiemelt valamennyi reánk maradt szövegben, de Ranzanus előadásából — csak az övéből — a Keánnal összefüggő különleges okra is világosság derül. „*Inter ceteras vero ecclesias Albensem longe pluribus et magis eximiis potioribusque dotavit muneribus, propterea, quod ante eiusce victoriam in illius consecrari fecerat honorem, quam constat esse sanctorum omnium beatissimam.*“⁸²

Honnan szerezte a kései szerző ezt a meggyőző erejű, átlátzóan logikus magyarázatot? A krónikákban idevágó híradást hiába keresünk. Aligha hihetünk egyebet, mint, hogy ennek a jellegzetes és a Keán elleni hadviselés történetét kerek egészé tevő megokolásnak, — ha nem agyafűrt koholmány (?) — nem vala-

⁸² M. Florianus, IV. 190. l. Ugyancsak áldozatnak tartja, de alapjában még a pogány gondolatvilágban gyökeredzőnek, a felajánlást s az építkezést László Gyula. A honf. m. nép élete, 395. l.

minő krónikavariáns, nem is azok őse az alapvető forrása, hanem egy, ez utóbbinál is régibb legendáris szerkesztés. A krónikatípus ezt a reá nézve kevésbé jelentős részletet egyszerűen nem vette fel s helyébe az egyházak felszerelésére vonatkozó, helyi hagyományokból merített, a későbbi átiratokban újabb részletekkel megtoldott visszaemlékezéseket iktatott. Egészen naívu. Mert ezek a reminiscenciák a valóságnak megfelelően Gizella királyné jóságáról és jótékonyágáról is tudtak egyetmást; ám ezeket a részleteket a királynét meggyűlölteni óhajtó krónikáknak magától értetődően el kellett volna hallgatniok. A mesélő kedv azonban felülkerekedett. A Vazul Gizella-okozta végzetéről mitsem tudó Ranzanus ezt a beállítást műve szellemének minden sérelme nélkül átvehette volna, ha forrásul valaminő krónikaszövegezt használ. De ő nem élt, persze nem is élhetett, a természetesnek látszó kölcsönzési alkalommal s a feszes, egyedül Szent István személyével törődő legendáris felfogáshoz és szerkezethez ragaszkodott. Újabb emlékeztető arra nézve, hogy forrása régibb a krónikákénál, s hogy annak szövege már a krónikás alapvető kezében megfordult.⁸³

⁸³ Az ellenséges tábor összeállítására nb. mintha bizonyos rokonságtudat alapján történt volna. Ha Sarolt és Koppány között közeloconi kapcsolatot állott fenn, úgy természetesen Koppány és a Gyula is vérokonok, amint ezt Tuhutum—Horka—Gyula származtatásával az Anonymus is sejtett. A három fejedelmi rangot jelölő, egymást követő név Pais Dezsőnek is feltűnt. (SS. rerum Hung. I. 68. l.) Rejtély Keán személye, kinek neve eredetileg kétségkívül szintén méltóságnév. A török kagan-ból származik s jelölhette valamelyik magyar törzs fejét, de kazar vagy bolgár-török fejedelmet is. (Melich. A honfoglalás-kori Magyarország. M. Nyelvtud. Kézikönyve, I. 6. 42. l.) Az Anonymus Zalán őseit is így nevezi (magnus Keanus, preavus ducis Salani, dux de Bulgaria egressus. SS. rerum Hung. I. 51. és 49. l.), magát Zalánt pedig „dux Tyulen-sis”-nak. U. o. 59. l. Ezen a vidéken terült el tudvalevőleg utóbb Ajtony tartománya, s őt Hóman egyenesen az utolsó Gyulával azonosítja. (M. Történet I² 178—179. l.) A krónikából nem tudnám ezt kiolvasni, de bizonyos — veszedelmes — politikai, esetleg rokoni kapcsolatok lehetőségét hihetőnek vélem. Géza házasságát Sarolttal a XIV. század szerkesztés szerint bizonyos Belyud javasolta és segítette elő, ki Keán fivérének. Kulan-nak (ugyancsak török név) veje volt s azért, illetve azon kötelezettség mellett nyerte el Kulan leányának kezét, majd Kulan birtokterületét is, hogy harcoljon — Keán ellen. (SS. rerum Hung. I. 291. l.) Ez a species facti Géza Belyud szorgalmazta házasságkötésében Gyula és Keán esetleges jó viszonyát, szövetségét, talán rokoni kapcsolatát semlegesíteni óhajtó ékverési törekvést gyanított. Pauler, baranyai helynevekben a Kán nemzetség birtokterületén, Koppány szomszédságában, a fenti tulajdonneveket rendre fellelni véli. (A m. nemzet története Szent Istvánig. 186. I. V. ö. Árpád-kor I² 399. l.) Csakugyan akad ott Kán falu, Bélye (Belyud) s Kalán is, bár ez utóbbi leszármazását Kulan-ból Melich nem tartja hangtani szempontból igazolhatónak. (A honf. Magyarország, 45. l. 13. jegyz.) Úgy látszik, hogy Ranzanus ősforrása Szt. Istvánnak és családjának belső, pogány vagy legalábbis bizonytalan hitű s egymást rokoni alapon is támogató ellenségeit sorakoztatta fel előadásában a királlyal szemben. A II. Konrád elleni háborút viszont, járván keresztény vér kiontásával, — elhallgatta. Ő maga természetesen csak a három hadivállalatról írt, egyedül Sarolt és Koppány rokonságát említve. A személyi adatokat (Belyud stb.) kiegészítésképpen a krónikás alapvető jegyezhetette fel, még élő XI. századi tudomás alapján. Mindenesetre valószínűnek látom, hogy egy előkelő és nagyhatalmú bolgár család uralma a Délvidéken, megtépzóttan ugyan, de fennmaradt a honfoglalás után is; sőt

Ranzanus IX. fejezetének tartalmi vetülete forrásaink körében sokáig kísértett. Kézai és Bonfini — mint látni fogjuk — pontosan ismerte. Műgelnre nézve pedig talán máris sikerült Géza segélykérése kapcsán bizonytságot szolgáltatnunk. S a Rímes Krónika a németnyelvű fogalmazáson még túltesz. Míg ez utóbbi Ranzanuszal egybevágóan általában idegen segélykérést említ, a Rímes Krónika egyenesen kimondja, hogy Géza a szomszédos birodalomhoz fordult.⁸⁴ Ugyanígy — mint alább látni fogjuk — a részletesebb megbeszélésre szoruló Bonfini. Mindem ez írók talán többet tudtak, jobban mondva pontosabbat Ranzanusnál, mert lehet, hogy az Életirat valamely önálló szövegezését forgatták. Ranzanus ellenben *a munkálatot a királylajstromba, a Beatrix-adta kéziratba illesztetten találta*, mint ezt többszörösen is be lehetne bizonyítani. E helyt elegendő, ha a budai templomépítésről írott soraira utalunk; különösen azok befejezésére. Zárómondata ismerős csengésű, alteregója a XIV. századi krónikaszerkesztésben is feltűnik.

Quod opus (Szt. István) morte praeoccupatus non absolvit; perfectum tamen postea fuit a beato Ladislao rege et ipso Hungarorum, qui ex sancti huius genere ortus est, *ut infra, suo loco, memorabitur* — írja Ranzanus.

Quia vero illud grande opus inceptum multos annos duxerat, ideo vivente sancto Stephano rege, illud cenobium non potuit consumari, sed valente Deo post multum temporis sanctissimus rex Ladizlaus, nepos eiusdem beati Stephani illud opus consumavit, ut scilicet possit adimplere votum proavi sui, *sicut inferius plenius declarabitur* (declarabo) — olvassuk a krónikában.

M. Florianus, IV. 190. l.

SS. rerum Hung. I. 317. l.

A két idézet értelmezése nem okozhat különösebb nehézséget. A főmondatok jelentése elütő, de a téma azonossága s a mellékmondatok külseje nyilvánvalóvá teszi a két hely közvetlen és genetikus kapcsolatát. Mit ígér az egyik s mit a másik? Ranzanus szerint műve — az Epitome — szövegéből a maga helyén ki fog

a királyságot is megérte. Fennmaradásának főoka pedig talán az a nem is egyszeres rokoni kapcsolat lehetett, mely idők folyamán a Keánok és némely magyar törzsfők között kialakult. Nem Ajtony az utolsó bizonyos függetlenséget élvező Keán? (Erre a kérdésre természetesen nem mernék pontos választ adni.) A székesfehérvári alapítás szövegünkéből kiderülő körülményei mindenesetre arra vallanak, hogy Szt. Istvánnak Keán ellen — talán bizánci szövegben — megvívott háborúja (Hóman Keánt Sámuel cárnak tartja. l. m. 179. l.) a király egyik legfontosabb politikai eredménye volt. Félidegen s az ország nyugati orientációját természeténél fogva tagadó hatalmasság kiirtását hajtotta végre.

⁸⁴ Recurrit ad Germaniam

Ibidem aminicula

Precatur contra spicula

(SS. rerum Hung. II. 250. l.)

derülni, hogy Szent László Szent István vérségéből eredt. *S ez meg is történik.* A krónika viszont olyan tartozást vállal, mellyel mint ismeretes, adós marad. Egyetlen változatnak sincs az építés befejezéséről semmiféle mondanivalója.

Az eredeti Gestában a befejezés beanne volt — véli Hóman —, a XIII. századi átíráshból ellenben valamiképen kimaradt s ez a kiesés magyarázza a kései krónikaszövegek e helyt csonka mivoltát és kifejezőmódját.⁸⁵ A Ranzanus-részlet megszívlelése után ez a magyarázat tarthatatlannak tűnik fel. Egészen bizonyos, hogy a humanista fenti sora nem alapulhatnak a krónikás idézeten. A krónikás hely jelentése világos s Ranzanus deák-tudományát felesleges kimentenünk. A krónika jellegzetes meghatározásai amúgyis idegenek egész művétől. Ranzanus nem tudja, hogy Szt. Lászlót Szt. Istvánhoz miféle rokonsági kapcsolat fűzte, csak annyit, hogy egy vérből valók. Szerinte I. Endre nem kevesebb, de nem is több, mint egy Szt. István nemzetségéből származó magyar előkelőség — *vir quidam Hungarica nobilitate praeclarus* —, kit fivéreivel együtt nem Szt. István tanácsa vagy parancsa, hanem Péter úrbíró betetlen zsarnoksága kényszerít számkivetésbe.⁸⁶ Hogy ez a meglehetősen prózai beállítás a Gizella-komplexum hiányából folyik — kézenfekvő. Endre herceg olyanféle „*clien*”⁸⁷ nála is, mint Albericusnál, de a „*tamen dicunt Ungari*”-kiegészítést vagy valami megfelelőjét hiába keressük. Ki hiszheti, hogy Ranzanusnak a krónikáénál fogyatékosabb értelességét az a ravasz megfontolás magyarázza, hogy hiányai révén félreértheti a krónikás részletet s felmentést nyer a budai templomépítés befejezésének elbeszélése alól?

Kétségtelennek látom, hogy a sorrend éppen fordított, a krónikarészlet készült a ranzanusi fogalmazás alapján.

A származtatás első hallásra bizonyára idegenül hangzik, de elvi nehézségek nem terhelik. Ranzanus királylajstroma, tudjuk, Mátyás király koráig terjed, de az írásmű alkati alapvetése nyilván XIII. századi eredetű. A régibb réteget ekkoriban egészítették ki a Szt. László-legendával s a hún-krónikával. A XIV–XV. századdal foglalkozó elbeszélés folytatásos természetű, a XIII. századi torzó megtoldása. A Szt. Istvánnal foglalkozó fejezethez tehát a XIV. századi krónikaszerkesztés szerzője bizvást hozzáférhetett: mi több, félre is érthette! Meg kell t. i. állapítanunk, hogy Ranzanus szövegalkítása sem kristálytisztá világosságú. Az „*infra suo loco memorabitur*”-hivatkozás a tözszomszédos jelzői mellékmondathoz kapcsolódik, de tagadhatatlan, hogy bizonyos beállítottság mellett a mondat „*perfectum fuit*” állítványára is vonatkozhat. Arra a kérdésre pedig, hogy elkövethette-e középkori magyar író ezt az önmagában is elképzelhető s a krónikaszöveg szerkezetét egy *csapásra megvilágosító* értelmezési elcsuszamlást, csak egy válaszunk lehet: nemcsak elkövethette, de bizonyos körülmények között aligha is cselekedhetett másként. A krónikaszerkesztő számára értéktelen és üres megjegyzés volt Szt. László Szt. István vérből való leszármaztatásának beigérése. Ő ennél többet tudott: a pontos Szár László-genealógiát. Egészen természeteszerű, szinte magától értetődő tehát, hogy a „*suo loco memorabitur*”-utalást a templomépítés befejezésére vonatkoztatta. Világos azonban, hogy ezt nem valaminő Gesta-részlet szemmeltartásával tette, hanem Ranzanus királylajstromának XIII. századi konceptusa alapján.

Mindig a lajstromot hangsúlyozzuk. Ezt a mondatot t. i. semmiesetre sem származtathatjuk az Életírat állományából. Hogy egy Szt. István-kezdetű épít-

⁸⁵ A Szt. László-kori Gesta Ungarorum, 68. l.

⁸⁶ M. Florianus, IV. 193. l.

⁸⁷ MG. SS. XXIII. 788. l. V. ö. Unrest (Krones i. m. 30. l.). ... da macht die fursten und herrn zw Ungern ain besammung wider Kunig Pettern unnd betrachten in umb das Reben ze priign und ainen fursten genant Andre zw Kunig erweln.

kezést Szt. László fejezett be, természetesen Szt. Istvánnal foglalkozó forrás is megállapítható volna. Ezzel csak azt árulná el, hogy Szt. László korában vagy azután készült, de a „suo loco”-hivatkozásnak magától értődően csak olyan szövegben lehet helye, melynek kitűzött célja, hogy Szt. László uralmának eseményeit is megörökíti. Csakis a királylajstrom mellett lehet tehát döntenünk, miből következik, hogy *Ranzanus a Vita beati Stephanét nem önálló fogalmazásban ismerte, hanem Beatrix királyné kódexébe iktatottan*. Ez utóbbi írásmű természetének és történetének kifejtésére itt természetesen nem terjeszkedhetünk ki. Párhuzamosan XI. századi forrásanyagunk egész rétegződését szóvá kellene tennünk, mi csakis önálló dolgozatnak lehet a feladata. A néhány szó, mit a series principum telől ejtünk, tehát mindig a *Vita* kitűzése érdekében történik; csak arra szolgál, hogy a ranzanusi fejezetből az esetleges beszűkenléseket kiemelhessük. Ranzanus eljárás módja — látjuk — kezűnkre jár. Fenti egybevetésünk nemcsak egy korainak vélt krónikarészlet kései eredetét mutathatta ki, hanem ismét reávilágított az *Epitome* másolat-jellegére. A XIV. századi krónikaszerkesztő kétségtelenül ugyanazt a híradást magyarázta félre, mely Ranzanus művében a ma történetírásának is rendelkezésre áll. Ugyanennek révén — első közelítésben — egy krónikás osztályozási szempontot is megállapíthatunk.

Kutatóink javarésznél kiértelt meggyőződése, hogy krónikaváltozataink reánk maradt külseje egy XIII. századi eredetű összefoglalás feltételezését követeli, az *ős-Gesta* egy sokszorosan kiegészített és átalakított átíratáét. A rendelkezésünkre álló krónikaszövegek erre támaszkodtak és pedig — így állítják — valamenynyien. A nélkül, hogy a kérdés egészéhez e helyt hozzászólánánk, — idevágó véleményünket is a királylajstrom és XI. századi hagyományunk viszonyának részletes áttekintése kapcsán fogjuk alkalmazni kifejteni — meg kell jegyeznünk, hogy a fenti megállapítást némi kiegészítésre szorulónak tartjuk. És pedig mindenekelőtt a Kézai-szövegezés útmutatása alapján. Kézai közvetlen forrása, ha el is ismerjük az író alakító, vitázó és rövidítő hajlandóságát, az 1046-iki pogánylázadástól kezdődően, semmiesetre sem azonos a XIV. századi krónikaszerkesztésével. Bizonyos továbbá, hogy valót mondott, mikor előszavában azt állítja, hogy *Gestája* nem egyetlen forrás, hanem szétszórt, „*diversis scartabellis*” őrzött anyag alapján készült. Világosan be fogjuk pl. bizonyítani, hogy Szent István-fejezete — s itt bennünket csak ez érdekel — a ranzanusi *Vita* őse mellett a Hartvik-legendát is felhasználta, holott ez utóbbi nyomát — az önállóan interpoláló Mügelnt kivéve — a többi krónikában hiába keressük. Ranzanus *Series principum*-ának XIII. századi fogalmazványát viszont nem ismerte, mi érthetővé teszi, hogy a budai építkezésről nincsen említése. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi a ranzanusi *Vita* eredetijéből is hiányzott. A budai alapítást a királylajstrom írója kapcsolta reá a legendaszövegre, *kit éppen ezért a budai prépostság kötelékébe tartozó kanonokok sorában keresnénk*.⁸⁸ A budai templomépítés híre a krónikaváltozatokban is „*corpus separatum*”-jellegű. Ranzanus legendáris feje-

⁸⁸ Ezt a lehetőséget a fenti krónikás idézet elbírálása kapcsán tudvalevőleg már Erdélyi László szóvá tette. Nem ismervén azonban a szövegleszarmazást, helyile természetesen a, szerinte Kézait elsőnek kiegészítő, krónikaszerkesztő személyére következtetett. Krónikáink atyja Kézai. 33. l.

zetéből pedig egyenesen kiütköző. Székesfehérvár hangsúlyozását, kapcsolatba hozván az ottani alapítást a Keán elleni háborúval, a szöveg elégségesen megokolta. Talányos ellenben Buda közbeszövése, illetve az ottani egyházépítés ebből következő rangsorozása. Felemlítését sem legendáris, sem történeti szempontok nem indokolják. Szerkezetiek éppen nem. Miután Szent István alapításainak javát, még Esztergomot és Pannonhalmát is, hallgatással mellőzte, Ranzanus szövege jóval egységesebb, befejezettebb, sőt hatásosabb lett volna, ha megelégszik annak a városnak kiemelésével, mely a szent király emlékével egyébként is és mindenekelőtt összeforrott. Szent István számára ez a hely felelt meg Nagy Károly Aachenjének. Ide temettette utóbbi trónja szépreményű örökösét s maga is itt kívánt örök pihenőre térni. Egészen érthető, hogy kockázatosnak ítélt hadi vállalkozása küszöbén éppen az itteni egyházat ajánlotta fel a Boldogasszonynak. Ezzel szemben a budai építkezést maga Ranzanus sem fűzi szervesen Szent István háborúinak vagy elbeszélése egyéb eseményeinek történetéhez. Pedig ez a hajlandóság, ha a krónikákban el is mosódott, a ranzanusi fejezet lényeges és természetes sajátosságának látszik, amint azt Székesfehérvár példája világosan bizonyította. Láttuk, hogy az építkezés hírének közbeszövése mennyire elősegítette az egyes krónikaváltozatok balfogásait. Kézaira nézve mindenesetre könnyebbülés volt, hogy nem a királylajstromot használván,⁸⁹ ettől a tételtől megszabadult. Ismerte ellenben a series principumot a többi szövegezés forrása, mert a budai alapítás felől Kézain kívül, mint láttuk, valamennyi krónikavariánsunk beszámol. A rövidebb konceptusok, nem lévén helyük magyarázgatásokra, természetesen legfeljebb megemlítik Szent László befejező munkáját. Így a Chr. Poseniense; a Chr. Monacense még ezt is elhallgatja. Mígeln is útját vágja a zavartkeltő kifejtési lehetőségeknek azzal, hogy, birtokában lévén a krónikás hagyomány részletes ismeretének, nevén nevezi a két szent király rokoni kapcsolatát.⁹⁰ A XIV. századi szerkesztés ellenben, mint láttuk, szinte betűhíven tükrözi a ranzanusi szöveg kétségkívül önállóan felhasznált és félreértett XIII. századi eredetű részletét,⁹¹ aminthogy egyik hazai variánsunk felől sem állíthatjuk,

⁸⁹ Kézai Szent István-fejezetének összetételét alább természetesen csak a ranzanusi Vita s a Hartvik-legenda szempontjából vehetjük szemügyre. A szakasz leszármazása ismét olyan kérdés, melynek eldöntése nem lehet ennek a dolgozatnak tárgya.

⁹⁰ Az építkezés „wart volbracht von dem heilig kunig Kesla (sic!), der sant Stephans nefe was“ SS. rerum Hung. II. 150. l. Ugyanígy a Chr. Rhythmicum; csak a tulajdonnév még fatálisabb elírásával: Quod tandem consumavit — Rex Bela (sic!) iargitate — Qui nepos fuit regis etc. U. o. 257. l.

⁹¹ A feljegyzés kései dátumából természetesen éppen nem következik Szent István budai alapításának valótlanága. Karácsonyi (Péter király és az őbudai prépostság. Századok, 1897. 291—297. l.), majd a kérdést nemrégiben újból kifejtő Garády Sándor (A budai — őbudai — káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest múltjából, VII. 70—91. l.) tudvalevőleg kétségbevonja a budai alapítást illető krónikarészlet hiteltérdemlő voltát, de érveiket a fel-

hogy egyetlen forrást használt s azt olyan szolgálai hűséggel adta volna tovább, — mint a humanista Ranzanus. Munkamodora mind világosabban áll előttünk. Nem óhajtott újító lenni. A krónikás hagyomány viszont rugalmas és alakuló természetű. S ha nyilvánvaló, hogy a krónikás alapvetés eredeti képét keresve a Gizella-komplexumot s a családi természetű toldásokat le kell a szövegekről fejtenünk, ugyanúgy bizonyos, hogy ezt megcselekedve, ugyanazt a Szent István korára vonatkozó eseményanyagot kapjuk, melyet Ranzanus írásba foglalt. Ami semmiképen sem lehet véletlen műve. Ranzanus kritikai készségéé még kevésbé. Ha ímént két ízben is fel kellett volna tennünk, hogy a lucerei püspök középkori szövegeink legtöbbjét ismerte, most a Szent Istvánra vonatkozó krónikás fejezetek keletkezési elsőbbségéhez ragaszkodva,

jegyzés kései voltának megállapítása után és annak ellenére sem tartjuk döntőknek. A lajstromkészítő budai szerző t. i. kétségkívül igen régi hagyománynak volt birtokosa. Karácsonyi megállapítását, hogy a prépostságnak egyedül Szt. Péter volt a védőszentje, nem pedig Szt. Péter és Pál, mint a krónika (s Ranzanus tanúsága szerint a lajstrom is) írja, a reánkmaradt oklevelek kétségkívül igazolják. De úgy találom, hogy az eltérés inkább a szöveg javára szól. Miután a rendelkezésünkre álló budai oklevelek — a legrégibb a XIII. századból — egytől-egyig hallgatnak Szt. Pál felől, a legalábbis XIII. századi szerző nyilván ugyanígy cselekedett volna s nem helyezkedik szembe kora köztudatával, ha nincsenek hiteles adatai a két Apostolfejedelem együttes szerepeltetése felől. Igaza lesz tehát Rupp Jakabnak, ki fluktuációra következtet, az eredeti állapot századok folyamán történt elváltozására (Buda-Pest és környékének helyrajzi története II. l.). Ez nb. Karácsonyinak egyetlen számbavehető argumentuma, a többi — a lajstrom elsőbbségét szem előtt tartva — visszájára fordul és önmagában összeomlik. A krónika szerint a budai alapítás közvetlenül a Szentszék joghatósága alá tartozott, mi csakugyan nem felel meg a tényeknek, de a lajstrom (Ranzanus) nem is tud felőle. Ez tehát nyilván a kései (minorita) krónikás toldása, ki úgy okoskodott, hogy ha a székesfehérvári privilegiált egyház volt, bizonyára ilyen lehetett a király azzal együtt említett, másik alapítása is. (Szt. István római látogatásának híre nb. éppen ebbe a részletbe van beleszőve.) Hogy az építkezés befejezésének leírása elmaradt — kimutattuk —, a XIV. századi szerkesztő félreértésén alapul. Az utolsó vádpont pedig, hogy t. i. utóbb maga a krónika a budai prépostságot I. Géza alapításának mondja — magáén Karácsonyién. A krónikaszöveg (SS. rerum Hung. I. 395. l.) nyilván csak gazdagításról beszél, különösen ha a lajstrom világos tudósításával egybevetjük (M. Florianus, IV. 197—198. l.). Ebből a részletből inkább azt olvasnánk ki, hogy a lajstromösszeállítónak valóban állottak rendelkezésére a budai prépostságra vonatkozó XI. századi adatok. Miért emelte volna ki éppen I. Gézát korai uralkodóink sorából? Hogy az építkezést Szt. László fejezte volt be, ugyancsak nem látszik hiedelemnek; Szt. László és a budai egyház kapcsolatát II. Géza 1148-iki adománylevele is igazolja (Szentpétery, Kritikai jegyzék I. 77. 26—27. l.). A Béla-ig királyai ügylátszik különösképen szívükön viselték az alapítás ügyét. S mindezt a budai káptalan egy XIII. századi tagja még igen jól tudhatta. Nem látunk tehát okot Szt. István alapító voltának kétségbevonására sem. A Budán előkerült nagyszámú román faragvány között akad olyan pillérfejezet, mely Gerevich szerint nyilván Szt. István korából való (Magyarország románkori emlékei, 46. l.). Bártfai Szabó László pedig lehetségesnek véli, hogy az alapítás célja Árpád sírhelyének gondozása volt (Óbuda egyházi intézményei a középkorban 8. l.), mi az építkezés megkezdését természetesen még inkább Szt. István személyéhez fűzné. S ha Szt. István és Péter korát tárgyi emlékek alapján hajos is egymástól elválasztani, Péter alapító ténykedését viszont semmi sem

még súlyosabb nehézségekbe ütköznénk. Most már azt vélhetnők, hogy nemcsak az anyaggal, de annak időbeli rétegeződésével is tisztában volt. Fel kellene tennünk, hogy Szent István képét a századvégi járulékoktól következetesen megszabadította: Gézarajzát pedig a történetírói elhivatottság anticiált csodájának kellene tartanunk. Ez a jellemzés, színes-volta mellett, szerzőnknek arra is alkalmat nyújtott volna, hogy a szövegekből a modern kutatás veritékes, aprólékos és kifinomult eszközökkel szerzett eredményeit jórészt kihámozta legyen. Hogy Koppánynak Géza családjával való rokoni kapcsolatát illetőleg legújabbkori történetírásunk ítéletének tulajdonképpen elébevágott s a tényállást érthetőbben és hihetőbben magyarázta — már említettük. Néhány sorral előbb pedig, úgy találom, tökéletesen szabatos feleletet, illetve felvilágosítást ad múltunk egyik égetően jelentős és rendkívül sokat

bizonyítja. Karácsonyi Gallust segítségül hívó érvelése semmiesetre sem. A lengyel krónikás 1112 vagy 1113-ban csakugyan járhatott Magyarországon s Péter királyról állítja, hogy „ecclesiam sancti Petri de Bazoario inchoavit” (MG. SS. IX. 437. l.), de ezt a tudósítást bizony csak erőltetett filológiai fogásokkal lehet Budára vonatkoztatni. Hogy idegen föltanú hogyan ír le magyar helynevet, ezer ellenőrizhetetlen körülménytől függ. Bazoarium önmagában éppen úgy jelenthetné Buda, mint Pécs várát, akár egyebet is — íme Graesse, *Orbis Latinus*-a (Berlin 1909. 40. l.), nem tudni, miért és milyen alapon, Borsoddal azonosítja — ám krónikás hagyományunk olyan határozottan egyesíti Péter és a pécsi katedrális emléket, hogy ezt a nyomatékos tanúságot a Karácsonyi-felsorakoztatta egybehangzások el nem erőltethetik (v. ö. Pauler, *Árpádkor*. I. 415. l. 162. jegyzet). Újabbán a pécsi székesegyház alapítását szeretik Szt. Istvánnak tulajdonítani (Gerevich, i. m. 50. l.), de ebből éppen nem következik, hogy nem Péter volt a befejező. A gerecei főesperes „absolvi”-állítmánya (v. ö. Sufflay, János gerecei főesperes krónikája töredékéről. Századok. 1904. 519—520. l.) ebből a szempontból igen sokatmondó, világosabb a krónikák „fundaverat”-jánál s Dománovszky elutasító bírálata (Esztergomi vagy pécsi krónika? U. o. 1905. 680—685. l.) ezt a formulát természetesen nem érinti. Gallus további megjegyzését — hogy i. i. az építkezést „nullus rex ad modum inchoationis usque hodie consummavit” — pedig igazán minden okunk megvan, hogy ne Budára vonatkoztassuk. Szt. László befejező munkájának tagadása esetén sem hihetnők, hogy a budai templom 1112-ben nem az alapvetésnek, nem az eredeti elgondolásnak megfelelő képet mutatott. Az 1064-iki tűzkatasztrófa után átesett pécsi katedrális (SS. rerum Hung. I. 363. l.) viszont nagyon is ilyen lehetett. Az „ad modum inchoationis”-kifejezést nem lehet másként értelmeznünk. Karácsonyi fordítása — „a megkezdett módon” — árnyalati pontatlanságot tartalmaz. S nem hoznak bizonyítéktöbbletet, a lajstromhatás megállapíthatása után, Garády kiegészítő megjegyzései sem. Szt. István legendái a lajstrom XIII. századi alakját nem is ismerhették, s nem ismerte, legalábbis nem használta azt, mint láttuk, Kézai sem. Hallgatásuk alapján tehát nem lehet a budai alapítás szentistváni eredete ellen érvelni. Garády szerint nb. Kézai a Péter pécsi alapítását hirdető források sorában is aggályos tanú, mert szóhasználatát — fundare perhibetur — reszketeg és bizonytalan. Ám ez ismét nem ellenérv, mert nem veszi tekintetbe Kézai kifejezésbeli sajátságait. Miután a székesfehérvári bazilikáról is csak annyit mond, hogy azt Szt. István „fundasse perhibetur”, világos — ezt nb. Kaindl sem vette észre (Studia. VIII. 30. és 75. l.) —, hogy pusztá formulaszertűséggel van dolgunk; hiszen Szt. István székesfehérvári alapítása nem lehet vitás. A budai építkezés korának elbírálása, ha önmagában nem is ilyen, a mi szempontunkból eléggé fontos kérdés, mert a budai lajstromszerkesztő hitelességével kapcsolatos. Nem lehetett tehát röviden elsiklanunk fölötte.

vitatott kérdésére is. Azt állítja t. i., hogy Géza csak akkor nyúlt a pogány többséggel szemben erőyes eszközökhöz, mikorra a rendelkezésére álló erőket elosztotta és elhelyezte az ország egész területén. „per universam Hungariam idoneis in locis disposuit”.⁹² Így, és csak így érthetjük meg, hogy Szent István korára a királvi birtoktest, királyságunk első évszázadainak legfőbb, egyenesen nélkülözhetetlen uralmi alapvetése nem szorítkozik az Árpád-törzs települési kereteire, hanem eloszlik az ország egész területén. Ennek az állításának horderejét, akárcsak előbb a Szent István kormányzatának időtartamáról mondottát, természetesen maga Ranzanus sem volt képes lemérni. Nem is fűz hozzá semmiféle magyarázatot. Mi viszont úgy találjuk, hogy a minden humanista cifraságtól mentes, keresetlenül igénytelen mondat egyik legnevezetesebb intézményünk keletkezésének lényegét világítja meg. Néhány tömör és félreérthetetlen szóban a királyi vármegye eredete tárul fel előttünk. És pedig olyan logikus s az előzményekhez tökéletesen simuló formában, és világosságban, hogy szinte a gyanakvásra intően tiszta vallomást halló bíró aggályai ébrednek fel bennünk. Egészen bizonyos azonban, hogy a megyeszervezet csirái Géza korába nyúlnak vissza⁹³ s az is, hogy a probléma multjának nehézségei felől Ranzanusnak sejtelve sem lehetett. Éppen azért, bár ez a meghatározás más szövegekből hiányzik, amint munkája többi részét, ezt a helyet sem mernénk elvetni. Sőt, észrevételének rendkívüli fontossága miatt⁹⁴ éppen itt tartjuk illőnek kimondani azt

⁹² M. Florianus, IV. 186. l. A hangsúly természetesen a „per universam Hungariam” kifejezésen van. Az állítvány s a szűkebbkörű helyhatározó ranzanusi formula is lehet. (?) I. Béláról is azt írja t. i., hogy azokat a fegyvereket, kik a pogány lázadókat megfékeztek, „in locis idoneis latenter disposuerat”. U. o. 196—197. l. Lehetséges azonban az is, hogy a visszatérő szóhasználatot a két helyzet viszonylagos hasonlósága sugalmazta — eredhet a királylajstrom írójától is — s az I. Béla eljárására vonatkozó megjegyzés a Gézát illető kitételnek egyszerű mása.

⁹³ A pannonthalmi s még inkább a veszprémi oklevél (1002) szövege világosan bizonyítja, hogy nem egy megye már Szt. István uralmának legelején élő szerve volt a királyi kormányzásnak. Ezek jórésze még mindenesetre Géza korának öröksége. Holub aggálya, hogy a szövegeket birodalmi scriptor fogalmazta a lényegét, a megyék funkcionálásának tényét nem érinti (A királyi vármegyék eredete. Szt. István-Emlékkönyv II. 84—85. l.). Szt. István törvényeiben a comesek rendje világi párja a püspökökének, de az első megyék mindenesetre régiebbek a püspökségeknél.

⁹⁴ Kutatásunk tudvalevőleg számol a magyar elem messzemenő széttelepítésével is. V. ö. legutóbb Hóman. Szent István 98—106. l. A magyar törzsnevekből származó helynevek színes és sokatmondó elkeveredésére nézve v. ö. Kniezsa lajstromát (Magyarország népei a XI. században. Szent István-Emlékkönyv II. 456—461. l.) Mindezek idegen környezetre vallanak, megkülönböztetésül szolgálnak — a Megyer stb. helyneveket semmiesetre sem lehet a megfelelő törzs területén keresnünk — s maga a jelenség aligha lehet régiebb a X. század végénél, tehát Géza koránál. U. o. 171. l. A különösen Befitzky kiemelte belső, a terület fokozatos birtokbavételével párhuzamos migrációk ezt a változatosságot bajosan magyaráznák. (A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása. U. o. I. 576—580. l.)

a megfigyeléseink során mindinkább testetöltött s nem egyszer jelzett meggyőződésünket, — hogy *Ranzanus elenchusa igazat állított*.

*

Historiografiánk ismerői tudják, hogy nem járunk egészen töretlen úton. Nem is olyan régen történt, hogy nem egy neves kutatónk némely XV. századi szövegünkben egészen korai, legendáris kútfők rejtőzködését vitatta. Karácsonyi János ismeretlen legendaváltozatokat vélt felfedezhetni Láskaí Ozsvát és Jakob Unrest Szent Istvánnal foglalkozó tudósításai mögött.⁹⁵ Ugyanezt cselekedte Ranzanusszal, s hogy utóbbi sejtésével Mátyás Flórián kifejezetten egyetértett, nem kell külön hangsúlyoznunk.⁹⁶ Ilyenek lecsapódását kereste továbbá korábbi időkre nézve a magyar, sőt az ú. n. magyar-lengyel krónikában is. Hogy mindegyik esetben jogosan-e, már tőle függetlenül puhathatjuk. A szerfelett elágazó hipotéziskör arra vall t. i., hogy legalábbis 1892-ben, mikor gyanújának kifejezést adott, nem volt valóban kiértelt véleménye. Így esett azután, hogy abban a bizonyos Hartvik-vitában, mely a múlt század végén, a Századok akkori hasábjain többek között ezeket a problémákat is felvetette, Karácsonyi eléggé nem értékelhető, módfelett gazdag és sokoldalú, de talán éppen ezért sűrűn ingoványokba kalandozó fantáziája végül is meghátrálni, illetve elhallgatni kényszerült Pauler Gyula szabatosabb tudása és fegyelmezettebb — vagy csak szárazabb és dogmatikusabb — kritikája előtt. A lappangó legendavariánsokra vonatkozó állítását ellenfele szkepszisével szemben nem igazolta⁹⁷ s Mátyás Flórián Ranzanus-kiadása is kérdőjel maradt. Az akkori idők, a millenniumi korszak biztosságnak vélt gazdag és boldog Magyarországa kétségkívül alkalmasabb talaj volt történeti elmélyedésekhez, napjaink túlfűtött, élet-halál kérdéseket érlelő szellemi környezeténél. De a mi nemzedékünk viszont könnyebben idézheti fel a X. század végének sorsdöntő atmoszféráját, s közvetlenebbül élheti át azt a roppant kockázatot, mely elé a Gondviselés Taksony utódát, Géza fejedelmet, úgy is mondhatnók, hogy Ranzanus Gézáját állította.⁹⁸ Ez a tudat adott ahhoz való bátorságot, hogy Mátyás Flórián Ranzanus-problémá-

⁹⁵ Kik voltak az első érsekek? Századok, 1892. 30. l.

⁹⁶ Magyar történeti problémák. U. o. 1894. 294. l. V. ö. Fontes domesticí IV. 295. l.

⁹⁷ Pauler természetesen azonnal észrevette ellenfele pontosan meg nem okolt állásfoglalásának gyöngéjét. Karácsonyi, „ha valamelyik írónál valami Szent Istvánról áll, mi az ismert három vagy négy legendában nincs meg, azonnal felteszi, hogy az egy külön életirathól vétetett, mintha adatok Szent Istvánról csak ilyenmő speciális munkákban volnának találhatóak”. A Hartvik-legendáról, Századok, 1892. 285. l.

⁹⁸ Dolgozatom kivonatát 1941. január 27-én olvastam fel a M. Tud. Akadémia II. osztályában.

jára feleletet keresni próbáljak. Kiadásának értelmezése kiküszöbölni hivatott Karácsonyi divergens sejtéseit is. Mert egészen bizonyos, hogy nem legendavariánsokról van szó, hanem *egy bizonyos Életiratról*.⁹⁹ S a legendaírók, és a krónikák XI. századi ősforrása, egy és ugyanazt az Anonymus, Kézai és Mügelnből, továbbá egyházi szövegeinkből kikövetkeztethető írásművet forgatták és ismerték. Ennek körvonalait pedig Mátyás Flórián, mintha világosabban látta volna Karácsonyinnál. Az Életirat lényegének t. i. csakugyan Ranzanus a megőrzője.

Hogyan értelmezzük azonban azt a tagadhatatlan tényt, hogy a humanista jövevény életteljes Géza-fejezete ebben a gazdagságban egyedül az ő sajátja? Választ keresve felesleges hosszas elemzésekbe bocsátkoznunk. Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a vele rokon, Géza keresztény elsőségét hirdető és elismerő forrásnyilatkozatok az idő haladtával egyre kopnak és fogynak. Íme hagyományunk legbőszésebb képviselője, a XIV. századi krónikaszerkesztés Géza jelentőségét már erősen elszínteleníti és tompítja. Míg egy nemzedékkel előbb Kézainál az isteni intelem „prae caeteris“, a krónika szerint már csak „inter alios“ éri e fejedelmet. Személyisége tehát csak tömegjelenség, míg Kézainál még formaszerű kiválasztottság megtestesítője. Miről van itt szó? Világos, hogy jellegzetes alakulási folyamatról, mely némi fluktuáció után, — Albericus Géza szerepét már a XIII. században Szent Istvánra hárította¹⁰⁰ — Gézát mindinkább félreteszi s a középkor végére a Nagyobb, illetve a Hartvik-legenda irányítását maradéktalanul elfogadva, egyedül Szent Istvánról emlékezik. A hazai tudat állását híven jellemző, sőt befolyásoló Werbőczynél már a „Géza, Taksony fia“-formula is elesik. Géza egyedüli meghatározása, hogy Szent István apja volt.¹⁰¹ Elkövetkezett a pogány multról való megfeledkezés, Szent István egyedülvalóságának, illetve sorskezdő szerepe

⁹⁹ 1894-re ezt nb. Karácsonyi is belátta. „Fenntartom azon véleményemet, hogy volt Szent Istvánnak legalább még egy ma már elveszett életirata.“ A Hartvik-vita sarkpontjai. Századok, 1894. 3. 1. 1. jegyzet. Sajnos, ugyanakkor hozzátette, hogy ennek vitatása nem tartozik idézett dolgozata tárgyához s a kifejtéssel mindvégig adós maradt.

¹⁰⁰ Nem tudnám nb. megmondani, hogy ez Albericus egyéni állásfoglalása vagy csak tollhiba-e? Meghatározása — Stephanus primus christianus, Jeché filius — azt a gyanút kelti, hogy a primus christianust az általa használt szöveg még genitivusba tette (tehát: primi christiani Jeché filius). T. i. ezt a formulát rajta kívül valamennyi forrásunk Gézára vonatkoztatja. MG. SS. XXIII. 786. 1.

¹⁰¹ ... usque ad tempora Geyzae ducis, patris scilicet gloriosi principis et apostoli nostri beatissimi Stephani, primi regis Hungarorum. Decretum Tripartitum. Nagyszombat 1763. 1. 3. 59. 1. Túrőczynál, kire ez a hely támaszkodik (v. ö.: Mályusz, Az Eckhart-vita. Századok, 1931. 416. 1.), persze még „Geisae ducis. filii ducis Toxun“-t olvasunk. A párhuzamos idézetek Eckhartnál. A szentkorona-eszme története. Budapest 1941. 202. 1.

hangsúlyozásának végérvényes fokozata. Talán hihetjük tehát, hogy nem volt megokolatlan, amiből kiindultunk, hogy t. i. ha némely történetírók a tényállást ugyanekkoriban másképpen látják, úgy a köztudatból nem meríthettek, s eltérő állásfoglalásuk csakis gyakorlati tekintéllyel már nem bíró, de a kutatóvilágnak még rendelkezésére álló szövegekre támaszkodhatott. A késeiek közül Ranzanuson kívül Unrestet vehettük eme címen gyanúba, kihez Ottó herceg nevének ismerete kapcsán Lászkai Ozsvát csatlakozott Érveink összefoglalása előtt e névnek jelentőségét le kell még mérnünk, mert bármennyire ismeretlen eredetű, mindenesetre kivethető adatfolt a gyérvilágítású félhomályban. S nyilván azért olyan pislákoló fényű, mert már a XV. század is évszázadok kódén keresztül látta. Hogy ismét folyamatot sejtet, hangsúlyoznunk kell, ha Pauler tekintélyével ütközünk is össze. Ő nem így vélekedett, de amit Ozsvátra nézve kicsinylő gáncsal említ, igazán csak a nagy történetíró tekintélye miatt kell megemlítenünk. Szerinte hit-szónoktól „históriai szabatosságot, szigorú kritikát, históriai állításainak érett megalátolgatását nem várhatjuk“, — ami igaz lehet, de ebben az esetben teljesen közömbös, sőt hely- és időszerűtlen ellenvetés, mert a XI. század legelejére annyira jellemző tulajdonnév felbukkanásának semmibevételét sehogyan sem okolja meg. Ozsvátnak nem volt szüksége históriai szabatosságra, kritikára vagy latolgatásra még kevésbbé: egyenesen szerencsénk, hogy sem ő, sem Unrest nem volt alakító elme. Egyszerűen lemásolták mindketten, mit egy, az elibük került formában, előttünk ismeretlen, de Ottó herceg nevét mindenesetre tartalmazó szövegben találtak. Unrest sorait Pauler, mintha nem is vette volna tekintetbe, szinte érthetetlen t. i., hogy az Ottó-név újabb feltűnése nem ejtette gondolkodóba.¹⁰² Karácsonyi pedig a vitába úgy látszik belefáradva nem erőltette a kései források kritikai áttekintését és meghiteltetését; nem hívta különösképen Bonfini segítségül. Pedig Lászkai Ozsvát és Unrest mellett ő az a bizonyos harmadik kronométer, mely az előbbi kettő egyöntetűen pontos járását igazolni hivatott s Ranzanus szövegét illetően is módfelelt fontos felvilágosításokkal szolgál. Íme ha Ozsvát és Unrest tudósításai mellé odatűzzük az ő megfelelő helyét is, a következő jellegzetes párhuzamosságok adódnak.

¹⁰² Pedig Lászkai Ozsvát (illetve Temesvári Pelbárt) mellett Unrestet is megemlíti. Sőt felsorolja mellettük Ranzanust is! Szerinte mindezek „*Hartvikra utalnak* (!?), a nélkül, hogy belőlük külön legendára következtetést lehetne vonni“. A Hartvik-legendáról. Századok, 1892. 285. l. Ezek az észrevételek tulajdonképpen teljes kritikai közönyt, sőt a legendáris problémák át nem gondolását bizonyítják. S közvetve azt is, hogy Mátyás Flórián és Karácsonyi megfigyelései alapjukban inkább ötletszerűek lehettek. Különben nem érthetnénk meg, hogy ennyire súlytalan megjegyzések berekeszthették útjukat

Filii sui parvuli. vi- Dem gab der heilig Ex uxore hac plu-
delicet Otto et alii, Sannd Kaiser Hain- res filios divum re-
quorum nomina ta- reich sein leibliche gem tulisse ferunt
centur, diu ante mor- Swester, genant Gala, et imprimis Emerit-
tem regis decesserunt. zw ainer hausfrawn; cum (ut de caeteris
damit geperdt er sileam, quorum no-
Emericum vnd Otto- mina non traduntur).
nem vnd ander sun
mer, die hye nicht
genant sind vnd sind
all sein sun ynge-
kront vnd an erbn
vergangen.

De Sancto Stephano Rerum Hungaricarum
rege Sermo I. (Biga Sa- Decades. Bél Károly And-
lutis) rás-féle kiadás (1771),
Kronos i. kiadása, 29. l. 179. l.

Az idézeteket átfutva, bárki megállapíthatja, hogy a három szöveg egy-
tőlől fakadt. És pedig nem abban az értelemben, hogy valamit lényegben egy-
formán ad elő, hanem éppen, mint az előbb, Unrest és Panzanus Szt. Adalbert
küldetését illető helyének egybevetésénél tapasztalhattuk, azonos fogalmazásra
támaszkodik. Most azonban három variánsunk lévén, az alakulás képe még
világosabb. Az Ottó herceg nevét elhallgató Bonfini nem lehet a másik kettő
forrása. Ozsvát és Unrest állhatnak egymással kölcsönvételi viszonyban, de
bármelyikük legyen az átadó, a sokatmondó tulajdonnév csakis valószínűleg
feljegyzésből eredhet. Egyenesen kategorikus imperativus tehát egy negyedik,
ismeretlen szövegezés elbűktűzése. Egy kissé körülményesebb megfigyelés t. i.
azt is eldönti, hogy egymás kifrásáról egyáltalában nem lehet szó. Hogy
Unrest Lászkai Ozsvát művét olvasta és felhasználta volna, nem éppen lehetet-
len, de korántsem bizonyos, nem is éppen valószínű.¹⁰³ Hiszen szövegét csak
az Ottó név kapcsolja Ozsváthez, alakításban lényegesen elüt attól¹⁰⁴ s a Bon-
finiével mutat közvetlen rokonságot. Már pedig a nyomtatásban első ízben
1543-ban megjelent Bonfinit Unrest nem ismerhette. Ez a lehetőség annál is
inkább eszik, mert az Ottó nevet, Bonfininél nem lévén, mindenképpen másin-
nen kellett volna vennie. Nem jutunk egy tapodtat sem előbbre, ha Bonfiniből
indulunk ki. Összeköttetés emez esetben is csak Ozsváttal lehetséges. Bonfini
Budán a ferences szerzőnek akár a kéziratába is belepillantható. (?), de
Unrest tudósítását, (nyomtatásban megjelent 1880-ban) semmiképpen sem írhatta
ki. Magyarázhatatlan véletlen volna tehát, hogy Lászkai Ozsvátot, jóllehet végső
mondataik szinte rímyszerűen esendülnek össze, olyan külsőre dolgozza át, mely
pontosan Unrest gondolatmenetét követi s e mellett a herceg nevét, jóllehet
Ozsvát és Unrest megemlíti, egyszerűen kihagyja. Marad ezek után egyetlen és
nyilván csak formális lehetőség, hogy t. i. Unrest a forrás. Ámde a távoli
Karinthiában, amúgyis inkább csak önmagának irogató krónikás sem a vele
körülbelül egyidőben elhalt Bonfininak,¹⁰⁵ sem az 1497-ben kiadásra került
Lászkai Ozsvátnak nem lehetett mintája. Valamennyien egy negyedik szerkesz-

¹⁰³ A Biga Salutis első kötete 1497-ben, a második 1498-ban jelent meg
első kiadásban (Pintér, Magyar irodalomtörténet I. 429. l.). Unrest magyar
krónikája áttekint ugyan II. Ulászló korára, de az 1500-ban elhalt szerzőnek
aligha lehetett ideje a Biga Salutis áttanulmányozására.

¹⁰⁴ Erdélyi László származtatása tehát, hogy t. i. Ozsvát adatát a króni-
kás plébános „melegiben felhasználta“, elfogadhatatlan (Pannonthalmi Rt. I.
102. l.). Tévesen említi nb. Pelhárt Pomeriumát a Biga Salutis helyett. A Pome-
riumban az Ottó név nem fordul elő.

¹⁰⁵ Öccse Máté Bonfinit 1502-ben, már halottnak mondja. Fogel S., Mátyás
király történetírójáról. Bpest 1940. I. l.

tésből merítették tehát, mely még a XI. században kellett, hogy gyökeredzzék. Korai voltának az Ottó név a bizonyossága. A nevet tartalmazó részének alkatát viszont a három kései író további egybevetése tisztázza. Reánk nézve ez is fontos kérdés, mert az összehasonlítást megkönnyíti. S erre nézve természetesen már nem Lászkai Ozsvát, hanem Unrest és Bonfini kettős tanúsága nyújt útbaigazítást, annál is inkább, mert ezen a fokon közelítésben Ranzanust is melléjük állíthatjuk. Lászkai Ozsvát adatai kétségkívül hívek, de neki nem szövegátvétel, vagy adatközlés volt a célja. Prédikációjában azt a hasonlíthatatlan veszteséget óhajtotta jellemezni, mely a királyt Szt. Imre elmúlásával érte. A kisedek halála ehhez képest előzmény volt. Ezt a csapáskomplexumot tehát kiemelte a forrásamegyszabta előadásmenetből s mondanivalói élére tűzte. Unrest és Bonfini eminenter történeti munkáinak kevésbé lehetett ilyen csoportosító hajlandósága. S alkati és tartalmi egybevágásuk eldönti, hogy nem is volt. Kettejük közül viszont Unrest az, kinek szövegezése régiesebb külsőt mutat. Bonfini ugyanennek a forrásnak bizonyára valaminő későbbi variánsát vette alapul, mely a mondatalkatot igen, de az Ottó nevet már nyilván nem tartalmazta. Így vált kifejezőmódja a ranzanusi formula¹⁰⁶ egészen közeli rokonává. Az Ottó nevet Ranzanus sem ismeri. Idevágó részlete formában és tartalomban egészen közel áll Bonfiniéhoz. De el is üt attól, mert a többi gyermek nevének feledésbemenéséről nincsen megjegyzése. Tehát már Bonfini-hoz viszonyítva is bizonyos tudomáscsökkenést, Unresttel szemben pedig kifejezett elszegényedést kell megállapítanunk. Ez a tünet kiesést gyaníttat s önkéntelenül is felveti a kérdést, nem kell-e az Ottó-adatban is a hagyományalakulás egyik áldozatát látnunk? Szt. István családjáról lévén szó, a válasz szinte magától következik.

Ha t. i. fenti észleleteink során azt tapasztalhattuk, hogy java-középkori kultúroink szövegeiben egy Géza kereszténev elsőségének tudatát mindinkább elszíntelenítő hajlandóság mutatkozik, majd évszázadok koptató munkája nyomán lassan diadalra is jut, ugyanígy egy hasonló célzatú, illetve az előbbit kiegészítő párhuzamos törekvés alakító hatását is megfigyelhetjük, melynek lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy egész környezetéből egyedül Szent Imre herceg személye méltó a király dicsőséges emlékéhez és hagyományához. Amint Szent István fogalomszerű, hatalmas egyénisége elhomályosította, sőt eltemette atyja érdemeit, szentségének varázsa leszármazóit illetőleg is alakítóan hatott a források felfogására. Az így befolyásolt tudatkiérési folyamatnak természetesen éppen nem kellett, sőt nem is lehetett a történeti igazság irányában fejlődnie. Lászkai Ozsvát és Unrest forrása az elsőszülött Ottó nevét is megőrizte, míg a Nagyobb Legenda röviden említve testvérei korai halálát, „quasi iam unicus“-nak¹⁰⁷ mondja már Szent Imrét. Ugyanígy természetesen a hartyíki komplikáció.¹⁰⁸ Más formában bár, de ugyancsak a szent ifjú egyedülvalóságát hangsúlyozzák a Bővebb Krónikák „inter alios habuit unum filium, nomine Emericum“-formulájukkal.¹⁰⁹ Albericus,¹¹⁰ a Szent László-

¹⁰⁶ Ex qua plures suscepit filios, quos omnes virtutum meritis Emericus absque controversia vicit. M. Florianus. IV. 190—191. l.

¹⁰⁷ SS. rerum Hung. II. 391. l.

¹⁰⁸ U. o. 427. l.

¹⁰⁹ U. o. I. 312. l.

¹¹⁰ MG. SS. XXIII. 786. l.

legenda¹¹¹ és a Chr. Knauzianum¹¹² pedig szigorúan „filius unicus”-ról értesít. Utóbbiak szemében tehát Szent Imre emléke annyira átszellemült, hogy hús- és vérből való testvérek meg sem fértek mellette.¹¹³ A két szent egyetemes dicsfénybe öltözködött, az idősebb testvérek emléke elveszett. Gézának pedig még politikai személyisége is elfakult. Az egyes szövegezések a kettős tendencia megvalósításában természetesen nem következtések. A Szent Imre egyedülvalóságában Albericusszal egyetértő Knauz-krónika — látuk — még elismeri a fejedelem hitbéli elsőbbségét, Albericus már ezt is tagadja. Mindenesetre tényként állapíthatjuk meg, hogy igen korán, még a XI. században megindult alakító törekvéssel állunk szemben. Ezt a műveletet a legendák indították meg, immanens legendaszükségletek sugalmazták, ám történeti szempontból, lévén hagyománycsorbító és teljességmentesítő, sajnálatosnak kell neveznünk, bár érthető és természetszerű. A kutatásnak mindenesetre kötelessége átlátni rajta. Ugyanígy akadtak dinasztikus és nemzeti szempontok is, melyek Szent István személyiségét a maguk igényei szerint iparkodtak átformálni. Így keletkezett a krónikák Gizella-komplexuma, mely a nemeséletű királynét szinte megvetés lárgyává tette. Amint sikerült Szent István történeti alakját ebből a hamis ködből kiemelnie, a történettudománynak legendáris síkon is megvan a rendező tartozása. S ebből a szempontból nyilván Ranzanus előadásának helyes elbírálása a legelső teendő. Géza hagyományát ez öltözteti vissza eredeti köntösébe és színeibe. Igazolása tehát Szent István emléket is szolgálja. A hozzá egyedül méltó szolgálattal, a kutatás legfőbb kegyeletével, dívatoktól és külső szempontoktól független elfogulatlan igazságkereséssel.

Szent István legendáiról kétségtelenül jelentős nehézségeket kellett, hogy leküzdjenek. A kor, melyben írtak, új irányt kereső és kitzűző, lázasan vajdó, átmeneti időszak volt. Egészen világos, hogy Szent László- vagy Kálmán-kori legendaszerző Szent István lelki alkátának és életpályájának csakis azokat a jegyeit iparkodhatott megörökíteni, melyek az országalapítót, a századvég- illetve századforduló szent-ideáljává avathatták. Ez a fogalom pedig éppen

¹¹¹ SS. rerum Hung. II. 521. l.

¹¹² U. o./329. l.

¹¹³ A koplató irányzat jelentkezése nyilvánvaló A veszprémvölgyi oklevél határozottan Szt. István gyermekeiről beszél (Moravcsik, Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István-Emlékkönyv, I. 410. l.). Schünemann nem okolja meg, miért tartja a szövegezést túlnyomóan formulaszerűnek (Die Deutschen in Ungarn, 31. l.). Annakidején a többes számot Hóman is elfogadta (Szent István görögnyelvű oklevele. Századok, 1917. 231. l.), utóbb inkább hajlott a filius unicus említő feljegyzések eredetibbségének helybenhagyása felé (Gesta 27. l.). Ám az altaichi évkönyvekből semmi egyéb sem olvasható ki, mint hogy Szent Imre halálkor a királynak nem volt életben lévő fia (MG. SS. XX. 794. l.). Az Ottó-hagyomány valóságával tehát Hóman is kénytelen volt mindvégig számolni. (V. ö. Gesta 89. l.) Karácsonyinak nem volt kételye (Szent István élete, 100. l.). Dörnynek nyilván igen, de nem fejtí ki, hogy miért (Szent István családi története. Szent István-Emlékkönyv, II. 573. l.). V. ö. Wertner, Az Árpádok családi története. 56. l.

akkorra jutott el, egy nevezetes átértékelési és bővülési fázisig.¹¹⁴ Tapogatózó kezdetektől eltekintve már az investitúra-küzdelem, mikor is a Szentszék a legfőbb világi hatalmat detronizálta s híveit a császárral való fegyveres szembezállásra serkentette,¹¹⁵ még nyomatékosabban pedig a keresztes hadjáratok előkészítésének és megindításának légköre mind erősebb felfogás- és szemléletváltozást hozott. Nem szükséges évszázadokat idéznünk. A szent még néhány évtizeddel ezelőtt alapjában monachális szellemű emberi kiteljesedés volt. A század végére azonban mindinkább befogadott és elismert lehetőséggé vált, a kereszténység ügyéért bármiféle formában küzdő, akár fegyvert ragadó, tehát vért is ontó személyiség. Koppány, Thonuzoba, Vazul és bizonyára mások sorának emlékeztetőben a királyi udvar hagyományápoló atmoszférájának részesei, a Szent László-kori összegező, sőt még a jóval későbbi Anonymus is eléggé világosan tudhatták, hogy Géza befejezetlen politikai művet hagyott hátra, hogy az erőszak fegyverét még a szent királynak is forgatnia kellett. Ennek ellenére egy a XI. század derekán, sőt még talán annak 70-es éveiben is készült legendaszöveg, lévén a legenda szigorúan egyházi műfaj, melynek értékkategóriáit nem a közfelfogás, nem az átlag, hanem az Egyház mindenkori állásfoglalása szabta meg,¹¹⁶ a szent királynak inkább csak keresztény inkább csak evangéliumi érdemeit hangsúlyozhatta. Kíméletlen politikai eszközeinek nevékön nevezését a szent-ideál akkori fokozata még bajosan engedte volna meg. Sőt, legalábbis nálunk Magyarországon, a szenttéavatás táján is a belső krízis részleteit elhallgató, a folyamat viharszerűségét letompító középútat kellett keresniök. S a jövőre nézve az lett a döntő, hogy a kora átmeneti felfogásából táplálkozó Nagyobb Legenda szerzője talált is ilyet.¹¹⁷ A munkán, mint ezt különösen a látományszózat megelémezése fogja bizonyíthatni, nagyon is kiütözik a mesterséges egyeztetés, az ellentétet közös nevezőre hozni igyekvés kezényoma.¹¹⁸ Világos, hogy miért. A századvégi legendafíró szemében a véres erőszakos részletek híján már a politikai és szervező munka egésze Szent István értéke lehetett. Legalábbis nem volt szükséges azt a keresztény élet-szentséget felmagasztalandó, lebecsülnie. A kutatás a szent-ideál alakulástör-

¹¹⁴ Mindaddig az egyház mindössze két szent-típust ismert: a mártírt és a hitvallót. *Ex auctoritate passionum aut vitae merito* — deklarálta a 794-iki frankfurti zsinat. Günter: *Die christliche Legende des Abendlandes*, 151. l.

¹¹⁵ VII. Gergely 1080-ban a német ellenkirály, Sváb Rudolf hívei számára teljes bűnbocsánatot hirdetett. Erre történt, hogy Egilbert trieri érsek a kiontott vér minden felelősségét a pápára hárította (Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens. Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte*, Stuttgart 1935, 214. l.). Ugyanebben a szellemben nyilatkozott Trieri Wenrich (MG. Lib. de lite. I. 296. l.) s a ravennai Petrus Crassus (u. o. 439. l.), majd egészen keserűen a „*De unitate ecclesiae conservanda*“ ismeretlen hersfeldi szerzője is (... a facie eorum egressa est tam crudelis sententia, ut dicant malum bonum et bonum malum, praedicantes beatos esse, qui pro parte Hildebrandi faciant praelia, seditiones et homicidia. ... Nova et inaudita est praedicatio eiusmodi, cum ecclesia non habeat sibi concessum gladium, nisi spiritus, quod est verbum Dei. U. o. II. 219. és 222. l.).

¹¹⁶ Eppen ezért a „*nota rusticitatis*“ kisebb fogyatkozás, mint a „*crimen falsitatis*“. Günter: *Die christliche Legende des Abendlandes*, 168–169. l.

¹¹⁷ A szöveg hangsúlyozza ugyan, hogy „*inter omnia superne miserationis beneficia beato regi divinitus concessa pre omnibus (suis) sunt illa dinumeranda scriptisque commendanda, que locum primum obtinent ad aeterna vite gaudia promerenda*“ (SS. rerum Hung. II. 387. l.) — de ebből természetesen egyéb kiválóságainak tekintelbeveendősege is következik.

¹¹⁸ Némely elvi jelentésű ellentét nb. még a hartvik-i szövegezésben is fellelhető. Már Karácsonyi kiemelte, hogy az „*evangelizandi non assumpsit officium*“—tudomás (SS. rerum Hung. II. 420. l.) sehogyan sem vág az „*ipsosque secundum ecclesiasticam doctrinam instituit*“—megállapítással (u. o. 411. l.), mert ez utóbbi szerint éppen maga a király tanította volna népét a keresztény hitre. A Hartvik-vita sarkpontjai. Századok. 1894. 4. l.

ténetét. sajnos, csak a szélső állomások szempontjából fejtette ki világosan. Csak az elváltozás egészét tekintette át, mialatt megfigyelte és kimutatta, hogy az Egyház minden erőszakot elítélő eredeti álláspontja a hit védelmét szolgáló fegyveres küzdelem tudomásulvételéig, majd annak értékéig, sőt bizonyos körülmények között szentté nyilvánításáig fejlődött.¹¹⁹ A közbenső már nem aszkétikus, nem a lélek, hanem a világ alakítására irányuló, többé-kevésbé erőszakot igénylő, de nem szükségszerűen harcos társadalmi munkanemek egyházi fémjelzésének története máig sínes viszont kidolgozva. De a folyamat lényege világos. A béke diametrális ellentétének, a véres harcnak értékelő befogadása érthetővé teszi, hogy a középkor második fele az életszentség elvi lehetőségét és egyházi igazolását már egyetlen foglalkozási ágtól sem vonta meg elvszerűen.¹²⁰ S az idevágó egyházi szempontok kiérlelésében — ezért hangsúlyoztuk a magyar legendáírók nehézségeit — éppen a XI. század második fele a döntő időszak. Egészen érthető, hogy Hartvik választása a rendelkezésére álló írásbeli anteakták közül mindenekelőtt a legkönnyebben értékesíthető, mert eleve eklektikus szellemű Nagyobb-legendára esett.¹²¹ Mire

¹¹⁹ Adolf Harnack alapvető dolgozata, a *Militia Christi* (*Die christliche Religion und der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen 1905) még ebből a szempontból is csak az ősegyház felfogásának alakulástörténetét ismerteti. Az általunk tárgyalt időszakra nézve K. Erdmann igen lelkiismeretes, a lényeges tüneteket szorgosan kiemelni igyekvő, de Harnack klasszikus világosságát el nem érő idézett műve (*Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*) a forrás, melynek rendkívüli érdeme, hogy a kérdés egykorú irodalmát emberi teljességben egybegyűjtötte (378—404. l.).

¹²⁰ A szentideálnak a keresztes hadjáratok korát megelőző átalakulásáról, illetve fluktuációjáról röviden ír Erdmann i. m. 78—80. l. Ugyancsak ő az akkori egyházi rend magatartásáról a háború kérdésében. U. o. 68—71. l. A tökéletesen egységes és következetes magatartás elvi nehézségei nb. már egészen korán, szinte a kezdet kezdetén kiütköztek. V. ö. erre nézve Harnack fejtegetéseit i. m. 9. kk. II. Különösen jellemző a szenvedélyesen egyeneslelkű Tertullianus ezen a felületen erős ellentmondásokkal terhelt irodalmi munkásságának képe. U. o. 58—60. l. A Nagy Konstantin alatt bekövetkezett döntő változásra nézve u. o. a 87—92. lapon. Végszáva, hogy az Egyház ezentúl a harcias arkangyalok mellett harcos szenteket is teremtet s a régi ideálok ápolását a szerzetesekre bízta, félreérthető: t. i. csak a messze jövőre nézve érvényes.

¹²¹ Jellegzetes egybevetésül Abbo-nak a Nagyobb Legendánál körülbelül egy évszázaddal korábbi Szt. Edmund-életrajzát idézhetjük (*Vita S. Edmundi regis Anglorum et martyris*), mely a maga korában erősen újszerű felfogás gyümölcse volt. A legenda hőse világi uralkodó, kit mindenekelőtt királyi kötelességeinek igazságos teljesítése tüntet ki. De Abbo beállítása, jóllehet királyról van szó, kinek méltósága és szerepköre a X. század-meggyőződése szerint tudvalevőleg egyúttal papi jellegű, a Nagyobb Legendától mégis annyira elütő, hogy a kettő között csak egy forrongó fejlődésumetű évszázad verhetett hidat. Nem éppen az angol király aszkétikus életére, nőtleniségére gondolunk — Szt. István házasságát a magyar legenda is majdhogyan kimentí (v. ö. Marczali. Árpád-kori kütfők, 25. l.) —, hanem magatartására a végveszély idején. Haditetteiről a szöveg mélyen hallgat, hősisége, akárcsak az őskeresztényeké, még tisztán tűrő, szenvedő természetű. Halála egy szerzetesi szellemű mártíré. V. ö. Erdmann, i. m. 28—29. l. Nevezetes tünet, hogy a clunyi reformmozgalom az első, mely ebben a tekintetben bizonyos, a jövőre nézve irányt mutató lazulást hozott. „Denn das mönchische Leben galt den Cluniazensern nicht etwa als die einzig mögliche Form gottgefälligen Lebens, sondern nur als die höchste, vornehmste, christlichste.“ Erdmann, i. m. 63. l. Am még ez is közbenső s nem is éppen hatékony fokozat. Ugyancsak Erdmann kénytelen hangsúlyozni, hogy nincs hírünk, mely az első keresztes hadjárat előkészítésében és keresztlülvételében a clunyiek szerepét említené. U. o. 304. l. 73. jegyzet.

ő íráshoz fogott, ismét eltelt körülbelül három felfogásalakító évtized. A Szentföld súlyos harcok árán keresztény kézben s II. Paschalis pápa egy a század utolsó évében kelt levele szerint az Úr ellenségeinek kiontott vére a keresztetek kezét egyenesen megszentelte.¹²² Roppant átalakulás! Alig hihetjük ugyanis, hogy ezt az ősegyház gondolatvilágától kiáltóan elütő minősítést esetleg a pillanat forrósága és a diadalmámor inspirálta. Hogy fegyveres küzdelmek hőse igaz és szent emberi jelenség lehet, már Luccai Anzelm püspök kánongyűjteménye elvi világossággal kimondotta.¹²³ S bizonyos, hogy Hartvik nyugodtabb napjai sem hoztak irányváltozást. Anzelm döntésénél s a pápai levél értékelésénél talán még jellegzetesebb tünet, hogy a második kereszties hadjárat tervével együtt Szt. Bernát elméjében is nyilván ott forrott már akkoriban az „Exhortatio ad milites templi” nevezetes tézise a békére törekvő háború jogos s a keresztény felfogással összeférő voltáról.¹²⁴ A templárius

¹²² „...manus vestras, quas (Deus) hostium suorum sanguine consecravit.” H. Hagenmayer, *Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088—1100* Innsbruck, 1901, 178. l. Az alakulás ütemére jellemző, hogy a mi Nagyobb Legendánk alig több mint egy évtizeddel korábban belyegezte Gézát a pogányság elleni harcáért véreskezőnek.

¹²³ Erdmann, i. m. 227. l. A folyamat nb. a reformpápaság kibontakozásával párhuzamos. IX. Leót (1049—1054) már a század derekán hadsereg élén látjuk. Ő az első pápa „der grundsätzlich seine Kriege aus der Religion herleitete, sic mit den Geboten der Kirche in Einklang brachte”. U. o. 108. l. Eljárásának elbírálása persze jóllehet vért nem ontott s ütközet közben csak imádkozott, mint Mózes József küzdelmei idején, még évtizedekkel később is igen vegyeshangulatú. De a fejlődés ebben az irányban haladt. Hildebrand archidakonius, a későbbi VII. Gergely, a milánói Landulf szerint „residens in palacio (sc. Laterano) Romanam militiam sicut imperator regobat”. (MG. SS. VIII, 83. l.) A milánói pataria katonai feje, Erlembald, az Egyház első kimondottan harcos szentje. Ől egyházi körök a szerzetbelépés gondolatáról egyenesen lebeszélték: nagyobb érdem, ha fegyverrel küzd a hit érdekében. Erdmann, i. m. 128. l. VII. Gergely pedig Cenciust, a római prefektest, hasonló tervétől formaszerint eltiltotta. U. o. 198. l. Jellemző azonban az alakulás nehézségeire, hogy nemcsak a császárság híveinek szellemi vezérkara, de még Petrus Damiani is határozottan a régi felfogás mellett nyilatkozott. U. o. 131. l. A legendaszövegekbe a hősi elem csak a XII. század elején kezd beleszivárogni; ugyanakkor jelennek meg viszont egyházas vonások a lovag-eposzokban. U. o. 261. l. V. ö. Boissonnade, *Du nouveau sur la Chanson de Roland*, Paris 1923, 423—443. l. A mi Szent István-legendánk a pogányság kitörését kiemelik ugyan, de még nem ítélik kimondottan szent cselekménynek. A király egyéniségéről világi vonatkozásban még nincsen szavuk. Ugyanígy Szent Imre-legendája. Szent Lászlóé viszont már lapokat szentel hőse lelki és testi kiválóságának. V. ö. Guoth Kálmán, *Eszmény és valóság árpádkori királylegendáinkban*, Erd. Múzeum, 1944, 344—345. l.

¹²⁴ A szöveg Frauenholznál, *Das Heerwesen der germanischen Frühzeit, des Frankenreiches und des ritterlichen Zeitalters*, München 1935, 97—99. l. Ennek a felfogásnak az egyházatyák körében tudvalevőleg Szt. Ágoston az őse. A „bellum iustum”, illetve a „bellum Deo auctore” gondolatát ő fejtette ki első ízben. De kényeges különböztetést kell tennünk. Egyrészt a háború autonóm jogosultságát egyáltalában nem ismerte el, másrészt, ha a hadakozás bizonyos körülmények között megengedett is, távolról sem a szentség útja. Az első harcos szentek a Keleten tűntek fel, hol Egyház és Birodalom szövetsége jóval szorosabb, mint Nyugaton. V. ö. Erdmann, i. m. 4—7. l. Ugyancsak korábban került Bizáncban Szent György, Szent Mihály, sőt Krisztus és a Bold. Szűz képe is hadizászlókra. A X. században már bizonyosan. Nyugaton legrégibb fennmaradt idevágó emlékünkn egy olasz eredetű, ma Kölnben őrzött, hadizászló, az Üdvözítő, Mihály és Gábor arkangyal és több szent képével a XI—XII. század fordulójáról. Feliratért persze az őszövetségi Szentírásához kellett fordulniok: Benedictus dominus meus, qui docet manus meas ad praelium et

rendben a szerzetesi- és lovagiideál már egybe is nőtt. Hartvik természetesen még nem tarthatott egészen itt,¹²⁵ de ami az államalkotás művét illeti, az az ő korában még a Nagyobb Legendánál is hangsúlyozottabban Szt. István szellemi tulajdona kellett, hogy legyen. És pedig egészében. Hogyan lehetett volna különben Kálmán király, számos belpolitikai újítást hozó rendszerével, Szt. István alkotásának, csak az övének — a törvénykompilátor Albericus szavai szerint — továbbépítője, superedificator?¹²⁶

A jövődőre nézve az udvarból eredő hivatalos szentesítés Hartvik beállításának adta a győzelmet. A kísérő tüneteit tekintve szemmel láthatóan korábbi. Ottó herceg nevét még ismerő felfogás kiesett a köztudatból, amint nem tudott gyökeret verni az egyszerűsítő tendencia tekintetében legmesszebbre lendülő, Szent Imre teljes egyedülvalóságát hirdető albericusai meghatározás sem. Mindkettőnek megvan azonban a történeti jelentése, egymást cáfoló, sőt kizáró voltak ellenére is. Csak mindkettőt helyesen kell időben rögzítenünk. Ugyanígy természetesen Ranzanus forrását is.

Nála, mint láttuk, szelídlelkű szerzetesideál a király, a térítés művének szereplő részese. Politikai kényszereszközökre nincsen szüksége; azokat atyja már egészükben kimerítelte volt. Az erőszak munkája Ranzanusnál Gézának jutott, szent-ideál számára még meg nem felelő, de — s ez is az idők jele — a Gondviselés kijelölte és szentesítette osztályrészül. Hogy Szent István csak a vérontástól vissza nem riadó Géza nyomában válhatott szelíd szent-típussá, kétségkívül logikusabb beállítás a fogalmakat elkeverő Nagyobb Legendáénál. Mintha csak századok kiérlette, befejezettebb stílusú szemlélet szövegezte volna. Ha a Gézát régen elfelejtett XV. szá-

digitos meos ad bellum (Ps. 143. 1.), Erdmann, 39—40. l. A Nyugat szent-kultusza a véres küzdelem minősítésében jóval tartózkodóbb. Korai katonaszentjeinél (Szt. Sebestyén, Mauritius, György és Márton) harcos-voltuk tértétel. (Különösen Szt. György a későbbi tudatban egészen új vonásokat kellett, hogy felvegyen. Guoth, i. m. 318. l.) Az igazi „militia Christi” a X. században is a szerzetesség kiváltsága. S ez a szemlélet még a pápaság és császárság küzdelmei idején is élt. Természetesen átalakulóban s már távolról sem eredeti kizárólagosságában. A XI. századtól a keresztény seregek ütközeteit gyámolító szentek már Nyugaton is otthonosak. V. ö. Erdmann, i. m. 233—261. l. Ezt látjuk Szt. István Nagyobb (SS rerum Hung. II. 381. l.) és Kisebb Legendájában (u. o. 397—398. l.) s természetesen Ranzanusnál is, de jóval halkabb, tehát szemléletmást régiesebb hangnemből. M. Florianus, IV. 188. l.

¹²⁵ Az első kereszties hadjárat eszmevilága nemhogy Magyarországon, de Hartvik szűkebb hazájában, a birodalomban sem kellett erőteljes visszlángot. (V. ö. Meyer v. Knouau, Jahrbücher des deutschen Reichs unter Heinrich IV. u. V. B. V. 78. l.) Sőt Aurai Ekkehart szerint az átvonuló keresztieseket a németek eszelősöknek ítélték és kinevezték. (MG. SS. VI. 214. l.) Az Egyház fegyveres harcot javasoló magatartásának leghevesebb ellenzői és elítélői éppen az antiregorianus felfogás irodalmi képviselői voltak. V. ö. Erdmann, i. m. 214—216. és 237—246. l. A tanítás a kereszténység ügye, nem pedig a háború-keltés, a jogtalanság egykedvű tűrése s nem annak megbosszulása: Krisztus és a szentek példája erre tanít — írta volt Wibert ravennai érsek, az ellen-pápa (III. Kelemen). V. ö. u. o. 238. l. A felfogás viszonylagos régiessége szembeeszkő.

¹²⁶ „... nichil comminuit, sed auxit, non tam quasi fundator, sed superedificator.” Závodszy. A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok. 183. l.

zadi milió és az alakulás jóval korábbi források nyilatkozatváltozásai révén kitzúzható rendjét nem ismernők, egyenesen Ranzanus elleni vádpont volna beállításának homogén voltából kovácsolható. Miután azonban a Nagyobb Legenda felfogása időhöz kötött fejlődési fokozat megnyilatkozásának kellett hogy bizonyuljon, az Anonymus és Ranzanus király-alakját is ebből a szempontból tartozunk megítélni. S ekkor nem lehet észre nem vennünk, hogy Ranzanus műve a Nagyobb Legendáénál régibb szent-típust szolgál és örökít meg. A Nagyobb Legenda Szent Istvánja új színekkel bővült politikai és harcos kiindulássá avatható jelenség. Ranzanusé még a korábbi évszázadok szemléletében gyökeredző. Résen kell azonban lennünk. Láttuk, hogy a XI. század második fele az európai emberiség egyik legnagyobb elváltozásának, hegyomlászerű világnézeti cezúrának ideje. Ranzanus alapszövegének színezete felől sem kell tehát szükségzerűen feltennünk, hogy a közvetlenül Szent István halálára következő időszak szülötte. A két forrás közé, lehet, hogy mindössze egy-két évtized, talán csak néhány esztendő ékelődik. De régibb jellegűnek mindenesetre a Ranzanusé látszik; annál is inkább, mert a fejlődés, mint megállapíthattuk, kétségkívül Géza jelentőségének elsekélyesítésén dolgozott; s ilyenértelmű hatása a Nagyobb Legendában észrevehetően, sőt nyomatékosan jelentkezik már. Ranzanusnál viszont még semmi nyoma.

Próbáljuk meg most már ezt a sokat emlegetett kútfőt Ranzanus művéből lehető épségben kiemelni.

Tartalmi kereteit illetőleg eddig mindössze egy észleletet tehetünk; a hűdai építkezés történetét toldásnak kellett minősítenünk. Bővítések természetesen azok a közbeiktatások is, melyek elenchusában pontosan felsorolt idegen forrásaiból valók.¹²⁷ A fennmaradó még mindig feltűnően gazdag anyag viszont már csak egyféleképpen tagolható. Alapvető argumentumunk természetesen mindvégig a több forrásra alapított feldolgozás gyakorlati lehetetlenségének nyilvánvalósága marad. De egy szembeszökö alkati jelenséget sem szabad elhallgatnunk. Az *Épitome* fejezetei között mindössze kettő akad, mely a többtől elütően bőbeszédű és részletes: a IX. index s a IV. Béla uralmával foglalkozó. Külső párhuzamosság, de nyilván ugyanazt a döntést követeli, mint az elméleti vizsgálat. Arra vall, hogy a forrásjegyzék *Vita beati Stephani*-jának valóságában éppen olyan kevésbé lehet kételkednünk, mint a IV. Béla-fejezetet felduzzasztó *Margit*-legendájában.¹²⁸ Elenchusa állításainak próbárlétele bármilyen alapon és szempontból történjék is, mindig Ranzanus őszinteségét és jóhiszeműségét igazolja. Joggal hihetjük tehát, hogy ha szövegéből a felhasznált királylajstrom lecsapódásait elkülönítenünk sikerül, a hátramaradó részt annak a bizonyos Szent István-legendának kell tekintenünk, melyre a XIV. századi

¹²⁷ Ilyen például a Szt. Márton életirataiból vett eléggé terjedelmes részlet. M. Florianus, IV. 185. l.

¹²⁸ V. ö. Marczali. Árpád-kori kútfők, 37. l.

krónikaszerkesztés Szent István születési évszáma kapcsán kifejeztem hivatkozott.

Változatlanul annak? Ezt elvi világossággal a szöveg másolatjellegének ellenére sem mernék kimondani. Sohasem szabad elfelednünk, hogy Ranzanus műve, úgy amint van, a XV. századból való. Ha a hagyományalakulás valóságát, mint hisszük, bizonyítanunk sikerült, úgy eme tényállás esetleges káros következményeit szövegünk rovására is le kell számítolnunk. Éppenséggel nem bizonyos, hogy a Ranzanus közvetlenül használta kódexbázis nem volt-e már többé-kevésbé maga is átalakított; nem esett-e ki egy és más belőle, nem szívott-e fel újabbkeletű, javaközépkori elemeket vagy fordulatokat? Szószzerinti egybevetéseink ugyancsak XV. századi szövegekre, Unestre, Láskaí Ozsvátra és Bonfinire támaszkodtak, ugyanez a gyanúpont tehát ezekkel szemben is felmerül. Rendelkezésünkre áll azonban krónikás hagyományunk egész reánkmaradt szövegkomplexuma s ennek természetrajza legendáris viszonylatban régen ismeretes. A krónikák Gézája és Szt. Istvánja nem a Hartvik-legendából nőtt ki. A krónikás elbeszélés semmi közösséget sem mutat ez utóbbival. Ha tehát levezetésünk nem volt céltűzésztett s nem alaptalanul próbáltuk bizonyítani, hogy a krónikás hagyomány ugyanarra a szövegre épített, melyet Ranzanus „Vita beati Stephani” címen idéz, úgy ebből a tényállásból két másirányú bizonyosság is következik. Nyilvánvaló, hogy a *Vita* szövegét a krónikás tudat olyan időben vette még át, mikor a hartviki munkálat tekintélye nem volt hivatalos érvényű. S ez alatt a terminus alatt belső alakulásról lévén szó, természetesen nem a III. Ince-féle helybenhagyás, hanem a Kálmán-kori, királyi parancsra történt megíratás időpontját kell értenünk. Még kézzelfoghatóbb tény, mert a birtokunkban lévő szövegek pusztá existenciája igazolja, hogy Ranzanus — s mint azonnal látni fogjuk, Bonfini is — a XV. század végén a *Vitának* olyan alakulási stádiumához férhetett még hozzá, mely a krónikák adta képtől csak egy-két színfoltban tért el. A fluktuáció tehát nem lehetett éppen viharos menetű. Két szerencsés fejleményt mindenesetre tényként könyvelhetünk el. Szt. István hagyománya nem krónikás, hanem hartviki síkon mutatkozott rugalmasnak és alakulásra hajlamosnak; mivel szemben Ranzanus alapjában stagnáló tudomástípust és szöveget vett át. Ha bizonyosra vehetjük, pedig erre nézve nem igen táplálhatunk aggályokat, hogy örökségét a humanista latinság köntösébe öltöztette ugyan, de tárgy tekintetben nem érintette, úgy kétségtől az ősi legenda lényegét tudhatjuk birtokunkban maradtnak. A részletmunka ezt a tételünket a posteriori is igazolja.

Lévén Sarolt és Koppány rokonsága igen fontos, de csak árnyalati eltérés, (talán az sem, hiszen a krónika nem mond semmi kézzelfoghatót) a krónikás hagyománnyal való egybevetés révén formászerű többletet mindössze egyet sikerülhet kimutatnunk: Géza fegyveres erejének szétosztását az ország területén. Erre nézve megtettük észrevételeinket. Amint Ranzanusnak, a királylajstrom kompilátorának sem lehetett a meggyeservezet eredetéről ennyire világos, a tényállás lényegébe hatoló s másutt tökéletesen ismeretlen tudomása. Ez az eltérés csakis krónikás kihagyásnak minősíthető, mit a Géza-hagyomány kiszorulása elégségesen magyaráz. Az ezzel ellentétes, t. i. kiesést sejtető ranzanusi szöveglüneteket mindenesetre több fenntartással kell elbírálnunk. Műgein németnyelvű krónikája s Ranzanus általában csak Géza segélykéréséről beszél, a krónikaszövegek java pedig csak a fejedelem idomuló óhajlásának hírrétételéről. Ezzel szemben — mint már idéztük — a Rímes Krónika szerint Géza egyenesen a német birodalomhoz fordult. S ha ezt a segélykérés említésekor nem is mondja ki, de facto német segélyadásról beszél a kortárs Bonfini is. Fel lehetne

tehát tennünk, hogy ez a megszorítás eredetileg Ranzanus forrásában is benne volt. De valószínűnek nem tarthatjuk. Mindkét szerzőnek rendelkezésére állottak a krónikás hagyomány advenalajstromai s ezek számba nem vehető kivétellel bíróalmi betelepülőket emlegetvén, a német hivatkozás inkább leszűrt eredménynek látszik; különösen Bonfininél, ki a segélykérés kapcsán a ranzanusi és mülteni formulát használja, viszont nem is általában német, hanem bajor, szász és sváb beköltözőkről beszél. Ez az advenalajstromok terminológiája s amúgyis kevésbé hihető, hogy XI. századi hazai forrásírónak kedve lett volna az egyre veszedelmesebbnek bizonyult németseg segélyadását suo nomine kiemelni. A szomszédságra való hivatkozásnak valamivel mégis kevésbé keserű mellékize lehetett. Az a véleményünk tehát, hogy ez esetben nem a ranzanusi életírat csonkulásáról, hanem a krónikás félen esett részleges bővítésről, idegen írók hozzávetéséről, magyarázó toldásáról van szó. S bár kevésbé hangsúlyozottan, elutasítanánk a kikopás gyanúját Ranzanusnak egy legendáris viszonylatban megállapítható tudomáshiánya ügyében is. Ranzanus szövege nem mondja meg, mi történt a legyőzött Koppány népével és javaival; nem említi Pannonhalma gazdag megadományozását. Ezt pontosan és világosan tulajdonképpen csak a Kisebb Legendából tudjuk meg.¹²⁹ Lévéen azonban köztudomású tényállásról szó, melynek valóságát semmiféle hagyományalakulás sem csorbíthatja, nem-hogy az óvatoss Ranzanusról, a királylajstrom szerkesztőjéről is bajosan tehetjük fel, hogy kihagyta volna — ha alapszövegében megtalálja. Valószínűbbnek gondoljuk tehát, hogy a király elhatározásáról, jöllehet beleillik egy Szent István-legenda témakörébe, a *Vita* szerzője sem nyilatkozott; mit természetesen csak egy módon magyarázhatunk. *Nem tartozott Szent Benedek rendjének kötelekébe*; tapasztaltuk, hogy érdeklődése mindenestől Székesfehérváré.

Bizonyosat e két utóbbi pontra nézve, ismételjük, csak annyit mondhatunk, hogy a megállapítható hagyományalakulás egyik ranzanusi hiányt sem magyarázza. A szövegalkat elváltozásának megokolására, tartalmi fogyatkozás feltételezésére tehát nincsen érvünk. Am Ranzanus fejezetét mégsem tartjuk érintetlen örökségnek. Nehéz elképzelnünk, hogy Szt István személyével foglalkozó XI. századi életírat Ottó herceg nevét, ezt a jellegzetes és szigorúan korhatározó adatot nem ismerte volna. Ebben az esetben tehát csakugyan a hagyományalakulás sodrára kell következtelnünk, ha csak nem akarjuk azt hinni, hogy Lászkai Ozsvát és Unrest valamintő, a *Vitánál* is régibb forrást használt s a feledésbe merült tulajdonnév szigorúan ez utóbbinak adattárából való. Ugyanezt ismerte volna eszerint és pedig már a hagyományalakulás megtépázta külsőben Bonfini is. A IX. index széthontásával, legenda és lajstrom elkülönítésével kapcsolatosan erre a kérdésre is kitérünk.

Tűzzünk ki mindenekelőtt egy magától kínálkozó s Unrest tanúságát, megfelelő környezetbe állító osztályozási szempontot. Ha hazai anyagunkban Unrest művének legközelebbi rokonságát

¹²⁹ SS. rerum Hung. II. 395. l. A Nagyobb Legenda csak a tizedadási kötelezettséget teszi röviden szóvá, U. o. 384. l.

keressük, nyilván a Chr. Knauzianum kéziratcsoportjánál kell megállapodnunk. Általánosságban is, a bennünket elsősorban érdeklő Gézára és Szent Istvánra vonatkozó részeket tekintve, különösképen. A párhuzamos helyek világosan beszélnek.¹³⁰ Mindkettő az ú. n. rövid krónikák sorába tartozik. Viszonylag szófukar előadásukat az egyes uralkodók személye köré csoportosítják, amint, az elenchusában idézett legendáris forrásokkal feltöltött Szent István- és IV. Béla-fejezetét kivéve. Ranzanus munkája is ilyenjellegű. Az ő szóhasználatát szerint valamennyit series principumnak, királylajstromnak is nevezhetnénk. Ez az a műfaj, mely legtöbb ismeretes variánsában Géza keresztény elsőségét hangsúlyozza, s mint Szent Adalbert küldetésének minősítésében Ranzanus ebben a tekintetben is egyezik Unresttel.¹³¹ Gézára és Szent Istvánra vonatkozó ismeretanyaguk néhány pontban összefoglalható: Géza elsősége a keresztény hitben, Szent Adalbert döntő szerepe az uralkodócsalád megtérítésében, Szent István házassága és gyermekei, apostol-voltának hangsúlyozása, székesfehérvári alapítása és odatemetkezése, — ennyi, amit következetesen tudnak. Láttuk ezekre nézve a szóbeli egyezéseket is, nem nehéz feladat tehát Ranzanus olvasása közben ettől a néhány ponttól eltekintnünk, minek eredményeképpen máris előttünk áll Ranzanus művének az a része — a IX. fejezet legjava —, mely anyagát ilyenformán nem a királylajstromok tudomásköréből vette. További vizsgálatot csak ez a maradék igényel; és pedig, mint előrebocsátottuk, elsősorban az érintellenség szempontjából.

Géza keresztény elsőségének nyílt megvallása jellegzetes régiességi jegy a krónikák csoportjával szemben a lajstromtípus javára.¹³² Ugyanezt mondhatnók a Gizella-komplexum hiánya felől is. A lajstromokban erre nézve még utalás sincsen. Az Ottó nevet is Lászkai Ozsváton kívül a királylajstrom-feldolgozó Unrest tartotta fenn, mi arra vallana, hogy eme név eredete is ehhez

¹³⁰ ...hatt in der lieb gots regiert XLVI jar und ist von diser welt geschaidn, als man zalt tausent XLVII jar und wart begrabn zu Stuelweysenburgh.

Darumb haltn in die ungeru für irn zwelffpottn.

Krones kiadása, 29. l.

¹³¹ Also was Gyeysla der erst anfenger kristenlichs gelaubens in Pannonia.

Krones kiadása, 29. l.

...regnavit in Hungaria annis quadraginta sex. Mortuus enim est anno Domini millesimo quadragesimo septimo. sepultus in Alba regali.

Propterea Hungarorum rex et apostolus est cognominatus.

SS. rerum Hung. II. 329. l.

Primus namque Hungarorum omnium credidit in Christum.

M. Florianus. IV. 181. l.

¹³² Tulajdonképen ide kellene sorolnunk a Zágrábi (Várad) krónikát s Johannes de Utino vázlatát is. Mindkettőbe annyira beleszívódott azonban a Hartvik-legenda sajátos anyaga, hogy tanúságuk csak másodlagosan jöhet számba. A ranzanusi szövegezés tényege nb. ezekben is megvan. A Zágrábi krónika sokatmondó eseménysorrendjére már reámutattunk. S Johannes de Utino is úgy tudja, hogy Géza „a S. Adalberto episcopo bohemorium una cum filio in Strigonio baptisatus est“. (M. Florianus. III. 266. l.) Egymás között abban is megegyeznek, hogy a bővebb szövegekkel szemben mindkettő az eredetibb Vazul-hagyományt őrzi.

a forrásnemhez kötött. S ez a tünet ismét a műfaj régiségét bizonyítaná. Azt hihetnénk, hogy a királylajstromok összevege Ottó herceg nevét még saját tudomása, illetve szóhagyomány alapján jegyezte fel. Nem sokkal Szt. István halála után s mindenesetre a XI. században. A király hagyományának inént jellemzett átalakulása azonban, ha nem is annyira, mint a többet forgatott krónikákon, ezen a forrásnemen is nyomot hagyott. A sokatmondó tulajdonnevet csak a régibb, illetve érintetlenebb, jellegzetes részleteikben legalábbis a XII. századig visszanyúló változatok tartották fenn. Ilyen eredetű lehetett Unrest s azt kell hinnünk, hogy Laskai Oszvát bázisa is. Az újabbakból — pontosabban: többszörösen átiratkból — ellenben, minőnek a Chr. Knauzianum, vagy Ranzanus lajstroma látszik, a hagyomány Szt. István mellett egyedül Szt. Imrét megtűró kiérésének megfelelően, a herceg neve kikopott volt.

Egyszerű és átlátszó magyarázat és mégis aggályosnak látszik, nem is tarthatjuk elfogadhatónak.

Történeli anyagunk ismerői előtt nem szorul t. i. bizonyításra a rövid krónikák, a királylajstromok kivonat-jellege. A Bővebb krónikákhoz való viszonylatuk ismét ama kérdések közé tartozik, melyeknek aprólékos megvilágítása nem lehet e helyt feladatunk. Csak egy jelenségre hivatkozunk inkább példaképen. A II. Géza halálát követő bonyodalmak felől a Chr. Knauzianum részletesebb értesülésekkel hír a XIV. századi krónikaszerkesztésnél, de ezek, mint a Műgelinnel való egybevetés kideríti, korántsem a lajstromtípus sajátágai, hanem olyan bővebb folytatásszövegből valók, melyet a deák-krónikák nem használtak fel. A lajstrom-típus a bővebb szövegekben nem említett egy-két — egészen kisszámú — adatának eredetét sem íthetjük meg másképen. Egészen bizonyos, hogy a bővebb szövegeken jobban keresztszűnt az idő. A rövidebb krónikák elváltozása lassúbb ütemben történt. Innen erednek viszonylag régies, a bővebb szövegekéinél szigorúbban körülírt meghatározásaik, pl. Géza keresztény elsősége. Mindezeket, mint az idevágó helyek krónikás csökevény-képletei bizonyítják, nyilván a krónikás szövegek alapvetése is ismerte. S ezen a fokon még nem is lehet megállanunk. Lelünk a krónikákban olyan egészen ódon tudomásokat is, melyeknek a lajstromokban már nincsen nyoma. Egészen kétségtelennek vélem pl., hogy Gézát a Gesta-író — bizonyító anyagunkat erre nézve már idéztük — királynak tudta és írta. A lajstrom-típus alapvetése már nem. Ha tehát a krónikák Géza- és István-rélege a ranzanusi *Vita* ósén alapszik, közvetve ebből származik a lajstromok szűkkörű idevágó ismeretanyaga is. Azaz *Beatrix királyné Ranzanus kezébe került kódexében a legenda olyan szilánkokkal egyesült, melyek annak idején belőle pattantak volt ki.*

Szétválásra, újból való egyesülésre mód és alkalom bőven akadt. Nyomatékosan utalnunk kell a kerekén három évszázados, bármilyen szövevényes szövegkapcsolatot elbíró és lehetővé tevő rendkívül terjedelmes időhözagra. Ez magyarázza sok változáson átesett, viszonylag kései keletű krónikaszövegeink hallgatását, mi önmagában eléggé feltűnő volna. Nyilvánvalónak vélem, hogy egyrészt Bonfini és Ranzanus, másrészt Bonfini, Laskai Oszvát és Unrest Ottó herceg és testvéreinek sorsát illető tudomása olyan szövegezésből származott, mely Szt. István családi körülményeivel *részletesebben* foglalkozhatott. Tehát a Vitából települt át a krónikás összövegbe majd a lajstrom-típusba. (A reánk maradt kifejezésalkatot természetesen a legutóbbiban nyerte.) Ranzanus és Unrest Szt. Adalbert küldetésére vonatkozó, szóról-szóra egyező tudomásának valószínű eredetére már fentebb rámutattunk. A Ranzanus-közölte látományyszózatból ezt a részletet kivonatolól könnyen kiemelhetette, sehogyan sem volna viszont megérthető, hogy az aránylag hosszú s a püspök személyével eléggé részletesen foglalkozó allokució megfogalmazója Szt. Adalbert Magyarországba jövetelének megokolását — s éppen csak ezt — szóról-szóra egy kivonatos krónikatípusból kölesönözze ki. Az eljárás megfordítottja sokkal érthetőbb és természetesebb. Azt kell tehát hinnünk, hogy Ranzanus legendaforrásának eredetije, egy részletesebb Szt. István-életírat volt az a szövegezés, mely az Ottó nevet eredetileg feljegyezte s a krónikák alapszövege, majd

közvetve a lajstromok őse ebből vette azt át. Természetesen még a Szt. István-bagyomány alakító hatásának kibontakozása előtt. Maga a folyamat azután valamennyi szövegemre egyazon irányban hatott. Az Ottó nevet lehetőleg mindenünnen kiírtotta. Persze nem egyöntetű s nem egyidőben beállott eredménnyel. A Nagyobb Legenda célkitűzése a harti viki szövegezés hivatalos hangszerelésében már fortissimónak hangzott s a krónikás hagyomány engedett ennek a nyomatékos útmutatásnak. A nehezkesebb lajstrom-típus valamely, még a XV. században is hozzáférhető változatában ellenben az Ottó név valamiképen bennrekedt. A modus procedendi tehát annyiban volna összefoglalható, hogy a XI. század folyamán elkészült egy részletes Szt. István-életrajz, mely eredetijében nem maradt reánk; ez lett a Szt. Istvánra vonatkozó krónikás-tudat alapvető forrása s ezt tartotta fenn IX. indexébe illesztetten Ranzanus. Nem rajta múltott, hogy nem teljes érintetlenségében. A szöveg, melyre közvetlenül támaszkodott, a hagyományalakulás aránylag kései fokozatának gyümölcse; éppen úgy, mint Bonfinié. A két humanista idevágó forrása, mint látni fogjuk, lényegében azonos volt, de nyilván mégsem ugyanazt a kéziratot forgatták. Bonfini mondatainak Unresthez és Laskai Oszváthoz közelebb áll, mint Ranzanushoz s ez nem lehet véletlen műve. Mert fel lehetne ugyan tennünk, hogy Bonfini hivatalos történetírói minőségében annyira ismerte a hazai hagyományalakulás rendjét, hogy az Ottó nevet melu proprio kihagyhatónak vélte legyen. De ezzel a magyarázó kísérlettel bizonyára túlönénk a célon. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy már nem a hagyományalakulás hatékony korszakában élt, hanem annak befejeződése és eredményeinek megkövesedése után. A XV. században a herceg neve az ő kezében is pusztá adatként lett volna, éppen mint Oszvátnál vagy Unrestnél. Bizonyosra vehetjük ilyenformán, hogy írott bázisa a nevet nem tartalmazta; magát a mondatalkatot ellenben híven őrizte. Nyilván régibb volt tehát Ranzanus közvetlen forrásánál. Hangsúlyoznunk kell t. i., hogy ha Ranzanusnál a mondatfelépítés is elváltozást, pontosabban tudomásosökkenést mutat, úgy ennek a jelenségnek okát eddigi tapasztalataink szerint nem az íróban kell keresnünk. Az ő idevágó kifejezőmódját. Szt. István családjával foglalkozó mondatát formaszertint kétféleképpen értelmezhetnénk. Vagy olyan átalakítást óhajtott eszközölni, hogy előadásán valaminő tulajdonnév hiánya már egyáltalában ne legyen észrevehető — ez többszörösen igazolt munkamodora ellen való feltételezés volna —, vagy a Legendát nem ő illesztette a series principumba, hanem ezt a munkát a Beatrix-kézirat törzsének még a hagyományalakulás sodrában, legalábbis a XIII. században élő és dolgozó kompilátora végezte el. Ez az egy ízben már más kapcsolatban leleplezett tényállás magyarázza az Ottó név hiányát is. De egyéb kiesésről nincsen módunk beszámolni. Emlékezhetünk, hogy az ugyancsak egyetlen toldást, a budai egyházépítést, sem lehetett Ranzanusnak tulajdonítanunk.¹³³

Hogy azután a Vita beati Stephani-t maga a kódex nevezte volt-e meg, vagy a címet Ranzanus adta, természetesen nem tudnám kételymaradék nélkül eldönteni. Valószínűbb, mert általában is szinte szabványos, az első lehetőség, hogy t. i. a kézirat — ilyesmire rengeteg példát ismerünk — maga mutatott reá rubrumában egy közbeszótt idegen munkálát kezdetére. S tudjuk, hogy inkább egy a feltételezés felene meg humanistánk változtatásoktól idegenkedő üzúsnak is. Ámde a ranzanusi névadás is elképzelhető. Hiszen ő maga éppen úgy láthatta, mint a mai olvasók, hogy alapszövege ebben a szakaszban aránytalanul részletesebb, mint másutt. Lehetséges tehát, hogy az elenchusbéli címet ő maga állapította meg, mikor is a választás nem eshetett éppen nehezeze.¹³⁴

¹³³ Nagyon jellemző, hogy bár az óbudai prépostság diplomájának művészi szépsége Ranzanust egyenesen meglepte s áradozva nyilatkozik az akkori prépost kiválóságáról és humanista egyéniségéről is (M. Florianus, IV. 148. l.), ebből a személyes élményből mitsem iktatott be történeti elbeszélésébe.

¹³⁴ Azt hinném, hogy egyenesen ez az alakulás, a szövegben talált Vita bátorította fel a Margit-legenda ugyanilyen természetű felhasználására. A királyi vérből származó dömés apáca életraját t. i. inkább gondolom, hogy a dominikánus Ranzanus egyesítette lajstroma IV. Béla-fejezetével. A Vita-cím legenda

Mert, hogy a IX. indexnek a lajstromtípusra jellemző tudósítások leszámítása után fennmaradó része legendatermészetű szövegezés — felületes pillantás is eldöntheti. Ez a maradék — ismételjük a fejezet java — írja le Géza megtérését, segélykérését, idegen segítséggel támogatott küzdelmét, majd Szent István evangelizáló munkáját s három pogány ellenfelével vívott önvédelmi háborúját. Különösen Géza és Sarolt látományai s Szent István térítő egyéniségének következetes rajza — nyilvánvaló legendarészletek. Ezt a legszkeptikusabb kritikus sem tagadhatja. Csakhogy a két látomány Hartviknál is megvan, s ha az előidejűség kérdése a krónikaszövegekkel szemben bizonyításra szorult, világos döntésre van szükség legendáris viszonylatban is; annál is inkább, mert Ranzanus szövege maga is, mint többször említettük, többszámban *legendák-ról* beszél. Ez a tünet a Hartvik-legenda valamelyes tekintetbevételét eleve biztosítja és bizonyítja. Mindjárt hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Hartvik művének szövegalkító felhasználását önmagában még nem jelenti. Hiszen nyilvánvalóan hartviki eredetű adat mindössze egy akad Ranzanus szövegében: a király halálának dátuma. Mire nézve más helyt nem lesz nehéz bebizonyítanunk, hogy írók ezt sem a Hartvik-legendából, hanem az erre hivatkozó Turóczyknak éppen ideérkezése évében, 1488-ban, két kiadásban is megjelent krónikájából vette.¹³⁵ Problematikusabb egy másik, ugyancsak közös eredetűnek látszó s első pillantásra nagyon gondolkodóba ejtő részlet elbírálása.

A legendáris előidejűség kérdése természetesen a Nagyobb Legenda analízisnek eredményén múlik. De hartviki viszonylatban sem tűrhetünk meg elintézetlen kérdéseket. Forma szerint könnyű volna feltenni, hogy szövegünk alapján régibb ugyan a reánkmaradt Szt. István-legendáknál, de évszázadok

helyett önmagában is régies. Nem Ranzanus évszázadára vall. A renaissance-regen túljutva az idevágó irodalom hőskorán, már inkább csak legendákat ismert és onlegetett. A szentek életrajzeit ekkoriban már hivatalos megbízásból írogatták s ezek a szövegek csak egyházi hozzájárulás birtokában kerültek nyilvánosságra. A java-középkorban viszont szinte szabályszerűen több Vita készült. Amelyik egyházi jóváhagyást nyert, azt nevezték Legendának, V. ö. Günter, *Die christliche Legende des Abendlandes*, 9. l.

¹³⁵ Turóczy hivatkozik Szent István uralmi éveinek közlése kapcsán az Egyház hivatalos legendájára, majd a Hartvik-legenda meggyökeresztette negyvenöt éves uralmi tartam mellett a király koronázása és halála között eltelt harminchét esztendőre. Ugyanez a kettősség Ranzanusnál is jelentkezik. Nagyon lehetséges, hogy írók csak innen tudta meg, hogy az általa átirton kívül Szt. Istvánnak más legendája is van. Semmiféle közvetlen hartviki hatást sem találunk t. i. szövegében. Miután Turóczy olvasásakor lehetetlen volt nem látnia, hogy a magyar krónikás Szt. István fejezete az övével lényegében rokon ugyan, de bizonyos eltéréseket is mutat, a különbségeket egyedül a Turóczy idézte hivatalos legenda hatásának lehetett tulajdonítani. Ilyen volt a király vagylagos uralmi tartama s halálának 1038. augusztus 15-i keltezése is. Ezek átvételét ismerte el a Szt. István-legendákra való többszámú utalással. Mind ezt természetesen pontosabban kellene bizonyítanunk, de a Szt. Istvánra vonatkozó időadatok felülvizsgálatától e helyt el kell tekintenünk. Körülményes munka: önálló dolgozatot kíván. Csak jelezzük tehát, hogy a Ranzanus szövegében rejlő Vita valósága szigorúan kronológiai alapon is igazolható.

folymán mégis beleszövéődött a hivatalos legendatípus valaminő foszlánya. Jelen esetben azonban ez nemcsak iménti levezetésünk módosítását jelentené, hanem a leszármazási sorrend gyanúkteltő fogvatkozását is. Homályos föltot, melyet mindenképen meg kell világosítanunk.

A kiindulást Ranzanus művének ismeretében úgy fogalmaztuk, hogy Hartvik és Ranzanus szövegezései számára valaminő közös alapot kell keresnünk. S az alkati egyezések ellenére már akkor valószínűnek ítéltük, hogy amennyiben egymás kiírását kellene megállapítanunk, nem Hartvik az átadó fél. Van azonban a hivatalos legendának egy mondata, mely a hartvik-i szövegezés egyik önálló, — azaz nem a két rövidebb legendára támaszkodó — részéből való s első pillantásra mégis lehetségessé teszi az ellenkezőt. Önmagában nem tűnt, nem is tűnhetett fel senkinek, igazi jelentésében legalábbis nem.¹³⁶ Ranzanus ismerői számára azonban igen fontos és meglepő észrevételt idéz. Hogy anyja nem Géza, hanem Szent István, az előbbieket után aligha csodálhatjuk. Egyszerű áthárításról van szó, minőt a „minis terroribusque subiugavit“ megállapítással kapcsolatban egy ízben már láttunk. A fejlődés hartvik-i fokozata éppen azt jelentette, hogy az apa minden értéknek tekinthető munkáját a fiú végezte volt el; olyat is, minőt a régiesebb legendafelfogás még természetesen visszautasított.¹³⁷ Néhány áthidaló sorra célzunk.¹³⁸ mely Géza eljárásának ranzanusi summáját tartalmazza. Szent István azon kezdett töprengeni, mondja a szöveg, — ezek a szavak a Kisebb Legendából valók, erre következik a hartvik-i betoldás — hogyan tudná övéit az egy Isten hitének megnyerni. S mivel úgy ítélte, hogy ez a szomszéd népekkel való szövetkezés nélkül semmiképen sem lehetséges, — itt szól közbe a Nagyobb Legenda szolgáltatla alapszöveg — megerősítette a külső tartományokkal kötött békességet, hogy annál bizonyosabban megvalósíthassa a kereszténység új ültetvényére vonatkozó terveit.

¹³⁶ Varjú egyenesen Hartvik idegen-voltára következtetett belőle. *Legendae seti regis Stephani*, 100. l.

¹³⁷ Ugyanezt az áthárítást tapasztaljuk a Szepesszombati Krónikában (SS. rerum Hung. II. 279. l.). Megtévesztő, hogy ez a szöveg segélyadóul pontosan megnevezi II. Henrik császárt. Az író nemcsak a kronológiával volt tisztában, hanem számos, helyt kiütő német érzülete a császárokat olyankor is szerepelteti, mikor ezt igazán csak egykorúságuk okolja meg. Így lett nála az első kereszties hadjárat német vállalkozássá (!) s a szerencsétlen IV. Henrik császár annak főhészévé. U. o. 280. l.

¹³⁸ Szerzőségükkel Kaindl nem Hartvikot, hanem — unter der Voraussetzung, dass die Einschaltungen aus der Vita minor (v. ö. Studie, I, 11—14. l.) auf den Pester Schreiber zurückzuführen seien — a pesti Hartvik-kódex íróját gyanúsítja. Studie, II. 21. l. Lévéen az egymásrakövetkezés szempontjából a Nagyobb Legenda alább kifejtendő tanúsága a döntő. levezetésünket Kaindl igaza esetén is — mire itt természetesen nem térhetünk ki — csak annyiban kellene módosítanunk, hogy a ranzanusi hagyomány hatását e helyt nem magán Hartvikon, hanem a hivatalos legenda egyik egészen korai alakulási-fázisán fedezhetnők fel.

Vicinarum gentium confederatione. Géza politikájának ranzanusi alaptétele! A Nagyobb Legenda szolgáltatta, ám ebben a vonatkozásban szegényes, sőt semmitmondó állítmánnyal. A szomszédsággal való szövetekezés magában foglalja a külső békét. Megerősítésének végső fokon lörtető hangsúlyozása, mintegy célképzelté emelése, tehát nemcsak a mondatot mindaddig jellemző haladványszerűséget állítja meg, hanem elomlasztja az író mondanivalójának lényegét is.

Mindenesetre idegen és nem éppen szerencsésen beillesztett részlete ez a hartviki gondolatmenetnek.¹³⁹ viszont el kell ismer-nünk, hogy találóan összegezi Ranzanus Géza-beállítását. Megint két eshetőségünk adódik tehát: Ranzanus erre a Hartviknál egészen ügyetlenül hangzó konfederációs észrevételre építette fel egész előadását, vagy a rövidrefogott és Szent Istvánra hárított megjegyzés semmi egyéb, mint a Ranzanus-féle legendaforrás Gézára vonatkozó legfőbb tudomásának hartviki kivonata. Nem kell bizonygatnunk, csak ismétlésekbe keverednénk, hogy az utóbbi eset önmagában is valószínűbb. Inkább az első lehetetlen voltának kimutatása kíván még néhány szót, s ebben a tekintetben Bonfini és Kézai idevágó részeinek kritikai elbírálása segít lényegbevágó eredményhez. Ha bizonyítani tudjuk, hogy e két írónk nemcsak a Hartvik-legendát, hanem a ranzanusi fejezet azzal ellenkező felfogását is ismerte, egy csapásra világossá válik, hogy Ranzanus önálló, Hartviktól eredetileg független hagvatéket kezel. Meghallgatásukkal le is zárhatjuk megfigyeléseinket. A Nagyobb Legendával való szembesítés már inkább a terminus ante quem pontosabb megállapíthatását szolgálja. Bonfinival kezdjük, mert ő a részletesebb.

A figyelmes olvasónak mindenesetre fel kell, hogy tűnjék Bonfini előadásának egy furcsán sajátos vonása. A humanista író két Gézát ismer és tárgyal s egyik a másikkal bajosan azonosítható. A második Dekas első fejezetének Gézája régi ismerősünk: a Hartvik-legendá vetülete. Az a bizonyos Szt. István árnyékában elvesző fejedelem, ki éppen hogy belefog az átalakító munkába s azt hamarosan abbahagyni kénytelen véres multja szerezte alkalmatlansága következtében. Hogy a hivatalos historiografus Szt. István uralmi éveinek kapcsán — a második Dekas a király hatalombalépésével veszi kezdetét — éppen ezt a beállítást iparkodott szavakba foglalni, nemcsak érthető,

¹³⁹ SS. rerum Hung. II. 408. l. Érdekes, hogy ezt az anomáliát nemcsak Bonfini, de Lászkai Ozsvát is észrevette s ki is küszöbölte a maga sajátos logikája szerint. Mindketten elejtik a szövetekezést s pusztán békéről beszélnek, mire Bonfini szerint azért volt szükség, hogy az esetleges mozgolódók külföldről segítséget ne várhassanak. „...his nulla foris auxilia sperari possent“ (!) 175. l. Ozsvát pedig a segélykérő formulát a Nagyobb Legendából átvettél helyettesíti, hol az tudvalevőleg szintén megvan, de Szt. István egyházi célkitűzéseinek szolgálatába állítottan (...nunciis et litteris in omnes partes suum diffamavit desiderium. SS. rerum Hung. II. 382. l.) ... desiderium suum ... literis et nunciis curavit significare. De beato Stephano. Sermo I. (76). Ranzanus szövege szerint Géza „clam dat literas ad plerosque principes christianos per quas aperit laudabile suum sanctumque consilium. Ac propterea petit, ut in tanta rerum mole sua quisque idonea mittat auxilia“. M. Florianus. IV. 184. l.

de tökéletesen természetes is. A Hartvik-legenda volt az irányadó munka. Aki tehát Bonfininél egyedül Szt. István korára vonatkozó felvilágosításokat keres, azaz az első Dekast kihagyva, a másodikkal kezdi az olvasást, könyvét azzal a megnyugvással teheti félre, hogy íme a hazai renaissance legbőségesebb anyaggal rendelkező szerzője sem többet, sem kevesebbet nem tud, mint a reánk maradt hivatalos legendaszövegezés.

Csak hogy a kérdés ezzel nem zárul le: Bonfini önmagával keveredik ellenmondásba s — váratlan fordulat — szűkebb értelemben vett Géza-fejezetében — Ranzanus útjára tér. A fényálmást akár érthetetlenül groteszknak ítélnénk. Az első Dekas Gézája, a nem, mint Hartviknál, pusztán apai mivoltában, hanem saját történeti adottságában szemügyre vett fejedelem annyira elűt a hivatalos legenda szabványától, hogy akár más író munkacserményének, vagy inkább egy észlelően fedékény elme szüleményének tarthatnánk — már t. i. ha Bonfini ilyesmivel meggyanúsítható volna. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt a Géza-személyiséget csakis egy teljesen mástermészetű és tartalmú hagyomány-változat ismerete magyarázhatja, melyet Bonfini, mivel sejtethetően mások — ha kevesen is — tudtak róla, nem akart egészen elejteni. Hartvikkal egybeolvasztani viszont nem volt képes megkísérlettel tehát vele legalábbis egyeztetni. Ez a próbálkozása azonban csak a felületen sikerült. Az alakító törekvés ténye világos, maga az eljárás naívvá állászó. Az első és második könyv fejedelmében, ha a humanista jelzőapparátusát nézzük, tulajdonképpen semmi sem közös. A második Dekas véresen erőszakos Gézája az elsőben „vir religiosissimus, amator otii, sanctitatis et iusticie“, ki Numa Pompilius módjára iparkodik vad és hadakozáson csüngő népét szelídebb erkölcsök felé terelni.¹⁴⁰ De ez a XV. század aranyfűstje s a sok dússzirmú szóvirág csak arra való, hogy a görögütözes, mesterkélt világításban a színt másnak lássuk, mint — Ranzanusnál.

A lényeg t. i. minden egyebet hirdető keneteljenesség ellenére is tökéletesen azonos, Bonfini első Dekas-beli Gézája úgy találja, hogy ha már — éppen mint Kézai és Mügelin írta — „solus prae caeteris“ ő nyert isteni intelmet és megvilágosítást, tekintélyével másokat is eszméletre kell bírnia. Térítőket hív tehát az országra, mikor kiderül, hogy népének többsége nem hajlandó előltni a beidegzett életmódtól, „*spem timorū aurilia imploravit*“, a külföld fegyveres segítségét kérte. Elsősorban pedig a német szomszédságot, mely népe féltelenségétől legtöbbet szenvedett. Bajrok, szászok, svábok és egyéb németek sorakoznak erre melléje, maga a császár pedig „*Ungarorum quiete fretus*“ felveszi az itáliai politika fonatát. Bízást tehet, mert a magyarok „*ut ad verum dei cultum redigerentur cum familiari potius hoste, quam externo pugnare cogebantur*“. A kései humanista tehát egyenesen belháborúról számol be, amit nemcsak az egykorú Thietmar sejtett,¹⁴¹ hanem sokat emlegetett véreskezű meghatározásával — a nevezetes észrevételnek aligba tulajdoníthatunk más értelmet — alapjában a Nagyobb Legenda is.

Ez a Bonfini-féle, hogy úgy mondjuk, elsőszámú Géza fejedelem világos, hogy senki más, mint Mügelin és Ranzanus Gézája, csak éppen erőszakolt békességes és szent jelzőktől elborítottan. A hivatalos író nyilván merített ugyanabból a forrásból is — illetve annak egy közelrokon változatából —, melyből kötetlenebb kezű humanista kortársa, de nem tehetette félre Hartvikot. Sőt az elsőséget magától értetődően a hivatalos legendaszövegnek kellett juttatnia. A két hagyományt tehát elkülönítette egymástól s Ranzanus Szt. Istvánját, ami a lényeget illeti, elejtette. A király személyiségét már nem merte szétszabdálni.¹⁴² A Ranzanus-felhasználta gazdagabb Géza-réteg viszont von-

¹⁴⁰ 1771-i Bél Károly András-féle kiadás. 165—166. l.

¹⁴¹ „... cum christianus efficeretur ad corroborandum hanc fidem contra reluctantes subditos sevit et antiquum facinus, zelo Dei exestuans, abluit. Holtzmann, i. kiadása. 496. l.

¹⁴² A ranzanusi hagyomány ismerői persze Bonfini Szent Istvánján is észreveszik itt-ott a Vita-irányzat kiütöközését. Pl. Szt. István „praesente patre omnium consensu ... non dux, ut pater erat, sed Ungarorum rex creatur“,

zotta, annál is inkább, mert a fejedelemlre vonatkozó írásbeli hagyományt az átalkulás módjára jogosan kíváncsi, a lényegét mindenütt meglátni képes, rugalmas elméjével még így is keveselt.¹⁴³ Minthogy azonban ez a hagyomány-fajta Hartvik Szt. Istvánjával nem ért össze, Gézából igazi humanista logikával a felületes Numa Pompiliust csinált, magukat a tényeket viszont nem akarta elhalgatni vagy önmagukból kivetkeztetni. Így maradt meg nála is és pedig teljes önállóságban a Ranzanus-félével alapjában azonos Géza-hagyomány. Eljárását döntő érvnek találok, egy lappangó legendaváltozat, a Ranzanus-használta és fenntartotta eredetijében reánk nem maradt forrás valóságának elfogadhatása és tekintetbevehetősége mellett.

Azt az eshetőséget t. i., hogy Ranzanus Bonfini, vagy megfordítva, Bonfini-Ranzanust írta volna át, eleve kizártnak kell tartanunk. Ranzanus kedvéért, még ha szövegbe bepillantást nyerhetett volna is, Bonfini bajosan lett volna hajlandó két formaszerint ellentétes Géza-variáns feldolgozására. S ha az egyiknek, mint kétségtelen, a hivatalos súlyú Hartvik a forrása, az ettől erősen elütő tartalmú másikat csakis valaminő, a humanista pályatárs tekintélyénél nyomatékosabb hitelű tényező indokolhatja.¹⁴⁴ Ranzanus Bonfinitől független voltát s egyben forrásszerűségét viszont nemcsak sokat emlegetett java középkori vonatkozásai, hanem Bonfiniből alapjában hiányzó Szt. István beállítása is igazolja. Ez a Szt. István az Anonymus és Albericus Szt. Istvánja volt, kit a krónikaszővegekben már csak formaszerű nyomozó munkával sikerült fellelünk. Akárcsak Ranzanus Gézáját, ha a Mügel-féle variánstól eltekintünk. Mügelhez azonban most már Bonfini is csatlakozik és pedig a most ismertetett, a hartviki hagyományt külön tárgyaló kettősségben. Érthető.

173. I. Hartvik nem így tudja s a koronakérést és -küldést az ő nyomán utóbb Bonfini is elbeszéli (177—178. l.). Ugyancsak Ranzanusra emlékeztet Szt. István tanultságának, teológiai jártasságának hangsúlyozása. Nem tágit Szt. Adalbert oldala mellől (172. l.). Utóbb is ... divinis codicibus incumbibat. Adhibebat sibi sacrarum rerum praeceptores etc." (175. l.).

¹⁴³ Geysa ... de quo nihil fere Ungarorum Annales referunt (168. l.). Megjegyzendő, hogy Ungarorum Annales alatt mindig a magyar krónikát érti. (V. ö. 134. 175. s 205. l.) Zoltány Irén tehát ezt a Bonfini-idézte munkát tévesen sorolja elkallódott történeti műveink közé. Pannonhalmi Rt. I. 359. l.

¹⁴⁴ A két humanista személyes ismeretségét és érintkezését nb. nagyon valószínűnek tartom. Sőt Bonfini részéről bizonyos Ranzanusnak nyújtott támogatást sem vélek kizártnak. A sietős munkára kényszerült Ranzanusnak nem volt módjában földrajzi áttekintése valamennyi részletének utánajárni, amint ezt őszintén meg is vallja. (M. Florianus, IV. 143. l.) Ha most már azt tapasztaljuk, hogy némely idevágó meghatározása szinte szóról-szóra egyezik Bonfiniéval, alig hihetünk egyebet, mint hogy bepillantást nyert Bonfini tábláiha. (V. ö. Schwarz, Recensio critica, 11. l.) Elég talán Pécs leírására hivatkoznunk:

Baromiensis multis fertilibusque exornatus vicis est et in eo Peuce civitas opulenta et nobile totius regionis emporium a veterum Peucinatorum reliquiis aedificata, quam nunc a quinque sacris aedibus Quinque-Ecclesiis urbem cognominant.

(M. Florianus, IV. 145. l.)

Baranyiensis conventus multis fertilibus vicis exornatus, in quo Peuce civitas opulentissima a Peucinatorum reliquiis aedificata, quam nunc a quinque Basilicis Quinqueecclesiensem urbem vocant.

(Bél Károly idézett kiadása, 24. l.)

Elvben fel lehetne tehát tételeznünk emez eljárás ellenkezőjét is, hogy t. i. Ranzanus a királyné series principiumát viszont Bonfininak mutatta meg s Bonfini az első Dekas Géza-történetét ennek alapján írta. Ám Bonfini nem egy részlete régiesebb Ranzanusnál. Különösen a sokat emlegetett „nomina non traduntur“-formulát ítéljük jellemzőnek. Belháborúról származó előadása is elüt Ranzanusétól; Mügelhez mindenesetre közelebb áll

de igen szerencsés alakulás, hogy Hartvikot nemhogy elváltoztatni, hanem még elkeverni sem merie. Akarva-nemakarva megmenekült így a másik — a ranzanusi — hagyomány érintetlensége is. A harcos, idegen segítségért folyamodó, megyealapító Géza s a szelíd és térítő Szt. István emlékének szentelt legenda-szöveg valósága ezek után aligha lehet vitás. Életsorsa sem rejtélyes. A hagyományalakulás ellene fordult, a diadalmaskodó hivatalos legenda a köztudathól lassan kiszorította. S ezt a folyamatot nyilván nem is a Nagyobb Legendára támaszkodó Hartvik, hanem még a Nagyobb Legenda szerzője indította meg. A végleges korhatározás küszöbén egészen ridegen kell feltennünk a kérdést, pusztán szóhagyományt óhajtott-e cáfolni, az „evangelizandi non assumpsit officium”-megállapítás, vagy a Ranzanus-idézte „Vita beati Stephani” összevetget. Bőségesen kifejtettük, hogy a Ranzanus művében őrzött legendatípus nemcsak Hartviknál, hanem a Nagyobb Legendánál is régiebbnek látszik. Tipológiai elhatárolások azonban az időviszonyokra nem vethetnek félreérthetetlen világosságot. Olyan száguldó átalakulás sodrában, mint aminő a XI. század második felében végbement, könnyen akadhatott élemedettebb körű író, ki nem értette meg az idők szavát s jöllehet a Nagyobb Legendát mált ismerte, kitarított a monachális típusnak kedvező régies szempont mellett. Az egyházi értékelés és irányítás sem alakult át egyik napról a másikra. Tudjuk, hogy a hivatalos magyar egyház sem azonnal hódolt meg VII. Gergely reformirányzata előtt. Szinte többet jelentett tehát, mikor a majdholgy szóról-szóra egyező bevezető részek összehasonlítása alkalmával Ranzanus szövegezésének következetesebb és egyöntetűbb voltára mutathattunk rá. De a megfellebbezhetetlen döntést mégsem ezek a szempontok, hanem a különösképen legendáris összetevők, a látományok történeti és szövegelemző felülvizsgálata hozhatja csak meg. Ezeket röviden össze kell még hasonlítaniunk. Az elődejükéig teljes tisztázása erre a kritikai műveletre vár.

A Nagyobb Legenda egy, Hartvik és Ranzanus két-két látományt ismer. De miután Hartvik Géza-látománya szó szerinti megisméltése a Nagyobb Legendabélinek, formaszerint négy, ami pedig a lényegét illeti, tulajdonképpen három látományszózat áll előttünk. Ranzanus és Hartvik Szent István protomartírt szerepeltető második szövege t. i. ha szavaiban nem is, bár ebben a tekintetben is sok az egyezés, tartalomban teljesen egybevágó. Egyetlen minősíthető különbség, hogy Ranzanus itt is idézi Szent Adalbert jövetelét, Hartvik pedig ezt már nem teheti, mert a második látomány nála a prágai püspök megérkezése utáni időre esik. Fontoskodó okoskodás vezet be. A protomartír csak azért szól a szülés előtt álló anyához „ut omnis ambiguitas tolleretur de medio“, hogy Géza korábbi, a Nagyobb Legendából átvett látományát hitelesítse, holott erre Szent Adalbert ittlétének elismerése után nincsen belső szükség. Hartviknál az egymásutánból következő értékelés is egészen félszeg. A nagy művet megindító apának, mint tudjuk, egy bájos külsejű ifjú, az anyának, jóval később, Szent István vértanú jelenik meg. Ranzanusnál a két misztikus jelenet nemcsak logikusabban, de legendaszerűbben is alakul. A fejedelmi pár látománya egyszerre, ugyanazon időben történik, s Hartvik gyanút-keltő rangsorozása helyett magától értődőbb szereposztásnak lehetünk szemtanúi. Gézáat az isteni kegyelem, a Boldogasszony.¹⁴⁵

¹⁴⁵ A magyar hagyományban még az Egyházon belül is sokáig élt az Géza ranzanusi értékelésének tudata, illetve a ranzanusi legenda vetülete.

Sarollot *csak* a protomartír szavaira méltatja. Úgy találom, újabb érv Hartvik kettősen kompilátor jellege mellett, de ezt talán már nem is szükséges külön hangsúlyoznunk s reátérhetünk a Nagyobb Legenda egyetlen szózatának analizisére. Az elsőség kérdése ezen múlik.

„Pax tibi Christi electe“ — a legmélyebb értelmű evangéliumi köszöntés a legértékesebb keresztény kiválasztottság birtokosa számára. De nyomban utána metsző ellentétül szállóigészerű megokolás kíséretében szigorú tilalom következik. Nem a te dolgod terved végrehajtása, mert embervértől szennyes a kezed. Eltűnődésre készítő, a kontamináltság gyanúját önkéntelenül is felkeltő sorok, s ha zavarunkban elismételgetjük őket, valami egyéb is kiderül felőlük. A szavak mindinkább lüktetni kezdenek s csengésük ritmusa jólismert időmértékre fordul.

Non tibi concessum (e)st perficere, quod medi tavis:
Manus pollutas humano sanguine gestas.

Ha nem óhajtjuk a legendaíró Ovidius XI. századi reinkarnációjának tekinteni, kinél „sponte sua carmen numeros veniebat ad aptos“, vagy inkább valami megszállottfélének, ki önkéntelenül kevert prózai szövegbe szabályszerű verssorokat és pedig éppen a tartalmilag döntő helyeken, úgy el kell ismernünk, hogy az önmagában is feltűnő belső szétesést teljes formai elkülönülés tetézi. Hogy a szerző ezeket a hibátlan hexametereket¹⁴⁶ honnan vette, sajnos nem tudnám megmondani, de hogy bennük az eredeti jelleget elváltoztató idegen toldásokra akadunk, egészen nyilvánvaló: még abban az esetben is, ha a verses tiltó sorok mégis a legendaíró művei volnának. S ez nem kevesebbet jelent, mint, hogy a Nagyobb Legenda eredetileg olyan hagyományra támaszkodott, mely Géza egyéniségét a keresztény kiválasztottság dicsfényével övezte.

Akáresak Ranzanus. De az ő látományaiban nincsenek belső ellentmondások. Említettük, hogy a szöveg bevezető része hangsúlyozta volt Géza személyes érdeklődését a kereszténység hitigazságai iránt s íme a szózat hízagot és betoldást egyaránt kizáró

Károni János 1676-ban megjelent „Cantionale catholicum“-ában a következő versszak ötlük szemünkbe (Dankó. Vetus Hymnarium, 403. l.):

Egy éjjel Geizának Boldog Szűz Mária
Szent István mátyrral meg jelenvén monda:
Rövid — nap ő neki Isten fiatadna
Ki a magyarokat igaz hitre hozza.

¹⁴⁶ SS. rerum Hung. II. 379. l. Megjegyzendő, hogy a szózat Géza eljárását szabályozó és a születendő gyermeket invokáló sorai bár romlottaknak, ugyan-csak hexametereknek látszanak. Hármát legalábbis bajos gyanúba nem fogunk.

Iubeo te de sollicitudine (tua) fore securum
Da te filius nasciturus egredi etur
Vite secularis commutatus e terna

A Szt. Adalbert érkezését megjósoló, Ranzanusszal párhuzamos, illetve közös részletekben viszont *semmi nyoma a versformának*.

folytatásképpen ebből a tudatból indul ki. „Jó lélekkel¹⁴⁷ légy Géza, én vagyok a Szűz, kit a színed elé idézett keresztények Krisztus anyjának mondtak.“ Majd biztosítja a fejedelmet, az Üdvözítő szeretete felől. Megjósolja fia születését s hogy az a magyarok első királya lesz. Végül éppen úgy, mint a Nagyobb Legenda Szent Adalbert közeli megérkezésére figyelmeztet. Egységes, eredeti színekben csillogó kép, s Ipolyi Arnold éles szeme a közismerten régi s Hartviktól szentesített Nagyobb Legenda szövegének párhuzamos ismertetése ellenére is észrevette, hogy mennyire elkeveretlen s mennyire ősi rétegekből származó. A Ranzanus-fenntartotta hagyományt a Nagyobb Legendáénál nevezetesebbnek állítja, mert a „multae speciosae virgines“ kíséretében megjelenő „mulier pulcherrima“ ősrégi mondai vonást tükröztet. Az európai tündérmondáknak úgyszólván szabványos lünete a születendő hős, királyfi stb. végzetét megjósoló, társnői kíséretében megjelenő mitikus női alak, kit a néphit a kereszténység felvétele után ugyancsak szinte szabályszerűen a Boldogságos Szűzzel szokott helyettesíteni. A megfigyelésnek bizonyára megvan a komoly mondatörténeti magva, de ehhez is ilyenekhez a történet prózaibb részeivel foglalkozván nem merünk hozzászólni s az elbírálást a hozzáértőkre bizzuk. Bárki által ellenőrizhető argumentum viszont s egyenesen felfedezésszámba megy Ipolyi Ranzanus közlésének természetét megállapító másik észrevétele. Hogy a Képes Krónika miniátora nem egy olyan adatot ismert és értékesített, melyet a szöveg egyáltalában nem, vagy csak burkoltan tartalmazott. Hoffmann Edith idevágó megfigyeléseinek¹⁴⁸ közzététele óta elfogadott tény, de Ipolyi korának forráskritikája ettől a fokozattól még távol állott. S a Szent István születését ábrázoló miniaturán a püspök mégis felismerte a Ranzanus-fenntartotta hagyomány megörökítését. A gyermekét ölében tartó Sarolltal szemben ott áll a legenda-

¹⁴⁷ A „bono animo“-formula nb. Bonfininál is megvan, jöllehet a látomány előadása a hartviki alapon készült második Dekasba esik. Am a *Vita* beállítását Bonfini mintha érdekesebbnek és legendaszerűbbnek találta volna. Az első Dekasban hiába keresünk hartviki nyomokat, a második hartviki miliójébe viszent — talán önkéntelenül — átláptálódott néhány ranzanusi vonás. Géza nem egyszerűen „noctu“, mint Hartviknál (SS, rerum Hung. II. 379. l.), nyer isteni intelmet, hanem álmában és pedig „per coelestem ex alto interpretem“ (170. l.). Az égi küldött személye tehát nincsen meghatározva, az álom pedig egyenesen ranzanusi tudomás (182. l.). Annál jobban hangsúlyozott, az első Dekasban, mint láttuk, „amator otii“-nak nevezett Géza véreskezű volta. Utóbb a gyermek Szt. István az, ki atyját „ne quid iniusti faceret, quotidie admonebat“ (172. l.). Tipikus humanista teljesítményt Ranzanusnak ilyen kétlaki szövegezéshez szerencsére nem volt sem kedve, sem ideje.

¹⁴⁸ Die Malereien weisen eindeutig darauf hin, dass sie von jemandem hergestellt wurden, dem die ungarischen Verhältnisse der Zeit, die ungarischen Legenden, die Geschichte des Volkes ebenso vertraut waren, wie die Wappen der führenden Geschlechter und die Trachten die man im Lande trug. *Über all dies weiss der Maler mehr, als was uns der Chronist anvertraut.* Die Bücher Ludwigs des Grossen und die ung. Bilderchronik, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1936. 654. l. Alapjában ilyen tartalmú megállapítást tett utóbb László Gyula is Szt. László-falfestményeink kapcsán. A honf. m. nép élete, 419. l.

szöveg említette levita-öltözetben a protomartír, a fejedelmi anya feje felett pedig egy koronás női alak, vörös, kék, illetve fehér ruhát viselő hármass női kísérettel. S a ruhaszínekből ítélve ugyan ezek láthatók a külön fülkében ábrázolt Géza mögött. A koronás női jelenségben Ipolyi a „mulier pulcherrimá“-ra ismer, a kíséret hármasságának megszabására pedig a művészt szerinte a párkák hármassága indította — mit éppen nem szükséges elfogadnunk, mert miniatörünk, ha egészen kisterjedelmű felületek állottak csak rendelkezésére, szerette a tömeget, a multitudót háromtagú csoporttal ábrázolni, mondhatnók szimbolizálni. Vitathatatlan ellenben, mit összefoglalásként a miniatüréről mond. „Valamint (tehát) a hagyomány még bővebben ismerheté ezen jeleneteknek a Saroltánál és fia születésénél történtét is, úgy annak a Képes Krónika 1358-iki codexébeni ábrázolása biztosít a Hunyadi Mátyáskori Ranzaninál előbbi és sajátlagi hagyományos voltáról.“¹⁴⁹ Hogy a kép nem Hartvik, illetve a Nagyobb Legenda, hanem a Ranzanus-féle hagyomány alapján készült, — egészen kétségtelen. Ranzanus tudomását tehát a miniatör is ismerte.¹⁵⁰ S az allokuciók egybevetésének eredményeképpen úgy találjuk, hogy a Nagyobb Legenda írója is. Nála és Ranzanusnál a tényállás tulajdonképpen azonos, az ítélkezés annál különbözőbb. Ranzanus „christianissimus princeps“-e s a Legenda „Christi electus“-a közös kiindulás, melyet Ranzanus a fejedelem kíméletlen politikai munkája elkerülhetetlenségének és keresztény jellegének elismerésével töretlenül bonyolít tovább, a legendaíró viszont, bár lényegben ugyanazt állítja, idegenszellemű hexametercélvel derékban tör ketté, hogy korának megfelelőbb, sokoldalúbb Szent István-képet rajzolhasson. A nagy mű befejezésétől eltiltott Géza természetesen már nem érdemelhette meg, hogy az ég királynőjének szózatát hallja. A Boldogasszony helyébe összehasonlíthatatlanul szerényebb tekintélyű mennyei küldött lépett, kit a szöveg még angyalnak sem mert nevezni.¹⁵¹

¹⁴⁹ Magyar Mythologia. 1854. I. 73—74. l.

¹⁵⁰ A miniatürák tudvalevőleg 1374 és 1376 között készültek. V. ö. Jakubovich, Nagy Lajos király oxfordi kódexe. (Kny. a M. Könyvszemle 1931. III—IV. füzetéből. 10 l.) Mindenesetre Mügel munkájának befejezése után. (V. ö. Domanovszky, Mügel krónikája, Századok, 1907. 142. l.: A miniatör tudomása ugyanis közelebb áll Mügelnéhez, mint a Képes Krónika írójához. (Hoffmann E. i. m. 655—657. l.) A mügelni interpolációkat kétségkívül ismerte. Nem éppen feltűnő tehát, hogy a ranzanusi legendatípus sem volt számára idegen.

¹⁵¹ Mátyás Flórián, a hartviki szöveget hőncolgatva, helyesen és világosan látta, hogy „visionem hanc alteram (t. i. Sarolt látományát) ex alio quodam nunc non exstante libro vitam B. Stephani regis continente huc perperam translata fuisse. Nomen enim quod hic e praecepto protomartyris infantis imponendum dicitur, apud prioris visionis auctorem e significatione vocis graecae divino auxilio adsumptum fuisse dicitur. Unde duae istae visiones uni eademque auctori adscribi non possunt“ (Fontes daemestici. I. 189. l.) Annál érthetlenebb Ranzanus

Ezzel történt meg az első, egyúttal döntő lépés Géza történeti jelentőségének lerombolása felé. Ez az első jelentkezése annak a szintelenítő irányzatnak, melyet éppen mert a király szenttéavatása úgy kívánta, minden későbbi író vagy továbbfejtett, vagy legalábbis tudomásulvenni kényszerült. Hartvik óta a folyamat egészen világos. Csak a szövegalkulás legfontosabb fázisait szükséges még röviden áttekintenünk. A Nagyobb Legenda két egymásnak ellentmondó Géza-értékelést próbált egyeztetni, illetve egységbe foglalni, de szerzőjének iparkodása csak a felületen sikerült, s a vékony vakolatréteg résein átpillantva nem nehéz megállapítani a Gézahagyomány eredeti tartalmának Ranzanuséval azonos voltát. Lényegben mindkét változat azt állította, hogy Szent István művét Géza vérontástól vissza nem riadó elhatározása és magatartása készítette elő, illetve alapozta meg. Erről az eljárásról lehetett kedvező véleményt formálni, mint Ranzanus életrajza tette s lehetett utólag szinte megbélyegezni, mint a Nagyobb Legenda, — megkísérlettük kifejteti, miért viselkedik egyik így s másképen a másik — anyagtudásunkat illetőleg az ítélkezés közömbös jelentésű. Ebből a szempontból az a döntő, hogy a Legenda inkább csak elhallgat, a nélkül, hogy cáfolna vagy újabb adatokat hozna. A hagyománykezelésnek emez első, sokatmarkoló, de inkább csak szintelenítő típusa végső fokon egy csapásra felveti tehát a hitlét érdemlőség kérdését is, melyet mindeddig tudatosan félretettünk. Mintán a Legenda a véres kéz hagyományán, azaz a ranzanusi tudomás elvi helybenhagyásán kívül Gézára nézve alig mond valami pozitívumot, a tényállást úgy jellemezhetnénk, hogy Géza koráról tulajdonképpen egyetlen hazai eredetű írott kútfővel rendelkezünk s ez a Ranzanus-megmentette Szent István-életrajz. Ha elfogadjuk, van valamelyes és pedig igen jellegzetes tárgyi tudó-

gyanakvó, s forrásjegyzékében ritkított betűket használó kiadója részéről, hogy erre a bizonyos másik forrásra azonnal rá nem mutatott. A Nagyobb Legenda látományszövege kontaminált s belső ellentmondásokkal mindenképen teljes. (V. ö. Varjú észrevételeit *Legendae*, 89. l.) Am szerzője ennek ellenére is logikusabb fő volt Hartviknál. Az első ranzanusi víziót Géza-ellenes teendőcival átírva és újjáalakítva, a protomartírt szerepeltető másodikikat magától értődően el kellett ejtenie. A véreskezű apa félreállítására, a bájos külsejű ifjú szigorú tilalma után mi mondanivalója lehetett volna a protomartírnak Géza felesége számára? Az idegen Hartvik egyrészt kevesebbet is törődött ezzel a részlettel, másrészt, úgy sejttem, aktaszerűen fontosnak találta a misztikus névadás feljegyzését. Lényegében átvette tehát a második ranzanusi szöveget, változtatás nélkül. Egészen széleső kép keletkezett így, mely csakugyan nem változhat ki egyebet, mint Mátyás Flórián szóról-szóra idézett fenti ítéletét. Teljes ezzel szemben a ranzanusi előadás egysége és hűsége, annál is inkább, mert a második látomány ugyanolyan mondai mélységekből fakadt, mint az első. Ipolyi már 1854-ben rámutatott az Emese álmával való rokonságra. (*Magyar mythológia*, 15. és 72—73. l.) Két évvel később még határozottabban kiemelte ezt a kapcsolatot Thierry. (*Une contre-partie de l'histoire d'Emese. Histoire d'Attila*, 1856. II. 419. l.) Majd legújabbban, úgy látszik tőlük függetlenül, Hóman is. (*M. történelm.* I^o 321. l.) V. ö. Bartók — ezek után — tarthatatlan megjegyzéseit. *SS. rerum Hung.* II. 368. l.

másunk, ha nem, pusztán következtetésekre vagyunk utalva, amint az mindeddig történt.¹⁵²

Hogy mitevők legyünk, arra nézve pedig két szempont lehet az útmutatónk. A Nagyobb Legenda szűkebb értelemben vett Szent István-részletei idevágó tudásunkat kétségkívül lényegesen gyarapítják. A szöveg sok minden felől tájékoztat, mit másúnnen nem ismernénk. S miután a szerző bízvást támaszkodhatott még egykorú szóbeli hagyományra, — hiszen a valamivel későbbi Kisebb Legenda is „tunc tempore viventium“, Szent István kortársainak közléseire hivatkozik — forráskezelő eljárása, mint az Intelmek fejezeteinek pontos idézéséből kitűnik, lelkiismeretes s előadását az egykorú, hiteles, külföldi kütfők támogatják, vagy legalábbis le nem rontják, adatait a kutatás, hitelt érdemlőknek minősítette. Ne feledjük azonban, hogy mindez s talán fokozott mértékben a ranzanusi Életíratra nézve is áll. Szent István kortársai, kik az értesüléseket szolgáltatták, eme munkálat szerzőjével még inkább érintkezésben lehettek s Géza történeti szerepe felől is tisztább képpel bírhattak, mint a századvégi nemzedék. A lényegét íme a Nagyobb Legenda is elismertli s a szöveg Géza-rajzát, mint tudjuk, a modern kutatás szinte egészében kikövetkeztette és hitelesítette. Ez az egyik javalló szempont. A másik a Nagyobb Legendáénál gazdagabb Szent Istvánra vonatkozó adatsorozatnak abból az elbírálásából fakad, melyet egészen korai, s a XI. századra vonatkozó tudásunkat mindenkinél döntőbben befolyásoló ítélkező gyakorolt, t. i. a krónikás hagyomány első nagy összegezője, a Szent István-kori Gesta-író. Lévéen a krónikák és Ranzanus Szent István-fejezete nemcsak rokon, de alapjában azonos tartalmú is, első pillantásra bízvást úgy okoskodhattunk, hogy a XV. századi humanista a krónikaváltozatok valamelyikét írta volt át. Ebből a feltevésből indultunk ki, de a részletmunka ezt a lehetőséget mindinkább megfosztotta valószínűségétől. Lépésről-lépésre nyilvánvalóbbá vált, hogy Ranzanus egyetlen változat ismeretében sem lehetett képes megszövegezni részletes és logikus előadását. Hogy tehát éppen ellenkezőleg az egyes krónikaváltozatok szerzői vál-

¹⁵² Magától értetődik, hogy Életíratunkak elsősorban szelleme és beállítása a tekintetbeendő. Ez az, mi nyilvánvalóan régibb és igazabb a Nagyobb Legenda megindította folyamat eredményénél. Tárgyi tudomása ezzel szemben — írója nem kortárs — itt-ott téves lehet. Az az egészen döntő szerep pl., melyet Szt. Adalbertnek tulajdonít, bizonyára, kéttelylel illelhető. De úgy találom, hogy a szkeptikusok véleményei és eredményei sem megnyugtatók. Karácsonyi János, anélkül, hogy Ranzanus fejezetét egész jelentőségében értékelte és lemérte volna, mindvégig kitarított Szt. Adalbert olt adott minősítése mellett. (Szt. Adalbert védelme, Kath. Szemle, 1904. 451—462. és 523—533. l.) S nem tudom, nem volt-e igaza. Hogy a magyar Sion Géza egykori székhelyén s katedrálisa Szt. Adalbert védnöksége alatt áll, mindenesetre alapvető jelentőségű tény. Schünemann szerint a magyar uralkodócsalád megkeresztelkedésének nagy eseményét Szt. Adalbert legendái bizonynal feljegyezték volna, (Die Deutschen in Ungarn, 36. l. U. így Erdélyi László, Pannonhalmi Rt. I. 40—41. l.) Kérdés! A canapariusi Vítának még csak magyar vonatkozásai sincsenek. Ki következtetheti ebből, hogy Szt. Adalbert nem járt Magyarországon?

toztatták el felhasználás közben a maguk igényei vagy ötletei szerint azt a Gesta-ból örökölt alapszövegezést, melyet legérzékenyebbül Ranzanus őriz. A ranzanusi jellemzés lényege a Gesta-ban még nyilván benne volt. Az Anonymus szerzetes-királya legalább is ezt sejteti.¹⁵³ A Gesta-író tollát inkább csak az udvar és saját tudata számontartotta hagyományelemek közbeszövéve befolyásolta. Illyenek a Szent István környezetében szerepeltetett jövevények nevei s mindenekelőtt — a Krónikák elejtett szavait s a miliót nem tudom másképen értelmezni. — Géza király-voltának emléke. A későbbi változatokban megfigyelhető továbbalakulást viszont nyilván nem a Gesta irányítása, hanem annak az irányzatnak diadalrajutása okozta, melyet jellemezni megkísérlettünk, s mely Kézai még eléggé életteljes „prae caeteris“-Gézáját, a XIV. századi krónikaszövegezés „inter alios“-Gézájává sápasztotta. Ezzel természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy a Gesta-író pusztán közbeiktatásaival alakított. Valószínűleg torzított a szűkebb értelemben vett jellemzésen is. Ez a folyamat második fázisa. Az evangelizáló Szent István érintetlen és kiegészítetlen képe maga után vonta volna Géza történelmi munkájának ranzanusi megigenlését, sőt felmagasztalását is, erre pedig a XI. századi német veszedelmet jól ismerő és átélő krónikaszerző bajosan vállalkozhatott. Annál kevésbbé, mert keze Péter és Aba királyok korának jellemzésében nyilvánvalóan kötött volt, s emez évek megörökítésében tanúsított magatartását műve más helyén sem tagadhatta meg. Megelégedett tehát Géza égi inspirációra elsőül méltatott voltának elismerésével, s a keresztény szomszédság fegyveres segítségülhívásának bevallásával. Mindez, mint láttuk, a reánkmaradt szövegek tétova szavaiból is kikövetkeztethető. S már ennyi is eldönti, hogy a Gesta alapvető forrása a Ranzanus szövegében rejtőző Életirat eredeti conceptusa volt. Különösen ha megszívleljük a Mügeln-variáns világos tanúságát. A német író, mint idéztük, nevén nevezi a gyermeket, a Ranzanus-hirdette szellemben jellemzi Géza történelmi munkáját s e mellett a legendahivatkozás szkeptikusait is meggyőzheti. Mint ugyancsak kiemeltük, ugyanő a Hartvik legendát, a diadalra jutott Életirat tekintélyének eleget-teendő külön is interpolálta, mire semmiképen sem lehetett volna szükség, ha az a bizonyos legenda-szövegezés, melyre vele lényegben egyező magyar krónikás lársai Szent István születési évszáma kapcsán hivatkoztak, máris a Hartvik-legenda lett vagy lehetett volna.¹⁵⁴

¹⁵³ Egészen bizonyosat, sajnos, nem mondhatunk, mert az Anonymus szövege tudvalevőleg nem jut el Szt. István koráig, s így nincs módunk megállapítani, nem magát a Ranzanus-fenntartotta legendát ismerte-e? Kétségtelen azonban, hogy az első egészében felhasználható tanúságtévőnek, Kézai Simon mesternek Szt. István jellemzése annyira halvány visszfénye a Ranzanusból kiütközőnek (SS. rerum Hung. I. 172. l.), hogy mégis a közvetett átvétel a valószínűbb.

¹⁵⁴ Idevágó fejezetét Mügeln lársainál valamivel rövidebbre fogta, kétségkívül Hartvik szövegének ismerete s részleges interpolálása következtében. Sem

De talán sokkal többet is sikerült bizonyítanunk. Hartvik irányadó voltának elismerése után, illetve attól fogva, a Ranzanus-fenntartotta hagyomány mindinkább elsorvadt s csak lappangó életet élt — egészen Ranzanusig. Ranzanus elenchusában bukkan fel első ízben önállóan a Hartvikkal nem azonosítható „Vita beati Stephani“, ilyen körülmények között egészen rejtélyesen hangzó s Mátyás Flórián érdeklődését és gyanúját kiváltó címe. De a lappangás nem jelentett pusztulást. A Műgeln-képviselte kettősséget, ezt a furesa Janus-arculatot, melyet alapjában a Zágrábi Krónika s a Képes Krónika miniátora is oszt. fokozott élességgel sikerült Bonfini szövegében is fellelnünk, ki a két típust nyílt mellérendeltség alakjában, az egymástól való elvi elkülönültség hallgatólagos hangsúlyozásával alkalmazta. Ő az alakulástörténet, illetve hagyománykezelés harmadik fázisának önmagában is döntő jelentőségű képviselője, kit nemcsak bizonyító ereje miatt volt fontos lelepleznünk. Az ő előadásán keresztül világosodhatott meg előttünk, hogy a Gézát méltányoló változat, bár élő és alakító hatását régen elvesztette, még a XV. században is hozzáférhető volt. Ranzanus idegenszerű egyedülvalósága ezáltal vált igazán érthetővé és magyarázhatóvá. S ha a két humanista író kortárs-volta és késekeltű szövegezése netalán az előbbieik ellenére is aggályokat kelthetne, ugyanezt az argumentumot jóval korábbi, javaközépkori külsőben is bemutatathatjuk. Kézai Géza kiválasztottságáról írott néhány sorát történetkutatásunk, úgy találom, nem bírálta el egész jelentőségében. Nem is tehette. Tiszta képet szerezniünk t. i. teljesen lehetetlen a ranzanusi szövegezőstípus pontos szemmel tartása nélkül. Történetírásunk csak Hartvik hatását szokta volt eme helyre nézve elismerni, pedig a kettősség tagadhatatlan. Kézai, igaz, egy mondatba tömöríti az egész idevágó, előtte ismeretes hagyománykomplexumot, de az egybekényszerített periódusból még hangosabban süvít ki az a jellemző tény, hogy az egymásra következő mellékmondatok felváltva a ranzanusi, majd a hartviki hagyományból valók.

A Turul-nemből való Géza fejedelem — írja, — ki állítólag minden magyarok közül elsőnek nyert isteni intelmet, hogy vegye fel a keresztiséget és a katolikus hitet — eddig a mondat a ranzanusi hagyományra támaszkodik — mivelhogy keze vértől volt szennyes s nem volt alkalmas ilyen nagy nép megtérítésére, — ez a Nagyobb Legenda — jóllehet ő és háza Szent Adalbert kezéből nyerte el a keresztiség kegyelmét — ez ismét Ranzanus — mégis az égi trónustól eredő

Taksony leszármazóit, sem a deák-krónikák idézte Szent István-legendát nem említi, a 969-i születési évszámról sem beszél. Mindezt nyilván Hartvik hatása alatt ejtette el. Nagy szerencséje a kutatásnak, hogy a Géza ranzanusi beállítására jellemző „vor den andern“-formula, sőt a magyar krónikaszerzők elhallgatta idegen segélykérést illő feljegyzés ennek ellenére is bennrekedt a szövegében. Nem kétséges tehát, hogy lényegben ugyanazt a krónikás hagyománytípust foglalta írásba, melyet a bővebb latinnyelvű szövegeзések.

szózatot vett, hogy álljon el tervétől, mert annak végrehajtását az isteni elhatározás Szent Istvánnak szánta — ez a részlet megint a hivatalos szövegek vetülete. Kézai a Nagyobb Legenda formuláit, éppen úgy, mint az MR. 67. jelzetű, XIII. századi zágrábi Breviarium¹⁵⁵ egyenesen belegyömöszölte tehát a Ranzanus-életírat-adta kerekbe,¹⁵⁶ mi az alakulást nemcsak formailag jellemzi, de a lényegre nézve is újabb és döntő argumentum. Mert hiszen világos, hogy ha a XIII. század végén a hivatalos hagyomány mellett egy másik — azzal alapvető vonásokban ellentétes — is élt; úgy a kettő közül az utóbbi a régiebb. Hartvik után újabb hagyományváltozat már nem keletkezhetett. Géza szerepét kiemelő és aláhúzó különösen képen nem.

Mindezek alapján az a meggyőződésünk, hogy Mátyás Flórián mindvégig fenntartott sejtése¹⁵⁷ igazságot szolgált, Pauler szkepszeje nem volt helyénvaló, Ranzanus szövegében valóban egy Szent István-életrajz és pedig — ezt már mi tehetjük hozzá — *Szent István legrégibb életírata maradt reánk*.

A munka természetesen nem egykorú, de mikor írásba foglalták, még csak kísértett a szenttéavatás gondolata. Csodákról csak általánosságban hallunk. Ebben a tekintetben forrásunk még a Kisebb Legendánál is szegényebb. A szerző — kit a *székesfehérvári kanonokok sorában keresnénk* — aligha akart egyebet, mint Szent István történelmi képét az erőszakos emlékmotívumoktól megszabadítani s a király személyét annak a hitvalló-ideálnak részesévé tenni, melyet az Egyház a század második felében diadalra jutott szemléletváltozásig a martirium mellett egyedül értékelt. Ilyen terv azonban az adott esetben csak évtizedekkel Szent István halála után öltethetett testet. A szöveg mindenestre olyan nemzedék életében és számára készült, mely a nagy átalakulást már javában maga mögött tudta s legalábbis többségében elhihetette, hogy a velejáró súlyos áldozatok meghozatala nem Géza és Szent István korszakát, tehát két bőséges emberöltőt, hanem mindenestől Gézáét terhelte. Elkészítését tehát a Nagyobb Legenda keletkezését meg-

¹⁵⁵ Kniewald (A magyarországi liturgia legrégibb emléke. Pannonhalmi Szemle. 1938. 45—47. l.) maga is észrevette és kiemeli a 45. lap jegyzeteiben, hogy a lekeciók a Nagyobb Legendából valók, a himnuszok (antiphonák) viszont a Dankónál közöltekkel egyezők. Dankó Vetus Hymnarium-ának idevágó részletei az előbbieken már idéztük. Hogy Hartviktól annyira elütő felfogásuk a ranzanusi Életírat őseré alapított, egészen kétségtelen.

¹⁵⁶ Kézai összefoglalásának a Hartvik-legendától lényegesen eltérő jellegét Kaindl is észrevette. (Studie. X. 57. l.) Magyarázat: a krónikásnak nem maga a Legenda, hanem egy azon alapuló rövid szövegezés állott rendelkezésre (!). Annyit talán még elhihetnénk, hogy a hivatalos Legendából rossz kivonat készült, bár ezt is bajosan; de hogy ez a kivonat véletlenül éppen a ranzanusi előadás idevágó abptételeit iktassa a megkurtított Hartvik-szövegbe semmi esetre.

¹⁵⁷ „Ranzan ... Beatrix királynétól kapott krónikából és legendából dolgozott (sajnos, hogy ezt ma már nem ismerjük). Magyar történelmi problémák. Századok. 1894. 294. l.

előző évtizedbe tenném. Életírónk felfogása a királyi uralombalépés természetéről az utódjelölés elismerése mellett annyira hangsúlyozza az előkelők befolyását és kiválasztó ténykedését,¹⁵⁸ hogy I. Géza, vagy még inkább Szent László kortársára kell gondolnunk. Mikorra felvette a tollat, már Szent István családi körülményei is kezdtek feledésbe merülni, Szent Imréné mellett egyedül Ottó herceg neve élt. A század legvégén mindenesetre három legendaszöveg állott az érdeklődők rendelkezésére. A különböző felfogások között alkalmasint némi vetélkedés is támadt: elfogadás vagy elutasítás egyelőre szabad választás dolga volt. Így dönthetett a Gesta-író a Ranzanus-fenntartotta Életírat őse, Hartvik a Nagyobb Legenda mellett. S így értjük meg a Kisebb Legenda írójának rejtélyes kifakadását a vetéltársak ellen, kiknek várható harapásaitól esetleg félnie lehetett.¹⁵⁹ Hogy Szent István korából származtatható részletesebb összefüggő feljegyzés maradt volna reánk, ezek után még kevésbé hihetjük. Illyenre a későbbi források egyike sem épít.¹⁶⁰

Fejtegetéseinket ezzel befejeztük. Kanyargós, tépelődő út végén állunk, melynek valamennyi fordulója megújuló tájékozódást kívánt. Nem restelhetünk egy-egy nehezebb szakasz akár a folytonosság rovására eső ismételt átpillantását, rövid visszaidézését sem.¹⁶¹ A lehetséges ellenérveket kimeríteni iparkodtunk, de a kutatómunka személyes élményszerűségét tudvalevőleg a legszigorúbb önellenőrzés sem szünteti meg. Hogy tehát Mátyás Flórián Ranzanus-problémája megoldódott-e, illetékes kutatóink hitelesítésére vár. De valamennyiünkkel közös tulajdonság, hogy ha a horizontot csak egy vonalnyival tágasabbnak, a tájat csak egy árnyalattal áttekinthetőbbnek látjuk, azt hisszük, hogy egy lépéssel feljebb jutottunk. Egész munkánk megtagadását jelentené, ha ezt az egyetemes emberi magatartást nem osztanók. Amint a matematikus bizonyos megnyugvást érez, ha levezetései a korábbiaknál egysze-

¹⁵⁸ Mindenesetre közelebb áll a Kisebb Legenda ugyancsak írója miliójéből vett „favore principum et plebis“-formulájához (SS. rerum Hung. II. 394. l.), mint a Nagyobb Legenda valódi, Szt. István-kori hagyományt őrző elbeszéléséhez.

¹⁵⁹ SS. rerum Hung. II. 393. l. Pauler szerint a szerző természetesen csak általánosságban (?) beszél. A Hartvik-legendáról. Századok, 1892. 279. l. 2. jegyzet.

¹⁶⁰ Lóskai Ozsvát (Sermo I.) egy anakronisztikus tudomásáról, hogy t. i. Szt. István II. Henrik császár társaságában keresztes hadjáratban vett részt, nemrég jegyezte meg Guoth Kálmán, hogy alkalmasint népi hagyományból való. (Eszmény és valóság árpád-kori királylegendáinkban. Erd. Múzeum. 1944. 318. l.) S ugyanilyen eredetű vágyalom szüleményének ítélném a „quendam palatinum propter iniustum iudicium excoriari fecerat“-híradást is (Sermo II.), melyet ugyancsak Lóskai említ. Az itt tárgyalt legendaszövegből semmiképen sem eredhetett. Egész szellemét megtagadná.

¹⁶¹ Mentségünk, hogy nemcsak meggyőződésünk, de tapasztalatunk szerint sincsen olyan bonyolultabb történelmi probléma, melynek feldolgozója önmagában is reá nem jött volna J. Burckhardt ítéletének helyességére. „Wiederholungen aber sind bei unserem Thema, die Anordnung mag sein, welche sie will, unvermeidlich.“ Weltgeschichtliche Betrachtungen. Kröners Taschenausgabe, B. 55. 84. l.

rűbb külsejű formulába torkollanak, mi is ilyesféle képzethangulatban tesszük le a tollat. A történelem persze nem ismer zárt formulákat. A mi terminológiánkban az egyszerűbb mindössze embe-ribbet, sőt talán csak véges emberi adottságunk számára érthetőt jelent. A hagyományos legendák Szent Istvánja kezdet és vég, kiindulás és teljesség volt egy személyben. Szövegeik mintha csak azt állítanák, hogy az Árpád-ház életteljes törzse, melynek a nemzet évszázadok múltán III. Endrében utolsó aranygallvát is megsiratta, Szent István személyében érlelte első valóban értékes gyümölcseit. A középkor ezt az alakulást ítélte szenthez méltónak, a mi történeti érzékünk egyebet javasol. Hogy Ázsia idesodródott népfoszlánya az Európával való találkozás könnyen haláltokozó, húnokat, avarokat megemésztő lázát kiheverte, s Európa részesévé válva magyar tudott maradni: ez a mindeneknél nagyobb csoda kétségkívül a szent király műve. De hogy a feleszmélt szomszéd-ság a Nyugat szorongatását hivatásának érző¹⁶² maroknyi magyarságot, ezt a féktelen istenesápasát egy nemzedékkel előbb el nem söpörte, bizonynyal a mult öröksége még. A fatörzs gyökerekre szorult s bizonyos, hogy egyellen forrásunk sem fejezi ezt ki olyan világosan, mint Ranzanus Életrata.¹⁶³ A kutató elme a mult vég-telenül gazdag esemény- és folyamatsorozatait csak az okság

¹⁶² Nos sumus ultio summi Dei, ab ipso vobis in flagellum destinati — mondhatja a krónika Lél és Bulesuval a császárnak, SS. r-rum Hung. I. 308. l.

¹⁶³ Géza jelentőségének megítélése nem új jelenség történetiszemléletünknek. Nem is maradt a szakkörök titka. Egyik annakidején sokat forgatott korai kiadványunk, melyet ma már inkább csak viselettörténeti szempontból szoktunk lapozgatni, az ú. n. Nádasdy-mauzóleum egészen meglepő határozottsággal állítja az apát Szt. István mellé. Non immerito dubites an arborem ex fructu, an fructum ex arbore laudes? (Mausoleum regni Apostolici regum et ducum. Nürnberg 1664. 84. l.) Inchofert, Lisznyait és Peleczet már idéztük. Újabb frónkat tekintve, mindenekelőtt Marczali bizonyíthatatlan részletekkel is meglepődött, de mélyreható intuícióval megírt Géza-fejezetét kell kiemelnünk. Ő Géza győzelmét a magyar fennmaradás és életküzdeleni talán legfontosabb eseményének ítélte. (Mill. tört. I. 209—219. l.) Világosbeszédű forrás nem állván rendelkezésére, szétesőbb a kép, az apa és fiú között semmiféle lelki közösséget el nem ismerő Paulernél (A m. nemzet tört. Szt. Istvánig, 89—114. l.), s ugyanezt a hiányt természetesen Hóman előadása is megsínylette. (M. tört. I. 166—176. l.) Nem egy találó megjegyzést, egészében töredékes összképet kaptunk Karácsonytól (Szent István élete, 5—13. l.) S a forráshiány homlokegyenest ellentétes állásfoglalásokat tett lehetővé egészen napjainkig. Az idegen Kaindl 1895-ben ezt írta: „Geisa gebührt nicht allein das Verdienst, Ungarn in die Bahnen gelenkt zu haben, in denen Stephan fortwandelte, er hat auch einen bedeutenden Theil des Werkes noch selbst vollendet. Auf die Notwendigkeit der Einigung Ungarns scheint er wenigstens hingedeutet zu haben. Den Anschluss an Deutschland hat er vollzogen. Die Christianisierung Ungarns hat er ins Werk gesetzt und mit allen ihm zu Gebote stehenden Mitteln so weit geführt, dass sein Nachfolger schon in den ersten Jahren seiner Regierung an die umfassende kirchliche Organisation des Reiches schreiten konnte. Das Wirken der Missionäre begünstigte er und wenigstens einen — so viel uns sicher bekannt ist — hat er für die Dauer zu gewinnen gewusst. Die erste bedeutende Klosterstiftung, Martinsberg, geht auf ihn zurück. Schon durch ihn kam wohl das Princip der Begünstigung der Fremden zur Geltung und insbesondere hat er durch die Vermählung

dadogó nyelvén követheti és rendezheti. Arasznyi közöket fog át, mialatt a történeti életfolyam árja a végtelenből bugvog elő s a végtelenbe vész. De éppen a gyarló műszer teszi, hogy a legkisebb továbbblátás is eredményszámba megy. S Ranzanus Géza-hagyományán eltűnődve, mintha valamivel világosabban látnánk a középkori magyarság történeti helytállásának legfőbb magyarázóját: az Árpádok sorsdöntő szerepét. A Gondviselésnek kétségkívül Szt. István a legfőbb magyar kiválasztottja, de Montalembert sokat idézett szavainak, hogy első uralkodóházunk „hősök és szentek nemzetsége” volt, szerintünk mélyebb értelme támad, ha azokat nemcsak Szt. István leszármazottaira, hanem elődeire is vonatkoztatjuk. Így jobban megértjük a kazar Kagán felajánlotta egyeduralkodmat az utána következő törzs vajdájára hárító Lebed Konstantinos-fenntartotta vallomásának¹⁶⁴ végzetszerűségét. Nem ítéljük szóvirágnak az Anonymus hódolatnyilatkozatát a szent királyok ősvé kiszemelt Álmos emléké előtt.¹⁶⁵ S talán Szent István egy elhatározása is más színben tűnik fel előttünk. Hogy a király a pogányságtól való könyörtelenül rideg elfordulásában egy sírral mégis kivételt tett, hogy honfoglaló ősenek hamvai fölé a Boldogasszony templomát emelte,¹⁶⁶ egyirányú kapcsolatot mégis szentesíteni látszik az összeomlott mult s a felépítendő jövő között. Mintha ő maga is érezte volna, hogy már ősei is küldetés hordozói voltak. Mintha elismerte volna, hogy Vajk nem utolsó sorban azért lehetett Szent Istvánná, mert Árpád ivadéka s talán ennél is inkább azért. — tehetjük hozzá Ranzanus Életirátának megszívlelése után — mert Géza gyermeke volt.

TÓTH ZOLTÁN

seines Sohnes mit der deutschen Princessin so zahlreiche deutsche Elemente ins Land gezogen, dass dieselben Stephan bald nach seinem Regierungsantritte bei der Unterdrückung des Aufstandes der nationalen Partei behilflich sein konnten. An seinem Hofe endlich — und daraus müssen wir auf eine gewisse geistige Höhe desselben schliessen — ist Stephan Gelegenheit geboten worden, sich alle jene Eigenschaften anzueignen, die er später in glänzender Weise entfaltet hat.” (Beiträge zur älteren ung. Geschichte, 19—20. l.) Mivel szemben legújabbán Váczy, jóllehet megállapítja, hogy a magyarság 1000 táján jóval közelebb állt már a Nyugathoz, mint az eddigi kutatási eredményekből kiolvasható (Die erste Epoche des ung. Königtums, 23. l.), Géza személyiségét a következőképen ítéli meg: „Was in dieser Richtung Fürst Geisa getan hat bedeutete nicht viel mehr, als den allerersten Anfang . . . so viel steht fest, dass nicht Geisa, sondern dessen Sohn, Stephan der Heilige das Ungarntum in die westlich-christliche Kulturgemeinschaft hinüberführte.” (U. o. 5—6. l.) Ranzanus IX. fejezetének elbírálása mindenesetre egyik sürgős feladata történetkutatásunknak.

¹⁶⁴ M. Honfoglalás Kétfői. 121. l.

¹⁶⁵ SS. rerum Hung. I. 38. l.

¹⁶⁶ U. o. 106. l.

A LEGKORÁBBI MAGYAR-BIZÁNCI HÁZASSÁGI KAPCSOLATOK

Az Árpádok királyi családja s a bizánci császári ház között létrejött legelső családi kapcsolatnak régtől fogva az a házasság számított, melyet Ioannes Komnenos császári herege, I. Alexios császár fia kötött 1105-ben Piroška magyar királyleánnyal (a görög forrásokban Pyriska néven is szerepel), aki Bizáncban — valószínűleg már az esküvő alkalmával — az Eirene nevet vette fel.¹ Egy korábbi frigy, nevezetesen a megözvegyült I. Géza király második házassága² összekapcsolta ugyan az Árpád-családot Bizánccal, de nem a császári családdal. A menyasszony, Theodulos Synadenos³ és Nikephoros Botaneiates sebastos⁴ egyik nővérének a leánya, előkelő és befolyásos bizánci család tagja volt ugyan, azonban semmiféle szorosabb rokoni kapcsolatot sem fűzte sem az akkor uralkodó Dukas-dinasztiához, sem a kihalt makedon uralkodóházhoz. Azonban Synadene anyja, nagyanyja, a Phokas-család egyik tagja⁵ révén az egyik legrégibb és legelőkelőbb bizánci családból származott. Ez a család II. Nikephoros (963—969) személyében egyszer már adott volt császárt a birodalom-

¹ Hasonló esetek: Anastaso neve a II. Romanossal kötött házassága után Theophano; sulzbachi Bertát, mint I. Manuel feleségét, Eirenének hívták; franciaországi Ágnes II. Alexiosszal való házasságkötésekor az Anna nevet kapta. Az, hogy Piroška éppen az Eirene nevet vette fel, bizonyára leendő anyósa, Eirene császárné tiszteletére történt.

² Eddig ismeretlen első feleségéről s ennek érdekes családi kapcsolatairól egy másik tanulmányban fogunk szólni.

³ Ioannes Skylitzes (bonni kiad.) 743. l. Az az állítás, hogy ennek a magyar királynénak a keresztnéve volt Synadene (így vélte legutóbb W. K. Prinz zu Isenburg, *Stammtafeln zur europäischen Geschichte*, Berlin, 1936. II, 104. l., I. Árpád-családfa) a Skylitzes-hely félreértéséből származik: Δέδωκε δέ καὶ τὴν ἀνεψιάν αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς (= III. Nikephoros Botaneiates) τὴν Συναδηνὴν θυγατέρα οὖσαν Θεοδοῦλου τοῦ Συναδηνοῦ (i. h.). Itt Skylitzes a „Synadene“-t kétségtelenül mint a családnév nőnemű alakját, nem pedig mint keresztnévet használja. Igazi keresztnéve mindmáig ismeretlen.

⁴ Ezt a rangot Nikephoros trónralépte előtt töltötte be egy ideig. Vö. G. Schlumberger, *Sigillographie byzantine*, Paris, 1884. 625. k. l.

⁵ A Nikephoros keresztnév átöröklődése és kronológiai okok valószínűvé teszik azt, hogy Synadene e nagyanyja Nikephoros Phokas patrikios (1019/20) egyik leánya volt. Vö. Du Cange, *Historia Byzantina*, I. *Familiae Byzantinae*, Paris, 1680. 149. kk. l.

nak s utóbb még többször is igyekezett megszerezni a bíbort.⁶ Ez a magyar trónra került bizánci nő már 1077 április 25-én elvesztette férjét⁷ s fiatal özvegyként újra hazatért Bizáncba.⁸ Anyai nagybátyja, Nikephoros Botaneiates csak ez után, 1077 október 2-án lépett fel trónkövetelőként Kis-Ázsiában, s változatos harcok után csak 1078 április 3-án koronázták ünnepélyesen császárrá Konstantinápolyban,⁹ így a magyar király özvegye csak utólag lett a bizánci császár unokahugává, s ez a diésőség is csak rövid ideig tartott: III. Nikephoros koronázása után, éppen három évvel, 1081 április 4-én elvesztette a trónt. Az uralmat sokkal tehetségesebb vetélytársa, Alexios Komnenos ragadta magához, Nikephoros pedig kolostorba vonult.¹⁰

Bármennyire érdekes is ez a magyar-bizánci házasság, ezzel kapcsolatban mégsem beszélhetünk a szó tulajdonképeni értelmében az uralkodó bizánci dinasztiával létrejött kapcsolatról. Hiszen amikor I. Géza 1074/5 táján ezt a második feleségét elvette, még a Dukas-családból való VII. Michael császár uralkodott. Azt pedig senki sem láthatta előre, hogy Synadene egyszer majd császári unokahuggá lép elő.

És mégis, valószínűleg már akkoriban megvolt egy ilyen — eddig nem ismert — házassági kapcsolat az Árpád-család s a Bizáncban éppen akkor uralkodó dinasztia között. Ez az első családi kapcsolat, amiről most már tudunk, s nagyon alkalmas arra, hogy jellegzetes módon fényt derítsen Magyarország politikai helyzetére a XI. század második felében. A következőkben vázolhatjuk mindazt, amin ez az eddig ismeretlen tény alapszik:

Az 1167 és 1174 között keletkezett „Historia Welforum”,¹¹ a Welf uralkodóháznak ez a családi története, mely VI. Welf herceg megbízásából s valószínű közreműködésével íródott, a megbízó anyjáról, Wulfhildről, Magnus százsz herceg és Zsófia magyar királyleány leányáról ezt a tudósítást adja:

„Qui (= Fekete Henrik herceg, 1126) uxorem jam dudum patre vivente de Saxonia accepit, filiam Maginonis ducis et Sophiae, sororis regis Ungariae Colomanni, Wulfhildem nomine. Erat tamen eadem Sophia antea cuidam de Carinthia copulata, ex quo genuit Poponem marchionem, qui duas filias suas unam Berhtoldo comiti de Andehse, aliam Alberto comiti de Bogen copulavit. Porro soror huius Sophiae regi Graccorum nupsit.

⁶ Így pl. a magyar királyné feltételezett dédapja, Nikephoros Phokas is. Ennek atyja, Bardas Phokas két ízben is megkísérelte a trón megszerzését: I. Ioannes Tzimiskes és II. Basileios uralkodása idején. Ugyanígy az ő atyja, Leon Phokas is. Vö. Du Cange, i. m. 149. kk. I. és G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates. München. 1940. (Byzant. Handbuch, hrsg. v. W. Otto, I. 2.) 208, 214. l.

⁷ I. Géza halála napjára nézve I. M. Büdinger megjegyzését: Ein Buch ungarischer Geschichte (1058—1100). Leipzig, 1866. 63. l. és 2. jegyz.

⁸ Skylitzes, i. h.

⁹ Ostrogorsky, i. m. 246. l.

¹⁰ Du Cange, i. m. 164. l.

¹¹ L. most E. König kitűnő új kiadásában: Historia Welforum, neu hrsg., übersetzt und erläutert v. ——. (Schwäbische Chroniken der Stauferzeit, Bd. 1.) Stuttgart—Berlin, 1938.

Aliam sororem eius quidam comes ex clauistro quodam sanctimonialium abstractam duxit et ex ea Fridericum Ratisponensem advocatum genuit. Ipsa autem Sophia ex duce Maginone quattuor filias habuit: Wulfhildem nostram, Hailegam matrem Alberti marchionis de Saxonia, tertiam quam duxit dux Maraviae, quartam quam Eggehardus comes de Schirin a quodam monasterio sanctimonialium in Ratispona abstulit ac sibi matrimonio copulavit Ottonemque palatinum ex ea progeniuit.¹²

Ezt a helyet eddig nem részesítették kellő figyelemben a miatt a szembeötlő zűrzavar miatt, mellyel a nemzedékeket összekeveri egymással. Biztosan téves az az állítása, mintha magyarországi Zsófia Kálmán király nőtestvére lett volna. A valóságban Kálmán atyjának, I. Gézának a huga volt, tehát Kálmán nagynénje. Éppen ilyen téves az az adata is, hogy Zsófiának mind a négy leánya szászországi Magnusszal kötött házasságából született volna. A valóságban csak az itt elsőnek említett két leánya (Wulfhild és Heilica) származott Zsófia második, szász házasságából. Viszont a másik két leány — kiknek keresztnévét a krónikaíró nem ismeri, hanem csak mint „tertia“-t és „quarta“-t szerepelteti őket — valójában Zsófia idősebb leányai voltak a Weimar-családból való I. Ulrich krajna-izsriai örgróffal kötött, első házasságából.¹³

A Historia Welforum szerzője ezen a helyen nyilvánvaló módon két forrást használt. Ezek egyikét ismerjük, s ez ránk is maradt. Ez az 1120 és 1126 között¹⁴ keletkezett ú. n. „Genealogia Welforum”.¹⁵ Ez a forrás a megfelelő helyen ezt mondja:

¹² Hist. Welf. (ed. König), 24—26. l.

¹³ Mivel a krónikaíró Magnus herceg leányait keresztnévükön (Wulfhild, Heilica) ismeri, viszont Ulrich örgróf leányait csak sorszámokkal sorolja fel, azt gyaníthatjuk, hogy forrása még tudott a leányok két házasság között való megoszlásáról. Az első házasságából született leányok keresztnéve valószínűleg Willibirg (∞ vagy I. Konrád brünni [= Moraviae] herceg, vagy I. Konrád scheiern-dachau gróf, a merániai [= Meraniae] uralkodóház törzsátya volt; vö. K. Trotter, Otto Freiherr von Dungern, Genealogisches Handbuch zur bayrisch-österreichischen Geschichte c. művében: 1. Lieferung, Graz, 1931. 23. és 32. l.) és Richgard (∞ I. Ekkehard scheierni gróf) volt. Ha tehát felteszük azt, hogy az „ex duce Maginone” szavak (esetleg már a forrásban?) tévedésből rossz helyre kerültek; a romlott helyet könnyen lehetne így javítani: „Ipsa autem Sophia quattuor filias habuit: ex duce Maginone Wulfhildem nostram, Hailegam matrem Alberti marchionis de Saxonia, (ex marchione Udalrico) tertiam... quartam...” stb. Mindenesetre kitűnik az, hogy a hagyomány magva, mely a krónikás szemé előtt volt, jó és megbízható forrás volt.

¹⁴ König ennek keletkezési idejét a legkorábban 1127-re teszi („entstanden nach dem Tode Heinrichs des Schwarzen [13. Dezember 1126] wahrscheinlich in der nächsten Umgebung Welfs VI.”), i. m. 137. l. Ennek a keltezésnek semmi alapja sincsen, mivel Fekete Henrik halála a Genealogiában sehol sincsen megemlítve. Pedig — a Genealogia egybeült mutatkozó természetéből következően — ilyen nagyhorderejű eseményt okvetlenül feljegyeztet volna. Sokkal megalapozottabb az a megállapítás, hogy a Genealogiában a legutolsó biztosan datálható tény a gyermektelen V. Welf herceg halála (1120. szept. 24.). Nem keletkeztetett tehát „1127 után”, hanem 1120 ősze és 1126 tele között kellett íródnia.

¹⁵ Egyetlen kézirata: München, Staatsbibliothek, cod. lat. 21. 563, fol. 41. Kiadta G. Waitz: MGH. SS. XII. 733 k. l. Újra le van nyomtatva: König, id. kiad. 76. kk. l.

„Heinricus, frater eius (t. i. V. Welf hercegé), Vulfhildem, filiam et Sophiae, sororis Cholomanni regis Ungariae, duxit et ex ea Heinricum et Gwelfonem nostrum genuit.“¹⁶

Mármost a Genealogiának ez a helye csak romlott másolatban maradt ránk, hiszen a „filiam“ és az „et Sophiae“ szavak közül kétségtelenül elkallódott egy „Magainonis ducis“ genitívus. A kiadók, Waitz és König, ki is egészítették ezt a hiányt. Ha azonban a másoló itt kihagyott egy kifejezést, akkor ugyanezt gyaníthatjuk a másik romlott helyen is. Ha ugyanis feltesszük, hogy a „sororis“ és a „Cholomanni“ között ugyanilyen módon kimaradt a „patris“ szó, amit a valódi tényállás követel meg, a hely mindjárt jó és történetileg helyes értelmet kap. Noshát, a Genealogiát annak a Wulfhild hercegnének életében és udvarában írták, akinek Zsófia magyar királyleány az anyja volt. Semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy Wulfhild nagyon pontosan tudta azt, hogy ki volt anyja testvére és ki volt annak unokatestvére, hiszen végre is a magyar királyok anyai ágon Wulfhild legközelebbi rokonai is voltak. Így hát a romlott helyen a következő összövetet állíthatjuk helyre:

„Heinricus, frater eius, Vulfhildem, filiam (Magainonis ducis) et Sophiae, sororis (patris) Cholomanni regis Ungariae, duxit et ex ea Heinricum et Gwelfonem nostrum genuit.“

Csakhogy ez az eredeti szöveg 40 évvel később, a Historia Welforum írójának már nem állott rendelkezésére. Neki már azt a (fentiek szerint 1126 és 1167 között megrövidített és megromlott) szövegredakciót kellett használnia, melyet a ma meglévő Genealogia is ad.

E mellett a délnémet forrásesoport mellett van egy szász is, mely szintén Zsófia magyar királyleány származása körülményeivel foglalkozik. Jellemző módon ebben a szász hagyományban a tények helyesen őrződtek meg. Ez tehát független a délnémet hagyománytól.

A szász világkrónikához 1250 táján írt IV. függelék¹⁷ így nyilatkozik:

„De hertoge Hainric nam hertogen Magnes dochter van Sassen Wilfide, de he hadde van der hertoginne Sophien, du suster was koning Ladizlai van Ungerem.“¹⁸

(Henrik herceg feleségül vette Wulfhildot, szászországi Magnus herceg leányát, kinek ez a leánya Zsófia hercegnőtől, magyarországi László király nőtestvérétől született.)

S már az egy századdal korábban író Annalista Saxo¹⁹ is ezt jegyzi meg:

¹⁶ König, i. m. 80. l.

¹⁷ Egyetlen kézirat: Gotha, volt Herzogliche Bibliothek, Membr. I, 90. Kiadta L. Weiland: MGH., Deutsche Chroniken 2, 274. l. Újra lenyomatta König, i. m. 80. kk. l.

¹⁸ König, i. m. 84. l.

¹⁹ Annalista Saxo, ed. H. Waitz: MGH., SS. VI.

„Odalricus marchio Carentinorum obiit, cuius viduam Sophiam, sororem Ladizlai regis Ungariae. Magnus, Ordulfi Saxonici ducis filius, accepit uxorem.”²⁰

Mármost figyelemreméltó az a körülmény, hogy a délnémet források Zsófiának Kálmán királlyal, a szász források viszont a László királlyal való rokoni kapcsolatát szögezik le. Kétségtelenül a szász a régibb forrás-csoport: olyan ősforrásra megy vissza, melyet még bizonyára Zsófia hercegnő életében írtak s amelyben a „magyarországi László király nőtestvére”-ként történő meghatározás még teljesen helyénvaló volt. Ezzel szemben a fiatalabb sváb csoport Zsófiának Kálmán királlyal való rokonságát jegyzi meg. Ezt a változást egyszerűen magyarázhatjuk. A régibb, szász hagyományt még akkor foglalták írásba, amikor László uralkodott (tehát 1095 előtt), viszont a későbbi sváb hagyomány átvette ugyan a szász adatokat,²¹ de az időközben bizonyára elhalt László király helyébe már Zsófiának Magyarország akkor uralkodó királyával, Kálmánnal való rokonságát tette, hiszen a hallgatót és olvasót már ez érdekelte jobban. Ez a redakció szükségképen a Genealogia szerkesztése előtt, tehát 1120–1126 előtt keletkezett; a legnagyobb valószínűség szerint Kálmán uralkodása idejére, tehát az 1095 és 1114 évek közé esik.²²

Azonban a Historia Welforum szerzőjének e mellett a rövidre fogott hagyomány mellett még egy másik, kimerítőbb forrásnak is rendelkezésére kellett állnia Zsófia ivadékairól és magyar rokonságáról. Ez a forrás ma már nincs meg, csak következtethetünk arra, hogy egykor megvolt. Ez Zsófia gyermekeinek és unokáinak a sorsáról tartalmazott tudósítást és fontos feljegyzéseket eszközölt nővérei közül kettőtől. Mivel ez a forrás a Zsófia első házasságából származó leányunokák házasságait²³ is említi — ezek pedig 1110–15 előtt nem történhettek meg —, legkorábban a XII. század második évtizedében szerkesztődhetett. Ez adta a magyar-bizánci frigyről szóló fontos hírt. Azt, hogy ez a hagyomány ismét egy korábbi elveszett, írott forrásra támaszkodott-e vagy közvetlenül szóbeli értesülésből származott, ma már nem lehet eldönteni. De mégis, mivel ezt a hagyományt minden jel szerint Dél-Németországban foglalták írásba — a szász írók egyáltalán nem használják fel! — el lehetne képzelniünk azt, hogy közvetlenül Wulfhild hercegnőnek, a magyar király unokájának az adataiból merített. Más esetben Wulfhild anyjának, Zsófia magyar királyleánynak a nyilatkozataira mehetne vissza. Ám ezeknek a híreknek mindkét esetben a legindokoltabb igényük van arra, hogy

²⁰ Waitz. i. h. 697. l. (ad annum 1070).

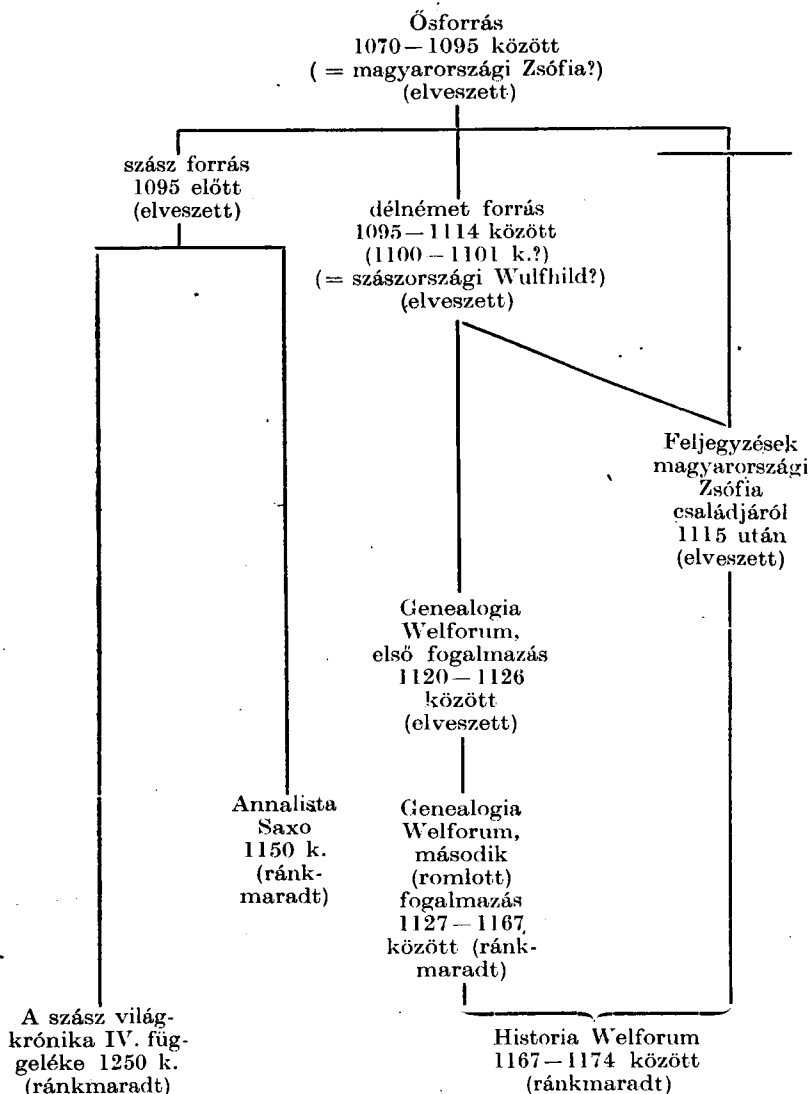
²¹ Ez következik a szóbanforgó mondatok egyező felépítéséből, mely még romlott állapotában is ugyanazt a mintaképet, forrást árulja el, mint amelyet a szász források használtak.

²² Talán Ekeke Henrik és szászországi Wulfhild röviddel 1101. nov. 9-e előtt tartott esküvője alkalmából íródott.

²³ Az azonosnevű Zsófiát II. Brechtold andechsi gróf vette el (Trotter, i. m. 21. l.), Hedviget pedig I. Adalbert bogeni gróf (e rokonsági körre nézve vö. még M. Wertner—Wartberg, Stammtafel der alten Grafen von Weimar mit ihrer Krain-istrischen Nebenlinie: Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie XV [Berlin 1887] 84–85. l.).

hitelre méltassuk őket, hiszen az Árpádház közeli rokonaitól származnak.²⁴

²⁴ Zsófia királyleány magyar családi kapcsolatainak áthagyományozódása tehát az alábbi schema szerint történt:

Annak a kiváló bizonyítását, hogy a szász világkrónika az Annalista Saxóval való igen nagymérvű egyezése ellenére sem ebből merített, hanem vele együtt egy közös, elveszett forrásból származik, l. Weiland: MGH. Deutsche Chroniken 2., Bevezetés.

Mármost a *Historia Welforum* erre az elveszett forrásra támaszkodva ír Zsófia két nővéréről. Ezek egyikét „quidam comes” elragadta egy apácakolostorból, s utóbb ez szülte Friedrichet, a későbbi regensburgi dóm-várnagyot.²⁵ A másik nővért, aki egy „rex Graecorum”-hoz ment férjhez, általában²⁶ — ha egyáltalán értékesítették ezt a forrás-helyet a magyar történet számára — Piroska-Eirenével szokták volt azonosítani s ezt a feljegyzést az ő házasságára vonatkoztatták, melyet a későbbi II. Ioannes Komnenos császárral kötött. Ez azonban lehetetlenség.

Először is: Piroska nem Szent László király leánya volt, mint ahogyan ezt általában régtől fogva feltették,²⁷ hanem — amint egy jólértesült sváb forrásból kitűnik,²⁸ — Kálmán király leánya. Így azután Zsófia nem unokatestvére volt Piroskának,²⁹ hanem atyja nagynénje. Bajosan lehetne tehát arra gondolnunk, hogy Zsófia unokaöccse leányát a maga nőtestvérének mondotta volna, vagy hogy a krónikás követett volna el ilyen tévedést. Ugyanígy hihetetlen az is, hogy Wulfhilda másodunokatestvérét anyja nőtestvérének tarthatta volna.³⁰

²⁵ Ez a „quidam comes” I. Friderich falkensteini gróf, a bogeni grófi család első ágából.

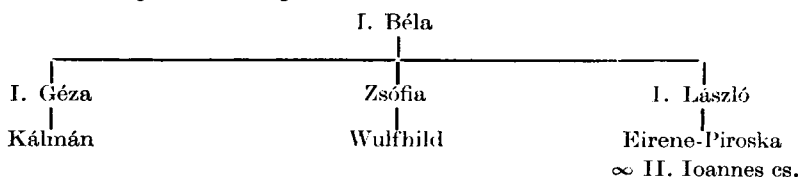
²⁶ Így legutóbb, fenntartással ugyan, E. König i. m. 112. k. 1.

²⁷ Ezt a felfogást legutóbb Moravesik Gy., Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor (A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei, 7—8. füzet). Budapest—Konstantinápoly, 1923. c. munkájában fejtegette ki tüzetesen. Ebben a kérdésben láthatólag őt követi az Isenberg-féle nemzetségtábla-összeállítás is (l. fentebb, 3. jegyz.). E nézetekkel szemben áll újabban K. J. Heilig, *Ostrom und das deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts* c. dolgozatában: *Kaisertum und Herzogsgewalt im Zeitalter Friedrichs I.: Schriften des Reichsinstituts für altere deutsche Geschichtskunde* (Monumenta Germaniae Historica). Bd. 9. Leipzig, 1944, főként a 238. l., 4. jegyz. A Heiligtől a 239. l-on adott származástáblának mindenesetre súlyos hibái vannak.

²⁸ Ez derül ki mindenekelőtt a rheinfeldi családból való sváb hercegek családi kolostorának, a schwarzwaldbeli Sankt Blasien-kolostornak a jólértesült feljegyzéseiből. Vö. M. Gerbert, *Historia Nigrae Silvae*. I. (Sankt Blasien), 1783. 233 kk. 1. Mivel pedig Piroska anyja a rheinfeldi család tagja s Sankt Blasien nagy jóltevője volt, ezek a tudósítások különös súllyal esnek latba.

²⁹ Amíg a kutatók tévesen úgy vélték, hogy Piroska Szent László leánya volt, addig ezt a híradást, mely Szent László egy nőtestvérének férjhezmeneteléről szólt, könnyebben lehetett ugyanezen uralkodó leányának a házasságára vonatkoztatni. Múltán azonban most már bebizonyosodott az, hogy Piroska Kálmán leánya volt, nagyon valószínűtlenné lett az ilyen összeeszerelés lehetősége.

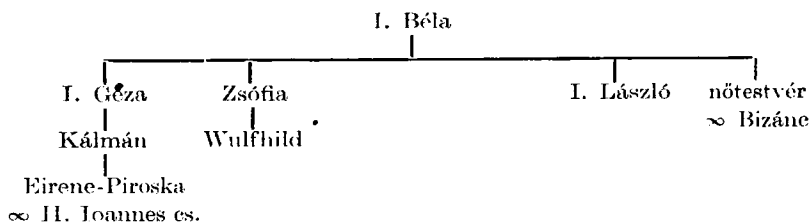
³⁰ A dolog áttekinthetőbbé tételére, íme, az alábbi táblák:

Másodszor: a *Historia Welforum* kifejezetten egy *rex Graecorum*-ról szól. Tehát bajosan értheti II. Ioannes császárt. Ha ehhez a szempontból figyelmesen végigolvassuk a *Historiát*, azt látjuk, hogy a szerző nagyon is alaposan tisztában van azzal a különbséggel, mely a bizánci címhierarchiában „rex” és „imperator”³¹ között volt. Néhány mondattal előbb határozottan „Alexio imperatore graeco”-ról³² beszél, néhány fejezettel utóbb pedig a „Constantinopolitani imperatoris”³³ kinestáráról. Ha tehát a mi helyünkön határozottan „rex”-ről beszél, itt is ismeri a *basileus* és *kaisar*, a főuralkodó és a társuralkodó között lévő különbséget és világosan úgy érti a dolgot, hogy Zsófia nőtestvére egy bizánci uralkodónak ilyen társuralkodójával lépett házasságra. Ez pedig megintcsak nem illik Ioannes Komnenosra, hiszen őt — a Komnenos-család kebelében lezajlott ismert trónöröklési huzavonának s tudós nővére, Anna Komnene becsavágyó igényei miatt — atyja életében schasem nyilvánították hivatalos trónörökösé, hanem atyja halálakor — nagy-ügyesen s olyan formában, hogy ez kifelé szinte államesínynek tetszett — jutott a hatalom birtokába.³⁴

Harmadszor: nem valószínű az, hogy a XII. század második felében, néhány évvel II. Ioannes halála után író Welf-krónikás valóban Zsófia kishúgának ezzel az utóbb olyan híressé vált császárral kötött házasságára akart volna utalni. Ebben az esetben bizonynyal nem neve nélkül és egyszerű rekként említette volna Ioannest, hanem feljegyezte volna jólismert keresztnévét, vagy legalább is az imperator címet használta volna megjelölésére. Ha forrásának szövege másként írt, annak szövegét — másutt mutatott eljárásához³⁵ híven — minden habozás nélkül helyesbítette volna s igyekezett volna azt közelebb hozni olvasói és megbízói akkori fogalmaéhoz és ismereteihez, vagyis átalakítással tette volna a szöveget számukra érthetőbbé, mint ahogyan ezt más esetekben is megtette. Az a tény, hogy a krónikás itt, ahol uralkodóháza diadalmáról van szó, hallgat a Kelet császárával kötött fényes kapcsolatról, világosan ellene mond a csak

Az igazi származási viszonyok:

³¹ Már t. i. mint a *basileus* és a *kaisar* szók fordításai, illetőleg synonymái között.

³² Hist. Welf., cap. 13. (ed. König, p. 22.).

³³ Hist. Welf., cap. 27. (ed. König, p. 54.).

³⁴ Ostrogorsky, i. m. 265. k. l.

³⁵ Így pl. azt az andechsi grófot, akit forrása, a *Genealogia Welforum* (ed. König 76, l. 4. szakasz) egy örményi grófleány férjeként említ, krónikaírónk megteszi diesseni grófnak (Hist. Welf., cap. 6., ed. König, p. 12.), a régi andechsi grófok az ő korában már járatosabb új címének megfelelően.

mellesleg említett rex Graecorum és a nagy II. Ioannes császár azonosságának.

Negyedszer: kronológiai okok szólnak az ellen, hogy ezt a feljegyzést az 1105. év eseményeire vonatkoztassuk, mert ez az adat olyan eseménnyel áll közvetlen összefüggésben, amely körülbelül a XI. század nyolcadik évtizedébe tartozik, t. i. egy magyar királyleánynak egy kolostorból történt megszöktetésével. A krónika ezen a helyen csak Zsófia legközelebbi rokonairól: nőtestvéreiről, gyermekeiről és unokáiról beszél. Semmi oka sem volt hát arra, hogy ide nagylhirtelen egy sokkal később élt kishúgot szőjön be. Ha tehát ezt a feljegyzést Piroska és Ioannes házasságára vonatkoztatjuk, az elbeszélés többi részének időbeli és genealógiai keretét robbantjuk szét.

Ötödször: azt is meg kell gondolnunk, hogy az a forrás, amelyből itt a *Historia Welforum* merít, ezen a helyen valószínűleg már egybehangzó volt az elveszett ősforrással, vagyis más szóval: megvolt az ősforrásban is. Tehát ez a forrásrész még 1070 és 1095 között íródott: olyan időben, amikor még távolról sem gondoltak a Piroska és Ioannes között kötendő házasság tervére, sőt amikor talán még ezek egyike sem pillantotta meg a napvilágot.

Összefoglalva a mondottakat, az eredmény az, hogy a *Historia Welforum* feljegyzése semmiképpen sem célozhatott az 1105-i magyar-bizánci házassági kapcsolatra, hanem hogy a feljegyző egy másik házasságkötésre gondolt itt. Mégpedig ez a házasság a krónikás kétségbevonhatatlan és világos adatai szerint Zsófia szász hercegné egyik húga és egy olyan császári vérből való bizánci hereeg között kötött házasság volt, aki maga nem volt császár, csak egy császár társuralkodója. Itt tehát I. Béla magyar király egy eddig ismeretlen leányának a bizánci császári család egyik tagjával történt eddig nem ismert házasságkötéséről van szó. Nem ismerjük ennek a házasságkötésnek az évét, mintahogyan egyáltalán erről a fontos politikai kapcsolatról egy sváb krónikának emez eddig figyelembe sem vett helyén kívül semmi más tudósítás sem maradt ránk. Meg kell tehát kísérelnünk azt, hogy hozzávetőlegesen meghatározzuk ennek az Árpádházi hercegnőnek az életidejét. Eddig ismert testvéreit illetően szülőik házassága évéből³⁶ s egyéb adatokból a következő hozzávetőleges születési évek számíthatók: Géza 1040 k., Zsófia 1042 k., László 1044/5 k., Primislava-Helena³⁷ 1046 k., Euphemia 1048/9 k., Lambert 1050 k., leány (Berta vagy Richizza?) 1052 k. E szerint a magyar királyi párnak az a leánya, aki Bizáncba ment férjhez, valószínűleg a legkisebb gyermeke volt: 1053 után, sőt talán csak 1055 táján születhetett. Így 1070/75 körül már férjhezmehetett.

³⁶ O. Balzer. *Genealogia Piastów*. Krakowie, 1895. Tablica II. 12. és 90. kk. I. Ezt az adatát: „1039—42 táján” legalább 1039—1040-re, valószínűleg azonban „1039 körül”-re kell leszállítanunk.

³⁷ Azt a tényt, hogy Primislava-Helena (Lanka, Lepa), Rosztiszláv tmutarakani fejedelem felesége és özvegye (vö. N. de Baumgarten *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle: Orientalia Christiana* XI/1 [35] Roma, 1927, Table III és 16. L.) Zvonimir horvát király későbbi feleségével azonos, s hogy nem kell Béla király két különböző leányát keresni a forrásadatok mögött — mint eddig tették —, másutt fogom megvilágítani.

S valóban, a magyar-bizánci kapcsolatok története éppen ezekben a jelzett években elképzelhetővé, sőt valószínűvé tesz egy ilyen frígyet. Ekkoriban Géza az unokatestvére, Salamon ellen vívott harcában erkölcsi és katonai támogatást keresett. Miután Salamon a Nyugat császárára támaszkodott, Géza számára kényszerítő erővel adódott a Kelet császárára való ráhagyatkozás. S noha még csak néhány éve volt annak, hogy a magyarok sikeresen támadták a bizánci birodalmat,³⁸ 1074/75 táján olyan hirtelen változás állt be, mely azt idézte elő, hogy Géza véglegesen Bizánc felé hajlott. Ennek kifejezője az a korona, amelyet VII. Michael császár küldött új szövetségeseinek, s amellyel Gézát valószínűleg 1075-ben koronázták meg.³⁹ Nos hát, nagyon jellemző az a tény, hogy Gézának egy bizánci nővel való házasságkötése szintén éppen a Konstantinápolyhoz való közeledés idejére, azaz ugyanezekre az 1074/5. évekre esik. Jogosan sejthetjük azt, hogy a király Kelet felé való tájékozódásával egyidőben császári menyasszonyt is kért onnan, de nem kapott olyan nőt, aki a császári ház tagja volt. (Érnek oka lehet az is, hogy akkoriban Bizáncban éppen nem volt férjhezmenésre való Dukas-hercegnő,⁴⁰ de lehet az is, hogy a bizánciak nem akartak engedni ama hagyományos előítéletükből, hogy elvszerűen nem engedtek külföldre férjhezmenni császári hercegnőket, legfeljebb végső szükség esetén.) Így hát Gézának be kellett érnie egy olyan mágnásleánnyal, aki — legalább egyik ágon — uralkodócsaládból származott ugyan, de nem volt akkor ténylegesen császári rangú családnak a tagja. Marmost a Bizánchoz való szorosabb közeledésnek ezekre az éveire esnék a magyar hercegnőnek ez a most újonnan felderített házassága is. A hercegnő akkoriban 19–20 éves lehetett. Mindezekből az egybehangzó tényekből joggal következtethetünk arra, hogy az 1074/5-i házasságkötés amolyan kettős-lakodalomféle volt: Magyarország királya feleségül vett egy gazdag és előkelő bizánci nőt, húga pedig, a magyar királyleány, férjhezment egy bizánci társuralkodóhoz, a császári család egyik hercegéhez. A korona küldése bizonyára a zárókövet helyezte rá minde me kapcsolatok kiépítésére ahhoz hasonlóan, ami Oroszországban történt I. Vsevolod kievi nagyfejedelemnek IX. Konstantinos Monomachos császár leányával való összeházasodásakor.

De ki volt ez a herceg-társuralkodó, a „rex Graecorum”? Komnenos-herceg és a rövid uralkodás után 1059-ben megbukott Isaakios Komnenos rokona nem lehetett, hiszen ennek férfitörökényei ebben a korban mellőzésben, háttérbe szorítottan éltek. Ugyanez okból

³⁸ Büdinger, i. m. 30. kk. 1. (1072-ben és 1073-ban).

³⁹ Büdinger, i. m. 59. k. 1. meghatározása kissé túlságosan biztosnak, határozottnak látszik.

⁴⁰ Egy látszik, hogy Konstantinos Dukas császár három ismert leánya közül (vö. Du Cange, i. m. 163. l.) Anna hajadonként (talán fiatalon?) halt meg. A második leány, Theodora ekkor már valószínűleg férjénél volt (az esetben, ha igaz az a velencei hagyomány, mely szerint Domenico Silvio doge felesége Konstantinos egyik leánya volt). A harmadik, a biborteremben született Zoe még 1078-ban is hajadonként élt Konstantinápolyban, amikor a trónbitorló III. Nikephoros el akarta venni. Andronikos Dukas leányai ekkoriban bizonyosan már eladósorban voltak, azonban eljegyzésük valószínűleg már megtörtént (Eirene, Alexios Komnenos, Anna Georgios Palaiologos jegyese volt), illetőleg már kolostorba vonultak (Theodora).

nem jöhetnek számításba a megbukott IV. Romanos Diogenes hozzátartozói sem. Ez a társuralkodó csak az éppen akkor uralmon levő Dukas-dinasztiából származhatott. Michael császár fia és társeszsászára nem vehető tekintetbe, hiszen csak 1074 táján született,⁴¹ ekkoriban tehát legfeljebb egyéves gyermek lehetett s nem volt alkalmas arra, hogy feleségül vegyen egy csaknem 20 éves hercegnőt. Ezenfelül még — szinte a bölesőben — eljegyezték Robert Guiscard egyik leányával, miután előzőleg már egy orosz hercegnővel való eljegyzéséről is tárgyaltak.⁴² Végül is ez a fiú a híres Anna Komnene ifjú vőlegénye lett.⁴³ Ő tehát nem jöhet szóba a magyar hercegnő gyanítható férjeként. Éppenígy figyelmen kívül kell hagynunk a Dukas-családnak azt az ágát is, amelyet X. Konstantinos Dukas császár öccse, Ioannes Dukas kaisar alapított volt. Maga Ioannes Eirene Pegonitissa,⁴⁴ fia Andronikos pedig bulgáriai Mária férje volt. Ez utóbbi öccse, Konstantinos, a jelek szerint nőtlen volt, viszont Andronikos fiai, Michael és Ioannes sohasem töltötték be a társeszsászári méltóságot.⁴⁵

Így azután már csak VII. Michael császár két öccse maradna hátra, s egyben a legvalószínűbb is az, hogy a császár a családja és új szövetségestársa között tervezett kapcsolatok a lehető legszorosabbra akarta fűzni. Michaelnek két öccsét ismerjük. A fiatalabbik a bíborteremben született Konstantinos volt. Ez csak atyja trónra lépte⁴⁶ után, tehát legkorábban 1060 elején született, a szóbanlevő időben tehát legfeljebb 14–15 éves lehetett. Ez a Konstantinos bajosan lehetett a magyar hercegnő férje, mert rokona, Anna Komnene Konstantinos halálának elbeszélése kapcsán — talán 22 éves volt, amikor a normannok ellen harcolva 1082 október 18-án elesett⁴⁷ — azt említi róla, hogy kevéssel előbb vették tervbe eljegyzését az éppen akkoriban megbukott III. Nikephoros Botaneiates egyik nőrokonával. Ez a Konstantinos számára kiszemelt menyasszony minden jel szerint e császár egyik unokahúga volt, mégpedig — éppúgy mint Géza király felesége — Theodulos Synadenos egyik leánya. Sőt még az is lehetséges, hogy ez a menyasszony éppenséggel azonos volt a magyar király özvegyével,⁴⁸ hiszen az 1077 után hazatért Bizáncba⁴⁹ és ekkoriban alig lehetett idősebb 26 évesnél. E tervezett házasság megkötése esetén Konstantinos mind a két esetben kapcsolatba került

⁴¹ Anna Komnene, bonni kiad. III. 1: 135. l.

⁴² De Baumgarten, i. m. Table V, 2. és 24. l.

⁴³ Ostrogorsky, i. m. 265. k. l.

⁴⁴ Vö. H. Grégoire kiváló értekezését: Nicéas Pégonitès, vainqueur du roi bulgare Jean Vladislav: Byzantion XII (1937) 283. kk. l.

⁴⁵ Du Cange, i. m. 162. kk. l.

⁴⁶ Ez 1059 decemberében történt. vö. Ostrogorsky, i. m. 240. l.

⁴⁷ Du Cange, i. m. 162. k. l.

⁴⁸ Ezt mindenekelőtt a fentebb, a 95. l. 3. jegyz.-ben idézett Skylitzes-hely teszi valószínűvé. Ez azt a látszatot kelti, mintha Theodulos Synadenosnak csak egyetlen leánya lett volna, éppen „a Synadene”. Az a tény, hogy sem a magyar király özvegyének, sem a Dukas-herceg számára kiszemelt menyasszonynak a keresztnévét nem ismerjük, megerősíthetné ezt a feltevést. Schlumberger, i. m. 704. l. ismeri egy Helene Synadene és egy Anna Synadene pecsétjét. Ezek egyike talán ide illenék, azonban közelebbi kronológiai adatok hiányában nem deríthető ki biztosan az, hogy éppen ebből a családból valék-e.

⁴⁹ Ioannes Skylitzes (bonni kiad.) 743. l.

volna — ha csak távoliba is — a magyar királyi családdal, de mégsem lehetett a magyar hercegnő férje. Hiszen Anna Komnene ezzel a házassági tervvel kapcsolatban semmit sem szól e herceg egyik régebbi házasságáról. Ilyen régebbi házasság annál kevésbé valószínű, mivel még nagyon fiatal volt, s e mellett vetélytársa, III. Nikephoros egy időre még kolostorba is záratta.

Így azután a Dukas-család valamennyi hozzátartozója közül most már csak Andronikos marad. Andronikos Michael és Konstantinos között született még X. Konstantinos trónralépte előtt, valószínűleg 1055 táján. Atyja Andronikost testvéreivel együtt valóban kaisarrá tette,⁵⁰ bár Andronikos politikailag sohasem került előtérbe, s a források is ritkán említik. De ha nem is játszott jelentős szerepet sem atyja életében, sem bátyja, Michael uralkodása alatt, sem pedig III. Nikephoros idejében, mégis teljesen reá illik a „rex” megjelölés, ez a cím, melynek bizonyára birtokában maradt a Dukas-család bukása után is, ha ugyan egyáltalán túlélte azt. Halála évét ugyanis eddig nem ismerjük. Mindenesetre ő az egyetlen herceg, akire erőltetés nélkül ráillenek az adott körülmények és aki — mind kronológiai, mind genealógiai okokból — leginkább szóba jöhet az Árpád-házi hercegnő férje gyanánt. 1075 táján mind a két házasulandó fél körülbelül 20 éves volt. Két olyan uralkodó testvérei voltak, akik éppen akkor közeledtek egymáshoz; állásuknál fogva a legalkalmasabbak voltak arra, hogy az új szövetséget megszilárdítsák.

A házaspár későbbi sorsáról mindmáig nincsen értesülésünk. Még arról sincs, vajjon származtak-e ebből a házasságból utódok, esetleg leányágon. Meglehet, hogy a Dukas névnek azok a különböző viselői, akiket Bizáncban a XI. század végén és a XII. században magas állásokban találunk a nélkül, hogy ismernők az azonos nevű császári családdal való pontos összetartozásukat,⁵¹ ebből a házasságból származnak. Ezt azonban pillanatnyilag nem tudjuk bizonyítani. Még a hercegnő halála éve is ismeretlen, sőt a bizánci források — úgy látszik — nem tudnak Andronikos Dukas semmi néven nevezendő feleségéről sem.⁵² Csábító dolog volna feltennünk azt, hogy ez a magyar királyleány 50—60 éves, magas kort ért meg s Bizáncban élt. Ebben az esetben az ő befolyásával és a Komnenos-házzal való rokonságával tudnók megmagyarázni azt, hogyan jött létre a házasság Ioannes Komnenos herceg — egy Dukas-leány fia! — és Piroska-Eirene magyar hercegnő között. Piroska öregnénje s egy Dukas-herceg felesége lett

⁵⁰ Du Cange, i. m. 162. l.

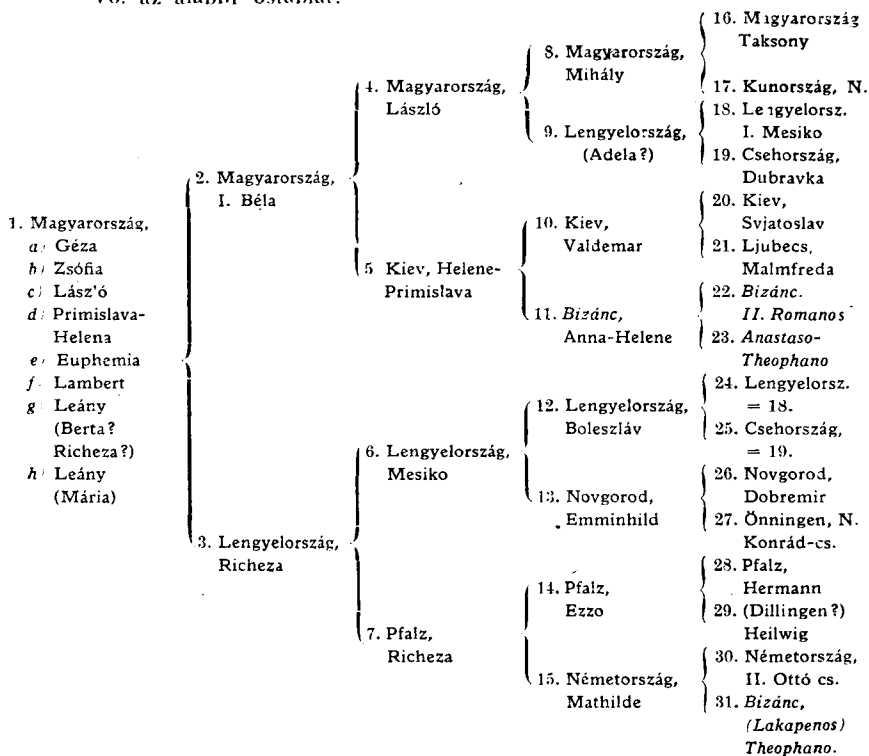
⁵¹ Összeállításukat l. a Dukas-genealógia függelékében: Du Cange, i. m. 164. kk. l.

⁵² Mindenesetre lehetséges az, hogy az a Maria név, melyet Du Cange tévedésből ad Ioannes Dukas kaisar feleségének (valójában ez Eirene Pegonitissát vette el, vö. fentebb a 105. l., 44. jegyz-et), nem a fiatalabb ágból való Andronikos Dukas valóban Maria nevű feleségével való felesereléséből származik, hanem Andronikos Dukas császári herceg tőlünk kimutatott magyar feleségével való összetévesztésén alapszik. A Maria név ugyan az Árpádok családjában eddig nem volt járatos (Szent István névére bizonyára csak férjhezmenetelekor vette fel ezt a nevet), azonban nagyon könnyen kerülhetett ez a név hercegnőnk lengyel anyjának családjából: Magyarországi Richizza királyné sógor-nője, testvére, a lengyel I. Kázmér felesége kievi Maria volt. Lehet, hogy e nagynénje után nevezték Máriának a magyar királyleányt.

volna ez esetben a magas politika e házassági tervének feltehető mozgatója és közvetítője. De még akkor is, ha ez a feltevés nem igazolódna, a magyar-bizánci kapcsolatok történetének mindenestre lényeges ténye marad az, hogy nem 1105-ben kötött először házasságot magyar hercegnő a keleti császári család tagjával, hanem a két birodalom közeledése már kerekén 30 évvel ez előtt ilyen frigy megkötésére vezetett.

Azt is gyaníthatjuk, mi bírhatta rá a bizánci udvart arra, hogy beleegyezzék egy ilyen házasságba annak ellenére, hogy a menyasszony bátyjának nem volt hajlandó császári hercegnőt adni. Ugyanis Bélának lengyelországi Richezzával kötött házassága révén — a Piastok, Ezzók és Ottók családján át — az Árpádházba már bekerült volt a Lakapenosok bizánci császári családjának a vére, és László hercegnek a kievi Primislava-Helenával egy nemzedékkel korábban kötött házassága révén nőágon a makedon-dinasztia is csatlakozott a magyar királyi családban.⁵³ Ezek a származási viszonyok, melyek Szent László királyban és hűgaiban két nagy bizánci uralkodócsalád vérének egyesítették, kétségtelenül ismeretesek voltak Bizáncban. Hiszen itt a császári hercegnők külföldi ivadékait állandóan éber szemmel

⁵³ Vö. az alábbi őstáblát:

Egy későbbi dolgozatban fogom részletesen megokolni ezt az eddigi irodalomtól eltérő stemmát.

figyelték. Az sem látszik tehát lehetetlennek, hogy — tekintettel a főként a fővárosban soha ki nem hamvadt dinasztikus, sőt legitimista bizánci gondolkodásmódra⁵⁴ — a Dukas-családnak nem volt kedve ellenére való ez a régi uralkodócsaládok ivadékaival létesítendő kapcsolat. Ugyanis a Dukasok maguk — amennyire ezidőszerint tudjuk —, noha nagy és hatalmas családból származtak — ellentétben az Argyrosokkal, Sklerosokkal, Monomachosokkal és Diogenesekkel —, nem diecekedhettek a Lakapenos családból való származással, sem pedig a makedon-dinasztiával nem voltak oldalági genealógikus kapcsolataik, mint az imént említett családoknak. Tehát talán nem is volt minden előny híján, ha a család egy fiatal hercege a fiatal dinasztia tekintélyének öregbítésére összeházasodott egy olyan hercegnővel, aki eredetét nőágon vissza tudta vezetni a régi bizánci uralkodóházakra. Még ha nem is tulajdonítunk túlságosan nagy politikai jelentőséget az ilyenféle megfontolásoknak,⁵⁵ annyit mégis látunk belőlük, hogy az Árpádház — nem utolsósorban éppen a bizánci vérségi beütések folytán — akkoriban már eléggé egyenrangúnak tartották ahhoz, hogy magával a császári házzal is házassági kapcsolatba kerülhessen.

Wien.

HANS MARTIN DECKER-HAUFF

⁵⁴ Vö. Ostrogorsky, i. m. 229. l.

⁵⁵ Azokból a császárválasztásokból, melyek a makedon-dinasztia fiágának kihalása után történtek, mégis az állapítható meg, hogy éppen a XI. században Bizáncban a trón újból való betöltésénél félreismerhetetlenül szerepet játszott az egy régibb császári családból nőágon kimutatható leszármazás is (vö. III. Romanos Argyros, IX. Konstantinos Monomachos és IV. Romanos Diogenes császárrá választását!).

A CSALLÓKÖZ TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI VÁZLATA

— *Módszeri kérdések.* —

I.

A településtörténet a magyar történettudomány legfiatalabb, egyúttal azonban egyik legtermékenyebb ága. Mivel szoros kapcsolatban fejlődött a népiségtörténettel, a két világháború közt érthetően a közérdeklődés középpontjába került, népszerűvé vált. A történelemmel határos tudományágak is (földrajz, régészet, nyelvészet, néprajz stb.) egyre nagyobb figyelmet szenteltek településtörténeti kérdéseknek. Ennek ellenére tagadhatatlan, hogy a történészek egyrésze bizalmatlansággal, erős kritikával kísérte a településtörténeti kutatást s az utóbbi időben — noha a feladatoknak aránylag kis részét lehetett csak elvégezni — az érdeklődés is erősen hanyatlott. Kritika és kiábrándulás nyilván összefügg azzal, hogy a magyar településtörténeti kutatás eddig sajátosan nemzeti-ségi vidékekre terjedt ki, elsősorban népiségtörténeti (valójában nemzetiségtörténeti) alapvetésül szolgált s így a magyar történeti problematika periferiáján mozgott, másrészt pedig megmaradt a részletmonográfiáknál s nem törekedett szintézisre. Ennek az az oka, hogy a településtörténet nem vált még önálló disciplinává, sem sajátos feladatkörét, sem módszerét nem sikerült még kialakítani. Függvénye maradt más tudományágaknak és csatateret egy illetékességi küzdelemnek, melyet a különböző disciplinák folytatnak egymással, hogy melyiknek a szempontjai legyenek döntőek a településtörténeti kérdésekben. Így aztán vannak kitűnő geográfusok, régészek, nyelvészek, etnográfusok, népiségtörténészek, akik településtörténettel is foglalkoznak, de nincsenek még településtörténészek. A magyar településtörténeti kutatást csak úgy lehetne a kátyúból kiemelni, ha feladatkörét pontosan elhatárolnák és saját módszert dolgoznának ki számára. Ehhez a szükséges önértékeléshez akarnak hozzájárulni az alábbi sorok

Az elhatárolás nemcsak a tulajdonképeni történettudományon kívüleső tudományágak, a földrajz, régészet, néprajz, nyelvészet felé fontos, hanem elsősorban a történeti rokonterületek, a népiségtörténet, a történeti demográfia és a gazdaságtörténet felé. A településtörténet ezekkel együtt, de ezektől önállóan is, része a tágabb

értelemben vett társadalomtörténetnek, annak mintegy prolegomenája s helye ott van, ahol a földrajz és a történelem a legközelebbi érintkeznek. A településtörténet saját kérdésfeltevése egyúttal megvonja a szükséges határokat is: egy bizonyos ösállapotban levő területre honnan, kik és mikor települtek, hogyan folyt le ez a települési folyamat térben és időben, milyen települési típusokat milyen rendszerben hozott létre ez a folyamat s végül, hogyan illeszkedik bele ez a folyamat a távolabbi környezetbe, hogyan függ össze a földrajzi adottságokkal és a telepesek társadalmi-népi alkatával? Ezen a ponton torkollik bele az a településtörténet a legközelebbi rokon történeti disciplinákba. A módszerrel ehhez a kérdésfeltevéshez kell megkeresni. Ebben a tekintetben azonban a településtörténetnek egészen különleges helyzete van, mely főforrása a kritikát előidéző nehézségeknek. Kétségtelen, hogy a településtörténet mindenestől történeti disciplina, gyakorlatilag mégis úgy áll, hogy majdnem mindenütt hiányzik a legrégibb településekre vonatkozó történeti forrásanyag s a kezdetek rekonstruálásához a földrajz, régészet és nyelvészet segítségét kell igénybevenni. Ez viszont alkalmat ad arra, hogy idegen, nem-történeti módszerek keveredjenek bele a kutatásba mindjárt az elindulásnál, ami ellentmondásokat, sőt módszери bizonytalanságot szül.

Különösen élesen jelentkezik ez a helynévkutatás esetében. A helynevek a településtörténet „történelemelőtti” korszakának a legteljesebb és legmegbízhatóbb forrásanyagát jelentik, rendszeresen azonban a kutatók nem tudnak mihez kezdeni velük. A nyelvészek feldolgozhatják ugyan etimológiai és hangtörténeti szempontból a helyneveket, de a történészek számára ez még csak olyan nyersanyag, melyet nyelvészeti előképzettség nélkül nem tudnak értékesíteni. Még rosszabb, ha maguk a történészek kísérleteznek nyelvészkedéssel, hibás etimológiákat eszelve ki, vagy ha a nyelvészek próbálják meg történeti tájékozottság nélkül munkájuk településtörténeti következtetéseit levonni. Az ilyen helynévkutatás tévutakra vezet s nem indokolatlanul hívja ki a gúnyos kritikát. A helynévkutatás önállósítása, történeti diszciplinává való alakítása tehát a településtörténeti módszer felé vezető út első állomása.

A helynévtipológia.

A helynevek nyelvészeti vizsgálata, nyelvi eredetük megfejtése és korhatározó hangtörténeti sajátágaik megállapítása értékes útbaigazítást ad a helynévkutatónak, de nem adhat feleletet éppen a legfontosabb kérdésre, a helynévadás belső törvényszerűségeire.

Mindaddig, amíg egy terület különböző nyelvű népelemeinek sajátos helynévadási szokásait nem ismerjük, a helynévkutatás sötétben tapogatózik. A helynevek elemzésének kulcsa tehát a *helynévtipológia*. Alapját az a felismerés képezi, hogy minden nyelvi közösség egész települési területén azonos módon képezi

helyneveit. A helynévadási szokások időben divatszerűen változnak, egy-egy helynévtípus tehát értékes útbaigazításokat adhat a település időpontjára nézve. Tekintetbe kell azonban venni, hogy éppen a helynévadási divatok változása miatt előfordul, hogy egy-egy helynévadási mód élettartama rövidebbé miatt nem terjed el a nyelvi közösség egész területén s kisebb körzetben helyi sajátosság marad, ami pedig egy-egy helynévadási mód kihalását illeti, az — különösen ha nagyobb területről van szó — különböző vidékeken más és más időpontban következhetik be. Mindez azonban nem befolyásolja a helynévtipológia óriási településtörténeti jelentőségét. Amíg a helynévkutatásban egvedül nyelvészeti szempontok érvényesültek, a helynevekből csak a települők nyelvi hovatartozására s néha tág kormeghatározásokra lehetett következtetni, de még ezek a következtetések is bizonytalan alapokon nyugodtak. A helynevek tipológiai vizsgálata lehetővé teszi az etnikai problémák végleges tisztázását, a település kronológiájára vonatkozólag pedig szilárd támpontokat nyújt olyan esetekben is, mikor a lakosság nyelvileg homogén s ezért helynevek különböző alakjai hangtörténetileg nem vethetők egybe. A nyelvész munkája természetesen továbbra is nélkülözhetetlen, de alkalmazkodnia kell a tipológiai szempontokhoz. A helynévtipológia módszerének és rendszerének kidolgozása folytán a helynévkutatás kiemelkedik nyelvészeti elszigeteltségéből s igazán történeti diszciplinává válik. A helynévkutatás emancipációja viszont döntő fontosságú a településtörténet vitás módszerei kérdéseinek megoldása szempontjából. A településtörténettel érintkező tudományágak szoros együttműködésének szükségét már régen hangsúlyozták, ez az együttműködés azonban csak akkor lehetséges, ha a településtörténet olyan önálló módszerei megalapozást nyer, melynek gerincére szilárdan ráépíthetők a részeredmények. Ilyen módszerei gerinccé válik a helynévkutatás, mihelyt tipológiai elvek nyerne benne alkalmazást.

Az a felismerés, hogy a magyar helységnévadásban is különböző típusok vannak, nem újkeletű. Már az első világháború előtt foglalkoztak magyar tudósok egyes helységnévtípusok sajátosságaival, területi elterjedésével, sőt már kronológiai következtetéseket is vontak le belőlük. A rendszerezés érdeme azonban Kniezsa Istváné. A következőkben főként az ő eredményei alapján ismeretjük a magyar helynévtipológiát.¹

Településtörténeti szempontból különösen azok a helységnévek fontosak, melyek a településsel kapcsolatos emberi tényezőre (alapító nevére, a lakosság népi, törzsi, vallási, társadalmi hovatartozására, templom védőszentjére stb.) utalnak. Ebbe a csoportba tartozik egyébként a legtöbb magyar helységnév s egyúttal ez a csoport a legváltozatosabb is. Törzsét azok a személynévekből alakult helységnévek képezik, melyek az illető, telep alapítójára

¹ Kniezsa István: *Keletmagyarország helynevei*. „Magyarok és románok”. szerk. Deér J. és Gáldi L. I. 111—313, és *A párhuzamos helynévadás*. Bp. 1944.

vagy tulajdonosára vonatkoznak. A legősibb ilyen magyar helység-névtípus a nominativusban álló pusztá személynév. Ez a helynévadási mód a Dunatájon jellegzetes magyar sajátosság. Sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál nem mutatható ki, viszont megvan a török nyelvekben, tehát nyilvánvaló, hogy a magyarság déloroszországi hazájából hozta magával. Mivel az ilyen helynév nyelvtani alakjában semmiféle utalás nem történik a kérdéses személy és a róla elnevezett település közötti birtokviszonyra, kézenfekvő az a Moór Elemér által képviselt nézet, hogy a típus a magyarság nomád korszakára nyúlik vissza. Ekkor ugyanis kisebb társadalmi közösségeket nem a folyton változó települési hely, hanem vezetőjük után különböztették meg, azaz nem a helyet, hanem a személyt keresték.

Az a körülmény, hogy ez a helynévadási mód évszázadokkal túlélte a magyar nomád életmód megszűnését, arra indított egyes tudósokat (Kertész Manó, László Gyula), hogy a pusztá személynéves helynévtípus eredetét egy sajátos vallási szemléletben keressék, mely a földet azonosítja a tulajdonossal. Bármilyen is lett legyen az oka, tény, hogy pusztá személynévekből a magyarság keresztény hitre térése után is nagy számmal alakultak helységnevek, mint azt az ősi pogánykori nevek (pl. Ajton, Borsa, Csaba, Csanád, Déce, Erked, Farnos, Hunyad, Kalocsa, Koppán, Szövérd) mellett szláv (Dezmér, Drág, Dorog, Miriszló stb.), német (Alparét, Bocsaárd, Giroit, Radnót, Zsibó stb.), francia (Gidó, Gyán stb.), sőt a keresztény egyház szentkultuszában és az antik mondákban szereplő (pl. Benedek, Fülöp, illetve Perjámos, Iktár) személynévekből származó helységnevek bizonyítják. Gyakori egyébként a személynévek becéző és -d kicsinyítőképzős alakjára visszamenő falunév is (pl. Bedecs < Benedek, illetőleg Illyéd, Sámsond).

Azonos névadási mód nyilatkozik meg a törzsek, nemzetiségek és társadalmi kategóriák nevein alapuló helyneveknél is. Ezek is egyszerű nominativusban állanak. Kronológiailag legkönnyebben meghatározhatók a honfoglaló törzsek nevéből (Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi, Varsány, Tárkány) származó helynevek. Ezek nyilván úgy keletkeztek, hogy a törzsszervezet felbomlása után (X. század második fele) egyes törzstörzsdécek kényszer hatása alatt vagy önként eredeti szállásterületükön kívül telepedtek meg. Noha így a törzsből kiváltak, eredeti törzsi hovatartozásuk még köztudomású volt s új környezetüktől törzsnevével különböztették meg őket. Minthogy a honfoglaló törzsek nevei a XI. század végére feledésbe merültek — az ekkor keletkezett elbeszélő források nem ismerik őket — a törzsnévi helynevek csak a X—XI. század fordulóján jöhettek létre.

Elbce a típusba népnévi helynevek is tartoznak (Böszörmény, Besenyő, Cseh, Tót, Kálóz). Jellemzően nem fordul elő közöttük a XIII. század óta bevándorolt két nép, a román és a kún neve. Településtörténetileg ezeket a helyneveket éppen úgy kell értékelni, mint a törzsnevekből származókat: magyar környezetben idegen szórványra vonatkoznak. A korai magyar társadalmi szervezet emlékét őrzik a nominativusban álló foglalkozásnevek mint helységnevek (Tárnok, Udvarnok, Halász, Madarász stb.). Ezek a telepek

a királyi uradalmak egy-egy sajátos szolgálati beosztásban tevékenykedő népeinek csoportos települései voltak.

Azok a mélyreható változások, melyek a magyar nép életében a nyugati civilizációba való bekapcsolódás következtében végbe mentek, a helynévadás terén is éreztették hatásukat. Mint feltételezzük, az itt talált szláv népek hatására, új helynévadási mód kezdett terjedni, mely erőteljesebben kifejezésre juttatta az egyén és a föld kapcsolatát, tehát a nomadizmusról a megtelepült életformára való áttérésnek kísérőjelensége. Ezekben az új típusú helynevekben a személynév mellett megjelenik az -i birtokosképző (Tamási, Petri, Sályi stb.) s a nép- és foglalkozásnevekből is -i képzővel alakultak falunevek (Németi, Csehi, Tóti ill. Kovácsi, Szakácsi stb.). Korhatározó jelentőségű körülmény az, hogy sem pogánykori magyar személynevekből, sem a korán beköltözött nemzetiségek (böszörmények, kálozok, besenyők) nevéből nem alakultak -i képzős helynevek. A XII. század végére viszont az ehhez a típushoz tartozó helységnevek az okleveles források tanúsága szerint már mind kialakultak, ez a helynévadási divat tehát a XI. század közepétől a XII. század végéig tartott. Erre mutat egyébként az is, hogy a XIII. században beköltözött nemzetiségek neve ebben a típusban sem szerepel, sem Oláhi, sem Kuni helység-név nincsen.

Az -i képzős típus azonban az ősi, pusztá nominatívusos típust nem tudta kiszorítani, ez utóbbi nemcsak az egész XI—XII. századon át termékeny maradt, hanem valamivel túl is élte az előbbit. A XIII. század elején mindkét típus helyet adott egy harmadiknak, az összetétel útján keletkezett helységnevének. A személy-, nép- és foglalkozásnevek mellé ettől kezdve odakapcsolják a -laka, -soka, -telke, -ülése, -háza, -szállása, -népe vagy -falva szavakat (Péterlaka, Pálfalva, illetőleg Oláhtelek, Tótfalu vagy Ispánlaka, Apátfalva stb.). Ez a helynévadás még pregnánsabban kifejezésre juttatja, mint az -i képzős azt, hogy állandó telepekről van szó. A szokás nyugateurópai eredetű (v. ö. Ermenonville, Düsseldorf), kézenfekvő lenne tehát az a feltevés, hogy a magyarság a német telepesektől vette át. Mivel azonban az első adatok erre a típusra éppen olyan területeken bukkannak fel, ahol nagyobb tömegben németek sohasem laktak, ráadásul pedig az új helynévadási mód országszerte egyidejűleg és tömegesen jelenik meg (nyugaton a XIII. század első éveiben, keleten 1228-ban: Simontelke), az eredet kérdését ilyen egyszerűen megoldani nem lehet, egyelőre nyitva kell tehát hagyni. Lényegesebb az, hogy az összetételes helynévadási mód minden eddigig gyorsan kiszorított s hamarosan egyeduralkodóvá vált, a XIII. század derekán túl már keleten is csak ez divatozott. Hiányoznak még a beható kutatások abban a tekintetben, hogy a különböző összetételeknek milyen sajátos településtörténeti jelentősége van. Úgy látszik, hogy a -népe, -soka típusok régebbiek, mint pl. a -falva összetétel, mely sorrendben alighanem legutoljára

keletkezett, viszont a legszívósabbnak bizonyult s a XVI. században már szinte egyedül divatos magyar helynévadási mód volt.

Ugyancsak a XIII. század elején jött divatba, de egy évszázad alatt kifutotta magát a falu templomának védőszentjére utaló helységnévtípus (Szentpál, Szentgyörgy, Szentkirály, Keresztúr stb.). Ez a típus szintén nyugateurópai, mégpedig elsősorban latineurópai eredetű. Francia-, Spanyol- és Olaszországon kívül csak Dél-Németországban és Magyarországon terjedt el. Teljességgel ismeretlen a görögkeleti vallású népeknél (így a románoknál is), sőt a római katolikus szlávok közül is csak a szlovéneknél, illetőleg a horvátoknál és a szlovákoknál van meg, előbbieknél nyilván német, utóbbiaknál magyar hatásra. Magyarországon az oklevelekben körülbelül az összetételes típussal egyidőben bukkan fel, viszont az egyházashelyeknek a pápai tizedszedők által 1334 körül készített összeírásában az idetartozó helységnevek szinte teljes számban szerepelnek, kialakulásuk tehát ekkorra véget ért. Megjegyzendő, hogy a középkori Magyarország két jelentős német népcsoportjának települési területén, a Szepességen és az erdélyi Szászföldön ez a helységnévtípus úgyszólván ismeretlen, a típus közvetítőinek tehát nem tekinthetjük a helyi németeket.

A helynévpárok.

Ahol több nép él együtt, ott az egymás nyelvéből kölcsönzött helyneveken kívül rendszeren helynévpárok, néha helynévbokrok is akadnak, melyeknek minden tagja más és más nép nyelvéből származik. A helynévkutatásban ezek mint párhuzamos, illetőleg kettős nevek szerepelnek, a szerint, hogy az egyes népek ajkán élő változatok egymásnak értelmileg megfelelnek (pl. Prépostfalva \approx Probstdorf), vagy más és más jelentésük van (pl. Leses \approx Schönberg). Már régen felismerték azt, hogy ezeknek a helynévpároknak, különösen a párhuzamos helységneveknek nagy jelentősége van a településtörténet számára, de ennek a jelentőségnek helyes értékelését a legutóbbi időkig téves elméletek akadályozták. A német helynévkutatók feltételezték ugyanis, hogy a párhuzamos helynevek közül az egyik változat a másiknak lefordítása útján keletkezik, és pedig úgy, hogy vagy a későbbben érkezett nép fordítja le s alakítja át a maga helynévadási szokásához az őslakosság helyneveit, vagy — mint újabban felvetették — az őslakosság maga végzi el ezt a műveletet, mikor már a jövevényekkel való sűrű érintkezés következtében a kétnyelvűség állapotába került. A fordítási elméletnek lényege ezek szerint az, hogy a párhuzamos helynevek különböző nyelvi változatai különböző korokban keletkeztek, tehát a későbbinek feltételezett változat tulajdonképpen az átvett helynevek kategóriájába tartozik. Ebből az következik, hogy a párhuzamos helyneveknek nemcsak hogy nincs az átvett helyneveknél értékesebb településtörténeti tanulsága, hanem még külön nehézséget jelent kielemezni azt, hogy melyik változat az eredeti helynév és melyik

az átvétel, mert az etimológiai és hangtörténeti egybevetés lehetősége teljesen elesik. Nem lehet ugyanis elfogadni a fordítási elmélet híveinek azt az okoskodását, hogy a személynévből származó párhuzamos helységnevek esetében az tekintendő eredeti névadó népnek, melynek nyelvéből az alapul szolgáló személynév származik. Minden európai nép minden időben használt idegen személynéveket is, sőt egyeseknél az idegen személynévek divatja volt a túlnyomó (a románok például a XVIII. századig szinte kizárólag szláv személynévvel éltek, a mai magyar személynévanyagban pedig egyenesen ritka a magyar eredetű név), a személynév nyelvi eredete tehát nem feltétlenül esik egybe a belőle képzett helység-név nyelvi eredetével.

A fordítási elmélet a legutóbbi időkig általánosan elfogadott volt, a magyar helynévkutatók többsége is vallotta. Melich János már két évtizeddel ezelőtt más magyarázatot keresett a személynévekből alakult párhuzamos helységneveket egyidejű névadásnak tartotta. Szerinte az ilyen nevek esetében fel kell tételezni, hogy keletkezésük idején a kérdéses területen mindazok a népek ottlaktak, melyeknek nyelvében párhuzamos változat él, még abban az esetben is, ha a történeti forrásokban hosszú időn keresztül csak egyik nyelvi változat fordul elő, mert egy falut egy személyről két vagy több nép a maga nyelvén csak akkor nevezhet el, ha az illető személy még életben van. Részletes bizonyítás híján azonban ez a felfogás elmélet maradt mindaddig, amíg nemrégén Kniezsa István újra fel nem vetette a kérdést s konkrét adatokkal nem igazolta Melichet.

„A helynévpárok tehát — szögezi le — nem kései fordítások útján, hanem azonos szemlélet alapján alakultak. Azaz a helynévpárok akkor keletkeztek, amikor a névben kifejezett jelentés a kérdéses helysége vagy egyéb földrajzi adottságra jellemző volt. Ez az azonos szemléleten alapuló helynévadás a személynévekből származó helyneveknél a névadó ős életében, esetleg közvetlenül halála utáni időben volt lehetséges, míg az egyéb szavakból származó helyneveknél mindaddig, míg a névben megjelölt sajátság nem változott meg.“

A kettős nevek kérdésében Kniezsa nem foglal el végleges álláspontot, mivel azonban ez a típus ritkább a párhuzamosnál, jelentősége is kisebb. A kettős nevek jelentős hányadáról egyébként tudjuk, hogy tulajdonképpen nem is kettős nevek, hanem úgy keletkeztek, hogy két összeolvadt település közül az egyik nép az egyiknek, a másik nép a másiknak a nevét alkalmazza az összeolvadás útján létrejött új településre.

A helynévkutatás módszertani alapelvei.

A helynevek elemzésének során leszögezhetők bizonyos törvényszerűségek, melyek a helynévadásban megnyilatkozó mindenkor és mindenütt azonos emberi magatartásból kifolyólag nem-

csak magyar sajátságok, hanem általános érvényű szabályok és irányt szabnak a településtörténeti kutatásnak. Ezek a törvényszerűségek részben a helynevek formai vizsgálatára, részben kronológiai és tipológiai kapcsolataik elemzésére vonatkoznak.

Alapvető fontosságú az a különbség, mely formai szempontból az eredeti és átvett helynevek között fennáll. Egy nép eredeti helynevei azok, melyeket nem más néptől vett át, hanem a maga nyelvén, saját helynévadási szabályai szerint alkotott. Eredeti helynevek csak lakatlan területen keletkeznek, mert minden nép, ha olyan területre érkezik, mely már előzőleg lakott volt, átveszi az ott élő nép helyneveit. A helynevek, különösen a nagy vizek és jelentős telepek nevei általában igen szívósak s nemcsak ugyanazon, hanem több egymást felváltó nép nyelvében is továbbélnek, ha csak az illető területen az emberi életfolytonosság meg nem szakad. Nincs Európának az az országa, melynek helynevei kivétel nélkül a ma ott élő lakosság nyelvéből származnának s nem egy helynév eredete bizonyíthatólag évezredekre nyúlik vissza. Kihalásuk csak akkor következik be, ha a környék hirtelen, katasztrófaszerűen elnéptelenedik, nem számítva természetesen azokat az eseteket, mikor maga a nevet viselő földrajzi adottság tűnik el (falu elpusztul, víz kiszárad, erdőt kiirtanak stb.). Gyakran előfordul azonban, hogy az ilyen értelmetlenné vált helynevek is fennmaradnak határrészek neveiben. Azt a sokszor felmerülő téves feltevést, hogy a jövevény lakosság új helyneveket adhat akkor is, ha az eredeti neveket módjában volna megismerni, a településtörténet módszertanából egyszersmindenkorra törölni kell, mert ez — eddigi tudásunk szerint — soha és sehol következetesen nem történt meg. Mindebből az következik, hogy az eredeti helynevek egyidősek az illető terület betelepülésével, illetőleg a lakottság folytonosságának megszakadása esetén, újratelepülésével. Azt a népet, melynek az elsődleges helynevek tipológiai szempontból tulajdoníthatók, első megtelepülőnek kell tekinteni, legalábbis a szűkebb környéken.

Az eredeti helynevek lehetnek önállóak, ha az illető településnek csak egy neve van, és párhuzamosak, ha több különböző, de azonos értelmű névvel nevezik el ugyanazt a települést. Amennyiben egy terület eredeti helynevei párhuzamos helynévadáson alapulnak, bizonyos megszorítással mindazok a népek, melyekhez az egyes névváltozatok költethők, egyaránt első települőknek, azaz egyidejű megszállóknak számítanak. Megszorítást azért kell alkalmaznunk, mert más és más megítélés alá esnek a személynévekből és a közszavakból származó helynévpárok. Az utóbbiak esetében, mint már szó volt róla, a változatok keletkezésének egyidejűsége kétséges lehet. Mindenesetre leszögezhetjük azt, hogy ha egy területen benépesedésének időpontjában több nép él együtt, a helynevek csak párhuzamosan alakulhatnak. Párhuzamos nevek hiányából azonban mégsem lehet minden esetben a legrégebbi lakosság homogén etnikumára következtetni, mert előfordul az, hogy az együttélő

népek közül egyik-másik elpusztul, kivándorol vagy beolvad s ezzel a párhuzamos név megfelelő változata feledésbe merül. Az viszont bizonyos, hogy két vagy több együttélő nép közül nem szerepelt az első települők közt az, amelyiknek önálló vagy párhuzamos eredeti helynevei nincsenek, hanem minden nevet más néptől kölcsönzött, mint ahogy nem keletkezhetnek párhuzamos helynevek akkor, ha a betelepüléskor csak egy nép van jelen.

Átvett helynevek azok, melyeket a jövevény nép az őslakosságtól vesz át s a maga hangrendszeréhez alkalmaz, a nélkül azonban, hogy értelmileg lefordítaná vagy saját helynévadási módjához alakítaná. Átvett helynevek jelenléte kizárja azt a lehetőséget, hogy a helynevet átadó, illetőleg átvevő nép a név keletkezése idején együtt élt volna, mert az egyidejű település egyidejű párhuzamos helynévadást tételez fel. Az átvett helynév tehát mindig utólagos bevándorlásra mutat. Minden alapot nélkülöz, mert konkrét példákkal nem igazolható az a nézet, hogy valamely nép elfelejtheti magaadta helyneveit s akár önként, akár kényszer hatása alatt későbbi jövevények újonnan adott helyneveivel helyettesítheti őket. Erre még akkor sem kerül sor, ha az eredeti lakosság időközben beolvad a jövevéynépbe s ennek következtében nyelvileg is hasonul. Ilyen esetekben csak a párhuzamos helyneveknek az a változata merül feledésbe, mely a nyelvétvesztett nép ajkán élt, az önálló eredeti nevek azonban az újonnan felvett nyelv hangrendszeréhez alkalmazkodva tovább élnek.

A helynevek tipológiai és kronológiai kapcsolatainak, településtörténeti értékelését kettős törvényszerűség teszi lehetővé:

1. Egy bizonyos nyelvi közösség eredeti helyneveinek típusa megfelel az illető nyelvben a terület betelepítése idejére jellemző helynévadási módnak. A párhuzamos nevek változatai közül egyik az egyik, másik a másik nép egykori helynévadási szokásaihoz alkalmazkodik, két vagy több népnek helynévadási szokásai közül azokat, melyek párhuzamos nevekben egyszerre érvényesülnek, egyidejűeknek kell tekinteni. Ugyancsak egyidejűnek veendők egy helynévtípus és egy hangtörténeti jelenség, ha egy párhuzamos helynév különböző változataiban fordulnak elő.

2. Az átvett helynevek nyelvi alakja az átadó nyelvnek az átvétel idején érvényes hangállapotaire, típusa viszont a helynév keletkezésének korában az átadó népnél szokásos helynévadási módra jellemző. Ennek a szabályszerűségnek tipológiai vonatkozásai alól kivételt képeznek azok az átvett helynevek, melyek már az átadó népnek sem eredeti, hanem egy megelőző harmadik néptől átvett helynevei voltak. Az ilyen, közvetítéssel átvett helynévnek csak hangtörténeti sajátosságai vallanak a közvetítőre, típusa továbbra is az eredeti névadóról tanúskodik. Ezek szerint a helynevek mind etimológiai, mind tipológiai szempontból változatlanok maradnak, akárhány nyelv szűrőjén mennek is keresztül, fonetikai szempontból azonban magukon viselik minden egyes átvétel nyomait.

Történelmi jelenségeknek törvényekbe foglalása mindig jogos aggodalmat kelt, mert a történelem legbelsőbb lényege az állandó változás, alakulás. Nem lehet azonban elzárkózni annak felismerése elől, hogy vannak az életnek viszonylatai, melyekben az „örök emberi” minden időben azonos reflexszerűséggel nyilvánul meg. Minél közvetlenebb kapcsolatba kerül az ember a környező természettel, annál erőteljesebben érvényesülnek ebben a viszonyban a természet determináló erői a természeti törvények szerint. annál egyöntetűbb lesz különböző történelmi korokban az emberi magatartás. A település egyike azoknak az emberi tevékenységeknek, melyek a természeti tényezők legközvetlenebb hatása alatt állanak, érthető tehát, hogy a vele összefüggő szellemi megnyilatkozások, köztük a helynévadás is, a természeti törvényhez hasonló szabályokhoz alkalmazkodnak.

Mint minden történelmi komplexumban, a helynévadásban is vannak azonban kivételek. Előfordul például, hogy egy helynevet az általános szabálytól eltérően utólag lefordítanak más nyelvre egyszerű átvétel helyett (pl. Petrograd > Szentpétervár) és arra is van példa, hogy meglevő, ismert helyneveket újakkal helyettesítenek (Nieuw-Amsterdam > New-York, stb.). Ezek az esetek azonban elszigetelt jelenségek s rendesen művelt vagy félművelt, tudálékos egyének mesterséges beavatkozásai a helynévadás folyamatába, éppen ezért ritkán mennek át a közhasználatba. Ha néha mégis elterjednek, illik rájuk a közhely; kivétel erősíti a szabályt. Mindenesetre jók arra, hogy fokozott óvatosságra serkentsék a településtörténészt s emlékeztelbe idézzék a másik közhelyet: unus testis nullus testis. A településtörténésznek sohasem szabad elszigetelt, egyes adatok alapján általánosítani, mégha azok látszatra csak egyféle magyarázatot engednének is meg, hanem egy terület helyneveinek összességét kell vizsgálat alá venni s még az így leszűrt eredményeket is össze kell vetni egyéb források tanúságával.

Településtörténeti szintézis felé.

Minden fiatal tudományág életében elérkezik az az idő, mikor az első részleteredmények kibontakozása után a továbbhaladás szempontjából egy hátra és előre néző szintézisre van szükség, különben a részletkutatás egyhelyben topog és lélektelen mechanizmusba fullad. A magyar településtörténeti kutatás számára — úgy hisszük — elérkezett ez a pillanat. Természetesen ez a szintézis nem lesz, nem lehet még végleges, de nem is ez a hivatása, hanem az, hogy új szempontokat, új feladatokat vessen fel s egységes képbe illessze össze azt, amit a kutatás eddig kiderített. Egy ilyen szintézisnek előfeltétele azonban az adekvát módszer, melyet — legalábbis ezidőszáig — egyedül a helynévtipológia adhat meg.

A legsürgősebb tennivaló a középkori magyar településtörténet fővonalainak felvázolása lenne. Mindenekelőtt megállapítandó a honfoglaláskori Magyarország fizikai és ember-földrajzi képe, az-

után a honfoglaló magyar törzsek elhelyezkedése, az ország megszállásának rendszere, az első állandó településmagok kialakulásának módja. A továbbiakban meg kell vizsgálni, hogy a törzsi rendszer bomlása milyen településtörténeti folyamatot indított meg s milyen szerepe volt ebben az erősödő központi hatalomnak. A keresztény királyság első századainak településtörténetéhez különösen két vonalon kell a kutatásokat megindítani. Az egyik a királyi megyeszervezet belső struktúrájának felderítése, a másik a település erővonalainak, a fontosabb útvonalaknak megállapítása. Ezzel párhuzamosan a birtokmegosztás (királyi, egyházi, nemzetségi stb.) megközelítő rögzítésére is kísérletet kell tenni. Végül meg kell állapítani, hogy a királyi várszerkezet bomlása milyen településtörténeti következményekkel járt. Így lehetne eljutni a magyar településtörténet másik nagy korszakának, a török korszaknak kezdetéhez. Ennek az egész kutatásnak a gerincét a helynévtipológia képezheti.

Mielőtt azonban a tulajdonképeni településtörténeti kutatás megindul, szükség van a három legfontosabb segédtudomány, a földrajz, a nyelvészet és a régészet hozzájárulására. A földrajztudomány mindenekelőtt a fizikai földrajzi helyzet rekonstruálása által segíthet, amire már történtek is — sajátos, csak elszórt — kísérletek. Ha azonban legalább olyan földrajzi alappal rendelkezünk az egész országra vonatkozólag, mint amilyent Kogutovitz a Dunántúlra és a Kis-Alföldre vonatkozólag kidolgozott,² a kutatás megindulhat s a részleteket már a történészek munkája segíthet azután kitölteni. A másik fontos földrajzi előmunkát lenne a magyar falutípusok megállapítása és rendszerezése. Ezen a téren igen nagyok a hiányok s a településtörténeti kutatás egyik leglényegesebb területén nem tud előrehaladni, amíg ez az előmunkát nem készül el. A nyelvészettől az eddig is szép számban nyújtott etimológiák és hangtörténeti vizsgálatok mellett mindenekelőtt a régi magyar személynévek corpusát várjuk. Tudunkkal ez a munkát már előrehaladott stádiumban van. A régészet hozzájárulása igen sokoldalú lehet. Leginkább arra van szükség, amit László Gyula Erdély Szent István előtti településtörténetére vonatkozólag mintaszerűen elvégzett:³ a különböző korok lakott területeinek és a települési erővonalaknak a kielemezése. További jelentős régészeti feladat lenne a középkori magyar települési típusok megállapítása. Ebben az irányban is történtek már ígéretes kezdeményezések. Ha e három segédtudomány elvégzi a reá háruló feladatot — s ez a feladat nem kíván lehetetlent —, belátható időn belül elkészülhet a magyar középkor településtörténetének vázlata, mely maga fogja azután a további kutatás irányvonalait kijelölni.

Talán szükségtelen itt rámutatni arra, hogy egy ilyen településtörténeti áttekintés mit jelentene az egyetemes magyar történetírás

² Kogutowitz Károly: *Dunántúl és Kisalföld* 2 k. Bp. 1934.

³ László Gyula: *Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig*, Kolozsvár 1943.

számára. Társadalomtörténetünk számos felderítetlen problémája nyerne egészen új megvilágítást, de maguk a segítséget nyújtó tudományágak, a földrajz, nyelvészet, régészet, néprajz is gazdagodnának általa.

Az alábbiakban egy példán szeretnők bemutatni ennek a munkának a javasolt módszerét. Semmiképen sem állítjuk, hogy ez Csallóköz teljes és befejezett településtörténete. Nagyon is tudatában vagyunk hiányosságainak, sőt a tévedések lehetőségének is. Azt hisszük azonban, hogy a településtörténészek, akik a fenti nagy feladatra vállalkoznának, találhatnak benne majd néhány elvi és gyakorlati útmutatást s így munkánk nem egészen haszontalan.

II.

A Csallóköz településtörténeti vázlata.

A Csallóköz a Duna két ága által bezárt, Pozsony és Komárom között hosszan elnyúló sziget, mely nevét az északi folyóág (ma Kis-Duna, régen Csalló) után kapta. Az emberi települést meghatározó legfőbb földrajzi sajátága az, hogy mielőtt a XIX. századi vízszabályozás folytán egvetlen összefüggő szárazulattá vált, a víz által összehordott s vékony homok-, majd televényréteggel borított kisebb-nagyobb kavicszátonyok szigetcsoportja volt. A rengeteg vízfolyás, ártér, láp és mocsár egészben véve barátságtalan, nehezen járható s az emberi munkát alig viszonzó őstájja tette. Csak felső, nyugati negyede volt ősállapotában is aránylag nagykiterjedésű ármentes terület, ez azonban kevésbé alkalmas emberi településre, mert a folyó itt kavicszátónként rakta le, míg a termékeny talaj alapjául szolgáló finomabb homok lejjebb vándorolt a keleti részekre. Ott viszont az ármentes szárazulat a nyugatinál jóval kisebb s ráadásul erősen tagolt területre szorítkozik. A két tömböt a Csalló mentén haladó keskeny földnyelv kötötte össze a közepén elterülő szigetvilágon keresztül.

A földrajzi adottságok alapján érthető s a nyelvészeti kutatások is tanúsítják, hogy a Csallóköz nem csábított emberi településre. Még a mocsaras vidékeket kedvelő szlávok is elkerülték, mert értékes mocsárerdőségei sem voltak, mint például a délfelé szomszédos Szigetköznek, ahol valóban maradtak helynévi nyomai szláv telepeknek. A magyar honfoglalás korában, a IX. század végén, egyébként nemcsak maga a Csallóköz, hanem távolabbi vidéke, az egész Kis-Alföld is általában lakatlanul állott. A szláv népesség, mint azt a helynevek mutatják, mindenütt a környező hegyek lábánál, a védelmet nyújtó sűrű bükkerdők tövében telepedett meg, és a nomád lovasnépek támadásainak kitett síkságra csak néhány szórvány merészkedett. Smilauer szlovák nyelvész a régi Szlovenszko vízneveinek vizsgálata során megállapította, hogy „a csallóközi földrajzi nevek nem szlávok, hanem magyarok, illetőleg törökök” s ennek alapján ő is arra a következtetésre jutott, hogy a Csallóközben a magyar honfoglaláskor szlávok nem lak-

lak.⁴ A középkori forrásokban is gyakran előforduló víznevek, az ókorra visszanyúló Duna és Vág kivételével — amelyek nyilvánvalóan nem a Csallóközben, hanem távoli vidéken keletkeztek — egytől-egyig magyarok, vagy magyarra gyanús bizonytalan eredetűek (Csalló, Csiliz, Lápsár, Fetreg, Millér, Erecs, Ásovány stb.). A helységnevek közül csak Komárom (Komarbnъ „szűnyogos“) és esetleg Ócsa (< ovca „juh“) szláv eredetű. Az utóbbiról nem mutatható ki, hogy a magyar honfoglalást megelőzően itt élt szlávoktól származnék, Komárom viszont a délkeleti sarokban fekszik, s névadói a kelet felé aránylag nagyobb tömegben lakó szlávokból kiszakadó magános előőrsök lehettek, akik azonban nem hatoltak be a sziget belsejébe. Tekintetbe jöhetnének, mint ősfoglalók, német telepesek is, mivel a közeli Pozsony német neve (Pressburg, 907-ben Brezalauspurk) a X. század óta megszakítatlan folytonosságban kimutatható, de magában a Csallóközben csak egyetlen helységnevet vettek át a magyarok a németektől (Pruk). Német eredetű ugyan Somorja neve is, de a középkorban még magyar párhuzamos változata (Szentmária) is előfordul, csak később általánosodott el a magyaroknál is a német név.⁵

A Csallóköz ősfoglalói ezek szerint magyarok voltak. A X. századi magyar régészeti leletek térképezése során kiderül, hogy a kisalföldi magyarság legrégebbi telepeinek központja éppen a Csallóköz keleti sarka volt. Itt, a Duna, Csalló, Vág, Nyitra és Zsitva folyók összefolyásának környékén sűrűsödnek a leletek. E mag körül széles sávban nincsenek régészeti nyomai a honfoglaló magyarságnak, a Kis-Alföld peremén viszont köröskörül ismét megtalálhatók. Ennek a sajátosság jelenségnek okát nyilván a pászlorfoglalkozás túlsúlyának kell tulajdonítani: az állandó telepek a nagy vizek mellett, a fontos közlekedési utak találkozásánál létesültek, míg a távolabbi környéket időleges, főleg nyári legeltetésre használta az ekkor még túlnyomóan állattenyésztéssel foglalkozó félnomád népesség. A messzire kitolt telepek védelmi előőrsök lehettek. A Csallóközben előkerült honfoglaláskori magyar leletek mind a táj keleti sarkába esnek.⁶

Ennyi az, amit a településtörténet segédtudományai, a földrajz, a nyelvészet és a régészet a tulajdonképeni történeti kutatás közbejötté nélkül a Csallóköz multjáról elárulnak. A helynévtipológia és a történeti források vallomásának lényegét a függelékben közölt adattárban foglaltuk össze.

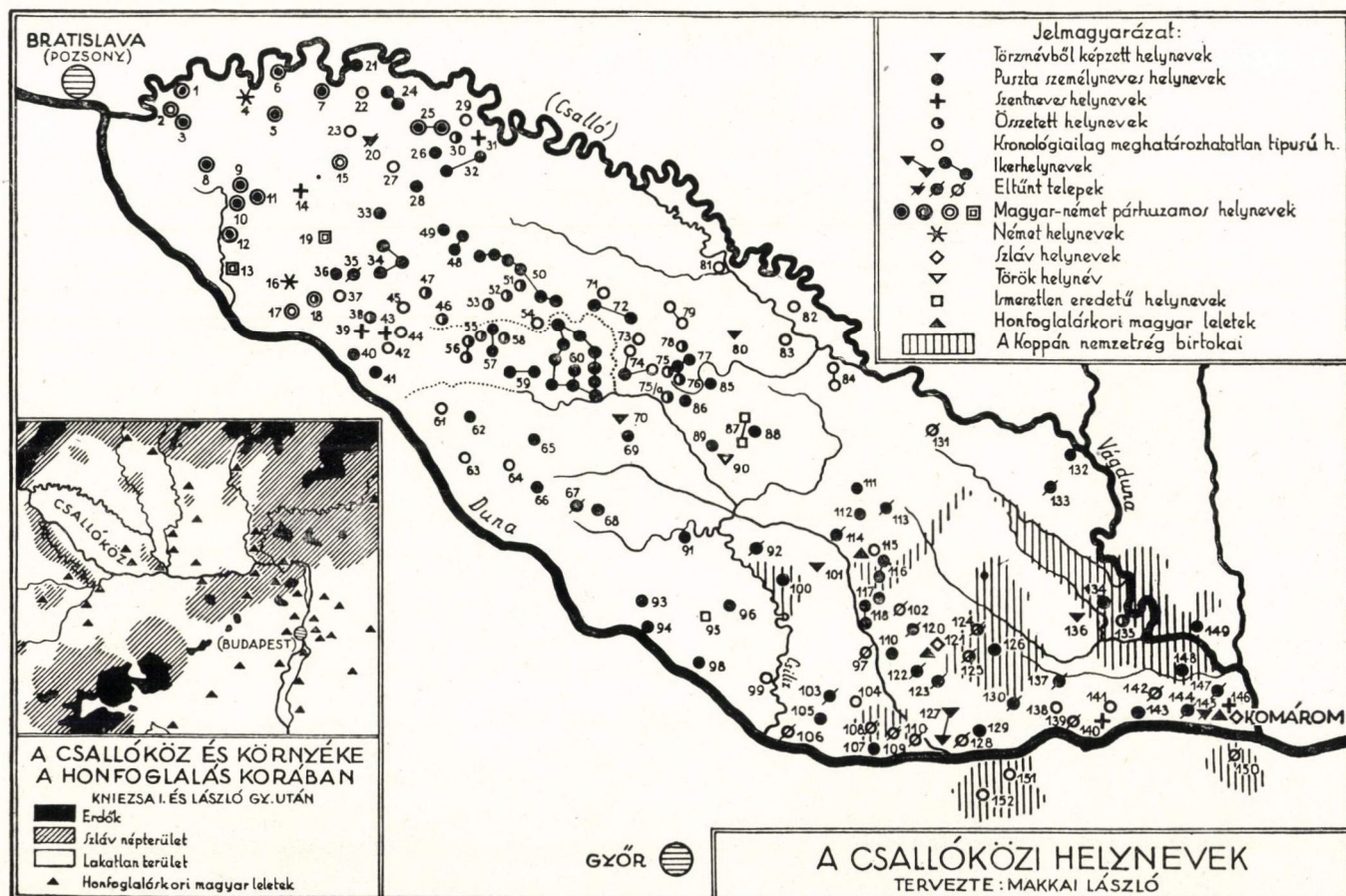
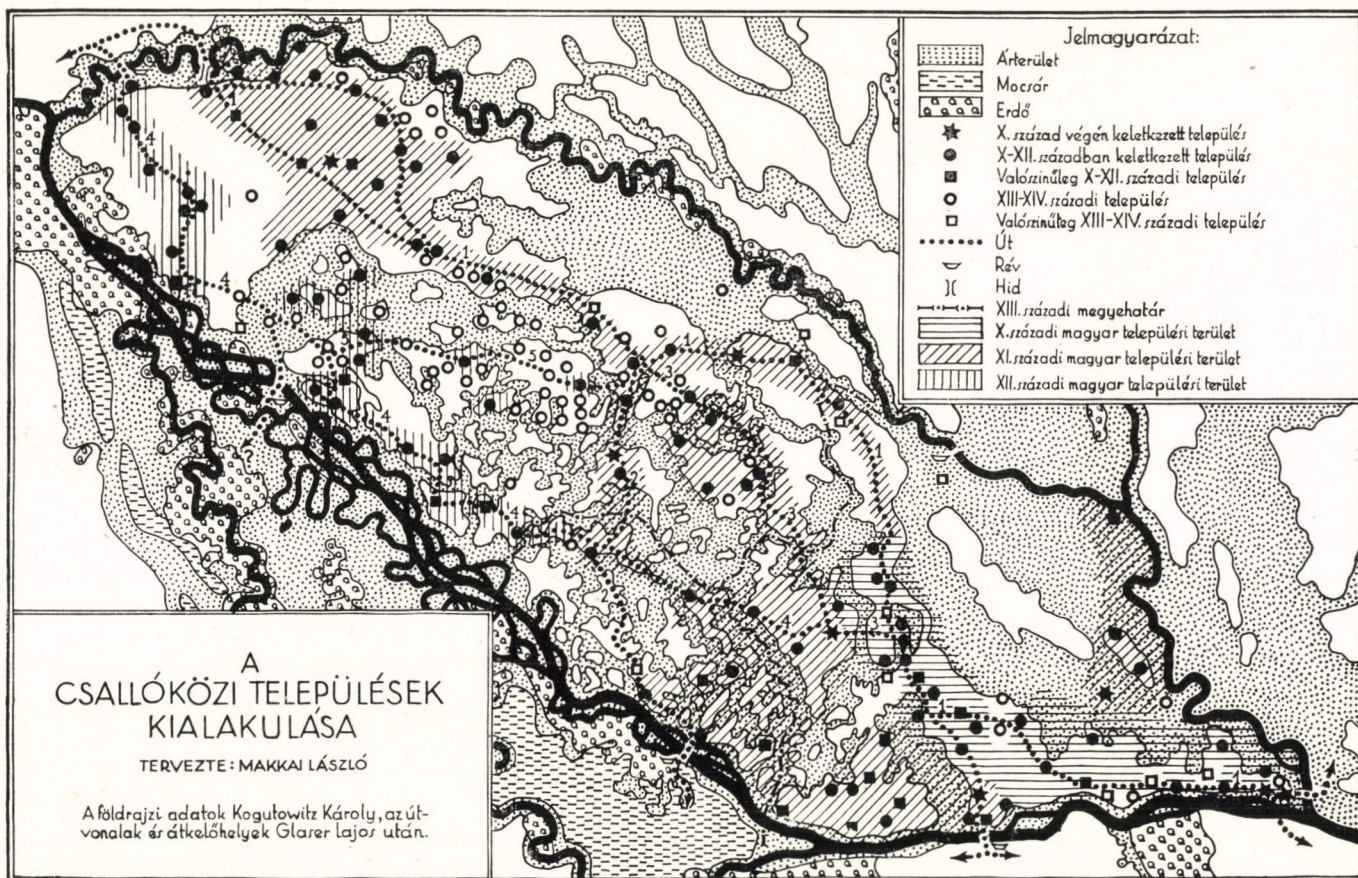
⁴ Vl. Smilauer: *Vodopis starého Slovenska*. Bratislava 1932. XXIV. és 8—10. l.

⁵ Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században*. Szent István Emlékkönyv, Bp. 1938. 367—472. l. Térkép.

⁶ U. o. és László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*, Bp. 1944. térképe. A honfoglaláskori lelőhelyek Nemesócsa, Szilaspusztá és Komárom. Alapy Gyula: *A csallóközi halászat története*. Komárom 1938. 6. l. még Alsógellérről és Izsapról tud honfoglaláskori magyar leletet, ezeknek hitelességét azonban nem állt módunkban ellenőriztetni. Itt köszönöm meg Szőke Béla győri múzeumigazgató úr szíves útmutatását.

A csallóközi helynevek tipológiai elemzése során három, sajátos vonásokat mutató területi egység különül el. A *keleti összefüggő szárazulaton* s a vele kapcsolatos árterületeken 57 helységnév közül több mint fele a X—XII. századok folyamán divatos puszta törzsneves (5), puszta személynemes (23) és puszta foglalkozásneves (1) típushoz tartozik, viszont a XIII. században vagy azután keletkezett összetételes (3) és szentneves (2) típus csak a helységnemek kis töredékét teszi ki. A X—XI. századfordulóra valló törzsneves helynevek itt fordulnak elő az egész szigeten a legsűrűbben, viszont hiányzik a XI. század közepén divatba jött -i képzős típus. A *középen elterülő szigetvilágban* a 83 helységnévnek alig több mint egyharmada régi típusú (1 törzsneves, 24 puszta személynemes és 2 puszta foglalkozásneves), viszont az újabb típus majdnem eléri a 25%-ot (16 összetételes és 3 szentneves). Igen jellemző, hogy éppen itt rúg igen magasra a puszta személynemes falvak különböző jelzőkkel megkülönböztetett ikerfalvainak száma (23). Az azonos alapnévvel bíró ikerfalvak (pl. Kispaka és Nagypaka) közül természetesen csak az egyik vehető a helységnévtípus korával egyidejű keletkezésűnek, a többi bármikor, esetleg évszázadokkal később is elkülönülhetett. A *nyugati összefüggő terjedelmes szárazulaton* 33 falu közül kétharmad rész régi típusú nevet visel (1 törzsneves, 17 puszta személynemes, 1 foglalkozásneves, 1 -i képzős), kétségtelenül új típusú neve viszont csak kevésnek van (2 szentneves és 2 összetételes). A Csallóköz egyetlen -i képzős helyneve itt fordul elő. A régi típusú helynevek kedvező arányát nyugaton az is okozhatja, hogy a tipológiailag meghatározhatatlan (közszavakból származó, iker, idegen vagy bizonytalan eredetű) helynevek száma jóval kisebb, mint középen vagy keleten. Az arány nyugaton: korhatározó típusok 24, kronológiailag semleges típusok 9, ugyanakkor középen 46 : 37, keleten 34 : 23. Eleve valószínűnek kell tartani, hogy keleten, ahol a meghatározható helynévtípusok általában régiek, a semleges nevek közül is több a XIII. század előtt keletkezett.

A helységnévtípusok alapján a Csallóköz betelepülését a következőkben vázolhatjuk: a legrégebb települési terület a keleti rész, ahol a törzsneves helynevek többsége is található, s alig van XII. század utáni típus. A törzsneves falvak periférikus fekvése viszont arra mutat, hogy a közéjük zárt területen a település már a X. század folyamán megindult, különben a X—XI. század fordulóján létrejött törzsneves telepek aligha kerültek volna a szélekre. A helynevekben előforduló keresztnév és német nevek (Samud, Gellér, Zsigárd, Lögör) viszont arra vallanak, hogy a magvarság megkeresztelkedése után is folyt még a települési tevékenység, ekkor azonban már csak a megelőző század települési hézagainak kitöltésére szorítkozott, s a XIII. század elejére lényegében véget is ért. Valamivel később, a X—XI. század fordulóján kezdett népesedni a sziget nyugati vége, ahol egyetlen törzsneves helynév található s az is a környék gazdasági súlypontjában, a neve után köz-

ponti vásárhelynek tekintendő Csütörtök (= csütörtöki vásárnap) mellett. A település azonban gyors kezdeti ütemű kellett hogy legyen, mert a két ellenkező szélén fekvő *Uszor* \sim *Austern* és *Fél* \sim *Feilendorf* faluk nevében a magyar *u. é* \sim német *au, ei* hangmegfelelés még XI. századi helynévadást tételez fel. A XII. századra valló Vereknye \sim Frattendorf (*v* \sim *f*) hangmegfelelés viszont a települési folyamat elhúzódását mutatja. A XII. század végére a falvak többsége azonban már itt is kialakult, mert a későbbi helységnév-típusok ritkák. Legutoljára a középen elterülő szigetvilág falvai alakultak ki. Itt is találunk ugyan egy törzsneves falut, de ezt is, éppúgy, mint a pusztá személyneves falvakat, a XIII. század után keletkezett szentneves és összetételes típusokhoz tartozó helységnevek veszik körül. A XI—XII. századok folyamán tehát ezen a tájon csak elszórt településmagok jöttek létre, a lakható terület kitöltése a késő középkorban következett be.

Etnikai szempontból a helynévadás egyöntetű magyar jellege a megtelepülés korában magyarul beszélő lakosságra enged következtetni. Az idegen eredetű nevek kis száma. (összesen 4) az idegen népelemek elenyésző csekélységére mutatna, de tekintelbe kell venni, hogy a nyugati széleken 19 közvetlenül egymás mellett fekvő falunak párhuzamos magyar-német neve van, s közöttük fekszik az egyetlen német nevű falu is. Mivel a párhuzamos nevek a névadó népeknek a település idején együttes jelenlétére mutatnak, itt jelentős német betelepüléssel kell számolnunk, mégpedig a már említett tipológiai és hangtörténeti kritériumok alapján a XI—XIII. századok folyamán több hullámban.

Ezekután hátra van még az írott történelmi források meg-szólaltatása.

A honfoglaló magyarság törzsei s ezeken belül az egyes nemzetségek — eddigi tudásunk szerint — szervezett egységekként települtek meg a Kárpátmedencében. A törzsek a X—XI. századfordulón felbomlottak, tagjaik egyrésze szétszóródott az országban, de az egyes nemzetségek, ha megfogvatkozva is, eredeti települési helyükön maradtak, s ott találjuk őket az okleveles gyakorlat megindulása idején, a XII—XIII. századfordulón is. A Csallóközön a XIII. századi oklevelek két nemzetséget említenek. A Salamon-nemzetséget a Csallóközben összefoglalónak már azért sem tarthatjuk, mert falvai aránylag későn betelepült területen fekszenek, ahol a honfoglaláskori magyarság régészeti nyomai is hiányoznának. Mint-hogy a távoli Veszprém megyében is voltak birtokai, valószínűnek tarthatjuk, hogy onnan került a Csallóközbe. Ezzel szemben a Koppány-nemzetség XIII. századi birtokai pontosan egybeesnek a csallóközi X. századi magyar régészeti leletek előfordulási területével. Minden okunk megvan tehát arra, hogy a Csallóköz keleti felének összefoglalóit a Koppány-nemzetség honfoglaló tagjaiban lássuk.⁷

⁷ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek* III, 24—30. I. és II. 327—336. I.

A nemzetség XIII. századi birtokai szigetekként ékelődtek be a királyi, vagy királyi adományra visszamenő egyházi és magánbirtokok közé, eredetileg azonban összefüggő egészet kellett hogy alkossanak. Egységük legkorábban a X. század második felében bomolhatott meg, mikor a fejedelem országszerte rátette a kezét a lakatlan területekre, majd a nemzetségek rovására kezdett terjeszkedni. A Csallóközön előbb megpróbálta a lehető legszűkebb határok közé szorítani a Koppány-nemzetséget, köréje telepítve a fejedelmi Megyer és a legkorábban szolgálataba szegődött Keszi törzsből kivált csoportokat, mint az a törzsnevből származó helységnevek fekvéséből kiderül. A törzsneves helységnevek közé eső területet kell ezek szerint a Koppány-nemzetség X. századi szállásföldje magvának tekinteni. Később, a XI–XII. századok folyamán az uralkodók a nemzetség megmaradt birtokállományából is különböző jogcímen nagy darabokat szakítottak ki, nem egyet talán úgy, hogy a nemzetség szegényedő tagjai birtokukkal együtt a király védelme alá helyezték magukat. Szent István megyeszervezetének kialakulása kapcsán a komáromi várispán hatáskörébe kerültek a Csallóköz keleti részében fekvő királyi birtokok.⁸ A falvak egyrésze már mint kialakult település kerülhetett át a Koppány-nemzetségtől a várszervezetbe, másrésze viszont az ispán által vezetett telepítési akció következtében a XI–XII. században létesült. A helynevek általában nem árulják el, hogy az egyes falvak közül melyik régi és melyik ispánsági telepítés, egyedül Szántó esetében bizonyos az ispánsági alapítás, mert foglalkozásnevekkel a királyi uradalmak különleges szolgálatot teljesítő népeinek telepeit szokták jelölni. Egészében az ispánság telepítéseinek kell azonban tartani azokat a komárommegyei falvakat, melyek a Koppány-nemzetség ősi szállásterületén kívül esnek, ha csak nem voltak korábban is a nemzetség tagjainak ideiglenes tanyái. A helységnévtípusok korai jellege és a telepek túlnyomó többségének XIII. századi okleveles említése egyébként arra mutat, hogy a Csallóköz keleti részében a települési folyamat lényegében már a XII. században lezáródott. Ekkorra a Koppány-nemzetség tagjai és a királyi várszervezet népei közös munkával ezt a vízjárta östájt meghódították a kultúrának.

A komáromi várral egyidejűen a Csallóköz közvetlen szomszédságában még két királyi megyeközpont létesült. Pozsony és Győr. A pozsonyi és győri várispánságok telepítő terjeszkedése a Csallóközre is átesapott s a Csiliz-patak táján kereszteződött a komáromi várnépek előnyomulásával. Ezért találunk ezen a tájon egymás közé ékelve a komáromi, győri és pozsonyi várispánok hatáskörébe tartozó falvakat.

A komárommegyei terület szívében például Aranyos hasonló nevű ikerfaluja és Geller Győrhöz tartoztak. A Győr körzetébe került Csilizközön Medve

⁸ Anonymus (15. fejj.) Komárom várának építését Ketel fia Alaptolmának tulajdonítja.

és Radvány eredetileg a pozsonyi várszervezet telepei voltak. A pozsonymegyei területre eső Bős viszont feltűnésekor még Győr tartozéka volt. Ez a kusza összefonódás érthető, mert tudjuk, hogy a régi megyéknek nem voltak határai, hanem csak szétszórt tartozékaik. A XIII. századra azonban a váruradalmak és a környező magánbirtokok közigazgatási egységbe olvadtak s ezzel kifejecesedtek a megyehatárok. Egy-egy falu hovatartozása tekintetében még később is történtek változások.

A Csallóköz nyugati és középső részeit tehát három irányból három szervezet kezdte betelepíteni. A telepítés természeti adottságok által meghatározott erővonalak mentén haladt s ezek egybeesnek a fontos útvonalakkal. A főútvonal s egyúttal a sziget települési gerince Komárom és Pozsony között hosszában vágja át a Csallóközt, mindenütt követve az ármentes szárazulat itt-ott erősen elkeskenyedő vonulátát. A középkorban többször előforduló „vásárút“ nevét Vásárút falu neve tartotta fenn, irányát számos adat segítségével könnyen kielemezhetjük. Kezdeti szakaszán találhatók a honfoglaláskori magyar régészeti lelőhelyek. Nyugat felé tovább haladva éppen rajta fekszik két korai település, a két Kürt. Nyilván a forgalom ellenőrzése és a közrend biztosítása céljából létesítette őket a királyi hatalom még a X–XI. század fordulóján. Szomszédságukban találjuk a sziget két régi fontos vásárhelyét, Szerdahely és Csütörtök(hely) városcákat, melyek neveikkel szerdai és csütörtöki vásárokról utalnak. A vámhelyek közül Vámos-telek és Vámos helységnevek kettőnek megőrizték emlékét. Az út legvégén Pruk falu neve arra a Csalló-hídra vonatkozik, amely Pozsony felé vezette tovább a forgalmat.

Ez az útvonal nyilván még a X. század végén kialakult s célja a két királyi vár, Komárom és Pozsony összeköttetésének megteremtése volt. Mint gyöngyszemek a fonalon, úgy sorakoznak rajta a korai okleveles említések és a helynévtípusok után ítélve legrégibb települések, mind a pozsonyi váruradalom különböző rangú népeinek (a vezető tisztségeket ellátó várjobbágyok, a speciális szolgálatot teljesítő udvarnokok, madarászok, stb. és a földművelő várnépek) falvai. A sziget nyugati végén, ahol az ármentes terület kiszélesedik, az út két ágra szakad s az uradalom német telepeseinek falvai között haladva és Pruknál újra egyesülve éri el a Csallót.

A főútvonal mentén a pozsonyi várispánság kezdeményezésére létrejött korai telepek nem egyenletesen oszlanak el, hanem nyugat felé haladva egyre sűrűsödnek. Ennek a jelenségnek okát csak részben lehet abban keresni, hogy a várispánság központjához közel eső területek hamarabb népesednek, hanem főleg természeti adottságok meghatározó erejére kell gondolni. Míg nyugaton, a Csallóköz legnagyobb kiterjedésű ármentes területén gyors telepítő terjeszkedésre volt lehetőség, addig a távolabbi szigetvilágban, a mocsárral, vízzel való állandó küzdelemben eleinte csak egymástól távolos településmagok keletkezhettek és új faluhelyeket szívs előkészítő munkával, lépcsőről-lépésre kellett elhódítani a ter-

mészettől. A sok ikerfalu mind egy-egy győztes előnyomulás, kirajzás emléke.⁹

Pozsony és Győr között a forgalom azon az úton bonyolódott le, mely a Medvei-réven, Bösön és Nyéken át Szerdahelynél torkolt be a „vásárút“-ba. Azért tartozhatott eleinte Bös a győri várispánsághoz, mert a győri telepítő tevékenység ennek az útnak mentén haladt előre. Nyék törzsnévi névtípusa arra mutat, hogy ezt a bekötő utat már a X—XI. század fordulóján használták, s védelméről is gondoskodtak. Nyilván ekkor indult meg itt a település is, mert a Csallóközben egyedül itt hiányoznak a XIII. századi vagy ezutáni helységnévtípusok. Szintén nagy jelentőséget tulajdonított a központi hatalom annak az útnak, mely a főútvonal rövidítésére szolgált s Megyert kötötte össze Padányon át Szerdahelylyel. Ennek védelmére telepítette be a király a padányi bese nyőket, nyilván a XI. század közepe táján, mikor a magyar törzsek széttelepítése befejeződött, s idegen népelemeket kellett már igénybe venni. Az út megnyitását s ezzel kapcsolatban az itteni települést már azért sem tehetjük sokkal későbbre a XI. század derekánál, mert később a Csallóköz annyira benépesült, hogy külön útörzű telepekre nem volt már szükség.

A Csallóköz többi útvonala valóban nem kísérik útvédő telepítések s a már tárgyaltakénál későbbi kialakulásukat egyéb adatok is bizonyítják. Főútvonalnak a kutatók nem a „vásárutat“, hanem azt tartották, mely Megyertől Bösön és Somorján át a Verekenyei-révhez vezetett.¹⁰ Ezt a nézetet a XIV—XV. századra vonatkozólag helytállónak kell tartanunk, mert ebben a korszakban valóban Somorja városa volt a Csallóköz gazdasági életének központja s következőleg a rajta átvezető út a forgalom ütőere. Ősi települési gerincnek, legrégibb főútvonalnak azonban mégsem tekinthetjük ezt, elsősorban azért, mert Somorja, mint szentneves névtípusa mutatja, legfeljebb a XIII. század elején létesült s a környező falvak is későiek. A Verekenye ≈ Frattendorf névpár már említett XII. századra valló hangtörténeti tanulsága s Püspöki névének legkorábban a XI. század második felére tehető típusa miatt sem hihető, hogy ez az útvonala a „vásárút“ előtt keletkezett

⁹ Különösen tanulságos lenne a csallóközieknek a természettel folytatott harcát az oklevelekben nyomon kísérni. A természeti környezet átalakítása hamar megkezdődött, 1262-ben már emberi kézzel vetett magból keletkezett erdőről hallunk Karsa határában. L. Tagányi: *Erdészeti oklevéltár* I. 10. l.

¹⁰ Borcsiczky Béla: *A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV—XV. században*, Bp. 1914. 12 l. Helyesen: Glaser Lajos: *Dunántúl középkori úthálózata*. Századok 1929. 152—153. l. A szerdahelyi és a somorjai út elsőégi küzdelme a XIV. században még tartott 1352-ben már rendeletet olvasunk arról, hogy a verekenyei vámot hamis utakon megkerülni tilos (Fejér IX—7. 112. l.) s egy 1410-es oklevél arról is tájékoztat, hogy ez a megkerülés Eberhárdon át történt, tehát a régi „vásárút“ még nem vesztette el egészen vonzerejét. A király ezért hidat rendelt építtetni Verekenyénél (Fejér X—5. 38. l.).

volna, ellenkezőleg bizonyosan később nyílt meg annál. A korai típusú helynevek elhelyezkedése azt mutatja, hogy ez a déli útvonal eredetileg nem is Somorján haladt át, hanem Tárnok körül északra kanyarodott, s a „vásárútba“ kapcsolódott bele. Bős és Vajka közötti szakasza leghamarabb a XII. század elején keletkezett, s a település is akkortájt indulhatott meg mellette. Ugyancsak XII. századi a Vereknye—Gutor közötti szakasz és település is. Összefüggő forgalmi útlóerré a déli útvonal csak Somorja fellendülése után, legkorábban a XIII. század második felében válhatott.

Összefügg ezzel a Tárnok—Gelle—Karscsa—Szerdahely útvonal, mely a középén elterülő szigetvilágon halad át, összekötve egymástól távol, elszórtan fekvő régi telepeket, melyeknek kialakulási idejét a helynévtípusok alapján a XII. századnál későbbre, az útvonalnak a XII. században kialakult Tárnok—Megyer úttal való kapcsolata miatt viszont a XII. századnál korábbra nem tehetjük. Ez a gellei út volt a gerince a szigetvilágot benépesítő telepítő tevékenységnek, mely eleinte ikerfalvak, majd önálló újabb telepek alapítására vezetett a XIII—XIV. századok folyamán. Az erre a korra jellemző összetételes helységnevtípusok nagyobb számban egyedül itt fordulnak elő a Csallóközben s a falvak aránylag késői kialakulását nemcsak ez a körülmény, hanem a faluknak késői okleveles említése is meggyőzően szemlélteti. A sok új falu a részletekkel nem ismerősnek azt a téves elgondolást inspirálhatja, hogy itt a XIII. században vagy azután nagyméretű betelepülés történt kívülről. A valóság azonban az, hogy a nyugati és keleti végeken a falvak belső népszaporulata helyet találhatott az eredeti településen belül, viszont középen a rengeteg vízfolyás annyira szétszabdalta a területet, hogy egy-egy kis sziget lakosságbefogadó képessége hamarosan kimerült, s az újabb nemzedékeknek már távolabb kellett önálló településeket alapítani. A Csallóköz egyes tájai tehát csak a település korának szempontjából különböznek egymástól, a telepítő népesség azonban nyilván mindig azonos volt. Mind a középső, mind a szélső területek későközépkori lakosságának ősei egyaránt a szigeten éltek már a XI—XII. században.

Ezek az ősfoglalók, a Koppány-nemzetség tagjainak kivételével, mind a király, illetőleg az őt képviselő várispánok kezdeményezésére kerültek a Csallóközbe s évszázadokon át a három váruradalom szervezetében éltek mint annak különféle hivatást teljesítő tisztviselői vagy szolgálói. A települési tevékenység tehát a terület túlnyomó részén központi irányítás alatt, a királyi földesúr gazdasági és politikai érdekeinek szem előtt tartásával folyt, s mint ilyen az Árpád-házi magyar királyok nagyszabású országszervező munkájának egyik részlete. Az élet s benne a település szigorú, raciónalis rendje, melyet a Koppány-nemzetség tervszerű bekerítése, útvédő telepek létesítése s a foglalkozási ágak szerinti csoportok telepítése eléggé jellemeznek, a várszervezet homlása következtében a XIII. században fokozatosan meglazult és mind több és több

tere nyílt az egyéni érvényesülésnek. A királyi birtokok egy része egyházi és magánföldesurak kezére került adományképen (nyilván így szerezte falvait a Salamon-nemzetség is); a váruradalom előkelő tisztviselői, sőt élelmesebb szolgák is nemességet kaptak, s így falvaikkal, földjeikkel is szabadon rendelkezhettek. A királvi megyék nagy összefogó, fegyvelmező életkeretei ezzel széthullottak; kisebb-nagyobb birtokcsoportok, nem egyszer egyes falvak is önálló egységekké alakultak s elindult mindegyik a maga külön útján.¹¹ A települést ezután, a természeti adottságok és a gazdasági érdekek továbbra is érvényesülő logikája mellett, nem egyetlen központi akarat, hanem sok, egymást gyakran keresztező egyéni kezdeményezés irányítja. Somorja gazdasági fellendülése a XIII. században a déli útvonalra tereli a forgalmat, arccal errefelé fordul az egész szigetvilág, melynek pionirjai egyre-másra alapítják az új falvakat s végleg elkülönülnek az ikerfalvak is. A középkor végére így kialakul a Csallóköz települési képe, mely alapjaiban azóta sem változott.

A Csallóköz középkori telepeseinek etnikumát a helynevekből még akkor is meg lehetne állapítani, ha az írott történeti források nem adnának erre vonatkozólag (a helynevek tanúságával egyébként teljesen megegyező) felvilágosítást. A komárommegyei sáv két elszigetelt szláv eredetű helyneve eltűnik a magyar típusú és eredetű helynevek tömegében, a szláv szórványok beolvadása aligha vehetett néhány generációnál több időt igénybe. Ettől kezdve a Csallóközben a XVIII. századi néhány szlovák telepésig, majd ezek gyors felszívódása után az első világháborút követő szlovák bevándorlásig szláv népesség nem élt. A padányi besenyők egy ideig őrizték nyelvüket, bizonyosság erre a Bögellő török helységnev. a középkor végét azonban már mint magyarok érték meg. Egvedül a nyugati német tömb tudott kilenc évszázadon át fennmaradni, de a párhuzamos helynevekből is észlelhető magyar környezet hatására nyelvi asszimilálódásuk már korán megindult. Ez a folyamat, melynek egyes fokozatait a népesség-összeírások kitűnően szemléltetik, a XIX. században már a végéhez közeledett.

¹¹ A XIII. századi társadalmi differenciálódásra vonatkozólag tanulságos részletek olvashatók Bartal Aurél: *A csallóközi Karcsák és a Karcsaiak a középkorban*. Bp. 1941. c., nem egyenletes értékű könyvében.

ADATTÁR.

A számozások megegyeznek a térkép számozásával.

Rövidítések.

- CA = Codex Arpadianus Continuatus. Wenzel: Árpádkori Új Okmánytár.
 CDA = Codex Diplomaticus Andegavensis. Anjoukori Okmánytár.
 CDP = Codex Diplomaticus Patrius. Hazai Okmánytár.
 F = Fejér: Codex Diplomaticus.
 HO = Hazai Oklevéltár.
 MES = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.
 Chr. = chronológiai meghatározás.
 e. = eleje.
 en. = egyes szám nominativusban.
 Et. = etimológiai meghatározás.
 fn. = foglalkozásnév.
 hn. = helynév.
 k. = közepe.
 m. = magyar.
 n. = német.
 ph. = párhuzamos.
 sz. = század.
 szn. = személynév.
 T. = tipológiai meghatározás.
 tn. = többes nominativusban.

1. *Vereknye ~ Frattendorf* (Fragendorf, Wrackendorf). Iobagio castri de Werekne (1279. CA. IV. 206) Vretendorf (1410. F. X-5. 37). *Et.* szláv (?) szn. Vvrkyna. *T.* m-n. ph. hn.: szn. en. ~ szn. + dorf. *Chr.* XII. sz.: v ~ f m-n. hangmegfelelés.
2. *Szunyogdi ~ Mückendorf*. Zunyugd archiepiscopi (1341. MES III. 388) *Et.* m. „szunyog“ + d rag ~ n. „mücke“ + dorf. *T.* m-n. ph. hn. állatnévből.
3. *Püspöki ~ Bischdorf*. Villicus de villa Puspuk (1256. CDP. III. 19). Pyspiky archiepiscopi (1338. CDA. III. 500). *Et.* m. „püspök“ + i rag ~ n. „bischof“ + „dorf“. *T.* m-n. ph. hn.: fn. + i ~ fn. + dorf. *Chr.* XI. sz. k. XIII. sz. e.
4. *Pruk* (Dunahidas). Pruk (1283. CA. XII. 408). Pruk [regis] (1335. F. VIII-4. 50). *Et.* n. „brücke“. *T.* n. földrajzi név.
5. *Hideghét ~ Gaadendorf*. Vtieth, Magyarheth (1283. CA. V. 225). Dominus et populi de Heeth (1299. CA. XII. 408). Hydegheth (1338. CDA. III. 499). *Et.* Hét szn. és különböző m. jelzők: „uti“, „magyar“, „hideg“ ~ n. gaden „egyszobás ház“ + dorf. *T.* m-n. kettős hn.: szn. en. ~ épületre vonatkozó név. *Chr.* X-XII. sz.
6. *Éberhárd ~ Ebersdorf*. Ybrehart [regis] (1209. F. III-1. 73). Ebersdorf (1410. F. X-5. 38). *Et.* n. szn. Eberhard. *T.* m-n. ph. hn.: szn. en. ~ szn. + dorf. *Chr.* XI-XII. sz.
7. *Fél ~ Feilendorf*. Udvoznici de Feel (1250. HO. 18). *Et.* Fél szn. *T.* m-n. ph. hn.: szn. en. ~ szn. + dorf. *Chr.* XI. sz.: m-n. hangmegfelelés: é ~ ei.
8. *Csölle ~ Waltersdorf* (Alsó- és Felső-). Churle nobilium de Okoly (1274. CA. IV. 39). *Et.* Csölle > Csölle szn. ~ Walter n. szn. *T.* m-n. kettős hn.: szn. en. ~ szn. + dorf. *Chr.* X-XII. sz.
9. *Misér ~ Mischdorf*. Mysser (1283. CA. XII. 408). Hospites de Miser (1293. CA. V. 86). *Et.* Misér szn. *T.* m-n. ph. hn.: szn. en. ~ szn. + dorf. *Chr.* X-XII. sz.
10. *Dénesd ~ Schildern*. Dyonis abbatis (1258. CA. II. 307). *Et.* keresztény szn. ~ n. fn. schilder. *T.* m-n. kettős hn.: szn. en. ~ fn. tn. *Chr.* XI-XII. sz.: keresztény név.

11. *Torcs ~ Tratschendorf* (Dachsendorf). Torch [regis] (1294. CA. V. 102). *Et.* Tares m. szn. *T.* m-n. ph. hn.: szn. en. ~ szn. + dorf. *Chr.* X–XII. sz.
12. *Szemet ~ Semeldorf*. [Nobilis] de Scemet (1288. CA. IV. 329). *Et.* m. szn. Szemet. *T.* m-n. ph. hn.: szn. en. ~ szn. + dorf. *Chr.* X–XII. sz.
13. *Gutor ~ Guttern*. [Nobilis] de Guttur (1287. F. V–3. 343). *Et. T. Chr.* ismeretlen.
14. *Szenterzsébet ~ Sankt Elisabeth*. Villa Merch (1365. Békefi: A pilisi apátság I. 353). A mai név a XVII. sz. forrásokban bukkan fel. *Et.* Mercs szn. és m-n. szentnév. *T.* m-n. ph. hn. szn. en., majd a templom védőszentjének neve. *Chr.* 1200 k.: szn. en. és védőszent-név váltakozás.
15. *Csütörtök ~ Loipersdorf*. Cheturtukheil [castri] (1254. Békefi: A pilisi apátság I. 317.), villa Lypoldi seu Chuturtuk (1338. CDA. III. 456). *Et.* m. csütörtök + hely ~ Leopold szn. *T.* m-n. kettős hn.: vásárhely név ~ szn. + dorf. *Chr.* bizonytalan.
16. *Somorja ~ Sommerein*. Ecclesia Sancte Marie (1237. CA. VII. 48). Terra populosa Zenthmaria [regis] (1287. F. V–3. 343). *Et.* m. Szentmária ~ n. Sankt Marien. A mai m. alak n. eredetű. *T.* templom védőszentje neve. *Chr.* XIII. sz.
17. *Csölösztő ~ Kledern*. Chylistu [regis] (1287. F. V–3. 343). *Et.* m. Csölöszt putaknév + tö ~ a n. név eredete ismeretlen. *T.* m-n. kettős hn.: földrajzi név.
18. *Tejfalu ~ Milchdorf*. Villa Timothei (1237. CA. VII. 48). Theifalu, Villa Lactis Johannis de Gwrgetegh (1345. CDA. IV. 533). *Et.* Timotej keresztény szn., rövidítve Tej ~ n. milch, a m. név népetimológiája. *T.* m-n. kettős hn.: szn. + falva ~ utólagos fordítás. *Chr.* XIII. sz.
19. *Uzszor ~ Austern*. [Nobilis] de Vzür (1282. CA. IV. 244). *Et. T.* ismeretlen. *Chr.* XI. sz.: u ~ au m-n. hangmegfelelés.
20. + *Kürt*. Kurth [generationis Huntpazman] (1256. CDP. III. 19). *Et. T.* m. törzsnév. *Chr.* X. sz. k. – XI. sz. e.
21. *Vök*. Welk capituli Posoniensis (1277. CA. IV. 82). *Et.* szláv szn.: Vlk. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
22. *Madarász*. Madaraz [nobilium de Hudi] (1333. Zichy-okmánytár I. 417). *Et.* m. fn. *T.* m. fn. en. *Chr.* XI–XII. sz.
23. *Csákány ~ Knitteldorf* (Kleiterdorf). Chakan abbatis de Plys (1254. Békefi: A pilisi apátság I. 317). *Et.* Csákány szn. ~ n. knüttel. *T.* m-n. kettős hn.: m. szn. en. ~ eszköz neve + dorf. A német név talán a magyar név utólagos fordítása. *Chr.* XI–XII. sz.
24. *Jányok* (Alsó- és Felső-). Iobagio castri de Janok (1287. CA. III. 357). *Et.* Jányok szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
25. *Magyar* (Kis- és Nagy-) ~ *Magendorf* (Klein- és Gross-). Castrenses de Mager (1237. CA. III. 48). *Et.* magyar népnév. *T.* m-n. ph. hn.: népnév en. ~ népnév + dorf. *Chr.* X–XII. sz.
26. *Csenke*. Középkori adat hiányzik. *Et.* Csenke szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
27. *Gomba*. [Nobilis] de Gumba (1298. CA. X. 319). *Et.* m. < szláv gomba *T.* m. növénynév.
28. *Olgya*. Iobagio castri de Ovgu (1251. CA. II. 222). *Et.* Ougya szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
29. *Illésháza*. Illesvata (1411. Eszterházy-oklevéltár 40). *Et.* Illés keresztény szn. *T.* m. szn. + háza. V. 6. 32. sz. *Chr.* 1200 után.
30. *Tonkháza*. [Nobilis] de Tonkhaza (1435. Pozsony vármegye 121). *Et.* Tonk szn. *T.* m. szn. + háza. *Chr.* 1200 után.
31. *Szentpéter*. Középkori adat hiányzik. *Et.* m. szentnév. *T.* m. templom. védőszentjének neve. *Chr.* XIII. sz.

32. *Vata* (Vajas- és Bél-). Generatio Salomon qui fuissent in Watha et in Salomon... Salomonwatha, Belwatha, Watha, Beil (1239. CA. VII. 84–85). *Et.* Három különböző hn.: 1. Salomon keresztény szn., 2. Vata m. szn., 3. Bél m. szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* I. XI–XII. sz. 2–3. X–XII. sz.
33. *Beke*. Beke comitis Buken dg. Huntpaznan (1260. CA. VII. 535). *Et.* Beke m. szn. (? < Benedek). *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
34. *Paka*. (Nagy-, Kis- és Csukár-). Udornici de Paka (1250. HO. 18). Terra ville Paka de Chukar (1275. HO. 71). *Et.* Paka szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
35. *Sámód*. Castrenses de villa Samud (1237. CA. VII. 48). *Et.* Samu keresztény szn. + *d* rag. *T.* m. szn. en. *Chr.* XI–XII. sz.
36. *Bucsuháza*. Nobilis de Wulehusamul (1390. Békefi: A pilisi apátság I. 381). *Et.* Bulesu m. szn. *T.* m. szn. en. később szn. + háza. *Chr.* XIII. sz. e.
37. *Királyfia*. Nobilis de Kyralyfaia (1365. Békefi: A pilisi apátság I. 353). *Et.* m. királyfia. *T.* m. fn. en. *Chr.* XI–XII. sz.
38. *Bácsfa*. Iobagio Strigoniensis ecclesie de villa Boeh (1328. MES. III. 123). *Et.* Bács m. szn. *T.* m. szn. - falva. *Chr.* 1200 után.
39. *Szentgyörgyur*. Ecclesia Sancti Georgii (1237. CA. VII. 48). *Et.* szentnév. *T.* m. templom védőszentje. *Chr.* XIII. sz.
40. *Doborguz*. Castrenses de Dobroguz (1237. CA. VII. 48). *Et.* Dobrogost szláv szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
41. *Vajka*. Woyka (1256. CDP. III. 20). Vayka archiepiscopi (1357. CDA. VI. 586). *Et.* Vojka szláv szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
42. *Keszölcs*. Kezthelch capituli Strigoniensis (1297. F. VI–1. 308). *Et.* m. < szláv keszölce „savas víz“ + m. *s* rag. *T.* m. földrajzi név.
43. *Szentandrás*. [Nobilis] de Sancto Andrea (1309. CDA. I. 169). *Et.* „szent-név“. *T.* m. templom védőszentjének neve. *Chr.* XIII. sz.
44. *Szarva* (Nagy-). Udornici de Zerva (1250. HO. 18). *Et.* Szarva szn.? *T.* *Chr.* bizonytalan.
45. *Tárnok*. Tarnuk [regis] (1275. HO. 71). *Et.* m. < szláv tárnok. *T.* m. fn. en. *Chr.* XI–XII. sz.
46. *Sárosfa*. Villa regalis Sarosfalua (1397. F. X–2. 532). *Et.* m. sáros. *T.* m. összetett hn. *Chr.* 1200 után.
47. *Macháza*. Középkori adat hiányzik. *Et.* Mac. szn. *T.* m. szn. + háza. *Chr.* 1200 után.
48. *Lég* (Nagy- és Kis-). Legu (1239. CA. VII. 85). Udornici de Leeg (1250. HO. 18). *Et.* Lég szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
49. *Szász*. Castrenses de Zaz (1274. F. V–2. 190). *Et.* Szász szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
50. *Patony* (Elő-, Lögér-, Benke-, Csécsény-, Diós-, Förgő-). Udornici de Potun et de alia villa Potun (1250. HO. 18). *Et.* Patony szn. *T.* n. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
51. *Szentmihályfa*. Zentmihalfalwa Petri de Sarosfalwa (1462. Teleki: Hunyadiak kora XI. 30). *Et.* szentnév. *T.* m. templom védőszentje neve + falva. *Chr.* 1200 után.
52. *Cséfa*. [Nobilis] de Chefalua (1364. F. IX–7. 229). *Et.* Csé szn. *T.* m. szn. falva. *Chr.* 1200 után.
53. *Csöntőfa*. Villa regalis Chentefalwa (1466. Teleki: Hunyadiak kora XI. 188). *Et.* Csente szn. *T.* m. szn. + falva. *Chr.* 1200 után.
54. *Kisfalud*. Nobiles de Kisfalud alio nomine Kispotun (1469. Bartal: A Csallóközi Karesák 95). *Et.* m. kis + falud. V. ö. 50. sz. *T.* m. földrajzi név.
55. *Pósa*. Possessio regalis Posafalva (1423. Teleki: Hunyadiak kora VI–I. 199). *Et.* Pósa szn. *T.* m. szn. + falva. *Chr.* 1200 után.

56. *Budafa* (Nagy- és Kis-). Budafalua filii comitis vduarnicorum (1274. F. V—2. 211). *Et.* Buda szn. *T.* m. szn. + falva. *Chr.* 1200 után.
57. *Gelle* (Egyház- és Ó-). Udvornici de Gala (1250. HO. 18). *Et.* Gelle szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
58. *Beketfa*. Possessio regalis Beketfalva (1423. Teleki: Hunyadiak kora VI—1. 192). *Et.* Beket szn. *T.* m. szn. + falva. *Chr.* 1200 után.
59. *Lucs* (Nagy- és Kis-). Udvornici de Luchey (1250. HO. 18). Zylosluche. Chugudluche, Bykeluche, superior Luche (1295. CA. V. 132). *Et.* Lucse szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
60. *Karcsa* (Egyházas-, Solymos-, Erdőhát-, Királyfia-, Etre-, Pinke-, Kulcsár-, Gönczöl-, Móroc- et Amadé-). Castrenses trium villarum Caracha (1240. CA. XI. 316). *Et.* Karcsa m. szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
61. *Süly*. Suul (1237. F. IX—3. 141). *Et.* m. állatnév vagy szn. *T.* ? m. szn. en. *Chr.* ? X—XII. sz.
62. *Bár* (Fel-). Baar ubi sex mansiones castrensium (1269. CA. VIII. 227). *Et.* Bár szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
63. *Bodak* (Nagy-). Bodak iobagionum udvornicorum (1330. Héderváry- oklevéltár I. 29). *Et.* ? Bodak szn. *T.* *Chr.* bizonytalan.
64. *Nádasd*. Udvornici de Nadast (1250. HO. 18). *Et.* m. nádas + *d* rag. *T.* m. földrajzi név.
65. *Dercsika*. Comes Vocum de Gursyka agazo regis (1256. CDP. III. 20). *Et.* György keresztény szn. + soka = faluja. *T.* m. szn. + soka. *Chr.* 1200 körül.
66. *Baka*. Udvornici de Baka (1274. F. V—2. 190). *Et.* Baka szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
67. + *Árpádsoka*. Terra castri Posoniensis Arpadsuka (1264. F. VII—1. 357). *Et.* Árpád m. szn. *T.* m. szn. + soka. *Chr.* 1200 körül.
68. *Bös*. Terra castri Zolgageur Bews (1264. CDP. VIII. 99). *Et.* Bös m. szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
69. *Várkony*. Varkun (1274. F. V—2. 190). *Et.* Várkony szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
70. *Nyék*. Nek villa Dwha (1256. CDP. III. 19). *Et.* *T.* m. törzsnév. *Chr.* X. sz. k. — XI. sz. e.
71. *Hodos*. Hodus (1298. HO. 165). *Et.* m. hód + *s* rag. *T.* m. állatnév.
72. *Abony* (Nemes- és Sik-). Castrenses trium villarum Oboni (1231. CA. XI. 316). Syke de inferiori Oboni (1298. HO. 165). *Et.* Abony szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
73. *Szerdahely*. Villicus regis de Syridahel (1256. CDP. III. 20). *Et.* m. < szláv szerda + hely. *T.* m. vásárhelynév.
74. *Tejed* (Ollé-, Lidér- és Elő-). Teyed (1231. CA. VI. 501). Udvornici de Teyed (1250. HO. 18). *Et.* m. tej + *d* rag. szn.? *T.* m.? szn. en. vagy földrajzi név. *Chr.*? X—XII. sz.
75. *Pódafa*. Podafalwa nobilium de Podaethe (1455. Pozsony vármegye 102). *Et.* Poda szn. *T.* m. szn. + falva. *Chr.* 1200 után.
76. *Csenkeszfa*. Chenkezfalua comitis Jacobi de Janok (1300. CA. XII. 663). *Et.* Csenkesz szn. *T.* m. szn. + falva. *Chr.* 1200 után.
- 76a. *Péterfa*. Terra Petri etiam Zorus vocata (1296. HO. 149). *Et.* Péter szn. *T.* m. szn. — falva. *Chr.* 1200 után.
77. *Ete*. (Hegybene- és Töbör-). Udvornici de Ete (1250. HO. 18). Udvornici de quinque villis Ethey (1268. CA. III. 180). *Et.* Ete m. szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X—XII. sz.
78. *Balázsfa*. Terra Blasy (1296. HO. 149). *Et.* Balázs szn. *T.* m. szn. + falva. *Chr.* 1200 után.

79. *Udvarnok* (Nagy- és Kis-). *Udvornici de Vduornuk* (1268. CA. III. 180). *Et. m.* < szláv *udvarnok*. *T. m. fn. en. Chr.* XI–XII. sz.
80. *Kúrt*. *Kuurth capituli Psoniensis* (1277. CA. IV. 82). *Et. T. m.* törzsnév. *Chr. X. sz. k. – XI. sz. e.*
81. *Tökés*. *Teukes nobilium* (1416. CDP. III. 300). *Et. m.* töke + *s* rag. *T. m.* földrajzi név.
82. *Vámos* (Felső-). *Vamus* (1268. MES. I. 556). *Et. m.* vám + *s* rag. *T. m.* földrajzi név.
83. *Vásárút*. *Vasarut [regis]* (1235. F. IX–1. 28). *Et. m.* vásár + út. *T. m.* földrajzi név.
84. *Nyárasd* (Alsó- és Felső-). *Villa Naryas* (1113. CDP. VIII. 3). *Terra episcopatus Nitriensis Nayras* (1291. MES. II. 282). *Et. m.* nyár + *s* és *d* rag. *T. m.* növénynév.
85. *Bár* (Al-). *Terra Baar* (1296. HO. 149). *Et. Bár szn. T. m. szn. en. Chr.* X–XII. sz.
86. *Mad*. *Dwha de villa Mod* (1256. CDP. III. 19). *Et. Mad. szn. T. m. szn. en. Chr.* X–XII. sz.
87. *Istál* (Al- és Fel-). *Tavernicus domini regis de Staul* (1256. CDP. III. 20). *Et. m.* < ? francia *staul* „istálló”. *T. Chr.* bizonytalan.
88. *Tönye*. *Welpret Zulgageuriensis de villa Tuuna* (1256. CDP. III. 20). *Et. Tönye szn. T. m. szn. en. Chr.* X–XII. sz.
89. *Padány*. *Primus Bissenus de Padan* (1256. CDP. III. 20). *Et. Padány szn. T. m. szn. en. Chr.* X–XII. sz.
90. *Bögellő*. Középkori adat nincs. *Et.* besenyő beγ „úr” + -illi rag. *T.* besenyő hn.
91. *Patás*. *Pothouch* (1268. MES. I. 556). *Et. Potus szn. T. m. szn. en. Chr.* X–XII. sz.
92. + *Für*. *Villa Fyur [castrum de Camarun]* (1268. MES. I. 556). *Et. m.* fürj, ? szn. *T. ? m. szn. en. Chr. ?* X–XII. sz.
93. *Nyárad*. *Nyarad* (1468. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 553). *Et. m.* nyár + *d* rag *T. m.* növénynév.
94. *Szap*. *Nobilis de Scap* (1256. CDP. III. 19). *Inferior Zopy de comitatu Iauriensi, superior Zopy de Chollokuz nobilium* (1289. CA. IV. 347). *Et. Szap. szn. T. m. szn. en. Chr.* X–XII. sz.
95. *Balony*. *Bolon ecclesie Jauriensis* (1252. CDP. VI. 74). *Et. ? Balony szn. T. Chr.* bizonytalan.
96. *Radvány*. *Villa Roduan populorum castrum Psoniensis et abbatis de Zubur* (1252. CDP. VI. 73). *Et. Radovan szláv szn. T. m. szn. en. Chr.* X–XII. sz.
97. + *Haraszt*. *Villa Horozt pertinet ad Camarun* (1268. Mes. I. 557). *Et. m.* haraszt. *T. m.* növénynév.
98. *Medve*. *Villa Medwe castrum Psoniensis* (1252. CDP. VI. 73). *Et. m.* < szláv *medve*, ? szn. *T. ? m. szn. en. Chr. ?* X–XII. sz.
99. *Kulcsod*. *Kulchud prepositi de Thuruch* (1252. CDP. VI. 73). *Et. m.* kulcs + *d* rag. *T. m.* földrajzi név.
100. *Izsap*. *Isop generationis Koppan* (1297. CDP. VI. 426). *Et. Izsóp keresz- ténny szn. T. m. szn. en. Chr.* XI–XII. sz.
101. *Megyer* (Nagy-). *Castrenses de Meger* (1268. MES. I. 556). *Et. T. m.* törzsnév. *Chr. X. sz. k. – XI. sz. e.*
102. + *Kulcsod*. *Culchud castrum Camarun* (1268. MES. I. 555). V. ö. 99. sz.
103. + *Lak*. *Laak nobilium* (1332. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 506). *Et. m.* lak. *T. m.* településnév. *Chr. X–XII. sz.*
104. *Fűss*. *Fyus abbatis* (1235. CA. II. 18). *Et. m.* füves. *T. m.* növénynév.
105. *Csicsó*. *Chychow castrum Camarun* (1268. MES. I. 557). *Et. Csicsó szn. T. m. szn. en. Chr.* X–XII. sz.

106. + *Erecstő*. Erechtu abbatis (1235. CA. II. 18). *Et* m. Erecs pataknev + tö. *T*. m. földrajzi név.
107. *Néma*. Nema abbatis (1235. CA. II. 18). *Et* Néma szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
108. + *Millértő*. Pratum abbatis Milartew (1216. CA. I. 139). Janus de Milartew de genere Cathpany (1247. CDP. III. 8). *Et* m. Millér pataknev + tö. *T*. m. földrajzi név.
109. + *Ronka*. Runka comitis de Kamarin (1216. CA. I. 139). *Et* *T*. bizonytalan.
110. + *Ásványtő*. Asvantv abbatis (1235. CA. 18). *Et* m. Ásvány pataknev + tö. *T*. m. földrajzi név.
111. *Szakállas* (Apáca-). Zalenchazakalus (1267. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 512). Zakalus ecclesie Sancte Marie (1280 k. CA. IX. 575). *Et* m. szakállas, szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
112. *Ekecs*. Ekech pertinent ad castrum (1268. MES. I. 556). *Et* Ekecs szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
113. + *Zsigárt*. Sygarth (1268. MES. I. 556). *Et* n. szn. Sieghart. *T*. m. szn. en. *Chr*. XI–XII. sz.
114. + *Berény*. Beryn (1268. MES. I. 556). *Et* Berény m. szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
115. *Szilas*. Nobilis de Zylas (1327. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 514). *Et* m. szil + s rag. *T*. m. növénynev.
116. *Szakállas* (Turi- és Lak-). Villa Zakalus et alia villa superior que etiam Zakalus nominatur pertinentes comitatui (1268. MES. I. 555–556). V. ö. III. sz.
117. *Bogya*. Bogha castrum (1268. MES. I. 555). *Et* Bogya szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
118. *Gellér* (Alsó- és Felső-). Guler castrum Zulugageriensis (1268. MES. I. 555). *Et* Gellér m. < n. szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
119. *Tany*. Thon castrensius (1268. MES. I. 556). *Et* Tany szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
120. *Lögör*. Lugur (1268. MES. I. 555). *Et* Ludger n. szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. XI–XII. sz.
121. *Ócsa*. Oucha pertinens ad castrum (1268. MES. I. 554). *Et* ? szláv oeca „juh“. *T*. szláv hn.
122. + *Samud*. Samud (1268. MES. I. 554). V. ö. 35. sz.
123. *Szántó*. Villa nomine Santho infra Wag . . . abbatis (1075. MES. I. 55). *Et* m. szántó. *T*. m. fn. en. *Chr*. XI. sz.
124. + *Cenéháza*. Terra Chene de genere Kathpan (1268. MES. I. 555). Chenehaza sub metis possessionis Ekle (1453. Teleki o. c. 497). *Et* Cene szn. *T*. m. szn. + háza. *Chr*. 1200 után.
125. + *Andrásháza*. Andoryashaza intra metas possessionis Ekly (1424. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 493). *Et* András keresztény szn. *T*. m. szn. + háza. *Chr*. 1200 után.
126. *Ekel*. Ekly (1229. CA. VI. 478). Villa Ekl generationis Koppan (1268. MES. I. 554). *Et* Ekel szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
127. *Keszi* (Nagy- és Kis-). Villa Bartholomei Kezu, alia villa Kezu que spectat Stephano (1268. MES. I. 556). *Et* *T*. m. törzsnév. *Chr*. X. sz. k. – XI. sz. e.
128. + *Vercstő*. Thomas de Werchtiw (1261. CA. VII. 15). *Et* m. Veres pataknev + tö. *T*. m. földrajzi név.
129. *Lél*. Leal, alia Leal (1247. CDP. III. 9). *Et* Lél m. szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.
130. *Ontopa*. Nobilis de Onthopa (1449. CDP. V. 246). *Et* Ontopa szn. *T*. m. szn. en. *Chr*. X–XII. sz.

131. *Aszód*. Portus in Also Azolth (1460. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 494). *Et.* h. aszó + d rag. *T.* m. földrajzi név.
132. *Guta*. Guta archiepiscopi (1268. MES. I. 555). *Et.* Guta szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
- 133–134. *Bálványszakállas*. Terra Balyan de genere Kathpan (1268. MES. I. 553). Zakalus Baliani de genere Katpan (1260. CDP. VI. 102). *Et.* Bályán szn. + Szakállas szn. V. ö. 116. sz.
135. *Keszegfalva*. Keszegfolwa [generationis Koppan] (1482. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 503). *Et.* Keszeg m. szn. *T.* m. szn. + falva. *Chr.* 1200 után.
136. *Megyerchs*. Megerch que sita est inter arundines (1268. MES. I. 558). *Et.* *T.* m. törzsnév + cs rag. *Chr.* X. sz. k. -- XI. sz. e.
137. *Örkény*. Vrkey castri (1268. MES. 553). *Et.* Örkény m. szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
138. *Aranyos*. Oronos castri Camarun, altera villa Oronos Zulgageuriensis (1268. MES. I. 553–554). *Et.* m. arany + s rag. *T.* m. földrajzi név.
139. *Bök*. Buk inferior (1387. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 496). *Et.* m. < szláv bükk. *T.* m. földrajzi név.
140. *Szentpál*. Ecclesia Sancti Pauli ubi sunt populi ecclesie Iauriensis (1268. MES. I. 553). *Et.* szentnév. *T.* m. templom védőszentjének neve. *Chr.* XIII. sz.
141. *Újfalu* (Örs-). Wrsuyfalu (1387. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 516). *Et.* m. új + falu. *T.* m. települési név.
142. *Vámostelek*. Wamustelek (1369. Teleki: Hunyadiak kora VIII–3. 516). *Et.* h. vám + s rag + telek. *T.* m. földrajzi név.
- 143–144. *Örs*. Vrs castro Camarun pertinens, populi archiepiscopi de altera villa Vrs (1268. MES. I. 552–553). *Et.* Örs m. szn. *T.* m. sz. en. *Chr.* X–XII. sz.
145. *Keszi*. Aldew de Kescew iobagio de Kamarun (1256. CDP. III. 20). V. ö. 127. sz.
146. *Szentandrás*. Villa Sancti Andree pertinens ad castrum Camarun (1268. MES. I. 552). *Et.* szentnév. *T.* m. templom védőszentje. *Chr.* XIII. sz.
147. *Bene*. Bene (1269. F. IV–3. 543). *Et.* Bene szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. század.
148. *Gadóc*. Gothouc [generationis Cathpan] (1247. MES. I. 370). *Et.* Gadóc szn. *T.* m. szn. en. *Chr.* X–XII. sz.
149. Kava. 150. Koppánmonostora. 151. Lovad. 152. Vas.

MAKKAI LÁSZLÓ

EGY ADAT LIPTÓ MEGYE KIALAKULÁSÁHOZ

A magyar történettudományban Liptó megye kialakulásával kapcsolatban mindmáig az a felfogás, hogy Liptó, Turóc és Árva megyék körülbelül 1339-ig Zólyom megye alkatrészei voltak, és hatalmas királyi birtokkomplexumként a zólyomi megyésispán hatásköre alá tartoztak.¹ Vajon a szlovák történetirodalom e kérdésben más álláspontot foglal-e el, megfelelő forrásmunkák hiányában eldönteni nem tudom.

Nemrégiben azonban Sopron város levéltárának a városi múzeum állományából IV. Béla királynak egy 1249-ből származó, eddig kiadatlan oklevele jutott birtokába, melynek szövege alkalmas arra, hogy legalább Liptó megyére nézve ezt az eddig vallott felfogást módosítsuk és Liptó megye kialakulását csaknem egy-évszázaddal korábbra tegyük.

Az oklevél regesztája és szövege így hangzik:

1249 júl. 23. IV. Béla király a nyitrai megyei Rachic földért, melyet Máté mesternek adományozott, Tamás liptói ispánt és testvéreit a nógrádmegyei Aszár birtokával kárpótolja.

Bela dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanieque rex omnibus Christi fidelibus salutem in omnium salvatore. Circumspectio regum nobilis sic cavet subditorum iniuriis, ut in negociis eorum quibuslibet iuris et equitatis tramitem non excedat. Proinde ad universorum tam presentium quam posterorum noticiam harum serie volumus pervenire, quod cum Thomas comes de Lypto et Madach ac Thobias, uterini fratres sui, quandam terram Rachic nomine in comitatu Nitriensi sitam, super quam aliquando fuerant due ville, ex donatione patris nostri felicis recordationis Andree regis, meritis eorum poscentibus, possedissent. Quia tamen eadem terra Rachic difecto et fideli nostro Matheo magistro bone memorie placuit habenda, idem nostre celsitudini supplicavit humiliter et instantur, ut ipsam sibi conferre ex benignitate nostre gratie dignaremur, cuius petitionibus acquiescentes de bona voluntate prefati Thome et fratrum

¹ L. erre nézve Szentpétery: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. kötet 411. l.-on közölteket.

[illegible]

suorum predictorum dicta terra ab eis recepta Matheo magistro contulimus perpetuo possidendam. In concambium autem memorate terre Rachic alias terras scilicet Azlar nomine in comitatu Neugradiensi, que quondam fuerat vdwornicorum nostrorum et quandam particulam castrensium equivalentes ipsorum terre in omnibus eidem Thome et fratribus suis per Mikou comitem de Zolum. fidelem nostrum. sub eisdem metis et terminis. sicut ipsas dictum castrum dinoscitur possedissee. fecimus assignari adicientes. quod eodem. cum terre vdwornicorum fuerint et castrensium. ne ipsi vel eorum posteritates pretextu ipsarum terrarum conditione inferiori contrahere valeant tempore successivo in conditione eorum. qua nobis esse obnoxii dinoscuntur. ipsos volumus et decernimus remanere. presertim cum bonum statum subditorum nostrorum non solum inviolabilem observare. verum etiam in melius mutare favore regio affectemus. Ut autem predictarum terrarum concambium robur optineat firmitatis perpetue. nec processu temporis possit in irritum revocari. predictis Thome et fratribus suis Madaeh et Thoby presentes concessimus litteras et heredibus eorum heredumque successoribus sigilli nostri duplicis munimine roboratas. Datum anno incarnationis dominice millesimo CC^o XL° nono. decimo Kalendas Augusti. regni autem nostri anno quartodecimo.

Jelzése: Sopron város levéltára, Dl. 3692.

Eredeti oklevél 39,5 × 24,4 cm nagyságú. mindkét oldalán jól kidolgozott hártván. mely már kopott és meglehetősen gyűrődött. a nélkül. hogy a szöveg kiolvasása nehézségbe ütköznék. A 24,4 cm-es. magasság a plicatura lefejtésével állott elő. különben 21 cm lenne a magasság. illetve a szélesség. Az arany-sárga és szürkésbarnaszínű nyers selyemfonálon lefüggő kettős királyi pecsét ma már nincs meg. Az alsó hártvafelhajtáson alig 1 mm nagyságú. két szövből álló kurzív betűs feljegyzést láthatunk. de ez annyira elmosódott. hogy nem sikerült kiolvasni. csak valószínűnek tartom. hogy itt az 1245 óta szokásos napi dátum feljegyzésével állunk szemben.²

Abból a célból. hogy az oklevél íróját meg lehessen állapítani. mellékelten közlöm ez oklevél fényképmásolatát.

Ez az eddig teljesen ismeretlen oklevél két szempontból nagyjelentőségű: 1. Szentpétery: az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke című alapvető munkája után az 1270. év előtti időből ismeretlen királyi oklevelet találni bizony ritkaság és történelmi ismereteinkre nézve mindenképen nagy nyereség még akkor is. ha egybíránt az oklevél szövege nem sokatmondó. 2. Ebben az esetben azonban a szövegi rész meglepetést jelent számunkra. Az alábbiakban éppen azzal kívánok röviden foglalkozni. hogy ez a megállapításom mennyiben felel meg a valóságnak.

Az oklevélben szereplő személynevek nem ismeretlenek előttünk: Rodun fia *Tamás*, *Madács* és *Tóbiás* a tatárjárás folyamán

² Hajnal István: IV. Béla király kancelláriájáról. (Turul 1914. 10—11. l.)

szerzett érdemeikért 1250-ben IV. Béla királytól birtokmegegyezésben részesültek.³

Máté mestert, ki ez oklevél írása idején, 1249-ben már nem volt az élők között és ezért van „bone memorie“-nek említve, azonosnak tekintem Szentpétery i. m.-ben 1706. szám alatt említéssel.

Mikó zólyomi ispán ebből az időből annyiszor szerepel, hogy vele közelebből nem kívánok foglalkozni.

Ezzel szemben a nógrádmegyei *Azlar* nevű föld, mely részben a királyi udvarnokok és részben a királyi várjobbágyságok birtokában volt, ma már nem létező, ismeretlen helynév. Csánki sem tud róla,⁴ míg a nyitrai megyei *Rachic* nevű föld, melynek területén valamikor két falu is állott, azonos lesz Raecicz, másként Rákos-völgy, a nyitrai járási járásban fekvő kisközséggel.

Legfeltűnőbb *Tamás* tisztsége, ki *liptói ispánnak* van említve és mint ilyen a legelső, akit ismerünk. Bizonyos, hogy nem gondolhatunk curialis comes-re, hiszen egyenrangú félként szerepel Mikó zólyomi ispán mellett. Így tehát az eddigi megállapításokat, legalább Liptó megyére nézve, megdőltnek kell tekintenünk, hogy t. i. Liptónak Zólyomtól való elszakadása csak 1339-ben történt volna és ezért anakronizmus lenne 1339 előtt liptói comes-ről beszélni!

Vajjon Liptó megyének ez a kétségtelen különválása az ú. n. zólyomi „komplexum“-ból a Szentpétery i. m.-ben 1344. és 1449. sorszámok alatt felsorolt lípesei és hibbei oklevelek hitelességét mennyiben érinti vagy befolyásolja, annak eldöntése nem ránk tartozik, de annyi bizonyos, hogy az 1249 után más oklevelekben előforduló „comes de Lypto“ kifejezést anakronisztikusnak mondani nem lehet és ilyen „belső ok“ alapján egyetlen oklevél hitelességét sem lehet kérdésessé tenni!

A magyar társadalomtörténet szempontjából is jellemző esettel állunk szemben, melyet érdemes szótartoznunk. Nehogy a királyi udvarnokok és a nógrádi várjobbágyságok s utódaik vissza követeljék az eredetileg az ő birtokukban lévő *Azlar*-t mostani jogos tulajdonosaitól és így azt ismét alacsonyabb állapotba hozzák, mint amilyen állapotra van most az kötelezve a királlyal szemben, ezért volt szükség arra, hogy a már korábban végrehajtott birtokcseré királyi oklevélbe foglaltassék, tehát egy nemesi birtok természete és jellege van biztosítva ezzel az oklevéllel az alacsonyabb rangú várjobbágyságok és királyi udvarnokok birtokával szemben.

Végezetül néhány szóval meg kívánok emlékezni arról, amit ez oklevél eddigi sorsáról sikerült kiderítenem.

³ L. Szentpétery i. m. 930. számot és továbbmenőleg ide sorozhatjuk a 937. számot is.

⁴ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. 87--120. l.

Ez az oklevél Paur Iván ajándékából került a sopronmegyei múzeum tulajdonába, Paur Iván pedig, miként az oklevél hátlapján olvasható kékceruza feljegyzésből látjuk, még 1879-ben szerezte meg. A sopronmegyei múzeumot Paur Iván alapította meg 1885-ben, saját gyűjteményének felajánlásával és 1886-ban meg is nyílt Sopronban az ú. n. kisvármegyeházban. Itt került kiállításra ez oklevél is. Innét származnak a rajzszegek rozsdás nyomai és ezzel függ össze az is, hogy ez oklevél írását a nap kissé megfakította.

Paur Iván halála után a két múzeum: a városi és a vármegyei 1896-ban egyesültek, 1898 óta pedig mindkét múzeum a mai városháza II. emeleti helyiségében nyert elhelyezést, de ekkor már a mi oklevelünk nem volt kiállítva, később sem, mikor a múzeum 1913-ban új épületébe költözött, hanem elrejtve maradt a múzeum idei megnyitásáig, amikor észrevettem és a levéltárba átkértem, ami meg is történt.

A levéltár ilyenformán összesen 5 db. középkori oklevéllel gazdagodott, közülük négyet még Paur Iván közzétett a Hazai Okmánytárban, ez a legrégebbi oklevél azonban, hogyan, hogyan nem, elkerülte a kiadást és ismeretlen maradt egészen mostanáig, holott régiségénél és értékes tartalmánál fogva megérdemelte volna, hogy már korábban közkinccsé váljék.

Talán nem túlzok, ha az oklevelet Liptó megye kialakulására nézve döntő bizonyítékúnak tekintem.

HÁZI JENŐ

MEZŐGAZDASÁGUNK ÉS AZ AGRÁRSZAKIRODALOM A XVIII. SZÁZADBAN

Mikes Kelemen, az ifjúság neveléséről elmélkedve, 1725 tavaszán egyik levelében keserű hangon állapítja meg, hogy a magyar ifjak hosszú évek iskolázása után csak a deák nyelvben való jártasságot szerzik meg, de a „gazdaságban olyan tudatlanok, mint mások”. Tanultságuknak így sem ők, sem az ország nem veszi hasznát. *Mikes* azt ajánlja, hogy életében mindenki fordítson le magyarra egy latin-nyelvű szakkönyvet.¹

A XVIII. század utolsó évtizedének küszöbén *Decsy Sámuel*, a bécsi Magyar Kurir nagyműveltségű szerkesztője — aki maga is összeállított egy gazdasági munkát² —, a „Pannónia Féniksz” c. művében szintén a magyar nemesség gazdaságbeli járatlansága miatt panaszkodik. Rámutat arra, hogy Német- és Franciaország azért tud nagyszámú lakosságot eltartani, mert ott okszerűen gazdálkodnak és a legjobb gazdasági könyveket német és francia nyelven írják. A berlini, a svájci és a szentpétervári tudós társaságok nagy gondot fordítanak a földművelés és az állattenyésztés körébe vágó művek kiadására. A magyar nemes azonban nem tudja elolvasni ezeket a munkákat, mert mindig csak latinul tanult. Pedig az idegennyelvű szakmunkák alapján jobban érthetne a gazdálkodáshoz. Így azután bő esztendőben nem tud mit csinálni termésével, soha sincs pénze, terményeit elkótyavetyéli és tisztartói könnyen becsapják. *Decsy* az egész oktatás korszerűsítésével kívánna segíteni ezen a helyzeten.³

Mikes és *Decsy* megállapításai annyiban teljesen helytállóak, hogy a XVII. század második felétől kezdve Európaszerte újításokat vezettek be a gazdasági életbe. Ezek az újítások szorosan összefüggtek a nagybirtokokon kialakuló majorgazdálkodási rendszerrel, illetve azzal, hogy mind a nagybirtokos osztály, mind az államhatalom a földbirtokból származó jövedelmek fokozására törekedett. A gazdasági újítások a következők voltak: a terményváltó gazdasági rendszer bevezetése, takarmánynövények termesztése, az ezzel összefüggő istál-

¹ Az 1725. június 11-én kelt 62. levél. — *Mikes* gazdasági érdeklődését mutatja, hogy az 1725. április 22-én kelt 60. levelében a selvetenyésztésnek Erdélyben történő meghonosításáról ír.

² A mezei gazdaságot tárgyzó jegyzések c. műve, amelyet Póntzél Dániel-lel írt. Bécsben 1801/2-ben jelent meg.

³ V. ö. *Kornis Gy.*: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Budapest 1927. I. k. 117. l.

lőző állattenyésztés meghonosítása, valamint az ipari növények meggyökereztetése (ideértve az eperfák ültetése révén a selyemtenyésztést is). Közülük a legjelentősebb s a gazdasági életben valóságos forradalmi jelentőségű volt a *terményváltó gazdasági rendszer* bevezetése, amely a középkor századai óta uralkodó háromnyomásos gazdasági rendszer végét jelentette. Ez az újítás Németalföldről indult ki és Anglián s Franciaországon keresztül érkezett vissza a német birodalom területére.⁴

Ausztria földesurai az 1770-es években *Schubart Keresztély János*nak a szászországi Würchwitzben 1769-ben létesített mintagazdaságára küldik ki alkalmazottaikat. Schubart e mintabirtokán bevezetett lóheretermesztés, istállózás és terményváltó gazdasági rendszer így néhány esztendő alatt Cseh- és Morvaországban, valamint az osztrák főhercegségben számos követőre talált. Az a másfélezernél több osztrák kiskazda pedig, akik szintén meghonosították birtokaikon Schubart gazdasági rendszerét, Schubart nyomtatásban megjelent munkái alapján gazdálkodott.⁵

A gazdasági újítások Európaszerte ugyanis nemcsak autopszis, hanem az irodalom, a gazdasági egyesületek működése és az oktatás révén is elterjedtek. Általában a gazdasági újításokat a XVII–XVIII. században tekintélyes gazdasági irodalom előzte meg. Eredeti munkák és fordítások, enciklopédiák, folyóiratok és monográfiák egész sora jelent meg, amelyek az állattenyésztést, a növénytermelést, a mezőgazdasági kémiát és az egész gazdasági élet ökonómiáját tárgyalták. Németországban a XVII. században egy ú. n. „házigazda” irodalom fejlődött ki. Ezekben a művekben vegyesen találunk utasításokat a kenyér és más ételek elkészítésére, különböző orvosi tanácsokat s vallási és erkölcsi kérdések magyarázatát; a mezőgazdasági előírások mellett latin auktorokból vett idézeteket és történeti elbeszéléseket is tartalmaznak. A XVIII. század folyamán azután Németországban tervszerű és jövedelmezőbb gazdálkodásra vezető útmutatások egész sora jelenik meg.⁶

Dublinban 1736-ban alakul meg az első gazdasági egyesület, amelyet hosszú sorban követnek más országokban is hasonló alakulások. Egy magyar gazdasági író szerint ezek használták a legtöbbet a mezőgazdasági fejlődés ügyének. Az uralkodók azonban nem elégedtek meg a magánosok kezdeményezéseivel, hanem az egyetemeken mezőgazdaságtani tanszökeket is szerveztek, így elsőnek Frigyes Vilmos 1727-ben a hallei és frankfurti egyetemen.⁷

Ha e tényeket összehasonlítjuk a magyarországi helyzettel, Deesy panaszát teljesen jogosultnak találjuk. Magyarországon Mária Terézia kezdeményezésein, a rövidéletű gazdasági egyesületeken kívül hasonló átalakulásról nem tudunk. *Tessedik Sámuel* szarvasi mintagazdaságán kívül a terményváltó gazdasági rendszer majdnem teljesen ismeretlen volt, még az istállózó állattenyésztésről is csak szórványos adataink vannak. A magyar paraszt gazdálkodá-

⁴ Kulischer, J.: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. II. München und Berlin 1929. 38. skk. 1.

⁵ Wurzbach, C.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich című szava alatt olvasható adatok alapján.

⁶ Kulischer i. m. 38. és 43. l.

⁷ Mitterpacher, L.: Elementa rei rusticae. Budae 1816². Tomus II. IX. skk. 1.

sáról az 1780-as években Tessedik által rajzolt kép pedig igen szomorú.⁸

A kérdés már most az: vajjon ez az elmaradottság tisztán és kizárólag az egyoldalú nyelvismerettel magyarázható-e, vagyis a magyarság ezeknek a gazdasági újításoknak lényegét és fontosságát csakugyan a latinnyelvű művelődés következtében nem tudta-e megismerni?

Ha a magyarországi gazdasági irodalmat csak futólag is áttekintjük, akkor első pillanatra megállapíthatjuk, hogy Mikes és Deesy állításai a gazdasági irodalom hiányát illetően, alaptalanok. Magyarországon ugyanis nemcsak a XVIII., de már a XVII. században is jelentek meg gazdasági szakmunkák. Ezek közül azonban a német nyelvűek csak az újonnan települt lakossághoz, valamint a városok polgáraihoz szóltak s így nem voltak alkalmasak arra, hogy a gazdasági újításokat a magyar föld széles néprétegeivel megismertessék, ilyen tekintetben csak a latin és magyar nyelven írottak jöhetnek figyelembe.

Azt mondtuk, hogy a gazdasági újítások lényege a terményváltó gazdasági rendszer meggyökerezetéséből, a takarmány- és ipari növények meghonosításából állott. A következőkben átvizsgáljuk a Magyarországon e korban megjelent gazdasági munkákat abból a szempontból, vajjon mennyiben adtak tért az újításoknak és a reformeszméknek s alkalmasak lettek volna-e a magyar gazdasági élet előbbrevitelére?

Már 1662-ben Nagyszombatban napvilágot látott egy 72 lapos kis könyv, melynek szerzője minden szerénységgel nélkül állíthatta magáról, hogy magyar nyelven elsőnek ír gazdasági munkát. *Lippay János* jezsuita atya *Calendarium oeconomicum perpetuum*-ja a korabeli külföldi munkákhoz hasonlóan hónapról-hónapra írja elő a gazdasági teendőket, felsorolva a gazdasági élet egyes mozzanataihoz fűződő néphiedelmeket is. A kis füzet a XVIII. században is közkezen forgott, hiszen 1721-ben Kassán és 1753-ban pedig Győrött adták ki újból. Már e kis füzetben is találunk olyan utasításokat, amelyek azt mutatják, hogy Lippay a saját kora gazdasági életében jelentkező hibákat észrevette s azokat kiküszöböltetni igyekezett. Így azt tanácsolja, hogy Szent György napja után a juhokat nem szabad többé legeltetni, mert a zsenge fű nem tud megerősödni. Hasonló célt — a jó szénatermést — akar elérni az az előírása, hogy áprilistól augusztus közepéig egy délnél és egy éjnél hosszabb ideig egyazon helyen ne legeltessenek. — S 120 évvel később Tessedik a miatt panaszkodik, hogy a legelők évről-évre rosszabbodnak „mivel a legjobb maglófüvek a mindenkor rajta legelő marha által, alighogy a földből kibújnak, azonnal felragatnak”. Szent György napja után is legeltetnek — panaszolja — s a gyengén sarjadó fű nem tud megerősödni.⁹

*Lyczey János*nak 1707-ben és 1713-ban megjelent *Iter oeconomicum*-ja csupán az *urbariumok*, összeírások és uradalmi leltárak készítéséhez akart segédkönyvül szolgálni, mégis szintén tartalmaz figyelmenreméltó megállapításokat. Így megemlíti, hogy a többszöri szántás kedvezően befolyásolja a terméshozamot s hogy az uradalmak

⁸ Tessedik, S.: A parasztember Magyarországon. Pécs 1786. 120. skk. 1.

⁹ U. o. 120. l.

összeírásánál meg kell állapítani, vajjon az uradalom gazdasági üzemében a háromnyomásos gazdasági rendszer szerint dolgoznak-e és szükség van-e a trágyázásra. Az ugyancsak jezsuita *Fischer Kristófnak* 1737/38-ban szintén latin nyelven megjelent munkája, az *Opus oeconomicum* a háromnyomásos rendszert általánosan elfogadott gazdasági rendszerként tárgyalja s ennek a rendszernek szántási módjára ad utasításokat. *Szentiványi Márton* *Oeconomia philosophica* c. munkájában — (latinul első ízben 1746-ban jelent meg) — kifejti, hogy minden évben kell trágyázni, ha kis mértékben is, mert jobb, ha a föld rendszeresen kisebb mennyiségű trágyát kap, mintha nagy időközökben erőteljesebben trágyáznak. Hozzáfűzi azonban azt a tanácsát, hogy télidőben nem jó trágyázni, mert ilyenkor a trágya nem tud a földdel keveredni s a hóvíz lemossa a tápanyagokat.¹⁰

Ha ezeknek a műveknek tartalmát összevetjük azzal, hogy még Grassalkovich Antal birtokán is 1768-ban a legtöbb községben csupán két vetésforgót találnak, vagyis a gazdasági üzem még a háromnyomásos rendszer szintjét sem érte el,¹¹ valamint hogy a regéci uradalomban a béresek és jobbágyok a téli hónapokban hordják ki a földekre a trágyát:¹² megállapíthatjuk, hogy az említett műveknek a gyakorlati életben vajmi kevés hatásuk volt. *Fischer Kristóf* munkáját aligha tanulmányozhatta át az a *Tihanyi Dániel*, aki a hozzáintézett levelek címzéséből következtetve kétségtelenül „deákos” műveltségű ember volt — s aki 1756-ban ispánjának azt az utasítást adja, hogy a nógrádi Karancsberényben levő földjét csupán két részre ossza: az egyikbe vettessen, a másik része maradjon ugarnak. S a regéci uradalomhoz hasonlóan ő is januárban trágyáztat: szánkóval szállíttatja a trágyát a földekre.¹³

1772-ben Pozsonyban horvátul, 1773-ban szlovákul és végül 1774-ben magyarul és németül jelenik meg *Wiegand János*nak, a korában neves osztrák gazdasági írónak az osztrák parasztiifjúság oktatására írt munkája, amely Bécsben csak néhány évvel előbb, 1771-ben jelent meg első ízben.¹⁴ Magyar nyelven ez az első munka, amely már az új gazdasági eszméket iparkodik a köztudatba átvinni. Fordítója, *Szilágyi Sámuel*, előszavában Mikes Kelemen panaszát ismétli: megállapítja, hogy a magyar parasztság régóta hiányol egy saját nyelvén megjelenő gazdasági munkát. Óvatosan megjegyzi ugyan, hogy a gazdasági újítások nem olyan természetűek, mint amilyeneket mindenütt korlátlanul meg lehet valósítani, de ez a megjegyzése nem csökkenti Wiegand munkájának érdemét, Wiegand

¹⁰ *Szentiványi* munkája első ízben, valamint 1754-ben Nagyszombatban, 1748-ban pedig Kolozsvárott jelent meg, majd 1782-ben Budán újra kinyomtatják.

¹¹ *Wellmann I.*: A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása. Budapest, 1933. 11. és 64. l.

¹² O. L. Archivum Patakiense Rakocziano Trautsohmianum, Titulus Regéc. Fasc. XV. No. 684. és *Jármay E.—Bakács I.*: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Budapest 1930. 104. l.

¹³ O. L. Tihanyi család lt. 1756. l. — Címe: complurium comitatum primarius apellationum judex et per inclitum regnum Hungariae utriusque fori juratus causarum patronus.

¹⁴ A mű magyar címe: Az ausztriai paraszti ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske. Egyébként 1776-ban magyarul második kiadásban is megjelent.

munkája a magyar gazdasági irodalomban elsőknek szakit az ugarolás szükségességének immár évszázados, meggyökeresedett felfogásával s teljes határozottsággal kijelenti, hogy a trágyázással a föld termőképességét folyamatosan biztosítani lehet. Ennek megfelelően említést tesz a mesterséges rótekről, tanítja a lóheretermesztés módját s megtaláljuk nála a burgonya, a kukorica, a len, a kender, a felvirágzó répa, a komló, a buzér, a „mil” nevű gyapjúfestő növény, a zöldfestéknek való fűrészlévelű fű, a safrány és az édesgyökér termesztésének szabályait is. Az ugarföldet szerinte palántával, veteménnyel, „fabrika és közimesterség részére szükséges” növényekkel kell beültetni.

Uradalmi tisztviselők számára németül írta *Weyerthalli Pomo Lőrinc* 1772-ben Pozsonyban megjelent munkáját, amelyben azzal ajánlja a gazdatisztek figyelmébe a trágyázást, hogy a trágyában levő sók visszaadják a föld termőerejét s így azután szükségtelen a földet pihentetni, nem kell többé ugar.¹⁵

Kaunitz herceg, Mária Terézia nagyhatalmú kancellárja, már 1776-ban külön emlékiratban hívta fel az uralkodónó figyelmét a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi irányú oktatás érdekében megteendő intézkedések jelentőségére. Még a falusi iskolákban is a gazdaságtan, földművelés, állattenyésztés, valamint a mezőgazdasági üzemhez leginkább szükséges ipari munkák oktatását szerette volna megvalósítani.¹⁶ Az 1777-ben megjelent *Ratio educationis* pedig a bölcészeti tanfolyam hallgatói számára előírta a föld megtermékeztetésére és megművelésére, valamint a szántás, vetés, boronálás és aratás eszközeinek megismerésére vezető ismeretek elsajátítását, ezenfelül megkövetelte tőlük a fa- és szőlőtermelésben, valamint a baromfitenyésztésben való jártasságot is.¹⁷

1777-ben állították fel a Budára költözött egyetemen a mezőgazdaságtan tanszékét, amelyre *Millerpacher Lajost* nevezték ki.¹⁸ Természetes tehát, hogy a bölcészeti tanfolyamok, az akadémiák részére szükséges mezőgazdaságtani tankönyv megírására is *Mitterpacher* vállalkozott. Az *Elementa rei rusticae* c. mű első kötete már 1777-ben meg is jelent. Ez a munka azonban annyira felül-emelkedik a 15–16 éves ifjak értelmi színvonalán, hogy tankönyvnek

¹⁵ Entdeckung natürlicher Geheimnisse. Das ist: Gewisse, nicht in blosser Speculation bestehende, sondern durch viele Experimente bewährte Mittel die Landgüter merklich zu verbessern, den Ackersmann reich zu machen, und zu allem Ueberfluss zu verhelfen.

¹⁶ Kornis i. m. II. kötet 371. l.

¹⁷ A *Ratio* már a grammatikai oktatás folyamán (CXVIII. §.) a természetrajz oktatásával kapcsolatban előírta a gabonaneműek, a hüvelyesek, a zöldség- és takarmányfélék, a dohány, a kender, a len, a répa, a szőlő és a gyümölcsfák ismertetését. A bölcészeti tanfolyamon (CLXXI. §.) a mezőgazdaságtant két részre osztották: a természettan tanára adja elő a föld megtermékeztetésének és megművelésének módjait, a szántás, vetés, boronálás, aratás stb. eszközeit, valamint a fa-, szőlőtermesztést és az állattenyésztést, míg a mennyiségtan tanárára marad a terepek lerajzolásának és lelmérésének módjára, azután a folyók medrére, a parteródításokra, töltésekre, a réttöntözésre, az álló mocsarak és vizek levezetésére vonatkozó ismeretek előadása. V. ö. Az 1777-i *Ratio educationis*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Friml Aladár. Budapest 1913. 119. skk., 160 l., és Kornis i. m. I. kötet 19. l.

¹⁸ *Szentpétery I.*: A Pázmány Péter tudományegyetem bölcészettudományi karának története. Budapest 1935. 288. l.

voltaképen nem is nevezhető: a munka olyan gazdasági elveket akar a magyar mezőgazdákkal megvalósítani, amelyek eladdig meg lehetőségen ismeretlenek voltak.¹⁹ Mitterpacher teljes határozottsággal jelenti ki, hogy az ugarolás által nem emelkedik a föld termőképessége s tévhit az a vélemény, amely szerint a földnek pihenni kell, hiszen az ugarföldön elburjánzó vadnövény is elszívja a föld erőit. Ha pedig felszántják az ugart s azután nem vetik be, a nap hevétől a föld teljesen kiszikkad. Sokkal célravezetőbb tehát a trágyázás, másrészt pedig a bevetésre kerülő termények állandó és sűrű cserélése: vagyis a terményváltó gazdasági rendszer. Répa, francia lóhere, a nehéz, tömött földeken pedig hüvelyes vetését kell az őszi és tavaszi gabonavetések közé iktatni: ez a rendszer nagy segítőerő a termőképesség fenntartásában is. Hivatkozik Reichartra, aki 18 esztendőn keresztül pihentetés nélkül vetett földjein és igen kedvező terméseredményeket ért el. Az ugarföldet, mint legelőt, az állattenyésztés szempontjából bőségesen pótolni fogja a répa, a káposzta és a burgonya termesztése, mert ezek kitűnő takarmánynövények.

Mitterpacher nagyszabású művének második kötete 1779-ben jelent meg s ebben a szőlő- és erdőműveléssel, az állattenyésztéssel, a háziszárnyasokkal, valamint a méh- és selyemtenyésztéssel foglalkozik. Mitterpacher munkájának jelentőségét mutatja, hogy a milánói kormánysszék 1784-ben olasz nyelven adatja ki e két kötetet, majd 1794-ben másodszor is közrebocsátotta.²⁰

A Ratio educationis által felállított nemzeti iskolák számára 1780-ban megjelent egy kis füzet a „Mezei gazdaság folytatásáról”, amelynek szerzője a nagy nyelvész *Révai Miklós* volt.²¹ Ez a munka Mitterpacher nyomán nyíltan síkra kél a terményváltó gazdasági rendszer mellett s szerzője kijelenti, hogy a földnek a termésbe való elfáradása és a nyugvás szükségessége „merő költött dolog” s az állatoknak télen át répával, pasternákkal és burgonyával való tartása révén a gazdának megfelelő mennyiségű trágyája lesz, hogy így „soha szüksége ne legyen arra a képzelt nyugtatásra”.

1782-ben Bécsben egy, az istállózásról és a takarmánynövények termesztéséről írt németnyelvű munkát fordít le *Kercselics Mátyás* latinra, a magyarság számára. Az osztrák gazdák — olvassuk a műben — 40–50 esztendeje művelik az istállózáshoz szükséges takarmánynövényeket, s ezért ezek közül a magyar viszonyokra legalkalmasabbakat a magyar parasztoknak is meg kell ismerniök. Azt tanácsolja, hogy az ugarnak hagyott földekbe kell a takarmánynövényeket vetni s így az állattenyésztés felvirágoztatásával a földmíves kedvezőbb anyagi helyzetbe fog jutni: az állati termékeknek, tejnek, vajnak, sajtnak mindig jó piaca van. Az ismeretlen szerző külön fejezetet szentel a burgonyatermesztésnek, amelyet takarmány-

¹⁹ *Fináczy E*: Magyarország közoktatásügye Mária Terézia korában. II. kötet. Budapest 1902. 356. l.

²⁰ Mitterpacher munkájához írt még egy 3. kötetet is, amely 1794-ben jelent meg s a házimunkák elvégzésére vonatkozó ismereteket tartalmazta. Ez a 3. kötet azonban olasz nyelven nem jelent meg. Az *Elementa* 1816/17-ben második kiadásban jelent meg, s tartalmazza Mitterpacher Lajos életrajzát, amelyet Schönvisner István írt meg.

²¹ Budán jelent meg a munka, második kiadásban is 1792-ben.

növénynek tart ő is, de megállapítja, hogy nélküle inséges esztendőben Németországban az emberek ezrei haltak volna éhen.²²

Amikor azonban e füzetecske megjelent, Tessedik Sámuel már felállította mezőgazdasági és ipari tanintézetét. Tessedik nagy bizalommal látott munkájához: a szarvasi parasztgyermekeknek szemléltető gyakorlati oktatás segítségével szakképzett gazdákká való neveléséhez. E mellett a takarmánynövény-termesztés terén is jelentős eredményeket ért el, 1790 körül már Ausztriába is tudott lucernamagot szállítani. De Tessedik Schubarthoz hasonlóan tollat is fog kezébe és 1784-ben megjelenik a „Der Landmann in Ungarn“, amely két évvel később Széchenyi Ferenc gróf áldozatkészségéből és Kónyi János fordításában Pécsen magyar nyelven is napvilágot látott.²³ Ez a munka nemcsak éles bírálat a szerző megfigyelései alapján a magyar parasztgazdálkodásról, hanem egyszersmind útmutató, mert szinte teljesen új életmódot ajánl a barázdák népének.²⁴

Teljesen helytálló Tessedik ama megállapítása, hogy Wiegand és Mitterpacher munkáit magyar földön nem nagyon ismerik. Szerinte az egész magyar oktatásügy a valóságtól nagyon elvont és nem a földműves gondolkozásmódjához és szükségleteihez van alkalmazva. Rámutat arra, hogy a magyar földön egy jégeső mindent tönkretelhet, míg a német paraszt burgonyával, répával, káposztával és a takarmánynövényekkel pótolni tudja veszteségét. Ezért ajánlja, hogy minden földművesnek legyen a kender, a kukorica, a dohány, a káposzta és a különböző répafajok részére kihalított földdarabja.

Schubart gazdasági irataiból egy ismeretlen szerző 1788-ban Pozsonyban ad ki kivonatokat. Előszavában hangsúlyozza, hogy hazaszeretete vezette a kivonatok kiadására s ezzel azt akarja elérni, hogy az ugart az istállózás részére szükséges takarmánynövényekkel, elsősorban lóherével vessék be. A takarmánynövényekkel és a rendszeres trágyázással megszakítás nélkül 10-20 évig művelés alatt állhat a szántóföld.²⁵

Mitterpacher mellett, Deesy előtt, még nagy összefoglaló munka Pankl Máténak, a pozsonyi akadémia természettan tanárának 1790-ben megjelent műve, amely még a kilenvenes években elérte harmadik kiadását is.²⁶ Pankl általában Mitterpacher nyomán ír, de ő a legjobb gazdasági rendszernek azt tartja, amelyben a

²² A munka címe: Institutio practica de usu, et cultura quarundam praecipuarum, pabulationi ac cibationi pecorum utilium plantarum: utpote unci, certique, ad emendationem rei pecuariae, agriculturae et oeconomiae domesticae praesidii. Agricolis et oeconomis ruralibus a quodam patriae studioso cive dicata. In gratiam Hungariae e Germanico in Latinum traducta. A műben hangsúlyozza, hogy a népnek ír: „agricolae nostri plebei“ találják meg művében a szükséges ismereteket, mert „his enim solis scribo“.

²³ Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seyn könnte. — Magyarul: A paraszt ember Magyar Országban. Mitsoda és mi lehetne. A német kiadás Pesten jelent meg.

²⁴ A falu helyének kijelölésétől kezdve a gyermekek neveléséig ad művében utasításokat.

²⁵ Auszüge aus... Schubarts ökonomisch-kameralistischen Schriften, zur Aufnahme der zahmen Viehzucht und Einführung der Stallfütterung.

²⁶ Compendium oeconomiae ruralis in usum academiarum regni Hungariae et adnexarum provinciarum. Az első és a harmadik (1797) kiadás Budán, a második Pozsonyban 1793-ban jelent meg. A negyedik kiadás — amely 1810-ben szintén Budán jelent meg — Mitterpacher rendezte sajtó alá.

szántóföldeket mesterséges rétekké, ezeket pedig minden harmadik esztendőben újra szántóföldekké alakítják. A takarmánynövények lekasálása után a földet legcélszerűbb még júliusban feltörni, majd szeptember elején újra felszántva őszi búzával vagy rozssal kell bevetni.

A felsorolt munkákon kívül azonban, a selyemtenyésztési munkákat leszámítva, alig találunk olyan munkákat, amelyek a XVIII. század gazdasági újításainak meggyökereztetésével foglalkoztak volna, főként olyanokat, amelyek az ipari növények népszerűsítésére törekedtek volna. Jellemző hazai viszonyainkra, hogy az első római gazdasági írónak, *Cato Maiornak* a Kr. e. 2. században megjelent *De re rustica*-ját 1758-ban Budán újra kinyomtatják, *Vergilius* *Eclógáinak Kőszegi Rajnis József* fordításában 1789-ben történt kiadása azonban már inkább irodalmi célt szolgál.

A XVIII. század folyamán nagy népszerűsége szert tevő dohány termesztéséről latin nyelven *Klaus Mihály* és *Prileszky János* jezsuita tanárok írnak egy könyvet 1744-ben, majd pedig *Labos János*nak 1789-ben német és latin nyelven megjelent munkája foglalkozik a dohánytermesztéssel. Német nyelven a cseh *Paul Vencel János*nak 1770-ben, valamint *Hoffinger János*nak 1780-ban és 1790-ben megjelent munkái említethetők, magyarul csupán az említett *Paul* művének 1771-ben és 1773-ban megjelent fordításai szólnak a dohánytermesztésről. Irodalmi adatok szerint 1772-ben és 1790-ben is jelentek meg magyar nyelvű munkák a dohányművelésről, ez utóbbinak szerzője állítólag *Fejér György* volt.²⁷

A lentermesztésről 1790-ig csupán egyetlen magyar nyelvű munkáról tudunk, s ez is Erdélyben, Nagyszebenben jelent meg 1774-ben. 1767-ben Pozsonyban, 1770-ben Nagyszebenben jelenik meg német nyelven lentermesztési utasítás s ezenkívül a len- és kendertermesztésről kormányhatósági utasításra írt *Mitterpacher Lajos*, akinek munkája 1789-ben magyarul, németül, horvátul és szlovákul jelent meg.²⁸

A legszomorúbb azonban az, hogy a burgonyatermesztés népszerűsítését csupán egyetlen egy munka szolgálta. Pedig az 1769-ben alakult Erdélyi Gazdasági Egyesületben az egyesület legtevékenyebb tagja, *Fridvalszky János* jezsuita atya már 1770-ben burgonyából sült kenyeret mutatott be, az államhatalom pedig ez időben a gabonapálinka-égetés tilalmával óhajtotta elősegíteni a burgonyatermesztés elterjedését. Mitterpacher az *Elementa*-ban a burgonyát majdnem kizárólagosan mint takarmánynövényt említi, ámbar megjegyzi, hogy Spanyolországban burgonya-kenyeret esznek s inség idején másutt is rákényszerülnek az emberek a burgonya fogyasztására. Az említett *Instructio* — *Kercselics* fordítása — is takarmánynövényként emlékezik meg a burgonyáról. Az Erdélyi Gazdasági Egyesület tehát valóságos missziós munkát végezhetett volna akkor, amidőn tagjaival a burgonyatermesztésről óhajtott értekezéseket íratni.²⁹ Az erdélyi udvari kancellária azonban, amikor az

²⁷ *Szinnyei J.*: Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472—1875. Budapest 1878. 168. l.

²⁸ *Mitterpacher*: i. m. Tom. I. pag. XXVIII.

²⁹ *Kárffy Ö.*: Az első erdélyi földművelő egyesület működése 1769—1772. (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898. 297. skk. l.)

egyesület ülésjegyzőkönyveit megkapta, felszólította az egyesületet, hogy a burgonyatermesztés, valamint a kőszén felhasználásának kérdésével ne foglalkozzék, minthogy „más tartományokban” ilyen tárgyú munkák már ki is nyomattak.³⁰ Így történt azután, hogy a burgonyatermesztés népszerűsítésére Magyarország területén csupán egyetlen munka jelent meg: a luxemburgi származású *La Langue* váradsi orvosnak horvát nyelven 1779-ben megjelent műve.

A selyemtenyésztést illetőleg már sokkal kedvezőbb volt a helyzet. A már említett Lippay Jánosnak 1664-ben Nagyszombatban megjelent „Posoni kert” c. munkájában is említés történik az eperfáról, mint kerti fáról, de az első magyarnyelvű selyemtenyésztési munka csak 1754-ben jelent meg, Nagyszebenben.³¹ *Sollenghi Károlynak*, az első magyar selyemtenyésztési felügyelőnek munkája magyarul 1769-ben Szlavóniában, 1770-ben pedig egyidejűleg Debrecenben és Pozsonyban jelenik meg, majd németül 1771-ben Sopronban, végül 1782-ben szlovákul Pozsonyban.

A selyemtenyésztésről megemlékezik egyébként *Vanier Jakabnak*, a francia Vergiliusnak *Praedium rusticum* c. munkája is, amelyet eredeti latin nyelven 1772-ben Nagyszombatban adnak ki. E verses munkát 1779-ben Erdélyben *Miháltz Isván*, Magyarországon pedig *Baróti Szabó Dávid* fordította le. Mitterpacher nagy munkájában csak röviden, mindössze hat lapnyi terjedelemben foglalkozik a selyemtenyésztéssel, az 1780-ban megjelent nemzeti iskolai tankönyv azonban már terjedelméhez képest részletesebben foglalkozik e kérdéssel. Magyar szerzőtől az első magyarnyelvű munka Eperjesen 1783-ban jelenik meg, *Pulszky Károlynak* a szász-közbürg-góthai hercegi uradalom kormányzójának tollából. Az olasz származású *Gallarati János* selyemtenyésztési igazgató az erdélyi szászok részére írja 1785-ben megjelent munkáját. A következő évben Pesten jelenik meg *Stolz János* németnyelvű értekezése, majd 1787-ben ugyancsak Pesten és ugyancsak német nyelven *Mazzogato Agost* munkája. 1789-ben egy kis, 6 levél terjedelmű hivatalos színezetű németnyelvű röpirat jelenik meg Budán a selyemtenyésztésről.³² A sort magyar szerző, *Bödei Bődös Ferenc* zárja le, aki mint Baranya vármegye selyemtenyésztési alfelügyelője Pécsen 1789-ben magyarnyelvű munkát adott ki.

Az 1789–92 között megjelent *Mindener Gyűjtemény* közöl azután több selyemtenyésztési cikket, a gazdasági eszmék igazi népszerűsítő formája azonban az 1796-ban megjelent *Gazdaságot Tzélző Ujság* volt, de ez az újság már Nagyváthi fellépése után, a tárgyalt korunkat követő időben jelent meg, amikor már a magyar gazdasági irodalom fejlődése is egészen új irányt vett.

Bármilyen hézagos is a magyarországi gazdasági irodalom, az előadottakból nyilvánvaló, hogy Decsy állítása a magyar gazdasági irodalom hiányáról, vagyis arról, hogy a magyar ember a gazdasági újításokról a nyelvismeret hiánya miatt nem szerezhetett tudomást, nem állja meg a helyét. Decsy tehát maga sem ismerte gazdasági

³⁰ O. L. Erdélyi kanc. lt. 1771 : 362.

³¹ A selyemeresztésnek módja c. munka, mint címében mutatja, németből fordított mű volt.

³² Instruction welcher der in dem Komitat N. N. bestellte Seidenbau N. N. pünktlichst nachzuleben haben wird. Ofen.

irodalmunkat. Ebből a szempontból igen tanulságos áttekinteni azoknak a forrásmunkáknak jegyzékét, amelyet Mitterpacher és Pankl műveikben felsorolnak. *Mitterpacher* idézi ugyan *Wiegand* munkáit, de csak bécsi kiadásában, ezenfelül az erdőszetnél említést tesz a Pozsonyban 1770-ben megjelent németnyelvű magyarországi erdőrendtartásról, a méhészetnél *Adami Pálnak* 1773-ban ugyancsak németnyelven megjelent munkájáról s végül a szőlészetnél *Piller Mátyásnak* 1778-ban Budán megjelent s a grammatikai iskolák és gimnáziumok részére írt természetrajzáról. Más, a magyarországi gazdasági irodalom körébe vágó munkáról nem találunk említést, holott *Mitterpacher* alapos olvasottsággal fogott munkája megírásához. *Reichart*, *Young* munkáin kívül a svéd, a svájci és a szentpétervári gazdasági egyesületek kiadványait is felhasználta.³³

Pankl *Mitterpachert* mint főforrást használta, de a *Mitterpacher* által idézett munkákat ő is felsorolja, s ezenfelül megemlékezik *Fischer Opus oeconomium-járól*, valamint a gazdasági épületeket tárgyaló részben *Rauschnak* a gazdasági épületek emeléséről 1779-ben latin nyelven megjelent értekezéséről.³⁴

Gazdasági hátramaradottságunk tehát nem magyarázható kizárólagosan a mezőgazdasági irodalom hiányával s így feltehető a kérdés: az irodalomban feltűnő eszméknek az életben való átültetése és a gyakorlati példák követése, vagyis az újításoknak minél szélesebb körben való elterjesztése kinek a feladata lett volna?

Elsősorban természetesen a nagybirtokos osztály, illetőleg maga az államhatalom jöhetett számításba, hiszen az utóbbi hatalmas birtoktestek ura volt s így jó példával elől járhatott volna. Valóban tudjuk is, hogy a kamarai birtokokon nagyszabású kezdeményezések indultak meg mind a selyemtenyészítés, mind pedig az ipari növények meghonosítása érdekében.³⁵ De ezek a kezdeményezések nem vezettek eredményre, mint ahogy a gazdasági újítások meggyökereztetéséhez a nagybirtok egyáltalában nem volt alkalmas.

A XVIII. században Magyarországon kialakuló majorgazdálkodás a megnövekvő robotterhek miatt a jobbágytság előtt nem volt rokonszenves s így a nagybirtokon végrehajtott reformok a parasztság körében csak igen lassan gyűrűző hullámokban terjedtek el. A földmivest veleszületett konzervatívizmusa amúgy is óvatossá teszi az újításokkal szemben, hiszen még a XVIII. század második felének gazdasági írói sem mulasztották el műveikben annak hangsúlyozását, hogy a gazdasági életben szolgai utánzásokról nem lehet szó, mert ami az egyik vidéken igen hasznóhajtónak bizonyul, a másikon esetleg nagyon rosszul fizet. A jobbágy különösképpen óvatoss volt az újításokkal szemben, ha azokat a munkaerejét kizsákmányoló nagybirtokon látta meghonosítva. Gondoljunk csak arra, hogy

³³ Angol és olasz forrásmunkákat is felhasznál. Érdekes lenne annak megvizsgálása, vajon *Mitterpacher* mennyiben támaszkodott munkájában erre, az általa felsorolt irodalomra.

³⁴ *Elementa architecturae ad structuras oeconomicae applicatae, in usum academiarum... conscripta.* Budán jelent meg. *Mitterpacher* és *Pankl* egyaránt idézi *Kulbelnek* a föld termékenységéről írt munkáját drezdai, 1740. évi kiadás alapján, holott Nagyszombatban 1763-ban újra kinyomtatták.

³⁵ *Pleidell A.*: A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában. (Századok 1929/30. 384. skk. és 486. skk. l.) *Eckhart F.*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest 1922. 27. skk. l.

amikor a háromnyomásos rendszer helyébe a terményváltó gazdasági rendszert hozták be, akkor ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az uradalmi jobbágyság a majorsági területek immár évenként nemcsak $\frac{2}{3}$ részét volt köteles megművelni, hanem egész területét, ami tehát 50%-os munkatöbbletet jelentett. Berzeviczy Gergely a XIX. század elején helyesen állapította meg tehát, hogy a paraszt gyűlöli a földesúrtól jövő utasításokat, mert azokban csak a földesúri hatalom emelkedését látja.³⁶ De már Tessedik Sámuel is észrevette, hogy a gazdálkodás új és helyesebb módjának bemutatása az uradalmi földeken nem bír kellő hatással.³⁷

Jelentős tényező lehetett volna azonban a fejlettebb gazdasági kultúrával rendelkező nyugati országokból idetelepült parasztság példaadása is. A németnyelvű gazdasági irodalom az ő ismereteiket akarta elmélyíteni s gyarapítani. Ismét Tessedik megállapításait kell idéznünk: ő ugyanis megállapította, hogy a telepítések keveset vagy éppenséggel semmit sem használtak a magyar parasztság gazdasági tudásának, mert a magyarok nem követik a németeket, sőt az új telepések szeretik meg a kényelmesebb, de rosszabb gazdálkodási módot s így nem honosítanak meg példának vehető gazdasági rendszert.³⁸

A városi polgárság, — habár még a XVIII. században is jelentékeny mértékben foglalkozik mezőgazdasággal —, kis számánál és zárt életénél fogva nem jelenthetett különösebb tényezőt a mezőgazdasági újítások meghonosítása tekintetében.

Kétségtelennek látszik, hogy a kisenemességre hárult volna a gazdasági újítások meggyökereztetésének feladata: arra a kisenemességre, amely a jobbágyok között élt ugyan, de a jobbágyterhektől nem nyomorítva, deákos műveltsége és megfelelő olvasottsága segítségével a haladás fáklyáját hordozhatta volna. Ennek a kisenemességnek kellett volna a napi terhek alatt görnyedező parasztságnak példát mutatnia a saját földjén bevezetett korszerű mezőgazdasági rendszerrel. De a magyar nemesség a gazdasági újítások meghonosításának és megkedveltetésének módjához nem értett. A legjellemzőbb erre nézve, hogy amikor Mária Terézia 1774-ben elrendelte a jobbágyság szorgalmának fokozására az ú. n. harmadik nyomás tizedmentességét, vagyis azt, hogy a háromnyomásos rendszer keretében az ugarnak hagyandó földterületen termelt gabona után a jobbágyoknak nem kell kilencedet és tizedet fizetnie, az ország legkülönbözőbb részein fekvő vármegyék tiltakoztak a nemesség tizedelési jogát ért sérelem miatt. Jogséremlüket azonban az abban az időben már túlhaladott felfogással, vagyis az ugarolás elhagyása által bekövetkezendő földkimerülési nézettel támasztották alá. A magyar helytartótanács a megyék aggályait magáévá tette s amikor Wiegand munkái már közkézen forogtak s amikor Schubart rendszere Ausztriában már szerte elterjedt, a királynőt azzal akarta meggyőzni a tizedmentességi engedély helytelen voltáról, hogy azt hangoztatta: az állandó művelés következtében alaposan félni lehet a földek termőképességének csökkenésétől. Határozottan kijelenti, hogy a pihentetésre szükség van s az ugar felszántásával megkisebbednek a legelők, ami

³⁶ Berzeviczy G.: De conditione et indole rusticorum in Hungaria (1809). 47. l.

³⁷ Tessedik i. m. 260. l.

³⁸ U. o. 211. l.

az állattenyésztés elsorvadásával fog járni. A terményváltó gazdasági rendszerből folyó előnyök és az istállózó állattenyésztés meghonosításának lehetősége pedig fel sem merülnek a nemesség és a magyar kormányhatóságok iratváltásában.³⁹

A magyar nemesség tehát előjogainak védelmében a gazdasági újítások népszerűsítésének lehetőségét megakadályozta s a gazdasági irodalom minden tanítása pusztába kiáltó szó maradt.

Igy érthető azután, hogy Tessedik Sámuel a falusi papra és tanítóra akarta hárítani a gazdasági irányítás terhes feladatát is. Azt javasolta, hogy mindkettőjüknek hasítsanak ki a községek területén megfelelő földdarabot, ahol azok a korszerű gazdálkodás módját bemutathatják.⁴⁰ A papság gazdasági jelentőségét hangsúlyozta Mitterpacher Lajos is. Amikor ugyanis 1786-ban a bölcészeti tanfolyamok részére kiegészítő tanítási utasítást adtak ki, a mezőgazdaságtan tanítását kihagyták. Az egyetem a mezőgazdaságtannak rendes tantárgyként való visszaállítását kérte, hiszen legjobban a központi szeminárium igazgatója panaszkodott, hogy a teologusok nélkülözni kénytelenek a mezőgazdaságtani előadásokat. A helytartótanács Mitterpachert szólította fel véleményadásra, aki ekkor kifejtette, hogy az ötödéves teologusnak kötelező tantárgyként kell előírni a mezőgazdaságtan hallgatását — amint ez régebben is így volt —, mert az ország gazdasági helyzetének javulását (a mezőgazdaság alapján) főleg a lelkipásztoroktól, példájuktól és tanításuktól kell várni.⁴¹ S ha ehhez hozzáfűzzük, hogy Mitterpacher munkáját claszul épp a milánói kerület papsága részére adták ki, hogy abból oktassák a népet:⁴² kétségtelennek látszik, hogy a kérdéssel foglalkozó és a problémák mélyébe látó megfigyelők a mezőgazdasági fejlődés megindítását és előmozdítását majdnem kizárólag a papság és a tanítóság példaadásától várták.

A XVIII. századi magyar mezőgazdasági irodalom — ha szerény keretek közt is — lépést tartott a külföldi fejlődéssel s közvetítette a magyarság részére mindazokat a reformeszméket, amelyek a gazdasági élet fejlesztésére korszerűek voltak. De szólhatott magyarul, latinul, vagy németül: ha nem olvasták, ha nem valósították meg előírásait, akkor valóban értéke a semmivel volt egyenlő.

BAKÁCS ISTVÁN

³⁹ L. részletesen: Bakács I.: Az ugarföld megművelésének kérdése és a magyar kormányhatóságok. (Levéltári Közlemények 1946. 280. skk. l.)

⁴⁰ Tessedik i. m. 260. l.

⁴¹ Szentpétery i. m. 288. l.

⁴² U. o. 290. l.

A NÉMET NEMZETISZOCIALISTA TÖRTÉNETÍRÁS

Hatalomátvétel a történetírásban.

Bár a nemzetiszocializmus uralomrajutását a tudományos élet területén nem követték azonnali és mélyreható rendszabályok, az előjelek ebben a tekintetben is baljóslatúak voltak.

Friedrich Meinecke, a legtekintélyesebb német történetíró, aki munkásságát éppen a világpolgárság és a nacionalizmus, az erkölcs és az államrezon viszonyának szentelte, pontosan tudta, hogy a tudomány a hatalom részéről mire számíthat: „a historizmus most áll nálunk legsúlyosabb megpróbáltatása előtt”. De ebben a nehéz helyzetben is vállalta a kötelességet, hogy a „történeti gondolkodás értékeit s a történeti tudományok eddigi alapjait egy más beállítottságú szellemi áramlat, mondhatjuk, egy általános forradalom közepette is” megvédje s ha lehet még elmélyítse.¹ Ezért a *Historische Zeitschrift*-et, a német történetírás vezető orgánumát, melyet még 1894-ben az alapító Sybel-lel kezdett szerkeszteni, továbbra is úgy irányította, mintha a nemzetiszocializmus csupán egy vélemény lenne/a sok közül, mintha a szellem és a tudomány szabadságának planétái 1933 után is változatlan fényrel ragyogtak volna a német égbolton. Az öreg történetíró nem vett tudomást a hatalom új urainak a históriával szemben támasztott igényeiről s a reábízott folyóirattól távoltartott minden hivatalos politikai és világnézeti befolyást. Egy alkalommal világosan meg is mondotta, hogy a *Historische Zeitschrift* nem arra való, hogy politikai hitvallást tegyen, vagy ilyent elfogadjon, s ha oly szokatlan helyzetben, mint a mai, számot is kell adnia a politikai változásnak a történeti gondolkodásra gyakorolt hatásáról, ezt tudományos szabadságának fenntartásával teszi.² Óvatosan fogalmazott, de éles, boncoló elmével megírt ismertetéseiben egymásután szállott szembe a fajelméletnek és a mithikus nemzeti öntudatnak a történeti irodalomban is jelentkezni kezdő korszerű vívmányaival. Mint szerkesztő sem pályázt az új rendszer elismerésére: közölte *Huizinga* egy tanulmányát, amiért hivatalos figyelmeztetésben részesült, mert a holland történetíró a leydeni egyetem rektori székéből kedvezőtlenül nyilatkozott a nemzetiszocializmusról;³ helyet adott egy dolgozatnak, mely a nemzetiszocialisták által amúgy is elítélt kultúrhistoria módszerét tár-

¹ Karl Heussi, *Krisis des Historismus* (1932) c. művének ismertetése: *Historische Zeitschrift* 149 (1934) 303 k. A következőkben rövidítve: HZ.

² Ismertetése Rudolf *Stadelmann* tanulmányáról, *Das Geschichtliche Selbstbewusstsein der Nation* (Tübingen 1934) H. Z. 149 (1934) 555 l.

³ H. Z. 148 (1933) 228 l.

gyalta s *Burckhardt* és *Huizinga* történetiszemléletének közös vonását „a hatalom iránti mélységes bizalmatlanságukban” jelölte meg;⁴ elnézte, hogy a rendszer vezető közjogászának *Karl Schmidt*-nek a német összeomlás okairól vallott nézeteire egyik munkatársa a tárgyi tudás és az objektivitás hiányát, sőt politikai félrenevelés vádját olvassa rá.⁵ Hasonlóképen fölényes kioktatásban részesült az a nemzetiszocialista „irodalomtudós” is, aki a német irodalomból száműzni kívánt mindent, ami nem „germán vérörökségből” származik.⁶ Színvallás volt *Benedetto Croce* XIX. századi európai történetének, ennek az agresszív német nacionalizmus ellen irányuló s ezenfelül még *Thomas Mann*-nak ajánlott műnek megleghangú megbeszélése.⁷ Végül — s talán ez volt a legbátrabb cselekedet — a viharos zsidóüldözések közepette mintegy figyelmeztetésül a jelen számára felidézte az agg *Ranke* szellemét, aki naplójában rosszaló csodálkozással kísérte a nyolevas évek erősödő német antiszemitizmusát.⁸ A *Historische Zeitschrift* 150. kötetének megjelenése alkalmából *Meinecke* megemlékezett egykori szerkesztőtársa, *Heinrich von Treitschke* születésének századik évfordulójáról s iránta való minden tisztelete és kegyelete ellenére sem hallgatta el „a birodalomalapítás hősi prófétájának” egyoldalúságát, a történetírás és a nemzeti politika nála megfigyelhető „túlságosan szoros szövetségét”. A *Historische Zeitschrift* az új helyzetben is tisztában van a nép, a haza és a tudomány iránti kötelességével s ezért János evangéliumának igéjéhez tartja magát: „az igazság szabaddá lesz titeket”.⁹

Meinecke előszavával közel egyidőben egy egészen másfajta megemlékezés is napvilágot látott a *Treitschke*-évforduló alkalmából. Míg ott a történetírás ősz mestere szólott a céhbeli és a munkájuk iránt érdeklődő műveltek Németországban sem túlságosan széles köréhez, itt az uralomra jutott párt szellemi egyenruháját felöltő fiatal historikus hivatkozott *Treitschke*-re — a Hitler *Jugend* vezérkara előtt. Nem is annyira a *bismarcki* korszak harcok történetirójáról, mint magáról a „harcos tudományról” mint követelményről volt szó, mely vállalja a hatalom igazolását és szolgálatát. *Walter Frank* — jegyezzük meg a szónok nevét — a német történettudomány vezetőiben csupán elkényelmesedett „*Besitzbürger*”-eket lát, szellemi kifejezőit a *Bismarck* utáni évtizedek általános epigonizmusának, akik polgári biztonságvágyukban objektivitásért kiáltanak s ezzel útjába állanak annak, hogy a történetírás *Treitschke* nyomdokain ismét a német nép nevelőjévé, nagy tettek ihletőjévé váljék. Pedig a tudománynak vállalnia kell a forradalmat, mert különben a forradalom fordul az elvéhédtt tudomány ellen. E beszédet követően — melyhez a rendszernek nem kisebb embere, mint *Baldur von Schirach* írt előszót,¹⁰ — *Frank* a

⁴ *Richard Koebner*, *Zur Begriffsbildung der Kulturgeschichte*: H. Z. 149 (1933) 10 kk.

⁵ *Fritz Hartung*, *Stattsgefüge und Zusammenbruch des zweiten Reiches*: H. Z. 151 (1935).

⁶ *Walter Linden*, *Aufgaben einer nationalen Literaturwissenschaft* (München 1933), ism. *Karl Schütze—Gahde*: H. Z. 152 (1935) 105—111 l.

⁷ *Storia di Europa nel secolo decimonono* (Bari 1932), ism. *Luigi Dehio*: H. Z. 148 (1933) 139 k.

⁸ H. Z. 151 (1935) 332 l.

⁹ H. Z. 150 (1934) 1 kk.

¹⁰ *Kämpfende Wissenschaft*, Hamburg 1934.

Völkischer Beobachter nagy nyilvánossága előtt támadta meg az epigon nemzedék szerinte legjellegzetesebb élő képviselőjét, *Hermann Oncken* egyetemi tanárt, akinek főbűne egy *Lasalle*-ről írott mű volt.¹¹

Meinecke nemcsak a személyes vádakkal szemben vette védelmébe régi barátját és munkatársát, de azt is rábizonyította a támadóra, hogy a Treitschke utáni idők megítélésében mint történetíró esődöt mondott. Az epigonizmus felismerése szerinte csak ténymegállapítás, nem pedig marasztaló ítélet lehet, annál is inkább, mivel a birodalomalapítás nemzedéke a *Goethe*-korhoz viszonyítva maga is csupán epigon nemzedék. A szenvedély, mely ennyire elrugaszkdik a méltányosságtól és az igazságtól, pusztító „mint a tűz hatalma”.¹²

Ennyi őszinteséget, függetlenséget és ily bátor kritikát a rendszer már nem tudott elviselni. Nemcsak Oncken-nek kellett távoznia a Reichskommission éléről, de 1935 elején, megkezdett évfolyam közben Meinecke-nek is át kellett adni a helyét. A *Historische Zeitschrift* szerkesztője *Karl Alexander von Müller* müncheni egyetemi tanár, az idősebb történetíró nemzedék képviselője lett, aki tudásban és teljesítményekben mögötte maradt ugyan elődjének, viszont már az emlékezetes müncheni puccs óta lelkes híve volt a vezérnek¹³ s aki éppen ezért a hatalomátvétel után a III. Birodalom kultúrpolitikájának egyik legfontosabb őrhelyére, a német művelődés és nyelv külföldi terjesztésével megbízott müncheni „Deutsche Akademie” elnöki székébe emelkedett.

Meinecke helyzete eltávolítása után megpecsételődött az új Németországban. Magas kora s a személyét övező általános tisztelet miatt bántódása nem esett, sőt könyvei, ezek „a mészáros, finom kamarazénéhez hasonló” öregkori írások is megjelenhettek, de Walter Frank és társai egy alkalmat sem mulasztottak el, hogy ne támadják és ócsárolják, hol *Johann Maria von Radowitz*-hoz, IV. Frigyes Vilmos reakciós publicistájához, — akiről könyvet írt — hol pedig a „defetista” kancellárhoz, *Bethmann Hollweg*-hez hasonlítva őt. S valóban Meinecke pályájában fellelhető volt mindaz, amit a nemzetiszocializmus az utolsó félszázad német fejlődésében elítélt. A fiatal történetíró, aki még *Droysen* lábainál hallgatta a harcok porosz historizmus utolsó katonás jelszavait, aki Treitschke-t választotta szerkesztőtársául s aki valamikor el sem tudott magának más politikát képzelni, mint Bismarck neokonzervatív kurzusát, az idők folyamán lassan, de biztosan esúszott balfelé. Bethmann Hollweg híve lett, majd 1918-ban mint meggyőződéses repüblikánus alkotmánytervezetet dolgozott ki a megszülető weimari köztársaság számára.¹⁴ Az ilyen embernek nem lehetett szava Hitler birodalmában. Meinecke korántsem az egyedüli volt, aki ezen az úton járt, vele tartottak éppen a legkiválóbbak: a szociológus *Max Weber*, a történetfilozófus *Ernst Troeltsch* s a nagy vallástörténész *Adolf von Harnack*, azzal a különbséggel, hogy még a nagy „Umbruch” előtt távoztak a német életből. Meinecke-nek nyolcvanadik életéve küszöbén nemcsak a fiatalok leckéztetéseit kellett eltűr-

¹¹ L'incorruptible, eine Studie über H. Oncken. 1935, február 3/4.

¹² H. Z. 152 (1934) 101 kk.

¹³ Konrad Heiden Adolf Hitler I. Zürich 1936. 179 l.

¹⁴ Hajo Holborn Verfassung und Verwaltung der deutschen Republik. Ein Verfassungsentwurf Friedrich Meineckes aus dem Jahre 1918. H. Z. 147 (1932) 115 kk.

nie, de az idősebb kollégáinak jószándékú védelmét is, akik részben arról akarták meggyőzni, hogy nem is áll oly messze az új Németország szellemétől, mint maga gondolja, részben pedig magas és biztosnak vélt pozícióikban nem győztek csodálkozni a felett, hogy Meinelcke noha mélyebben átélte és átgondolta az utolsó félszázadot, mint a legtöbb kortárs, mégsem „látta meg a jövő igazi erőit”.¹⁵

Az akadémikusok elítélésénél, 1935 őszén, a tudományos élet szempontjából rendkívül figyelemreméltó közlemény látott napvilágot a német sajtóban: „A Führer helyettese Hess Rudolf birodalmi miniszter kihallgatáson fogadta dr. Walter Frank professzort, a Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands elnökét, hogy vele a német történetkutatás és történetírás feladatait és problémáit behatóan megtárgyalja. Mivel a történetírásnak különleges nemzeti hivatása van — hangoztatta a Führer helyettese — ezért az új intézet bizonyos lehet az egész mozgalom meleg megértése és aktív támogatása felől”. Néhány héttel később a berlini egyetem régi aulájában a párt, az állam, a véderő, az SA és az SS vezető személyiségeinek jelenlétében lezajlott az ünnepélyes megnyitás. Az újdonsült elnök üdvözlő táviratára adott válaszában a *Führer* azt kívánta az Intézetnek, hogy munkáját „a német történetírás büszke hagyományainak s a mi nemzetiszocialista világnézetünknek kipróbált szellemében” végezze.¹⁶ Ez a jókívánság a III. Birodalomban félreérthetetlen parancsot jelentett, intelmet a tétovázóknak és felhatalmazást a híveknek arra, hogy a „gleichschaltolás” művét a szellemi életnek ebben a szektorában is végrehajtsák.

Mielőtt arra a kérdésre felelnénk, hogy kik voltak tulajdonképpen azok, akik a megbízást kapták, milyen volt az a történetírás, melyet az új birodalmi intézet produkált s mennyiben hasonlított ahhoz, amit egy hosszú és gazdag fejlődés eredményeként régebben historián értettek, vessünk előbb egy pillantást azokra a követelményekre, melyeket mérvadó helyen a történetírással szemben támasztottak. Elvégre totális államról van szó s minden jel arra vall, hogy az új alapítás mögött maga a Führer állott.

A vezér és a történelem.

Hitlert a „Mein Kampf” tanúsága szerint határozottan foglalkoztatták a történetírás és a történettanítás kérdései. Ifjúkorának szegényes művelődési élményei sorában mély hatást gyakoroltak reá történelemtanárának, dr. Leopold Pötsch-nek előadásai,¹⁷ a nélkül azonban, hogy előmenetele e kedvenc tárgyban is az „elégséges”, illetőleg a „kielégítő” osztályzat fölé emelkedett volna.¹⁸ Ettől a kisméretű linzi reáliskolai tanártól örökölte Habsburg-gyűlöletét és poroszimádatát éppenúgy, mint a történelemnek hatalmi folyamatként való egyoldalú felfogását — mindezekért oly hálás volt, hogy hatalomra jutása után évjарadékok folyósított egykori tanárának. E kisméretű esőkevényekhez járult később, már a müncheni évek alatt a geopolitika hatása, melynek látásmódjával először Hess Rudolf, az egykori egye-

¹⁵ H. von Srbik: H. Z. 162 (1940) 338 l. és Karl Alexander von Müller: u. o. 162 (1940) 344 l.

¹⁶ H. Z. 153 (1935) 223 l.

¹⁷ Mein Kampf (370—371 ezer) 12. l.

¹⁸ L. erre Heiden id. m. II. kötetében közölt facsimilét.

teni asszisztens, majd az ő közvetítésével *Haushofer*, a generálisból lett egyetemi tanár, ennek az új „tudománynak” atyja ismertette meg. Ő és *Alfred Rosenberg* hívták fel Hitler figyelmét Kelet-Európára, főként Oroszországra, a német imperializmus számára ott szerintük kínáló gyarmatosítási lehetőségekre s ezeknek az utópiáknak a középkori „*Drang nach Osten*”-nel való összekapcsolására. „Történet-szemléletének” harmadik lényeges eleme az árja fajelmélet volt, melynek németté aklimatizálódott prófétájává *Houston-Steward Chamberlain*-nel utóbb a Wahnfried-villában személyesen is megismerkedett s aki jellemző módon rövidesen lelkes hívévé lett.¹⁹ Végül könyvének a bismarcki birodalomról szóló fejtegetései arra engednek következtetni, hogy közvetve vagy közvetlenül korán megismerkedett Treitschke „unitárius” eszméivel. Noha szép könyvtárának könyvei általában olvasatlanok maradtak,²⁰ a történelem iránti érdeklődése mégis kiemelkedik szellemi horizontjának jellegzetes szűkkörűségéből. Környezete később nem egyszer még az éjszakai órákban is történeti könyvek olvasásán éri a vészért,²¹ aki már a *Mein Kampf*-ban a politikus nélkülözhetetlen fegyverének nevezi a históriát.²² S valóban a hatalomátvétele meglepő gyorsasággal követi a történettudomány új elveit szabályozó kormányrendeletek kibocsátása, melyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a *Mein Kampf* idevonatkozó kívánalmaival.²³ Hitlert tehát érdekelte a történelem, de haragudott a történetírókra és főként rendkívül elégedetlen volt a történelem iskolai oktatásával.

Szerinte a német történelemnek a porosz állam megszervezésén kívül még csupán két érdemleges mozzanata van: az egyik az Ostromark kolonizációja, a másik pedig az Elbától keletre eső területnek az ugyancsak középkorban végbement megszerzése és elnémetesítése. „Valóban egyenesen végzetesnek kell tekinteni, hogy a mi német történetírásunk ezt a két leghatalmasabb és az utókor szempontjából legjelentősebb teljesítményt soha sem tudta igazában méltányolni s e helyett minden egyebet dicsőített: fantasztikus hősiességet, számtalan kalandos harcot és háborút, a helyett, hogy végre belátta volna, hogy mily jelentőség nélkül való volt a nemzet nagy fejlődésének szempontjából ezeknek az eseményeknek legtöbbje.”²⁴ A kelet- és dél-keleteurópai kérdés elhanyagolásán kívül másik fő fogyatékosága szerinte a történetírásnak, hogy nincs érzéke a faj, mint történeti hatóerő iránt. Midőn kifejti a kultúrateremtő, megtartó és romboló fajokra vonatkozó, *Gobineau*-ra, *Chamberlain*-ra, de leginkább talán *Rosenberg*-re visszamenő ismeretes elméletét, mindjárt ki is jelöli a feladatot: „Egy jövőendő művelődés- és világtörténet kötelessége lesz, hogy ilyen értelemben kutasson, a helyett, hogy külsőséges tények visszaadásában merülne ki, ami bizony a mi jelenlegi történettudományunknál gyakori eset”. Ezért az eljövőendő népi állam feladata lesz arról gondoskodni, hogy „végre egy olyan világtörténet írássék, melyben a faji kérdés domináló szerephez jut.”²⁵

¹⁹ Mindezekre Heiden id: m. l. 208. 77. 132. l.

²⁰ U. o. Bd. II. 206. l.

²¹ U. o. Bd. I. 354. l.

²² 129. l.

²³ Közlve: *Vergangenheit und Gegenwart* XXIII (1933).

²⁴ 734. l.

²⁵ 320. 468. l.

A történeti oktatásban viszont azt kifogásolja, hogy neveknek, évszámoknak és eseményeknek kívülről való mechanikus megtanítására korlátozódik s ezért nem emeli ki a történes fő vonalait. Elvégre „az ember nem azért tanul történelmet, hogy tudja, hogy mi történt, hanem azért, hogy benne tanítómesterére leljen a jövőt és saját népiségének fennmaradását illetően. Ez a cél, melynek a történettanítás csupán eszköze”.

Az idézetekből nyilvánvaló, hogy Hitler végeredményben azonos célt tűz a történettudomány és az iskolai történettanítás elé. Hiába ismeri el, hogy az oktatáshoz szükséges nagy vonalak csakis az egyes tények és folyamatok részletes és önmagukban való megismerése által alakulhatnak ki s így erre a munkára csakis a történettudomány alkalmas, melyre ilyen módon még szerinte is szükség van,²⁶ ha ugyanakkor összeszedi a tudományos történetírást a világos vonalvezetés hiányaért, sőt még azért is, amiért a német história egész korszakait és jelenségcsoportjait — melyek szerinte a jelen megértése szempontjából érdektelenek — nem hajlandó sommásan mellőzni és kizárólag az Ostmark kialakulásával és a kelet európai gyarmatosítással foglalkozni. Ez az ellentmondás nemcsak a nemzetiszocializmus bibliájának következtetlenségét és gondolati zűrzavarát bizonyítja a történelemre vonatkozó, egyébként igen lapos és közhelyszerű elmélkedések esetében is, de feltárja egyben azt a cinikus pragmatizmust, mellyel Hitler a történetírást csupán az iskolai történettanítás magasabb formájaként, mindkettőt pedig csakis propagandaként hajlandó megítélni. Mint látjuk, Hitler más véleményen van, mint Ranke: nem azt kell tudnunk, „wie es eigentlich gewesen“, hanem csupán azt, ami a „Nutzanwendung für die Gegenwart“ szempontjából tekintetbe jön. Tehát már a „Mein Kampf“-ból világosan kiderül a Führernek a történetírás megrendszabályozására és propagandisztikus felhasználására irányuló szándéka s az ízlésének megfelelő történelem *megíratására* vonatkozó eltökélt akarata. Midőn 1937-ben az erfurti német történelemnap résztvevőitől szinte a „Mein Kampf“ szavaival „világos vonalvezetésű és népi szellemű“ történetírást követelt,²⁷ ezzel csupán befejezte azt, amit műve írásakor programjába vett s amit a Reichsinstitut szervezésével intézményesen megalapozott.

Találósan állapítja meg *Konrad Heiden*, hogy ebből a szellemi „Naturbursch“-ból hiányzott a bátorság, hogy nyíltan barbárnak vallja magát. A történelemtől is megkövetelte, hogy tudomány helyett propagandává alakuljon, de a tudomány nevééről és hiteléről mégsem volt hajlandó lemondani. „A szellem az a birodalom, ahol az ember az eszméket nem alkalmazza, hanem felelős értük, ahol érvényes az igaz és a hamis mértéke, ahol a gondolkodó vizsgálódik ha mint cselekvő gátlás nélkül követett is el igazságtalanságot, ebben a világban kiderül, hogy nincsen igaza.”²⁸ Ezért gyűlölt Hitler mindent, ami megismerés és istenítt mindent, ami alkalmazás, alkalmazása az ellenőrzés és bírálat elől hatalmi szóval elvont doktrínáinak. Ezért gyűlölte a szellem világát s benne a história igazi világát is. Ezért kellett távoznia Meinecke-nek, és sok más nemzetiszocialista „szakemberhez“ hasonlóan a jeleptéktelenségből és teljesítménynélküliségből előbukkanni a történetírás diktátorainak.

²⁶ 12, 129, 467. l.

²⁷ H. Z. 156 (1937) 667.

²⁸ Heiden id. m. II. 207. l.

Walter Frank mestersége.

A jelek arra vallanak, hogy Walter Frank és társai, Christoph Steding, Karl Richard Ganzer, Erich Botzenhardt, Walter Grau és Kleo Pleyer a legendás müncheni idők óta lelkes hívei voltak Hitlernek, akiket különösen Hess Rudolfhoz, az egykori egyetemi asszisztenshez és Rosenberghez, a párt első ideológusához fűztek szoros szálak.²⁹

Nem voltak dilettánsok, valamennyien a szokásos német egyetemi képzésen mentek át s már bizonyos irodalmi teljesítményekre is hivatkozhattak. Azonban mindannyian a tudósnak ahhoz a fajtájához tartoztak, melyet könnyen elsodor az idők szele. A tudományos alapok túlterhelése, a világnézeti-politikai elfogultság és a szereplési vágy együttesen vezettek oda, hogy 1933 utáni megnyilatkozásaik nem voltak egyebek nagyhangú és felelőtlen programadásoknál, elnagyolt összefoglalásoknál és teljesen önkényes nemzetiszocialista szellemű „átértékeléseknél”.³⁰ Még ebből a társaságból is kiűt a hírhedt Kleo Pleyer, e prototípusa a nemzetiszocialista kalandornak. Egyetemi pályáját diáksztrájkok, megzavart színelőadások, lapbetiltások, letartóztatások, kiutasítások, álnyomás visszaszökdösések, parlamenti interpellációk és egyházi tiltakozások jelzik. A müncheni puccs balsikere után kezd csak az addigi „Scheinstudent” tanulmányával egyáltalán foglalkozni s tesz doktorátust 1927-ben. Disszertációján kívül egyetlen „tudományos” műve egy francia témájú tanulmány, melyről elég annyit mondanunk, hogy benne a németet felülmúló francia szeparatizmust és partikularizmust fedezett fel. De még ennek megjelenésére sem volt szüksége ahhoz, hogy a berlini egyetem 1934-ben magántanúrára habilitálja. Egy évvel később a Reichsinstitut tagja — egyike persze a leghangosabbaknak —, 1937-ben pedig Königsbergben, Kant egyetemén a történelem rendes tanára.³¹

Ily személyi összetétel mellett érthető, hogy a „mozgalom megértése és aktív támogatása” nem volt szővirág, s nem is állt meg az okvetetlenkedők megrendszabályozásánál. A Reichsinstitut az első évben csupán jogelődjéilek, a megszüntetett Reichskommission-nak szerény, mindössze 35.000 márkát kitevő javadalmát örökölte, de egy év múlva Walter Frank már e támogatás meghatszorozódásáról szá-

²⁹ Frank megnyitóbeszédében úgy emlékezik meg Rosenbergről, mint akinek energiája és megértése döntő tényezője volt az intézet létrejöttének: H. Z. 153 (1935).

³⁰ Franknak Stöckerről, a bismarcki idők antiszemita udvari prédikátoráról írott tanulmányát maga Meinecke méltatta (H. Z. 140, 152. l.) és pedig elismerően. Második könyve, Nationalismus und Demokratie im Frankreich der dritten Republik (Hamburg 1933) már tiszta publicisztika, elnöksége óta pedig csak beszédeket mondott. Grau első műve, Antisemitismus im späten Mittelalter (München 1934) ugyancsak kedvező fogadtatásban részesült, de már előrevetíti a jövő árnyékát. Botzenhardt Freiherr von Stein művének kiadójaként vált ismertté. Az első kötetet még a weimari kormányzat megbízásából adta ki, a következőkben azonban már teljesen nemzeti szocialista szellemben interpretálta gondolatait — közben ugyanis megtörtént a rendszerváltozás.

³¹ Az orosz fronton bekövetkezett halála után W. Frank közel 50 oldalas tanulmányt szentelt életrajzának (Kleo Pleyer, ein Kampf um das Reich: H. Z. 166 [1942] 507—554), ugyanakkor, midőn a H. Z. néhány sorban emlékezett meg érdemes történetírók elhunytáról.

molhatott be,³² úgyhogy a történetírás ifjú diktátorainak nagyszabású céljaik megvalósításában anyagi korlátokkal nem igen kellett számolniuk.

A pusztá tény, hogy a „Historische Reichskommission“ egyszerűen megszűnt s helyébe egy más rendeltetésű új intézmény lépett, minden magyarázatnál jobban jellemzi a helyzetet. A régi szerv ugyanis — mely még a múlt század hatvanas éveiben II. Miksa bajor király alapításaként létesült s első elnöke Ranke volt — a legújabbkori Németország kútfőanyagának rendszeres közlésével foglalkozott s így a tudományos munkamegosztásban pótolhatatlan szerepet töltött be. Walter Franknak nemcsak a publikáció tempója ellen volt kifogása, hanem a forrásközlés kizárólagossága ellen is, mely szerint a útjában állott annak, hogy a tehetséges fiatalok „önálló alkotásai“ napvilágot láthassanak. Ezért programbeszédében a fiók-führer fenyegető hangján jelentette ki: „Szükség esetén el vagyok szánva arra, hogy a tudós impotencia orgiáinak erős kézzel gyors véget vessék“. A nagy kútfőpublikációk ezután természetesen vagy végképen elakadtak, vagy folytatásukban erősen meglassultak, hogy a „tudós Danaidák“, „Alexandria bölesei“ tehetetlensége még kirívóbb hátteret adjon a nemzetiszocialista történetírók rendkívüli teljesítményeinek. Fennállása alatt a Reichsinstitut természetesen egyetlen kútfőt sem közölt, de erre nem is volt szüksége, hiszen megbízóit csupán a „nagy fejlődésvonal“ érdekelte.

Walter Frank és társai a történetírás terén a „népi állam“ megbízottjai, akiknek kötelessége a Führer által előírt históriáról gondoskodni. Ennek ellenére az intézet elnöke az ünnepélyes megnyitáskor tiltakozott minden olyan gyanúsítás ellen, mintha szervezkedésükre a párttól kaptak volna megbízást: nem, „a megbízást lelkiismeretünkől kaptuk azon a napon, midőn Münchenben, a Feldherrenhalle-nél eldördültek a sortűzek“. De a történetírói objektivitás és függetlenség e megnyugtató biztosítékának elhangzása után mindjárt a jelenlévő nemzetiszocialista vezetők felé fordult s munkatársai nevében is valóságos hűségfogadalmat tett nekik: „Hús és vér vagyunk a ti forradalmatok és birodalmatok húsából és véréből... Még ha akarnánk se tudnánk mások lenni, mint szellemi kifejezői a ti forradalmatoknak és rendeteknek, hirdetői Hitler Adolf nagy korszakának“. A régi tudomány emberei, akik a múlt megismerését és a ma hitvallását összeegyeztethetetlennek tartják, „groteszk önesalás“ áldozatai, hiszen ők is foglyai az időnek, a Bismarck utáni politikai és szellemi epigonizmus korának s így micseni vethetnek szemére a mai nemzedéknek, mely számot vet a történetírás és kor sorsszerű kapcsolatával s tudatosan hozza meg politikai ítéleteit.³³

Nyilvánvaló, hogy itt a modern ismeretelmélet eredményeinek rosszhiszemű alkalmazásával van dolgunk. Az ismeretkritika ugyan nyilvánvalóvá tette, hogy a történeti megismerésből sem számíthatók a szubjektív elemek, de ezzel még korántsem helyezte hatályon kívül az emberileg elérhető legteljesebb objektivitás követelményét s a szubjektívitas minél erőteljesebb leküzdésének minden tudományra kötelező parancsát. Hogy nem lehetünk teljesen objektívek, abból éppoly kevésbé következik az, hogy szándékosan szubjektívek legyünk, mint

³² H. Z. 155 (1936) 448. l.

³³ *Zunft und Nation*: H. Z. 153 (1935) 6 k.

ahogy az erkölcsi jó tökéletes megvalósíthatatlanságából sem következhet a bűn igazolása. Minden, ami tudomány, a tárgyilagosságra való törekvéssel áll vagy bukik: a határ éles, rajta túl a dogmatizmus és a propaganda birodalma következik.

Ez az „új tudatosan politikai tudomány”³⁴ szemérmetlen nyíltsággal vallja be, hogy elveti a tárgyilagosságot, hogy „fegyvereket kovácsol a politikus számára”, tőle viszont ösztönzéseket fogad el.³⁵ Ez a fegyvergyártás egyszer zsidókérdéskutatást jelent, máskor viszont „Róma lélektelen üdvégezetének” leleplezését,³⁶ amivel a „fiatal német tudomány éles fegyvert ad annak a német követelésnek a kezébe, hogy a német embert kizárólag saját törvénye szerint alakítsa”.³⁷ Ezek a gyakorlati célok teszik érthetővé, hogy az új Reichsinstitutba nemcsak a historikusokat nevezték ki tanácsadóknak, hanem másfajta „szakembereket” is. Így ott találjuk *Bäumler*-t, a „férfibarátság” hírhedt filozófusát, *Krieck*-et, a nemzetiszocializmus első pedagógusát, *Günther*-t, a párt dilettáns fajbiológusát éppen úgy, mint *Nicolai* ezredest, *Ludendorff* hírhedt háborús propagandairódájának egykori sajtófőnökét s a propagandaminisztérium egy állandó kiküldöttjét is.³⁸

Az 1937-i erfurti történész-nap lefolyása jól mutatja, hogy hova jutott ezen az úton a német történetírás. *Walter Frank* elnököl s még fanulusa, *Botzenhardt* is kénytelen volt elismerni, hogy a megbeszélések „erősen, gyakran túlnyomóan is” az ő irányítása alatt állottak. Azt sem lehetett eltitkolni, hogy a multtal ellentétben a vezetés az öregektől a fiatalokhoz került át, akik „azzal a szándékkal és igény-nel léptek fel, hogy tudományuknak széles munkaterületeit egy új, nemzetiszocialista történeti gondolkodás segítségével ragadják meg.” *Walter Frank* egyébként megnyitóbeszédében³⁹ finom különbséget tett tudománydiktatúra és tudományvezetés között, élesen kikelve azok ellen, akik a megkülönböztetést nem méltányolják és a tudomány megrendszabályozásáról mernek suttozni. Nyilván e tudományirányításhoz tartozott az is, hogy az idősebb nemzedekből csak azokat engedték szóhozjutni, akik feltétel nélkül behódoltak a rendszernek és alávetették magukat a fiatalok terrorjának. A színvonalkülönbség azonban még így is oly nagy volt, hogy a kongresszusról beszámoló újságok egy része nyíltan mert célozgatni arra, hogy a szolid tudás és módszer az idősebbek, míg a jószándékú, de megalapozatlan intuíció a fiatalok oldalán volt.⁴⁰ A bajok főként az ú. n. „germán kontinuitáskutatás” terén jelentkeztek, ahol a Reichsinstitut tagjai oly jelenségek ösgermán eredetét próbálták bizonygatni, melyekről már régóta végérvényesen eldőlt, hogy azok nyugati kultúrhatás eredményei. Ennek a tipikusan nemzetiszocialista kutatási ágának légkörére jellemző egy

³⁴ Ch. A. *Hoberg* ismertetése *W. Frank* Hardenről és Rathenauról tartott előadásáról: H. Z. 162 (1940) 431. l.

³⁵ H. Z. 156 (1937) 669. l.

³⁶ *Karl Richard Ganzer*, *Der Heilige Hofbauer. Träger der Gegenreformation im 19. Jahrhundert* (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschland) 7. l.

³⁷ *Ganzer* ismertetése *Arnold Brüggmann* könyvéről, *Roms Kampf um den Menschen* (München 1938): H. Z. 162 (1940) 612. l.

³⁸ H. Z. 153 (1935) 220—221. l.

³⁹ *Historie und Leben*. Hamburg 1937.

⁴⁰ H. Z. 156 (1937) 659—667.

különben szélső német nacionalista történetíró megjegyzése, aki szerint e kérdésekhez kritikai álláspontból hozzászólni a hazaárulás vádjával volt egyértelmű.⁴¹

Az erfurti történész-napon egyébként pontosan megállapították, illetőleg előírták azt is, amit minden igaz német történetírónak vallania és hirdetnie kell.

E szerint a történelem csakis politikai történelem lehet, középontjában a *Reich* fogalmával, úgy ahogy azt a régi kis- és nagy-német felfogással szemben az „össznémet“ nemzetiszocialista szemlélet meghatározta. A Reich, mint a „germán teremő nyugtalanság műve“⁴² a kontinens politikai történéseinek eredendő, természetes központja, Európának mindenkor illetékes rendezőhatalma, melynek e hivatása teljesen független az időleges hanyatlástól.⁴³ A Reich tehát egy misztikus felhatalmazást és időtlen hivatást hordoz magában, olyasfélélt — tehetjük hozzá —, mint valamikor a bizánci birodalom, mely nem volt hajlandó tudomást venni sem a világ változásairól, sem önmaga gyengeségéről. A III. Birodalom történetírójának a Reichsinstitut köreiben kialakult felfogás szerint a dolgok megítélésében csupán egyetlen értékeszméje lehet, és pedig a „Reich szentsége“.⁴⁴ Csakhogy ez a „szentség“ tudatosan nélkülöz minden transzcendenciát, minden keresztény-egyházias és humanisztikus megköthetőséget és főként a népek egyenlőségét hirdető oly univerzalizmust, mely hajlandó a német érdekek és szempontok fölé emelkedni. A nemzetiszocialisták túlhaladtak a XIX. század nemzetállam-koncepcióján, mely a maga szuverénítésének hangoztatásával — legalábbis elvben — elismerte a hasonló képződmények szuverénítésát és egyenjogúságát. Az új tanítás szerint a bismarcki megoldás csak nevében Reich, a valóságban csupán egy a sok európai nemzetállam sorában, azzal a németekre hátrányos különbséggel, hogy nagy népi tömbök — elsősorban Ausztria — és jelentékeny szórványok maradtak határain kívül. Hitler birodalma viszont nem akar nemzetállam lenni még az osztrák Anschluss és a Szudétaföld bekebelezése után sem, hanem olyan rendezőszerepet, azaz hegemoniát követel magának, mint aminőt az első birodalom a szász, szábi és hohensaufi császárok sorában két és fél évszázadon át valóban gyakorolt Európa népei felett. „A jelen élménye — mondja Alfred Rosenberg — újból felidézi bennünk a középkori birodalom emléket s ha mások is a formák és a szimbolumok, mégis sok rokon-ságot érzünk benne a mával, midőn a *nemzetállam eszméje és a birodalom hivatása* egyesítve jeleni meg előttünk“.⁴⁵ Hitlernél is tudatos a régi birodalommal való kapcsolat, midőn a nemzetiszocialista állam külpolitikáját a középkori „Drang nach Osten“ emlékéhez köti.⁴⁶ A nemzetállam és a birodalom szintézise mármint úgy jön létre, hogy a nemzetiszocialista felfogás a vallásos népek feletti hivatás gondo-

⁴¹ Herman Aubin, Über das Problem der germanischen Kontinuität (?).

⁴² Karl Richard Ganzer, Der Heilige Hofbauer Träger der Gegenreformation im 19. Jahrhundert (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands). Hamburg 1939, 22. 1.

⁴³ Karl Richard Ganzer, Das Reich als europäische Ordnungsmacht (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands). Hamburg 1941, 139. 1.

⁴⁴ Ganzernek a 41. jegyzetben idézett tanulmánya.

⁴⁵ Nationalsozialistische Monatshefte 1941. májusi szám.

⁴⁶ Mein Kampf 742. 1.

latától megfosztott régi birodalomeszmebe belecsempészi a modern nemzetállam minden önzését és gátlás nélküli machiavellizmusát, úgy-hogy abban nem marad egyéb, mint az ú. n. „rendező elv“, mint a német hegemonia igényének igazolása. A III. Birodalom az elsőből megtagadja az univerzalizmust, a másodikból viszont az adott állam-határokhoz való kötöttséget és a többi nép szuverénitásának elismerését. Hitler „Mein Kampf“-jának külpolitikai fejtegetéseiben a legélesebben szembefordul azokkal a bismarcki reminiscenciákban élő német nacionalistákkal, akik követelik az 1914-es német határok visszaállítását, de minden ezen túlmenő oly igényt, mely más államok és népek fennálló státusát érintené, az emberi jogok szentségével ellentétesnek ítélnék. Ezzel szemben szerinte sem a határok, sem a népjogok nem számíthatnak akkor, ha arról van szó, hogy a német nép megszerezheti magának a lélekszámaival arányban álló életteret.⁴⁷ A III. Birodalom tehát oly birodalom, mely nemzetállam akar lenni és ugyanakkor oly nemzetállam, mely birodalom akar lenni.

A fiatal történelemszemzedék már ebben a merő erőszakra alapított államkoncepteiben él. Éber figyelemmel kíséri a birodalom fogalmának alakulását az irodalomban s mindjárt lecsap oda, ahol bármiféle univerzalizisztikus értelmezést szimatol. A régi generációnak a nemzetiszocialisták által is elismert oly képviselői, mint pl. Wilhelm Schüssler és Heinrich von Srbik ismételt rendreutasításban részesültek a tantételtől való árnyalati eltérés miatt. Azt például, hogy „minden vonatkozásban Róma volt és marad a világ fővárosa“ következmények nélkül nem lehetett leírni: „a történész Schüsslernek tudnia kellene — hangzik a kioktatás —, hogy a NSDAP világnézeti megfontolásokból az univerzalizmus minden fajtája ellen régtől fogva a leghatározottabban küzd“.⁴⁸

A politikai, helyesebben a politizált történetnek ez a hypertrofiája magyarázza a Reichsinstitut körének elkéseredett hadakozását a kultúrhistoria módszere, valamint ennek az irányzatnak régebbi és újabb művelői ellen. A művelődéstörténet kétségkívül a felvilágosodás gyermeke s azt sem lehet tagadni, hogy a demokráciák talaja bizonyult számára a legkedvezőbbnek. Éppen ezért írtuk az előzőekben Meinecke szerkesztői bátorságának számlájára, hogy már az új német érában külön tanulmányt szentelt Bruckhardt és Huizinga történetírásának. Így azon sem csodálkozhatunk, ha az erfurti történész-műpón Walter Frank egyik munkatársa, Christoph Steding heves támadást intézett a kultúrhistoriai irány s egyben „az azt hordozó egész világ“, a semleges kis demokráciák ellen, melyek elszakadtak a birodalomtól és ezáltal tulajdonképpen történetnélküliekké lettek. A művelődéstörténet, mely ezekben az országokban virágzik, szerinte nem más, mint a történetnélküliség történelme. Ez a világ képtelen az egészséges politikai cselekvésre, képtelen tehát az igazi, a politikai történetírássra is, mely kizárólag a cselekvő nagy népek előjoga. A birodalomból kivált és így politikailag „elhalt“ népek természetsszerűen találták meg nemzetközi magatartásukat a semlegességben, életformájuk historiógráfiai megfelelőjét abban a művelődéstörténetben, melyet a svájci

⁴⁷ U. o. 740. l.

⁴⁸ Gerhard Krüger, *Schrifttum zum Reichsgedanken: Vergangenheit und Gegenwart* 32 (1942) 109. l. és ugyanő, *Um den Reichsgedanken* H. Z. 165 (1942) 457 kk., ahol Srbik kap ki.

Jakob Burekhardt és a holland Huizinga műveltek.⁴⁹ Egy másik fiatal nemzetiszocialista történetíró, *Gerhard Schröder*⁵⁰ szerint Burekhardt halóporában sem más, mint „ellensége a vér- és sorsszerű élet-összefüggésnek, a politikai totalitásszemléletnek, tagadója a heroikus élet- és neveléscsménynek, politikai ellenfele a népi, faji és állami törvénynek, aki az *állam* ellen izgat és mesterkedik“. Mint még látni fogjuk, a nemzetiszocialisták ellenszenvre Burekhardt iránt a maguk szempontjából teljesen indokolt volt.

A politikai szemlélet e kizárólagossági igényéből egy külön, „német történetfilozófia“ következik. Ez a pártböleselet⁵¹ szakít minden teleológiával, mint ahogy a történetírói gyakorlat is megtagad minden univerzalizmust s e helyett oly „heroikus realizmust“ hirdet, melyben megvan a kellő érzék a történet menetét eldöntő „wagende Tat“ iránt.

Ha már a filozófia elvont régióiban ily leplezetlenül érvényesült a törekvés, hogy a szellem köntösét a mozgalom testéhez szabják, milyen lehetett a gyakorlatban, egy konkrét kérdésre alkalmazva az a politikai történetírás, melyre Walter Frankék vállalkoztak. Talán a legjobb példát erre Erich Botzenhardt-nak az 1806–1813-i ú. n. „német mozgalomról“ írott tanulmányai⁵² szolgáltatják. Az uralkodó tudományos nézettel szemben, mely szerint a mozgalom a német idealizmusból, elsősorban *Fichte* filozófiájából és az azon alapuló államreformból táplálkozott, Botzenhardt egyszerűen tagadásba veszi a szellemi hatásokat s a német forradalmat, melyet ő a franciával, mint az „ész forradalmával“ szemben, „a mítosz forradalmának“ nevez, a gyűlölet, a harci akarat és a megújult fegyveres fegyelem „elemi történelmi hatalmaiból“ magyarázza. Szó sem lehet tehát arról, mintha a „szellem szállott volna az államhoz“, miként ezt Meinecke a korszakról írott monográfiájában hirdette, hanem éppen ellenkezőleg a politikai forradalom hatalmasodott el a szellemi világon, adott neki tartalmat és törvényt. A német forradalom tehát a tett embereinek és nem a filozófusoknak a műve volt. Nyilvánvaló, hogy ezek az elmefuttatászerű, rövidlélekzetű tanulmányok a valóságban nem cáfolták, hanem csupán tagadták és dialektikusan megfordították a régi tudomány jól megalapozott ítéletét. Így például nyilvánvaló, hogy Botzenhardt egyszerűen elhallgatja a „német mozgalom“ vezetőire gyakorolt francia, sőt egyenesen francia forradalmi hatást s a világpolgári gondolatok befolyását. Freiherr von Stein — ez a mélyen keresztény és erős inzuláris hatások alatt álló nemes szellem — az ő tolla alatt valósággal nemzetiszocialistává alakul, holott minden tagadhatatlan „népi“ gondolkodása ellenére is rendszere tele volt univerzaliztikus és kozmopolita eszmékkel.⁵³ A részleteknél sokkal fontosabb a mi szempontunkból az a kérdés, hogy miért volt szükség egyáltalán erre az átértéke-

⁴⁹ H. Z. 156 (1937) 663 kk. és Chr. Steding, *Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur*, Hamburg 1938.

⁵⁰ *Geschichtsschreibung als politische Erziehungs macht*, Phil. Diss. Heidelberg ismerteti H. von Srbik: H. Z. 162 (1940) 335 kk.

⁵¹ Erwin Metzke, *Geschichtliche Wirklichkeit, Gedanken zu einer deutschen Philosophie der Geschichte* (Philosophie und Geschichte nr. 57). Tübingen 1935.

⁵² *Deutsche Revolution 1806–1813* (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands), Hamburg 1940 és *Deutsches Aufbruch 1807/1813. Stoffe und Gestalten der deutschen Geschichte Bd. I. Heft 6*, Leipzig—Berlin 1940.

⁵³ Meinecke, *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1908) 154 kk.

lésre? Nemcsupán a szellemtörténettel és Meinecke-vel való hatásos polémia kedvéért, hanem főként a nemzetiszocialista forradalom történeti igazolása érdekében. Az 1933-as forradalmat ugyanis kétségbevonhatatlanul oly emberek csinálták, akiket nem lehet azzal vádolni, hogy ideológusok, vagy intellektueller lettek volna. A szellem emberei részben távoltartották magukat a nemzetiszocializmus forradalmi formájától, részben pedig ők nem kellett a mozgalomnak. Hitler a „Mein Kampf”-ban oldalakon keresztül gúnyolja azokat, akik „szellemi téren” és „csendben” kívánták szolgálni az eszmét és akikben csupán a cselekvéstől irtózkodó gyáva puhányokat hajlandó látni.⁵⁴ Walter Frank a szellemi élet külön bűnéül rója fel, hogy a Führer a maga „Bildungsgang”-ját az akadémikus intézményeken kívül járta végig és hogy a forradalom „az intelligencia, a főiskolák és a régi tudomány érdemleges részvétele nélkül” zajlott le.⁵⁵ A szellemnélküli, sőt szellemellenes forradalom így nem tűrhette az összehasonlítást a szellemből születő régi nemzeti forradalommal, melyre mint előfutárra mégis szüksége volt. De nem tűrhette azt sem, hogy a tett emberei úgy tűnjenek fel, mint végrehajtó közegei az enervált intellektueller kis csoportjának. A rendszer történetíróinak fejtegetéseiben általában egy oly történetmagyarázat dereng át, mely a szellemi megnyilatkozásokat a „wagende Tat” utólagos igazolásaként, szinte felépítményeként tekinti.

A nemzetiszocialisták politizált történetírásának természetesen nincs köze a komoly politikatörténeti irányhoz, melyet az államformától és a társadalmi berendezéstől függetlenül mindenütt a világon műveltek és fognak művelni. Jogosultságához különösen oly korszakok vizsgálatánál nem férhet kétség, melyekben nem a társadalom, hanem az állam dominál. A régi históriaírásnak Burekhardt mellett legnépszerűlenebb figurája a III. Birodalomban éppen a politikai történetírás felülmúlhatatlan mestere, Leopold von Ranke volt. Ennek magyarázata nemcsupán abban az álláspontban rejlik, melyet Ranke az 1866 utáni német fejlődéssel szemben elfoglalt és amelyre még visszatérünk, hanem egész történetírói magatartásában. Ranke sohasem volt csak német történetíró, témái felölelik az egész román-germán állami- és kultúrközösséget, melyben az európai történet igazi hordozóját ismerte fel. A nemzetiszocialisták szemében gyanús volt megvesztegethetetlen tárgyilagossága, hívős nyugalma, a sokat vitatott rankei kontempláció, melyből a népek, a korszakok és egyének megítélésének maximája, az *unmittelbar zu Gott* született. Elvetendő volt a történetírás céljának a megismerésre való korlátozása (wie es eigentlich gewesen) és minden tendencia kiszolgáltatásától való merev elzárkózása. Gerhard Schröder például Ranket „zu abendländisch-überwölkisch”-nek találja és gúnyosan beszél műveinek „a világtól idegen keresztény alaphangulatáról” és szerzőjük „paposságáról”. Így érthető, ha Meinecke Ranke halálának 50. évfordulójára alkalmából a Porosz Akadémia előtt tartott emlékbeszédében bölcsőbbnek tartotta kitérni az elől a kérdés elől, hogy „mennyiben hatott, hathatott és szabad hatnia” Rankenak a mai korra.⁵⁶

⁵⁴ 395 kk.

⁵⁵ Die deutschen Geisteswissenschaften im Kriege: H. Z. 163 (1940) 9 k.

⁵⁶ Gedächtnisrede (Anfänge des Historismus Bd. II. 647. l.).

De kihez is szóltott tulajdonképpen ez a történetírás, melynek éppen bevallott eszközszerűsége következtében különösen fontos volt a publikum kérdése, melyet nemzetiszocialista szellemben nevelni és lelkesíteni kívánt. A *Historische Zeitschrift* egyik referense a „nemzetpolitikai“ történetírás egy késői termékéről szólva némi melankóliával állapítja meg, hogy „a népért és a birodalomért“ küzdő történetírás kilátásai korunkban jelentékenyen rosszabbodtak. A nemzetiszocializmus teljesen átrétegezte a német népet s ennek során az a művelt polgári osztály, melyhez a történetíró régen elsősorban szóltott, jelentőségét jórészt elvesztette, míg a nagy tömegek politikai befolyásolása „felkorbácsolóbb, gorombább“ módszerekkel megy végbe.⁵⁷

Walter Frank pontosan számotvetett ezzel a helyzettel s már előre megkereste a maga történetírásához illő közönséget. Ez természetesen nem a régi historikusok polgári közönsége volt, melyet igazi nemzetiszocialistaként megvetett s amely őhelyette amúgy is Meincke-t és Oncken-t olvasta. Hitler azáltal, hogy az arisztokratikus vezérelvet az egész mozgalomban következetesen keresztülvitte s a tömegek fölé azok fékentartására egy új nemzetiszocialista „elitet“ emelt, megoldotta Walter Frank számára a közönség kérdését. Ezért szóltott mindjárt az első alkalommal a *Hitler-Jugend* vezetőihez s ezért hívta meg intézetének nyilvános szerepléseire a párt, a véderő, a munkaszolgálat és a SS vezető személyiségeit, nem titkolva azt a meggyőződését, hogy az új időknek megfelelő „egyetem“ ezekből a „nagy katonai iskolákból“ fog megszületni.⁵⁸ A Reichsinstitut a maga előadásaiival és kiadványaival lényegében nem egyéb historiai pártiskolánál. Áll ez elsősorban a kebelében létesült zsidókutató *Forschungsstelle*-re, melyet 1936-ban Münchenben szintén nagy ünnepélyességgel, Hess és Siebert, a bajor miniszterelnök jelenlétében nyitottak meg. Ismét W. Frank mondott beszédet, kemény bírálatot mondva a régi tudomány felett, mely a maga tárgyilagosságával útjában állott annak, hogy a kutatás eredményei a zsidókérdés gyakorlati „megoldása“ terén hasznosíthatók legyenek. A nagy újítás, melyet ők hoznak, abban áll, hogy a zsidókérdéssel nem a zsidó szerzők művei, hanem a források alapján foglalkoznak. Ezt a nagy felfedezést szolgálta technikai téren a zsidó szerzők műveinek bibliográfiákban csillogtatott megjelölése, mint a sárga jel viselésének szellemi vetülete. A „Forschungsstelle“ egyébként érdemleges tudományos munkát éppen úgy nem végzett, mint maga az anyaintézet, csupán nagyszegű pályadíjakat tűzött ki ilyenek végzésére. A Münchenben minden évben megtartott munkanapokon számos előadás hangzott el, melyek azután a *„Forschungen zur Geschichte der Judenfrage“* hangzatos címe alatt láttak napvilágot. E „kutatások“ színvonalára jellemző, hogy az előadók között *Julius Streicher*, a „*Stürmer*“ hírhedt szerkesztője is szerepelt.⁵⁹

Hitler történetészeinek azonban ugyanúgy kicsiny volt Németország, akárcsak vezérüknek: terveikbe ezért ők is beleszóították azokat a lehetőségeket, melyeket a III. Birodalom európai hegemoniájának reménye csillogtatott meg előttük. W. Frank és társai természetesen

⁵⁷ H. Z. 162 (1935) 599—601.

⁵⁸ Die deutschen Geisteswissenschaften im Kriege: H. Z. 163 (1940) 3. l. 1. jegyzet.

⁵⁹ H. Z. 153 (1936) 619. l. és 156 (1937) 669. l.

már kezdettől fogva ugyanúgy a háborúra számítottak, akárcsak minden más szakma nemzetiszocialista vezetői. Frank az intézet megnyitásakor ahítózva beszélt arról az eljövendő időről, midőn majd áll a nagy front s megindul a küzdelem a német nagyság új korszakáért. A háború kitörésekor pedig *Grillparzer* egyik drámájából idézte az ifjú *Wallenstein* szavait: „Jó a háború, még ha harmine évig is tart”.⁶⁰ Miért örült ennyire? Mert ő is ki akarta próbálni egész Európán a maga új „fegyvereit”. Mint vérbeli nemzetiszocialista egy pillanatra sem számított a békés meggyőzésre, valamiféle lassú és barátságos „penetrációra”.⁶¹ De annál inkább bízott abban, hogy „amidőn a német hadosztályok rohama alatt meginognak a Nyugat korhadt rendszerei és ideológiái, akkor az így keletkező szellemi légüres térbe be fognak hatolni az új politikai tudománynak azok a fölényes megismerései, melyeket az új Németország kitermelt. Csak akkor fog az a genialis kritika az érdekelt országokban is teljes mértékben érvényesülni, melyet Chr. Steding a semleges germán peremállamok felett gyakorolt, továbbá a modern francia demokráciának az én könyvemben megkísérelt bírálata, ugyanúgy az a kritika is *Karl Heinz Pfeffer* Angliáról mondott”.⁶² E kijelentés ma már komikusan hangzik, elmondásakor azonban az egész német hadigépezet állott mögötte s nem kétséges, hogy Hitler győzelme a tudomány viszonylatában is a tárgylagosság, a felelősség és a szabadság halálát jelentette volna Európa számára.

Mindaz, amit a történetírás helyzetéről a nemzetiszocialista Németországban eddig elmondottunk, teljes mértékben igazolni látszik Huizinga ítéletét: „Körülöttünk mindenütt oly irányok jelentkeznek, melyek a maguk politikai vagy társadalmi célja érdekében visszaélnek a történelemmel. Az a tény, hogy a szigorú tudományosság évszázada után oly korszak következhetett, mely készségesen feláldozott minden előítéletnélküliséget, mélységesen kiábrándító. Nehéz volna eldönteni, mi sajnálatosabb, az uralkodó hatalom zsarnoksága-e, mely egy előírt tan mellett hitvallást kikényszeríti, vagy az a készség, mellyel a politikai tudomány új feladatának magát aláveti? Országok, melyek addig szellemi és kulturális tekintetben a vezetők közé tartoztak, most a megbilineselt tudomány otthonaivá váltak.”⁶³

Noha Huizinga nemesupán Németországról beszél, s nem is egyedül a nemzetiszocializmusban ismeri fel a történetellenes dogmatizmus áramlatát, elsősorban mégis a német történetírás nagy múltját állítja szembe szomorú jelenével. De helyes-e ez a diagnózis? Az eddig elmondottak alapján a látszat mindenestre ez, a valóság mégis meglepően más.

A cél és a forradalom.

Walter Frank és társai kétségkívül megbéklyózták a história Pegazusát és elhallgattattak néhány embert, akikben még töretlenül élt hivatásuk szelleme. A céhbéli történetírók nagy többségének a

⁶⁰ Die deutschen Geisteswissenschaften im Kriege: H. Z. 163 (1940) 3. k.

⁶¹ Ez kilátástalan volt. A cseh Josef Pekař pl. mindjárt a megalakulás után tökéletesen tisztában volt azzal, hogy ki W. Frank és mi a Reichsinstitut: O nový dějepis v třetí řadě, Český časopis historický 41 (1935) 555–566.

⁶² H. Z. 163 (1940) 71. l.

⁶³ Im Bann der Geschichte, Basel 1943, 86. l.

nemzetiszocializmushoz való átállása és annak kiszolgálása mégis az ő akeiójától függetlenül minden erőszak nélkül következett be. Szinte azt mondhatnánk, hogy a hatalomátvétel óta a rendszer kegyeiért titkos versengés folyt a történészek rohamosztága és a tekintélyes, idősebb céhbeli tudósok között. A kívülálló talán nem téved, ha megkockáztatja a feltevést, hogy a céhbeliak az utolsó években nemcsak megőrizték hadállásaikat, de sikerült is visszanyomniuk a tudományos forradalom lövészárkait, aminek veszedelmére Frank már a Reichsinstitut megnyitásakor is célzott. Egyik későbbi beszédében képtelenségnek mondotta, hogy éppen az új Németországban diadalmaszkodhassék a tudomány mesterembereinek és specialistáinak reakciója, elárulva azt, hogy minden párttámogatás ellenére is mennyire félti a hivatalos tudomány konkurenciájától. A német tudománynak a külföldön megforduló képviselői mindenesetre önérzetesen hirdették, hogy a politikai akarnokok a III. Birodalomban mind jobban háttérbe-szorultak a komoly szakemberek mögött. Nem beszéltek viszont arról, hogy milyen áron vásárolta meg a céhbeli tudomány ezt a győzelmet?

A régi szakembereknek természetesen sok minden nem tetszett ebben az új rendszerben. Nem tetszett például a „harcos tudomány” túlságos hangzatosítása és kizárólagossági igénye, a tudomány bevált szervezetének megbolygatása, a fiatalok türelmetlensége s irányítási szándékaikkal nehezen összeegyeztethető tudásbeli fogyatékosága. A beérkezettek valahogy úgy néztek a Reichsinstitut historikusaira, ahogy egy porosz vezérkari tiszt egy SS főrohamvezetőre, egy gyakorlati bürokrata a közigazgatásba avatkozó pártfunkcionáriusra, vagy egy diplomás mérnök a Todt-szervezet munkavezetőjére. Ezek a nevelés- és ízlésbeli különbségek azonban a tudomány világában sem állották útját annak, hogy a szakemberek ne működjenek együtt a fél- vagy egész dilettánsokkal s ne meneteljenek velük — igaz német módon — a közös nagy célért.

Elég egy pillantást vetni azokra a történészekre, akik a Reichsinstitut tanácsadó és tiszteleti tagságát elfogadták s ezzel nyilvánvalóvá tették hajlandóságukat a rendszerrel való együttműködésre: Erich Mareks, Wilhelm Schlüssler, Fritz Hartung, Heinrich von Srbik, Willy Hoppe, Otto Westphal, Karl Alexander von Müller és Albert Brackmann nevei önmagukért beszélnek.⁶⁴ Ha a felsoroltakhoz még hozzávesszük Karl Brandt, Willy Andreas, Hermann Aubin, Wilhelm Mommsen, Rudolf Stadelmann és Otto Brunnert, akik a Reichsinstituton kívül adták bizonyosságát a III. Birodalom, illetőleg célkitűzései iránti rokonszenvüknek, akkor azt kell mondanunk, hogy a német történelem, elsősorban annak újkorával foglalkozó történésztírók élesportja *Meinecke*, *Oncken* és a katolikus irányú Franz Schnabel kivételével nem az opposzició és a csendes visszavonulás, hanem az aktív együttműködés útját választotta.⁶⁵

⁶⁴ Das „Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands“: H. Z. 153 (1935) 220.

⁶⁵ Egy bizonyos elkülönülés állapítható meg a középkorral foglalkozó történészeknél, akik a H. Z. gleichschaltolása után alapított Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters körül csoportosultak, s akiknek munkásságán különlegesebb „korszerűségek” nem mutatkoznak. Ugyancsak intakt maradt a katolikus történetírás és annak orgánuma, a „Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft” is; ha egyes cikkírói tettek is bizonyos engedményeket. A katolikus történetírók között első helyen Franz Schnabel áll a XIX. század

Erre mutat mindenekelőtt azoknak a céhbeli nyilatkozatoknak egész sora, melyek a német történetírás szempontjából is elismerik a nemzetiszocialista forradalom szükségességét és hasznosságát. Karl Alexander von Müller szerint a német történettudománynak „tönkre kellett volna mennie, ha idejében nem rázkódtatta volna meg őt is ez az alapvető forradalom“. Műveltebb nyelvezettől, mint Frank, de végeredményben ő is megismétli a Bismarck utáni kor történetírása ellen felhozott nemzetiszocialista vádakat: hogy a história „rendező világ-nézet“ hiányában nem tudott úrrá lenni sem az egyre növekvő forrásanyagon, sem pedig a kulturális ágaknak egymástól való végzetes eltávolodásán, ezáltal maga is a politikai és szellemi relativizmus, tehát a rombolás útján egyengette. Elveszítette kapcsolatát a népi erővel s így merev alexandrinizmussá válva alkalmatlan volt arra, hogy a valóságos élet éhségét csillapítsa. Nem tagadható szerinte az sem, hogy a német szellemi tudományok nem tartottak lépést az idővel s most már féltő, hogy attól végleg elmaradtak. Pedig az idő törvénye a tudományra is kötelező, különösen a történettudományra, mely tárgyánál fogva amúgy is oly közel áll a politikához. Ezért az új szellemet előre kell vinnünk a tudományos harcok legelső sáncaiba. A történetírás mindenkor a tettektől kapott szárnyakat s legközelebbi tesztvérehez, a költészethez hasonlóan legalkalmasabb is arra, hogy tetteket ihlessen.⁶⁶ A háború kitörésekor pedig megállapítja, hogy „ebben az órában nem lehetünk mi sem mások, mint a magunk helyén katonái és munkásai a német népnek és nagy vezérének“.⁶⁷ Mivel Müller kétségkívül szakszerű történetíró, szempontunkból teljesen közömbös, hogy milyen kapcsolatban állott a nemzetiszocialista párttal.

Ugyancsak vállalta a forradalomból a históriára háramló következményeket az a történetíró is, aki műveltségének európaiságát és előadásának eleganciáját tekintve egyedül állítható Meinecke mellé s akit egyéniségénél és származásánál fogva talán a legnehezebb a nemzetiszocialisták oldalán elképzelni: Heinrich Ritter von Srbikre, erre a finom, arisztokratikus, jellegzetesen osztrák és bécsi szellemre gondolok s akit nagynémet mentalitása sodort a háború utáni osztrák politika veszélyes vizeire. Srbik nemcsak azt állapítja meg, hogy „a nép és birodalom egységének kialakulása kemény ökölrel kopogtat egy túlságosan is önmagába mélyedt tudós világ kapuján“, de sajnos azt is elismeri, hogy a forradalomból „roppant új életimpulzusok fakadnak a történetírás számára“.⁶⁸ Ezért nem tagadja, a „harcos tudomány“ létjogosultságát és bízik annak a rankei értelemben vett megismerő tudománnyal való összeegyeztethetőségében.⁶⁹

német történetírásról és az újkori német történet forrásairól írott nagy művével, melyek azonban sohasem részesültek színvonaluknak és jelentőségüknek megfelelő fogadtatásban a kritika részéről. Természetesen minél távolabb áll egy történeti tudományág a nemzeti históriától, annál inkább meg tudta őrizni tárgyilagosságát, bár — mint ezt Helmuth Berge görög története példázza — kivételek itt is vannak.

⁶⁶ Zum Geleit: H. Z. 153 (1935) 1—5. l.

⁶⁷ Vorwort des Herausgebers: H. Z. 161 (1939) 1 kk.

⁶⁸ H. Z. 162 (1940) 339. l.

⁶⁹ Srbik levele W. Frankhoz a Reichsinstitut tiszteleti tagságának elfogadása alkalmából. A küzdő és a megismerő tudományt a közös „volkhaftes Danken und Wollen“ kapcsolja össze: H. Z. 153 (1935) 222. Mindez még az Anschluss előtt!

Vagy vegyünk példának egy másik, kétséggkívül szintén a legelső vonalba tartozó történetírót, Hermann Aubin breslaui egyetemi tanárt, aki nem politikai történész, hanem egy apolitikusabbnak látszó kutatási ágban, a gazdaság- és társadalomtörténettel kombinált településtörténetnek művelője. Aubin a német történeti tudat fejlődésének eredményét a germán eredet egyre tisztuló felismerésében látja. Ez azonban csak azáltal válhatott az egész nép közkincsévé, hogy azt egy nagy mozgalom felkarolta és elterjesztette: „Azáltal, hogy a nemzetiszocializmus népiünk germán eredettudatát világnézetének egyik sarkalatos pontjává tette, győzelmével oly érvényességet szerzett neki, mellyel ily általánosan és ily nyomatékosan a hasonló irányban ható régebbi szellemi mozgalmak egyike sem ajándékozta meg.”⁷⁰ E hűségnyilatkozat dátuma is érdekes: 1944 április!

A nemzetiszocializmus győzelme e szerint tehát a német történetírás számára kívánatos és örövendetes fordulat.⁷¹ De az nemcsak a történetírás, hanem a német történelem és a német nép számára is. Mint ahogy egykor Sybel, Droysen és Treitschke kitörő örömmel üdvözölték a bismareki birodalom megalakulását, akként a III. Birodalom megszületése Srbik, a német egység történiukusa számára maga a „beteljesedés”.⁷² „Die Reichsidee und das Werden deutscher Einheit” című tanulmányában⁷³ mely e tárgyról írott négykötetes nagy művének mintegy epilógusa, teljesen a hivatalos felfogás szellemében úgy ünnepli a III. Birodalmat, mint az első és második természetes szintézist. A régi birodalom eszméje benne módosult ugyan, amennyiben elveszítette üressé vált metafizikai tartalmát, de megtartotta azt a „rendező hivatást”, mely már a középkorban a népek és államok sokasága fölé emelte a németek által hordozott birodalmat s amely univerzalizmusának már akkor is lényeges eleme volt. Midőn fejtegetései végén a jelenhez ér, nemcsak minden aggály nélkül veszi át a nemzetiszocialista megnyilatkozások szótárából a „rend”, az „igazságosság”, az „Európáért való felelősség”, sőt még a „vértisztaság” fogalmát, de emelkedett hangon emlékezik meg a „Führer missziójáról” is.⁷⁴

A hangot, melyet Srbik csak megpendített, teljes erővel egy másik professzor, Wilhelm Mommsen ütötte meg. Amiről Hitler, Rosenberg és a Reichsinstitut történészei csak általánosságban beszéltek, az az ő előadásában a végső következetességig érlelve jelenik meg.⁷⁵ A középkori császárság, a Habsburg-birodalom, a fridericiánus Poroszország, a német Bund és Bismarck kisémet állama a hitleri beteljesedéshez való viszonyában az ő fejtegetései révén kap helyet az új, félrecérthetetlenül nemzetiszocialista színezetű történeti panorámiában. Így megmagyarázza, hogy Bismarck állama „nem Birodalom a szó igazi értelmében”, sőt fenntartás nélkül Németországnak sem nevezhető, mivel

⁷⁰ Wandlungen des deutschen Geschichtsbewusstseins. Volk und Reich 20 (1944) március—áprilisában.

⁷¹ Lásd erre még a Below-tanítvány Erwin Hölzle kijelentseit: H. Z. 149 (1933) 208. l.

⁷² H. Z. 162 (1940) 339. l.

⁷³ H. Z. 164 (1941) 457.

⁷⁴ H. Z. 164 (1941) 457.

⁷⁵ Bismarcks kleindeutscher Staat und das Grossdeutsche Reich. H. Z. 167 (1942) 66 kk.

sok milliónyi német rekedt határain kívül s a benneélők pedig egy egyoldalú államjogi gondolkodásmód következtében elvesztették természetes kapcsolatukat kívülmaradt néptársaikkal. Azonban minden hiánya és fogyatékosága ellenére is *állam* volt, amit a Habsburgok-birodalmáról bajos volna elmondani. Poroszország azáltal, hogy „a német katonai készséget tartósan organizálta” és „a katonás magatartást a politikai magatartás alapjává tette” közvetlen ősevé lett annak a nemzetiszocialista birodalomnak, mely ezt a katonásságot „össznémet tulajdonsággá” fokozta. A porosz példa jelentőségének hangsúlyozása mellett nem tagadja meg azoknak a nemzetfeletti és univerzalisztikus hagyományoknak a szerepét sem, melyek a középkori császárságtól öröklődtek a német jelenre. Ez a régi univerzalizmus arra mindenestre megtanította a német népet, hogy szorosan vett állami és népi határain túlra is pillantson. De a régi birodalom univerzalizmusa ugyanúgy csupán lépcsőfoka a III. Birodalomban megtestesülő „német világhivatásnak”, mint ahogy a porosz militarizmus is csupán előiskolája a nemzetiszocialista Németország totális katonai készenlétének. Annál is inkább, mivel a népi megalapozás nélkül való, egyházias jellegű univerzalizmus az idők folyamán esődöt mondott s valójában csupán „saját gyengeségünkkel volt egyértelmű”. Különösen áll ez a Habsburg-birodalomra, mely a porosz monarchia értelmében nem tekinthető államnak s amelynek népekfelettségét, úgy ahogy az a történelemben V. Károlytól Metternichig megnyilatkozott, német szempontból nehéz volna helyeselni. Éppneezért a modern német nemzetfelettségnek, mely csakis az erőn és nem a gyengeségen alapult, szekularizálódnia kell. Őseinek nem a Habsburgokat, hanem a középkor nagy császárait, Luthert, Nagy Frigyeset és Bismarckot tekintheti. Ha mármost e konstrukció mellé oda állítjuk a „Mein Kampf”-nak a porosz államról, bürokráciáról és katonai nevelésről szóló fejtegetéseit,⁷⁰ köztük csupán a tárgyismeret és az előadásmód, de nem a gondolat tartalom tekintetében észlelhetünk különbségeket. Mommsen maga is céloz véleményének a legilletékesebb nézettel való találkozására, midőn Hitler egyik háborús beszédét idézi: „ma a fridericiánus Németország harcol”. Az ő fejtegetéseiben különleges tisztasággal érvényesül a gesamtdeutsch nemzetiszocialista birodalomszemlélet jellegzetes poroszsága és a régi kisémet felfogással való rokonsága, míg Srók palettáján gyakran gyanús habsburgi, katolikus és kozmopolita színtelők mutatkoznak. Az árnyalati eltérés azonban mitsem változtat azon a tényen, hogy mindkét felfogás Hitler hatalmának tetőpontjáról visszapillantva és azt végérvényesnek tekintve tulajdonképpen megrendszabályozza a multat, tehát eredendően ahistorikus.

E vélekedések ismerete alapján nem lehet kétséges, hogy a legnevesebb célbeli történetírók éppen a leglényegesebb pontokon találkoztak a nemzetiszocializmus történeti koncepciójával. Így egyik volt vele a história ama kötelezettségének elismerésében, hogy hatnia kell a jelenre, nevelnie kell az élő nemzedéket s hogy-e nevelés irányát illetően ösztönzéseket kell elfogadnia a jelentől, azaz az uralmon lévő rendszertől. Ugyanúgy fenntartás nélkül elfogadták a faj és a népiség elvét s alávetették magukat a pillanatnyi hatalmi helyzetből elvont s az erőszak művét szentesítő „össznémet” szemléletnek.

⁷⁰ 167. 308. 733. 743. 1.

Történelem és gyarmatosítás.

A nemzetiszocialista program és a céhbéli történetírás álláspontja között talán seholsem oly teljes az összhang, mint a keleteurópai történet művelése terén. Látnuk, hogy Hitler a németiség egyik legnagyobb történeti teljesítményének az ú. n. „keleti gyarmatosítást” tekintette s az eljövendő nemzetiszocialista állam külpolitikáját ehhez az előzményhez kapcsolta: „Ott folytatjuk, ahol hat évszázaddal ezelőtt abbamaradt. Megállítjuk a germánuság örök vonulását Európa déli és nyugati részei felé s tekintetünket a keleti országok felé fordítjuk.”⁷⁷

Kínálkozhatott-e kedvezőbb alkalom a történetírás nemzeti hivatásának és hasznosságának bebizonyítására, mint a tudomány eszközeivel előkészíteni és igazolni azt, amire a párt és a véderő a hatalomátvétel óta állandóan készült, az ú. n. „Ostland” meghódítását, gyarmatosítását és germanizálását? Ehhez az „Einsatz”-hoz nyelvtudásra, komoly tárgyismeretre, speciális módszerek biztos kezelésére volt szükség is, mivel a német teljesítményeket, igényeket és jogokat bizonygató megállapítások nemzetközi tudományos fórumok ítélete elé kerültek. Itt — legalábbis egyelőre — nem lehetett az ellenfeleket hatalmi szóval elhallgattatni s így Walter Frank és társai sikerre nem igen számíthattak.

Hitler szemrehányása, hogy a német történetírás nem foglalkozott eléggé a keleteurópai kérdéssel, könyve megjelenésének időpontjában bizonyos mértékben találó volt. A német történetírás ugyan már a XIX. sz. elején eljutott a településterületnek és a településfolyamatnak egységes szemléletéhez, de később a kisémet történetírás a maga egyoldalú orosz és állami szempontjaival némileg elhomályosította ezt a felismerést. A bismarcki kor történészei a birodalomalapításban a német vágyak beteljesedését látták, államuk határait véglegesnek érezték s a német erő tudatában kelet felől semmitől sem tartottak.⁷⁸ Karl Hampe rövid népszerű összefoglalásán⁷⁹ kívül 1920 előtt így egyetlen számottevőbb munka sem tárgyalta a keleti „kolonizáció” multját sempedig a lengyel és orosz történet német vonatkozásait.

A helyzet e tekintetben az első világháború után változott meg, midőn a birodalmat érő területi veszteségek, a lengyel-német, a csehi-német vita és az Anschluss problémája, valamint a határokon túli németiség sorsa szükségképen felvetette a történeti előzmények kérdését. A német nemzeti történetírás érdeklődése így már a weimari korszakban minden hatalmi szuggesztio nélkül terelődött a kelet- és dél-keleteurópai problémák felé. Az 1920-as évek végén a stuttgarti: *Institut für Auslandsdeutschtum* mellett a danzigi *Ostland Institut* (Prof. Recke) és a breslaui *Osteuropa Institut* (Prof. Hötzsch) révén a német tudomány két olyan kutató intézettel rendelkezett, melyek munkájukban a vizsgált kérdések politikai vonatkozásaival következetesen számoltak.⁸⁰ Ezekhez járult később a dunatáji vonatkozásban a müncheni

⁷⁷ Mein Kampf 742. l.

⁷⁸ H. Aubin, Das Gesamtbild der mittelalterlichen deutschen Ostsiedlung. Deutsche Ostforschung. Bd. I. 332.

⁷⁹ Der Zug nach dem Osten 1920

⁸⁰ Orgánuma az Osteuropäische Zeitschrift, majd ennek folytatása a Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas.

egyetem mellett működő *Südostinstitut* (Prof. Valjavec),⁸¹ majd a lipcei egyetem délkeleteurópai történeti intézete (Prof. Stadtmüller),⁸² mely főként balkántörténettel foglalkozott. A világháború folyamán a különböző kelet- és délkeleteurópai „intézetek” és „kutatóközpontok” rendkívüli módon elszaporodtak, ezek azonban szinte kivétel nélkül dilettánsok irányítása alatt állottak és többnyire csupán fedőszervei voltak a nemzetiszocialista politikának. Bennünket itt kizárólag a tudomány magatartása érdekel.

Midőn az 1933-i nemzetközi történeti kongresszus színhelyéül Varsó jelöltetett ki, a német historikusok a kongresszust megelőző göttingai történész-napon (1932 augusztus) már megtették előkészületeiket a megfelelő részvételre, mégpedig úgy, hogy ezzel „igenlő választ adtak a nép és az idő által feltett kérdésre”. „A Varsóra való felkészülés — írja beszámolójában a németek nagynevű történésze Karl Brandt — a keleteurópai történet felé való elhatározott fordulás jegyében állott”. A német historikusok már akkor felismerték, hogy „a történettudománynak elsősorban oda kell tekinteni, ahol a nemzet létkérdései a jelenben eldőlnék. Ez természetesen az eddigi mulasztások pótlását kell hogy jelentse a történetírás széles munkaterületén”. Nem lehet kétséges, hogy a Kelet felé fordulás nyomatékos bejelentése s az eddigi mulasztások töredelmes beismerése — egy évvel a hatalomátvétel előtt — a nemzetiszocializmusnak és vezérének szólt, akiknek minél látjuk szívügye volt Keleteurópa és aki már kezdettől fogva aktív részvételt követelt a történetírástól. Az eredmény — Göttinga után — nem is maradt el, mert „az összes e téren illetékes birodalmi tényezők egyöntetű döntése” alapján nagy német delegáció utazhatott Varsóba, csupedig nemcsak a tudomány beérkezettjei, hanem igen sok fiatal kutató is.⁸³ A Keleteurópa-kutatás számára később is bőven volt-pénza a III. Birodalomnak, amit a nagyszámú tudományos intézeteken kívül a kiadványok sokasága, terjedelme és kiállítása egymagában is dokumentál. Így a keleteurópai kérdéssel foglalkozó történetírók voltak az első céhbeliak, akiknek sikerült a rendszerrel megfelelő kapcsolatot teremteni és nélkülözhetetlenségüket bebizonyítani.

E történetírók között tudományos teljesítmény és szervezőerő tekintetében kétségkívül Albert Brackmann áll az első helyen.⁸⁴ Erre-tilleg nem volt Keleteurópa-kutató, munkásságának első korszakában a középkori politikai és egyháztörténeti központi kérdései foglalkoztat-ták s ez az érdeklődése később is változatlan maradt. Tekintélyét bizo-

⁸¹ Kiadványai a *Südostforschungen* című folyóirat 1936 óta (szerkeszti: Valjavec) és a *Veröffentlichungen des Südostinstituts München* (Fritz Machatschek).

⁸² Folyóirata a *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa* (szerk. G. Stadtmüller) 1938 óta.

⁸³ L. minderre Erich Maschke beszámolóját a göttingai előkészületekről, H. Z. 174 (1932) 263—265. l. és Karl Brandt tudósítását a varsói kongresszus-ról, H. Z. 149 (1933) 213 kk. A kettő között teljes az összhang.

⁸⁴ E sorok írója, aki Brackmannál ismétetlen polemizált, súlyt helyez annak megállapítására, hogy munkássága politikai vonatkozásaival az alábbiakban W. Ohnsorge (H. Z. 166. 1942. 680—686) és Ernst Vollert (Albert Brackmann und die ostdeutsche Volks- und Landesforschung A Deutsche Ostforschung c. gyűjteményes mű I. kötetében 3—11. l.) méltatásai alapján foglalkozik s azokat s azokat a maga megjegyzéseivel csak ott egészíti ki, ahol Br. munkássága saját kutatási körét érinti.

nyitja, hogy amidőn Meinecke szükségét érezte annak, hogy a *Historische Zeitschrift* szerkesztésében középkori szakértőt vegyen maga mellé, választása reá esett. Mégis ez a kétségkívül elsővonalbeli tudós lett a hitleri Ostpolitik legeredményesebb és leghűségesebb kiszolgálójává. A keleteurópai kérdések iránti érdeklődése az első világháború idejében ébredt fel. Mint a Königsbergi egyetemi tanára hivatalos megbízást kapott a keletporoszországi orosz betörés lefolyásának és következményeinek tanulmányozására. „Gyakorlati politikai érzékének azáltal is tanújelét adta – írja róla egyik méltatója, – hogy a Bialystok-i és Grodno-i levéltáraknak az ottani régi porosz igazgatására (1795–1807) vonatkozó aktáit Königsbergbe vitette, biztonságba helyezte és a német kutatás számára hozzáférhetővé tette. Ez a politikai „Einsatz“ volt a keleteurópai történetre irányuló későbbi nagyszabású történetírói és szervező tevékenységének kiinduló pontja. 1929 óta mint a porosz állami levéltárak főigazgatója, oly hatáskört kapott, ami lehetővé tette számára, hogy nagyobb számú idősebb és fiatalabb tudóst állítson a keleteurópai kutatás szolgálatába. A levéltárosi kiképzésben kötelezővé tette a lengyel nyelv tanulását, amivel elérte, hogy rövid idő alatt sok szláv nyelvismerettel bíró szakember állott rendelkezésére. Ezeknek a második világháború folyamán a német katonai igazgatás a lengyel és orosz levéltárak és múzeumok „biztonságba helyezésénél” nagy hasznát látta.

A német külpolitika szolgálatában állított munkásságának első nagyszabású terméke a varsói nemzetközi történeti kongresszus alkalmából kiadott „Deutschland und Polen“ című (1933) gyűjteményes mű szerkesztése volt. A német tudománypolitikának ez a szimptomatikus terméke az előző szerint a lengyel-német közeledést lett volna hivatva szolgálni – nyilván szoros összefüggésben Hitlernek a lengyel-német megegyezésre irányuló s a Pilsudskivel 1934-ben kötött egyezményben kifejeződő akkori törekvéseivel. A könyv elolvasása mindenkit meggyőzhetett arról, hogy a tudományos kísérlet éppoly kevésbé volt őszinte, akárcsak az a külpolitikai akció, amelynek szolgálatában állott. A mű tanulmányai a német kultúra felsőbbségének és ajándékozó szerepének már fogalmazásukban is szerenesétlen, azt kell mondanunk brutális kifejezői. A legjobb példa erre magának a szerkesztőnek, Brackmannak. Keleteurópa középkori politikai fejlődéséről írott dolgozata, mely a következő, a megbékélésre kiválóan alkalmas szavakkal végződik: „A népek életében ritkán bosszulta meg magát úgy egy nemzet hamis imperialisztikus politikája, mint Lengyelország történetében. E politika végén Lengyelország felosztása áll s ez az a politika, mely a lengyel népet ma sem hagyja nyugton, hanem arra ösztökéli, hogy egy oly mult céljaira törekedjék, melyek már egyszer pusztulásba döntöttek. Lengyelország középkori története a legkomolyabb intelem maga Lengyelország, szomszédai és az egész európai kontinens számára!”⁸⁵

A könyv, mely nemcsak németül, de franciául és angolul is megjelent, célzatának és hangjának megfelelő fogadtatásban részesült a lengyel történetírás részéről.⁸⁶ Stanisław Kot megállapítja, hogy a cikkek többsége ellentétben áll az előszóban hangoztatott elvekkel s leple-

⁸⁵ Deutschland und Polen. München 1933. 39. l.

⁸⁶ Erich Randt alapos ismertetése a műről és annak külföldi visszhangjáról: H. Z. (1935) 373. kk.

zetlenül arra irányul, hogy a közép- és újkori német területszerzéseinek s a lengyel népjogoknak a poroszok által történt elkobzásának s ezen túlmenően Pomeránia valamint Felsőszilézia visszakövetelésének tudományos alátámasztást adjon. *F. Pohorecki* a könyv legnyugtalanítóbb tulajdonságának „kétszínűségét“ t. i. a békés szándékok hangoztatásának és az egresszív célzatosságnak furcsa keverékét tartja, míg *I. Pajewski* a kulturális kapcsolatoknak az ú. n. „Kulturgefälle“-elmélet szemszögéből való vizsgálatát kifogásolja.⁸⁷ Brackmann a bírálatokra így felelt: „Mi német történetírók azokra a kritikákra, melyek gyűjteményes munkánkat lengyel és francia részről érték, saját tudományos folyóiratunkban válaszolnunk és pedig a mű előszavának, valamint Hitler Adolf kancellár új politikájának és az 1934 január 26-án kötött német-lengyel egyezmény szellemében készen arra, hogy esetleges tévedéseinket beismerjük. De már most a nagy nyilvánosság előtt meg kell mondanunk, hogy a mult német teljesítményei ellen irányuló ily céltudatos támadások elől a jövőben sem fogunk kitérni“. Brackmann tehát félreérthetetlenül hivatalos háttérrel ad a német tudományos álláspontnak s azt a hitleri külpolitikához kapcsolja.

A kedvező pozíció birtokában mind kényelmelenebbé vált számára a *Historische Zeitschrift* szerkesztésében való részvétel s ezért éppen a Frank—Meinecke vita idején „hivatalos teendőire“ való hivatkozással megvált a folyóirattól.⁸⁸ Ettől kezdve Brackmann mindig az első vonalban harcolt, akár Copernicus vagy Veit Stoss németiségét kellett bizonyítgatni, akár egy pomerán határvár romjaiból a hajdani lengyel agresszió nyomait kiolvasni, vagy Nagy Károlyt a francia historikusokkal szemben megvédeni. Többekkel együtt ő a szerkesztője a „Deutschland und der Osten“ című, 1936-tól 1942-ig huszonegy vaskos kötetet számláló sorozatnak, melynek címlapján — jellemző módon — a kétélű germán pallos szimbolizálja a német fegyver és a német szellem szövetségét. Ugyancsak ő szerkeszti a Kelet- és Észak-európa történetével foglalkozó „Jamsburg“ c. folyóiratot s az azzal egyidőben (1937) megindított „*Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*“-ot is, a „volksdeutsch kutatás központi orgánumát“ éppenúgy, mint a „Baltische Lande“ című sorozatot. Közel a hetvenedik életéhez fáradhatatlanul szervez, szerkeszt, előszavakat ír mint pl. „az igazság bizonyítékai“ című félreérthetetlen célú irathoz.

E sokfelé ágazó, de mindenkor egy célra, a „németiség keleteurópai jogáért és tekintélyéért vívott harcra“ irányuló szervező tevékenység mellett sem mondott le az egyéni teljesítményekről. 1934-től kezdve a Porosz Akadémia előtt egymásután hangzanak el magas tudományos igényű előadásai, melyekben a középkori német birodalom keleti szomszédságában kialakuló új államoknak — főként a lengyelnek és a magyarnak — a császársághoz való viszonyával foglalkozik.⁸⁹ Az eredmény mindegyikénél: az orosz, a lengyel és magyar állam német kezdeményezésre és német függésben született. Brackmann tagadatlatlan virtuozitással használta fel e téren a középkori császár- és pápatörté-

⁸⁷ Ein wort zur geistigen Auseinandersetzung zwischen Deutschland und Polen. *Geistige Arbeit* 1934. március 5.

⁸⁸ H. Z. 152 (1935).

⁸⁹ Mindezek a tanulmányok együtt megtalálhatók: *Gesammelte Aufsätze*. Weimar 1941.

net központi problematikájában való jártasságát, de ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy konkrét részletkérdésekre világtörténeti általánoságokból következtet s a deduktív úton nyert megállapítások a lengyel és magyar eseményekre vonatkozó kútfőkkel erőszak nélkül nem egyeztethek össze. De baj van magával a világtörténeti háttérrel is. Brackmann dedukciói ugyanis egy olyan feltevésen alapulnak, mely még a német tudományban is szinte egyhangú visszautasításban részesült s amiről ő ugyanúgy nem tett említést, mint ahogy elhallgatta azt is, hogy bizonyításának fő forrása késői interpoláció, mely egy más eseményre vonatkozó ugyanez a késői kútfő hatása alatt keletkezett.⁹⁷ Ez a már-már a tudományos etikába ütköző eljárás azonban nem állott útjában annak, hogy a német szakkörök ne tekintseék végleges megoldásnak ingatlagon megalapozású, elnagyolt elméleteit. De sikerük volt a szakkörökön kívül is; aki figyelemmel olvasta Hitlernek a lengyel hadjárat után mondott beszédét, az a lengyel mult sommás elintézésében Brackmann felfogásának jellegzetes elemeire ismerhetett. E tudományos igényű dolgozatok mellett publicisztikai téren is bekapcsolódott a Keletért folyó német kampányba. A német hadosztályok még csak készülődtek Lengyelország lerohanására, midőn a német Kelet-európa-kutatás vezére a „Deutsche Zukunft“ című újságban (1939 jan. 10.) már elintézte a maga ellenfelét, mint méltatója kifejezte, „leszámolt Lengyelország tudományával“. A lengyel hadjárat befejezése után napvilágot látott füzetében⁹⁸ — egy másik méltatójának szavaival — „teljesítette azt a feladatot, hogy résztvegyen a bel- és külföldnek a háború kitöréséről való felvilágosításában.“

A nemzetiszocialista imperializmus feltétlen kiszolgálása természetesen nemcsak Brackmann saját munkáit jellemzi, hanem mindazokat a vállalkozásokat is, melyeket alapított és irányított. Minthogy munkatársai nem publicisták és agitátorok, hanem kivétel nélkül komoly tudósok voltak, elvi megnyilatkozásaikból pontosan kiolvashatjuk a szellemi és hatalmi apparátusnak egymáshoz való viszonyát. A „Deutsche Ostforschung“ című nagy kétkötetes gyűjteményes munka, (1941–1942), melyet munkatársai 70. születésnapja alkalmából Brackmannak ajánlottak, amely a német Kelet-európa-kutatásnak az első világháború után elért eredményeit foglalja össze, valóságos tárháza a második háború alatti német tudományos mentalitás megismerésének. *Erich Keyser* danzigi egyetemi tanár a német Kelet-európa-kutatás multjára visszapillantva a jövő feladatait a következőképpen jellemzi: a keletkutatás mely „a versailles-i szégyenletés időszakban született meg, a Nagynémet Birodalom megalakulásáig — mely neki is meghozta munkájának hön öhajtott jutalmát — fejlődésének első szakaszát hagyta maga mögött. Most (1941-ben) új feladatok előtt áll, melyeket éppenúgy mint akkoriban is, a közvetlen jelen politikai szükséglete és politikai elménye támaszt vele szemben. Sokkal inkább mint eddig bármikor foglalkoznia kell a német és idegen népesoportok kialakulásával és jellegével. Az a nagy újjárendezés ugyanis, melynek a következő években le kell játszódnia, inkább népi mintsem kulturális jellegű átalakulás lesz. Tehát nem annyira a németiség keleti teljesítményét kell kidomborítani, mint inkább létének biológiai alap-

⁹⁰ Deér J., Die Entstehung des ungarischen Königtums. AECO VIII (1942) és III. Ottó császár és Magyarország az újabb történetírásban. Századok 1944.

⁹¹ Krisis und Aufbau in Osteuropa 1939.

ját feltárni.⁹² Erich Maschke jeni egyetemi tanár pedig a következő kijelentést teszi: „a lengyelországi középkori németiség kutatása a világháború és az 1939. szeptemberi hadjárat között eltelt két évtizedben a német és lengyel történetírás vitájának keretében történt, mely maga is csak része volt e korszak lengyel-német vitájának. Ez a helyzet alapjában megváltozott. *Nincs többé lengyel állam. Nincs többé lengyel történettudomány sem...* Elérkezett annak az ideje, hogy a lengyelországi középkori németiség történetének kutatását egyedül az össznémet történet iránti felelősséggel és azzal a céllal folytassuk, hogy véglegesen beillesszük a német mult összképébe.”⁹³

Az idegen tudományos ellenőrzés kellemetlenségeitől azonban nem minden keleteurópai országban sikerült oly gyorsan és radikálisan megszabadulni, mint Lengyelországban, ahol a tudományos ellenfeleket éppenúgy ártalmatlanná tették, mint a politikaiakat. Ilyen volt Magyarország is, ahol a „népnémet” kutatókkal egyöntetűen szembenálló magyar tudósokat az általános politikai helyzet következményeként nem lehetett hatalmi szóval elhallgattatni. Itt meg kellett elégedni azzal, hogy e tudósokat a szakmából „eltanácsolják”, illetékességüket a magyarországi németiség multjának vizsgálatát illetőleg kétségbevonják és pedig azon az alapon, hogy e studiumokkal csakis volksdeutsch „vér- és néptudós” kutatók foglalkozhatnak, akik magukat a népcsoport sorsának alávetik és munkájukat küzdelmének szolgálatába állítják”. Ezt a „tudományos” követelményt jellemző módon az a *Franz Basch* állította fel, aki azután a magyarországi német népcsoport vezetője s a megszállott Magyarország egyik hatalmassága lett s akinek álláspontját a „Deutsche Ostforschung” tudományos fémjelzéssel látta el.⁹⁴

A német történetírás háborús magatartásához tartozik az a *divide et impera* politika, melyet a délkeleteurópai népek tudományos vitáiban tanúsított, itt is szoros összefüggésben a hivatalos külpolitikával. Az egyik félnek tett területi engedményekért azzal próbáltak kiengesztelni a másikat, hogy a területi kérdés körül folyó tudományos vitában az ő álláspontját támogatják, természetesen ezt sem meggyőződésből, hanem a Wilhelmstrasse utasítására.

A Keleteurópa-kutatásban döntő szerepet játszott az ú. n. Kulturgefälle elmélet, mely a népek természetes egymáshatásának jelenségeit kiragadta eredeti történeti környezetükből s azokat a modern nacionalizmus látásmódja szerint értelmezte. A német történetírás egyrészt arra törekedett, hogy a keleteurópai népek körében jelentkező haladást kizárólag német kezdeményezésre vezesse vissza s ezáltal e népek teljes politikai, kulturális és gazdasági önállótlanágát bizonyítsa, másrészt pedig arra, hogy minden közvetlen nyugati, így e tájon különösen erős francia és olasz hatást német közvetítésből magyarázzon.⁹⁵ Ennek az irányynak tipikusan nemzetiszocialista formája az ú. n. vérörökség kutatás volt, mely az egyes országok vezetőrétegében nagy buzgalommal nyomozta ki azokat, akik német nevének,

⁹² Id. m. I. 93. l.

⁹³ U. o. I. 515.

⁹⁴ Irma Steinsch: Die Entwicklung des deutschen Volkstumsforschung in Ungarn. U. o. II. 531. kk.

⁹⁵ L. erre Fritz Valjavec művét: Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Bd. I. München 1940.

vagy akiknek ősei között németek is voltak. Mindez természetesen a legszorosabb összefüggésben állott a nemzetiszocialista nemzetfogalom faji determinizmusával, mely tagadásba vette az egyénnek azt a jogát, hogy szabadon esatlakozzék valamely nemzetiséghez. Miként a német politika, akként a német tudomány sem hajlandó természetes asszimilációt elismerni. Ennek az álláspontnak legkövetkezetesebb hirdetője a Historische Zeitschrift külön keleteurópai rovatának — ez is a Meincke utáni éra újítása — vezetője *Hans Joachim Beyer* volt.

Semmisem jellemzőbb mármost a német tudomány moráljára, minthogy ezeknek az elméleteknek a német történetre való alkalmazása elől a legnagyobb merevséggel elzárkózott. Amit német érdemnek hirdetett Lengyel-, Cseh- és Magyarországon, azt Németországban nem volt hajlandó francia, olasz, vagy angol érdemnek elismerni. A germán kontinuitáskutatás be nem vallott célja, hogy a kulturhatásokat német viszonylatban kiküszöbölje és mindenütt ősgermán alapokat teremtsen egy végképen önmagába merülő világkép és történetiszemlélet számára. A viszonyosság elvének elvetése persze itt is a német faj magasabbrendűségének mítoszában leli magyarázatát. A németiség minden jót és nagyot önmagából merít s így a német hatás üdvös és hasznos az alacsonyabbrendű keleteurópai népekre, ugyanakkor azonban a nyugati hatás nem egyéb mint az ellenséges világ mákonya, a német lényeg eltorzítása: *Überfremdung*. A Kulturgefalle-elmélet igazi szellemi és morális profilja az *Überfremdung* elmélettel való szembeállítás révén alakul ki. Így *Überfremdung* eredménye a középkori birodalomésme univerzalizmusa, a reformációig terjedő korszak német kereszténysége, a XVIII. századi német felvilágosodás, főként azonban a liberalizmus, a demokrácia és a szocializmus német formái. Egy német történetíró ezzel a gondolkodásmóddal jutott el ahhoz a felfedezéshez, hogy a rendi állam egyben a germán és német állam is s mindaz ami benne nem rendi elem, *Überfremdung* eredménye.⁹⁶ Midőn egyik bírálója arra figyelmeztette, hogy a rendiség elvégre Magyar- és Lengyelországon is volt, azt felelte, hogy a rendiség ezekben az országokban német Kulturgefalle!⁹⁷

A német Keleteurópa-kutatás tehát megdönthetetlen bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy a céhbeli történetírás nemcsak a históriára vonatkozó speciális nemzetiszocialista követeléseket fogadta el, de ezen messze túlmenve, szinte a hivatalos párttörténetírást megszégyenítő könnyedséggel adta fel a tudomány etikáját, dobta felre tárgyilagosságát, sőt kérkedett elfogultságával. Amit műveltek az nem is annyira a tudomány szolgasága, mint inkább a szolgaság tudománya.

DEÉR JÓZSEF

⁹⁶ Hermann Christen, *Deutscher Ständestaat und englischer Parlamentarismus am Ende des 18. Jahrhunderts*, München 1939.

⁹⁷ H. Z. 162 (1940) 108—109.

AZ OSZTRÁK TÖRTÉNETÍRÁS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A nagy történelmi lecke, amelyet Ausztria a nagynémet koncepció összeomlásával kapott, szükségszerűen ellentétes irányokban szétágazó folyamatot indított meg az osztrák társadalmi és szellemi élet területein. A kiábrándulás első óráiban megindult a keresés a sajátos osztrák jelleg, önálló népi vonások, autochton kultúra és független történelmi múlt után, s az államvezetés, a nevelés, a tudomány egyformán arra törekszik, hogy az ismét önálló osztrák állam alá az osztrák népből nemzetet építsen. Ebben a munkában természetesen nagy feladat hárul az osztrák történettudományra is, amely a korábbi kötöttségektől megszabadulva, de egyébként súlyos körülmények között igyekszik feladatának eleget tenni.

A Habsburg-monarchia széthullását, majd az első osztrák köztársaság bukását egyaránt az a körülmény okozta, hogy az állam kereteit nem töltötte ki egységes népi és politikai tudattal bíró nemzet, pedig ebben a korszakban a nacionalizmus volt a legfontosabb hatóerő a népek életében. Ismeretesek azok a kísérletek, amelyekkel a monarchia államvezetése a nacionalizmus évszázadában a birodalom népeinek centrifugális nemzeti érzését valamiféle népekfölötti osztrák patriotizmus kialakításával próbálta semlegesíteni. A nacionalizmus azonban erősebbnek bizonyult, a birodalom széthullását sem az udvarnak a megmerevedett államfelfogáshoz való macs ragaszkodása, sem teoretikusoknak a föderatív reformokkal való bátortalan kacérkodása nem tudta megakadályozni. Sőt a megmaradt, egynyelvű köztársaság sem épült a nép egyértelmű patriotizmusára. Az első osztrák köztársaság lakossága a maga szűk határai között sem tudott nemzetté formálódni, sokkal inkább egy olyan nép leszakadt részének érezte magát, amelynek politikai súlypontja a határokon kívül van.

A szilárd történelmi tudat híjával lévő népben természetesen jó talajra talált a német tanítás, amely a népközösségnek a politikai határokon túlsugárzó összekapcsoló erejét hirdette s a két háború közötti osztrák kormányok mind tudatosabb erőfeszítései sem tudták a szomszédos hatalmas német tömb egyre erősebbé váló vonzását ellensúlyozni. A német politikai hatalommal együtt azonban ez a gondolatrendszer is összeomlott s a romokból újjáéledt osztrák állam politikai és szellemi irányítói a keserű tanulságok után új, de a korábbiaknál rendszeresebb erőfeszítésekkel igyekeznek Ausztria népének belső összetartó erejét növelni, a nemzetté kovácsolódás útját egyengetni.

Ez az igyekezet a sok kedvezőtlen körülmény ellenére is több eredménnyel kecsegtet, mint korábban bármikor, mert a szomszédos német tömb vonzása a nacionalizmus másfél évszázada alatt még sohasem volt olyan erőten, mint most. Komoly nehézség azonban, hogy a szellemi újjáépítés egyik fontos tényezőjét, az osztrák történettudományt is alapjaiból kell újra felépíteni. A méltán európai hírnű osztrák történettudomány központjában, a bécsi egyetemen a háború alatt s részben annak következményeként nagy személyi változások történtek: az új történész-nemzedék nevelőinek névsorából ma olyan nevek hiányoznak, mint *Heinrich v. Srbik*, *Otto Brunner*, *Viktor Bibl*, *Hans Hirsch*, - hogy csak a nálunk legismertebbeket említsük —, s az elhalt, vagy hallgatásra kényszerült régi nagyságok helyét a szakmának a háborúban amúgy is megritkított sorából nem volt könnyű feladat pótolni.

A karban a jogfolytonosságot az első időkben a magyar *Miskolczy Gyula* képviselte, akinek a monarchia XIX. századi történetéről szóló előadásai a hallgatóság körében a korábbinál fokozottabb érdeklődésre találtak. Rajta kívül a régi gárdához számítható a paleográfiában és diplomatikában működő *Leo Santifaller*, aki, mint az aktív osztrák történészek között rangidős, egyúttal az Institut für österreichische Geschichtsforschung igazgatója és a Staatsarchiv vezetője is. Mellettük a benedekrendi *Hugo Haunsch*, a Kunsthistorisches Museum-ból átkerült *Alphons Lhotsky*, a Dopsch-tanítvány *Erna Patzelt* és a fiatal *Paul Müller* történeti előadásait hallgathatja a bécsi egyetemi ifjúság.

Ha az egyetemi tanszékek betöltésére nehéz volt megfelelő számú elsővonalbeli történészt találni, még nagyobbak a hézagok a fiatalabb évfázatok soraiban. Azt a gárdát, amely már az uralom-változáskor is tevékeny munkása volt az osztrák történettudománynak, megritkította a háború, a megmaradtak tekintélyes része pedig „koreszmékkel” való rokonszenvezés miatt kényszerül hosszabb-rövidebb hallgatásra. A német megszállás és a háború alatt az egyetemen sem növekedett fel olyan nemzedék, amely akár számban, akár képzettségének színvonalát s a politikai fertőzöttségtől való mentes voltát tekintve alkalmas lenne a történettudomány második vonalában megüresült helyek betöltésére. A levéltárakban pl. olyan mérvű volt a régi személyzet leváltása, hogy a támadt hézagokat mindmáig sem sikerült még megközelítően sem betölteni s a szakemberhiány meglehetősen megnehezíti a levéltárak anyagának használatát.

El kell tehát telnie bizonyos időnek, amíg a bécsi egyetemen, a neues tradíciókkal rendelkező Institut für österreichische Geschichtsforschung-ban és a megújult történeti tanszékek körül új évfázatok nevelkednek fel, amelyek az új osztrák történettudomány szellemében, de a réginek a színvonalán oldják meg a rájuk váró feladatokat. A helyzet azonban ezen a téren sem mentes a nehézségektől. A katonai szolgálat, vagy a társadalmi körülmények folytán a tanulásban meggátolt ifjúság ugyanis a felszabadulás után egyszerre zúdult az egyetemre, ezek a tömegek pedig középiskolai nevelésüket a háború esztendei alatt, a nemzeti szocialista rendszer iskoláiban kapták, s az útravaló, amit az egyetemre magukkal hoztak, nem elegendő ahhoz, hogy a régi értelemben vett egyetemi műveltséget építsenek rája. Mint nálunk, úgy Bécsben is különösen a fogyatékos latin tudás miatt panaszkodnak az egyetem történetprofesszorai.

viszont bizakodással tölti el őket a hallatlan munkakedv és szorgalom, amellyel az igazi tudománytól oly sokáig elzárt ifjúság a tanulmányoknak szenteli magát.

Az eddig ismertetett személyi nehézségek mellett tárgyi akadályok is bőségesen adódnak, amelyek késleltetik az osztrák történettudomány nyugodt kibontakozását. Az átmeneti állapot, amelyben az ország politikai szempontból van a belőle folyó gazdasági nehézségek a tudományos apparátusra is bénítólag hatnak. Nagy nehézségekbe kerül azoknak az anyagi eszközöknek az előteremtése, amelyek üzleti szempontból nem rentábilis tudományos művek megjelentetéséhez szükségesek volnának. Ugyanezen okból nem jelenhetnek meg tisztán történeti tárgyú folyóiratok sem, eltekintve egy-két helyi jelentőségű folyóirattól, mint a *Hist. Verein für Steiermark* folyóiratai, a *Blätter für Heimatkunde* és a *Zeitschrift des Hist. Vereins für Steiermark*, vagy a *Verein für Geschichte der Stadt Wien* lapja, a *Wiener Geschichtsbblätter*. Ausztriában ma számos színvonalas folyóirat jelenik meg, részben függetlenül, részben az egyes politikai pártok védnöksége alatt: az *Erbe und Zukunft*, a katolikus irányú *Wort und Wahrheit*, a *Neue Ordnung*, a *Der Turm*, a szocialista *Die Zukunft*, a néppárti *Österreichische Monatshefte*, az *Österreichische Rundschau*, az Osztrák-Szovjet Társaság folyóirata, a *Die Brücke*, az *Unsere Heimat*, a magas színvonalú katolikus hetilap, a *Die Furche*, stb. Ezek valamennyien gyakran közölnek történeti tárgyú cikkeket is, azonban az aktualitástól nem függő tiszta tudománynak csak a nagymultú *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* áll rendelkezésére, amelynek az 1944-es évfolyamot viselő utolsó kötete már a háború befejezése után jelent meg, ugyanezzel az évfolyammal a kiegészítő kötete pedig 1947. végén került ki a nyomdából.

Az osztrák történettudomány műhelyei közül az *Institut für österreichische Geschichtsforschung* újból teljes üzemben van a helyiségekben a háború pusztításait szerencsésen átvészelt könyvtár és szakavatott vezetők indítják el tudományos pályájukon a buzgó és becsvágyó fiatalokat. Az Institut vezetése az igazgató, *Santifaller* professzor mellett főleg *Alphons Lhotsky* professzor vállán nyugszik. Mellettük a mai osztrák történettudomány néhány fiatalabb erőssége, a volt lipcsei professzor *Karl Pirec*, a jőzeví írástörténész és középkori történész *Heinrich Fichtenau* és a jövő egyik ígérete, *Erich Zöllner* teljesítenek asszisztensi minőségben szolgálatot.

Az Instituthoz hasonlóan, a bécsi levéltárak is újra a történettudomány szolgálatában állanak, bár bennük a háború jelentős kárt tett. A német uralom a bécsi állami levéltárak szervezetében is változásokat hozott, s a *Reichsarchiv* gyűjtőnév alatt egyesített levéltárakat a berlini belügyminisztérium alá rendelte. A légitámadások veszélyének növekedésével a berlini kormány 1942 végén elrendelte a bécsi levéltárak veszélyeztetett anyagának vidékre szállítását, s két év alatt kb. 250 vagon anyag került vidéki kastélyokba, kolostorokba, sóbányákba. A véletlen szeszélye következtében azonban a bécsi levéltári épületek a háború alatt viszonylag kevés kárt szenvedtek, ellenben a vidékre menekített anyagot sokhelyütt jelentékeny károsodás érte. Így a Staatsrat aktáit 1833-ig Oblitzbergben tűz pusztította el, hasonlóképpen súlyos károsodást szenvedtek a Staatskonferenz aktái. Jelentős a belügyi és a közoktatásiügyi levéltár kára is. Mégis a levéltárak anyagá-

nak túlyomó része átvészelte a háborút, s hogy jelenleg még nem állhat teljes mértékben a kutatók rendelkezésére, annak az az oka, hogy a vidékre menekített anyag visszaszállítása csak fokozatosan történhetik, s hogy a szállítások következtében szükséges alapos újrendezés szakképzett személyzet hiánya miatt csak lassan halad előre. Külön súlyos probléma a Hofkammerarchiv értékes anyagának hazaszállítása a csehszlovák területen lévő Eisgrub-ból.

A háborúnak áldozatul esett, vagy politikai magatartásuk miatt eltávolított tudósok száma a tudománynak egyetlen területén sem olyan nagy, mint éppen az osztrák levéltáraknál. A Hofkammerarchivban pl. kezdetben egyetlen begyakorlott tisztviselő sem volt, a belügyi levéltárban csaknem hasonlóan, s a Staatsarchivban is csak egy-két régi levéltáros dolgozik. Az új osztrák kormányzat természetesen megszüntette a németek által létesített levéltári szervezetet, s az osztrák állami levéltárakat Österreichisches Staatsarchiv néven közös szervezetbe foglalta össze a szövetségi kancellár felügyelete alatt. A jelenleg Santifaller professzor vezetése alatt álló szervezetnek a készülő tervezet szerint négy ága lesz: a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, az egyesített udvari kamarai és pénzügyi levéltár (Hofkammer- und Finanzarchiv), a belügyi, igazságügyi és közoktatásügyi levéltárból alakuló Allgemeines Verwaltungsarchiv, végül a Kriegsarchiv. Az egyes levéltárak személyzeti beosztása kialakulóban van, az intézmények gyakran változó vezetését az utóbbi időkben J. Seidl, W. Kotz, A. K. Guglia, W. Goldinger, K. Rath, G. Bodenstein és Ausserer főlevéltárosok látták el. Kívülük a Staatsarchiv tudományos tisztviselői karának jelenleg Roracher udvari tanácsos, Mikoleczky magántanár, Grill, Hoepfer és Anna Coreth levéltárosok a tagjai.

Erre a szervezetében és intézményeiben átalakult, megfoglykozott, de egyúttal fel is frissült osztrák történettudományra vár az a feladat, hogy Ausztria története helyett *osztrák* történetet teremtsen, amelynek lényege nem egy táj, vagy államalakulat politikai hanyóadásának ábrázolása, hanem a külön osztrák nép, a sajátos osztrák történeti fejlődés megmutatása. Nehéz és nem kis mértékben kényes feladat ez, mert a régi osztrák történetírás nagynémet örökségének teljes revízióját jelenti. Döntést abban a kérdésben, hogy az új osztrák történet szemlélet mit vállalhat a közös német örökségből s mi az, amit éppen a közelmúlt tapasztalatai alapján és saját jobb jövője érdekében meg kell tagadnia.

Ezt várja az osztrák történetírástól a közvélemény is. Ennek bizonyítékai a sűrűn megjelenő s az osztrák népi jelleget, az osztrák nemzet ismertetőjegyeit vizsgáló brosurák és folyóirataikkal.¹ Így érthető, hogy a háború befejezése óta megjelent osztrák történeti munkák jelentős része a fenti célt szolgálja. Az időrendben elsők között sok az összefoglaló történelem, amelyek nem új kutatások eredményeit adják, hanem az ismert tényeknek újszerű csoportosításával s „osztrák” beállításával az önálló osztrák népi és politikai fejlődés létezését igyekeznek bizonyítani.

¹ E. Fischer: Die Entstehung des österreichischen Volkscharakters. — Cl. Graf zu Brandis: Österreichs historische Mission in Europa. — B. Frei: Über das nationale Bewusstsein der Österreicher. Erbe und Zukunft 1916. Nr. 1. — J. E. Gürlitz: Österreichische Geschichte. U. o. stb.

A hivatalos osztrák történettudomány átmeneti nehézségeit ismerve nem esodálható, hogy az első kísérlet az osztrák történelem demokratikus szellemű szintézisének a megírására egy műkedvelő részéről történik. Az Angliából hazatért emigráns, *Eva Priester* könyve² nem szakmabeli történész munkája, írója saját bevallása szerint csak kedvtelésből foglalkozik történettudománnyal s munkáját külföldön, a szakirodalomtól távol, közismert összefoglaló munkák alapján írta. Ebből a körülményből, valamint az író műkedvelő beállítottságából következnek a munka értékei és fogyatékosságai. A könyv a szokásos népszerűsítő munkák mértékével mérve figyelemreméltó alkotás. A szerző világnézete lehetővé teszi, hogy gátlások nélkül szembe fordulhasson a nagynémet történetsszemlélettel s a „német küldetés” illuziója helyett határozottan a szerényebb, de realisabb, öncélú osztrák multszemlélet alapjaira helyezkedjék. Ugyancsak a szerző marxista iskolázottsága teszi lehetővé, hogy a könyvben az osztrák mult társadalom- és gazdaságtörténeti alapjai sokkal határozottabban bontakoznak ki, mint a régebbi konzervatív írók munkáiban, bár éppen szemlélete sokszor túlzásokba is viszi. Ilyen túlzásnak tekinthetjük a forradalmi megmozdulások válogatás nélküli idealizálását, akár a valóban elnyomott rétegek mozgalmairól, akár rendi csoportok és a tartományúr viszályairól van szó. Az nem is esodálható, hogy a középkor, vagy a reformáció és ellenreformáció korának szemlémi mozgalmait nála elszűrjék, jelentőségük elvész, vagy erőltetett magyarázatot nyer. Részben ez, részben a szerző dilettáns volta lehet az oka, hogy a könyv olvasása közben sokszor támad az az érzésünk, mintha egy-egy szépen hangzó általánosítás, vagy jól megkonstruált fejlődési folyamat mögött nem lenne elég tárgyi bizonyíték s néhol a tények kissé kilógnának az előre felállított keretekből. Bizalmatlanságunkat fokozza az a körülmény is, hogy a szerző a magyar viszonyok terén néha bosszantó tájékozatlanságot árul el; a kissé romantikusan ábrázolt 1514-es parasztfelkelés ismertetése során pl. azt írja, hogy azt a magyar nemesség „... nur mit Hilfe des Feindes niederschlagen konnte, mit Hilfe Johann Zapolyas, des Fürsten von Siebenbürgen, des engsten Verbündeten und Vasallen des türkschen Reiches. Zapolya wurde mit einer Hilfsarmee ins Land geholt, der Baueraufstand wurde blutig niedergeschlagen“ (53. l.). Zapolya mint erdélyi fejedelem, Magyarország ellensége és a török vazallusa — 1514-ben, ez még a tájékozatlanságból is sok. A szakkritika bizonyára osztrák szempontból is talál kifogásolnivalót P. könyvének részleteiben is. Egészben véve azonban még hibáival is jó szolgálatot tehet a demokratikus osztrák multszemlélet népszerűsítése terén.

Ezt a multszemléletet legalul kell elkezdni felépíteni, az alapfogalmak tisztázásával. Ezt teszi az a füzet-sorozat is, amely közvetlenül a felszabadulás után indult és „*Geschichte Österreichs in Einzeldarstellungen*” gyűjtőcím alatt nyolc füzetben a legszélesebb néprétegek számára mutatja be Ausztria történetét. A füzetek nem nyújtanak új történeti adatokat, rendeltetésük a szerkesztők szerint is csak az, hogy az osztrák tudományra kényszerített egyoldalú náci-porosz történetsszemlélet helyett az osztrák történelmet osztrák szempontból ábrázolják. A sorozat első füzete (*Otto Lamprucht: Die Römerzeit*) az

² Kurze Geschichte Österreichs. Bd. I. Entstehung eines Staates. Wien. Globus-Verl. 212 l. 1946.

osztrák államiség területi és történeti alapjait mutatja meg. A politikai és népi kibontakozás első századairól *Otto Prass* rajzol vázlatos, de plasztikus és hatásos képet (*Die Zeit der Babenberger*). Az általa felvázolt alapokra épül fel *Erhard Dzimirsky* ábrázolása (*Das Spätmittelalter*) arról a korról, amelyben meglazul az osztrák fejlődés kapcsolata a széthulló német birodalommal s a tartományok nemcsak politikailag, hanem egyházilag, társadalmilag és gazdaságilag is megindulnak az államná válás útján. A Habsburgok politikája ebben a korszakban mindinkább osztrák politika lesz, amelynek súlypontja a dunai tájon van s a birodalommal szemben a korábbi függés helyett irányító, kezdeményező helyzetbe kerül. A következő másfél évszázad történetét *Franz Thaller* foglalja össze (*Glaubensstreit und Türkennot*). Ekkor alakul ki a vallásilag egységes, katolikus jellegű Ausztria, amelynek barokk kultúrája jellegzetesen osztrák s amely a török hatalommal szemben való helytállásával is megmutatja, hogy sajátos, az össznémetiségtől különböző politikai rendeltetése van a délkelet európai tájon. A hatalma és tekintélye tetőpontján álló Ausztriát *Anton Adalbert Klein* mutatja be (*Das Heldenzeitalter*), a reá következő, katonai sikerekben kevésbé, de békés alkotásokban annál gazdagabb korszakot pedig *Otto Prass*. (Maria Theresia und ihre Söhne). Mária Terézia és II. József évtizedei alatt a Habsburg-tartományok erős központosított állammá kovácsolódtak össze, a napoleoni háborúk megrázkódtatásai pedig a német-római császári cím megszűnése és az osztrák császárság megalakulása által teljesen névlegessé tették azt a politikai kapcsolatot, amely Ausztria népét a németiséghez fűzte. A hanyatlás útját, amelyen az osztrák császárság megindult azáltal, hogy a korszak két nagy áramlatától, a nacionalizmustól és a liberalizmustól elzárkózott, *Ferdinand Tremel* munkája mutatja be a *Kaisertum Österreich* c. füzetben. A nemzetiségi kérdés jelentőségének félreismerése és a belőle adódó problémák megoldásának halogatása, a társadalmi fejlődés követelte társadalmi reformok elmulasztása, politikai vonalon pedig a Németországhoz való közeledés és a német nagyhatalmi politika kiszolgálása végül is az első világháborúhoz, majd a Habsburg-monarchia felbomlásához vezetett. Az összeomlással együtt semmivé vált az osztrák nagyhatalom eszméje is és az osztrák államiség új, szerényebb, de eredményesebbnek ígérkező fejlődés előtt állott. Az első osztrák köztársaság kétévtizedes történetét tartalmazó füzet ugyancsak *Ferdinand Tremel* munkája. (*Die erste Republik 1918–1938*.)

Alig tér el a fenti sorozat alapelveitől *Gottfried Franz Litschauer* egykötetes osztrák története.³ A munka terjedelme alig nagyobb, mint egy igényesebb középiskolai tankönyvvé, a mellett jól tagolt, előadása kiterjed a politikai és az ú. n. művelődéstörténet egész területére, így nyilván szívesen használt kézikönyv lesz azok számára, akik nagyobb szellemi megerőltetés nélkül akarják megismerni az enyhén átértékelt osztrák történelmet. A tárgyilagos és alapjában konzervatív előadás során a szerző sűrűn talál alkalmat arra, hogy rámutasson az osztrák történeti fejlődés förtelen egységére s benne az osztrák nemzeti jelleg és népi karakter állandóságára. Az osztrák állameszme lényegét és az évszázadok fölött átvívelő összekötő erőt az osztrák nép „középeurópai küldetésében” látja,

³ *Kleine österreichische Geschichte*, Wien 1946. Obelisk-Ausg. 400 l.

amely egy évezreden keresztül a nemzetek fölötti középeurópai birodalom formájában hatott s valami hasonlóban látja az osztrák nép küldetését a jelenben és a jövőben is. (21—22. l.) A délkeleteurópai olvasó itt, — a nélkül, hogy a Habsburg-birodalom történeti hivatása felől kétségei lennének — önkénytelenül a nem is távoli multra gondol, amikor ugyanezekkel a szavakkal nem osztrák, hanem német középeurópai küldetésről beszéltek; de talán csak azért, mert néhány oldallal előbb azt olvasta a sajátos osztrák jellem ismertetésénél, hogy az osztrák ember megszokta a tudatot, „...verantwortliches Herrenvolk über eine Reihe kleiner Völker zu sein“ és hogy osztrák vezetőréteg „wirkliche Führerbegabung“ birtokában volt. (19. l.) De hát S. könyve népkönyv, rendeltetése az osztrák nemzeti és népi öntudat megerősítése, nem pedig az, hogy olvasóiban kétségeket támasszon az osztrák népegység és önálló történeti fejlődés létezését illetően, ami fölött a multhan időnként nemcsak kívülállók, de az osztrákok legjobbjai közül is sokan kételyeket tápláltak.

Az első „gyorstalpaló“ kísérletek után, amelyek különösebb tudományos igények nélkül, inkább az osztrák nép gyors átnevelésének szükségleteire voltak tekintettel, 1947 tavaszán megjelent egy olyan összefoglaló osztrák történelem is, amely a magasabb szakmai igényeknek is megfelel. Ha a gráci egyetemről nemrég Bécsbe került bencés *Hugo Hantsch* könyvéről⁴ tudjuk, hogy első, 1937-ben megjelent kiadása a németek bevonulása után a tiltott könyvek jegyzékére került, mert egész, beállítottsága hitvallás volt az önálló Ausztria mellett, szerzője pedig — az ismertebb osztrák történészek közül egyedül — a koncentrációs táborokat is megjárta, akkor nyugodtak lehetünk, hogy nem átfestett cégtáblával s a megváltozott körülményekhez alkalmazott történetsszemlélettel van dolgunk. Bizalmunkat ebben az irányban csak megerősítheti, ha az új, átdolgozott és kibővített kiadásról szóló egyik ismertetésben (Österreichische Monatshefte II. 9. 381—82 l.) a bíráló, E. J. Görlitz azt írja a könyvről, hogy „...es gehört zu jener ‚gesamtdeutschen‘ Richtung, für die Österreich immer nur der ‚zweite deutsche Staat‘ war, die die eigenständige nationale Entwicklung Österreichs trotz aller geschichtlichen Realität nicht zur Kenntnis nehmen will.“ Hantsch valóban hangsúlyozza a bevezetésben, hogy tartózkodott minden olyan eszményítéstől, amely nem felel meg a történeti valóságnak s nem akar osztrák mítoszt teremteni; bírálója viszont néhány nem túl jelentékeny megállapítása alapján romantikus-össznémet szemlélet, sőt a nemzeti szocialista vérmítosz nyomait véli felfedezni munkájában. Hantsch a két szélsőség között próbál a józan középúton maradni s ábrázolása során nem kívánja elkendőzni azokat a szálakat sem, amelyek Ausztriát a német néphez kötötték, amelynek az osztrák állam keletkezése és kultúrájának kifejlődése köszönhető. (3. l.) Egyébként azonban előadása tárgyilagos, túlzásoktól mentes, és a tankönyvek vagy kézikönyvek tagoltsága és szkematikus ábrázolásmódja nélkül, folyamatos és könnyen olvasható formában ismerteti Ausztria történetét a vesztfáliai békéig.

Ha különösen jellemző vonását keresnők, arra kellene rámutatnunk, hogy az osztrák történelem legjellegzetesebb vonását az álta-

⁴ Die Geschichte Österreichs, Graz—Wien, Styria Verl. I Bd 424 I 6 tábla, 1 térk., 1947.

lában hangoztatott népeket összekötő hivatáson kívül az osztrák államképződmény és nép katolikus küldetésében látja. Egyébként is eleven, szemléletes előadása ennek megfelelően különösen magas színvonalra emelkedik azokban a fejezetekben, amelyek az osztrák nép szellemi fejlődéséről, vagy vallási egységek széthullásáról és helyreállításáról szólnak. A magyar vonatkozások megítélésénél is megfelelő mérsékletet tanúsít, a magyar szakirodalomnak legalább a nyugati nyelveken megjelent fontosabb munkáit ismeri. A viszonyokhoz képest szép kiállítású, térképpel és képekkel illusztrált kötet alkalmas arra, hogy a műveltebb olvasó igényeit kielégítse; további kötetait érdeklődéssel várhatja a magyar történettudomány is.

Az új szellemű történeti nevelés eszköze kíván lenni a maga szerény eszközeivel *Heinrich Fichtenau* összefoglaló középkor-története is.⁵ A kis könyv túlnyomóan politikai történetet ad, azt is csaknem teljesen a nyugati keresztény kultúrkör népeire korlátozva. Szemlélete alig tér el a nyugati, főleg német történetírás hagyományos középkor-szemléletétől, csak Ausztriát illető vonatkozásaiban igyekszik a már többször emlegetett új szempontokhoz alkalmazkodni.

Az osztrák öntudat fejlesztését szolgáló munkák sorában jelentős helyet foglal el *Walther Heydendorff* könyve az osztrák-porosz viszony sok évszázados alakulásáról.⁶ Tendenciája sokkal kiáltóbb, mint a fentebb ismertetett munkák közül bármelyiké: a szerző az előszóban maga jelenti ki, hogy könyvét az elmúlt évtized politikai eseményeinek hatása alatt írta, azzal a céllal, hogy népében és az elkövetkező generációkban tudatosítsa a porosztól való irtózást. „Die vorliegende Arbeit — írja — wird das ihrige dazu beitragen, um unserm österreichischen Volke jene geistigen Waffen in die Hand zu geben, deren es bedarf, um seine wiedererrungene Freiheit für alle Zukunft gegen den Zugriff seines stammesverwandten, aber wesensfremden und ländergerigen Nachbarn zu sichern.“ (10. l.)

A munka kiindulópontja az, hogy porosz részről tudatos rágalomhadjárat folyt az osztrák nép és a Habsburgok ellen, amelynek gyökerei visszanyúlnak a porosz-osztrák rivalizálás kezdetéig s kezdetben az udvari publicisztika, később a terebélyesedő porosz történetírás fegyvereit vette igénybe. Ez a hadjárat különösen a múlt század közepétől vált élessé, amikor Poroszország megindította harcaát a Német Szövetségben való vezetőszerépért. A porosz történetírás ekkor — különösen Häusser, Sybel és Treitschke — a Habsburg-császárok megrágalmazása kedvéért meghamisította ötszáz év német történelmét, felhasználta céljaihoz a protestáns-katolikus ellentétet, s a Habsburgoknak a török és a francia ellen, a németység védelmében vívott harcát családi politikának tüntette fel. A Második Birodalom megalakulása után ez az irány korlátlanul uralkodóvá vált a német történetírásban. Ez a történetírás a legendák egész sorát alakította ki, amelyek valósággal agyonnyomták a németység igazi történetét. A Hohenzollernek történeti küldetését, a harmincéves háború protestáns-porosz beállítását, a „nagy választó“, a „nagy katonakirály“ és Nagy Frigyes mítoszáét éppúgy e legendák scrába utalja a szerző, mint Poroszországnak a Napoleon ellen aratott győzelem-

⁵ Grundzüge der Geschichte des Mittelalters. Wien. Universum-Verl. 1947. 356 l.

⁶ Österreich und Preussen im Spiegel österreichischer Geschichtsauffassung. Wien. Obelisk-Ausg. 1947. 423 l.

ben való állítólagos oroszlánrészét, vagy a Poroszországot Németországban megillető szerep hitét. Ezeknek a legendáknak a felszámolását tűzte ki céljául s végzi is el meggyőződésadta tűzzel és alaposággal.

Könyve tulajdonképpen teljes osztrák történet, mely vékonyan folydogál addig, míg a Hohenzollernek fel nem tűnnek a Habsburg-politika látóhatárán s olyan mértékben válik bőbeszédűvé, amilyen mértékben az osztrák-porosz viszony az európai politika előterébe kerül. Módszere egyszerű: az eseményeket az eddigi elfogult porosz beállítást helyett a valóságnak megfelelően, helyesebben osztrák szempontból ismerteti. Tárgyilagossága felől az elmondottak után nem tudja teljesen meggyőzni az olvasót, de mondanivalója sokhelyütt rendkívül érdekes. A jegyzeteket mellőzi, mert a széles néprétegekhez kíván szólni, s ezért kerül a szigorúan tudományos formát. Előadásának felépítése, a szövegben előforduló utalások és a könyvhöz esztolt bibliográfia azonban a szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodnak.

Az alkalmi munkák közé sorolható az a két mű is, amelyeknek a közelgő nagy százados évforduló ad aktualitást, mégis kiemelkednek a sablonos nevelő célzatú írásművek sorából azért, hogy szerzőik a monarchiát száz évvel ezelőtt megrázó eseményeket a marxizmus történet szemléletének eszközeivel értékelik.⁷ Az 1848-as esztendő forradalmi megmozdulásait a polgári történetírás elsősorban birodalmi problémának tekintette s az összmonarchiát az ébredő nemzetiségek felől fenyegető veszély szempontjából vizsgálta. Voltak ugyan már korábban is szocialista történetírók, akik az osztrák 1848-ban a lefojtott társadalmi erők megmozdulását vették észre s vizsgálataik előterében a korábban történelemnélküli osztályokat állították, azonban Violand, Zenker, vagy Maximilian Bach multiszadai munkái óta a világ és a marxista történettudomány egyaránt nagyot haladt előre s az utolsó félszázad tapasztalatainak a birtokában az 1848-as forradalmak új értékelése is szükségesnek mutatkozik.

A két könyv közül a szocialista Endres munkája inkább eseménytörténet s mint ilyen sem önálló, a szerző általában követi M. Bach: *Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848*. c. 1898-ban megjelent munkájának előadását. Gyakran felhasználja azonban az alkalmat, hogy a forradalom mára is érvényes tanulságaira is rámutasson. Az a meggyőződése, hogy az esztetizáló historizmus helyett tanulni kell a történelemből s ennek megfelelően a forradalomba ki-robbanó társadalmi krízist párhuzamba állítja az európai társadalom mai válságával. A Vormärz éveiben a nemesi életforma kerül válságba s a társadalom és a gazdasági élet feudális-nemesi vonásai vesznek homályba a feltörő polgári-kapitalisztikus vonások mellett, ma az utóbbiak szorúlnak fokozatosan védelembe a feltörő proletárszocialista erőkkel szemben. A 48-as forradalom feladata az lett volna, hogy a bürokrata feudális államból a fejlődés követelményeinek megfelelően polgári-kapitalista államot teremtsen, ezt a feladatot azonban nem tudta megoldani, mert a haladó erők egységfrontja már az első sikerek után megbomlott. A polgári-liberális és a proletár-radi-

⁷ Endres, Robert: *Revolution in Österreich 1848*. Wien, Danubia-Verl. 1947. 216 l. 5. tábla, 1 térk. — Fischer, Ernst: *Österreich 1848. Probleme der demokratischen Revolution in Österreich*. Wien, Stern-Verl. 1945. 207 l. 1. tábla.

kális erők csakhamar szembefordultak egymással s a reakció húzott hasznát az ellentétből. A proletariátus ereje jelentős, de szervezetlen. a tudományos szocializmus eszméit még nem tudja befogadni, forradalma géprombolásban és emberibb életfeltételek követelésében merül ki. A forradalom néhány hónapja így is lerakja a munkásság öntudatosodásának az alapjait, sikert azonban magában nem érhet el, mert a polgárság, a munkásmozgalom radikalizmusától félve szembefordul vele s ezáltal eleve sikertelenségre ítéli. Az osztályok harca viszont a reakció malmára hajtja a vizet: a szétforgácsolt forradalmi erőkkel szemben győz az abszolutizmus és a forradalomnak még a polgári-liberális vívmányait is megsemmisíti.

A kommunista Ernst Fischer könyve lényegesen más típusú, mint az előző. Nem annyira történeti, mint inkább publicisztikai munka, benne a 48-as forradalom története csak alap ahhoz, hogy a szerző belőle kiindulva elemezhesse mindazokat a problémákat, amelyek az utolsó évszázad fejlődésére végzetes befolyással voltak. Előadása friss, aktuális, szempontjai eredetiek s éppen Endres könyvével összehasonlítva mutatják, hogy mennyit fejlődött a történelmi materializmus a századvég szocialista történetírói óta.

A polgári-demokratikus forradalom, melynek lefolyását F. is társadalmi oldaláról, osztályharcos szemlélettel ábrázolja, elbukott és ez a bukás végzetes volt Középnyugat-Európa minden népe szempontjából. Ez a forradalom részben későn jött, mert a polgárság már ismerte a munkásság erejét és ettől félve visszatért a régi rend oltalma alá, de korán is jött, mert a munkásosztály még nem vehette kezébe az irányítást, hanem kénytelen volt magát az ingadozó kispolgári vezetésnek alárendelni. Helyesen látja F., hogy a forradalom a nemzetiségi kérdésen bukott el, erőltetettnek látszik azonban az a gondolatmenete, amellyel, nyilván a történelmi materializmus elveinek megfelelően, a dunai nacionalizmusok kifejlődését és a nemzeti ellentétek kirombanását a kapitalizmus ellentmondásaiból vezeti le. A könyv legértékesebb része a nemzetiségi kérdéstről szóló fejezet, amelyben elsősorban az tanulságos, hogy a Habsburg-monarchia a marxista történész számára is történelmi szükségszerűség, amely keletkezése idejében a haladást képviseli s hogy később gyakran nem áll a haladás szolgálatában, az a reakciós uralkodóház és vezető rétegek bűne. Osztrák történetírótól ritkán olvastuk eddig az udvar „divide et impera” politikájának ilyen éles kritikáját, mint F.-nél, s akkora megértést is ritkán tapasztaltunk, amilyent az osztrák-cseh, vagy kisebb tévedései ellenére is az osztrák-magyar viszony értékelésében mutat. Amál sziborúbb az osztrák-német viszony és a nagy-német gondolat kritikájában.

Az összefoglaló, nagyobb történeti korszakokat átfogó munkák mellett a népszerűsítés legegyszerűbb eszközét, az olvasó füzet sorozatokat is gyakran igénybe veszik a politikai nevelést irányító osztrák körök, hogy egy-egy történeti problémát olvasható formában és az új osztrák patriotizmus szellemében ismertessenek meg az olvasóval. A „*Neues Österreich*” című sorozatban jelent meg még 1945-ben *Ernst Fischer* kis füzete az osztrák népi jelleg kialakulásáról. (Die Entstehung des österreichischen Volkscharakters.) Gondolatai jelentősen hozzájárulnak az alapvetően fontos probléma tisztázásához. Abból a feltevésből indul ki, hogy osztrák nép van, amely nem faj, nem a németiség törzse, hanem „eine geschichtlich-politische Kategorie” és

sajátos történeti fejlődés eredménye éppúgy, mint a svájci, a belga, a hollandi, vagy az északamerikai. Ennek az osztrák népkarakternek néhány vonását igyekszik megállapítani s végigkíséri jelentkezésüket, különösen az utolsó másfél évszázadban, amikor a népeket megkülönböztető vonások a Habsburg-államban is határozottabban jelentkeznek.

Főleg történeti kérdések népszerű ismertetésére indult a „*Der Bindenschild, Darstellungen aus dem Gebiete materieller Kultur und Wirtschaft Österreichs*“ c. sorozat is. Első füzetében *Rudolf Tüll* ismerteti Bécs történeti jelentőségét az önálló osztrák fejlődés szempontjából. (Wiens Geschichtliche Stellung in Wirtschaft und Politik.) Egy másik füzetben *Maja Loehr* bemutatja az első jelentős német nyelvű osztrák verses történeti munkát, a stájer Ottokar aus der Saal közel százezersoros rimes krónikáját a XIII. sz. elejéről (Der steierische Reimchronist — ein österreichischer Geschichtsschreiber des Mittelalters.) Ebben a sorozatban jelent meg *Eduard Winter* kis összefoglalása is, II. József reformeszméinek eredtéről. (Josef II. Von den geistigen Quellen und Beweggründen seiner Reformideen.) A sorozat munkaterve különösen az osztrák művészet, irodalom és néprajz területéről ígér a továbbiakban tanulságos összefoglalásokat.

A népszerűsítés leggyorsabb eszközeivel dolgozik a *Kleimbuchreihe Österreich* c. sorozat, amelynek füzetei között néhány történeti tárgyú is van.

A szélesebb olvasóközönség számára készült összefoglalások közül azonban messze kimagaslik a Karoling-korszak kiváló ismerőjének, *Erna Patzelt* nek a kis könyve a *Bellaria Bücher* c. sorozatban. A szerző a modern osztrák történettudomány mesterének, *Alphons Dopschnak* a tanítványa, hosszú időn át munkatársa, jelenleg utóda a bécsi egyetemen s könyve is csaknem teljesen azokra az eredményekre épül fel, amelyeket Dopsch állapított meg a koraközépkori gazdaság-, társadalom- és alkotmánytörténet terén. Éppen ezért a kis munka értéke és fontossága a szakemberek szempontjából is elvitathatatlan, mert világos, könnyen áttekinthető összefoglalást ad Dopsch „iskolájának“ irányelveiről és megállapításairól, amelyek a maguk idejében sokszor forradalmian újak voltak. De hasznos *Patzelt* könyve az osztrák történettudomány művelőinek is, mert a középkori osztrák történetet az eddiginél biztosabb alapokra helyezi azáltal, hogy a bajor bevándorlás előtti etruszk-kelta-római kultúra továbbélésének elfogadásával mintegy hidat épít az antik és a középkori világ közé sokáig feltételezett kulturális szakadék fölé.

A felsorolt munkák többé-kevésbé a korszerűség jegyében születtek s burkolt, vagy nyíltan bevallott rendeltetésük az olvasók világnézeti befolyásolása, vagy legalább is — főleg az utóbb ismertettekénél — a tudomány népszerűsítése volt. Ezekon kívül azonban jelentek meg a háború befejezését követő két esztendő alatt tisztán tudományos jellegű munkák is, ha nem is olyan mennyiségben, mint az osztrák történettudomány békeéveiben. Főleg az *Institut für österreichische Geschichtsforschung* köré csoportosuló tudósok körében élénkül a publikálási hajlam. Még a háborús éveken keletkezett tanulmányokat közül az *Intézet* folyóiratának, a *Mitteilungen*-nak

* Österreich bis zum Ausgang der Babenbergzeit Wien 1946. Bellaria-Verl. 175 l.

1944-es évszámot viselő, de csak a rákövetkező évben közrebocsátott kötete. Közülük leginkább követi az Intézet hagyományait *Wolfgang Müller* nagyterjedelmű oklevélkritikai tanulmánya. (Untersuchungen über die Privaturkunden des Klosters St. Blasien im 13. und 14. Jahrhundert.) A kötet legértékesebb tanulmánya azonban kétségtelenül *Alphons Lhotsky* munkája a Habsburgok leszármazására vonatkozó mondákról és elméletekről. (Apis Colonna. Fabeln und Theorien über die Abkunft der Habsburger.) A császári trónra került Habsburgi Rudolf nem rendelkezett azzal a magas származással, amely szükséges lett volna ahhoz, hogy alattvalói és vetélytársai előtt tekintélye legyen s uralmának jogosságát kétségbe ne vonják. Környezete ezért találta ki a római leszármazás meséjét, amely a későbbi Habsburgok alatt, különösen a XV—XVI. században számtalan változatban formálódott egész mondakörre, mígnem a kialakuló kritikai történettudomány a Habsburgok eredetének kérdését a forrásokkal dolgozó kutatás útjára terelte. Ezt a kérdést dolgozta fel L. tanulmánya a lehető legnagyobb alaposítással. Az Intézet évtizedeken át volt vezetője s naggyáfejlesztője, *Theodor von Sickinge* emlékének hódol *Santifaller* professzor, az Intézet jelenlegi vezetője azáltal, hogy leközi a nagy német paleografusnak, *Wilhelm Wattenbach*-nak hozzá intézett leveleit.

A Mitteilungen XV. kiegészítő kötete Leo Santifaller alapos és szakszerű munkáját tartalmazza a boroszlói szent Vincéről nevezett premontrei kolostor középkori kartuláréről.⁹ A XV. század végén összeállított négy kartuláré közel 2000 középkori oklevél másolatát tartalmazza s így gazdag tárháza a Szilézia középkori történetére vonatkozó adatoknak.

Ausztria történetének nagy fordulópontja bizonyára új korszak kezdetét jelenti az Institut történetében is; a tudományos kutatómunka azonban nyilván az Institut közel évszázados tradíciójának szellemében fog továbbfolyni. Eppen ezért talán szimbolikus jelentősége van annak a ténynek, hogy Santifaller sajtó alá rendezte és kiadta *Sickinge* római emlékezéseit.¹⁰ Sickinge már fiatal korában hosszabb időt töltött olasz levéltárakban, 1881-ben, a pápai levéltárak megnyitása után pedig felállította Rómában az Osztrák Történeti Intézetet, amelyet egyideig Bécsből irányított, majd 1891-től 1901-ig személyesen vezetett. Emlékezései inkább tudománytörténeti szempontból jelentősek.

Az Institut kiadványainak sorában jelent meg 1946-ban *August Loehr* figyelemreméltó kis könyve az osztrák fizetési eszközök fejlődéséről.¹¹ A könyv már terjedelménél fogva sem nyújt alapos és szakszerű pénztörténetet, — azt jórésztben megtette a szerző 1944-ben megjelent numizmatikai munkájában, a *Führer durch die Kunsthistorischen Sammlungen* sorozatban —, hanem sokkal inkább a pénznek, mint fizető eszköznek a fejlődését mutatja be az 1200-ból való bécsi pfennigtől a két háború közötti Schillingig. De jut hely a munkában a különböző korok nagy pénzügyi kríziseinek ismerteté-

⁹ Liebental. Kopialbücher des Prämonstratenserstiftes zum Hl. Vinzenz in Breslau. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. XV. Ergänzungsband.) Innsbruck. Univ.-Verl. 1947. 374 l. + 1 tábla.

¹⁰ Römische Erinnerungen. Wien 1947. VIII. 512 l.

¹¹ Österreichische Geldgeschichte. Wien. Universum-Verl. 1946. 89 l. + 16 tábla.

sére is, egészen az első világháborút követő inflációig. A könyv mellékletei szemléletessé teszik az előadást.

Az Institut régi hagyományainak szellemét képviseli az intézeti kiadványok sorában *Heinrich Fichtenau* könyve.¹² A fiatal tudós munkája az írástörténet módszereinek formai alkalmazásán messze túlmenően világítja meg a mindenkori ember kifejeződését a különböző korok írásaiban. Az írást jóval többre értékeli, mint azok, akik csak technikai eszköznek tekintik és fejlődésére a célszerűségben keresnek magyarázatot. Szerinte az írás változásai mögött a különböző korokban az emberi lélek változásai állanak s így az írás mindig a kor lelkületét tükrözi vissza. Ez a szellemtörténeti magyarázat meglehetősen ellentétben áll Hajnal István ismeretes, racionálisabb s így valószínűbb elméletével; Hajnal munkáit egyébként a szerző ismeri s megállapításaikra ismételtelen kitér. Mégis jelentős gazdagodása F. könyve az írástörténeti irodalomnak, nemcsak azért, mert az alapjában élettelen tudományágat bekapcsolja az emberi fejlődésbe és ezáltal élettel tölti meg, hanem a vizsgálataiban alkalmazott számos módszertani újítás miatt is.

Ugyancsak az Institut kiadványa *Carl Plank* könyve a pitteni grófság településtörténetéről.¹³ A nagy tudományos apparátussal készült munka érinti az osztrák-magyar határ történeti problémáit is és így a magyar kutatók érdeklődésére is számot tarthat.

A nyugodalmassabb idők legjobb német munkáira emlékeztet alaposságával és tudományos apparátusával az Institut kiadványainak sorában *Hanns Leo Mikoletzky* munkája II. Henrik császár egyházpolitikájáról.¹⁴ Az utolsó szász császár, akit az egyház, sógorához, az első magyar királyhoz hasonlóan, a szentek sorába emelt, nem volt könnyű probléma a történetírás számára s egyéniségének ellentmondó vonásai következtében a történetírók részéről eléggé ellentétes megítélésben részesült. M. a gazdag irodalom ellentmondó feltevéseit mellőzve a nehezebb részletkérdésekben a forrásokhoz fordul vissza s így sikerül Henrik portréját az eddiginél jóval határozottabb vonásokkal megrajzolni. Ehhez szerencsés módon Henrik tevékenységének azt a területét választja ki, amelyen a legtöbbet alkotott: egyházpolitikáját. Henrik már mint bajor herceg eredményes reformmunkát végzett a mélyponton lévő bajor egyházi élet megjavítása érdekében, mint német király még fokozottabban fáradozott az egyház megerősítésén, nemcsak keresztényi buzgalomból, hanem mert hatalma támaszát látta benne az ellene berzenkedő világi erőkkel szemben. A püspökségeket kivonta a világiak befolyása alól és az uralkodói hatalom alá rendelte, a kolostorok reformjáért és a szerzetesi élet megtisztításáért pedig olyan buzgalommal szállt harcba, hogy a történetírás „koronás szerzetes”-nek (*Mönch auf dem Thron*) nevezte el. Ő német területen a cluny-i reformmozgalom úttörője. 1014-től német-római császár, s ebben a minőségében III. Ottó terveinek reálisabb továbbfolytatójaként a felemelkedő pápai hatalom kép-

¹² Mensch und Schrift im Mittelalter. Wien, Universum-Verl. 1946. VII + 239 l. 16 tábla.

¹³ Plank, Karl: Siedlungs- und Besitzgeschichte der Grafschaft Pitten. I. Teil. Wien, Universum-Verl. 1946. 145 l. + 2 tábla.

¹⁴ Kaiser Heinrich II. und die Kirche. Wien, Universum-Verl. 1946. XII + 92 l. 2 tábla.

viselőjével, VIII. Benedekkel egyetértésben a pápa és a császár irányítása alatt univerzális monarchia kiépítésén faradozott. A terveknek a pápa és a császár ugyanazon esztendőben, 1024-ben bekövetkezett halála vetett véget. M. megállapításait a Szent István egyházpolitikájával foglalkozó magyar kutatás is felhasználhatja.

Az Instituttal kapcsolatban álló munkák közül megemlítjük még *Erich Zöllner* kis tanulmányát,¹⁵ amelyben a fiatal szerző éles kritikai módszerrel elemzi az 1848 végén Weimarban megjelent hamisítványt s kimutatja a hamisítás méreteit, forrásait és célját.

Természetes, hogy az osztrák történettudomány üzemének éledése elsősorban Bécsben észlelhető. Megindult azonban a kutatómunka a kevésbbé jelentős művelődési központokban is. Ennek bizonyítéka néhány, főleg helytörténeti vonatkozású kollektív munka megjelenése. A *Festgabe des Geschichtsvereins für Kärnten zur 950-Jahr-Feier des Namens Österreich*¹⁶ főleg helytörténeti vonatkozású cikkei közül különösen *Heinrich Wiener* tanulmánya emelkedik ki a falvak és faluközösségek történetéről.¹⁷ Jelentékenyebb az a tekintélyes kötet, amellyel a tirolai történettudomány ünneplő nesztorának, az innsbrucki egyetemen működő népiség- és helytörténész *Hermann Wopfnern*ek a 70. születésnapját.¹⁸ A legjobb tirolai történészek által írt tizennyolc tanulmány kiterjed Tirol történetének egész területére a római kortól a XIX. századig és a politikai történettől a numizmatikáig és heraldikáig.

Nem tartozik szorosan a történettudományhoz, mégis meg kell említenünk Ausztria kancellárjának, *Karl Renner*nek emlékiratait, amelyeknek első kötete a közelmúltban jelent meg.¹⁹ A kötet az ősz államférfi ifjúkori emlékezéseit tartalmazza, sok érdekes utalással az osztrák munkásmozgalom hőskorára. A történettudomány szempontjából bizonyára sokkal fontosabbak lesznek a beígért további kötetek, amelyekben a szerző világtörténelmi események tanúja és részese gyanánt mutatkozik be.

Áttekintésünk nyomán, amely sok korlátozó körülmény miatt nem tekinthető teljesnek, az újjáéledő osztrák történettudománynak különösen két vonása válik láthatóvá. Az egyik, hogy az osztrák történetírás a nagy megrázkódtatás és legjobbjai egyrészének elvesztése után is hű maradt azokhoz a szakmabeli tradíciókhoz, amelyek a bécsi történeti iskolát az elmúlt évszázad alatt naggyá tették. A másik, hogy megértve az idők szavát, részt vállal abból a munkából is, amelynek sikerétől nemcsak Ausztria tartós fennmaradása, hanem Közép-Európa jövője is sokban függ. Ez a feladat: az osztrák történeti és népi tudat s rajta keresztül az osztrák államiság olyan mérvű megerősítése, hogy a külső behatásoktól függetlenül, sőt azok ellenére is be tudja tölteni új, a réginél szerényebb, de nem kevésbbé fontos dunai rendeltetését.

BARTA ISTVÁN

¹⁵ Die angeblichen Memoiren Metternichs. Wien. Heidrich-Verl. 1946. 39. l.

¹⁶ Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 30. Bd. Klagenfurt 1946.

¹⁷ Beiträge zur Geschichte des Dorfes und der Dorfgemeinde in Österreich. 103. l.

¹⁸ Beiträge zur Geschichte und Heimatkunde Tirols. Festschrift zu Ehren Hermann Wopfners I. Teil. Innsbruck. Univ.-Verl. 1947.

¹⁹ An der Wende zweier Zeiten, Lebenserinnerungen von Karl Renner. Wien. Danubia-Verl. 1946. 303 l. 5 tábla.

A TÖRÖK TÖRTÉNETÍRÁS

A török birodalom öt százados történeti szerepe alig hívta magára az európai történétírók figyelmét. Európában nagyon kevesen foglalkoztak török történeti kérdésekkel. Az oszmán történetnek még ma is leghasználhatóbb, legrészletesebb összefoglalása Hammer műve.¹ Jóllehet e munka igen sok része elavult, az európai nyelveken megjelent többi összefoglalás nem igen jelent haladást vele szemben.²

Ha átlapozzuk az orientalista folyóiratokat, találunk néhány török történeti kérdésekkel foglalkozó cikket, ezek azonban legnagyobb részét nem történészekről, hanem orientalistákról származnak és így inkább filológiai szempontból jelentősek. Találunk azután még néhány könyv alakban megjelent nagyobb értekezést, ámde ezek értéke nagyon kétséges.

A török nyelvű történetírásról pedig jóformán semmit sem tudunk. Ennek oka valószínűleg az, hogy a török történetírás egészen a legújabb időkig olyan alacsony színvonalú volt, hogy a komolyabb igényeket a legkevésbé sem elégítette ki.

A szultáni önkényuralom megakadályozta a török történetírás kifejlődését, mert félt attól, hogy bírálat alá vonja majd a hazai politikai rendszert, vagy legalább is összehasonlítás útján jobb alkotmány- és államformát fog öntudatlanul is ajánlani. A köztársaság megalapításával ezek a politikai gátlások megszűntek és megkezdődhetett az európai értelemben vett történetírás kialakulása. Az illetékes fórumok belátták a történetírás szükségességét, és hivatalos támogatással mozdították elő az indulást. Az új tudomány jódarabig gyermekbetegségekkel küszködött s csak lassan került az egészséges fejlődés útjára.³

Erről az új török történetírásról kívánunk nagy vonalakban beszámolni, nem hagyván figyelmen kívül a szultáni idők történetírásának főbb eredményeit sem. Átfogó képet kívánunk nyújtani azok

¹ Geschichte des Osmanischen Reiches. Pest 1827—35. 10 kötet. A török történészek ennek a műnek inkább a rövidített francia fordítását használják: Histoire de l'Empire Ottoman. Paris 1844. 3. kötet.

² Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. Gotha 1908—13. 5. kötet. — Jonquiére: Histoire de l'Empire Ottoman. Paris 1914. — Lamouche: Histoire de la Turquie. Paris 1934.

³ Baráth Tibor: A török történetírás új útjai c. cikkében (Századok 1928) francia munkák alapján igyekszik tiszta képet alkotni a mai t. történetírásról, a nélkül azonban, hogy a néhány politikus által hangoztatott török történeti koncepción túl menne. Ennek oka a török történetírással foglalkozó idegen nyelvű művek teljes hiánya.

számára, akik a török történeti élet tanulmányozásával közvetlenül nem foglalkozhatnak. Teljességre nem törekedtünk, mert nem látjuk értelmét, hogy százával soroljunk fel könyveinket, s értekezéseket, melyeknek semmi tudományos értékük nincs. Megelégszünk néhány értékes, az európai történetirodalom számára új anyagot nyújtó töröknyelvű könyv és cikk ismertetésével. Színfoltszerűen mutatjuk be a mai török történetírássra jellemző műveket. Rendszeres tájékoztatást nem adhatunk, mivel maga a török történetírás is rendszertelen. Itt egészen más a helyzet, mint az európai országokban. Itt nincsenek minden korra vonatkozólag forráskiadványok és elismert feldolgozások. Egyes korok viszonylag elég tisztán állnak előttünk, míg más korokra nézve sem a forrásokat nem ismerjük, sem a szükséges monográfiák nem állnak rendelkezésünkre. Összefoglaló művekről beszélni pedig nem is lehet.

A balkáni népek történetírása csak három-négy évtizeddel idősebb, s mégis, a törökhöz viszonyítva, eléggé fejlettnak mondható. Ez a magasabb színvonal azonban elsősorban azoknak az európai történészeknek köszönhető, kik koruk teljes tudományos fegyverzetével siettek a balkáni népek történetének felkutatására. Lerakták az alapokat, módszert mutattak és ezzel megtanították a balkáni népek történészeit a historiográfia nehéz mesterségére. A nagy európai szlavisták és romanisták alapvetése nélkül a balkáni országok történetírása valószínűleg ugyanott lenne, ahol a török. Viszont török történelemmel Hammer óta senki sem foglalkozott komolyan, és így a kifejlődőben lévő török történetírás útmutatás nélkül, teljesen magára hagyva, kénytelen az első nehéz lépéseket megtenni. Ugyancsak az európai történészeknek a török történet iránt mutatkozó részvétlensége, magyarázza meg azt, hogy a balkáni népek történetének a török hódoltság kori része a legkevésbé kidolgozott. Tehát a szerb, bulgár, román történelem XVI–XVIII. századi lapjai nem azért üresek, mert nehéz egy nemzet történetét megírni oly korban, mikor más nép fennhatósága alatt él, hanem azért, mert a török történetkutatás még nem publikálta az idevágó forrásanyagot.

A híres európai turkológusok figyelme elsősorban Közép-Ázsia török népeire irányult. Ezek nyelvét, történetét kutatták. Az oszmán-törökök nem tudták érdeklődésüket felkelteni. Ugyanígy a fejlett szemiszluka keretében sem jutott hely a törököknek. Az arab és perzsa történelmet, irodalmat, művészetet rengeteg kiváló tudós kutatta, de a törökséggel még az izlám tárgykörében sem igen foglalkoztak. Az orientalisták t. i. a török kultúrát az arab és perzsa kultúra esőkevényének tekintik, s mint ilyent semmire sem becsülik. Ennek a tudományos érdeklődéshiánynak, másfelől a törökséggel szomszédos népek ellenséges érzületű történetírásának tulajdonítható, hogy a török történetről rengeteg téves vagy hamis állítás került fogalomba. Ezek a téves nézetek alkotják az új török történetírás egyik kiindulópontját.

A török történetírás a mult század végéig egészen középkorias jellegű. A török történetírók munkái a középkori krónikák színvonalán állnak. A hivatalos udvari történetíró mindig az adott direktívának megfelelően írta meg a maga korának történetét, a régibb korok rajzát pedig elődei munkájának kivonatolásával s esetleg néhány új szempont hozzáadásával készítette el. Képzett történetírókról a mult században nem lehetett beszélni, sőt még ma sem igen vannak ilyenek

Törökországban. Sokszor hadvezérek, államférfiak foglalkoztak történeti kérdésekkel. A memoir irodalom elég fejlett, de kiadatlan. Forráskiadás, forráskutatás egészen ismeretlen dolog. A különféle történeti kompilációk, melyek az idők folyamán létrejöttek, nélkülözik az európai történetírásnak minden jellemző vonását.

A mai török történetírásnak nincsenek hagyományai. Nagy török történészek, kiknek munkáját folytatni lehetne, nem voltak. Ma a múlt század végén megjelent műveket a történelem művelői alig ismerik, vagy pedig a legteljesebb lenézéssel emlegetik. Erről a „régiről”, az első világháború előtti történetírásról az első török történeti kongresszuson tartott egyik előadás nyújt némi képet,⁴ s mond lesújtó bírálatot.

Az iszlám történetírói, épp úgy, mint a mi középkori krónikásaink, a világ teremtésével stb. kezdik munkáikat. Az ószövetségi könyvek az iszlám szent könyvei közé tartoznak, és így nem csodálkozhatunk azon, ha a török világtörténelem az emberiség őstörténetét bibliai alapon adják elő. A keresztény országok történetével nem foglalkoznak. Az iszlám születésétől kezdődőleg a török krónikásokat nem érdekli az iszlámon kívüli világ. A keresztényekről legfeljebb csak mint ellenségekről esik szó. A régi török történetírók nagy része arabul, vagy perzsául írt, s így munkájukat nem igen lehet különválasztani az arab vagy perzsa munkáktól.⁵

A XIX. század elejétől kezdve, az európai szellem lassú terjedésének hatása alatt a török történeti munkák is mindinkább figyelemre méltatják az európai történetet s beillesztik munkáikba. A század hetvenes éveiben megjelennek az első, törökre fordított nyugati történelmi munkák, majd a nyugati művekre támaszkodó török munkák.⁶

Mindezek azonban egyetemes történelemek. A török történetet tárgyaló dolgozatokon nem látszik még a külföldi hatás. Továbbra is az elődök munkáit kivonatolják, s egészítik ki néhány új szemponttal. Rendszeres forráskutatásról és feldolgozásról szó sincs.

A múlt század végén jelent meg *Abdurahman Seref* híres török története, az első tudományosan megírt történeti munka.⁷ A szerző az újabb török történetírás egyik legtevékenyebb személyisége volt.

⁴ Akçuraoglu Jusuf: Tarih yazmak ve okutmak usullarina dair. (A történetírás és történelemtanítás módszereiről.) Birinci Türk Tarih Kongresinin Konferenslarl c. kötet. 577 s. kk. II.

⁵ Az eddig ismert összes török történetírók jegyzékét akarja adni Bahinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke c. művében (Leipzig 1927). (Ismeretesei: Wittektől a Der Islam-ban 1932. 197—207 II. Mordtmann-tól az Ungarische Jahrbücher-ben 1928. 164 s. kk. II. Minorskitől a Journal Asiatique-ban 1931. 179—182 II.) A részletekben való tévedései nem vonnak le semmit munkájának érdemeiből. Jóformán előmunkálatok nélkül (Schlechta—Wssehrd: Die osmanischen Geschichtsschreiber der neueren Zeit. Különnyomat a Denkschrift der phil.-hist. Classe der Kaiserl. Akad. der Wissenschaften. Wien 1856. c. műve nagyon hézagos és elavult) kellett összeállítani többszáz kézirat és nyomtatvány jegyzékét.

⁶ Ahmed Hilmi lefordított egy angol világtörténetet. Tarihi Umumi címen 1283/1866 Istanbul. 6. k. Van egy rövidített kétkötetes kiadása is.

⁷ Tarihi Devleti Osmaniye (A török állam története) I. k. 1315/1897, II. k. 1318/1900 Istanbul. Ennek rövidített kiadása tankönyvként szolgált. Kaelitz—Greifenhorst szerint (Mitteilungen zur osmanischen Geschichte. Wien 1921. II. K.) a tanzimatig (1839. év politikai reformja) a régebbi történetírókon, azután pedig Abdurahman Seref saját kutatásain alapszik.

aki 1925-ben bekövetkezett haláláig nemcsak történetírói, hanem szervező tevékenységet is folytatott. Ő hívta létre 1910-ben az első történeti folyóiratot, a *Tarihi Osmani Encümeni mecmuası*-t, s mint az akkori török történeti társulat elnöke egyébként is irányító szerepet játszott a történettudományos életben mind a szultánság, mind a köztársaság idejében.

Abdul Hamid 1909-i alkotmányrendelete megszüntette azokat a korlátokat, melyekkel az államhatalom a török történetírást körülkerítette. Az intézkedés hatása szembetűnő. Egymásután jelennek meg a kisebb-nagyobb értékű történeti munkák, közöttük igen sok fordítás. Különös érdeklődést keltett a török történetírók körében Seignobos. Művei iránt határtalan tisztelettel viseltettek, valósággal eszményképüknek tekintették.⁸

Az 1910-es években már tudatára ébredtek a török történészek is a történettudományi módszer szükségességének. Megismerkedtek a forráskutatással és forráskritikával, alkalmazásukra azonban — egy-két kezdetleges kísérletől eltekintve — nem vállalkoztak. Az is nagy haladás volt, hogy az istanbuli egyetemen tanító Mordtmann professzor 1913—1914. évi előadásait *Ilmi usulü tarih* (A történelem tudományos módszere) címen ki nyomtatták. Ez volt az első török metodikai munka. Később más hasonló cikkek is megjelentek,⁹ a bennük hangoztatott elveket azonban a gyakorlatban legkevésbé sem érvényesítették.

Ilyen volt az első világháború előtti török történetírás. Eredményeiről előmunkálatok híján ma még pontos képet nem alkothatunk, számottevő alkotások azonban aligha lappanganak. Mindenesetre üdvös lenne, ha a mai török történetírói gárda összeállítaná a múlt század közepétől az első világháborúig terjedő kor történelmi bibliográfiáját s megteremtené a kapcsolatot az új történetirodalommal. Ezáltal talán megszűnne a mai török történetírás hagyománynélkülisége, s megszűnnének a bizonytalanságok és túlzások, amelyek — mint látni fogjuk — oly jellemzők a modern történeti munkákra.

A köztársaság történetírása az új, n. *irányított történetírások* közé tartozik, bár nem egészen abban az értelemben, ahogyan azt manapság érteni szokás. A század elején biztosított történetírói szabadság az állam szempontjából nem bizonyult hasznosnak. Amikor a görögök történeti jogon igényt emeltek Konstantinápolyra, a törökök csak a néptöbbségre való hivatkozással védekezhettek, történetjogi érveket nem tudtak felsorakoztatni. Kemál megérezte és megértette, hogy a külpolitika érdeke jól megalapozott politikai történetírás, s ezért messzemenő állami támogatást nyújtott a külpolitikai célokat szolgáló történettudomány kifejlesztésére.

A mai török történetírásban tehát az önértékű, öncélú kutatás nem játszik szerepet; a történészek nem önállóan s hajlamaik szerint kutatnak, hanem olyan munkaközösségben, mely előre meghatározott, az igazi tudománytól idegen célokat követ.

Első és legfontosabb cél a mai Törökország egész területére szóló történeti jogok bebizonyítása volt. Második céljuk nem kevésbé fon-

⁸ L. Akcuraoglu id. cikkét 595. l.

⁹ A *Tedrisat Mecmuası*. Milli Tebebbüller, Edebiyat Fakültesi Mecmuası. Muallimler Mecmuası, Terbiye c. folyóiratokban találunk néhány metodológiai és történelem-pedagógiai tárgyú cikket, melyek azonban többnyire francia munkák átdolgozásai eredetiség nélkül.

tos. Ki kellett mutatni a multban a török faj és nép kiválóságait, kultúrképességét, melyet kívülről igen sokan kétségbevittek, és visszaadni a török nép szunnyadozó öntudatát, mely a mohamedán vallás univerzalizmusra törő nyomása alatt erősen meggyengült.

Ez az a két cél, mely a mai török történetírást létrehozta, és még ma is élteti. Ebből a szempontból kell megítélnünk módszereiket és eredményeiket, melyek az európai történészek előtt inkább a kuriózumi hatásával bírnak. Manapság azonban már észrevehetők a külső szempontoktól független, objektív történetírás kialakulásának jelei is. Halatszanak olyan hangok, melyek elítélik a túlzásokat és komoly, európai jellegű, európai színvonalú történetírást követelnek. Lehet, hogy ezek a törekvések hamarosan sikerrel járnak, és a közeljövőben talán egy jólképzett, európai módszerekkel dolgozó gárda áll munkába, s utat tör egy olyan területen, mely az európai történetírás számára tulajdonképpen terra incognita.

Most pedig nézzük meg közelebbről a mai török történetírást és eredményeit, hogy képet alkothassunk egy nemrég még teljesen zárt, a mienkétől elkülönült kultúrkörben folyó tudományos próbálkozásról. Nem szabad meglepődnünk a naivitásokon és a történeti módszer és kritika hiánya következtében elért hibás eredményeken. Vannak már olyan munkák is, melyeket felhasználhat az európai történetírás és helyesbítheti török történeti kérdésekben elég egyoldalú és igen sokszor hibás megállapításait.

Valamennyi történeti kérdés közül, talán az *eredet problémája* érdekli legjobban a török történetírókat. A török eredet, az őstörténet és a török állam kialakulása az a három kérdés, melynek tisztázását Atatürk kívánta. Maga is szívesen foglalkozott idevágó tanulmányokkal. Rengeteg történeti könyvet olvasott, de feleletet egyikben sem kapott az őt érdeklő problémákra. Szervezett tehát egy történetkutató munkaközösséget a szóbanforgó vonatkozások felderítésére. Az összegyűjtött kutatókkal közölte a maga meglátásait s irányelveket nyújtott nekik a munkához. Előre megfogalmazott nézetei nem mindenben bizonyultak helyeseknek, de ez a modern török történetírás elindítása körül szerzett óriási érdemét nem csökkentti.

Ha a törökök nomádok lettek volna, Anatóliában nem alapíthattak volna birodalmat. A törökség tehát más műveltségű nép lehetett. Ezt kell kiderítenie a történettudománynak, — mondotta Kemál. Megjegyzendő, hogy a nomádság alatt nem életformát, hanem egy rendkívüli alacsony kultúrszintet értett.¹⁰

Arra is feleletet kért Kemál, vajjon melyik volt Anatólia autochton népe? S nem volt-e ennek a népnek valami kapcsolata a törökséggel? Felelni azonnal nem lehetett, mert hiányoztak a forrásadatok. Laikusok számára azonban önként adódott egy magyarázat: t. i. a hettita-török azonosság. Ezt a feltevést az akkor még fennálló görög történetjogi követelések sugalmazták. Annyi ugyanis bizonyos volt a törökök előtt, hogy a hettita nép jóval a görögök letelepedés előtt birtokában tartotta Kis-Ázsia legnagyobb részét. Megfelelt ez a magyarázat a várakozásnak azért is, mert az archeológia tanúsága szerint a hettita nép kultúrában egy színvonalon állt az egyiptomiakkal és babilóniaiakkal. A hettita írás és nyelv ebben az időben még megfejtetlen

¹⁰ Afet Inan: Atatürk ve tarih tezi. (Atatürk és a történeti tézis.) Belleten 3. k. 1939. 243—246. ll.

volt, s így a képzelet a törököket a világ első kultúraalkotó népei sorába emelte, hisz a hettitákat egyszerűen töröknek tekintették minden bizonyíték nélkül. Ez az azonossági gondolat egyre terjedt és lassanként mindenki történeti valóságnak hitte. „Nagy államokat alapító őseinknek nagy és elterjedt kultúrája volt. Ezt kutatni, megvizsgálni, a törököknek és a világnak tudtára hozni kötelességünk, — mondotta Atatürk.”¹¹

Ennek a kötelességnek a török történetírás a következő megállapításokkal tett eleget: „A török gyermek, őseit megismervén, még nagyobb dolgok véghezviteléhez merít erőt. A közelmúltban történt bevándorlás tudatával a hazát igazán nem lehet birtokolni. Ez a gondolat (az t. i. hogy törökök az oszmánliak előtt nem éltek Kis-Ázsiában) történetileg, tudományosan téves. A rövidfejű török faj Anatóliában az első államot alapító nép. Ennek a fajnak a kultúrbölcseje az első időkben a kedvező éghajlatú Közép-Ázsiában volt. E klíma a természeti feltételek megváltozása következtében módosult.”

„Ez a kő pattintását feltaláló, a földművelésig eljutó és a fémek felhasználását felfedező néptömeg kénytelen volt kivándorolni. Közép-Ázsiából keletre, délre, és a Káspi-tó északi és déli partja mentén nyugatra terjeszkedett. Ahová mentek, ott letelepedtek és kultúrájukat elterjesztették. Néhol őslakók lettek, másutt az őslakó fajjal keveredtek. Az Európában élő faj hosszúfejű volt. Az iraki, anatóliai, egyiptomi és égei-tengeri kultúrák első alapítói a kisázsiai rövidfejű faj képviselői voltak. Mi törökök ezek fiai vagyunk.”¹²

Afet Inan ezen összefoglalása körülbelül ki is meríti a török őstörténetről vallott nézeteket. Bizonyítékait az első török történeti kongresszuson tartott előadásában sorolja fel.¹³ Ezek a bizonyítékok azonban nagyon gyenge lábon állnak. Azt mondja: a neolitik korban mind Európában, mind Ázsiában egy rövidfejű faj jelenik meg, mely magasabb civilizációt teremt. Mivel a törökök is rövidfejűek, nyilván azonosság áll fenn a kettő között. Nem riadt vissza Afet Inan attól sem, hogy kezdetleges nyelvészkedéssel az árja (Arier) fajt is török eredetűnek jelentse ki.¹⁴

Egyesek még tovább mentek. A babiloniaiakat és asszírokat, sőt az egyiptomiak kultúrahordozó felső rétegét is töröknek nyilvánították. Ezzel nem kevesebbet akartak mondani, mint azt, hogy az európai kultúra megalapítói, és első fejlesztői törökök voltak.

Ezek a nézetek az iskolakönyvek útján hamarosan elterjedtek a török közvéleményben, úgyhogy ma a török nép nagy része esküszik ezekre, mint szent igazságokra. A külföldi tudósok vagy nem tartották érdemesnek ezekkel az állításokkal foglalkozni, vagy kíméletességből nem kívántak velük vitatkozni. Úgy vélték, hogy amikor az első szakképzett török történész generáció felnevelődik és munkához fog, ügyis szétfoszlanak ezek a laikus elméletek.

S csakugyan a külföldön tanult, magasabb műveltséggel rendelkező törökök ma már mosolyognak ezeken a kezdeti túlzásokon. Maguk is vallják, hogy a romantikus képzelgések kora lejárt, hogy

¹¹ Id. m.

¹² Id. m.

¹³ Tarihîten evvel ve tarih fecrinde. (Történelem előtt és a történelem hajnalán.) Birinci Türk Tarih Kongresi c. kötet 18—41. ll.

¹⁴ Id. m. 38—39. ll.

meg kell kezdődnie az igazi történettudományos munkának, amely független a politikától, amelyet csakis tiszta tudományos szempontok irányítanak. Bizonyos tisztulási folyamat már mutatkozik is, de kibontakozása igen lassú.¹⁵

Az oszmán törökség elődeiről, a belső-ázsiai török népek történetéről szóló komoly török munka idáig még nem készült. Idevágó említésre méltó mű csak egy van, ámde ez is idegen tudós munkája: W. Barthold vendégprofesszornak 1926-ban tartott 12 előadásának összefoglalása.¹⁶

Elhagyván az őstörténetet, a török történészek biztosabb talajra érnek. Az írott források megjelenésével eltűnnek a nyelvészet és az archeológia adatainak primitív magyarázatán alapuló elméletek. Amikor az oszmán törökség a történet színpadára lép, Kis-Ázsia viszonyaira vonatkozólag már igen sok az írásos forrás, de eddig csak a görög és a nyugati kútfők kerültek kiadásra és feldolgozásra.¹⁷ Az arab és perzsa történetirodalom feldolgozása azonban, mely a legkitűnőbb forrásmunkákat nyújtja, rendszeresen még nem kezdődött meg. Bízható jel azonban, hogy az oszmán birodalom kialakulását tárgyaló legújabb török művek már felhasználják az isztanbuli könyvtárakban lévő kéziratokat (felkutatásukat megkönnyíti egy a közelmúltban kiadott részleges katalógus), de rendszeres forráskutatásról még nem lehet beszélni.

Az oszmán birodalom megalapításával éppoly lelkesen foglalkoznak a török történészek, mint az őstörténéssel. Ez az a kor, melynek története a legvilágosabban, legalaposabban kidolgozott mind a török, mind a nyugati történetirodalomban. A nyugati, mégpedig elsősorban az angol és francia történészek téves állításai arra ösztönözték a török szakembereket, hogy behatóbb tanulmányozás alá vegyék ezt a kort. Az európai bizantinológusok szeretik bizánci szemüveget át nézni a török birodalom kezdeteit és félreismerve az új török állam természetét, legtöbb intézményének eredetét Bizáncban keresik. A bizantinológusok szerint az Oszmán birodalom megszervezése tulajdonképpen csak Bizánc elfoglalása után kezdődik meg, és a török állam a hadügyi szervezet kivéve, mely igazi török vonásokat mutat, tulajdonképpen a görög intézményeket veszi át többé-kevésbbé átalakítva.

¹⁵ L. R. Oghuz Turkhan cikkét a République c. istanbuli franciayelvű napilap (a Cumhuriyet nevű töröknyelvű újság francia kiadása) 1942. IX. 20-i számában. „Ils tentèrent de prouver que tous les peuples antiques étaient issus de l'Asie Centrale et qu'ils étaient de race turque! Jusqu'aux Phéniciens sémites! Jusqu'aux Crétois méditerranéens! Jusqu'aux Doriens nordiques! Jusqu'aux Achéens, Grecs et Hellènes ariens! Jusqu'aux Russes slaves! (Figyeljék meg a purifikátor zavaros népfogalmait!) D'après ces charlatans de la science, toutes les civilisations — même grecque, phénicienne et romaine, même perse et iranienne — étaient des civilisations turques!“ A szerző világosságot kíván deríteni a multa és kifejti, hogy nincsen szükség ezekre a mestersegesen gyártott elméletekre, elég, ha megmaradnak a valóság mellett. „Il est aujourd'hui prouvé scientifiquement que nous avons joué le premier rôle dans toute la préhistoire, que les Sumériens et le clergé égyptien — créateur de la civilisation égyptienne étaient de notre race.“ Tehát még ez a purifikátor sem tud megszabadulni a téves történeti állítások nagyrésztől, mert ezek az iskolán keresztül már beleivódtak a köztudatba.

¹⁶ Orta Asya türk tarihi hakkinda dersler. Istanbul 1927.

¹⁷ Namik Örkun: Türk Tarihinin Bizans kaynaklari. (A török történelem bizánci forrásai.) Ankara 1938.

Fuad Köprülü a ma élő török történetírói gárda legjobban képzett tagja éles bírálat alá veszi ezt a kérdéskomplexumot¹⁸ és megállapítja, hogy bizonyos intézmények hasonlósága még nem jelenti azok közvetlen átvételét. A II. Mehmed-féle Kanunnâme-ban (törvénykönyvben) említett intézmények, melyek a török-görög intézményösszehasonlítás alapjául szolgálnak, többnyire 1453 előtt is kimutathatók a török birodalomban. Egyenként megvizsgálja Köprülü a szóbanforgó intézményeket, s arra a megállapításra jut, hogy ezek nem közvetlenül, hanem a szeldzsu birodalom közvetítésével kerültek a törökökhöz. A szeldzsuk pedig valószínűleg az abasszidáktól vették már át ezeket az intézményeket, úgyhogy közvetlen bizánci átvételről csakis az abasszida birodalomnál lehet szó. Csak a bizánci és abasszida birodalom viszonya volt olyan, hogy intézmény-átvételre sor kerülhetett.

Köprülü példákkal is bizonyítja a bizánci kölcsönzés lehetetlenségét. A II. Mehmed-féle Kanunnâme-ban pontosan körülírt nagyvezíri tisztség (vezir-i-âzamlik), melyet a magas demestikos szal hoznak összefüggésbe, nem lehet közvetlen kölcsönzés, mert a szeldzsu birodalomban is megvolt és Kontantinápoly elfoglalása előtt is megtaláljuk a törököknél.¹⁹ Ugyanez a helyzet a török adórendszer tekintetében is. Nincs kizárva, hogy némely török adófajták a bizánci adórendszerből származtak, de ilyen leszármazás csak olyan adók esetében lehetséges, melyeknek nyomai a kisázsiai mohamedán népeknél korábban nem mutathatók ki.²⁰

E kérdések boncolgatása vezet az oszmán birodalom kialakulásával kapcsolatos problémákhoz. A török történelemnek ezzel a részével a nyugati történészek is sokat foglalkoztak. A törökök természetesen nem hajlandók magukévá tenni ezeket az eredményeket. Egészen más oldalról szemlélik a dolgokat és igyekeznek kijavítani azokat a meglehetősen nagy hibákat, melyeket a politikai szenvedélyek által elvakított autodidakták és orientalisták elkövettek.

A vita kiindulópontja: A. A. Gibbons műve.²¹ Gibbons a következő állításokat kockáztatja meg:

1. Erthugrul, Oszmán atyja Kwarezmből menekült Dzsingiz kán hordái elől és I. Aba-al-Din szeldzsu szultán uralkodása idején telepedett meg Anatólia északnyugati részén.

2. Oszmán és népe muzulmán környezetbe kerülve nemcsak maguk lettek mohamedánokká, hanem a szomszédos görögöket is áttérésre bírták, így számuk 1290–1300 között megsokszorozódott. Az oszmán faj tehát görög-török keverék.

3. A nagy számbeli növekedés nem magyarázható keleti bevándorlással, mert a keletről jövő bevándorlók minden bizonnyal a keleti beyek területén telepedtek volna le.

¹⁸ Bizans műessesselerinin Osmali műessesselerine tesiri hakkinda bazı mülahazalar. (Bizánci intézményeknek oszmánli intézményekre való hatására vonatkozó vizsgálatok.) Türk Hukuk ve İktisat tarihi mecmuasi. 1931. I. k. 165–309. II.

¹⁹ Id. m. 186–190. II.

²⁰ Sokolov: Zemelnja otnosenja v Turcii do Tanzimata. (Birtokviszonyok Törökországban a Tanzimatig.) Novij Vostok 1924. 7. sz. és Zemjelno-podatnoje obloženie v Turcii do Tanzimata. (Földadóval való adózás Törökországban a Tanzimatig.) U. o. 1925. 8–9. sz.

²¹ The foundation of the Ottoman Empire. 1916. Törökre is lefordították. Nézeteit teljesen elfogadja Clément Huard. Journal Asiatique 1917. 345–350. II.

4. Az I. Murad alatt alapított janicsár sereg nem valami új katonai alakulat, hanem egy a Balkán izlamizációja céljából életrehívott missziós szervezet.

Faud Köprülü vizsgálat alá veszi és megpróbálja helyesbíteni ezeket a megállapításokat.²² Szerinte Oszmán törzse a szeldzsukkal egyidőben vándorolt be Anatóliába. A szeldzsuk nem engedték az idegen törzseket egy tömegben letelepedni, nehogy veszélyessé válhassanak a központi hatalomra. Így a kayi törzs egy része, melynek később Oszmán lett a vezére, a nyugati részekre került. A XIII. század elején a külpolitikai helyzet következtében a niceai császárság és a szeldzsuk állam jó viszonyba került egymással. A szeldzsukat az egyre jobban fenyegető mongol veszély arra kényszerítette, hogy kelet felé nézzenek, míg Nicea természetesen a konstantinápolyi latin császárság felé fordította tekintetét. A határsávhban élő Oszmán törzs békésen fejlődött, szaporodott. A mongolok elől menekülő különböző eredetű török törzsek egyre nagyobb számban kértek bebocsáttatást a szeldzsuk birodalomba; ennek azonban már nem volt elég ideje a jövevények megszervezésére. 1243-ban a mongolok legyőzték a szeldzsukokat, kik ettől kezdve mongol adófizetőkkel váltak. Kis-Ázsia nyugati felében azonban, amely a mongol uralomtól mentes maradt, egymásután kialakultak a kisebb-nagyobb beylik-ek egy-egy törzsfő vezetése mellett. Ilyen törzsfő volt Oszmán is. Ezek a pásztor törzsek legelőszükségletüket kielégítendő terjeszkedni igyekeztek. Kelet felé erős török törzsek ellenállásával találkozottak, úgyhogy inkább a gyengébb fél, a bizánciak felé nyomultak. Erős török-görög keveredésről nem lehet beszélni, mert a görögök visszavonultak a török nyomás elől. A nagy szaporodás pedig újabb török törzsek csatlakozása folytán állott elő. A további terjeszkedés a török földművelő réteg igényeivel kapcsolatos. A termékeny tráciai földek óriási vonzást gyakoroltak rájuk. A gyenge bizánciak az Európába való átkelést nem tudták megakadályozni és így megkezdődött a törökség európai szerepe.

A továbbiakban Köprülü részletesen foglalkozik a szeldzsuk állam belső szervezetével és viszonyaival, majd a kialakuló török állam rajzát adja. Bármennyi hibája van is e munkának, mégis a modern török történetirodalom egyik legértékesebb alkotásának kell tekintenünk.

Uzunçarsili professzor a szeldzsuk birodalom területén a XIII–XIV. században kialakult kis török államok, az ú. n. beylik-ek történetét igyekezett feltárni. Arab és perzsa források segítségével bepillantást nyújtott emez államok életébe, szervezetébe. Értekezése per analogiam becses anyagot nyújt az Oszmán birodalom megírandó részletes történetéhez. Az Oszmán birodalom t. i. kezdetben semmivel sem különbözött ezektől a kis török államoktól.²³

Ezek az írók elég alapos forráskutatást végeztek és kiemelték mindazokat a részleteket, amelyek — nézetük szerint — szükségesek lesznek majd az oszmanli történet kezdeteinek megírásához. Rengeteg adatot közölnek a társadalmi, gazdasági, és művészeti életre vonat-

²² Les origines de l'Empire Ottoman. 1935. Paris. Etudes Orientales publ. par l'Institut français d'archéologie de Stamboul. No. 3.

²³ I. H. Uzunçarsili: Anadolu beylikleri. (Anatólia beylikerei.) 1937. Ankara. — U. a.: Osmanli devleti teşkilatına medhal. (Bevezetés az Oszmán birodalom kialakulásához.) 1941. Istanbul.

kozólag, de csak ötletszereűn. Ezt a nagy adathalmazt majdan csak komoly szakszerűség fogja tudni értékesíteni.

Kedvence témája a törököknek Piri Reis (1468–1554) admirális működése. Ez az érdemes tengerész annakidején írásba foglalta korának egész hajózási tudományát és geográfiai ismereteit. Két világtérképet is rajzolt, melyeken már Amerika is szerepelt. Első térképe 1513-ból való; ez azért nevezetes, mert Kolumbusz zsákmányolt térképe alapján tünteti fel Amerikát. Bizonyosság Piri Reis írása az akkori török hajózás magas színvonalára nézve is.²⁴

Sok mondanivaló ezen kívül a török történetírásról már nem igen van, mert az Oszmán birodalom történetének következő századairól török szerző tollából komoly nagy munka nem jelent meg.

A török forradalom történetét akarta megírni *Hikmet Bayur*.²⁵ Az idáig megjelent első kötet az 1878–1910 évek történetét adja annales formában, kezdetlegesen csoportosítva az eseményeket. Önálló kutatás nyomai nem igen fedezhetők fel benne.

Megemlíthető még *Afet Inan* kisasszonynak, a Török Történelmi Társaság alelnöknőjének gazdaságtörténeti munkája is.²⁶ Ez török előmunkálatok híján európai feldolgozások alapján készült s így tulajdonképpen nem más, mint ismert adatok összefoglalása. Jelentősége mégis van, mert ösztönzést nyújthat gazdaságtörténelmi kutatásra.

Történeti segédtudományokról Törökországban nem igen beszélhetünk. Még az idegen nyelveken megjelent e fajta munkák létezéséről sem igen tudnak. A szükségét e tekintetben is érzik, de képzett emberek híján a munka nagyon lassan halad. Megjelent egy időátszámítási táblázat, afféle oklevéltani naptár; ez azonban csak fordítása az egyik Nyugaton használatos török kronológiának.²⁷ Jelentősége mégis nagy, mert a török történészek számára drága nyugati táblázatokra most már nincs szükség.

Felsorolhatnánk még néhány helytörténeti munkát, mivel azonban semmi újat nem nyújtanak, és legtöbbször amatőrirások,²⁸ eltekintünk ettől.

Meg kell még említenünk Evliya Çelebinek több európai nyelvre lefordított munkáját, a XVII. század egyik legfontosabb forrását. Mintegy két évtizeddel ezelőtt latinbetűs átírásban kiadták a nyolc kötetre tervezett forrás 7–8. kötetét, mely már megközelíti az európai forráskiadványok színvonalát.²⁹ Reméljük, hogy idővel az első hat kötet is megjelenik.

Tudni kell a Török Történelmi Társaság folyóiratáról, a *Belleten* ről is, mely szép kiállításban sokszor igen érdekes tanulmányokat közöl. Kíváncsú lenne, ha e publikációk legalább is a jelenlegi színvonalon folytatódna.

²⁴ Afet: Bir türk amirali. (Egy török admirális.) Belleten I. k. 1937. Sadi Selen: Piri Reis'in simali Amerika haritasi telifi. (Piri Reis: Észak-Amerika térképe.) Belleten I. k. 1937.

²⁵ Türk İnkılabı Tarihi. I. k. 1940. İstanbul.

²⁶ Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire turc-otoman. 1941. İstanbul.

²⁷ Resit Unat: Hicri tarihleri miladi taribe çevirme kılavuzu. 1940. Ankara.

²⁸ T. Mumtaz Yamar: Kastamonu tarihi. 1935. İstanbul. Basri Konyar: Diyarbakir tarihi. 1936. Ankara. Nureddin Ardıc: Ankara üzerinde tetkikler. Ülkü. XII. k. stb. stb.

Ennyi az, ami a mai török történetírásról elmondható. Se több, se kevesebb. Láthatjuk mennyi nehézséggel kell a török történetírásnak még megküzdenie, hogy tudományszerűvé váljék. Előzmények és szakemberek hiányában indult meg, s igazi szakképzésről még ma sem lehet beszélni. Jótékonyan hatna, ha szakképzett európai történészek, — még ha nem is török specialisták, — szaktanácsaikkal a törökök segítségére sietnének és rendszeres kutatásra és módszeres feldolgozásra tanítanák őket. Valószínűleg idegen segítség nélkül is kifejlődik majd a tudományos török történetírás, de jóval lassabban.

PERÉNYI JÓZSEF

AZ ÚJABB RÉGÉSZETI KUTATÁSOK ÉS A PANNÓNIAI KONTINUITÁS KÉRDÉSE

Nagy Lajos, nemrég elhunyt kitűnő régészünk legutolsó munkája Pest város római őseről, az Eskü-téren feltárt castrumról szól és a szerző évtizedes kutatómunkájára teszi fel a koronát.¹ Az Erzsébet-híd pesti hídfője, az Eskü-tér közvetlen környéke római és középkori leletek kapesán már régóta a történeti fantázia gyújtópontjában állt. Korábban Árpád-kori vár falait vélte itt felfedezni Jankovich, Romer és Salamon. A pesti hídfő alapozásakor és a piarista rendház építések előkerült és nagyrészt elpusztított római falak eredeti szerepéről és rendeltetéséről csak akkor lehetett világosabb képet alkotni, amidőn itt az Erzsébet-émlékmű alapozásával kapcsolatosan Nagy Lajos rövid, de eredményes ásatást végzett. A római castrum alapfalainak egy részét találta meg, s nem az ő hibája, ha a szűk keretek között mozgó feltárás alapján nem egészen helyesen rekonstruálta a Duna partján álló római erődöt. A hibákat Bertalan Vilmos 1944-i feltárásai küszöbölték ki, melyek nagyban hozzájárultak Nagy Lajos munkájának tökéletesebbé tételéhez és lehetővé tették a fent idézett, kivételes jelentőségű mű megjelenését.

A Dunaparton egy korábbi, nagyobb kiterjedésű erőd helyén a III. század utolsó éveiben épült fel a castrum. Egyik főfala nagyjából a Duna vonalát követte, míg a másik az Erzsébet-híd pesti lejáróját érintve, a későbbi Belvárosi-templom déli oldalán haladt. A keleti fal a templom mai szentélye helyén indult és a piarista rendház északi sarkáig húzódott, a negyedik főfal pedig az Erzsébet-émlékművet metszve találkozott a dunai fallal. A castrum sarkait legyezőalakú, falait pedig négyszögű külső tornyok szegélyezték. A falanyag vizsgálata egységes építkezésre vall; átépítésére úgy látszik, nem került sor még a dunai limes nagy megerősítője, I. Valentinianus idejében sem.

Nagy Lajos már az 1932-i ásatások előzetes beszámolójában rendkívül határozottan és messzetekintően mutatott rá az eskütéri castrum történeti jelentőségére.² Kiemelte, hogy a tábor a limes földadása-kor nem pusztult el, s ha nem is tudjuk, miképen élte át a népvándorlást, a magyar honfoglaláskor még állott a vár, mely minden bizony-nal azonos volt az Anonymustól említett „castrum quod dicitur Pest”-

¹ Nagy Lajos: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Budapest 1946.

² Nagy Lajos: Pest város eredete. (Tanulmányok Budapest múltjából III. Budapest 1934. 7—25. 1.)

tel, s melyet Taksony vezér az izmaelitáknak engedett át. A bolgár eredetű Billa és Bocsu vezérek által a vár szolgálatára rendelt izmaeliták átalakították a várat, amit egyik kapujának jelentékeny megszűkítése, az újfajta haremodorhoz való alkalmazása igazol. Jelentőségéből a tatárjárás után, amikor IV. Béla a tatárok betörésén okulva a szemben lévő parton „in monte Pestiensis” új királyi várat épít, sokat veszített, de azért a XV. századig fennmaradt.

A környéken és a castrumból előkerült leletanyag, elsősorban a faragott kőanyag részletes leírása, a castrumnak a pannóniai limes rendszerébe való mesteri beillesztése, a Pest római nevének meghatározására irányuló kísérlet, általában a tudományos részletesség és a nagyvonalú történeti szemlélet külön méltatást kíván.

Nem érzem magam illetékesnek, hogy Nagy Lajos munkáját a római régészet szempontjából taglaljam, sokkal kíváncsiabb, hogy az itt felmerülő egyik problémát, a hasonló tárgyú kutatások és publikációk körébe beállítva, kissé részletesebben megvilágítsam. Nagy Lajos szerint a római castrum túlélte a népvándorlást s a honfoglalók egyik törzse birtokába vette, sőt a várat használták a XV. századig. Ugyanekkor a táborba, részben falaira telepedett Pest plébániatemploma, a mai Belvárosi-templom. A római építészeti emlékek továbbélésének oly szemléletes esetével állunk szemben, amit akkor is érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, ha egyedül állana a magyar múlt történetében; méginkább most, amikor Pécsen, Szombathelyen, Zalavárott és Szekszárdon hasonló jelenségeket észlelt a régészeti kutatás.

Szándékosan kerültem eddig a kontinuitás kifejezést. Ha alaposabb vizsgálat alá vesszük az egyes emlékeket, látni fogjuk, hogy a kontinuitás kifejezésnek milyen sokrétű értelmet kell adni. Jelenti a falak továbbélése mellett a kultusz, az ókereszténységtől megszentelt hagyomány, az írott forrásokba raktározódó történeti tudat, továbbélését is. Pleidell Ambrus kitűnő tanulmánya óta ez a probléma valahogy lekerült a történeti szakirodalom érdeklődésének színteréről. Részben az a külföldi történeti irány (Dopsch és társai), melynek hatását nehéz lenne tagadni a magyar várostörténet első fejezetének gondolatmenetében, külföldön is defenzívába szorult, másrészt a hazai történeti szakirodalom úgy érezte, hogy Pleidell továbbment a fantázia, az intuíció útján, mint amennyire az írott források és a régészeti adatok engedték volna. Bárhogy áll is a dolog, a történészek érdeklődésével ellentétben, a régészet és a művészettörténet az elmúlt másfél évtizedben jelentékeny mennyiségű adalékot gyűjtött a problémához s így újbóli felvetése, az eddigi kutatás és eredmények összefoglalása nem látszik eredménytelen feladatnak.

A pesti castrum esetében ketté kell választani a problémát. A castrum kétségtelenül megérte a honfoglalást, még ha népvándorláskori életéről nincsenek is adataink. Az írott források és az archeológiai lelet ilyen szerencsés összeesése ritkaság ebben a korban, annál meggyőzőbb Anonymus tanúságtétele a „castrum quod dicitur Pest”-ről, s annál hitelesebbnek fogadhatjuk el a vár bolgár eredetű izmaelitákkal való megszállásának tényét, mert ismerjük a dunai bolgárság nagy építő kultúráját, melynek szerény kis tanúja a castrum déli kapujának átalakítása, szűkebbre falazása. Meg kell azonban említenünk, hogy ez a kis építészeti részlet egymagában nem lenne elegendő korhatározásra és ilyen súlyos probléma eldöntésére, mint a castrum X. századi használata, az írott források tanúsága nélkül. Valószínű, hogy a bolgár

megszállók nemcsak ezen a kis részen építkeztek a várban, hanem a megrongált falait rendbehozták és az egészet kijavították. Ugyanezt fel kell tenni a XI–XV. század folyamán is, mégha emlékszerű nyomát eddig nem is ismerjük, de használatáról a források szólnak. Kétségtelen az is, hogy az egykori római castrum kijegecesedési pontja lett Pestnek, s a városcentrum gyakran megfigyelt lassú eltolódása itt sokkal kisebb mértékben következett be.

A pesti castrum esetében tehát a római építészeti emlékek továbbélésével kell számolnunk, a falak kontinuitásával, a századokra szóló és az idő romboló erővel dacoló római hadiépítési technika esodálaltos eredményeivel.

Egészen más kérdés a Belvárosi-templom helyzete. Nagy Lajos első rekonstrukciós kísérlete szerint a Belvárosi-templom a tábor középpontjába, a praetoriumra, a kultushelyre épült. Ezt a tetszetős feltevést azonban az újabb feltárások megcáfolták és mai tudomásunk szerint a Belvárosi-templom első formájában a castrum délkeleti szögletében húzódott meg, valószínűleg egészen a castrum déli és keleti falai mellett. Az a körülmény, hogy a templom csak a XV. században, tehát legnagyobb kiterjedésekor épült rá a castrum falaira, ismét a castrum továbbélésére, és jelentőségének tudatára mutat.

A Belvárosi-templom alapjait csak kis részben tárták fel, vizsgálták meg eddig.³ Feltehető, hogy korábban itt is római falak állottak, esetleg ókeresztény kultusz-épület. A falak védelmén túlmenően ez is indokolná a templom ilyen elhelyezését. Ez azonban csak feltevés, amit ásatások megcáfolhatnak, de a magyar analógiák alapján az is lehetséges, hogy megerősítenek.

Az ókeresztény kultusz-épületeknek Szent István-kori használatára és az újabb templomokban való felhasználására hazánkban Pécs a példa. A pécsi székesegyház alatt és körül elterülő ókeresztény sírmező, a magyar Campo Santo feltárásának jelenlegi stádiumában is olyan eredményeket nyújtott, hogy problémánk megvilágítása szempontjából részletesebben ismertetni kell.

Sopianae római polgárvárosától távol, annak pogány temetőjén is túl, ókeresztény temető alakult ki már a IV. században. Nemcsak egyszerű sírkamrák voltak itt, melyekből hetet feltártak már, hanem két gazdagabb, festett sírkamrát, fölötte emelkedő sírkápolnával: egy ú. n. cella trichorát (háromkarélys temetői épület) és egy hétkarélys temetői épületet is ismerünk e pár száz négyzetméternyi területről. Itt emelkedik a Szent Istvántól alapított pécsi püspökség főtemploma, az egyetlen Árpád-kori székesegyház, mely erősen átalakítva bár, de ránkmaradt.⁴

A hétkarélys temetői épületnek a mi szempontunkból elsősorban az ad jelentőséget, hogy ez a legkésőbbi római ókeresztény épület, melyet ma ismerünk. Keletkezését alaprajza és részletformái alapján az V. századra, tehát a limes felbomlása utáni időre tehetjük. Annak a római történések által vallott elvnek bizonyítéka ez, hogy a római erődrendszer feladása nem jelentette sem Pannónia kiürítését, sem pedig a romanizált keresztény lakosság pusztulását.

³ Bertalan Vilmos: A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások 1944 nyarán. Budapest Régiségei. XIV. k. 1946. 469–90. l.)

⁴ Gosztónyi Gyula: A pécsi ókeresztény temető. Pécs, é. n.

A kontinuitás szempontjából sokkal jelentősebb az a háromkaros temetői épület, mely a püspöki palota és a székesegyház nyugati homlokzatának déli sarka közt foglal helyet. A cella trichora falain kétszeri festés nyomai látszanak. Az alsó rétegben fekete-piros, geometrikus festés nyoma, mely a IV. századra utal. A kápolnát másodszor ú. n. függöny-motívummal díszítették, melynek alsó szegélyén három stilizált tagból álló díszítő-motívum ismétlődik. Szőnyi Ottó⁵ IX. századnak vélte és keleten kereste analógiáit. Nagy Tibor⁶ szerint viszont a motívum kufikus írásjegyekre megy vissza és ezen az alapon a másodszori kifestést a kápolna oltárkövének XI. századi áthelyezésével kapcsolja össze, s a motívum eredetét a magyarság bizánci kapcsolataival magyarázza. Sajnos a rendkívül tetszetős feltevés részletes bizonyítására a szerzőnek még nem nyílt alkalmá. A mi szempontunkból azonban itt most nem lényeges, hogy a díszítmények valóban kufikus írásjegyek, vagy pedig egyszerű díszítő motívumok-e, hanem az, hogy ez a díszítmény sem a provinciális, sem az itáliai festészeti emléktanyagban nem fordul elő. Mivel Pécsért a felső freskórészt alkotja, semmiképen sem tartható rómainak s akár Szőnyinek van igaza — aki az írott források Pécsre vonatkozatható adatai miatt IX. századnak, frank-korinak gondolta — akár Nagy Tibornak, mindenkép azt bizonyítja, hogy a kápolna a népvándorlás után is állott, sőt újra használatba vették. De erre utal az is, hogy a székesegyház építéskor mintegy tiszteletben tartották a korábbi és még álló kultuszhely falait. A székesegyház nyugati fala ugyanis pár centiméterre megközelíti a cella trichorát, de rá nem építkeztek. A kápolna falát átmenetű középkori falak későbbiek s nyilván a kultuszhely megszüntetése után keletkeztek.

Pécsért még egy ponton merült fel a római emlékek továbbélésének gyanúja. A székesegyház délkeleti tornya közelében, Szatmáry püspök palotájának falai alatt találták meg 1780-ban az első festett sírkamrát, ezzel megindítva a „magyar Pompei“ földalatti világának feltárását. A sokáig „ókeresztény katakomba“-ként szereplő cubiculum, vagy cella memoriale, Eynar Dyggve⁷ szerint felső sírkápolnához tartozott. Pompás falfestményei miatt Európaszerte idézett emléke az ókeresztény művészetnek. Földfeletti része a temető egyik kápolnája lehetett. A további összefüggésekre Gosztonyi Gyula lett figyelmes.⁸

A kápolna Szatmáry püspök palotája alatt húzódott meg, felette középkori kápolnát emeltek, melynek külső kiképzése még 1777-ben is a román stílus vitathatatlan nyomait viselte magán (ikerablakok). A felső kápolna nem keletkezhetett a XIII. századnál később és a reneszánsz palotába való beillesztése is különös megbecsülését bizonyítja. Kézenfekvő az a feltevés is, hogy a középkori kápolna a festett sírkamra földfeletti épületének megújításából keletkezett. Gosztonyi feltevése szerint ez a középkori kápolna az írott forrásokban emlegetett holtak-kápolnája lehetett.

⁵ Szőnyi Ottó: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. (Az Orsz. M. Régészeti Társaság Évkönyve, 1925—26.)

⁶ Nagy Tibor: A pannóniai ókeresztény egyházközségi bazilikák. (Szépművészet 1941.)

⁷ Eynar Dyggve: Das Mausoleum in Pécs. (Pannonia 1935.)

⁸ Gosztonyi Gyula: Id. m. 148—149. l.

Végül szólni kell a pécsi ókeresztény és XI. századi emlékek kapcsolata szempontjából a székesegyházról is. E folyóirat hasábjain már részletesen ismertettük Gosztonyi Gyulának a pécsi székesegyház építéstörténetével foglalkozó munkáját, melyben visszatér Nagy Lajos korábbi hipotéziséhez, bizonyítva, hogy a székesegyház ókeresztény temető-bazilika továbbépítéséből alakult ki.⁹ Gosztonyi a székesegyház építészeti szabálytalanságainak, különlegességeinek vizsgálata során jut el erre a konklúzióra és az eltéréseket csak úgy tudja megmagyarázni, ha feltételezi, hogy az altemplom helyén római temetőbazilika állott, melyet a Karoling-korban nyugat felé meghosszabbítottak, a magyar kereszténység első évtizedében pedig püspöki székesegyházzá alakították át.

Nem mondhatjuk, hogy Gosztonyi adós maradt a bizonyítékokkal, mert sok jelentős és megszívlelendő érvet hoz fel tételének támogatására. A problémát azonban csakis egy mindenre kiterjedő ásatás tisztázhatja. A háború utolsó évében ez az ásatás meg is kezdődött, de döntő eredményekhez már nem jutott el.

A Nagy Lajos—Gosztonyi-féle hipotézissel kapcsolatban figyelembe kell venni a pécsi székesegyház alaprajzi elrendezését is. A székesegyházat keleten három félköríves apszis zárja le, melyek egy vonalból indulnak ki. A három félköríves apszisfalat megtaláljuk az altemplomban is, azzal a különbséggel, hogy a mellékszentélyek bent egyenes záródásúak. Gosztonyi szerint a fenéki tábor II. bazilikája volt a székesegyház ősenek, az ókeresztény bazilikának mintaképe. A nélkül, hogy e problémába jobban el akarnánk merülni, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a három félköríves apszissal záruló templom típus Európában nem vihető vissza korábbra, mint a VI. század közepe. Kialakulásának liturgikus okai — a mellékoltárok alkalmazása — sem tehetők az V. század előtti időkre. A háromapszisos szentélyzáródás legkorábbi keleti emlékét az V. század végére teszik (Kalat Seman), Európában pedig az 532—43 között épült parenzói bazilika az első ismert emléke ennek a típusnak.¹⁰ Ezek a tények kizárják, hogy a pécsi altemplom helyén álló ókeresztény bazilika szentélyzáródása már a IV. században a maival egyező lett volna.

Felmerül azonban az a kérdés, hogyan illeszthető be ebbe a gondolatmenetbe a fenéki II. számú bazilika? A fenéki késő-római telephely nyugati fala mellett fekvő bazilikát a mult század végén tárta fel Csák Árpád. A feltárásról egy helyszínrajzon kívül semmi sem maradt ránk. Megfigyeléseit nem írta le, s eredményeit újabb ásatás nem erősítette meg. Az újabb kutatók tényként fogadták el Csák alaprajzát, de meglehetősen bizonytalanul datálták az épületet. Tisztán elméleti úton, a fenti érvek figyelembevételével arra kell következtetni, hogy a Csák-féle ásatás nem kielégítő, mert vagy az alaprajzot nem figyelte meg helyesen, vagy pedig a három félköríves apszissal záruló bazilika nem római. E kérdésben is csak újabb ásatás dönthet, mely minden bizonnyal jelentékeny újabb adatokat szolgáltat

⁹ Gosztonyi Gyula: A pécsi Szent Péter-székesegyház eredete. Pécs 1938.

¹⁰ Steinmann—Brodbeck, Susanne: Herkunft und Verbreitung des Dreiapsidenchores. (Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte. I. 1939.)

majd a kontinuitás problémájához.¹¹ A fenékpusztai bazilika tehát semmi esetre sem lehetett a pécsi székesegyház helyén álló ókeresztény temetői bazilika művészeti mintaképe. Pécs ennek ellenére a római-frank-magyar építészeti és kultikus kontinuitásnak egészen kivételes bizonyítéka. Az ókereszténység nem szűnt meg a limes feladása után, hanem olyan építményeket alkotott, mint a hétkarélyos templom. Az élet bizonyára visszahúzódott az ókeresztény mártírok vére által megszentelt helyek, a temető közelébe, ahol mai tudomásunk szerint is több kultushely emelkedett a föld fölé. Ezek közül legalább négy megérte a IX. század közepét, amikor a salzburgi püspök újra templomot szentelt a városban, melynek nevét a *Conversio „Quique Basilicae“*, öt templom városaként őrizte meg. Ezek közül egy — a festett cella trichora — bizonyosan megérte a XI. századot, amikor újra használatbaveszik. Ha elfogadjuk Gosztunyi elméletét a székesegyház frank-kori kiegészítésével együtt, ez lett az első pécsi püspökök székesegyházává.

Szempontunkból még két szombathelyi emléket is alaposabban szemügyre kell venni. Egyik a Szent Quirinus-bazilika, illetve Savaria kultikus centrumának viszonya a város középkori vártemplomához, a másik pedig a szombathelyi Szent Márton-egyház, ma a domonkosok temploma.

1938-ban indult meg Szent Quirinus ókeresztény bazilikájának feltárása, mely egyben Savaria topográfiájának tisztázására is vezetett.¹² Nem lehet véletlen, hogy az antik Savaria fóruma összeesik a középkori Szombathely szívét alkotó püspökvárral és jogos Paulovics István feltevése, hogy a középkori vártemplom Savaria capitolumi szentélyén emelkedett. Sajnos, ma már nem lehet megállapítani, hogy a középkori építkezéskor felhasználták-e antik maradványokat, mert a középkori épületeket is eltörölte a XVIII. századi építkezés. A topográfiai eredmények arra mutatnak, hogy az ókori politikai és kultikus központ, valamint a középkori városközpont hasonló rendeltetésű épületének összeesése aligha lehet véletlen.

Ami a capitolum és a püspökvár kontinuitásának bizonyítékai közül hiányzik, megtalálható egy kis templomban, a Szent Márton tiszteletére szentelt egykori váro i plébániatemplomban, mely ma a dominikánusoké.¹³ A nélkül, hogy e kérdésnek egyéb vonatkozásait érinteni kívánnók — Szent Márton savariai születésének problémáját — topográfiai, történeti s főként régészeti adatok bizonyítják az emlékek folyamatos kapcsolódását, kontinuitását. Az első kolónia magját, a későbbi városközpontot alkotó négyszögű castrum közepét átmetsző főútvonal tengelyében, de Savaria központjától távol, nem-

¹¹ E sorok írásával egyidejűleg a fenéki tábor ú. n. II. bazilikáját Radnóti Aladár feltárta. Nem lenne ildomos eredményei publikálásának elébe vágni, annyit azonban közölhetünk, hogy a Csák-féle alaprajz nagyrészt hibás volt, megfigyelései pedig tévesek, mert a háromapszisos bazilika lassú fejlődés útján jött létre, melynek etapjait egy III. sz.-i, talán nem is kultikus célú épület, ókeresztény bazilika, majd a VII–IX. században háromhajós, három félköríves apszissal záruló templom jelzi, melyhez a XI. században még egy mellékkápolnát csatoltak. Várákozásainknak megfelelően tehát a fenéki II. bazilika szempontunkból is egészen kivételes jelentőségű helynek mutatkozik.

¹² Paulovics István: Savaria-Szombathely topográfiája. Szombathely 1943.

¹³ Paulovics István: A szombathelyi Szent Márton-egyháznak római kori eredete. Szombathely 1944.

rég még önálló községként szereplő városrészben, ókeresztény temető közepén emelkedik Szent Márton temploma. A templom 1638-ig Szombathely egyetlen plébániatemploma volt, annak ellenére, hogy nemcsak a város központjától, de a tulajdonképeni városi területtől is távolesik. A kegyes hagyomány itt kereste Szent Márton születési helyét, s ezzel magyarázta a várostól távoleső ókeresztény központ kialakulását. Kétségtelen, hogy jelentékeny ókeresztény községnek kellett itt állnia, minthogy az ismert lelőhelyű ókeresztény kőemlékek javarésze erről a területről származott.

A topográfiai és történeti adatok útmutatása nyomán Paulovics István 1939-ben ásást indított, melyet sajnos a helyi adottságok szűk korlátok közé szorítottak. Így csupán azt lehetett megállapítani, hogy a Szent Márton-kápolna alatt, valamint a szentély középkori támpillérei alatt római falak húzódnak. Ugyancsak római falakra bukkantak a kriptában is, ez utóbbiakat bár semmi architektonikus szerepük nincs, a későbbi építkezésekbe befoglalták. Mindezek az eredmények csak a már ismert tényeket támasztották alá, hogy a templom körül terült el Savaria ókeresztény telepe, s az egyik magánház alapfalaira épült a mai Szent Márton-templom.

Sokkal jelentősebb azonban az a megfigyelés, melyet Hell Géza felvételi rajzai nyomán tett Paulovics. A szentély keleti falának vizsgálatánál nemcsak a római falazás nyoma tűnt fel az alapokban, hanem az is, hogy a szentély keleti falába félköríves apszisfülke van bemélyítve. Paulovics teljes joggal mutat rá, hogy ez az ókeresztény építészeti gyakorlatnak felel meg. A templom apszisát pótló concha ez, melyben a püspöki székhely, a cathedra foglalt helyet.

Szabad talán ezt a gondolatmenetet továbbfejleszteni. A Szent Márton-templom szentélykiképzése és egész keleti lezáródása feltűnő, mert sem a gótikus, sem a barokk szentélyzáródásnak nem felel meg. Ezzel szemben, ha a későbbi hozzáépítésektől eltekintünk, szabályos háromhajós ókeresztény bazilika alaprajzára ismerünk. Keleten egyenes záródású, a szentélyben püspöki székhelyezésére szolgáló 60 cm mély és 196 cm hosszú conchával, a szentély mellett kétoldalt a prothesis és diaconicum céljait szolgáló négyszögű helyiségekkel, melyből később tornyot és sekrestyét alakítottak. Ez az alaprajzi séma annyira jellegzetesen mutatkozik még ma is a templomon, hogy az eredeti elrendezést aligha vonhatjuk kétségbe. Ugyanezt az elrendezést nyugodtan használhatták a karoling idők keresztényei is, mert megfelelt a liturgikus gyakorlatnak. Pontos választ azonban csak a vakolat leverése, a falak alapos átvizsgálása és széleskörű ásítás alapján kaphatnánk arra a kérdésre, hogy a templom fennmaradt-e a népvándorlás viharaiban, s milyen módon szolgálta a szentistváni kereszténység lelki szükségleteit.

Szombathelyről tehát megállapítható, hogy a római település, különösen a legbelső magot alkotó castrum döntően befolyásolta a középkori város kialakulását. A Szent Márton-templom esetében viszont nagyon valószínű, hogy a római falak felhasználásával épült ókeresztény épület túlélte a népvándorlást s a szentistváni kereszténységben is kultikus célt szolgált.

Szombathely, Pest és Pécs tanúságtételei után jogosnak látszott az a feltevés, hogy szisztematikus kutatással az építészeti továbbélés lehetőségét olyan helyen lehet megvizsgálni, ahol történeti források is bőségesebben állanak rendelkezésre. E célból 1946–47-ben a

Műemlékek Országos Bizottsága Radnóti Aladár vezetésével ásatást indított Zalavárott. Az ásatás várákózason felüli eredménnyel járt, mert az eddig ismert és Privina várának tartott mocsárvártól egy kilométernyire IX. századi templom alapfalait hozta napvilágra. Római nyomokat hosszú ideig nem találtunk. Az idén ősszel végzett kutatás azonban egy korábban itt álló római épületre mutató falmaradványokat tárt fel. A környéken egy római villa alapfalait már korábban feltárták. Zalavárott tehát valószínűleg a rómaiak által már használt helyen épült fel a templom, mely a falak és az átépítések tanúsága szerint fennmaradt a honfoglalásig; a XI. században újra használatba került és használták egészen a XIV. századig. Alaprajzi elrendezése — egyenes keleti fallal, bent félköríves apszissal záruló háromhajós pilléres bazilika — jól beleillik a IX. századi építkezések sorába és arra mutat, hogy művészeti mintaképét nem Salzburgban, vagy Ausztriában kell keresni, ahol hasonlóak nincsenek, hanem az Istriai partokon, az aquilleiai patriarchatus területén, abban a jelentős egyházi és szellemi központban, mellyel Pannónia 811-ig a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn. A zalavári templomokat díszítő XI. századi faragványok mesterei is innen származhattak.

Az építészeti és szellemi kontinuitás szempontjából azonban Zalavár még messzebbmenő lehetőségeket ígér. A templom, ha a *Conversio* szavait hitelesnek fogadjuk el, Szent Adorján mártír tiszteletére volt szentelve. Tudjuk, hogy Zalavárott Szent István 1019-ben Adorján mártír tiszteletére bencés apátságot alapított. Kétségtelen tehát a tituláris szent nevének továbbélése. A templom mellett azonban kolostor nyomát nem találjuk, sőt elhelyezése miatt — mocsárból kiemelkedő pár holdnyi szigeten fekszik — nem is képzelhető el, hogy itt még más rendeltetésű nagyobb épület emelkedhetett volna. Kétségtelen tehát, hogy Szent István a Privina idejében épült várat és a benne lévő Szűz Mária-templomot engedte át az apátság számára, sehhez kapcsolódott az írott források által hagyományozott Szent Adorján név. Zalavár tehát két szempontból is jelentős, nemcsak mert a IX. század közepétől a magyar középkorig bizonyítja az építmények felhasználását, hanem mert bizonyítja azt is, hogy a szentistváni kereszténységnek nem helyi hagyomány, hanem valószínűleg írott források álltak rendelkezésére, amidőn megújítani igyekezett a kereszténységet ugyanazonokon a helyeken, ahol már egyszer virágzott.

Még egy helyen merült fel a kontinuitás gondolata az elmúlt évek során: Szekszárdon. Csalog József a szekszárdi vármegyeház udvarán 1944-ben ókeresztény sírkápolnát tárt fel, melyet megfigyelése szerint a VII–VIII. század folyamán átalakítottak, a XI. században pedig háromhajós templommá bővítették ki. Ez a templom volt az egykori Alisca helyén épült szekszárdi apátság temploma. Úgy látszik szintén ókeresztény temetőre épült, mert a feltárt alapfalaktól alig ötven méternyire találták azt a festett római szarkofágot, mely ma a Nemzeti Múzeum egyik büszkesége. Sajnos az ásatások eredményeit a háború miatt már nem teheték közzé, sőt felvételei is elpusztultak, így a fenti eredményekről egyedül az ásatást végző Csalog József szíves szóbeli közlése alapján számolhatunk be.

Az elmúlt évtizedben a kutató úsó nyomában a szakemberek alkotó fantáziája olyan eredményeket produkált, amelyeknek követ-

kezményeit a magyar középkori történetre is le lehet, sőt le kell vonni. A római provincia, Pannónia települési, építészeti adottságai meghatározták nemcsak a IX. századi frank kereszténység elég rövid közjátékának színhelyeit, de a szentistváni kereszténységét is. Városok, castrumok, szentélyek és temetőkápolnák emelkedtek a limes feladása után is Pannóniában. S ha közülük sokat elpusztítottak is a VI–IX. században, soknak megmaradt a fala, melynek védelmében meghúzódhattak a meghódítottak, s amelyeket szívesen felhasználtak a hódítók is. A frankkori kereszténység krónikása, a *Conversio Bagoariorum* névtelen szerzője tehát jogosan írta Pannóniáról, hogy a római építmények, melyeket „ad defensionem sui fecerunt”, részben fennálltak „adhuc apparat”.¹⁴ Ez időben épített várak és templomok feltárása csak most kezdődött meg, de Zalavár példája arra mutat, hogy templomát Szent István korában is újjáépítve felhasználták s újra a kultusz szolgálatába állítják. Így az előbb idézett *Conversio*-idézet mellé kívánczik Anonymus értesítése a honfoglalóktól itt talált római romokról, melyek nemcsak mondaalkotó fantázia kiinduló pontjaivá lettek, hanem amelyeket Zalavár, Fenékpusztá tanúsága szerint a Szent István-kori építkezések alkalmával újra felhasználtak. A monumentális magyar építészet első lépéseinél tehát ott állnak a római Pannónia emlékei. Téglá- és kőanyaguk újra felhasználásra kerül leleteink tanúsága szerint és Szent István korában a római kőanyagnak hihetetlen mozgósítása figyelhető meg.¹⁵ Az egykori provincia emlékanyagának materiális felhasználását és szellemi megbeesülését kétségtelenül az is elősegítette, hogy gyakran az ókereszténység megszentelt helyeit látták benne (Pécs, Zalavár, Szombathely), de bizonyára az is, hogy az első időben külföldről bejövő építők Felső-Itália, Velence klasszikus emlékekben gazdag területéről származtak. Aligha lehetett véletlen, hogy az általuk meghonosított akanthuszleveles oszlopfő-típus, melyet Szent István építkezéseinél Esztergomban, Óbudán, Székesfehérvárott és Pécsen olyan gyakran alkalmaztak, éppen a későrómai kompozit-oszlopfő leszármazottja, átképzése a XI. századi művészet szellemében.¹⁶ Ezekből a kezdeményezésekből érthető meg, hogy a XII. század végén a Dél-Franciaországból elinduló protoreneszánsz olyan gyorsan eljut és könnyen meggyökeresedik hazánkban és az alig kétszázados multa visszatekintő magyar művészet most már nemcsak anyagilag használja a római örökséget, hanem saját szelleméhez alakítva, szerves fejlődés eredményeként olvasztja magába.¹⁷

DERCSÉNYI DEZSŐ

¹⁴ *Conversio Bagoariorum*, C. 6. Ed. Kos, M. 131–131. l.

¹⁵ A székesfehérvári bazilika építéséhez például Aquincumból is hoztak római sírköveket. V. ö. *Alföldi András*: *Epigrafica* III. (Arch. Ért. 1942.)

¹⁶ *Dercsényi Dezső*: XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. (Budapest Régiségei. XIII. k. 1943.)

¹⁷ *Horváth Henrik*: Pannóniai-antik elemek továbbélése román épületek szobrászatában. (Árpád-házi Szent Margit síremléke és egyéb tanulmányok. Budapest 1944. 55–94. l.)

A LEGKORÁBBI MAGYAR-BIZÁNCI HÁZASSÁGI KAPCSOLATOK KÉRDÉSÉHEZ

Hansmartin Decker-Hauff a Századok jelen számában megjelent tanulmányában azt igyekszik bizonyítani, hogy I. Gézának volt egy 1053–1055 táján született (talán Mária nevű) huga s ez 1074/5-ben — ugyanakkor, amikor I. Géza feleségül vette a bizánci Synadeneleányt — férjhezment Andronikos Dukas-hoz, X. Konstantinos Dukas bizánci császár középső fiához. Ez D.-H. szerint atyja s utóbb bátyja, VII. Michael Dukas (1071–1078) társuralkodója, „kaisar“ volt. Bizonyításának menete a következő:

1. Az 1167–1174 között keletkezett Historia Welforum egy helye szerint Zsófiának, „Kálmán magyar király nőtestvérének“ egyik huga „férjhezment a görög királyhoz“. D.-H. felderíti e hely forrásait, ezek alapján javítja a szöveget s arra a megállapításra jut, hogy Zsófia I. Géza és Szent László húga volt, Kálmánnak tehát nagynénje. Felfogása szerint a Zsófia húga és a görög „rex“ közötti házasságkötésről szóló híradás végső fokon Zsófia vagy leánya, Wulfhild megbízható szóbeli közlésére megy vissza.

2. A Zsófia húgának bizánci házasságáról szóló tudósítást eddig Eirene-Piroskára vonatkoztatták annak a feltevésnek az alapján, hogy a krónikás Szent László leányát tévedésből megtette Szent László húgának. D.-H. viszont a Sankt Blasien-kolostor feljegyzései alapján arra az álláspontra helyezkedik, hogy Piroska nem Szent László, hanem Kálmán leánya volt. Sőt szemmel láthatóan az a véleménye, hogy Piroska anyja, rheinfeldi Adelheid sem Szent László, hanem Kálmán felesége volt. Zsófia, illetőleg Wulfhild, a bizánci házasságról szóló közlés végső forrásai nem téveszthették össze Zsófia húgát Kálmán leányával, sőt ennek bizánci házasságáról még nem is tudhattak.

3. A Historia Welforum „rex“ szava kaίσαρ-t, bizánci társcesászárt jelent. D.-H. szerint Piroska férje, Ioannes Komnenos nem volt társuralkodó, s így a Historia mondata nem vonatkozhatik rá.

4. Tehát I. Géza 1074/5-ben, amikor szorosra fűzte a magyar-bizánci szövetséget, férjhezadta húgát a bizánci társcesászárhoz. Ez a házasság jóval korábbi s a Piroska—Ioannes pár 1105-i esküvőjétől független történeti tény. Végül D.-H. kizárásos módszerrel megállapítja azt, hogy a szóbanlévő görög „rex“ csakis az említett Andronikos Dukas lehetett.

Most vizsgáljuk végig D.-H. bizonyításmenetének e főbb pontjait, vajjon helyállónak bizonyulnak-e a forrásokra támaszkodó kritika megvilágításában?

1. Helyes a szerzőnek az a megállapítása, hogy Zsófia nem Kálmán, hanem Szent László húga volt. Helytelen azonban az a feltevése, mintha a Zsófia állítólagos húgának bizánci házasságáról szóló

adat Zsófia vagy leánya közléséből származnék. Ezt a híradást a Zsófia családi körülményeiről szóló, ránk maradt 4 tudósítás (Historia Welforum, a Genealogia Welforum 2. fogalmazása, a Szász Világkrónika IV. függeléke és az Annalista Saxo) közül csak az egyetlen Historia Welforum tartalmazza. Ezért maga D.-H. is kénytelen beismerni azt, hogy ez a „rex Graecorum“-ot említő tudósítás a ránk maradt 4 forráshely számára feltételezett 2 elveszett forrás (a szász és a délnémet forrás) egyikében sem volt meg. Eppen ezért kénytelen még egy ilyen elveszett forrást (feljegyzések Zsófia családjáról 1115 után) feltenni. Ebből került volna szerinte e híradás a Historia Welforumba. Eddig helyes is a szerző érvelése. Ez a házassági hír valóban valahonnan oldalról, a többi, elveszett forrástól független úton kerülhetett a Welfek történetébe. A szerző tévedése csak ott kezdődik, amikor úgy kombinál, hogy ez a Zsófia családi kapcsolatairól írt feljegyzés magának Zsófiának vagy Wulfhildnak a szóbeli közlésére menne vissza. Erről azonban szó sem lehet. Hiszen ebben az esetben e híradásnak okvetlenül benne kellene lennie a Genealogia Welforum ránkmaradt 2. fogalmazásában is. Ugyanis — hogy D.-H. saját érvével éljek — nem valószínű az, hogy a Genealogia szerzője vagy második redaktora kihagyta volna ezt a forrásában bennelévő, a Welf-család tekintélyét öregbítő bizánci házasságról szóló hírt a maga munkájából. Sőt, ha az értesítés tényleg magától Zsófiától származott volna, akkor bizonyára eljutott volna az ősforrásból a szász forrásba is és így olvasnunk kellene azt ma is a Szász Világkrónika IV. függelékében és az Annalista Saxóban is. Ezekben azonban ninesen. Így sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy itt, a Historia Welforumban összekeveredett a hagyománynak egy olyan változata, mely Zsófiát tévedésből Szent László leányának tartotta¹ s tudott Piroska bizánci házasságáról is, egy olyan másik változattal, mely szerint Zsófia Kálmán nőtestvére volt.² A Historia Welforumnak ez a zavaros mondata tehát Piroska bizánci házasságának valami elfakult és elferdült visszhangja lehet csupán.

2. D.-H. bizonyításának sarkpontja az a tétele, hogy Piroska nem Szent László, hanem Kálmán leánya volt. Sőt, tanulmánya 28.

¹ Ennek a változatnak ránk maradt képviselői: az 1229—1233 között íródott *Chronicon S. Michaelis Luneburgensis: Magnus herceg felesége „...domna Sophia, filia regis Ungarorum Wradeslai...“*: MGH., SS. XXIII, p. 396, vö. Gombos, Catalogus I, 583. I. Ilyen továbbá az 1260 előtt írt *Sächsische Weltchronik* is: „...Sophia was dochter des koninges Widrezlai von Ungerem...“: MGH., SS. ling. vernac. II, p. 187, vö. Gombos III, 2105. I., valamint az 1279—1292 közt keletkezett *Braunschweigische Reimchronik*: „...hertzoge Magnus dher nam zo wihe... koninc Wandzelawes tochter Sophiam...“: MGH., SS. ling. vernac. II, p. 474, vö. Gombos, Catalogus I, 422. I. Ilyen még a XV. századi *Conrad Boltho. Cronecken der Sassen: „Hretoghe Magnus, ... de nam Konigh Ladislaus dochter to Ungerem...“*: ed. Leibnitius, SS. Brunsvic. III, p. 331, vö. Gombos, Catalogus I, 713. I.

² Ilyenek a Historia Welforum és a Genealogia Welforum D.-H. idézte helyei. Ezekek kívül ilyen még *Vitus Arnpechius XV. századi Chronicon Baiariae* is: „...Sophiae sororis regis Hungarorum Colomanni...“: ed. Leibnitius, SS. Brunsvic. III, p. 662, vö. Gombos III, 2642. I. Ilyen végül *Ladislauus Suntheim XVI. század eleji Historiája*: „...ex domina Sophia sorore Colomanni regis Vngariae...“: ed. Leibnitius, SS. Brunsvic. I, p. 804, vö. Gombos II, 1388. I.

jegyzetéből úgy látszik, hogy Kálmán feleségét a sváb rheinfeldi család tagjának tartja. Ha Adelheidra gondol, akkor szerinte rheinfeldi Adelheid nem Szent László, hanem Kálmán felesége lett volna. Úgy látszik, D.-H. ezzel a tételével felújítja Pistorius és Blondel régi, sokszor megeáfolt tételét. Sajnos azonban, szerzőnk nem fejti ki részletesen azt, mire alapítja ezt a kettős állítását. Mindössze annyit mond, hogy „egy jólértesült sváb forrás”-ból, „a schwarzwaldbeli Sankt Blasien-kolostor jólértesült feljegyzéseiből” derül ki az, hogy Piroška nem László, hanem Kálmán leánya volt. Mivel ez a kolostor „a rheinfeldi családból való sváb hercegek családi kolostora” volt, s „Piroška anyja e rheinfeldi család tagja s Sankt Blasien nagy jóltevője volt”, D.-H. azt kívánja olvasóitól, hogy e kolostori feljegyzéseknek fokozottan hitelt adjanak.

Mivel maga D.-H. is tudatában van annak, hogy ez a nézete ellentétben áll a történészek eddigi, általánosan elfogadott nézetével s mivel bizonyításának ez a tétel az ugrópontja, melynek igazságán áll vagy bukik az egész, a legkorábbi magyar-bizánci házassági kapcsolatra vonatkozó elmélete, igazán csak sajnálni lehet azt, hogy ezt az állítását nem próbálja bizonyítani. Mindössze csak utal arra a munkára, melyben a Kálmán apaságát bizonyító kolostori feljegyzés olvasható, valamint K. J. Heilignek egy 1944-ben megjelent dolgozatára, mely — úgy látszik — ezt az új, illetőleg felújított felfogást fogadta el.

Fájdalom, egyik idézett munkához sem tudtam hozzájutni, s ezért más oldalról kell megközelítenem a kérdést. Nézzük előbb azt, mit lehet a forrásokból Szent László apasága ellen, ill. Kálmáné mellett felhozni. (Az alábbiakban főként Wertner Mór, Pauler Gyula és Moravesik Gyula kutatásainak eredményeire támaszkodom. Ezeket D.-H. nyelvi nehézség miatt nem ismerhette. Így próbáljuk pótolni azt a bizonyítást, mellyel D.-H. adósunk maradt.)

a) A XV. századi Petrus Ranzanus azt állítja, hogy Szent Lászlónak nem voltak gyermekei, mivel nőtlen volt.³

b) Hazai forrásaink, egészen 1203-ig, nem ismerik Szent László feleségének a nevét.

c) Anna Komnene, Piroška sógornője Alexiasában közli annak a békeszerződésnek a szövegét, melyet I. Alexios Komnenos császár 1108-ban kötött Boemunddal. Elmondja, hogy a békeokmányt a magyar király (= Kálmán) két küldötte is aláírta. Ennek kapcsán Kálmánt Alexios συμπένθερος-ának, 'nász'-ának, 'apatárs'-ának nevezi.⁴ Ebből pedig az következne, hogy Piroška Kálmán leánya volt.

d) Theodoros Skutariotes 1282 után írt történeti munkájában — egy ma már elveszett, valószínűleg I. Alexios idejéből származó, egykorú feljegyzés alapján — leírja azt a követséget, melyet 1105 táján Alexios küldött volt a magyar királyhoz (= Kálmánhoz), hogy Ioannes trónörökös jegyesét Bizáncba vigye s bizánci-magyar szövetséget is kössön. Az író kifejezése arra mutat, mintha a bizánciak a

³ Huic regi nulli, quod vitam egerit coelibem, liberi fuere. Vö. Wertner M., Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. 193. l., 1. jegyz.

⁴ οἱ ἐκ τῶν Δακῶν ἡκοντες ἀποκρισάριοι παρὰ τοῦ κράτη καὶ συμπενθέρου τῆς βασιλείας: ed. Reifferscheid, II, 221₂₉₋₃. Vö. Moravesik Gy., Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor. Budapest—Konstantinápoly, 1923. 7. l. és 58. l., 7. jegyz.

magyar királyleányt Kálmán leányának tekintették volna.⁵ A szöveg t. i. határozottan azt mondja, hogy Alexios követsége „Paionia királyának leányát,” tehát Kálmán leányát kérte feleségül Ioannes számára.

e) A XIV. század végi Sankt Blasien-kolostori feljegyzés⁶ — számomra egyelőre ellenőrizhetetlen adata — Piroskát Kálmán és rheinfeldi Adelheid leányának mondja.

Most viszont nézzük azt, milyen forrásadatok és egyéb érvek hozhatók fel László apasága mellett, ill. Kálmáné ellen?

α) Több forrás a mellett bizonyít, hogy Szent László — Ranzanus adataival ellentétben — megnősült s gyermekei is voltak. Elvben tehát nincsen kizárva az, hogy Piroška az ő leánya volt. Szent László házasságának a következő forrásszerű bizonyítékai vannak: Egy 1091-i oklevelében tanúként említi vejét, Jaroszláv rutén herceget.⁷ Szent Lászlónak tehát volt egy férjhezment leánya. Pelbárt említi, hogy Szent László „annyira szerette a szüzességet, hogy inkább trónutód nélkül halt meg, semminthogy újból megnősült volna.”⁸ Tehát egyszer megnősült, felesége meghalt, s fiuk nem volt. Egy 1082-i keltezésű, de későbbi hamisítványnak bizonyult oklevél Merenye birtok említése kapcsán, neve említése nélkül megemlíti Szent László feleségét.⁹ Az ebben az oklevélben említett adományozást megerősítő 1203-i és 1254-i oklevelek már névszerint is megemlítik Szent László feleségét, Adelheidot.¹⁰ Tüdünk 2 sírfeliratról is — az egyiket Bonfini is idézi —, melyek szerint Szent László felesége „Olhayt” volt.¹¹ Bernoldus monachus Chroniconja az 1090. év eseményei között említi, hogy ez év májusában halt meg rheinfeldi Rudolf német ellenesászár fia, Berthold herceg és ennek nőtestvére, „a magyarok királynéja”.¹²

⁵ Ὁ δὲ βασιλεὺς ὁρῶν πανταχόθεν τὰ Δυτικὰ ἔθνη, οὐκ ἔλαττον δὲ καὶ [τὰ] πρὸς Ἀνατολὴν ταρασσόμενα... ἀποστέλλει πρέσβεις πρὸς τὸν ῥῆγα τῆς Παιονίας (κράλην αὐτὸν ἢ συνθήθεια καλεῖν εἰώθε), καὶ νόμφην ἐπιζητεῖ τὴν ἐκείνου θυγατέρα εἰς τὸν πορφυρογέννητον καὶ βασιλέα Ἰωάννην τὸν πρῶτον υἱὸν αὐτοῦ: ed. K. N. Sathas: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη. VII. Venetia—Paris. 1894. 181₁₉—26. Vö. Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica I. Budapest, 1942. 329—330. l.

⁶ Vö. M. Gerbert, De Rudolpho Suevico comite de Rheinfelden... deque eius familia... San-Blasii, 1785. 133. l. E munkájában maga a kolostori feljegyzés kiadója arra az eredményre jut, hogy a feljegyzés téved, s Adelheid Szent László felesége volt. Vö. i. m. 133—142. l.

⁷ „...rex Ladislaus. Testes... Gerazclausus, filius regis Rutenorum, gener ipsius; ...”: Fejér, CD. I, 469. l. Vö. Wertner, i. m. 205. l. és Szentpéter, Regesta I, 10. l.

⁸ Vö. Wertner, i. m. 205. l.

⁹ „...In praedio Merena, quod Vxor nostra concessit...”: Fejér, CD. I, 454. l. Vö. Wertner, i. m. 194. l., 1. jegyz. Az oklevél hamis, de a hamisítvány 1627-ben már megvolt, vö. Szentpéter, Regesta I, 9. l.

¹⁰ 1203: „...Merena, quod gloriosa Regina Adulheyth, vxor videlicet bonae memoriae Regis Ladislai, ...”: Fejér, CD. II, 386. l. Itt tévesen 1201-re van keltezve, Vö. Szentpéter, Regesta I, 66. l. — 1254: „...Merena, quam quidem gloriosa consors regis Ladislai, nomine Adulheit...”: Fejér CD. VI/2, 582. l. Vö. Szentpéter, Regesta I, 312. l.; Pauler Gy., A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, I. Budapest, 1899.² 442. l., 299. jegyz.

¹¹ Ld. Wertner, i. m. 194. és 205. l., 2. jegyz.

¹² „...Berthaldus dux Alemanniae, filius Roudolfi regis, ... Soror quoque praefati ducis, regina Ungarorum, ... obiit”: MGH., SS. V, p. 450, vö. Gombos I, 413. l.

A magyar történészek Wertner Mór óta egybehangzóan vallják azt, hogy ez az 1090 májusában meghalt magyar királyné rheinfeldi Rudolf ellencsászár leánya és Szent László felesége volt.¹³ Helytálló érvelésüket elismételünk itt hosszadalmas volna. Ezért csak az ellenvélemény tarthatatlanságára mutatok rá. Ha ez a rheinfeldi sváb hercegnő valóban Kálmán felesége lett volna, akkor Bernoldus — 1090 májusában történt halála említésekor — nem írhatta volna évkönyvében róla azt, hogy „regina Hungarorum” volt, hiszen Kálmán csak 1095-től uralkodott. A mai magyar szakirodalom a források alapján Kálmánnak csak két feleségét ismeri: 1097-ben vette el Buzillát, I. Roger szicíliai normann uralkodó leányát s ennek halála után, 1112-ben az orosz Evfemiját.¹⁴ Ha mármost feltennők azt, hogy rheinfeldi Adelheid is Kálmán felesége volt, azt is fel kellene tennünk, hogy nagybátyja, Szent László az 1074 táján született¹⁵ és papi hivatásra szánt Kálmánhoz még 1090 előtt hozzáadta volna ezt az 1061 táján született¹⁶ sváb hercegnőt. A püspökjelölt vőlegény alig 16, a menyasszony viszont már mintegy 29 éves lett volna ennél a házasságkötésnél.

β) Manuel udvari historikusa, Ioannes Kinnamos határozottan azt állítja, hogy Piroska-Eirene Szent László leánya volt.¹⁷ Feltehető, hogy Piroska fiának udvari történetírója nem tévedett gazdája atyjának személyét illetően. (Másfelől viszont el kell ismernünk azt, hogy Kinnamos művében — jólértesültsége és megbízhatósága ellenére is — vannak tárgyi tévedések, éppen a császár magyar rokonságát illetően is. Így pl. Álmost és II. Istvánt testvéreknek és Szent László fiainak tartja éppen azon a helyen, ahol Eirenét Szent László leányának mondja. Egy helyen IV. Istvánt összetéveszti III. István-nal, másutt II. Béla alakját összeolvasztja Belos bánéval.¹⁸)

Aki Kinnamos adatával szemben azt hozza fel, hogy Piroska sógornője, Anna Komnene jobban tudhatta ki volt atyja 'násza', συμπένθερος-a, annak azt felelhetjük, hogy a συμπένθερος szó a középkori görögben nemcsak 'nász, apatárs' jelentésű, hanem jelent házasság útján létrejött mindenfokú atyafiságot, rokonságot is.¹⁹ Alexios császár Ioannes házassága révén ilyen bizánci értelemben vett tágabb συμπενθερία-ba került Kálmánnal, Piroska kiházásítását végző unokabátyjával.²⁰

γ) Már Wertner, Pauler és Moravesik meggyőzően bizonyították kronológiai érvekkel azt, hogy Eirene-Piroska nem lehetett Kálmán leánya. Fentebb mondtuk, hogy Kálmán először 1097-ben nősült. Eirene-Piroska pedig — Anna Komnene közlése szerint — már 1106-

¹³ L. Wertner alapos érvelését: i. m. 193—205. l.; Pauler Gy., i. h.; Moravesik Gy., Szent László leánya 7—8. l.

¹⁴ L. Wertner, i. m. 217—226. l.

¹⁵ Uo. 216. l.

¹⁶ Uo. 203. és 205. l.

¹⁷ ἐτύγγανε γὰρ δὴ βασιλεὺς Ἰωάννης Εἰρήνην τὴν Βλαδισλάβου παῖδα γυναῖκα γαμετὴν ἥδη πεποιημένον (bonni kiad., 923—101).

¹⁸ Vö. Moravesik Gy., A magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934. 194. l.

¹⁹ Vö. Du Cange, Glossarium, s. v. Vö. még Gyóni M., A legrégibb vélemény a román nép eredetéről, Budapest, 1944. 24. l.

²⁰ Vö. Moravesik Gy., Szent László leánya 8. l.

ban ikreket szült Ioannes Komnenosnak. Házasságuk tehát 1105-ben történhetett, s Piroska ekkor már fejlett korban volt. Ha Kálmán leánya lett volna, csak 1098 táján születhetett volna s így 7–8 éves korában nem születhetett volna ikreket.²¹ Mindezek alapján Piroskát kiváló külföldi bizantinológusok is Szent László leánynak tartják.²²

δ) Turóczy és Bonfini Piroskát, a bizánci császárnét Szent László leányának mondják.²³

Mindezek alapján fenn kell tartanunk azt a magyar szakirodalomban szinte már végleg megesontosodott véleményt, hogy Piroska-Eirene igenis Szent László és rheinfeldi Adelheid leánya volt.

3. Önmagában nincsen sok bizonyítéka annak sem, hogy a *Historia Welforum* ennél a magyar-bizánci házasságnál a bizánci házaselet „rex”-nek mondja. A nyugati latin források a „rex” és „imperator” címet általában nem használják következetesen, megkülönböztetetten a bizánci „társuralkodó” és „főcsászár” jelölésére. Ha a viszony a nyugatrómai császárság és Bizánc között jó, akkor a főcsászár sokszor megkapja az „imperator” címet, ha viszont elmérgesedik a viszony, akkor csak „rex” marad. Ám D.-H. azt mondja, hogy a krónika szóhasználata következetesen megkülönbözteti a császárt és társuralkodóját. Csak abban téved D.-H., hogy szerinte az „imperator” a βασιλεὺς, a „rex” pedig a καὶσαρ megfelelője volt. Mivel ebben a korban már a főcsászár a βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ, a társesászár pedig nem hivatalosan a βασιλεὺς, hivatalos használatban pedig a legtöbbször ugyancsak a βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ címet viselte,²⁴ a καὶσαρ cím pedig már devalválódott, helyesebb az imperator = βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ és rex = βασιλεὺς egyeztetés. Így a rex itt is társuralkodót jelent. Ez rendben is van, mert Ioannes Komnenos, akinek a házasságáról itt elferdült alakban szó van, valóban I. Alexios Komnenos társesászára volt — D.-H. ellenkező véleménye ellenére is! — már 1092 szeptemberétől,²⁵ tehát 1105-i esküvőjekor is. Azt, hogy D.-H. jelöltje, Andronikos Dukas társuralkodó volt-e, mindjárt látni fogjuk.

²¹ Wertner, i. m. 210–212. l., Pauler, i. m. 207. és 461. l. 389. jegyz., Moravcsik, i. m. 7–8. l.

²² Vö. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*. I. Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081–1118). Paris, 1900. 239. l. II. Jean Comnène et Manuel Comnène. Paris, 1912. 11. és 55. l. 5. jegyz. (Csak i. m. I. 249. l. érthető Kálmán javára) Szent László apaságát vallja F. Dölger, *Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik*: AECO 8 (1942), különny. 24. l. is.

²³ „... imperatrix Constantinopolitana, filia regis Ladislai, nomine Pyrisk...”: Turóczy, ed. Bél. Vindobonae, 1746. p. 140: „... Pyriskam Ladislai filiam, ... et Constantinopolitano Imperatori matrimonio collatam...”; „Pyrisca divi Ladislai filia, Constantinopolitano Imperatori olim nuptui tradita...”: Bonfini, Dec., ed. Basilae, 1568, p. 260, 278, vö. Moravcsik, i. m. 58. l. 1. jegyz. és Wertner, i. m. 210. l. Itt jegyzem meg, hogy D.-H. tévesen írja azt, hogy a bizánci források nevezik Piroskát „Pyriská”-nak. A bizánci forrásokban ennek a névnek nyoma sincsen! Az sem új felfedezés, hogy Synadene I. Géza feleségének családi neve. A magyar irodalom ezt már nagyon régen vallja.

²⁴ Vö. Moravcsik Gy., *A magyar Szent Korona görög feliratai*. Budapest, 1935. (AkNyelvSzéptudÉrt. XXV, 5.) 19–20, 22–23. l.; G. Ostrogorsky: E. Kornemann—G. Ostrogorsky, *Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum*, Leipzig—Berlin, 1930. 171–175. l.

²⁵ Id. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*. 2. Teil. München—Berlin, 1925. 24. l. és G. Ostrogorsky, i. m. 178. l.

4. Nézzük végül szerzőnk végső következtetését, mely szerint I. Géza állítólagos legfiatalabb húgának a férje, a Historia Welforum a gyanús mondatának „rex Graecorum”-a Andronikos Dukas, X. Konstantinos Dukas középső fia lett volna. Erre nézve egyrészt leszögezzük azt, amit D.-H. is elismer, hogy t. i. a források sehol sem említik azt, hogy ez az Andronikos Dukas valaha is megnősült volna. De hozzá kell tennünk ehhez még azt is, hogy ez az Andronikos Dukas éppen 1074/5-ben, amikorra szerzőnk a magyar királyleánnyal való házasságát teszi, nem volt társuralkodó! Nem tudom, min alapszik Du Cange régi megállapítása, amelyre D.-H. hivatkozik, mert nem tudok Du Cange idézett munkájához hozzájutni. De tény az, hogy a kérdés mai legjobb ismerői, F. Dölger, G. Ostrogorsky és Moravcsik Gyula szerint²⁶ X. Konstantinos Dukasnak csak a legidősebb fia, Michael volt társesászára 1060-tól, Andronikos és Konstantinos nem. 1067 máj. 21-től dec. 31-ig, Eudokia Dukaina uralkodása alatt Andronikos F. Dölger szerint társuralkodó volt, G. Ostrogorsky szerint nem. 1068 jan. 1-től 1071 október 24-ig, IV. Romanos Diogenes uralkodása alatt Andronikos Ostrogorsky szerint volt társuralkodó, Dölger szerint nem. Mivel Eudokia és IV. Romanos Diogenes pénzein (Eudokia némely pénzein Andronikos kivételével!) Michael, Andronikos és Konstantinos együtt szerepelnek, elfogadhatjuk azt a nézetet, hogy Andronikos 1067 máj. 21-től 1071 okt. 24-ig valóban bizánci társesászár volt. Abban viszont Dölger, Ostrogorsky és Moravcsik teljesen egy nézeten vannak — a források kétséget nem tűrő vallomása alapján —, hogy VII. Michael Dukasnak 1071 okt. 24-től 1078 jan. 7-ig tartó uralkodása alatt öccsei nem voltak társuralkodói. A magyar Szent Korona zománcképe s ennek felirata szerint VII. Michael Dukas kisfiát, Konstantinos Dukast társuralkodójának tekintette. A források is megemlítik azt, hogy Michael császár fiát már nem sokkal születése után megkoronáztatta. Ez t. i. szükséges feltétele volt a társesászárság elnyerésének. VII. Michael két öccsének megkoronázásáról a források egyáltalán nem tudnak. Eppen Michaelnek azt a törekvését látjuk e jelekből, hogy a trónöröklést sietve biztosítsa kisfiának, öccsei kizárásával. Így világos az, hogy ezek nem voltak Michael társesászárai. A szóbanlevő Andronikos Dukas tehát 1071 okt. 24-e után nem volt βασιλεὺς s nem is viselhette ezt a címet.²⁷ Ha tehát a Historia Welforum „rex”-e bizánci társuralkodót jelent, akkor

²⁶ F. Dölger, Regesten II, 14., 16. és 17. l.; Kornemann—Ostrogorsky, i. m. 177—178. l., Moravcsik Gy., A magyar Szent Korona 22—23. l és jegyzetek.

²⁷ Az egyetlen Michael Psellos nevezi Andronikost és testvérét, Konstantinost 1077/8-ban írt munkájában βασιλεὺς-nek s azt mondja, hogy Michael mindkét öccsével megosztotta az uralkodói teendőket. Psellosnál ez nem egyéb, mint az uralkodó két öccsének való hízélgés és ezek 1071-ig viselt méltóságának reminiscenciája. Psellos egyik levele VII. Michael Dukas egy állítólagos, 1074-i oklevelét foglalja magában. Ennek végén Andronikos és Konstantinos aláírása is szerepel a βασιλεὺς Ρωμαίων címmel. Vö. Moravcsik, i. h. F. Dölger, Regesten II, 19. l. ezt az „oklevelet” tartalmi és alaki okokból egyaránt gyanúsak tartja, s úgy véli, hogy ez nem egyéb a miniszter Psellos egy diktálási gyakorlatánál. Sem Moravcsik, Szent Korona 22, sem Ostrogorsky nem tartja Andronikost VII. Michael társesászárának.

ebben Ioannes Komuenos emléke őrződik, az előző nemzedék történetébe keveredve, de nem vonatkozhatik Andronikos Dukasra.

Összefoglalva a mondottakat, rá kell mutatnunk arra, hogy I. Béla most „felfedezett” legkisebb leányáról s ennek bizánci házasságáról csak az 1174 előtt íródott Historia Welforumnak ez a gyanús mondata tud. Mi e mondatban a Piroska-Ioannes frigyének eltorzult és rossz helyre került emlékét látjuk. D.-H. dolgozata érdekes problémákat vet fel, mert Pirsoka atyjának kilétére nézve a források tudósításában valóban mutatkozik ellentmondás. Kár hogy D.-H. a magyar szakirodalmat nem ismeri,²⁸ s így nem is fejti ki részletesebben ezzel ellentétes felfogását. Érdemes volna a magyar középkori történet szakembereinek ezt a kérdést a teljes forrásanyag alapján revízió alá venni. Addig azonban, míg valaki hitelt érdemlően be nem bizonyítja azt, hogy Piroska Kálmán és Adelheid leánya volt, fenn kell tartanunk azt a nézetünket, hogy I. Béla legifjabb leánya, Zsófia névtelen huga s ennek bizánci házassága, csak egy eredetileg Piroskára vonatkozó értesítés középkori és mai félreértése.

GYÓNI MÁTYÁS

²⁸ Moravcsik alapvető dolgozatának is, amelyre pedig hivatkozik, csak német kivonatát ismeri, de még a jegyzeteit sem nézte át alaposan.

ÉSZREVÉTELEK ILA BÁLINT GÖMÖR MEGYÉ-JÉHEZ

Majdnem két évtizedes szakadatlan munka után végre megjelent Ila Bálint hatalmas monográfiájának (Gömör megye. Magyarság és Nemzetiség sorozat) egy része: az adattár két harmada, a községek nevének abc-sorrendjében az *R* betű végéig, *Runya* helységig. Az adattár befejező része és a feldolgozást tartalmazó I. kötet nyomdában van ugyan, azonban a Tudományos Akadémiának mai anyagi helyzete miatt megjelenésükre hamarosan nem igen lehet számítani. Ezért célszerűnek látszik már e két esonka kötettel kapcsolatban észrevételeket tenni a munka módszerére és eredményeire.

Mivel Ila Bálint munkája sorozatban jelent meg, munkájának beosztásában és felépítésében a sorozat szerkesztőjének, Mályusz Elemérnek elveihez kellett igazodnia. Ezek az elvek jellemzik nemcsak a sorozat első kötetét, Szabó István Ugoesa megyéjét, hanem az összes Mályusz-disszertációkat, a Település- és Népiségtörténeti Értekezéseket is. Amit tehát alább mondunk, az nem csupán Ila munkájára, hanem az összes említett munkákra is vonatkozik. Hangsúlyoznom kell: ezekben Ilának egyénileg semmi része sincs.

Mindenek előtt szóvá kell tennem az adattár abc-sorrendjét. Tájak, vidékek településtörténetek tárgyalásánál a képzelhető legcélszerűtlenebb módszer a helységek nevének abc-rendjét követni, mert ez azt jelenti, hogy szétszakítjuk a természetes tájat, messzire szakadnak egymástól a legszorosabban egymáshoz tartozó egységek és egymás mellé kerülnek olyanok, amelyek sem térben, sem időben, sem gazdaságilag, sem társadalmilag össze nem tartoztak. Hogy ez a rendszer milyen felesleges nehézségeket jelent a kutató számára, mindenki tudja, aki Csánki történeti földrajza, a régi megyei monográfiák, és a fent említett monográfiák alapján rekonstruálni próbálta egy-egy terület bármely történeti problémáját. Végtere azonban ez már hagyomány történeti földrajzi irodalmunkban, és mint minden hagyomány, akár helyes, akár nem, makacsul tartja magát. Megkezdte Szabó Károly a Hunyadiak kora, VI. kötetében, folytatta Csánki Szabó munkájának folytatásában, Csánkihoz kellett ragaszkodnia Fekete Nagynak Trencsén megyéjében, és természetesen Csánkit utánozta a megyei monográfiák tehetségesebb és kevésbé tehetséges íróinak egész serege. És nem tudott ettől szabadulni a jelen sorozat szerkesztője sem. Sőt, Csánkin és összes eddigi követőin túlmenőleg, még a jelzős helyneveket is szétválasztgatta, tehát a Kis-, Nagy-, Alsó-, Felső- stb. jelzővel megkülönböztetett testvérhelységeket is szétdobáltatta a mágikus abc kedvéért. Pedig hát az adattár

ezekben a munkákban tulajdonképen a feldolgozás egyes fejezeteihez közölt bizonyító anyag, nagyon természetes lenne tehát, ha a bizonyító anyag is a feldolgozás keretében, az egyes tájegységekre, uradalmakra, stb. vonatkozó fejezetek sorrendjében találna helyet. Az adattár abc-rendszere csak arra való, hogy a szerzők különböző állításait nehezebben lehessen ellenőrizni, mert a hivatkozott adatokat csak térkép segítségével és a munkában való sűrű össze-vissza lapozgatások után lehet nagy fáradsággal összeállítani.

Még ennél is súlyosabb fogyatékoság a helységekre vonatkozó történeti adatok teljes elhagyása. Ez már teljesen a szerkesztő újítása; erre régi történeti földrajzi irodalmunkban sehol semmi példa nincs; maga Csánki is műve későbbi köteteiben a lehető legnagyobb teljességre törekedett. Csánki erdélyi kötetének már csak az a hibája, hogy nem jelzi, vajjon a kérdéses oklevél eredeti-e, vagy pedig esetleg kései másolat, azért adatai sokszor megzavarják pl. a nyelvészeket. A helységekre vonatkozó források közlésének teljes mellőzése számomra tökéletesen érthetetlen olyan munkában, amelyek egyébként bőségesen ontják az adatokat, a dűlőnevek és családnevek minden kis eltérést pontosan feltüntetik és a két utóbbi névanyagra vonatkozó forrásokat is szinte maradéktalanul felsorolják. El sem tudom képzelni, mi lehet az oka ennek a helységnevekkel szemben érzett ellenszenvnek. A helyhiányra való hivatkozás nem helytálló, hiszen egy ívnyi szöveggel több, vagy kevesebb ilyen nagyterjedelmű munkáknál még a mai időben sem jelentős. Az eredmény pedig most az, hogy Ugocsa megyére és Gömör megyére továbbra is Csánki munkáját vagyunk kénytelenek használni, pedig mindkét megye Csánki munkájának a legkevésbébbé részletező I. kötetében foglal helyet.

Meg kell említenem még egy hiányosságot, amely azonban már az egész magyar településtörténeti irodalomra jellemző. Ez pedig a történeti vízrajzra vonatkozó összefoglaló fejezet hiánya. Bár közismert dolog, hogy a víznevek régebbiek, mint a települések nevei; hogy egy-egy vidék legrégibb népiségi viszonyait elsősorban a víznevek tükrözik, erről a külföldi és belföldi szakirodalomban szinte már agyoncsépeelt és általánosan elfogadott tételről településtörténeti irodalmunk úgyszólván egyáltalában nem vesz tudomást. Még nagyobb hiba, hogy ezt utólag a településtörténeti munkákban közölt adatok segítségével nem is lehet összeállítani. Igaz, hogy ezek, Csánkival ellentétben, a történeti víz- és dűlőnévanyagot is felsorolják, ámde nem azonosítják őket, s nem teszik lehetővé, hogy az azonosítást más végezhesse el, mert az adatokat összefüggésükből kiszakítva publikálják. Olyan esetekben tehát, amikor a mai név nem azonos a régivel (már pedig ez elég gyakori jelenség), a régi adatoknak helyhez rögzítése a közölt anyag alapján teljesen lehetetlen.

Mivel a sorozat nem annyira településtörténeti, mint inkább nemzetiségtörténeti céllal indult, a lakosság nyelvi hovatartozását pedig a történeti forrásokból közvetlen úton megállapítani a legritkább esetben lehetséges (igen kevés forrásunk emlékezik meg t. i. arról, melyik községben milyen nemzetiségű nép lakik), ezt a jelleget *közvetett* módon, elsősorban a hely-, személy- és családnevek nyelvi hovatartozásának segítségével kellett megállapítani. Ezt a feladatot Ugocsa megyénél én egyedül végeztem el, míg Gömör megyénél hárman is voltunk. Először, kb. 1938-ig én működtem közre, majd mikor én különböző okok miatt nem vállalhattam tovább a munkát,

Szabó Dénest ajánlottam erre. Az együttműködés azonban nem tartott soká, mert a szerkesztő és a szerző nem voltak hajlandók a nyelvész munkatársat társszerzőnek elismerni. Ekkor kopesolódott be a munkába megboldogult Sztripszky Hiador, akitől a névmagyarázatok nagy többsége származik. Sztripszky kitűnően ismerte a tót és a rutén nyelvet, különösen szókincsbeli részét, a nyelvészethez azonban nem értett. Ez jellemzi magyarázatait is. Minden olyan esetben, ahol a név a mai szókincs segítségével megfejthető, magyarázatai általában helyesek. Ahol azonban a magyarázathoz némi nyelvészeti képzettség volna szükséges, ott teljesen felmondja a szolgálatot. Ez azért sajnálatos, mert Ila Bálint munkáját a szak- és nem szakemberek nemzedékei fogják a jövőben használni és hivatkozni fognak a benne található sokszor egészen primitív magyarázatokra. Nem is beszélve arról, hogy Ila Bálint településtörténeti következtetései sem lehetnek helytállóak, ha ezekre épültek fel. Sőt, amint a munkából látom, Ila Bálint sok esetben még a helytelen magyarázatokon is túlkövetkeztetett. Mivel Ila a nyelvésznek a helyneveket illető részében nem szakember, többször félreértette nyelvész szakértőjét és saját helytelen értelmezése alapján téves településtörténeti következtetéseket vont le. Nyelvész szakértője ugyanis egy-egy szláv eredetű névvel kapcsolatban megemlíthette, hogy ez főnévi képzés ebből, abból a szóból. Ezeket Ila azonnal személynévnek minősítette, és mivel pusztán személynévből származó helynév csak a magyarban van, ezeket a helyneveket magyar helynévadásnak minősítette. Pedig erről a legtöbb esetben szó sem lehet. Ila ugyanis nem tudja, hogy a szláv helynevek legnagyobb része főnévképzőkkel alakult és ott, ahol a magyarban csak melléknévképző van, a szlávban melléknévképző és főnévképző együtt az általános. Pl. a magyar *Nádas* tulajdonképpen melléknév, de jelentésként azt a helyet, ahol nád terem, tehát főnévi funkciója is van. A szláv nyelvekben ennek pontosan *Trsten*, *Trstena* a megfelelője, ahol az *en* melléknévképző. De e mellett igen gyakoriak a *Trsten-ik*, *Trsten-ec*, *Trsten-ica*, *Trsten-jak* stb. alakok is, amelyekben az *-ik*, *-ec*, *-ica*, *-jak* képzők csak főnevesítik a melléknévet, a magyarban tehát mindegyiknek egyszerűen *Nádas* felel meg. Sok esetben ez a főnevesítés a melléknév semleges alakjával történik. Ez a magyarázata, hogy számos névben a régi mássalhangzós szóvég helyett (hímnemű alak!) ma *-o* szóvéget találunk (pl. magyar *Komárom* ~ tót *Komárno*, régi lengyel *Gniezen* ~ ma *Gniezno*, régi cseh *Brnen* ~ ma *Brno* stb.). Ennek alapján semmi köze a személynévekhez a *Borosznok* (II, 127), *Ragály* (III, 89), *Putnok* (III, 237) néveknek. Ami éppen *Putnok*ot illeti, számos patakot ismerünk, amely az új jelentésű *put* szóból alakult (*Putna* patak és hágó a Hargitán, *Putna* három patak Moldvában), nem lehetetlen, hogy a mi *Putnokunk* is eredetileg pataknév volt (ma Forrásvölgy, felső folyásánál Szörnyű völgy) és a Sajó völgyéből Kelenérrre vezető út után kapta nevét. Mindenesetre nem okvetlenül személynév, amit településtörténeti következtetésnél szem előtt kell tartani. De nem személynév *Özörény* sem (III, 152 sz. török szn.), hanem szláv képzés az *Ozora* szn.-ból (Moór: Szegedi Füzetek I, 258.) Szabó Dénes szerint *Kelecsény* ~ *Kľučany* egy magyar *Kele* szn. kicsinyítője (II, 483), amit már az is valószínűtlennek tesz, hogy ilyen szn. nem mutatható ki és a tizenegy *Kelecsény* helynév egytől egyig szláv területen található, míg tiszta magyar területen egyszer sem fordul elő. Mint ahogy

már Ila is idézi véleményemet, a név a szláv *klek*, későbbi tót *k'lak* „szikla” szóból a névképző *-jany* képzővel alakult és jelentése „szikla mellett lakók”. Természetesen ezzel a *k'lak* szóval azonos a *Klak* erdő-név is, nem pedig a román eredetű *k'lag* gyomoroltóval, mint Sztripszky magyarázza. (III, 64). Szintén tévesen „török eredetű” szn.-ből magyarázza Ila a *Murány* helynevet, és Melichre is tévesen hivatkozik. Melich ott a *Mur-in* családnévről beszél, de persze nem azt mondja, hogy ez török név (a név latin *maurus* névből származó szláv *mur* „mór” névnek szláv *-in* névképzős származéka, tehát egyszerűen „mór” a jelentése), hanem hogy ez a név az ősök *m o h a m e d* á n vallásának az emléke. De a *Murány* névnek ehhez semmi köze nincs. Ez a német *Mauer* > tót *mur* szóból alakult és a murányi várhegy köfalhoz hasonló szikláit után kapta nevét.

Hasonlóan hiába szólaltunk fel többen is a helységek idegennyelvi neveinek elhagyása ellen. (Moór: Népünk és Nyelvünk IX, 118; Kniezsa: Párhuzamos helynévadás 47.) az egyszer elfoglalt állásponttól nem lehetett a szerkesztőt eltéríteni. Pedig, mint azt *Párhuzamos helynévadás* című munkámban, azt hiszem, világosan bebizonyítottam, az idegennyelvi nevekből még akkor is lehet fontos településtörténeti következtetéseket levonni, ha azok a régi történeti forrásokban nem fordulnak elő és csak a legújabb korból ismeretesek. Az nem mindegy, hogy pl. a magyar névnek egy hasonló jelentésű saját nyelvi név, egy teljesen más jelentésű saját nyelvi név, vagy pedig olyan felel meg, amely világosan a magyarból való. Az átvételeknél pedig megint nem mindegy, hogy milyen az átvett idegennyelvi név hangalakja, mert sokszor a nevek egymáshoz való viszonyából az átvétel korára és ezzel természetesen közvetve a település idejére is tudunk következtetni. Mindezen lehetőségről eleve lemond az, aki az idegennyelvi neveket nem veszi tekintetbe. Hogy az idegennyelvi névalak a településtörténet számára nem közömbös, azt, XI. századi alapításra vall, mert az ómagyar *γ*-nek, mely a XII. százúgy látszik, Ila is sejtí, legalább is pl. *Beje* esetében felemlíti, hogy zadban eltűnt, a tótban *h* felel meg. De hogy e helységnek mi hát a tót neve, (Behynce) azt az elv nem engedi elárulni. Jelen esetben még csak nem is utal sem Pais munkájára, sem az enyéimre, ahol a tájékozatlan olvasó erről értesülhetne (Pais: MNy. XXV. 121; Kniezsa: Szent István Emlékkönyv II. 465.). És meunyi helytelen magyarázattól szabadult volna meg, ha a tót és német neveket is figyelembe vette volna! Pedig jelen esetben nem is kellett volna őket nagy fáradsággal összekeresni. Megvannak mind pompásan és megbízhatóan Bartholomaides kitűnő munkájában, amelyet Ila is szorgalmasan forgatott.

Szóvá kell itt tennem Ilának azt a módszerbeli eljárását, hogy néha három nyelvész szakértőjét egymással szemben szerepelteti, különböző időben teljesen önzetlenül adott véleményeiket egymással szembeállítja és egyiket a másikával cáfoltatja. Különösen Sztripszky vitatkozik sokszor olyan magyarázataimmal, amelyek sehol sem láttak még napvilágot, amelyeket tíz évvel ezelőtt szívességből közöltem Ilával. De gyakran előfordul az is, hogy közli kettőnk, sőt háromunk véleményét, a nélkül, hogy mi egymás véleményéről tudtunk volna, vagy akár csak korrekturában is értesültünk volna róla. Én ugyan minden névmagyarázatomat alapos megfontolás után írásban adtam meg, és mint látom, kevés magyarázatomat kell helyes-

bítenem, de az már a tudományos munka természetével függ össze, hogy tíz évvel ezelőtti véleményem nem lehet minden esetben helyes. Közben új adatok, új összefüggések bukkantak fel és ezek új etimológiákra derítettek fényt. Kellemetlen, ha az ember téves véleménye tíz év után jelenik meg nyomtatásban, bár sokszor lehetett volna alkalma a kijavításra. Mindenesetre megállapítom, hogy sem én, sem Szabó Dénes nem kaptunk bepillantást sem a kész kéziratba, sem a korrektúrába, hogy esetleges javításainkat megtehessük. A történészek valahogy úgy képzelik a névmagyarázó nyelvész munkáját, hogy csak ránéz a névre és rögtön meg is fejtí. Pedig egy-egy névmagyarázatot sokszor napok, sőt hetek munkájának eredménye, s megtörténik, hogy akkor sem kielégítő. Még az egyszerűbb (mert gyakran előforduló) nevek magyarázata is időt és körületekintést igényel, ha hangalakot és képzésmódot kell figyelmesen mérlegelni. Ha az ember nem eléggé éber, még a legegyszerűbbnek látszó nevekénél is hibát követhet el. Ilyen példa a *Lukovistye* név (II, 616). Én ezt a nevet pillanatnyi figyelmetlenségből a *lukav* 'ravasz' szóból származtattam, ami semmi esetre sem eshetik meg velem, ha még egyszer, legalább korrektúrában viszontláthatom. Sztripszky nagyon helyesen jegyzi meg, hogy a *Luk-ov istye* o ja nem magyarázható a *luk-av* a-jából. Ez után a helyes megjegyzés után azonban teljesen elfogadhatatlan magyarázatot javasol, amennyiben a nevet a *Luka szn*-ből akarja megfejteni: *Lukovo* 'Lukácsé'. De ha el is tekintünk attól a csekélységtől, hogy a *Luka* névből nem *-ovo*, hanem *-in* képzős név alakult volna (az *-a* végű nevek birtokosképzője nem az *ov*, hanem az *-in*), az *-istye* csak patronymicum-képző lehetne, ennek pedig a tótban csak *-ice* lehetne az alakja, míg az *istye* csak bolgár lehetne, viszont a bolgárban ez a típus teljesen hiányzik. Ez a magyarázat tehát sok tekintetben messzemenő következtetésekre adhatna alkalmat (ősi bolgár lakosság jelenlétére), amit pedig vidékünkön egyébként semmi más adattal támogatni nem tudunk. Ezzel szemben minden nehézség elhárul, ha a nevet a tótban ma már nem élő, de sok szláv nyelvből kimutatható *luk* 'hagyma' szóból származtatjuk, amelyben az *-istye* (ótót-*išče*) helynévképző, és a *Makovište*, *Bobovište* nevek (*mak* 'mák', *bob* 'bab') típusához tartozik. A középkori *Monohret* ~ mai *Mnišany* ~ tót *Mnišany* névvel kapcsolatban megemlíti Ila, hogy alapszava a tót *mnich* 'szerzetes', idézi azonban Sztripszky véleményét is, hogy összefügghet a rutén *mišan* 'juhnyáj' szóval is, ami hangtanilag is, névadás szempontjából is teljesen elfogadhatatlan ötlet. A középkori magyar név világosan mutatja, hogy a tót név a *mnich* szónak *-jane* képzős származéka, a *monoh* ugyanis a régi magyarban szintén 'szerzetes' jelentetl (mindkét nyelvben a szó a német *Münch*, *Mönch*, illetőleg latin *monachus* ból származik).

Nincs itt terem Ila köteteinek valamennyi helytelen magyarázata kitérni, erre talán más összefüggésben lesz módom, itt csupán néhány fontosabb név magyarázata tere ki. Itt van mindenek előtt *Hubó*, amelyet nyilván maga Ila a tót *huba* 'gomba' szóból magyaráz. Ebben a magyarázatban azonban több okból is kételkednünk kell. Először is a *Hubó* név alapjául szolgálható *Huba-v*, *Guba v*, *Gčba-v* képzésnek sehol semmi nyoma nincs. Másodszor a magyarázatot szerint a magyarság ezt a nevet csak a XIII. században, a tót *g > h* változás befejezése után vehette volna át. Ez pedig itt Keszitőszomszédságában, ahol a magyarság legalább a XI. század eleje óta

él, teljesen valószínűtlen. De hasonló nevek találhatók az ország olyan területén is, ahol tótok sohasem laktak és az ottani szlávtság nyelvében a $g > h$ változás nem volt meg. Így van *Hobaj* Sopron megyében (1250: *Hoboy*, 1265: *Hubay* Csánki, III, 611), *Hobaj* Zala megyében (1382: *Hobay*, 1495: *Hwba* Csánki III, 62), *Hoba* Komárom megyében (Csánki III, 502), *Hoboly* Somogy megyében (1342: *Hoboy* MonStr. III, 420, 1409: *Hubay* Csánki II, 612). Mindezek a nevek egy régi *Huba*, illetőleg *Hubay* személynévre mutatnak, amely *Huba* vezér nevében ismeretes, de *csa* kicsinyítő képzős származékában később is előfordul (1258: *Hubcha* HazOkm. V, 31: az Osl nemzetség tagja). *Hubó* e szerint régi magyar személynévből alakult helynév. — *Paskaháza* nevében a *Paska* szm. nem „igazi oláh név“, mint Sztipszky állítja (III, 167), hanem a latin *Pascalis* névből alakult magyar *Paska* személynévvel azonos, amely forrásaink tanúsága szerint a középkorban rendkívül népszerű volt. — *Lice* nevének hiába vannak *Lőcse* nevével teljesen egyező adatai a középkorban (*Lyucha*, *Lynuche*), a két névnek egymáshoz semmi köze nem lehet. Azt Ila is tudja, hogy a középkorban a *c-t* és a *cs-t* egyformán *ch*-val jelölték, bár a nyelv e két hangot élesen megkülönböztette egymástól. Míg *Lőcse* ~ tót *Levoča* azt jelenti, hogy „balpatak“ (vö. *Balog*, épen Gömör megyében), addig *Lice* ~ tót *Licinice* nyilván szláv *Ljut-já*, egy *Ljut omir* stb. sznból. — *Kövi* nem személynévből való, mint Ila állítja (II, 542, 550), hanem bár képzése szokatlan, köves-t kell jelentenie, amint a mai Uras patak, középkori vallis *Kamuna*, *Kamanyavelge* stb. nevéből kitetszik, amely pedig szlávul „kövest“ jelent. *Kövi* e patak torkolatánál fekszik. *Baradla* (II, 11) magyarázatai közül csak a tót *bradlo* szikla a helyes (vö. a sok *Bradlo*, *Bradlec*, *Bralo* stb. nevet, amely mind sziklára vonatkozik), míg a Hunfalvy János után idézett tót *paradlo* „gőzölgő“ magyarázatot megemlíteni sem érdemes, mert egyrészt ilyen szó a tótban nem volt és nem is lehetett, másrészt a magyarban *p*-ből nem szokott *b*-fejlődni. *Bakóc*, *Bakolc* völgy neve nem a *bak* kicsinyített alakja, mint Ila az EtSz. I, 242 után állítja, hanem a szláv *Bukovec* „bükkös“ magyaros alakja. Tagányi óta nálunk minden *ostr*-val kezdődő nevet a gyepterülettel hoznak kapcsolatba, bár a név jelentése erre nem ad mindig lehetőséget. Így Ila is az *Esztreny* ~ tót *Ostrany* nevet az *esztéró* „hegyes karó“ szóból származtatja és vizigátat sejt benne. Pedig a közölt névváltozatok (milyen kár, hogy nem tudjuk, milyen korból való!) egy része: *Strhan*, *Oztrhan*, világosan mutatja ennek a magyarázatnak a helytelenségét, amelyek egy ótót *Strhan* régebbi *Strgán* névre mutatnak. A név talán mégis a gyepterülettel áll kapcsolatban, ha ugyanis összefügg az örízni jelentésű *sterg* ~ *storg* tövel, ami azonban behatóbb vizsgálatra szorul. *Jólész* eredetét nem ismerem, de a közölt két magyarázat (1. „valószínűleg jó ülés“, 2. Sztipszky sz. gör. keleti *Jov Jób* + szláv *les* erdő) közül egyik sem érdemel figyelmet. — *Bucsony* (II, 132: „eredete ismeretlen, szláv személynévnek látszik“) világosan a szláv *buk* „bükk“ *in* képzős származéka: bükkös. — A Vészverésről közölt *Jarczari*, *Jardzava*, *Herzave* hegynév (1768, 1822, 1864: III, 116) nem „tavaszló“, mint Sztipszky állítja (ő a *jaro* „tavasz“ szóból indul ki, de ennek ilyen képzése elképzelhetetlen), hanem a „ragyás, rozsdás, vörhenyes“ jelentésű tót *rdzavy*, keleti tót *ardzavy* szóból való. A *Dusa* ~ *Duzava* helynév a tót név tanúsága szerint nem eredhet a *duša* „lélek“ szóból, mert a tótban az *š*-ből nem

lesz ž. A magyar név igen régi átvétel, még abból az időből, amikor a magyar még nem ismerte a ž hangot. A név különben ismeretlen eredetű, valószínűleg a szlávok előtti lakosság emléke. Kétségtelen mindenestre, hogy se nem magyar, se nem szláv. — *Náprágy* neve az első adat tanúsága szerint (1254: *Neprood* Szentpétery, Reg. I, 315. — IIa a név változatai között elsőnek a *Naprad* alakot idézi mint legrégibb alakot, honnan?) egy szláv *Neprovd* szn.-ból való (vö. a lengyel *Nieprzewadz*, cseh *Nepřívaz* helyneveket). Stanislav (Odkryté mená. Bratislava. 1947, 49) egy szláv *Neporad* szn.-re gondol, ami nyilvánvalóan helytelen.

Mint a sorozat első kötetében, itt is a családnév-anyag foglalja el az adattár túlnyomó nagy részét. A nevek minősítését itt is időrendi sorrendben hárman végeztük, de IIa itt már sehol sem jelzi, melyik kitől származik, nyilván azért, mert mintaképénél, Szabó Istvánnál sem találta. Ott azonban nem volt rá szükség, hiszen minden nevet egyedül én minősítettem. Itt azonban hárman is voltunk, a végleges minősítést az összes változatok ismeretében pedig nyilván az utolsó munkatárs, Sztripszky Hádor végezte. Hogy mely nevek minősítése származik tőlem, azt ennyi idő után már megállapítani nem tudom. Ha itt-ott visszaemlékezni is vélek bizonyos nevekre, egészben véve a minősítések nem azonosak az én nézeteimmel, s ezért semmiféle közösséget velük nem vállalok. Általában itt is az a helyzet, mint Sztripszky helynévmagyarázatainál, hogy tudománya csak az átlátszó, jelentés és képzés szempontjából teljesen világos nevek minősítéséig terjed, de teljesen csődöt mond, míhelyt ritkább, ma már elavult képzések elbírálásáról van szó. Mivel semmi értelme sem volna a százazrekre rugó névanyag minősítésében elkövetett hibák közül tizegynéhány kijavításának, most csupán egy-két elvi jelentőségű szempontot szeretnék itt felvetni.

Az egyik a keresztnévek elhagyása. Mikor a munka megindult, úgy látszott, hogy a keresztnéveket nyugodtán mellőzni lehet, hiszen a keresztnévek a nemzetiség megállapítása szempontjából általában közömbösek. Amde már Szabó István is rájött munkaközben, hogy a keresztnévek elhanyagolása több esetben megnehezíti a munkát, pl. nem teszi lehetővé a különböző forrásokban szereplő emberek azonosítását. Akkor azonban már nem volt mód, a feldolgozott forrásokat újra elővenni és a már egyszer kijegyzett családnévekhez a keresztnéveket belepótolni. Ez az óriási munkatöbblet viszont nem állt arányban a várható eredménnyel. Ugocsában ugyanis a nemzetiségek megkülönböztetéséhez a családnév általában elegendő, a keresztnév semmi különösebb többletet nem tud adni. Teljesen más azonban a helyzet éppen Gömörben. Míg Ugocsában egyfelől a nyugati kereszténység és a magyarság, másfelől a keleti kereszténység és a ruténség-románság szorosan összeesett, tehát egy magyar névhez szabályosan nyugati típusú, szláv névhez pedig keleti típusú keresztnév tartozott (viszont a ruténeket és a románokat a keresztnév alapján úgy sem lehetett megkülönböztetni), addig Gömörben a szláv lakosság két különböző kultúrkörhöz tartozott és részben ma is tartozik. Míg a tótok mindig a nyugati egyház hívei voltak, a rutének a keleti egyházhoz tartoztak. Mivel pedig a családnév-típusok a két nyelvben nem különböznek annyira, hogy családnévek alapján könnyű volna a tótokat a ruténektől megkülönböztetni, a legtöbbször a keresztnév az egyetlen mód, amelynek segítségével szét tudjuk e két

elemet választani. Ezért Gömör megyében a keresztnév elhanyagolása lényegesen súlyosabb hiba, mint pl. Ugocsában volt. Ez a legtöbb esetben lehetetlenné teszi, hogy Ila által közölt adatok alapján a tótokat és ruténeket megkülönböztessük egymástól. Pedig ezek között a népek között együttélésük elején összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a különbség életmód, szokások, gondolkodás és társadalmi tagozódás szempontjából, mint a tótok és a magyarok között, akiket csak a nyelv választott el egymástól. Sőt itt Gömörben még egy harmadik szláv elemmel is kell számolnunk, a lengyelekkel, akiket néhány hegyvidéki faluba a XVII—XVIII. század táján telepítettek le. Erre a rétegre is fényt deríthetne a keresztnév-vizsgálat. Lengyelországban ugyanis a keresztnévek divatja sohasem volt teljesen azonos a mi divátjainkkal. Ha valakij a gömörmegyei vlach telepítésekkel kapcsolatban kutatni óhajtaná a ruténség, lengyelség, tótság szerepét, Ila munkájából legfeljebb a források jegyzékét kaphatná, de különben kénytelen volna az összes forrásokat újból feldolgozni.

De sajnálatos a keresztnévek elhagyása más okok miatt is. Ismeretes, milyen nehéz megállapítani, hogy a nevek meddig egyéni jelzők és mikor kezdenek a családon belül öröklődni, vagyis valódi családnevekké válni. Ebben a kérdésben egy vidék család- és keresztnéveinek összehasonlítása szintén értékes segítséget jelenthet. Tudvalevő dolog, hogy a keresztnévek divatja változó. Vannak nevek, amelyek pl. a XVI. században igen nagy népszerűségnek örvendtek, ma pedig alig élnek. Nos, ha egy-egy vidék keresztnévei és a keresztnévekből származó családnevek lényegében azonosak, valószínű, hogy a családnév még nem állandósult, vagyis a „családnévnek” látszó név még csak egyének megkülönböztető neve. Míg viszont, ha a két névanyag nem azonos, vagy legalább is lényeges eltérések vannak köztük, bizonyosra vehető, hogy már állandó jellegű családnevekkel van dolgunk. Ha pl. a Barta családnév mellett a Bertalan keresztnév az egész faluban hosszabb időn keresztül nem mutatható ki, nyilvánvaló, hogy a Barta családnévnek korábban kellett keletkeznie, amikor a Bertalan keresztnév még használatos volt. Ilyen kutatásokra sem alkalmassak tehát az eddig megjelent településtörténeti munkák adatai.

Mindezek a megjegyzések végeredményben nem Ila munkájára vonatkoztak, legnagyobb részük az általános gyakorlat rovására irandó. Még a névmagyarázatokért sem Ila a hibás, hiszen utóvégre ő nem tehetett róla, hogy nyelvész szakértője nem volt e vonatkozásban specialista. Szóvá kell tennem azonban egy olyan dolgot, ami Ila legegyszerűbb kezdeményezése, amiért tehát csakis ő felelős. Ez a nyelvi és történeti szempontnak teljes összezavarása a családnevek minősítésében. Bár eljárásának megokolását még nem ismerjük (erre nyilván az első kötetben fog sor kerülni). Csapodi munkájának ismertetése kapcsán egyszer már kifejtette erre vonatkozó nézetét (Száz. 78: 108) és jelen munkájában gyakorlatilag is alkalmazza. Ez abból áll, hogy ha egy magyar név kétségtelenül tót falukban rendszeresen előfordul a nevet nem magyarnak, hanem tótnak minősíti. Így tehát számtalanszor előfordul, hogy ugyanaz a név magyar faluban magyarnak, tótnak tótnak, vegyes lakosságú helyen pedig bizonytalanak van feltüntetve. De akkor mire való egyáltalában a nevek nyelvi minősítése? Nem elegendő tudni: mi volt a helység nyelvi jellege (már pedig itt, ahol a mai nyelvhatár a XVI. század óta igen keve-

set változott, ez aránylag könnyű feladat) és akkor a családnevek nemzetiségi hovatartozása is el van döntve? Itt két szempont keveredik egymással. A nyelvész csak azt vizsgálhatja, hogy egy név melyik nyelvi közösség terméke, tekintet nélkül arra, vajjon ez a név tovább is az eredeti nyelvi közösségben él-e, vagy pedig más nyelv területére került-e át. A történészt pedig az érdekli, milyen nyelvi közösséghez tartozik maga a név *viselője*. Nyilvánvaló, hogy két nyelvi közösség határán, amelynek tagjai semmi másban sem különböztek egymástól, csak a nyelvben, keveredések, összeházasodások, összeköltözések mindig gyakoriak lehettek. Természetesen a történésznek mérlegelnie kell, hogy egy-egy a helység nyelvétől különböző nyelvből származó családnév viselőjét meddig lehet még az eredeti nyelvi közösséghez számítani és mikor kell feltételeznie, hogy az illető már beolvadt új közösségébe. Itt azonban ilyenkor nem mérlegel, hanem visszafelé következtetve dönt. Ha a későbbi forrásokban a név szlávos alakban fordul elő (a szláv nyelvekben ugyanígy van családnévképző is, amely pl. a magyarban, németben ismeretlen, ezek a képzők az idegen eredetű neveknek is szlávos jelleget kölcsönöznek), ő a legrégebb, tiszta magyar alakban előforduló nevet is a szlávok közé sorolja. Pl. a *Balázs* név vitathatatlanul magyar, mert tótul *Blažej* az alakja. Marmost abból, hogy 1572-ben *Balazsov*, 1581-ben *Balazsoviech* alakban fordul elő (II, 325), az 1566. évi *Balázs* alakot is szlávznak minősíti. Pedig itt csak az történt, hogy a tótok *Balázs* hozzátartozóját *Balázssé*, illetőleg *Balázseké* jelentésű birtokos képzővel ellátott névvel nevezték. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy a kérdéses falu kétségtelenül tót nyelvű volt, de semmiféle bizonyító ereje nincs sem a *Balázs* név nyelvi hovatartozására, sem pedig viselőjének származására vonatkozólag. És az ilyen minősítéseknek se szeri, se száma az adattárban. Kár, mert ezek az amúgy sem túlságosan szakszerű minősítéseket teljesen megbízhatatlanná teszik.

Mindezeknek a fogyatékok látván, amelyek nem annyira a szerző hibájából, mint inkább az egyetlen egy szempontból összeállított adattár természetéből erednek, joggal felmerül a kérdés: van-e értelme ilyen adattárak összeállításának? Megéri-e ezek azt az éveken keresztül tartó fáradságos és lankadatlan munkát (Itt Bálint, mint említettem Gömör megyén majdnem húsz évig dolgozott), amibe ezeknek az adatoknak az összegyűjtése és rendezése kerül, amikor a végén azon az egyetlen egy kérdésen kívül, aminek bizonyítására készült, semmi más kérdésben nem használható fel. Mert ezek az adattárak sem a gazdaság- és társadalomtörténet, sem a néprajz és nyelvtudomány kutatói számára, sőt még a településtörténet művelői számára sem nyújtanak komoly segítséget. Hogy az adatokat a településtörténész felhasználhassa, ahhoz az adatok pontos *lokalizálása* volna szükséges! Ezért tehát nincs más hátra, mint ennél a forrásanyagnál is áttérni a források *teljes szövegének* a kiadására, amint erre az Erdélyi Tudományos Intézet már példát is adott a gyalui vár urbáriumainak közzétételével. Igaz, hogy ez fáradságosabb, lassúbb és főleg költségesebb módszer, de ha a gazdaság- és társadalomtörténetet komoly alapra akarjuk helyezni, erre múlhatatlanul szükség van.

KNIEZSA ISTVÁN

MEGJEGYZÉSEK A CSALÁDNÉVMINŐSÍTÉS MÓDSZERTANÁHOZ

Knieszsa fenti észrevételeiből tulajdonképpen csak a családnév-minősítésekre vonatkozó rész irandó teljes egészében szerző szám-lájára, éppen ezért az alábbiakban ezzel kívánok elsősorban foglal-kozni. Valóban, itt állottam leginkább nyelvészsegítség nélkül és Knieszának is ebben a részben volt a legkisebb szerepe, mert bár megkapta összes újkori névsoraimat, azokat minősítette is, de akkor még csak 8–10 évenként voltak a helységekre a névsorok kijegyezve. Közlésre összeállított névanyagomat s annak minősítését ő már nem látta, így azért — ami különben csak természetes — nem lehet fele-lős.¹ Minthogy pedig névminősítési elveimet sem ismerheti — hiszen azok a sajtó alatt levő első kötetben jelennek majd meg — erre vonat-kozálag szeretnék az alábbiakban — megjegyzéseivel kapcsolatban — tájékoztatást nyújtani. Knieszsa azt állítja, hogy én — „legegyénibb kezdeményezéssel” s a nyelvi és történeti szempontok „összezavarásával” —, „ha egy magyar név kétségtelenül tót faluban rendszeresen előfordul, a nevet nem magyarnak, hanem tótnak” minősítettem, „így tehát számtalanszor előfordul, hogy ugyanaz a név magyar faluban magyarnak, tótnban tótnak, vegyes lakosságú helyen pedig bizonyta-lannak van feltüntetve”. E megállapítását Csapodi egyik munkája-ról írt bírálatommal támasztja alá és a Balázs családnevet hozza fel példának munkám második kötetéből. Meg kell állapítanom, hogy e

¹ A családnevek nyelvi csoportjainak összeállításánál felhasználtam első-sorban Szabó: Ugocsa megyéjében található példákat s tanulságokat. Knieszsa kézirat gyanánt kidolgozott és a sorozat munkatársainak rendelkezésére adott munkáját a magyar, szláv stb. családnevek képzéséről, a Knieszsa által végzett elsőfokú minősítéseket, végül, de nem utolsó sorban hatalmas és igen sok-oldalú forrásanyagomból e tekintetben levont következtetéseket és történeti eredményeket. Rendkívül fáradtságos munkával hasonlítottam össze a legkülön-bözőbb források: dézsmajegyzékek, urbáriumok, kincstári összeírások, dica-jegyzékek, vlachadó-lajstromok, osztálylevelek, zálogoslevelek, porcióadó-jegyzékek stb. sok-sok ezer névsorát, hogy ezekből a századokkal korábban készült, a legkülönbözőbb nemzetiségű, foglalkozású és műveltségű személyek által összeállított, írt vagy másolt, éppen ezért a modern kutató részére ezer következtetlenséget és nehézséget rejtő névsorokból mennél tökéletesebben megközelíthessem a kitűzött célt: a történeti igazságot. Ha végső fokon nem is revidálta nyelvész családnévi minősítéseimet, sőt, ha nyelvészszakértő hiá-nyában nem egyszer — mint történész — kénytelen voltam az igazság kideríté-se érdekében a nyelvészeti szempont mellett a történeti nézőpontoknak adni az előnyt s ha végül e miatt esleg több név került nyelvészetiileg meg nem engedhető kategóriába, meg vagyok róla győződve, hogy a sajtó alatt levő első kötetem eredményei e részben mint történetkutatót nem marasztalnak el.

bírálatban én olyanokat, melyek a fenti megállapítást igazolnák és jogosultá tennék, nem írtam. Kniezsa nyilván sajnálatosan félreértette annak a névminősítésekre vonatkozó részeit. Az említett helyen éppen azt kifogásolom, hogy szerző „ugyanabban a faluban ugyanannak a névnek egymáshoz egészen közel eső évek névsorában” kétféle minősítést adott és e következetlenségnek kiküszöbölésére módszertani megoldásokat említek fel. Azt mondtam, hogy az egyik névsor tótosan írt Jacub, vagy a következő névsor ugyanarra a családra vonatkozó, de itt már magyarosan írt Jacob (Jakab) neve egyszer tót, máskor bizonytalan minősítése egyedül a hiányosan összegyűjtött névanyag következménye, mert teljes anyag esetén az egyes névsorok összevetésével ezt a következetlenséget meg lehet szüntetni. Abból a történeti szempontból indultam t. i. ki, hogy az egyszer Jacob máskor Jacub néven feljegyzett jobbagyfő, ha ugyanazon falu ugyanazon családjáról van szó, nem kaphat kétféle nemzetiségi minősítést, hiszen az teljes zűrzavarhoz vezetne a minősítésben. Előtérbe kell tehát helyezni a hasonló kérdések megoldásánál a történetész szempontjait, össze kell vetni és hasonlítani ugyanazon helység 10—20—30 évről fennmaradt azonos célú, de rendszerint nem ugyanazok által készített névsorait és ezek segítségével — tekintetbe véve más történeti szempontokat is — nyelvileg nem következetesen írt nevekre egyik vagy másik irányban rendszerint határozott állást lehet foglalni. Így jutottam el annak megállapításához, hogy „ha egy magyar faluban a Pásztor név magyar alakjai mellett pl. egy-két latinus Pastor fordul elő, ezt az alakot is a magyar nevek közé fogjuk sorozni, hasonlóképen tót községekben pl. a túlnyomó többségű Jakub alak mellett az elvétve jelentkező Jacob alakot a tót nevek közé”.² Hangsúlyozom, ezen eljáráshoz sok név szükséges és sok névsor összevetése! Ennyit írtam és nem többet, de hol van itt szó olyan elvekről, melyeket Kniezsa nekem tulajdonít, hogy tót faluban rendszeresen előforduló magyar neveket tótnak minősíték?

Ami már most a tótnak minősített magyar nevek kérdését in concreto illeti, valóban van köteteimben egy olyan nagyobb névesorport, melynek magyarban is általános neveit szláv (tót, rutén) falvakban, szlávnak, magyar falvakban magyarnak, vegyes lakosságúakban pedig bizonytalanannak minősítettem. Ez a névesorport a magyar és szláv nyelvekben egyformán honos, keresztnevекből alakult családnevek és néhány egyéb, tulajdonságról, foglalkozásról stb. adott nevek csoportja. Az előbbiekhöz tartozik a Kniezsa által említett Balázs (pl. a ruténeknél is gyakori) és még vagy 50 keresztnévi családnev, az utóbbiakhoz a Bacsó, Bányász (Banyesz), Béres, Bognár, Csatlós, Dudás, Hajdú stb., továbbá a Csoma, Gazda (Kazda), Halal, Kalmár (Kolmar), Kaposzta (Kapuszta), Király, Sáfrány és Szakál (néha elírás Sagul és Szokol helyett). Amde itt nem kezdeményezhettem, mert az utat Szabó és éppen Kniezsa már kijelölték! Szabó István Ugocsa megyéjében, a sorozat első kötetében, a történeti szempontok erőteljes figyelembevételével állítja fel a bizonytalan osztályozású nevek mellett ama nevek kategóriáját, melyek Ugocsa megye területén a magyar, oláh és szláv népelem nyelvében egyként élnek, tehát ezeket magyar faluban a magyar nevek közé utalja, szlávban a szlávok közé, vegyes népességű helyen pedig a bizonytalan

² Századok 1944. 108.

csoportba teszi. Ugyanaz a név gyakran háromféleképpen van osztályozva.³ Teljesen ezt az elvet vallja Kniezsa, amikor az Ádám, Fábián, Lázár, Lukács stb. keresztnévi családneveket — mivel csak vegyes lakosságú falvakat vizsgál — minden esetben a bizonytalanok közé sorozza.⁴ Nos! Tisztára ilyen elvi alapon soroztam én is a kifogásolt Balázs nevet s még sok más szláv faluban a szlávok közé, magyarban a magyarok közé, vegyes népességűben a bizonytalanokhoz. E neveket több tízezer névsor átvizsgálása és összevetése után állapítottam meg s tekintettel a gömöri nagy szláv nyelvterületre, számuk igen jelentős.

Van azután egy másik csoport, a magyar nyelvkinceshez tartozó nevem, éspedig a szláv, elsősorban vlach-falvak magyar nyelvkincesből vett nép-, illetve foglalkozás-családnevei (Orosz, Rusznyák, Polyak, Juhász, Pásztor stb.), melyeket szláv falvakban — valóban egyéni kezdeményezéssel — a szláv nevek közé soroltam (viszont magyar faluban sohasem kerültek a magyar nevek közé, itt tehát csak kétféle: szláv és bizonytalan minősítés van!). E ponton kapcsolódott be munkámba a vlach elem neveinek minősítése, mely kétségtelenül a legtöbb nehézséget támasztotta, egyben a legérdekesebb probléma volt, amint hogy a vlach-kérdés is a megye történetében egészen sajátos, önálló kérdés. Itt azután a nyelvészeti szempont rovására a történetinek nagyobb engedményeket kellett tenni. A nyelvészeti elvet át kellett törni. A kérdés illusztrálására közlöm több község vlach családjainak neveit, történeti fejlődésben és történeti összeállításban.⁵

Gencs. 1594: Joannes Iwan; 1599: Joannes Olah-Valah Iwan; 1600: Joannes Ruznak; 1602: Ruszniak Iwan; 1606, 1608: Joannes Janko; 1610: Olah Janos; 1611: Joannes Oroz; 1614: Joannes Rumén; 1625: Rusznak Janko; 1627: Ruznak Janos; 1630: Rusznak Janko.

Gacsalk. 1576: Olah Janos; 1577: Valah Iwan; 1578: Juan Valach; 1580: Iwan Olah—Iwan Walach; 1581: Janos Valach—Joannes Olah; 1590: Joannes Rwnziak—Rusnak Janos—Joannes Olah; 1591: Rusnak Janos; 1600: Joannes Olah.

Gerlice. 1599: Gyurko e. n.; 1608: Juhaz Giurko; 1612: Oroz Giurko; 1615: Durezo Rusnak.

Jolsvatapolca. 1616, 1618: Elias Oroz; 1620: Elias Rusnak; 1621: Ola Illes.

Kisveszverés. 1620: Grega Poliak; 1622: Grečko Polak; 1630: Kreczko e. n.; 1636: Greczko Poliak.

Koprás. 1616: Vasco Oroz; 1617: Vacko Ruzniak; 1618: Vasniok Ruzniak; 1619, 1620: Vasko Rusznak; 1621: Ruznak Wasko; 1631: Jaczko Rusnak; 1636, 1637: Wasko Janko; 1643: Rusznak Janko.

³ Szabó: Ugocsa megye. Bpest, 1937. Olv. 10—11. l. E kis megye területén 24 olyan keresztnévi családnevet állapít meg, melyek magyarban, szlávban és oláhban egyaránt használtak.

⁴ Adalékok a magyar-szláv nyelvhatár történetéhez. Bpest, 1941. 10. l. Hivatkozik e tekintetben Petrov és Szabó István módszerére.

⁵ A közlések alapjául szolgáló források jelzetei munkám megjelent kötetiben a megfelelő falvak alatt megtalálhatók. Az ugyanazon évről kötőjellel közölt nevek két vagy több, rendszerint azonos jellegű, de különböző íróktól származó forrás névalakjai (pl. két dézsmajegyzék stb.). Az e. n. rövidítés = egyes név, azaz nem a mai értelemben vett teljes név.

Lubenyik. 1613: Kozt Ruzniak; 1616: Cost Oroz; 1620: Koszt Rusznak.

Mnisány. 1615: Ignat Janko; 1616: Joannes Oroz; 1617: Joannes Ruznyak; 1620: Janko Rusznak; 1621: Ruznak Janko. — 1610: Poliak Janko; 1611: Joannes Poliak; 1612: Poliak Hannez; 1613: Poliak Janos; 1615: Pollyak Hanocz; 1618: Poliak Jankho.

Pétermány. 1610: Olah Péter; 1611, 1614: Petrus Ruznak; 1625: Russnak Petrona; 1627: Ruznakoua relieta; 1630: Petrova relieta. — 1606: Andreas Rusnak; 1611: Andreas Oroz; 1614: Andreas Ruznak; 1625: Russnak Ondreg; 1630: Walach Ondrey.

Rochfalva. 1600: Martinus Olah—Valach Martin; 1601: Martinus Olah; 1602: Martin Valach; 1603: Olah Marthon; 1607: Martinus Juhasz; 1611: Martinus Valach; 1621: Valach Martin. — 1611: Ambrosius Ruznak; 1616: Wallach Ambruss; 1620: Valach Ambrus.

Ha a közölt családneveket — hansúlyozzuk: ilyen történeti összeállításban és összehasonlításban — bizonytalan neveknek minősítettük volna, ez az eljárás Gömör megye neveinél az alábbi okok miatt nem lett volna igazolható: 1. A Rusznyak (Rusnak), Polyák (Polak, Pollak) s Valach (Valah, Vlach) családnevek megvoltak és megvannak a magyar mellett a szláv (tót) nyelvben is, tehát szláv faluban nem bizonytalanok; 2. a források hosszú sorából megállapítottam (az 1. kötetben a kérdéssel igen részletesen foglalkozom), hogy a felsorolt családok mind vlach-foglalkozású szlávok, elsősorban rutének, aminthogy a vlachok zöme a XVI. században, de még később is rutén volt; nem a magyar jobbágyok módjára adóznak, hanem mint kiváltságolt és saját szokásai szerint élő elem a vlach-adót fizetik (közös vonásuk ez a lengyel-, sőt oroszországi vlachokkal), tehát neveiknek a bizonytalan kategóriába való utalása történeti szempontból következtetlenség és hiba lett volna; 3. a magyar Orosz, Oláh, Juhász, sőt a Valach helyett a Balag (Balog) nevek a források felsorolási rendje és a közölt változatok szerint bizonyosan ugyanazon családokat jelölik,⁶ ezek bizonytalan minősítése ebben az összefüggésben egyáltalán nem lett volna indokolható, viszont kiválasztásuk és külön közlésük a bizonytalan kategóriában a történeti adatsoroknak — a pusztá nyelvészeti szempont kedvéért történő — igen erőszakos és céltalan megtörését jelentette, egyben a vlach-probléma világos szemléltetését akadályozta volna. E nevekhez tudnunk kell, hogy a vlach pástorok teljes nevei a XVI. században még nem alakultak ki, leginkább keresztneveiken nevezik a szállásaikon élő juhászokat és ehhez függesztették más társadalmi osztálytól megkülönböztető nemzetiség- vagy foglalkozásnevüket; 4. a vlachok állandó nevei, a keresztnévek, leginkább tiszta szláv nevek, elsősorban rutének, néhány esetben a magyarban és szlávban egyformán használatos nevek, esetleg a szláv név latinos alakja (Ivan—Joannes—János). Mivel pedig éppen a ruténeknél — Knieszsa szerint is — a keresztnévnek döntő szerepe van, ilyen egyöntetűen szláv keresztnévű neveket alig minősíthettünk volna bizonytalanoknak. (E megjegyzéseinket nem gyöngítheti az a körülmény sem, hogy a vlachok közé már a XVI. században keveredett elvéte magyar család is, így Pacsán. A teljesen idegen környezet az ilyeneket mint legjellemzőbb tulaj-

⁶ A dézsmajegyzékek készítésére pl. olv. A dézsma adminisztrációja c. tanulmányomat (Levélt. Közl. 1940/41. 223—249.).

donságuk: nemzetiségük után nevezte Uhrinnak, vagy a magyar összeíró Magyarinak, de a név mellé minden esetben oda teszik a „valachus“ megkülönböztetést, amint ez a vlach helyeken általában megfigyelhető: annyiira különálló társadalmi réteg volt a vlachoké.) Ennyi ellentmondás és érv láttára — úgy éreztük — a bizonytalan osztályozást el kell ejtenünk és a nehézségek áthidalására valaminő módszertani megoldást kell találnunk. Ez önmagától kínálkozott: meg kell vizsgálni a hasonló névadásoknak és neveknél történeti fejlődését, mégpedig nemcsak a családnévét, hanem a teljes névét. Ha t. i. valóban egyczik az ilyen nevet viselők nemzetisége falujuk uralkodó népiségével, akkor viselőjüknek kellett kapni az abban beszélt nyelven is nevet, sőt a folyamatos forrásokban előforduló neveik nagyobb részének a faluközösség nyelvéből kellett származnia.

Tételünk bizonyítása és figyelemmel kísérhetése miatt fentebb 10 faluból 13 név fejlődését és alakulását szemléltetjük olykor 20—30 éven keresztül s ezekből, de több ezer más hasonló névadás történetéből azt látjuk, hogy a névadásokban túlnyomó többségben vannak a szláv környezet által adott nevek: Gencsen pl. a különben szláv faluban a közölt 13 névből 10 a szláv névadás és csak három esetben szerepel a magyar Oláh, illetve Orosz név. Nem vonhattunk le tehát más következtetést, mint hogy a felsorolt Ivan, Grega, Vasco, Koszt, Ignat, Gyurko s Martin szláv keresztnévvel, illetve a Rusznak, Poliak s Vlach (Valach) magyarban és szlávban egyformán használt népnévvel (Vlach foglalkozásnév) nevezett családok csak szláv népiségűek lehetnek. E következtetésben megerősített az a tény, hogy ugyanazon évről különböző íróktól fennmaradt névsorokban legalább egy esetben a szláv névadás is rendszerint ott szerepel, így Gencsen 1599-ben: Joannes Olah és Valah Iwan, Gacsalkon meg 1590-ben: Joannes Rwniak, Rusnak Janos és Joannes Olah neveken szerepel ugyanaz a család. Mint mondtunk, a vlach-réteg az egész XVI. században, de részben még a XVII. első felében is állandó hullámzásban van, a korábbi családokhoz újabbak települnek, néhány külön falujuk ekkor alakul ki, neveik közül is csak a keresztnév állandó és ehhez az állandó névhez teszik hozzá az összeírók és urbáriumok a nemzetiségüket vagy foglalkozásukat jelölő neveket túlnyomó részben szláv nyelven, de olykor, mint láttuk magyarul. A vlach terminológiában különben mind e nevek általánosan ismertek, honosak és használatosak voltak (magyar urbárium nevezi a murányi vlachokat „olahok“-nak, tizedjegyzékekben olvassuk, hogy ezt vagy azt a falut „orozok“ lakják), mindegyiken egyformán szláv (főleg rutén nemzetiségű) pásztort értettek. A családnévadások történeti fejlődéséből levont eredményeim ellenőrzésére felhasználtam egész sor olyan urbáriumot (a XVI. század közepétől az 1620-as évekig), melyek a vlachok helyzetét, szolgáltatásait s a legtöbb esetben nemzetiségüket is jellemzik; ezekből egyöntetűen derült ki a vlachok eredeti, szinte tiszta rutén népisége, mely lassan átítatódott lengyel és tót elemekkel, került közéjük az idők folyamán kevés magyar és német is (de ezeket az Uhrin, Magyar, Nemetz stb. nevekkkel nevezték). E történeti eredményekből jött létre az az egyéni kezdeményezésem — kétségkívül a szigorú nyelvészeti szempontok áttörésével, — hogy szláv falvakban a szlávban és magyarban egyformán használatos Rusnyák, Polyák és Valach (Vlach), továbbá a velük egyértelműleg használt magyar Orosz és Oláh neveket a szláv nevek és nem a bizony-

italanok közé soroztam (ismétlem azonban, hogy magyar falvakban természetesen nem is vétethettek másnak, mint bizonytalan nevekek). Módszertani kísérletem, melyet a nyelvészek által is elismert és kívánatosnak tartott történeti nézőpont érvényesítésével kezdeményeztem, most indokaival együtt a tudományos nyilvánosság és a szakavatott kritika elé kerül. A kezdeményezést mindenestre a problémának hosszas mérlegelése után határoztam el azzal a szándékkal, hogy a családnévminősítési elveket, elsősorban a vlachok neveinek minősítését, a pusztai nyelvi adatok mellett a történeti adatok segítségével tovább fejlesszem.

Az előadottakból már kitűnik felfogásom a keresztnevekkel kapcsolatban is, mely teljesen egyezik Kniezsáéval: magam is erősen éreztem annak szükségességét, hogy a keresztneveket közölni kellene. Ez azonban a pénzkérdésen megbukott, mint még több, a munka tökéletesebbé tételére irányuló tervem, így a földrajzi nevek és határjárások lokalizálása, történeti földrajzi keresztnetszetek közlése stb.⁷ (Több határjárás azonosítását és térképezését kezdtem meg, a munka e nélkül is túl nagy terjedelme miatt azonban ezt abba kellett hagynom.) A keresztnemek hiányát némileg pótolandó, közöltem ezeket különösen a nemzetiségi falvakban olyankor, amikor azok közreadását a fenti névminősítési elvek megkövetelték, vagy valamely családnév fejlődése és végleges alakjának megállapítása azt szükségessé tette, illetve a tót s rutén nevek szétválasztásának megkönnyítése megkívánta. Ezt észre kellett vennie Kniezsának, ha nem említi is. Kérem őt és az olvasót, lapozza csak fel a murány-, jolsvas-garanvölgyi stb. szlávok által lakott falvakat, neveik közlésében szép számmal fog keresztnemeket is olvashatni, ha nem is olyan teljes összállításban, amint az a fenti példánál látható.⁸ Ennélfogva aligha lehet teljesen megalapozott az az állítás, hogy a keresztnemek hiánya miatt nem lehet munkámból a gömörmegyei vlach telepítésekkel kapcsolatban a ruténség, lengyelség s tótság szerepét megállapítani, sőt egy ilyen irányban dolgozó kutatónak az általam közölt forrásokat mind újra fel kellene dolgozni. Kniezs e megállapításával — úgy érezzük — túllő a célon, hiszen az ú. n. adattári köteteknek nem célja a feldolgozás, a rendszerbefoglalás, sajtó alatt van az első kötet, amelyben az általa már itt számon kért problémát külön fejezetben és igen részletesen tárgyalom.

Végül a kötetek nyelvészeti munkájára vonatkozólag kívánnék néhány szó tájékoztatást adni. A Kniezs ajánlotta Szabó Dénessel az együttműködés nem szakadt meg, sőt tartott mindvégig és Szabó Dénes nem emelt igényt sohasem — legalább velem szemben nem, aki erre vonatkozóan hozzá kérdést intéztem — a társszerzősége. Megelégedett munkája olyatén megjelölésével, hogy magyarázatai után neve zárójelben lenyomatott. Szabó Dénes kívánságára a rutén (vlach) hely- és földrajzi névanyag magyarázására kellett a rutén

⁷ Csak jegyzetben mellékesen említettem meg, amit különben Kniezs is nagyon jól tud, hogy munkám még e szerényebb keretek között, az annyira szükséges keresztnemek, történeti földrajzi keresztnetszetek, vízrajzi részek stb. nélkül sem tud megjelenni — pénzhiány miatt.

⁸ A magyar falvak családnéveinél — sajnos — szinte teljesen le kellett mondani a keresztnemek közléséről, csak éppen ízelítőül egyes különleges esetekben nyomtathattam le keresztnemet.

nyelvben járatos szakértőt találok s miután Bonkáló egyetemi tanár — maga nem vállalván a munkát — Sztripszky Hiadorhoz utasított, mint e tekintetben kiváló szakértőhöz, ő kéretett fel elsősorban a rutén nyelvi névanyag magyarázására, amit szívesen el is vállalt. A legnagyobb sajnálatomra én nem tudtam, hogy ő — amint azt most Kniezsa róla mondja — nem ért a nyelvészethez, ezt nekem senki sem mondta, sőt mint igen jó szakembert ajánlották. Különbösen én teljes jóhiszeműséggel közöltem Sztripszky néhány olyan magyarázatát is, mely nem fedte Kniezsa felfogását, de ellentétben állott olykor más nyelvészek megállapításaival is. Viláért sem kívántam ilyen esetekben szándékosan szembeállítani a szakvéleményeket, még kevésbé két nyelvészt egymással cáfoltatni, csupán a tudományos kutatás természetére és céljaira gondoltam, az igazság megközelítésére. Abban sem volt semmi szándékosság, hogy a korrektúrárt Kniezsának nem mutattam meg. A 2. kötetet 1944-ben szedték egészen rendszertelenül, amint az akkori idők megengedték, sietni kellett tehát a korrigálással is, mert az a veszély fenyegetett, hogy a kinyomás már nem történhetik meg és az események következtében az egész szedés elpusztul (a kötet közvetlen az ostrom előtti napokban jelent meg, a címlapot már nem is láthattam, azért nyomták azt hibásan). Hogy ez így történt, őszintén sajnálom, annál inkább, mert Kniezsa valóban szíves barátsággal állt rendelkezésemre nagy tudásával mindenkor, amikor hozzá fordultam. Munkámnak és az ügynek kétségkívül élenk vesztesége, hogy Kniezsa Ugocea megjelenése után a nyelvész szerepét többé nem vállalta! Módszertani tanácsait azonban a nyelvész által szolgáltatott adatok felhasználására⁹ igyekeztem hasznosítani és a feldolgozást tartalmazó 1. kötetben, ahol azt a teljes történeti fejlődés ismerete megkívánta és lehetővé tette, a nyelvészeti adatot minden esetben mérlegeltem, összevettem egyéb történeti adataimmal, adatsoraímmal és így használtam fel.¹⁰ Ezzel kap-

⁹ „A leghibízottabb nyelvi magyarázat is mindössze csak *adat* a történész szempontjából, amelyet át kell értékelni, vagyis meg kell vizsgálni, hogy milyen településtörténeti következtetések levonására jogosít. Ez a feladat magától értetődően teljes mértékben a *történészre* hárul, ezt a nyelvésztől elvárni már csak azért sem lehet, mert a nyelvész a sok lehető kérdésről, amelyek a névvel kapcsolatban a különböző szempontú kutatások során az idők folyamán felmerülhetnek, előre nem is tudhat.” „A hely- és személynévek a nyelvész szempontjából elsősorban *nyelvi* problémák, míg a történelmet csak a név *történeti* értéke érdekli.” (Kniezsa: A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez, Domanovszky- emlékkönyv. Bpest, 1937. 333.)

¹⁰ Arra vonatkozólag, hogy a téves magyarázatokról nem tehetek, mint Kniezsa is kiemeli, csak két példát említek. Putnokra két nyelvésztől kaptam olyan egyöntetű véleményt, hogy az „szláv eredetű személynévből a magyar nyelv szerinti alakult helynév, a helynevet tehát a magyarok nevezték el”, ezután én teljesen jóhiszeműen vettem szláv személynévként annál inkább, mert hasonló személynév (Útas) a magyarban is ismeretes. A színmagyar sajtóvölgyi Hubó nevének magyarázatában a tót huba-gomba szóból én már kezdettől fogva kételkedtem és felvettem személynévi eredetének gondolatát, amint ezt az adattári részben nyomtatásban is megteszem. Mindenestre utalhatok talán a helynévmagyarázatokkal kapcsolatban még arra, hogy ezeken kívül még sok más olyan település-, birtoklástörténeti stb. adat került elő a forrásokból, melyeknek felhasználása bizonyára alkalmas volt az esetleges nem helytálló nyelvészeti adat ellenére a történeti folyamat helyes megítélésére.

esolatban hivatkozhatom talán arra is, hogy a párhuzamos helynévadások, azok szerepe és a belőlük levonható következtetések lehetősége sem kerülte el figyelmemet. Az adattári kötetekben az idegen neveket ugyan csak akkor közlöm, ha azok a történeti időkben előfordulnak és ismertek, az 1943 elején már teljesen készen állott első kötetemnek csaknem felét alkotó településtörténeti részében azonban a magyar és idegen névadások közti viszonylatokból adódó tanulságokat értékesítem. Általában utalok arra, hogy az első kötetben sok minden olyan szempont és kérdés vététt a tudomány modern követelményeinek megfelelően tárgyalás alá és oldatott meg, melyeket Kniezsa — csak az adattári kötetek ismeretében — hiányoknak, hiányosságoknak és hibáknak minősít. Ne tévesszük szem elől, hogy a munka nem teljes, és ha majd az első kötet is megjelenhetik, az talán Kniezsát is meggyőzi több, talán sok e két kötetből meg nem ítéhető kérdésben.

ILA BÁLINT

ECKHART FERENC: MAGYAR ALKOTMÁNY- ÉS JOGTÖRTÉNET. Budapest 1947, Politzer, 486 l. 8°.

A magyar jogtörténeti irodalom évtizedek óta fájdalmasan érzi a modern megbízható összefoglalás hiányát. Ezt az utóbbi években két tankönyv megjelenése is enyhítette: 1944-ben adta ki Holub József három kötetre tervezett vázlatának első kötetét. 1947-ben pedig E. az egész anyagot felölelő, átfogó munkával ajándékozta meg irodalmunkat. Amikor szaktudományunknak első teljes szintézisét kezünkbe vesszük, nem állhatunk meg magának a könyvnek kritikai méltatásánál, hanem át kell tekintenünk azt a társadalmi és szellemi hátteret is, amelyben E. tanításai először elhangzottak, s ehhez kell mérnünk a szerző és a mű jelentőségét a jogtörténeti irodalom fejlődésében. Erre utal már maga az előző is, amelyben E. jogos bírálattal illeti a régi, „nemzeti önhittséget növelő” összefoglaló munkákat és indokolt büszkeséggel tekint vissza azokra a támadásokra, melyek 1931-ben az „új időknek új dalaival” beköszöntő professzort méltatlanul érték. A vita, melyben az évtizedekkel elmaradt jogász-szemlélet eredménytelenül birkózott a modern jogtörténeti kutatás finomult módszereivel, részleteiben is ismeretes folyóiratunk olvasói előtt, nem kell tehát bővebben kitérnünk rá. (Mályusz Elemér: Az Eckhart-vita. Századok, 1932, 406—419.) Most csak azt szeretnők röviden összefoglalni: mennyiben jelent E. majd két évtizedes professzori munkássága és e munka gyümölcse, a jelen kötet haladást az 1929 előtt megjelent jogtörténelmi tankönyvekkel és monográfiákkal szemben.

Mindenekelőtt gyökeres változást hoz szemléletben. Ezt a változást legjobban így foglalhatjuk össze: az illúziók helyett a realitások felé fordul. Hogy a millenáris szédület hogyan kerítette hatalmába az egymást követő jogtörténetírókat, éppen E. mutatta ki „A szentkorona-eszme története” c. munkájának utolsó fejezetében. Az illúzióknak illúzióra, légvárnak légvárja építése természetes következménye volt egy a multból visszamaradt, mesterségesen konzervált hűbéri-rendi társadalomstruktúrának, melyben az eszmény nem a nyugati kapitalizmus vagyonszerző polgára, hanem a mások munkájából élő, extenzív terménygazdálkodást folytató földesúr volt. Az „úri” életeszményt magának valló réteg történelmünknek is azokat a vonásait emelte ki, amelyek immár indokolatlan különös társadalmi megbecsülését (tehát *rendi* különállását) támasztották alá. Innen volt, mint régebben rámutattunk, az alig mérsekelhető Werbőczy-kultusz (Bónis György: Jogtörténet és művelődéstörténet. Magyar Jogi Szemle 1943, 288—293, 341—346.) innen a honfoglaló „nemések” első gyűlésének: Pusztaszernek dogmatikus hitele, innen a szentkoronatan erőltetett alkalmazása régebbi századokra és a liberális jogállamra, holott ez a tan uralkodó és rendek kompromisszumának tipikus, egyben költői kifejezése. E. egész tanító és tudományos működése ezeknek a szép, de ártalmas illúzióknak lerombolására irányult, hogy a romokon új, időtálló épületet emelhesen. Kritikájának maró savaival szétbomlasztotta a jogász-közvéleményben megkövesedett avult nézeteket, s a hatalomtól és politikától távolabb álló, igazolás helyett igazságra törekvő történetírók új eredményeire épített. Gentry-illúziók helyett polgári józanság, érzelmi visszhangot keltő közjogi frázisok helyett racionális történeti érvek: ez a változás E. munkásságának és művének első, maradandó eredménye.

A második változás szorosan összefügg az elsővel, s a módszerre vonatkozó, E. hangsúlyozta irodalmunkban először a középkori törvényfogalomnak a legális rendszer fogalmától való eltérését s a modern elképzelések visszavetítésének nagy módszertani veszélyét. Az ő igazi ismeretforrása nem a törvény, hanem az oklevél, vagy pontosabban: az *esetjog*. Ez a felismerés a külföldi jogtörténeti irodalomban ma már természetes, a legújabb törekvések pedig a földünk távolabb eső koroknak, különösen a középkornak saját kategóriáiban való kifejezésére irányulnak. (Komjáthy Miklós: A középkori államfogalom. Századok 1945—46, 192—204.) A „törvény” fogalmához ma a rendszerinti érvényesülés természetesen hozzájárul: ez éppen a legális uralom egyik jellemvonása. A középkorban azonban nem a személytelen jogrend uralkodik, hanem az isteni és természeti törvény védőboltozata alatt, hagyomány-szabta körében szabadon rendelkező ember. A törvény: ennek az uralkodónak pillanatnyi akaratnyilvánítása, vagy később a rendekké tömörült társadalmi csoportokkal kötött kompromisszuma. Ebből következik, hogy a középkori törvényeket feltétlenül érvényesülő normáknak tekinteni igen nagy hibaforrás. Természetesen nem lehet irányadó az egyes oklevél sem, de annál inkább az oklevelek (helyesen: jogesetek) sorozatában kifejeződő szokásjogi elv! Amikor tehát E. az egyes jogesetek felé fordult, s a Fejérpataky- meg Hajnik-hagyaték egy-egy szemelvényét is felvette tankönyvébe, maradandó módszertani útmutatást nyújtott nekünk, s minden bizonnyal szaktudományunk utánunk következő művelőinek is.

Bővülést jelent E. munkássága szemhatárunkban is. A kiegészítést követő évtizedek jogtörténeti irodalmában, s egyetemeink tanrendjében is egyre jobban elszorvadt az európai összehasonlítás, s ezen csak a demokrácia jogi oktatási reformja segített, vagy inkább fog segíteni. A múlt században elődeink sokat idézték a német alkotmánytörténeti irodalmat, melynek eredményeihez könnyen hozzáfértek, de megemlékeztek a magyarhoz hasonlatosnak tekintett angol és a francia jogfejlődésről is. Azt a változást, amelyet ebben a tekintetben hozott E. működése, az előbb említettekkel egyenlő fontosságúnak tartjuk: rá mert mutatni arra, hogy intézményeink analógiáit nem a germán őserdőkben vagy a messzi Nyugaton kell keresnünk, hanem közvetlen szomszédunkban, a cseheknél és lengyeleknél. Ezzel a felismeréssel már régen adósai voltunk magunknak. A szláv tudósok ugyanis (Kadlac, Kapras, Krofta stb.) már évtizedekkel ezelőtt megállapították jogfejlődésünknek az övékkel párhuzamos vonásait, s a középeurópai jogtörténet a nemzetivel egyenrangú tárgy a prágai egyetemen. Hasonló eredményekre jutott Iorga is, aki szellemes konstrukcióiban illír-trák gyökerekre vezette vissza a román, délszláv és magyar jogintézményeket. (La caractere commun des institutions du Sud-Est de l'Europe, Paris 1929.) Az ő munkáikat szerencsére nálunk nem tudták elolvasni, s így az őshazából hozott közjogi alkotmány szép illúzióján nem esett csorba. E. hozzányúlt ezekhez az elhanyagolt könyvekhez, s (mint még látni fogjuk) nem is vallotta kárát. 1931-ben adott programjához híven, most megjelent tankönyvében is idéz különösen cseh és szlovák szerzőket, s alkalomadtán rámutat egy-egy intézménynek szláv megfelelőjére is. Ezen a téren még nagyon sok a tennivaló, de hogy hozzáfoghatunk, azt E. forradalmi jelentőségű megnyilatkozásának köszönjük.

Végül szélesíti E. könyve szaktárgyunk időbeli határait, s Nagyon helyesen mondja előszavában, hogy „ha a jogtörténet nem tudja a jelen viszonyait a múlttal összekapcsolni, úgy jogrégészetté válik”, s előadásában nemcsak 1848-ig halad, hanem 1944-ig, mert „ma már nemcsak a dualizmus, hanem a kormányzóság kora is a múlté” (4. l.). Az újkori fejlődés ismertetése aránylag bő, de megmutatkoznak rajta az úttörés nehézségei, az előmunkálatok hiányai; az utolsó száz év tárgyaiása pedig ugyancsak sommás, szerkezetileg is mintegy függelékként illeszkedik a korszakfelosztás nélkül, összefoglalóan ismertetett magánjog, büntetőjog és perjog mögé. Ha meggondoljuk a teljes magyar jogtörténet feldolgozása elé tornyosuló óriási akadályokat, s azt, hogy pl. Timon kézikönyve csak 1526-ig, helyenként 1723-ig terjedt, őszinte elismeréssel kell méltányolnunk E. erőfeszítéseit. Az utolsó évszázadok eseményeinek tárgyalása, s így tárgyunknak az élő joggal való összekapcsolása fennmaradásának

és fejlődésének létfeltétele. Ennek megteremtését köszönhetjük E. művének. Talán nem véletlen, hogy a nagy illúzióromboló szívesebben fordult az adatok elképesztő bőségét szolgáltatató újkori századok felé, mint a ködös előidőkhöz, melyeken a régebbi szerzők olyan szívesen merengtek el.

A most vázolt négy szempontot felül, melyeknek részletekben való megnyilvánulásait itt nem követhetjük, számos találó megfigyelést és újszerű megállapítást hoz E. munkája. Az újabb történeti irodalommal szemben magunk is úgy véljük, hogy a XI. századi trónfosztásokat nem tekinthetjük az ellenállási jog előzményeinek (32. l.). Szemléletesen tűnik ki a nem-hadakozó közemberek társadalmi süllyedése Szent István és László törvényeinek összehasonlításából (46. l.). Meggyőzően hat az a megállapítás, hogy a jobbágysághoz való helyzetének rendezésénél — akárcsak Csehországban és Lengyelországban — a „vendégek szabadságát” vették mintául, tehát a magyar jobbágyság is a *ius Theutonicum* erős hatása alatt fejlődött ki (60. l.). Jó az *Eigenkirche* átültetésére használt „magam egyháza” kifejezés, sokkal magyarosabb a szolgai „saját egyház” fordításnál (160. l.). Találó a hitves helyek és közjegyzők intézményének tárgyalásának címül adott „közhitelességi szervezet” is, maga az anyag — tudjuk — E. régebbi, alapvető munkájának összefoglalása (176—183. l.). Indokolt a Hármaskönyvről a jobbágyság helyzetével kapcsolatban kimondott bírálata: a szerző felelősségét az indokolja, hogy „állandósította és megdönthetlenné tette” a jogkönyvébe felvett 1514-i megtorlást, az „örökös jobbágyságot” (63—64. l.). Általában őszinte együttérzéssel fordul és részletesen foglalkozik E. az újkori magyar jobbágyság nyomorúságos helyzetével (204—227. l.), s nem habozik kimondani az ítéletet a birtokososztály mérhetetlen önzése fölött. Ezekhez az inkább szemléltetésül kiragadott idézetekhez még sok mást írhatnánk E. munkájának „követel”-oldalára.

De van a könyvnek „tartozik”-oldala is. Tankönyvet írni annyit tesz, mint egy adott időpontban összefoglalni bizonyos tárgy körébe vágó eredményeket. Éppen ezért minden tankönyv, E.-é is nemcsak magáért áll helyt, hanem a szaktudomány helyzetéért, haladottabb vagy elmaradottabb állapotáért is. A következő megjegyzések nem érintik E. alapvető művének érdemét, hanem azokat a hiányokat szeretnék megmutatni, amelyeknek kitöltésével még valóban „tartozik” a magyar jogtörténeti irodalom. A diagnózisra a jelen tankönyv méltatása kiváló alkalom, mert — mint az elmondottakból már sejtethetjük — E. tárgyalási módjában, stílusában sincs semmi pátoz, érzelem vagy illúzió. A tömör, lapidáris, sokszor nagyon is összefogott mondatokból a szerző szinte szándékosan száműz minden irodalmi ambíciót. Annyit ad, amennyit ma a magyar jogtörténetből tudunk, semmivel sem többet, még a fejlődés irányvonalait is nagyon óvatosan húzza meg. Így az előttünk álló szintézis tárgyias, sokszor lexikális, de bizonyára maradandó értékű.

Az utóbbi időben szaktudományunk egyre jobban közeledett a társadalomtörténethez, s ma már a jogfejlődés vázolását a társadalom alakulásának ismertetése nélkül el sem tudjuk képzelni. E. is helyesen hangsúlyozza, hogy „a jogintézmények alakulása minden időkben a társadalom fejlődésétől függött”, s ezért ezt a szempontot különösen törekszik érvényesíteni (4. l.). Bőszegesen foglalkozik a társadalmi viszonyokkal, mind a középkorban, mind az újkorban. Mégsem érezzük — s ez nem a szerző hibája — az organikus összefüggést a két fejlődésvonal között. A jogtörténeti irodalom talán eljutott már oda, hogy felveheti a „miért?” kérdését is. Mennyire megszoktuk az ilyen fordulatokat: „a nemesség befolyásának erősödésével”, „a királyi hatalom gyöngülésével” stb. Ezekben okozati összefüggéseket sejtettünk, de nem válaszoltunk rá: milyen erők idézték elő a nemzeti befolyás erősödését, vagy a királyi hatalom gyöngülését. Egyszóval: E. nagyjelentőségű munkája ébreszt rá igazán szaktudományunk szociológiai alapvetésének hiányára. Úgy érezzük, ebben a könyvben is tanulságos lett volna sorrendben előbb szólni a társadalom alig megfogható, de eredményeiben döntő változásairól, s azután ismertetni az alkotmány fejlődését, mint az előbbinek eredőjét.

S itt fokozottabban kérnénk szót a gazdasági élet jelenségei, mint a társadalmi és jogfejlődés tényezői. Különösen a magánjog történetében okvetlenül!

meg kellene emlékezni arról, hogy az ősiség a földművelésből élő társadalom tipikus jogintézménye, s jelentősége éppen akkor csökken, amikor a szükségletek kielégítésén túl a merkantilizmus piacra termelése lép előtérbe. Pompás példája gazdasági és jogfejlődés összefüggésének a Hármaskönyvben olvasható jogelv, mely szerint az 50-nél több lóhból álló ménest ingatlannak kell tekinteni (I. 101, E. 337. l.). „Ingatlan” kollektív birtoklást, elidegenítési korlátozást jelent, s Werbőczy már nem értette meg, hogy ez az elv a régi, állattenyésztő gazdálkodás maradványa, amikor a nemzetség nagyszámú ménesét kellett megővni a szétforgácsolástól, megtartani az egymást követő generációk számára. A korlátozott forgalmú ménes azonos gazdasági szükséglet kifejezése, mint a földművelő fokozottan az ősiséggel megkötött ingatlan. Gazdaság és jog összefüggéseinek hangsúlyozását erősen várjuk E. könyvének második kiadásától, annál is inkább, mert a szerző nemcsak a jogtörténetben, hanem a gazdaságtörténetben is eredetit és maradandót alkotott (A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, A magyar közgazdaság száz éve).

Sajátos vonása E. könyvének, hogy az előbb kifejtett éles elvi állásfoglalás ellenére is kerüli a vitát, s nem törekszik eldönteni éppen a legkényesebb részletkérdéseket (pl. a középkori nemzetségi politikára, a városok eredetére, a szabadok és a királyi vármegye viszonyára vonatkozókat, stb. 64, 71, 123. l.). Ebből a tartózkodó magatartásból következik, hogy az alkotmánytörténetben lényegre utaló korszakmegjelöléseket sem ad. Persze ez megint a szakirodalom jelenlegi állapotát tükrözteti, hiszen éppen azt a kérdést nem sikerült eddig megnyugtatóan eldönteni: milyen elnevezés lenne a legáltalósabb a keresztény királyság első századaira, milyen a következőkre, s az sem egészen világos, hogy az újkort hogyan jellemezhetnők legjobban. Mindenesetre a könyvet tanulás céljából forgatóknak, de minden olvasójának is nagy segítségére lenne, ha a szerző választana az elnevezések között s egy-egy találó megjelöléssel tájékoztatna bennünket az egyes korok alkotmányának jellegéről. Jól tudjuk azt is, hogy maguk a „középkor” és „újkor” fogalmai sem teljesen mentesek a félreértéstől, hiszen Kern megkülönbözteti az „időbeli” és a „szellemi” középkort, (Recht und Verfassung im Mittelalter, Historische Zeitschrift 1919, 1—79.), másrészt sok középkori uralkodónak, így II. Frigyes császárnak, nálunk Mátyásnak alkotásai is „újkori” vonásokat tüntetnek fel.

Ugyancsak további, elvégzendő feladatokra utalnak E. könyvének a mai helyzetben természetesen rövidre fogott, még bővebb kidolgozást kívánó részei. Bizonyos kérdésekben legújabbban igyekeztünk az eddigi irodalom eredményeit kiegészíteni, részben korrigálni is, így a középkori hűbériség és rendiség problémájára vonatkozóan. (Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban, Kolozsvár 1947.) Így csak röviden kell utalnunk rá — ismét nem a szemrehányás célzatával —, hogy az Aranybulla-ban találozott kiemelt hűbéri vonatkozásai (30. l.) csak látszatok, melyek mögött nem áll hűbéri társadalomstruktúra; hogy az Aranybulla-ban használt „nobilis” elnevezés, melyet E. Tagányival tartva „nemes”-nek ért (29, 31, 44), másutt viszont Erdélyivel és Mátyusszal csak a XIII. század derekától kezdve alkalmaz a királyi szervensekre (50. l.), az oklevelek kétségtelen tanúsága szerint az 1230-as évek közepéig szabályként még a hivatalviselő főúri osztályra vonatkozik; hogy a nemesi familiárisok csak a törvénytábla esetekben álltak uruk büntető joghatósága alatt, s általában a nemesi kiváltság élesen elválasztotta őket — hűbérviszonyuk ellenére — a jobbágy-familiárisoktól (ellenk. Szekfü nyomán, 54—55. l.); hogy a címereslevél, mint egyben a nemesítés eszköze, csak a XV. század végétől használatos, bár az Árpádok valóban nemesítettek birtokadomány nélkül (329. l.), viszont címer nélkül; végül, hogy az egyházi nemesség nem volt teljesen azonos a hűbériséggel, mert éppen a szolgálatnak atyáról-fiúra átszállása s a felmondás lehetetlensége patrimonális vonásokot vegyített bele (ellenk. 55. l.). Rendkívül találóak viszont ebben a vonatkozásban azok a megállapítások, hogy „a familiárisok nem alkottak különleges társadalmi osztályt, hanem ez az elnevezés csak időleges, személyszerinti kapcsolatot jelentett” (Szekfüvel szemben, 53. l.) és hogy „nálunk nem volt meg a dologi alapja az úr és familiáris kapcsolatának” (55. l.), mert az újabbban kifejtett magán-

adományrendszer örökre, örökjogon és visszavonhatatlanul juttatta a jószágot a familiárisnak, akárcsak a királyi adomány.

E. könyvét olvasva, a problémák serege bukkan fel, melyeknek megoldására még szerencsésebb körülmények között is csak évtizedek munkájával kerülhet sor. Így nélkülözzük a primitív jog, a ma még népünk jogszokásaiban is élő ősi jogfelfogás ismeretét, amely egyszerre egyetemes hálteret adhatna az ősiség, a házassági szokások, a korai büntetőjog történetének. Nem ismerjük még annyira a középkori jogrendszert, hogy teljesen kiküszöbölhetnők tárgyalásából a nyilván anakronisztikus közjog-magánjog megjelöléseket, melyeknek csekély értékére éppen E. mutatott rá még 1928-ben. (*Staatsrecht und Privatrecht in Ungarn im Mittelalter*. Ungarische Jahrbücher 1929, 426—432.) Több tanulmány jelent meg a nemesi vármegye kialakulásáról, de nem választották el eléggé a megyének — mondjuk — adminisztratív korszakát, melyben a nemes-ségen kívül más jogállású rétegek is résztvettek a közgyűlésen (XIV. század) s a „birtokos”, a *homo possessionatus* a megyei közeletben nemesi jogokat élvezett (XIV—XV. század), a megmerevedett rendiség exkluzív nemesi vármegyeitől. Sürgős tartozásunk a magyar parasztdemokrácia első lépéseire, a jobbágyközségek önkormányzatára, a jobbágyok bírótársi működésére vonatkozó adatok feltárása is. A bírósági szervezetről Hajnik alapvető munkája után is maradtak feladatok, így az egyházi bíraskodás feldolgozása; amit E. mond róla (175—176. l.), a ma lehetséges legjobb összefoglalás, de a régi egyházi irodalom félrevezető megállapítása, hogy a szentszéken „nem az egyházi, hanem az országos szokásjog szerint folyt” az ítélkezés, módosítást kíván. Éppen azt kell még tisztáznunk, hogy milyen elvek szerint alkalmazták egyszer az általános érvényűnek tartott kánonjogot minden bonyodalmas szabállyal, máskor a sokkal egyszerűbb *consuetudo regni*-t.

A magánjog történeténél E. a ma járható legjobb utat választotta: Frank Ignác egykorú kézikönyve és Kadlec „Werböczyovo Tripartitum”-a nyomán halad, s 1848 előtti magánjogunk rendszerét tagolás nélkül adja elő. Kadlec 1902-ben megjelent munkájában feldolgozta a magyar magánjog régi irodalmát és a kúriai döntvényeket is, olyan szintézist adván kezünkbe, melynél jobbat még magyar nyelven sem írtak. Felhasználásában ismét nagy eredményekkel járt E. szláv nyelvtudása. Azonban Frank és Kadlec csak nagyon hézagosan ismerték a középkort, s az okleveles anyag forgatása közben sokszor éreztük, hogy a Hármaskönyv tételeit nem lehet minden kritika nélkül az előző századokra nézve is elfogadni. A már némileg felderített kérdések, pl. a leány-negyed irodalma mutatja, hogy a középkor századaiban magánjogunk lényeges átalakulásokon ment át; ezeket részleteiben feldolgozni nem lehetett a tankönyv feladata, de igenis az az E.-vetette szilárd alapokon a jogtörténet utána következő munkái számára. Csak egy részletkérdés: az atya, mikor fiát osztályra szorítja, köteles kiadni neki „az ő részét, jussát” (342. l.), de vajjon mennyi ez a rész? Vagy megfordítva, az ősi jószág hányadrésze esik elkobzás alá, amikor a középkorvégi jószágvesztési ítéletek csak az elfittét *proprie et precise concernentibus* ingatlanokról rendelkeznek? Ugyancsak számos megoldatlan kérdés merül fel, s éppen úgy beható részletkutatásokat kíván meg az E.-nél inkább nagy vonalaiban vázolt kötelmi jog, a városi magánjog, a büntetőjog történetében is.

Bővebben szeretnénk volna olvasni a könyvben a jogforrások történetét, így a törvényfogalom kialakulását, mely annyira szorosan összefügg a társadalomnak jogelvekben tükröződő szervezetével. Akkor tisztázódnék annak az állításnak helyes vagy téves volta is, hogy a törvény időbeli hatálya csak a király életéig tart (187. l.); ezt Mátyás *Decretum maius*-a bevezetésében bízza magunk is elfogadtuk régebben, de nemcsak a „rég, jó jogról” szóló közfelfogás, hanem adatok is szólnak ellene (pl. Zsigmond decretumainak idézése Mátyás okleveleiben). Sajnáljuk, hogy nem kapott helyet a tankönyvben a magyar jogtudomány története, legalább dióhéjban; feldolgozva persze ez sincsen, de E. itt olyan szilárd alapokra építhetett volna, mint egyik nagyszabású műve. „A jog- és államtudományi kar története”. Amit ott pl. Frank Ignác életéről és művéről ír, feltétlenül nevelő hatású lehetne a jogtanuló ifjúságra,

s újból emlékezetébe idézné mindenkinek, hogy a tudomány fejlődésének lét-feltétele a szellem szabadsága.

Az egyes fejezetek jegyzeteiben rövid bibliográfiát találunk. Ez is irodalmunk egyik legnagyobb fogyatkozását tünteti fel; nincs jogtörténeti könyvészet, s E. igazán csak a legfontosabbakban ad útmutatást a további kutatásra. Még a helyszükének méltánylandó szempontja mellett is megemlíttük volna Mályusz „Türelmi rendelet”-ét, a Négyeskönyv és a Planum Tabulare újabb irodalmát, a házassági jogról Kováts és Roszner vitáját (eredményeikkel együtt), a magánjog történeténél Holub, Kelemen, Somogyi, Zalán munkáit. Zavaróan hatnak a helyenként becsúszott sajtóhibák; a jegyzetek latin idézeteiről nem is szóva, legsúlyosabb a rosszlemkű „széktartó” a derék székelv „székbíró” helyett (143. l.), „fogadott bírák” az alföldi parasztdemokráciák „fogott bírái” helyett (208. l.). Alkalmasint sajtóhibának tudhatjuk be az első erdélyi országgyűlés dátumát, melyen a Részek is megjelentek (1545, helyesen 1542), Erdély nagyfejedelemségre emelésének évét (1768, helyesen 1765), az alispáni székről szóló 1779:35. tc.-et, 1729:35. tc. helyett (277, 284, 316. l.). A helytartótanács „4 főúri, 10 főnemesi” tanácsosa helyett „főpapi” és „főnemesi” irandó (250. l.). Még néhány megjegyzés: a „jobbág” szó nem a „jobb” kicsinyített formája, hanem a francia *eubagio* átvétele. Erdélyben nem hiányoztak a honfoglaló nemzetségek utódai, mint Tagányi hitte s ugyancsak az ő tévedése az, hogy az erdélyi megyék szolgabíráit a vajdai gyűlésen választották (59, 135, 136. l.). (Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 1937, 20. 1. jz. Makkai László: Honfoglaló nemzetségek Erdélyben. Századok 1944—45, 163—191. Mályusz Elemér volt szíves velem közölni erdélyi kutatásainak erre vonatkozó eredményeit.)

Kétévtizedes jogtanári működésnek s egy tudományos munkában eltöltött életnek kijáró tisztelettel, s az E.-től tanult kritikai szellemben igyekeztünk elmondani, miben látjuk e könyv szellemi és társadalmi jelentőségét, érdemeit és fogyatkozásait; hol találjuk a kérdéseket lezártaknak s hol érezzük további kutatás szükségét. Összefoglalva azt kell mondanunk, hogy E. szintézisének megjelenése szakirodalmunk régen várt, nagy eseménye, de a mellett diagnózisa is, mely újabb megoldandó feladatokat vet fel. Egy bizonyos: E. fellépése és munkássága nélkül a magyar jogtörténet nem állhatna egyvonalban szépen fejlődő történelemtírásunk más ágaival, s ha valaha meg fogják írni tudományágunk történetét, E. nevét Kovachich és Hajnik mellett fogják említeni.

BÓNIS GYÖRGY

HOLUB JÓZSEF: A MAGYAR ALKOTMÁNYTÖRTÉNELEM VÁZLATA. I. köt.

A legrégibb időkől a mohácsi vészig. Pécs 1944, 252. l. 8°.

Három évtized telt el Timon terjedelmes összefoglaló művének utolsó kiadása óta. Azóta megjelent ugyan Király és Illés jogtörténeti tankönyveinek egy-egy kiadása, de Király inkább a frank-jog történetével foglalkozott, a magyar jogtörténetből ismertetett csekélyebb részt is nagyjából germánjogi szempontok szerint adta elő, Illés pedig megelégedett a jogforrások fejlődéstörténetének kifejtésével. Ez alatt az idő alatt azonban monografikus irodalmunk erősen fellendült, és számos részletkérdést sikerült tisztázni. Ugyanez az irodalom rámutatott Timon tévedéseire és túlzott következtetéseire is. A magyar jogtörténet további fejlődése szempontjából igen nagy jelentősége van tehát új összefoglaló munka kiadásának. Különösen érdekes, hogy majdnem egyidőben két, külön utakon haladó, egymástól függetlenül dolgozó kiváló szakember, Holub és Eckhart jogtörténeteit kapjuk kézhez.

H. előszavában könyvét kísérletnek minősíti, a magyar alkotmánytörténet tankönyv keretében való bemutatására. Célja tehát nem annyira az anyag összeállítása az általános kérdésekben tájékoztatást kereső kutató számára, és a meg nem oldott problémák felvetése, hanem a jogtanulók számára a tanulmányoknak új rendszer szerint való összeállítása. Ehhez a célhoz az egész előadás során szigorúan ragaszkodik. Előadását a középiskolai történeti tanulmányokhoz kapcsolja, közvetlenül a történelmi eseményekből magyarázva az alkotmány fejlődését.

E cél érdekében vezet be a jogtörténeti összefoglalásokban szinte forradalmi újításszámba menő rendszerét. Mellőzi az intézmények szerinti dogmatikus tárgyalást, amelyet Európaszerte követnek és szigorúan kronológikus rendben halad. Így előadásából erősen kidomborodik az alkotmány folyamatos alakulása, a közjogi szabályoknak nem a gyakorlattól elvonatkoztatott önálló léte, hanem a politikai eseményekhez és az élethez való kapcsolódása. Rendszeréből a középiskolából kikerült tanuló könnyen hozzászokik ahhoz, hogy a jogi változások történeti okait keresse, és hogy a jogot társadalmi változások, sőt külső történeti események hatóerejeként kezelje.

Minden fejezet élén előrebocsátja a társadalomtörténet vázlatát. Az alkotmány fejlődését és újabb jogintézmények keletkezését azonban nem közvetlenül a társadalom életében, rétegződésében, igényeiben bekövetkezett változásokból magyarázza, hanem főleg a közjogi szabályok keletkezését közvetlenül előidéző politikai eseményekből. Ezek közül a politikai események közül némelyek szervesen összefüggtek a társadalmi változásokkal (pl. az Aranybulla kiadására vezetett forradalmi mozgalom), mások függetlenek voltak azoktól, mégis nagyban befolyásolták az alkotmány fejlődését. A politikai eseményeknek és a középkorban jelentőséggel bíró uralkodói egyéniségeknek hatását azonban nagyban módosították a társadalmi és gazdasági viszonyok, amelvek H. könyvében — alkalmasint a szerző szándékától eltérően — nem elsőrendű fontosságúnak látszanak.

A dogmatikus rendszer teljes mellőzésének sajnálatos következménye, hogy nehezen lehet összeszedni a könyvben az ugyanazon jogintézményre vonatkozó különböző korbéli olyan szabályokat, amelyek az általános fejlődés szempontjából nem lényegesek ugyan, de bizonyos vonatkozásban fontosak lehetnek. Ezen könnyen segíthet egy részletes és fontos tárgymutató, amit a második kötetben remélünk.

Kimaradtak a könyvből a jogtörténet fontos fejezetei, pl. az egyházi közigazgatás és a központi bíráskodás, valamint a partikuláris jogok (az erdélyi vajdaság, Horvátország, szász egyetem, székelyek, kunok stb. jogi szervezete). Ezeket úgy látszik szándékosan nem tárgyalja, bár alkotmánytörténetünk számos kérdését érdekesen világítja meg. A mellőzés oka nem az lehet, mintha a kronológikus rendszerbe nem tudná beleilleszteni őket, hisz az oda nem illő, de fontosnak tartott tárgyakat (pl. a Hármaskönyv keletkezését és a Szentkorona tanát) külön dogmatikus fejezetekben dolgozta fel.

A könyv részleteiről közlök közül meg kell említeni, hogy H. kitűnően jellemzi a honfoglaló magyarság törökös szervezetét az egymásnak ellentmondó görög források magyarázatával. Érdekes az a megfontolás is, hogy a pápaságnak a cluny reform hatása alatti felemelkedése nálunk alattvalóival szemben is korlátozta a királyi hatalmat azzal, hogy megnövelte a főpapok tekintélyét (67. l.).

Az Aranybullát nem újításnak, hanem csupán a meglévő jogok biztosításának tekinti, szövege szerint idézve az oklevél arenga-ját mely a Szent Istvántól kapott szabadságok visszaszerzéséről és biztosításáról beszél (91. l.). Ezzel azonban önmagának ellentmond, hisz leszögezi, hogy a XII. században magánföldesurak birtokán élő szabadföldművesektől is szedték a szabadok pénzárát (75. l.), amit az Aranybulla tilt (87. l.), továbbá hogy a nemesi birtokra vonatkozó szabad végrendekezés sem az Aranybulla előtt, sem utána nem érvényesült (147. l.).

H. tagadja, hogy a hűbéri eszmék szerepéhez jutottak volna a magyar alkotmányban. Ehhez képest a mellett tör lándzsát, hogy a nemesek katonai szolgálata személyes és nem birtokot terhelő kötelezettség volt (108., 111. l.). Ez azonban nehezen egyeztethető össze azzal, hogy a birtokadományozások éppen a jól felfegyverzett hadsereg felállítására céljából indultak meg (67. l.), és hogy a középkorban nemes csak birtokos személy lehetett (108. l.). A székely lőfőiségről pedig Bónis kimutatta már, hogy az hadrakelési kötelezettséggel terhelt birtok volt. Hogy a magyar szervezet élesen eltért a némettől, nem bizonyítja, hogy a hűbéri eszmék nálunk nem érvényesültek volna, hisz a különböző nyugateurópai nemzetek hűbéri rendszerei között is mélyreható különbségek voltak.

A külföldi trónjelöltek kizárásáról hozott 1505. évi rákosi határozatot egy érvényes törvény megerősítésére és végrehajtására kötött konfederációként mutatja be (236—237. l.). Eddig csak arról tudtunk, hogy 1505 októberében volt országgyűlés és az hozott törvényeket (1507: I. tc. bev., Kovachich: Suppl. ad Vestigia I. 337. l.), de hogy ezek között a trón betöltésére vonatkozó szentesített törvények is lett volna, újdonság számunkra.

Ez új állításait és ismert tények újszerű felfogását azonban a tudomány csupán akkor fogja hasznosíthatni, ha — mint II. ígéri — a következő kötetben állításai igazolását, az irodalomra és forráshelyekre való hivatkozásait, valamint az ellenkező állásfoglalásokkal szembeni érveit is közli. Ezt a legnagyobb érdeklődéssel várjuk és új tudományos állásfoglalásaival bővebben akkor foglalkozhatunk.

DEGRÉ ALAJOS

LEDERER EMMA: A MAGYAR TÁRSADALOM KIALAKULÁSA A HONFOGLALÁSTÓL 1918-ig. [Budapest 1947], Népszava Könyvkiadó, 186 l. 8°.

A magyar történettudományban tudunkkal első kísérlet ez a könyv arra, hogy tudományos eszközökkel megírja a magyar társadalom történetét, mégpedig a dialektikus materializmus módszerének alkalmazásával. Úttörő jellegénél fogva „ez a kis munka csak vázlat lehet”. „A magyar társadalom fejlődésének nagy vonalait, a nagy összefüggéseket kísérreljük meg csak itt a dialektikus materializmus módszerével feltárni” — írja a szerző. „Egy ilyen kis kísérlet, vázlat tehát sem tarthat számont arra, hogy benne a magyar társadalomtörténet kézikönyvét, avagy egy, teljesen összefüggő, átfogó munkát láthassunk.” (5. lap.) Ez a vázlat azonban rendkívül sok eredeti megállapítást és eddig még le nem írt eredményt tartalmaz, amelyekhez a szerző a történelmi materializmus módszerének segítségével jutott el. Mint-hogy munkája a nagyközönség számára készült, el kellett hagynia állításainak dokumentációját. Ez a tudományos szempontból sajnálatosnak mondható, hiány azonban mit sem von le a mű érdekességéből.

A nomád pásztortársadalom formái között élő magyarság honfoglalás-kori állapotának rajzával kezdi el L. előadását, majd rámutat arra, hogy a zártabb és a nomád pásztorkodás gazdálkodási formájának további folytatására már nem alkalmas, mert elegendő szabad legelőterületet nem nyújtó magyar medencében meg kellett változnia a gazdálkodás módszereinek és a termelési módszerek változása hozta létre a társadalmi változást is. A változott termelési és társadalmi viszonyok között alakul ki a patriarchális királyság intézménye, amely formájában a nyugati berendezéseket veszi át, de nem pusztá gyökérnélküli másolásként, hanem az új termelési viszonyok szükségleteiből folyó következményként. A régi nomád gazdálkodási és társadalmi formához való ragaszkodás és az új, a nyugati feudalizmushoz közeledő berendezkedés közötti ellentét a magyarázata a törzs- és nemzetségek lázadásának is. Etes vonalakkal rajzolja meg a Szent István-korabeli társadalomnak keleti és nyugati eredetű összetevőit és többször hangsúlyozza, hogy a keletről magunkkal hozott gazdálkodási és társadalmi forma már kezdettől fogva meghatározta társadalomfejlődésünk keleties irányát és ez magyarázza meg, hogy a fejlődés során akármennyire közel jutott is a magyar társadalom alakulása a nyugati formákhoz, mégis mindvégig megőrizte a keleti eredet determináló hatásait. Találó képet ad a XII. század végétől kialakuló feudális osztály-társadalomról is, mutat rá e korban a pénzgazdálkodás kezdeteire. A feudális társadalom teljes kibontakozásából magyarázza a XIII. századi serviens lázadást, amely az Aranybulla kiadásához vezetett. A nagybirtokok által elnyeléssel fenyegetett kisbirtokú szabad harcos magyarok, akik a királytól való közvetlen függésben éltek, lázadtak fel a nagyúri függési rendszer ellen, amihe a királyi birtokok tömeges eladományozása révén kerültek, vagy az elnyelési veszély révén kerülhettek. Hangsúlyozza, hogy nem osztályharcokról van szó ebben a lázadásban, hanem csupán az úri osztály keretén belüli rétegeződésről. A serviens lázadásnak megvolt az az eredménye, hogy a feudalizmus által felbomlasztott királyi vármegye szervezetének helyébe a nemesi vár-

megye léphetett. A serviens mozgalomnak az biztosította átütő erejét, hogy ezek a tömegek igen fontos katonáskodó szolgálatokat teljesítettek.

A XII. századtól kezdve az úri, nem-dolgozó rétegek szükségleteinek kielégítésére megindult a telepítés minthogy a kalandozások óta a hadjáratok útján történő munkaerőszerzés lehetősége megszűnt. A telepes hospesek a királyi birtokokon helyezkedtek el. Oklevelek biztosították kedvezőbb helyzetüket a jobbágyokénál. Függési viszonyuk a királytól gazdasági és nem katonai jellegű. A feudális rendszer kialakulásával párhuzamosan megszületik annak belső gazdasági ellentmondása is, a terménygazdálkodással szemben a pénzgazdálkodás. Ezzel párhuzamosan az úri réteg fokozódó igényeinek kielégítésére kifejlődik a csak iparikk termelésével foglalkozó iparosréteg. Megindul a városfejlődés is. A városok, azonban nálunk jelentős részükben még csak földművelő lakosságot foglalnak magukba. A lakosságnak kisebb része iparos vagy kereskedő is, a földművelés mellett. A fejlődés azonban mégis oda vezet, hogy a XIII. század végére és a XIV. század elejére a földesúri nagybirtokokon csak paraszti szolganép marad, míg a többi foglalkozás városokba tömörül. Itt mutat rá először szerző a magyar fejlődésnek a nyugattól eltérő arra a jellegére, hogy a mi társadalomfejlődésünk egészen a legújabb időkig nélkülözte az izmos — nyugati értelemben vett — polgári, városi elemet. Minthogy a magyar termelőkörök évszázadokkal később értek el a nyugati fejlődési fokra, Magyarország a nyugati kereskedelembe nem kapcsolódhatott be és így az egész polgári fejlődés elmaradt.

A magyar feudalizmus az Anjou-korban nyerte el a nyugatihoz leghasonlóbb formáját, de az alap eltérésénél fogva a hasonlóság nem vált teljessé és a magyar fejlődés belső ellentmondásai sem azonosak a nyugaton jelentkezőkkel. Magyarországon a feudális nagybirtok túlnyomó része az Egyház kezében van. Az Aranybulla 1267. és 1298. évi megerősítéséből is kiderül a megyei nemességgel szemben az egyházi arisztokrácia túlsúlya. A világi urak hatalma ekkor még csak egy-egy személyhez, legfeljebb egy-egy generációhoz fűződött. A nyugati fejlődésnek az a vonala, hogy a főurak a kisebb nemeseket maguk uralma alá hajtják, csak az Anjou-korban teljesebbé válik. Ekkor tűnik el a patriarchális királyi hatalom, homlik fel teljesen a királyi megyebirtok, alakul ki véglegesen a jobbágyosztály és a városi polgárság. Most már a világi főnemesség is szerephez jut az egyházi mellett, mert hiszen az Anjou-kori magyar feudalizmus már a hűbéri katonáskodási elv, az ú. n. bandériális rendszer alapján áll. Ekkor válnak a köznemesség nagy tömegei egy-egy főúr alárendeltjeivé, ú. n. familiárisává, de közigazgatási egységüket bizonyos fokig még mindig meg tudják ővni a megyei rendszerben és a királytól való függés vonalán igyekeznek megővni úri függetlenségüket. Ezután az Anjou-korbeli pénzgazdálkodás kifejlődésére és a főúri vagyonfelhalmozódásra való utalás, majd annak megállapítása következik, hogy az Anjouk Magyarországon az oligarcha feudalizmus ellenében hatalmuk megerősítésére a feudális rendszer támogatását használták fel, azaz katonai szolgálatok alapján történő birtokadományozás révén emelnek fel a feudális rendszer lépcsőjén embereket és használják fel őket a főurakkal szemben. Erre annál inkább szükségük van, mert hiszen expanziós háborúik során megbízható katonákra szorúlnak. Ugyanekkor azonban a nagyvagyonú főnemesség egyre jobban maga alá szorítja és függési viszonyba hozza magától a kisebb nemességet. Itt táruul tehát fel a feudalizmus mély, belső politikai és gazdasági ellentmondása. A hatalmas kézpénzvagyonnal rendelkező főnemességekkel szemben áll a köznemesség aránylag kisvagyonú nagy tömege, amely függésbe kerül ettől a rétegtől. A nemesi vármegyén belül a jómódú középnemesek próbálják menteni a megyei önkormányzatot és a nemesi függetlenséget, de ebben az időben kevés sikerrel. Az ellentét nem a termelési módszer különbözőségéből származott, hiszen köz- és főnemes egyaránt a jobbágy ingyenmunkájából élt, hanem a meggazdagodás lehetőségéből. A kismember birtokát a nagybirtok állandó elnyeléssel fenyegette. Pedig ez utóbbi még külkereskedelem útján is növelhette vagyoni erejét. Pénze segítségével hadsereget szervezhetett. Ennek birtokában viszont újabb hatalmi túlkapások, helyesebben újabb vagyonszerzések következtek. Egyesek a köznemesség sorából is fölemelkedtek éppen ilyen,

a főurak rendelkezésére állított zsoldosseregek vezetésével, megszerzésével. Pl. Toldi Miklós, Hunyadi János, Kinizsi Pál.

A jobbágyság sorsa viszont a fokozódó kizsákmányolás révén, ami a feudális rendszer kifejlődésével párhuzamosan haladt, egyre romlott és amikor a XIV. század közepén a pestis következtében a munkáskészhiány érezhetővé vált, még súlyosabb lett és ez magyarázza meg a huszitizmus mozgalmának visszhangját a magyar jobbágyság körében. Az 1430. évi felvidéki és az 1437-es erdélyi parasztlázadások így függenek össze a huszitizmussal. A jobbágysággal szemben az egymással egyébként érdekellentétben álló nemesi réteg egységes magatartást tanúsít.

A Mátyás-korabeli társadalom leírása polémiával kezdődik. Szerző visszatartja azt a felfogást, hogy Mátyás kora a megalakuló nemzeti állami szervezet kora volna, mert szerinte nemzetről csak akkor lehet beszélni, ha a parasztság is résztvehet valamilyen módon az állam ügyeinek intézésében, ez pedig Mátyás idején nem áll. Egyébként is a feudalizmus gazdasági formái továbbra is élnek. A humanisztikus nemzeti törekvések csak erősen polgárosodott területeken gyökerezhetnek mély rétegekben. Ilyen helyeken vezetnek el a felvilágosodáshoz és a polgári nemzetállam kialakulásához. Minderről L. állítása szerint Mátyás idején Magyarországon szó sem lehetett. A lassan felemelkedő Hunyadi-család familiárisai nagy tömegénél és hatalmas birtokainál fogva nemcsak a köznemesség, hanem a vele szemben álló oligarchia hatalmát és birtokait is elnyeléssel kezdte fenyegetni. Különösen akkor, amikor Hunyadi János külön sereget tudott szervezni. Ezeknek az erőknél birtokában jutott trónra Mátyás, aki központi államrendszerének kiépítésében a nem létező polgári réteg helyett a köznemességre és az alsó papságra támaszkodott. Ekkor foglalja el először a köznemesség azt a helyet, amit nyugaton a polgárság foglalt el. A köznemesség és a nemesi vármegye szervezetének megerősítésével igyekezett kiegyenlíteni Mátyás a főurak erejét, zsoldosseregével, amelyet szintén köznemések vezettek, a főúri fegyveres erőt. Mátyás államszervezete tehát, bár külső formáiban hasonlított a nyugatihoz, lényegében eltért attól. Amint a lovagság eszméi nem hatoltak át a nemesség széles rétegein, a sajátos magyar hűbéri fejlődés következtében, mert a fő- és köznemesség egymástól teljesen különálló életformák közt élt, a polgárság hiánya viszont megakadályozta a humanizmus szélesebbkörű elterjedését és az ú. n. nemzeti eszmények kifejlődését.

A jobbágyság helyzete Mátyás idején nem javult ugyan, viszont minden erős központi hatalom az ország rendjét igyekszik fenntartani. Ennek érdekében Mátyás is iparkodott a fennálló viszonyokat állandósítani, hogy jobbáglázadás ne törjön ki, viszont törvényeiben mégis állandó az ingadozás a jobbágyszerkezet terén. Ez ellené szól a Mátyás jobbággyvédő voltáról szóló feltevésnek. Az 1486. évi törvényben biztosított szabad költözés csak a gazdag jobbágnak vált javára, mert a szegény nem tudta megfizetni a földhért. A mezővárosi fejlődés előmozdítása szintén csak a jobbáglyakosság egy töredékének sorsán javított. Mátyás uralmának fontos eredménye volt a köznemesség megerősítése az Aranybulla óta egyre jobban elenyésző jogaiban. Hozzájárult a nemesi megye jogrendjének kiépítéséhez és lehetőség nyújtott arra, hogy ez a testület elérje későbbi jelentőségét. Kijátszotta egymással szemben a feudális uralkodó rétegnek két szembenálló csoportját, a fő- és köznemességet. A feudális oligarchia bizonyosfokú felbontása révén, hatalmi erőinek háttérbe szorítása által a kisebb birtokosság ismét elnyerhette ú. n. függetlenségét. A polgárság azonban továbbra sem fejlődhetett, mert Magyarország nem esett sem a levante-kereskedelem, sem pedig a XV. század második fele óta egyre növekvő külső tengeri kereskedelem útvonalába. A feudalizmus pedig nem alkalmas belső piacok teremtésére. Mátyás nyugati tervei és hódításai konjunktúrális lehetőséget jelentettek a polgárság számára, de ez csak néhány magyar városnak vált javára és nem az egész polgárságra.

A Jagelló-korban a Mátyás alatt megerősödött köznemesség egyik fele, a jómódúaké, szemben áll a főnemességgel. Mind a főnemesség, mind a jómódú középnemesség ugyanis egyformán a hatalomra tör, de a köznemesség anyagilag gyengébb volta miatt hátrább áll. A kisbirtokos vagy jobbágytelkes

kisnemesség a Mátyás-féle zsoldossereg homlása után vagy elhelyezkedik az új zsoldosseregekben, vagy pedig tönkremegy. A két köznemesi réteg között tehát erős érdekellentét van. Az elégedetlen kisnemeselek rétegéhez csatlakozott az alsópapság is, amely a Jagelló-korban most már nem juthat be az egyházi főurak közé. Elégedetlen réteg még a mezővárosok lakossága is. Az 1511-es jobbágylázadás vezetői azonban a kisnemesi és alsópapi rétegből kerülnek ki, és a társadalmi homlást jelző forradalomban a jobbágymegmozdulás csak kísérő jelensége a nemesi forradalomnak éppúgy, ahogyan a XIII. század sereviens mozgalmával párhuzamosan a nagybirtokok szolgáncpei is sok helyütt föllázadtak. A jobbágylázadás leverése után a rákosi törvénycikk a földesurak számára legkedvezőbb állapotot rögzítették, de nem többet, mint amit amúgyis elérhettek ebben a korban az úr. A Hármaskönyv viszont szintén nem valamin újat hoz, hanem a társadalomfejlődés belső szükségleteinek megfelelően jött létre.

A török korszak társadalomrajzának ismertetésében Majlát Jolán megállapításait követi a hódoltsági terület viszonyainak rajzában. Szekfű Gyula alapvető összefoglalása adja a királyi Magyarország viszonyairól szóló beszámoló alapját. Mindössze azt emeli ki, hogy a köz- és főnemesség az idegen uralkodótól várja védelmét és így mindkét réteg függésbe kerül a Habsburgoktól, viszont amikor a rendszeres adófizetésre kerül a sor, a magyar rendiség szembeszáll az „idegen” uralkodóval. Ekkor merül fel először a rendi kiváltságok védelmében a rendek „nemzeti” ellenállásának gondolata. Erdély fejlődésével kapcsolatban eltér Szekfű Gyula koncepciójától és az állítja, hogy Erdély különállása eredeti és a társadalomfejlődés következménye. Erdélyben ugyanis az ott kialakuló katonai szervezet folytán úrvonalon megmarad a királytól való függés elve, gazdasági különbségre való tekintet nélkül. Nem kerül sor adománybirtokok kialakulására. Nem olvadnak össze lesüllyedő szabadok és régi szolgánépek, hanem még a XIV. században is a régi harcos félnomád szervezet nyomai észlelhetők. A XV. században az előkelőbb, székelyek ugyan meg akarják nyírni a középképek úri szabadságjogait és ez a török kor elejére már erős harcokat is eredményez. De jobbágsorba szilárdítás nem következik be. A betelepített szárszág révén igen erős polgári osztály is alakul ki. Feudalizmus csak a magyar részekben észlelhető. Az erdélyi fejedelmek feudalizmusellenességükben a polgárságra és a székelységekre támaszkodnak. Annál inkább, mert hiszen a polgárság körében gyökeret vert a humanizmus is. Az erdélyi fejedelmek politikája feudalizmusellenes és centraliztikus uralmi rendszerükben a polgári elemek érvényesülnek. Ideológiailag nemzeti humanisztikus eszmék kialakulásával protestáns nemzeti uralkodó által irányított rendszer. A Habsburg-területen az arisztokrácia és köznemesség kezdetben együttműködik és az adózás miatt szembefordul az idegen abszolutizmussal, de polgárság nemlétében a nemzeti humanizmus eszméi csak kis rétegnél találhatók meg. A Habsburgokkal szemben sem a főurak, sem a közép- és kisnemeselek tartósan ellenállni nem tudnak. Ezek a körülmények magyarázzák meg, hogy Bocskay István Habsburg-ellenes harcát nemzeti szabadságharcoknak tüntethette fel, holott részben feudális jellegű támadás volt a rendiség megóvása érdekében az abszolutizmus ellen. A sajátos erdélyi társadalomfejlődés teszi lehetővé Bethlen Gábor abszolutisztikus uralmának kialakulását is.

A rendi ellenállás során megerősödik a nemesi megye. A főnemesség már a XVI. század közepétől kezdve részben közeledik a Habsburgok felé. A protestáns kis- és középnemesség viszont csatlakozik a Thököly-féle felkelés főnemeseihez és a nemzeti szabadságharcokhoz. Nemzeti szabadságharcban mindig a rendi nemzetnek az idegen abszolutizmus elleni harcát kell érteni.

A felszabadító háborúk után a rendiség és a jobbágság elégedetlensége kirobbantja Rákóczi mozgalmát. 1711 után az arisztokrácia teljesen az udvar mellé szegődik és hajlandó rendi előjogai feladásával egyidőben mérsékelni az adózásra is. Az arisztokráciával szemben az előjogok birtokáért szívós harcot folytat a megyei önkormányzat bástyái közt a köznemesség, amely hiába hangsúlyozza nemzeti ellenállását, ez csak a kiváltságok megvédésére vonatkozik. Egyébként nagyon lojális az udvarral szemben. A jobbágság helyzete

nem javul a XVIII. században és nem is változik, mert a jobbággyvédő intézkedések csak gyenge kísérletek a jobbággy sorsának javítására. A társadalmi szerkezet változatlan és így II. József felülről kezdeményezett reformjai sem hatásosak. Nem változtatnak az ország társadalmi rendszerén az 1791-es és a következő országgyűlések sem és ezért gyökértelen és hatástalan Martinovics összeesküvése is.

A termelési módszerek változása a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeiben indul meg, amikor a nagybirtok üzemi gazdálkodása elkezdődik. A politikai vezetőréteg a napóleoni háború konjunktúrája alatt meggazdagodik és éppen a konjunktúra miatt tér át részben intenzívebb majorsági és nem teljesen a jobbággy munkájára épülő gazdálkodásra. Megkezdődik a nyugati értelemben vett kapitalista polgárság kialakulása is. A társadalmi és gazdasági helyzet azonban lényegében a régi maradt. Hiszen a nemesség többsége nem mondhat le továbbra sem a robotról. A lassú gazdasági és társadalmi átalakulás magyarázza, hogy a rendi nacionalizmus és nemzeti humanizmus fellépése némi eredménnyel jár.

A reformországgyűlések azonban még mindig nem hoznak igazi reformot, mert lényegükben a régi alkotmány elleni támadások kivédésével foglalkoznak. A reform ügyét országgyűlésen kívül indítja meg Széchenyi és Kossuth. Széchenyi, aki saját osztályát szeretné kapitalizálni, de ez nem sikerül neki, mivel hiányoznak a gazdasági és társadalmi előfeltételek. Reformtörekvései szorosan összefüggenek a nagybirtok üzemének kapitalizálódásával. Ennyiben és ezért követeli a jobbággy felszabadítását is. Kossuth viszont a rendi és polgári nacionalizmus összeolvastása révén polgári nemzetállamot akar megteremteni, erősen rendi jelleggel és nem nyugati módra.

A polgári osztály fejletlensége okozza, hogy Pest polgársága elindíthatja 1848 forradalmát, de nem erre épült fel a szabadságharc és nem ez az osztály volt annak hordozója. A forradalom utáni időkben bekövetkezik az új feudalizmus kialakulása. A kapitalista gazdálkodásban erre a rendszerre áttérni nem tudó kis- és középbirtokos függésbe kerül a főnemességtől és a kapitalizmustól. A főnemességnek módjában van a kapitalizálás. A lesüllyedő nemesség éppen gazdasági függetlenségének elvesztése miatt visszatér a régi rendi ellenállás vonalára, az idegen abszolutizmussal szemben, amelyet lesüllyedéséért okol. 1848 szabadsága után vágyódik, mert azt hiszi, hogy ez jelentette a régi rendi jogokat és biztonságot, holott éppen 1848 rántotta ki alóla a talajt. Ez a körülmény határozza meg a kiegyezés korának társadalmi és politikai életét is. A feudálkapitalizmus képviselői lesznek 67 védői, a lesüllyedt nemesség tagjai viszont a függetlenségi 48-as pártokba tömörülnek. Tisztán közjogi síkon mozog a pártok ellentéte, minthogy a pártokban ugyanaz a társadalmi osztály lép fel: a feudálkapitalisztikus főnemesség és az őt kiszolgáló gentry. A gentry, amely megyei és állami hivatalában is megmarad régi életformája mellett és a kapitalisztikussá váló társadalomban is egyre jobban eltávolodik a polgárságtól. De ősi ellentéte elválasztja a főnemestől is. A felszabaduló jobbágyságból csak a telkes gazdáknak ment jobban a sora, a többi rétegek mezőgazdasági bér munkássá süllyedtek. A munkát az ipari és mezőgazdasági proletárság mozgalmának ismertetése zárja le.

Már ebből a tartalmi összefoglalásból is kitűnik, hogy szerző legtöbb eredeti gondolatot a középkori, helyesebben a Mohácsig tartó fejezetekbe vitte bele. Minél jobban közeledik az új és legújabb korhoz, előadása annál vázlatosabbá, elnagyoltabbá válik. Lehetséges, hogy ez csak e sorok írójának tűnik fel, minthogy a középkort csak olvasmányaiból ismeri, és csak az új és legújabb kort kutatásai nyomán.

A részleteket illető megjegyzések a következők: külföldi analógiák alapján néhány mondatban ki kellett volna fejteni a nomád pásztorgazdálkodás módjait, mert akkor a nagyközönség számára is érthetővé lett volna, hogy miért emelkedik ki a harcosok rétegéből ki vagy amaz a család, nemzetség és mi a kiemelkedés alapja (8—10. lapokkal kapcsolatosan). A szákmányszerzés és a nomád pásztorgazdálkodás összefüggése is megvilágításra szorul. Tényleg csak a nyugalom kialakult feudális erőkkkel szemben és a nyugati népektől elszenvedett vereségek miatt kellett abbamaradniok a kalandozásoknak? Nem

játszott itt közre az új hazában a gazdálkodás szerkezetének megváltozása is? (11. lap). Meg kellene magyarázni, hogy mi a király hatalmának alapja, mi teszi őt elsővé az egyenlők között (ugyanott). Nem magyarázza meg, hogy mivel szemben belső ellentmondása a patriarchális királyság szervezetének az, hogy a király birtokba veszi a gazdátlan földeket (12. oldal). Utalás az új helyzet adta gazdálkodási módszerváltozás szükségére, itt is kisegítene. Meg is magyarázná azt, hogy a nemzetség-, illetve törzsi fok lassan függési viszonyba kerültek a királytól. Ennek is a birtoklási viszonyok megváltozásában és a király nagyobb gazdasági erejében van a magyarázata, a keresztény királyeszmén kívül. Nem indokolja meg, hogy miért kénytelen II. Endre, „engedve a termelési erők, a feudalitás irányában való átalakulásnak“, a királyi vármegyéket elajándékozni (19. lap). Nem indokolja meg, hogy miért nem akartak a szabad elemek a feudális urak uralma alá jutni, hanem közvetlenül a királytól akartak továbbra is függni. (19—20. l.). Pedig a 25. és 27—28. lapokon leírt megállapításoknak ide való beillesztése megmagyarázná az egészet. Nem említi meg, hogy a feudalizmus (hűbériség, rendiség) kifejlődésekor már magában hordja belső ellentmondását, az abszolút királyság kialakulását és a polgári államfejlődés előkészülését. Ez a folyamat indult meg nálunk Hunyadi János és Mátyás idején. Nem elég meggyőző, amit a Mátyás-kori és később az erdélyi társadalomfejlődésről szóló részben mond. Bővebb indokolást, kifejtést igényelne.

Anakronisztikusan hat a következő mondat: „Nem gondol arra, vagy jobban mondva nem akar arra gondolni, hogy a nemesi, bandériális felkelés, a hűbéri jellegű katonáskodás a XVII. században teljesen idejénmult, a nyugati társadalmi és gazdasági formák között elképzelhetetlen“ (100. l.). Szintén nem komoly történeti munkába való a következő mondat: „A jobbágytság viszont érzi, hogy az új uralom nem fog sorsán javítani, sőt a felszabadulás után még azok a jobbágyok, akik eddig a relatív szabadság birtokában éltek is, teljesen a röghöz kötött örök szolgaságba fognak süllyedni“ (103. l.). Ilyen részletek nem egyeztetethők össze a dialektikus materializmus módszerével sem. Az adatok ellentmondanak annak az állításának, hogy a jobbágy helyzete a XVIII. században nem változott, mert igenis változott: a század második harmadától kezdve lassan, fokozatosan romlott szoros összefüggésben a főúri allodiumok kialakulásával. A vagyonozabb középnemesség életformája hasonlóvá vált a nyugati nagypolgárhoz (125. l.). Ennek ellenkezőjét bizonyítják az egykorú emlékiratok és útleírások.

A reformkori résznek általános hiánya, hogy meg sem említi az agrár-társadalomnak már a XVIII. század közepe óta elinduló és éppen a francia háború konjunktúrája, majd az azt követő gyapjúkonjunktúra alatt gyorsuló ütemben folyó felbomlását. Nem mutat rá a kapitalista piaczgazdálkodás igényeinek és a hagyományos gazdálkodásnak ellentétéből fakadó folyamatra, nem említi meg a hagyományos gazdálkodási forma válságát és ezzel kapcsolatban az egyes társadalmi rétegek hanyatlását. Nem mutat rá arra, amit az egykorúak mind tudtak, nemcsak Széchenyi, hogy a felemelkedés, illetve a fennmaradás útja az üzemek kapitalizálódása. Nem foglalkozik a reformkor reformjainak társadalmi és gazdasági indítékaival, nem elemzi az országgyűlési szociális törvényhozást a társadalomfejlődés szempontjából. Nem mutat rá arra sem, hogy Kossuth társadalompolitikája a rendi társadalmi uralmi rendszerben érvényesülni nem tudó kisenemességnek politikai egyenrangúságért küzdött, egy nem igazi polgári nemzetállamban, hanem nemesi vezetés alatt állóban. Nem fedi meg a pesti polgárság forradalmi magatartásának gazdasági és társadalmi hátterét sem. A dialektikus-materialista módszerrel ellentétben teljesen ideológiai okokból eredezteti a márciusi pesti forradalmat, holott bőséges adatok állnak rendelkezésre a gazdasági és társadalmi háttérrel illetően. A kiadatlan anyagtól eltekintve, itt csak Ungár Lászlónak a hazai céhrendszer felbomlásáról a Századokban írt dolgozatára utalunk. Téves azt állítani, hogy a pesti forradalmat a polgárság indította el (150. l.). Kisenemesi réteg volt az elindító, amely társadalmi formáját tekintve polgári ugyan és magatartása is az a forradalom munkásmozgalmaival szemben, de származását tekintve nem polgári. A polgárság csak Mitläufer volt a pesti

mozgalomban. A gentry nem távolodott el a kiegyezés során a polgári elvektől (166. l.), mert sohasem volt közel hozzájuk. Nem kívánjuk még hosszabbra nyújtani ezt a beszámolót a kiegyezés utáni korszakkal foglalkozó gyengébben sikerült fejezet hiányosságainak megemlítésével, csak azt állapítjuk meg, hogy ennek a rendkívül érdekes, tanulságos és eddig történeti irodalmunkban egyedülálló, összefoglaló társadalomtörténeti munkának legkevésbé sikerült részei a XVII. századtól a XX. századig terjedő fejezetek. Mindezek azonban láthatóan nem érintik a mű lényegét és nem másítják meg a fejlődés általános vonaláról adott beszámoló végeredményeit, mit sem vonnak le a könyv értékéből, amelynek olvasását a nagyközönség számára Szerző kissé nehézkes írásmódja, bonyolult mondat szerkesztése megnehezíti.

MÉREI GYULA

MAKKAI LÁSZLÓ: ERDÉLY TÖRTÉNETE. Budapest 1944, Renaissance-kiad., 536 l. 8°.

Néhai Szilágyi Sándor, kolozsvári születésű kiváló történettudósunk két ízben is megírta Erdélyország történetét: egy kétkötetes munkában, címe szerint „tekintettel művelődésére” 1866-ban, meg az 1875-ben általa alapított és megindított *Erdélyi országgyűlési Emlékek* gyönyörű bevezetéseiben, a szaktudomány számára. A Gondviselés megengedte neki, hogy ezt a hasznos monumentális kiadványát (amely az országgyűlési végzések mellett százakra menő leveleket is tartalmaz) 1898-ban befejezhesse annak 21. értékes kötetével, az önálló erdélyi fejedelemség megszűntéig, azaz 1690-ig, Apafi Mihály haláláig kísérvé a sokat szenvedett ország sorsának menetét. Első műve már régóta nem kapható, mert teljesen elfogyott, a második meg jóformán csak közönyvtárakban használható forrásmunka. De habár egyik sem évvult el, az ugyancsak erdélyi Makkai László jó szolgálatot tett irodalmunknak műve megírásával. Ez neki oly kitűnően sikerült újszerű felfogásával s a tárgyalt kérdések gondos megvilágításával, hogy teljes elismerésünk mellett inkább méltatni kívánjuk, mint ismertetni (majdnem négy esztendővel megjelenése után), hozzáfűzve megjegyzéseinket arról, ami benne hiányzik. Mert bizony *kézikönyv jellegénél fogva* az értékes munka teljesen kielégítheti ugyan az úgynevezett nagy olvasóközönség igényeit, de már aki Erdély történetét korábbi olvasmányából (vagy épp tanulmányai alapján) jól ismeri, alig talál benne valami újabb anyagot, miután nyilván helyszükéből a tudományos kutatás újabb eredményeit igen szórványosan használhatta fel.

A két erdélyi szerző közt amúgy is nagy a felfogásbeli különbség. Így Szilágyi szerint „Erdély külön történettel bír, valamint *elvártása az anyadállamtól* a kor, a viszonyok, az események által igazoltatik. Ma már senki sem tagadja, hogy annak a *magyar nemzet és alkotmány fenntartása körül* misztériója volt, még azon esetben is, midőn túlvitte fegyvereit a Tiszán. Ekkor sem ment soha magára s nemcsak a Részek — az a darab Magyarország, mely sorsát az övéhez kötötte —, hanem a felső vidék minden megyéi hozzátartozók zászlóikat.” (Szilágyi Sándor: Erdélyország története I. köt. VI. l.) Makkai viszont azt hirdeti, hogy „a Báthoriak, Bethlen és a Rákócziak keleti magyar állama *nem volt erdélyi állam*, sem célkitűzés, sem terület tekintetében. Megalkotóik, vezetőitől távol állott az erdélyi önellátás gondolata; a „két pogány” között vívott küzdelemben összetört magyar államegységet akarták Erdélyből kiindulva megvalósítani s nem Erdélyt a magyarságtól elszakítani.” (Makkai László: Erdély története 6. l.) Ezt így még a közben eltelt hosszú időszak alatti történeti kutatás sem igazolja, mert Erdélyről már földrajzi helyzeténél fogva és teljes önellátását biztosító éghajlati és gazdasági viszonyai következtében *általános volt a felfogás*, hogy a Magyarországgal való századokon át tartott kapcsolata és egyesülése az anyaországgal *nem természetes kialakulás*, hanem egyszerűen királyaink hatalmi túltengésének és erejének megnyilvánulása. Ezt Szilágyi idézett fenti művén kívül másutt is, ezelőtt 54 esztendővel kimutatta (Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György 3—4. l.), én meg *Erdély viharos múltjából* (1530—1701) írásban heverő kész munkámban oly bő okleveles anyaggal igazolom, hogy annak még kivonatolt ismertetése sem

férhet el e mostani cikkem keretében. Mégis rá kell mutatnom, hogy az *erdélyi öntudat és gondolat* termékenyítő, élő valóságként mindig meg volt Erdélyben, ahol nemzedékről nemzedékre öröklődött Mátyás király böles intelme, amelyet gyakran hallatott az összejöveleteken, mondván: „Magyar urak, szöges gondolat vigyázzatok Erdélyre, mert ha elvesztitek, elvesz egész Magyarország, de ha megtartjátok, innen még az elvesztett Magyarországot is visszaszerezhetitek!” (Ezt a fontos kijelentést az Erdélyben járt Szántó-[Arator] István jezsuita atya mentette meg és jegyezte fel számunkra 1600-ban, úgy, amint azt az erdélyiektől hallotta. Kiadtam a *Fontes Rerum Transylvanicarum* V. köt. 199. l. Magyarra fordítá Révay József, Erdély öröksége I. köt. 148. l.) Ez a szellem aztán állandóan erősödött (hol nyíltan, hol titokban) János király hasonló felfogása folytán, még halála után is, midőn Erdély idegen befolyás és bízni nem tudó emberek korlátoltsága következtében — 1551 nyarán — levált az anyaország testéről.

Öriási anyagát Makkai a dák hatalom kialakulásától az 1848-i únióig tizenhárom fejezetben tárja fel s azokon belül apróbb, néhány lapnyi részletezésekkel. Ezek mindig szigorúan tárgyilagosak, *nagyjában* felölelve a szóbanlévő esemény fontosabb irodalmát, s ami fő: végig érdekesek, gyakran lebilincselők szerző tömör, szép nyelve és művészi előadása folytán; ámbár irányában kellenél több az elkerülhető latin szó és kifejezés, köztük még olyan újlatin-ság is, mint a *capillaritás* (a 233. lapon), amit az olvasó semmiféle szótárban meg nem talál! Ezekről eltekintve, a munka úgy magával ragadja olvasóját, hogy a szakember úgyszólván észre sem veszi, hogy írja semmi újat nem nyújt, de bokrba fogva a szétszért adalékok javát, ünnepi ajándéknak kedveskedik olvasójának legjobb tudása szerint most, mikor szerencsére meg-szaporodott az Erdély multja iránti érdeklődés.

Makkai bemutatásmódjában az az újszerű, hogy figyelembe veszi előadásában a földrajzi és földtani viszonyokat, a régészet és ásatások eredményeit s fokozott mértékben a néprajzi adottságokat. Különösen találó, amit a *magyar népi terjedésről* írt, ami Erdély etnikai képének kialakulását eredményezte a Magyarországból már a XI. század elején bevonult Jenő és Keszi törzseknek a Szamos völgyében való elhelyezkedése révén. Ám kár volt elmaradnia a meglepő érdekességű kérdés ama többi részének, amit épp folyóiratunkban bővebben fejtett ki Erdély többi folyójának települési viszonyairól. Ekkor már Erdély déli részében laktak 892-től oklevelesen idézett sófejtő bolgárok, de szerzőnk téved, mikor azt hiszi, hogy uralmuknak sem régészeti, sem történeti, sem pedig nyelvi nyoma nem maradt, mivel az erdélyi századok irodalmában több tanulmány szól a csergedi (kisküküllőmegyei) bolgárok középkori életéről, nem is említve a bolár irodalomban megjelent korábbi értekezéseket, melyek a fogarasföld vidékén a besenyőkkel és a nyomukban a XII. század végén betelepült kúnokkal együttesen lakó bolgárokat említik. Szerintem még a dunántúli Kenéz, Kanizsa és Kenese helynevek is nem szláv, hanem besenyőkün eredetűek s a bolgárok legnyugatibb telepeinek nyomai.

Az erdélyi századok irodalmából ismerhette volna meg írónk azt is, amit Dácia IX. századi történetéről Ravennai Guidó reánk hagyott, (Kurz Antal közl. m. évf., I. köt. 358 s köv. l.)

Jól sejtí Makkai, hogy kétségkívül a délkeleti határrész megerősítésére telepítették be a magyar királyok a századforduló táján az Olt balpartjára, a mai Fogaras környékére azokat a románokat, akik a XIII. század elején tűnnek fel az oklevelekben (66. l.). Ezzel szemben az a felfogásom, hogy azokkal együtt jöttek be besenyők és kúnok is, ha ugyan nem egyedül: románok nélkül, mert Fogaras földjén mai nap is *tömérdek a kún helységnev* s ez ad kulcsot a régi oláh hagyomány fekete vajdája (Negru Vodă) létezésének megértéséhez, miként vezérüket barnább archóréről a nép nevezte. Így természetesnek kell találnunk a tradíciónak azt a további részét is, hogy ez a vajda felkerekedvén népével, átment a Kárpáton a szomszédos bőtermésű Havasalföldre, ahol besenyőkün rokonai már 1091 óta laktak. Velük egyesülve alapították aztán az Erdélyből (nyilván hívásukra) besereglett új rokonok a havasalföldi tartományt, melynek államiságát magyar fennhatóság alatt később

a szintén kún nevű Baszarába Mihály alkotta meg. Ez volt az, aki csakhamar meglagadván a király iránti hűségét, Károly Róbert ellene (1330. november elején) felvont és a Zsil-völgy hegysorosai közt magyar vitézeit megverte. Ez a hadjárat pedig népi szempontból azért nevezetes, mert a havasalföldi vajda hadának nagy része tudvalevően tatárokból és kúnokból állott.

Ezek az új hazát kereső besenyő és kún csapatok *turul-madaras* zászlóik alatt vonultak ki, melynek neve mai napig fennmaradt egyik korábbi telepük. a moldvai csángómagyarok földjén lévő *Turluj* falu nevében, habár ez a turán szó esetleg nem is jelent sólymot. Hogy pedig következtetésem helyes, mutatja az, hogy a *Turluj* nevű falu neve még 1464-ben is így fordul elő a moldvai oklevelekben: *Turlui* vagy *săliștea Comanului*, azaz a kún ligetje, birtokosa lévén *Turlui Sima*. Nem jelent semmit, hogy idővel, mikor a Baszarábák eredete és ősi címerük tradíciójának emléke elhomályosult, a sólyom (*turul*) sassá vagy épp varjúvá változott, mint a Hunyadiaknál, s a keresztény egyház hatása folytán keresztlet kapott csőrébe. (Originea stemelor țărilor române, a *Revista Istorică Română* I. kötet [București, 1931] 225—231. l.) Felfogásomhoz hozzászólván *Brătianu* György jási egyetemi tanár, benne semmi el nem fogadhatót (neverosimil) nem talált. (*Brătianu* György tanár válasza: In jurul originei stemelor principatelor române, ugyanott, a 233—239. lapon.) Miután pedig *turul-madaras* láthatunk a besenyők elől nyugatra húzódott bevándorolt magyar vezérek zászlóin és pajzsain is (színes hasonmásban két különböző pajzsos, a *Bécsi magyar képes krónika* 1867-i díszkiadása XX. lapjához mellékelt lapján, fekete nyomásban a Beöthy-féle Irodalomtörténet III. kiadása I. köt. 50. l.), ez is egyik bizonyítéka annak, hogy a Baszarába-család atyafiságban volt a besenyőkkel és kúnokkal, akikkel századokon át élt együtt az őshazában, talán az etelközi magyarok szomszédságában. Az őskivándorlók közé számítom, de már az okleveles korszak legelejéről az ugyancsak besenyőkún származású és nevű *Aldea*-családot, a fogarasföldi Dolka várából. Ennek itthonmaradt utódjai közül ered nyilvánvalón a mai is élő *Algya* családunk. De tudnunk illik, hogy *Fogaras* vidékén van *Aldea* falu is.

A székelyek eredetéről *Hóman* Bálint nyomán *Makkai* helyesen írja, hogy ők a magyarral közeli rokonságban állott enogur-bolgár néptörzs. De nem ártott volna az újabb kutatások alapján megemlíteni, hogy midőn a bolgárok a VII. században a Balkánfélszigetre bevándoroltak, *utigurok* is voltak köztük s ezek utódjai lehettek a székelyek, valószínűleg az Ezekel-bolgároktól származók. E kutatások eredménye az a becses adat is, hogy még *Szent István* udvarában is éltek bolgárok, sőt (*Melich* János szerint) édesanyja egy török nevű erdélyi bolgár hercegnő volt. (*Franz Kásonyi: Rassenverwandschaft der Donauvölker* [Wien, 1931] 141—3. l.)

A szászok betelepítéséről szóló III. fejezetben különösen becses, amit a szász társadalomról olvashatunk, kiemelve, hogy mivel a szászok különböző német nyelvterületekről s apránként vándoroltak Erdélybe, új hazájukban olvadtak össze a II. Andrástól nyert kiváltságlevelük után s így nyelvük is nálunk alakult ki. Bővebben kellett volna azonban ismertetni, miként fejlődött és ékelődött be a földműves szász község közé lassanként az iparosodó középosztály, amely Erdélyben végig annyira fontos szerepet játszott még a fejedelmi korban is, amikor hadiszereket és fegyvereket jóformán kizárólag a szászoktól szereztek a Szász universitas jóváhagyásával, melynek a kötetben különben a nevét sem találjuk.

A román bevándorlásról szóló IV. fejezet, vagyis amit *Makkai* a kontinuitásról s a románok meglepedéséről ír, nagyon sikerült összefoglalása ismereteinknek, főleg a XIV. század végéig terjedő nagy román-magyar oklevéltár világánál, melynek társszerkesztője is *Makkai* volt. Hanem azért a román nyelv és nemzet megalakulása továbbra is történeti rejtély: une énigme historique, miként egykor *Xenopol* jási tanár mondta. A kérdés megfejtése szerintem a román nyelvnek a spangollal való rokonsága, másfelől a Havasalföldre századok folyamán mind a mai napig évente megismétlődő juhlegeltetés (az úgynevezett transhumantia) alaposabb tanulmányozásától remélhető. Ez utóbbiról először magam írtam (értekezésem eredeti román kiadása: *Păstoritul Ardelenilor în Moldova și Țara-Românească* [București, 1927]. *Academia*

Română. Memoriile Secțiunii Istorice. Seria III. tomul VII. Mem. 6. Nagy 8-rétű 104 lap. Függelékül 11 oklevél. köztük kettő magyar, 1807—13-ból. Magyar kiadása: Erdélyiek legeltetése Moldva-Havasalföldben. [Gazdaságtörténelmi tanulmány.] Budapest, 1928. Különnyomat a Magyar Gazdak Szemléjéből; 8-rétű 60 lap. Végén a használt források jegyzéke, de a román kiadás jegyzetei és oklevél-melléklete nélkül), míg a spanyol rendkívüli hatását főleg az erdélyi román nyelvre, amivel tudtommal még senki sem foglalkozott. megdöbbenve akkor vettem észre, midőn Rómában Carrillo Alfonz jezsuita spanyol leveleit másolgatva, azok megértése végett megtanultam a spanyol nyelvet (Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai [1591—1618]. Budapest, 1906. A Monumenta Hungariae Historica Diplomataria XXXII. kötete és II. kötete, ugyanott, 1943-ban. Az id. gyűjtemény XLI. köteteként) s később az erdélyi mócok közt is járva, bámulnom kellett nyelvük meglepően bő latin elemeit. Mi más ez, mint hogy a *hispaniai származású* Traianus és katonái nyelve befolyásolta az erdélyi lakosok Balkánon kialakult albán hatású román nyelvének nyelvtanát. Hiszen az udvariassági formákban igen gazdag spanyol nyelv kifejezése: *Nincs miért* — *No hay de que* románul így hangzik: *Nu ai de ce*, ami egyetlen más latin származású nyelvben sem fordul *úgy* elő. Spanyol hatás az is, hogy a *meghalt* igealak: *ha muerto* a románban is *murit* s nem *è morto*, mint az olaszban. Még több a *betűszerinti* kölcsönző és egyezés egyes igeragozási alakokban, ami lépten-nyomon feltűnik a *románul jól* tudó spanyol tanítványnak!

Végtelen hasznos még latinság szempontjából is összevetni a mócok nyelvét Traianus császár leveleinek nyelvével meg a spanyollal, melynek latinos szókinését csak később (a mór uralom alatt) rontotta meg az arab hehező kiejtés, minek folytán például a tisztán írt *mujere* (asszony) szót ma már muhernek olvassák és *eredeti kiejtése alakjában* csupán a román nyelvben maradt meg *muere*-nek.

Nagyon tanulságos az erdélyi rendi társadalomról szóló V. fejezet, külön tárgyalva a nagybirtok kezdeteit, az oligarchia uralmát, a régi és új birtokosok küzdelmét, a nemesi társadalom kialakulását és szerkezetét, valamint az ettől teljesen különböző székelység és nemesség szervezetét és életmódja átalakulását, a köz-székelyek küzdelmeit, majd a kereskedelem meg a városi polgárság kialakulását és életét — mindmegannyi új dolgok, amikről ily összefoglaló és 42 lapnyi méltatást semmi más munkában nem találhatunk.

A középkorba a három nemzet kialakulásáról szóló VI. fejezet vezet be, megismertetvén benne kifejlődését, a jobbhágyelnyomás következtében keletkezett 1437-i fegyveres lázadást s a kápolnai közgyűlésben megszervezett szövetség létrejöttét, amelyen a három rendi nemzet vezetőrétegeinek tudatos érdekközössége épült fel. A Hunyadiak, vagyis János és Mátyás uralkodásának ismertetésében hiányzik azonban néhány nevezetes oklevél megemlézése, azoké, amelyek Hunyadi Jánost *alias Olahusnak* mondják; a másik meg, amely illiteratusnak (azaz írástudatlannak) nevezi, ami annál fontosabb, hogy annak dacára vitézsége és páratlan hadvezéri képessége révén jutott Magyarország kormányzói székébe. Óriási vagyona szerzésében viszont feltétlenül érvényesült Zsigmond királytól való származásának legendája, ami nem lett volna igaz-vagy valószínű, aligha jutott volna a vajdahunyadi várkastély falain oly bő és fényes megörökítéshez. A Mátyás királyról szóló részben is hiányzik annak megemlézése, hogy a román nemesség kialakulása (a 166—171-ik lapokon) a Hunyadiak nélkül *nem* történhetett volna meg. Igazolja ezt az is, hogy Hunyad megye felsorolt magyar nevű családjai *úgyszólván mind román származásúak*, akiknek családfája felvihető Hunyadi Jánosig, de legalább is valamelyik kenézatyjafiáig. Ez a névsor pompásan kiegészíthető a hunyadmegyei magyar nemes családokról szóló mű leszármazási tábláinak adalékaival. (Böjte Ödön: Hunyad megye sztrigymelléki részének és nemes családainak története. Budapest, 1891.) Micsoda bámulatos duzzadt életerő buzdott termékenyítőleg a Hunyadiak ez őseiben: a *Voik* és *Szirb-nem* szorgalmas tagjaiban, hogy leszármazottjaik *úgyszólván* félszázad alatt benépesíthették és oláhvá változtatták Hunyad megye lakatlan (vagy gyéren lakott) részeit, a Sztrigy-völgy dús legelőjű lankáit és termőföldjeit!

A *Nemzeti királyság Erdélyben* című VII. fejezet Zápolya Jánosnak Habsburg Ferdinánddal való küzdelmével vezet be az Erdélyi fejedelemség történetébe. De kár volt „Zapolyait” írni, ahogy sem kortársai *soha nem nevezték*, sem az oklevelek, lévén ő a boszniai Zapolia községből származott ember, miként azt kortársai: Forgách Ferenc reánk hagyta, az újabb kutatás szerint pedig a Hunyadiakkal atyafiságban. Ezért nem kellett volna a régies, helyes írásmódot elvetni, melyet Szilágyi is következetesen használt, sőt még Fraknoi Vilmos is Zápolyait írt. A Mailát (Mailad) István vajdáról szóló rész elején pedig meg kellett volna említeni — a teljesség kedvéért — *olah származását*, miután atyja Havasalföldéből ájtott és Fogarashban megtelepedett bojár volt s mint Makkai is írja: a Hunyadiak közeli rokona. Sőt nem ártott volna azt is megmondani, hogy bizony *ő sem tudott írni*, mivel még sajátkezűeknek jelzett mpr-aláírásait is íródiákjai írták, mint például Mágócsy Gáspárét, aki csúzos bántalmái miatt igen nehézkesen írt s kutatásaimban *mindössze egyetlen sajátkezű* aláírására akadtam. (Közöltem 1555-i leveléről Gyula város oklevél-tára [Budapest, 1938] 253. lapján hasonmásban.) Egyébként is sajnálatos, hogy szerzőnk itt-ott nem követte Szilágyi előadását, amely sok helyen oly ötletesen meggyőző, hogy ma is fennáll és jobb megállapítással vagy okfejtéssel nem pótolható.

Ekként Mailát István még a saját nevében Görgényben 1539-ben kell magyarnyelvű frigylevelet sem írhatta alá, sőt a 17 frigykötő főúr közül nyolc-nak van aláírása 16-nak meg csupán gyűrűpecsétje, míg három mindössze keresztvonását tette reá a nagyfontosságú okmányra. (Kiadva a *Történelmi Tár* 1878. évf. 183—4. l.) Amit tehát Mailát István életrajzírója róla ír, hogy „nevelésének a kor színvonalán kellett állania”, az minden alapot nélkülöző puszta fellelés! (Majláth Béla: Majlát István életrajza 6. l.)

Amit Martinuzzi Fráter Györgyről olvasunk, abban semmi új nincs, mert Makkai is a barát ügyes megtévesztő természetében hisz, amit *Horváth Mihály* vetett botorul az irodalomba, melyben — kritikátlanul — mindenki vakon követte, nemzedékeken át. Senki nem kételkedett igazságában, mindaddig, míg néhai *Kropf Lajos*, Londonban élt éleseszű frónk ki nem mutatta egyik jeles tanulmányában, mily döresség volt a Magas portáról azt feltételezni, hogy félrevezethette a barát, mert ha Fráter György csakugyan lehetségesnek tartotta — úgymond — azt, hogy a törökök ámitással és színleléssel, hazugságokkal és hízélgéssel Erdélytől távol tarthatja, mindaddig, amíg az osztrák háznak megzaporodott annyira a pénze és hadereje, hogy a szerencsétlen erdélyieknek is jut valami belőle s míg őket a német a megcsalt török bosszújától hathatósan megvédeni képes, vagy kész lett volna, úgy a barát nem volt ama lángész, melynek őt védői és bámulói föltüntetik, hanem szellemi vaksággal sujtott szerencsétlen ábrándozó és szánalomra méltó hóhőgyóg! (Néhai Kropf Lajos: „Castaldo Erdélyben” című külön tanulmányában, a *Hadtörténelmi Közlemények* 1896. évf. 163. l.)

Én sem tartozom a György barát-imádók közé s ezt minden munkámban hangsúlyoztam, mert egyebektől eltérően, sok elfogadhatót találtam a megöletése után lefolytatott pápai vizsgálat majdnem száz tanújának vallomásaiban, köztük abban az egyik legfontosabbikban, amely neki tulajdonította Buda feladását. Tíz éve múlt, hogy álláspontomat bővebben kifejtettem arról, hogy Martinuzzi nem volt az a providenciális nagy férfi, amilyenek sokan tartják, mert ez a jóeszű, de hiú és alapjában véve lihegetlenül félénk, gyarló ember egymásután három ízben játszotta el az ország sorsát és rövidlátásból eredő alábbi három vétke volt.

Az első, a *váradi béke*, melyet még János király életében kötött Ferdinánd király érdekében, avval a kimondhatatlan bárgyú záradékkal, hogy Erdély még az esetben is az övé leszén, ha János király megházasodna és halála után fia maradna! Hát hol maradt itt az államférfiúi előrelátás, mikor az ország földjét ellenség nem taposta s nem is fenyegette semmi oldalról?

A második, midőn három esztendővel utána hitelt adván gyerekes együgyűséggel a szultán képmutató hívásának, az elhalt János király cseszemőfiával öbúdai táborába vonult s azalatt a törökök egyenként belopódzván Buda várába, azt ellepték és minden ellenállás nélkül elfoglalták. Pedig a

tanácsurak elleneztek a dolgot és tiltakozásáért a jó vitéz enyingi Török Bálint a konstantinápolyi Héttoronyban fejezte be drága életét. Az egyébként lovas-gias gondolkozású törökök cselöket *annyira restelték*, hogy soha nem emlegették és krónikájukba úgy vették be, mintha Budát fegyveres kézzel hódították volna meg.

Ellenezte az óbudai táborba való kimenést maga Werbőczy István kancellár is, amiért (öt héttel a királyné lávozása után) saját budai házában 1541 október 13-án megmérgezték. (Ezt nekem sikerült megállapítanom. Izabella királyné életrajza 212. l. De Werbőczy életrajza írásakor Fraknoi Vilmos figyelmét elkerülte s ezért nála a kancellár halálának ideje nincs meg.)

A barát harmadik vetke és árulása, hogy az Erdélybe húzódott Izabella királynét tíz esztendő múlva az országból *kibeszélte*, miként krónikásaink írták s rendszeres ijesztgetéseivel megfélemlíté, hogy kezéből kicsikarja a szent koronát és kislelővel földönfutóvá tegye; igaz, avval az elgondolással és megnyugtatóssal, hogy az immár Temesvárig jutott török terjeszkedését majd a Magyarországgal egyesített Erdély jobban fellartja. (Báthory István király [terror hostium] halálának 350-ik esztendejében [Budapest, 1927] 324—5 l.)

Ezt a külön-véleményemet Makkai megemlíthette volna, még ha nem is helyeselte, miként hogy nem vett tudomást Kropféről sem, holott mindkettő bizony az *egykorúak felfogását* tükrözi. Ilyen elhallgatások vannak Izabella uralkodása vázolásában is. Hiszen egyebekről nem szólv, egyetlen sorban sem emlékezik meg az osztrák kiszipolyozó és nemzetrontó politika ellen támadt országos felháborodásról, a Petrovics Péter (János király rokona) kezdeményezése alapján keletkezett *nemzeti párt*ról, amely 1556 őszén haza hozta Lengyelországból Izabella királynét fiával. Pedig őket a köznemesség nevében a teljes életében *addig császárpárti* somlyai Báthory István üdvözölte s később is végig Habsburg-ellenes politikát folytatott, ha titokban is, amivel annyira megerősíté az *Erdély önállóságaért küzdők* pártját, hogy hívének vallotta magát Báthory István fejedelem és király örökeként Bocskay s még Bethlen is; igaz, hogy mikor erőtlenségükre maguk is ráeszméltek, avval a kényszerű fenn-tartással, hogy azt csupán addig tartsák fenn, amíg Erdély nem egyesülhet újra az anyaországgal. Izabella uralkodásáról Makkai különben (a 205—212. lapon) elég bőven ír, ha meggondoljuk, hogy néhai *Marczali* Henrik budapesti egyetemi történetnarr önálló kötetet szentelve Erdély történetének, *nevét benne még csak meg sem említi*, a magyar történettudomány nagyobb dicsőségére! Különben Makkai tagadása ellenére (a 282. lapon) azt hiszem, hogy a nagyműveltségű Izabella tudott magyarul, hiszen tizenöt évet élt hazánkban magyarok közt; valószínűleg annyira, mint ahogy Báthory István mondta magáról, hogy a lengyel országgyűléseken a tárgyalások menetét képes követni, de azokra — a dolog komolyságáért — latinul szokott felelni!

A XVI. századi erdélyi élet bemutatása (a kötet VIII. fejezetében) nagyon sikerült munka. azért is, hogy megismertet a Gyula eleste — 1566 — után Erdélybe menekült magyar családok hasznos elhelyezkedésével. Tömör a székely válságról, a jobágyok itt-ott előfordult elnyomatásáról, valamint a szászok zárkózott s a magyarokat körülből és kerített városaikból kizáró magaviseletéről szóló rész. Majd külön kis összefoglalások tárgyalják a reformáció hódítását, Báthory István valláspolitikáját, amely türelmes volt minden vallással szemben, az unitáriust kivéve, melyet főleg a miatt nem szenvedhetett, hogy Dávid Ferenc az 1578-ban tartott tordai zsinaton elvetette a gyermekek keresztségét, minek következtében felnőtt bajszos legények jártak szanaszét az országban megkereszteletlenül. Ezt a részt fejezi be az egyházi műveltségről és humanizmusról, meg a reformáció művelődéséről írt tanulságos összefoglalás, amikről hasonló ismertetést semmi más munkából nem nyerhetünk.

A Báthoryak családi uralmát szerzőnk a IX. fejezetben mutatja be kissé túl rövidre fogva: Istvántól az 1613 őszén meggyilkolt utolsó Báthory Gáborig, ámbár két munkamból: Báthory István életrajzából meg kétkötetes levelezéséből sok ismeretlen érdekes adalékkal színezhette volna előadását. Éppígy Carrillo, Mihály vajda, Basta s az erdélyi jezsuiták szerepét is, továbbá Berzeviczy Márton és társai tevékenységét, amikről ma már egész könyvsorozatunk van kiadványaimban, majdnem felhasználatlanul. Egy kis előírásra is fel kell

hívnom figyelmét, amennyiben Carrillo nevét következetesen egy r-betűvel, a derék Gyczy János erdélyi kormányzójét meg h-val írja, viszont a történetíró Kemény József (az 518. lapon) gróf helyett bárónak nevezi. Am dícséretre méltó, hogy a román származású Bekes Gáspár nevét — végre — helyesen írta Békés, Békés vagy Békesi helyett, amely helytelen írásmódok ellen 1901 óta állandóan küzdöttem! De azért Mádéfalva is Madéfalvának írandó, kivált erdélyi születésű írótól, *nem* Mádéfalvának (a 487. lapon), miként irodalmunkban jóformán mindenki írja. Nagyobb baj ennél, hogy a Báthoryak csatolt genealógiai táblázata *hézagos és telve van hibákkal*, miután Makkai nem vette észre, hogy azt már rég helyesen összeállította néhai Wertner Mór egy német meg egy magyar munkájában, s annak adalékait is ki lehetett volna egészíteni somlyai Báthory István krasznai főispán naptári feljegyzéseiből. (Megjelent Anton Kurz [gr. Kemény József titkára] *Nachlese* című kis munkájában.) Ezek ismerete híján a XVI. század végén szereplő három Báthory-testvér származását Makkai így állította fel: Boldizsár, András és István, holott épp ez utóbbi volt a legidősebb köztük, utána lévén még egy Gábor nevű, aki feleségével együtt egy-nap halt meg 1586-ban pestisben Csekén Szent Márton napján. (Egykorú feljegyzés, a *Történelmi Tár* 1880. évf. 646. l.) E derék négy testvér anyja Mailád Margit (a vajda leánya) volt. Ez ura halála után Ifjú János főispán felesége lett, de mikor ő is áldozatává vált 1594-ben a kolozsvári kivégeztetéseknek, híboros-fia, András magához vitette Lengyelországba és miechówi kolostorában élt — nagy kort érve — haláláig. A Báthoryak családjába az ő révén bejutott nyugtalan, forró (a magyartól elütő) idegen vér lázongó lüktetésének hatása ezért mind a négy férfi tevékenységében kinyomozható! Egyébiránt nem tartom szerencsésnek, hogy Makkai egy-azon táblán mutatja be a somlyai meg csesdi Báthoryakat, holott még egy mellőzött szaniszlófi ág is van; sem azt, hogy belevette a házassági leszármazási adatokat is, fel Kendy-, a Sulyok- és Bocskay-családok vonatkozó elágazásaiig, ami bizony igen megnehezíti a táblázat könnyű átnézését.

Nagy hiányossága a táblázatnak, hogy nincsenek rajta Báthory István testvérhúgai: Erzsébet — Pekry Lajosné 1551-ig, de már 1557 nyarán Kerechényi Lászlóné (l. Gyulai oklevéltár), Klára — Wárdai Miklósné és Zsófia — Figedy Andrásné (Szirmay Antal: Szathmár vármegye II. r. 78. l.). Jobban sajnálom ennél azt, hogy szerzőnk Báthory István kitűnő jellemzése bevezetésében megfélekezett idézni néhai *Károlyi* Árpádot, aki már 1898-ban megállapította, hogy „Erdélyben még a lealázó török főuraság nyűgei ellenére is sikerült a XVI. sz. *legelőkelőbb géniusának*, Báthory Istvánnak számottevő magyar államot alakítani, mely *öncéllal bírt* s letéteményese volt a magyarság jogos nemzeti aspirációinak”. (Károlyi: *Néhány történelmi tanulmány*, 235. l.)

Mulasztása M.-nak az is, hogy 1592—1600 közt Erdélyben működött öt pápai nunciust még csak meg sem említi, holott — egyebektől eltekintve — hatásuk folytán fordult Európa figyelme először Erdély és ügyei iránt. (Rövebben tárgyaltam a Vatikáni Magyar Okirattár II/3. számú nagy kötetemben, 1909-ben.)

Erdély Bethlentől Apafiig terjedő nevezetes korát (1613-tól 1690-ig) *A református fejedelmi abszolutizmus* című X. fejezet ismerteti meg velünk vázlatosan, mert Bethlenről mindössze 16 lapon emlékezik meg, pedig kár volt elhallgatnia neje, Brandenburgi Katalin Csáky Istvánnal való botrányos életét, aminek tudomásvétele Bethlen halálát is siettette. Így kevés hely jutott a két Rákóczy György (atyja és fia), Kemény János, Bercsai, Rhédey szerepére, Apafi és gondos neje, Bornemisza Anna méltatására. Thököly Imre és Rákóczi Ferenc felkelésének vázolója is abba a fejezetbe szorult, helyszüke miatt, amiért nem kárpótol az sem, hogy a XVII. század erdélyi életét szerzőnk külön fejezetben mutatja be érdekes és tanulságos összefoglalásban.

Eppily újszerű a rendi társadalom válságáról szóló szép XII. fejezet arról az Erdélyről, amely ugyan továbbra is külön állam maradt, de valójában elhanyagolt keleti tartománya a dunai Habsburg-birodalomnak, bár a század végén Mária Terézia *nagyfejedelemség* címet adott neki. Igen találó amint a szászok kiváló vezéralakja, Brukenthal Sámuel élre jutását vázolja és a szászoknak kedvező reformpolitikáját mutatja be Makkai, habár az végig magyar-

ellenes volt, főleg a jobbgáyság sorsának javítása kérdésében, amelyben a nemesekkel tartott. A királynénak azonban Brukenenthal javaslatai nagyon tetszettek, úgyhogy a kancellárné kinevezett politikus hamarosan gubernátor lett. De mikor újabb intézkedései nem feleltek meg a kívánalmaknak s azok a felvilágosodott szellemű trónörökös kezébe jutottak, József 1773 nyarán váratlanul Erdélybe ment s közel két hónapot töltött faluról falura járván be az országot, hogy személyesen győződjék meg az állapotokról. Amerre járt, a reménykedő parasztok seregéstől járultak eléje, könyörögve sorsuk enyhítésén, aminek az lett az eredménye, hogy az őszintén jót akaró trónörökös 19.000 kérvénnyel megrakodva érkezett vissza Bécsbe, ahol első dolga volt az erdélyi úrbérszabályozás megteremtését sürgetni, amit anyja nevében kiadott egyéb közgazdasági reformok követtek. Magyarellenes irányuknál fogva persze ezek sem feleltek meg s így Mária Terézia uralkodása sem vált az ország javára, minden jó szándéka mellett. Az lett sorsa József trónörökös törekvéseinek is, ámbár Brukenenthal gróf Bánffy György gubernátorral váltotta fel. De a francia forradalom kitörése után a császár attól tartván, hogy annak hullámai az osztrák monarchiát is ellepik, ismeretes, hogy 1790 február 4-én a vallási türelmet és a jobbgáyság szabad költözését biztosító rendeletei kivételével valamennyi intézkedését visszavonta.

Újszerű összefoglalásban nyújtja szerzőnk (műve utolsó, XIII. fejezetében) az 1848-i únióig terjedő változatos korszak történetét is, bőven ismertetve az únió ellenzői: a szászok és románok állásfoglalásait. A szabadságharc lefolyásának ismertetése a román türelmetlen nacionalisták 1848 május 15-i balázsfalvi népgyűlése vázolásával kezdődik, de kimaradt belőle, hogy azon *Nopcea* László hunyadmegyei főispán nyíltan román származásúnak mondta magát, amiben sietve követte csakhamar maga Erdély kormányzója, báró *Jósika* Sámuel is! A nagy küzdelem leverése utáni szomorú évek eseményeit szerzőnk „A visszatérés” cím alá foglaltan adja elő addig, midőn Ferenc József császár 1866 január 29-én kelt leiratával megengedte, hogy Erdély a pesti magyar országgyűlésre küldheti követeit, amivel — a könyv zárószavai szerint — Erdély visszatért oda, ahonnan több mint három századdal előbb külön történelmének útjára elindult, a magyar állam egységébe.

Makkai fentebbiekben vázlatosan ismertetett műve *nagy nyeresége* erdélyi irodalmunknak, habár alapjában véve két szervi bajban szenved. Az egyik: *túlúságos rövidsége* és a *sietség*, amivel készült, amiért nem dolgozhatta fel Erdély történetének valamennyi forrását, az adottnál bővebb és közvetlenebb formában. Ezt kivált a fejedelmek életrajza sínylette meg, holott sok tekintetben igaz Carlyle mondása, hogy a történelem nem más uralkodók jellemrajzánál. Ez annál nagyobb mulasztás, hogy ma már garmadát akadnak szétszórta (oklevéltárak és folyóiratok megsárgult lapjain) olyan rejtett becses adatok, amelyekkel jobban kidomboríthatja vala a bemutatott vezető férfiak egyéniségét és élénkíthette volna olykor vontatott előadását. Milyen páratlan értékű feljegyzések találhatók például amúgy is ritka bukaresti Documente-kiadványom tizenegy kötetében az önálló fejedelmi korból, meg erdélyi Fontes-kiadványom IV. kötetében az azt megelőző időkből, 1540-ig. Mutatóul álljanak itt az alábbiak.

A szelídlelkű Báthory András bíboros erdélyi fejedelem 1599 augusztus 2-án Jeremiás moldvai vajdához intézett magyar levele, amelyben arról értesíti, hogy neki immár Mihály vajdával szövetsége van, ki, ha nem volna is, ilyen háborúságnak idején *ugyan nem is méltó s nem illendő egyik keresztyén fejedelemnek az másikra támadni*. Mily szívfaeserő érzést vált ki az emberből ennek olvasása, tudván, hogy írójának nem egészen három hónap múlva annak támadása következtében kellett meghalnia, akinek keresztyéni voltában annyira bízott. (Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești V. kötelet [București, 1932] 244. l. Találtam és másoltam a ma már nem létező, elpusztult varsói gróf Zamoyski-levéltárban.)

A másik Szuhay István egri püspök, a pozsonyi Magyar Kamara elnökének mondása, melyet a nüriszlói vesztett csatája után segítségért Rudolf császárhoz siető Mihály vajdának szemébe vágott s aztán levélben is megörökített, hogyha nem szűnik meg Erdélyben kegyetlenkedéseivel, *vérszopó marad*

a neve a históriában. (Ugyanott, a VI. köt. 417. lapján, 1601 augusztus 5-én kelt levélben.)

Harmadik idézetünk feltűnő cinikus hangját lep meg, midőn később. Báthory Gábor idejében Balog István máramarosszigeti kamaraispán írásából arról értesülünk, hogy Bethlen Gábor igen vendégli gyakran szállásán az fejedelmet virradtig való tánczsal s egy úr sem pártolt el tőle, hanem esznek, isznak, lakoznak, táncolnak, mondván ezt: *Ez országot pusztítsuk el s az Scithiai magyarokként vegyünk más országokat s azt éljük, míg ez az ország megépül.* (Ugyanott, a VIII. köt. 110. lapján, Perneszy Gábor 1610 december 13-i magyar levelében.)

Folytathatók az ilyen s ezekhez hasonló *korfestő adalékok* idézését. miután más írónál is tapasztalt — immár divatba jött — sietés miatt azok úgyszólván eltemetve hevernek forráskiadványaink porlepte kötetekben! Ez azért is kár, mivel az ily jellemző és lélekbe vágó okleveles epizódok többet érnek minden szellemtörténeti, esztétésnél, és közvetlen jellegükkel fogva ismeretterjesztők és élvezhetőek!

Elsietés okozta azt is, hogy Károly Róbert erdélyi vajdájáról megtudjuk ugyan, hogy a Kácsik-nembeli Széchényi Tamás (115. lap) s pár lappal odább három sorban azt is, hogy az erdélyi nemesek ekkor szerezték meg birtokaik népessége fölött a bíraskodási jogot, tehát a földesúri hatalom teljességét csak 1342-ben nyerték el. De hogy ez a Tamás által vezetett tordai gyűlésen mondatott ki, a közigazgatás és törvénykezés szabályozásával együtt, azt Szilágyi művéből tanulhatjuk meg. (Az I. kötet 95—96. l.) Itt is csupán néhány sorban van elmondva a gyűlés eredménye, habár úgyszólván ez a végzés az erdélyi három nemzet (universitas nobilium) legelső írott törvénye, illetve szabályrendelete, amely megállapítja a szolgabírák hatáskörét, sőt védelmébe fogadja a jobbágyok ügyét, panaszai elbírálását rájuk bízván. Ezért érdemelt volna Makkai művében bővebb méltatást, miután a végzések eredeti hártýára írt példányát is elég rég ideje ismerjük. (Kiadva a Történelmi Tár 1886. évf. 202—3. l. Az oklevél kelte 1342 in quindenis festi beati Georgii martiris [tehát a Szentgyörgy-nap utáni tizenötöd napon].)

További elsietésnek tulajdonítom, hogy a kötetben meg sincs említve, hogy az 1437-i egyezés után az erdélyi nemesek a szászok és székelyek 1467-ben új únió-levelet szereztek (Székely oklevéltár I. köt. 207—211. l.) s annál is erősebbet 1506 február 10-én Tordán kelt kiadványukban (ugyanott, a 309—313. l.), amelyre később annyiszor szerettek hivatkozni.

A mű második szervi baja, hogy szerzője *sehol semmit nem idéz* s még a használt művek jegyzékét sem közli. Ezt a mulasztását ugyan pótolta művének 1946-ban megjelent francia kiadásában, de abban sincs köszönet, mivel a szerzők keresztnévét lefordítva s rövidítve adja. például: A. Szilágyi, ami lehet Albert vagy Adolphe is; N. Mesterről pedig senki nem sejtheti, hogy az, Miklós. Ugyanez a baj a nem-magyar írók műve idézésében is, amely elferdített idézetek alapján az illető művek közönyvtárak katalógusában alig található meg. Helytelen, hogy rosszul értelmezett helykímélésből a *könyv szövegében* közül latin, német és magyar idézeteket, a helyett, hogy azokat a lap alján jegyzetben vagy — miként újabban igen okosan teszik — a kötet végén közölte volna. Hogy ez mily hátránnyal jár még tanult szakembernél is, például felhozom a kötet 233. lapján közölt kilenc sornyi idézetet egy magyar nemesről a XVII. század elejéről való leveléből. kinek Makkai még a nevét sem említi, nemhogy megadta volna, hogy érdekes idézetét honnan vette! Itt teszem szövé azt is, ami ellen évek óta küzdök hiába, hogy a M. Tud. Akadémia helyesírási szabályai szerint *évszám* után pont-jelt rak, tehát így 1456. január 5-e, s mivel a magyarban a pont-jel *iket* jelent, 1456-ik január 5-ikének olvasandó, ahogy pedig *egyetlen magyar ember* sem olvassa, idegen embert meg éppen félrevezet!

Szerzőnk sietős munkájának tulajdoníthatók kisebb-nagyobb bántó elírásai és figyelmetlenségei is. Így midőn Bethlen Gábor halálakor idézi Kemény János, a későbbi fejedelem Önéletiratából: *Ch, vajha meg ne szűnetett, avagy örökké élt volna* (a 375. lapon) elkerülte Makkai figyelmét, hogy ez a szép mondás tulajdonképpen az 1586-ban elhunyt *Báthory István királyról* keletke-

zett a lengyelek száján s azt síremlékének megsemlélésekor az őrtálló lengyel paptól épp magyar ember (Petrityevith Horváth Kozma) hallotta és jegyezte fel számunkra, II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata alkalmával 1657-ben (Petrityevith Horváth Kozma magyar naplóját kiadta Thaly Kálmán, sőt újra maga Makkai az *Erdély öröksége* 5. kötetében), s így Kemény feljegyzése arra vonatkozik, nem Bethlenre. Ugyanabban a magyar naplóban találta volna meg Makkai Lubomirski marsall azt a remek latin kiáltványát is, hogy azért tört be Magyarországra fegyveres erővel, hogy meghosszszulja azokat a rettenetes károkat és kegyetlenkedéseket, melyeket Rákóczi fegyelmetlenül csapatai Lengyelországban jártukban okoztak. Ezt annival kevésbé kellett volna mellőznie, mert még Szilágyi figyelmét is elkerülte a kiáltvány, II. Rákóczi György szép életrajza írásakor, s e miatt a lengyel marsall betörését — igaz-talanul — hálátlanságból keletkezett cselekedetnek minősítette.

Vétkes elírás az is, hogy az únió-tárgyalás idejében magyarok és szászok közt a román kérdésben *tökéletes volt az összhang*; hisz rég megállapított tény, hogy „a szászok viselkedése egyaránt származás és perfid volt a magyar nemzet iránt”. (Pethő Sándor: A szabadságharc eszméi [Budapest, 1916] 141. l.)

Összefoglalva ismertetésünket, nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a különben hasznos, szépen megírt munka, sajnos, nem áll a tudomány és kutatás mai magaslátán. Igaz, hogy a kézikönyvet író szerzőnek az nem is volt célja, s így bírálat tárgya sem lehet, de mégis sajnálatos a mai nehéz kiadási lehetőségek közt, mert ki tudja, mikor kerülhet reá sor és alkalom ily újabb, kielégítőbb munka írására!

VERESS ENDRE (Pécs)

SÖTÉR ISTVÁN: MAGYAR-FRANCIA KAPCSOLATOK. Budapest 1946, Teleki-Intézet, 255 (1) l. 8°. — (Hazánk és a nagyvilág I.)

A pozitívista irodalomtörténet és történettudomány történelmi és kulturális tények összehasonlító vizsgálatát a „hatáskutatás” egyoldalú szemszögéből fogta fel. Az összehasonlítás eredményét — például egy magyar író külföldi forrásainak kimutatását — összegezve azután lázasan iparkodott felfedezni azt a csekély „eredetiséget”, amely a számtalan minta ellenére megmaradni látszott. Ha Csokonai verseiből sorra kimutatnánk azoknak a német költőknek hosszú sorát, akiket Csokonai olvasott s akikre a versek egy-egy tárgyi eleme, gondolata, prozódiai ötlete visszavezethető, akkor valóban aggodnom kell, hogy Blumauer és Schikaneder meg számtalan mások mögött ne vesszen el éppen Csokonai, aki végre is magyar költő volt és a németen kívül más irodalmat is olvasott. Ilyen körülmények között érthető, hogy a pozitívizmust felváltó újabb módszerek kevésbé rokonszenveztek a történelemmel ezzel az ágával. Hiszen a tudományos látszat mögött valósággal a szellemi imperializmus fenyegető árnyát láthatták felsötétleni, a hazai művelődés akácosát a közvetlenül szomszédos tölgyerdő sűrűjében eltűnni. Annál is inkább, mert az idegen hatások útja jórészt a német kultúrterület felé vezetett és még a nyilvánvalóan távolabbról jött eszmék vándorújtját is csak a széles bécsi országút makadámjához kötve tudták elképzelni. A német módszerű filológia csak lassan adott helyet a franciás *litterature comparée* egyetemesebb szempontjának, ahol a kölcsönhatások, témák, gondolatok, intézmények vándorlása már az emberi szellem általános fejlődésének útjelzője, ahol a változatos hatások összetelálokozása már nem az önállóság hiányát, hanem az érdeklődés fokozott ébredését jelenti — termékeny feszültséget, tehát nem szegénységet, hanem gazdagságot. Nálunk talán Eckhardt Sándornak és tanítványainak munkássága jelzi az új irányt. Magyarország — és vele az egész közép-európai kultúra — a nyomasztó hatás- és forráshalmaz nyúga helyett a szellemi áramlatok találkozáspontján, mintegy állandó szellemi emelkedettségben, a befogadás és továbbadás állandó készségében áll előttünk. A tudományos eredmény érzelmiileg is elfogadhatóvá válik, az „eredetiség” jótékony fikciójára nincs már szükség. És nyitva áll az út a szintézis felé.

Nem meglepő, hogy éppen nálunk és éppen ma indít el egy tudományos intézet egy kiadványsorozatot, amelynek az a célja, hogy Magyarország és

minden más kultúrnép kapcsolatait úgy szölván párhuzamos nemzetéletrajzok alakjában dolgozza fel. Az is szinte magától értetődik, hogy ezt a sorozatot a magyar-francia kapcsolatok története nyitja meg és szerzője egy Eckhardt-tanítvány, aki már néhány évvel ezelőtt megjelent kis könyvében (Francia-magyar művelődési kapcsolatok, Bp. 1941) tárgyának alapos ismerőjeként mutatkozott be. Amit akkor a francia-magyar szellemi érintkezések történetéről írt, annyira helytálló maradt, hogy több fejezetet változatlanul vehetett át új könyvébe. Amit hozzáadott, az éppen a Teleki-Intézet új sorozatának szelleméből folyik: itt már nem csupán irodalmi és legfeljebb még művészeti, hanem valamennyi, tehát kulturális, gazdasági, vallási, pedagógiai, politikai kapcsolatok teljes szintézisééről van szó. A feladat megoldása most is sikerült. A sokféle ágazó érintkezéseket magyarok és franciák között S. nem tördéli darabokra, mintegy „szakok” szerint — csak a gazdasági összeköttetések legújabb állásának felvázolását engedi ki a kezéből munkatársa, Ségner Andrea számára —, hanem összefoglaló fejezetekben szöallatja meg a sokszólamú koncert összhangját. És valóban elválasztható-e a magyar királyság alapításának ténye meg az azt követő dinasztikus és politikai összeköttetések láncolata a két középkori keresztény birodalom vallásos érintkezéseitől, Cluny hatásától, a ciszterciták kolostoralapításaitól, Anonymus és mintái összefüggésétől, az esztergomi romok oszlopfőiben naiv humorral megnyilatkozó magyar-francia kollaborációtól? Vagy a XVII. és XVIII. század magyar malkontenseinek és szabadságharcosainak XIV. Lajossal fenntartott politikai érintkezései Miksesnek és Rákóczinak Versailles és Grosbois hatása alatt kialakult írói egyéniségétől?

Ennek a felismerésnek megfelelően Sötér könyvének öt fejezete — Kereszténység és királyság, Humanizmus, Lélek és izlés, Az értelem keresése, Párizs varázsa — a magyar-francia kapcsolatoknak nem egy-egy ágát, hanem egy-egy korszakát foglalja össze, amelyekben valamennyi találkozás a két nemzet közt egyetlen vezető gondolat köré látszik csoportosulni, tekintet nélkül arra, hogy egyébként a szellemi, vagy az anyagi műveltség, a politika, vagy a hadtudomány körébe esik-e. És ezenkívül minden fejezet a két nép arculatának egy-egy jellemző vonását is meg kívánja ragadni, amely azután a későbbi fejlődés során azt tovább kíséri, mint közös szerzemény öröklődik át. Legérdekesebb ebből a szempontból Bessenyei és a francia szellem találkozásának, valamint az 1867 utáni magyar politika és Franciaország közti tragikus félreértésnek tanulságos elemzése. A politikai elidegenedés folyamatát Sötér — néhány előbb ismeretlen adat felhasználásával — egészen a jelenkorig vezeti végig, amikor a Párizs barrikádjain egymás mellett harcoló francia és magyar maquisardok szövetségében véli megtalálni az utat, amely a teljes megértés felé visszavezet. Ezen munkálkodik változatlanul a magyar tudományos és irodalmi élet, amelynek jellemzően „franciás” arculatát szintén napjainkig vázolja fel a szerző.

A korszakok újszerű, eszmetörténeti és társadalomfejlődési szempontú elhatárolása persze sokszor szétvári a tradicionális kereteket. Így, első olvasásra bizonyára meglepő lesz, hogy a franciás humanizmus első magyarországi nyomait keresve egészen Nagy Lajosig megy vissza S., valamint az, hogy a francia felvilágosodás eszméinek magyarországi visszhangját két fejezet között osztja szét, mégpedig olyképen, hogy Csokonai és a francia rokokó párhuzama megelőzi Voltaire hatásának tárgyalását. De S. nyilvánvalóan nem is óhajtott a könnyebbik utat választani. A francia-magyar kapcsolatok területét elvégre a részletkutatás már eléggé átvilágította s az eredeti forrásokhoz a könyv 10 oldalas jegyzetanyaga pontosan visszavezet. Sötér gondosan szemügyre veszi a forrásanyagot, de saját feladatának igen helyesen a szintézist tekintette, nem az ismert anyag egyszerű egybeállítását. A szintézis útja más, mint az enciklopédiáé, nemcsak visszapillantás, hanem egy lépés előre. S. könyve maga is a magyar-francia kapcsolatok új és jellemző állomása.

Márcsak azért is, mert S.-t, a tudóst egy pillanatra sem hagyja cserben S., az író. Ritka magyar tudományos könyvről mondhatjuk el, hogy nemcsak élvezetes, de szép olvasmány, mint ez. Az írói eszközök hitele ad nyomatékot a tudományos megállapításoknak is.

DEZSÉNYI BÉLA

DEZSÉNYI BÉLA: MAGYARORSZÁG ÉS SVÁJC. Budapest 1946. Teleki Pál Tudományos Intézet, 274 l, 8°. — (Hazánk és a nagyvilág VI.)

D. könyve élvezetes, a figyelmet mindvégig lekötő előadással vezet végig a magyar-sváji kapcsolatoknak a szentgalleni kalanddal megkezdődött most már több mint ezeréves történetén. Könyvéről csak jót mondhatunk. Fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötte össze és foglalta egységbe a sok kis adatot. Megelevenedik előttünk a Svájcban szentként tisztelt utolsó árpádházi király-leány alakja, szól a humanizmus, a reformáció, a felvilágosodás, a romantika, a szabadságharc, a századforduló s utána egészen 1944-ig a legújabb idők szellemi és politikai kapcsolatairól. Figyelme mindenre kiterjed, jegyzeteiben nagy könyvészzettel dolgozik, láthatólag teljességre törekszik s ez indít arra, hogy egy-két kiegészítést tegyünk. Elkerülte D. figyelmét, hogy Árpádházi Szent Margit tössi legendája szentgalleni kézírata alapján 1940-ben Pécselt megjelent. III. Endre szentéletű leányának, Erzsébet tössi apácának életrajzát közli Murer 1643-ban Luzernben megjelent Helvetia sanctaia. Az Acta sanctorum szövege ennek a német szövegnek a fordítása és átdolgozása. Magyarul legutóbb Kúhár Flóris írta meg Erzsébet életrajzát A legszentebb család utolsó virága címen (1939). Megemlítjük azt is, hogy e sorok írójának sikerült egy XIV—XV. századi svájci kódexben Erzsébet eddig ismeretlen latinnyelvű legendáját megtalálni, lemásolását és kiadását azonban megakadályozta, hogy a háború kitörésekor óvóhelyre mentették. Esterházy herceg nem 1808-i, hanem 1814-i látogatását Yverdonban Pestalozzi tanítványa, Johannes Ramsauer önéletrajzában megörökítette s írását a második világháború idején újból kiadták (Im Bannkreis Pestalozzis, Tornister Bibliothek, H. 15., Erlenbach-Zürich). Liszt Ferencről szólva megemlítjük, hogy Liszt és Wagner 1856-ban Szentgallenben adták első közös hangversenyüket. A legújabb kapcsolatokat tárgyaló Tegnap és ma c. fejezetben nélkülözzük a fribourgi egyetem magyar kapcsolatainak tárgyalását s az ösztöndíjas diákokról szólva meg lehetett volna említeni, hogy a szentgalleni Handelsakademiének is volt rendszeresen magyar ösztöndíjasa s az ugyancsak szentgalleni Institut auf dem Rosenberghe küldte át 1938-ban Teleki Pál akkori kultuszminiszter a bécsi Teréziánium tizennégy magyar növendékét.

Ezek a megjegyzések nem érintik természetesen a könyv értékét s csak az volt a célunk, hogy egy esetleges új vagy idegennyelvű kiadásba a teljesség érdekében ezek az adatok is bekerüljenek.

SALACZ GÁBOR (Pécs)

A DUNATÁJ. TÖRTENELMI, GAZDASÁGI ÉS FÖLDRAJZI ADATOK A DUNATÁJ ÁLLAMAINAK ÉLETÉBŐL. Szerk. Radisics Elemér. I—III. köt. Budapest 1946, Gergely R. kiad., 4°, 480 l., 8 l.; 280 l., 2 l.; 626 l.

A legutóbbi időkgig nem volt egyetlen olyan munka sem, amelyikben a Dunatáj államainak és népeinek mai vagy multbeli helyzetére, gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésére vonatkozó legszükségesebb adatok egybegyűjtve attekinthetők lettek volna. Osztrák, cseh, szlovák, lengyel, román, magyar, szerb, horvát és bolgár gazdasági összeírások, statisztikai felvételek, történelmi kiadványok számos kötetét kellett nagy nehézségek közepette felkutatnia, azoknak nem egyszer különböző szempontok szerint egybeállított adatait összevetnie annak, aki a táj népeinek és államainak életét kívánta tanulmányozni. Ez a hiányérzet hívta létre a Radisics Elemér szerkesztésében most megjelent hatalmas méretű kiadványsorozatot, melynek szerzői között ott találjuk a magyar tudományos élet több ismert nevét. Ahogy a szerkesztő a bevezetésben mondja, „a műnek nincsen más igénye, mint hogy adatokat szolgáltatson az érdeklődőknek néhány földrajzi és gazdasági szempontból egymásra utalt állam életéből”. Ezek szerint egy lexikonszerű kézikönyvvel volna dolgunk, azonban tegyük mindjárt hozzá: a kiadvány jóval túlmegegy az adatok egyszerű felsorolásán. Nemcsak azáltal, hogy a fontosabb problémáknál, a kutatások mai állását és lehetőségeit is ismerteti, hanem azáltal is, hogy egyes, kiemelkedően fontos kérdésekről külön tanulmányban szintetikus összefoglalást nyújt.

Természetesen lexikonszerű a munka földrajzi, gazdasági és általában statisztikai vonatkozású része. A morfológiai, geológiai, hőmérsékleti, csapadék- és talajviszonyok igen alapos ismertetése közben a kiadvány valóban szemléltetően tárja az olvasó szeme elé mindazokat a tényeket, amelyek a dunai tájat elkülönítik Európá keleti és nyugati nagy tájegységeitől, és földrajzi szempontból külön, önálló, bizonyos fokig zárt egészzé teszik. A táj népeinek népességére, népsűrűségére, népmozgalmára vonatkozó adatok, a nyelvi megoszlás, és még inkább a nemzetiségi statisztika táblázata, melyekből nemcsak a mai állapotok olvashatók le, hanem a fejlődés múltbeli vonásai. Jellege is kihámozható, a történész számára is sok tanulsággal jár. Külön ki kell emelnünk a gazdasági élet részletes ábrázolását. Párhuzamosan tártnak clénk a dunai táj államainak mezőgazdaságára, iparára, bányászatára, kereskedelmére, valamint az iparpolitikára, hitel- és pénzügyekre, közlekedésügyre, külkereskedelemre, a biztosításra. sőt az idegenforgalomra vonatkozó adatok is. Még egyszer szeretnénk hangsúlyozni, mindezeket így együtt nem lehetett megtalálni és a kiadványsorozat már pusztán ezeknek a statisztikai, gazdasági adatoknak az egybeállításával is nagy lépéssel vitte előre a Dunatájra vonatkozó tudományos kutatásokat.

A munkának történeti vonatkozású részében az anyag természeténél fogva a lexikális felsorolás sokkal kevésbé érvényesül, az adatok puszta előlárása helyett itt inkább egyes problémáknak a feldolgozása lép előtérbe. Ennek következménye, hogy minden problémára nem térhetvén ki, a szerkesztő kiragadott egyes, a táj népeinek életében fontosabb kérdéseket, és azokat egész részletességgel dolgoztatta ki, míg más, kevésbé lényeges problémákat a kiadvány csak egészen felületesen érint. Így külön tanulmány foglalkozik a dunai táj irodalmi fejlődésével, időszaki sajtójának kibontakozásával, különösen pedig a magyarországi nemzetiségi kérdéssel. Ahogy látjuk, a témák ilyenlén kiválasztásában megnyilvánul bizonyos egyoldalúság. Ennek valószínű okaira és következményeire még visszatérünk. Előzőleg azonban talán nem lesz fölösleges az említett tanulmányokkal és a belőlük levonható eredményekkel a következőkben alaposabban foglalkozni.

Mindenekelőtt is a történeti és földrajzi cikkek egymáshavetéséből egy általános jellegű megállapítást kell levonnunk a táj határaival, kiterjedésével kapcsolatban. Földrajzilag és gazdaságilag a Dunatáj azt a területet jelenti, amelyet számos kisebb-nagyobb medencéből a Duna fűz egyébe. Ebben a földrajzi Dunatájban szorosan benne van Bulgária is. Ugyanakkor azonban megint földrajzi, gazdasági értelemben a táj északi szegélyén Lengyelország erősen periferikus jelentőséget nyer. Ha mármost a történeti fejlődést nézzük, azt látjuk, hogy a földrajzi tájjal szemben egy történeti értelemben vett tájról is beszélhetünk, amelyik csak nagy vonásokban fedi a földrajzi táj határait. A politikai, de még sokkal inkább a társadalmi és művelődési fejlődés megegyező vonásai a dunai kis népek multját néhol éles színekkel választják el nemcsak a nyugateurópai, de a keleteurópai fejlődéstől is, míg ugyanakkor a román, cseh, magyar, délszláv történet analóg vonásai feltétlenül bizonyos közösségre utalnak. Ez a történelmi értelemben kikerekíthető Dunatáj azonban északon túlterjed a földrajzi értelemben vett táj határain, magába foglalja Lengyelország, sőt Ukrajna egyes részeit is, ugyanakkor Bulgária a legutóbbi időkg kívül maradt belőle. Ennek okát igen könnyű megtalálni a középkorvégi, majd újkorrelji politikai viszonyokban. A Baikán-félsziget népei egészen a XIX. század közepéig, sőt egyesek még tovább is az ozmán birodalom fennhatósága alá tartoztak, és különösen Bulgária évszázadokon át kiesett abból a fejlődésből, amelyik a táj többi népének multját jellemezte. Történeti értelemben tehát a dunai táj fogalmát észak felé ki kell kerekítenünk és Lengyelországot feltétlenül ide kell csatolnunk. Ugyanakkor Bulgária társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődése csak a XIX. század második felétől kezdve tartozik ehhez az egységhez.

Szembetűnően tárja elénk ezeket az eredményeket *Gáldi László*nak a dunai táj irodalmi fejlődéséről írott nagy tanulmánya. (I. k. 115—156. l.) *Gáldi* nagyvonalú áttekintésben végighalad a táj népeinek irodalomtörténetén, mindenütt rámutatva, hogyan tükröződtek az egyes nemzeti irodalmakban a

nagy szellemi irodalmi áramlatok. Azt látjuk, hogy a nyugati szellemi áramlatok mind elérkeztek a dunai tájra, igaz, hogy néha több évtizedes késéssel. És ugyanakkor, amikor akár a humanizmus, akár a barokk vagy a romantika eszméi áramlatai bizonyos megegyező vonásokat mutatnak föl lengyelek, csehek, románok, délszlávok és magyarok irodalmában, megtaláljuk a nemzeti fejlődésben gyökerező speciális vonásokat is. A külső szemlélő előtt a fejlődés közös vonásai tűnnek inkább szembe, belülről nézve azonban a kívülről lényegtelennek látszó eltérések sokszor igen jelentősek lehetnek. Gáldi tanulmánya nemcsak külön összefoglalása az eddigi eredményeknek, hanem egyben megjelöli az utat is, amelyen a kutatásoknak a jövőben haladniuk kell. Éppen összefoglalása nyomán megmutatkoznak azok a hiányok, amelyeknek kitöltése a jövő kutatás feladata lesz.

Majd tíz éves tanulmányban foglalkozik *Kemény G. Gábor* a magyarországi nemzetiségi kérdés multjával, 1790-től 1918-ig (I. k. 158—320. l.). A nemzetiségi kérdés megoldásával kapcsolatos tervezetek és törvények szövegét többnyire teljes egészében közli, de vázlatosan jellemzi a körükön fonódó, többnyire politikai problémákat is. Munkájának jelentősége abban áll, hogy a szétszórt, részben nyomtatásban még nem is publikált nemzetiségi megoldási javaslatokat, tervezeteket összegyűjti és azokat a legszükségesebb magyarázatokkal közrehozza. Ezekből a javaslatokból, törvénytörvényekből élénk tárlat a mult századi magyarországi nemzetiségi politika jellege, amelyik — és ezt Kemény is többször kiemeli — a nemzetállam illúzióját akarta fenntartani egy vegyes nemzetiségű, soknyelvű államban. Az adatok tükrében azonban az is kiviláglik, hogy a román, szlovák, szerb vagy horvát részről betervezett elgondolások, javaslatok sem képviseltek reális szempontokat, amelyeknek alapján a megegyezés létrehozható volna. A dunai táj valamennyi népe egyformán illúziókban élt a mult század folyamán, valamennyiüket a francia nemzetállam eszméje hevítette, a nélkül, hogy a valóságos helyzetből adódó kényszerű következtetéseket levonták volna, s a nélkül, hogy belátták volna az itt élő kis nemzetek megegyezésének szükségességét. Mindnyájan kizárólagosságra törekedtek, akinek a politikai hatalom a kezében volt, az ezzel élt is a többi rovására (1918 előtt a magyarok, 1918 után a románok, szlovákok, délszlávok), és így érthető, hogy a probléma nem hogy megoldódott volna, de mindjobban elmérgesedett.

Kemény G. Gábor tanulmánya természeténél fogva a politikai síkon, a felszínen látható jelenségeket figyelte; a parlamenti harcokat, a politikai csatákat; azonban éppen az ő dolgozata is mutatja, hogy ez egymagában nem magyarázza meg a küzdelmek igazi mivoltát, inkább eredményeiket, külső, mindenki számára látható jegyeiket tárja fel. Ahhoz, hogy a nemzetiségi harcok lényegét is megérthessük, a Kemény által megrajzolt kép mögé kell néznünk, s a társadalmi hátteret kell megismernünk. Ehhez még számos részletkutatás elvégzése szükséges. Ezt a vizsgálatot erdélyi román vonalon nagyszerűen oldotta meg a XIX. század elejéig terjedő korra vonatkozóan I. Tóth Zoltán nemrég megjelent monográfiája (Az erdélyi román nacionalizmus első százada. Bpest, 1946). ehhez hasonló alapos és tárgyilagos kutatásokra volna most már szükség minden nemzetrel kapcsolatban.

Dezsényi Béla egészen más problémát ragad meg „Az időszaki sajtó a Dunai országokban” című tanulmányában (II. k. 142—196. l.). Dezsényi egészen történeti utakon halad, s elsősorban is az adatokat kellett összegyűjtenie. Cikke egyes csoportosításban, jól áttekinthető rendszerben foglalja össze azt, amit erről a tárgyról megtudhatunk. Láthatjuk munkájából, hogyan terjed az időszaki sajtó nyugatról fokozatosan kelet felé és így a sajtó tükrében a kulturális, politikai és gazdasági eszmék terjedésének útját is lemérhetjük. Az anyag összegyűjtése és rendszerezése azonban itt is az első lépést jelentik, s a következő lépésnek itt is a sajtóviszonyok társadalmi hátterének a felderítése kell hogy legyen. A sajtó sem vonatkoztatható el a társadalomtól. A tudománynak ez az ága sem elégedhetik meg az adatok pusztá konstataálásával, hiszen annak, hogy Budapesten — vagy még inkább Bukarestben — később fejlődhetik ki az állandó jellegű újság, nyilván ugyanúgy társadalmi okai

vannak, mint annak, hogy az egyes országok sajtója ugyanazt az eseményt más-más szellemben, más hangon, sőt nem egyszer más felfogásban tárgyalja.

Az említett három tanulmány három különböző síkon foglalkozik a Dunatáj multjával. A részletkutatások hiánya vagy megléte magyarázza azt, hogy az irodalomtörténetben átfogóbb, képet rajzolhatott a szerző, mint a nemzetiségtörténetben vagy a sajtóviszonyok fejlődésében. Mind a három egyöntetűen mutatja azonban, hogy a jövő kutatásoknak elsősorban a társadalmi háttér megismerését kell célul kitűzniük. Amíg nem ismerjük akár a szellemi, akár a nemzetiségi megmozdulások társadalmi hátterét, csak általánosságban beszélhetünk, s nem egyszer levegőbe kapaszkodunk. Az egyes nemzeti fejlődések megismerése, de még inkább a Dunatáj összehasonlító történetének megírása el sem képzelhető a társadalom mélyebb és alaposabb ismerete nélkül. De feltárára vár még.

Szívesen láttuk volna nemcsak a magyarországi, de a többi ország nemzetiségi küzdelmeinek a rajzát is. Az osztrák-cseh kérdés ismerete például döntően fontos a dunai táj multjának megismerésénél. Fontosnak tartottuk volna a birodalmi problematika feldolgozását is. Az osztrák-magyar monarchia vezetésében megnyilvánuló elképzelések, melyek a centralizáló abszolutista elképzelésektől a konföderációig és a svájci alapon elképzelt föderalizmusig minden állomást megjártak, s melyek a központi kormányzat és az egyes nemzetek között számos összeütközésre, terv és javaslat megszületésére adtak alkalmat, elengedhetetlenül szükségesek a Monarchia újkori történetének megértéséhez.

A kiadványsorozat III. kötete teljes egészében a Dunatáj történelmének van szentelve. Az egyes országok történetét időrendi táblákban láthatjuk itten, az V. századtól a második világháború kitöréséig. Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarorszag és Románia történetének főbb adatai sorakoznak párhuzamos hasábkokban egymás mellett, időben koordinálva. Ezt kiegészíti külön rovatként a világtörténelmi események legfontosabbjainak feljegyzése. A dunai államok történetének ilyen módon való párhuzamba állítása tudunkkal első alkalommal történik meg itten. Az egyes rovatok elsősorban az eseménytörténetet ismertetik, bár sűrűn találunk gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozásokat is bennük. A felsorolás napjainkhoz közeledve állandóan bővül és míg az első századokban évtizedenkint találunk egy-egy fontosabb dátumot, a XIX. századtól kezdve szinte naponkénti részletességgel tudósít az eseményekről. Kitűnő kronológiai áttekintés az egész, és belőle az olvasó valóban könnyen áttekintheti, hogy egy bizonyos időben mi történt a táj különböző országaiban. A kronologikus felsorolásnak azonban elkerülhetetlenül bizonyos egyoldalúságai is mutatkoznak. Így az, hogy csupán a végső eredményeket olvassuk, a politikai változások dátumszerűen lemérhető megnyilatkozásait, csaták, békekötések, diplomáciai akciók napját, a velük kapcsolatos legfontosabb számszerű adatokat, a nélkül, hogy az ezeket létrehozó belső társadalmi, gazdasági vagy egyéb indítékokat megismerhetnénk. Hogy csak egy példát említsünk: pontosan áttekinthetjük a XV. század végén Hunyadi Mátyás magyar király külső háborúit Sziléziában, Csehországban vagy Ausztriában, a nélkül azonban, hogy a lengyel, cseh, osztrák és magyar uralkodóház közötti összeütközés rúgóit, gazdasági és társadalmi tényezőit lemérhetnénk. Vagy ugyanígy a Habsburg-imperializmus előhaladását is lemérhetjük a számszerű adatok tükrében, de nem jutunk közelebb azokhoz az elgondolásokhoz, amelyek a kelet felé terjeszkedő császárság belső berendezkedésében, a Gesamtmonarchie eszméjében jutottak kifejezésre. Ehhez járul még az is, hogy az egyes államok történetének feldolgozása nem egyszer egyenetlen. A szerb történet aránylagos részletes kidolgozásával szemben vázlatosnak tűnik fel a lengyel vagy a bolgár történelem. Számos nehézségre ad okot az országhatárok állandó megváltozása, aminek következtében a legutóbbi időkig pl. Magyarországhoz tartozó területek most más államokhoz tartozván, a fejlődés multbeli elhatárolása sem történhetik meg egészen precízen. Az erdélyi román kérdés pl. legalább annyira tartozik a magyar történelem keretébe, mint a románéba, de ugyanezt mondhatjuk a szlovák tör-

tételemről, és a délszlávoknak a történelmi Magyarország határain belül élő részéről is.

Mindezek a megjegyzések azonban távolról sem akarják csökkenteni a munka kezdeményező és úttörő voltának jelentőségét. Ez a három kötet összefoglalva a dunai tájra vonatkozó földrajzi, gazdasági, történelmi kutatások mai állását, megadja a lehetőséget ahhoz, hogy az itt publikált adatok birtokában a kutatás egy lépéssel tovább menjen a dunatúji népek történetének megírásában.

BENDA KÁLMÁN

ROCZNIKI DZIEJÓW SPOLECZNYCH I GOSPODARCZYCH. [Társadalom- és Gazdaságtörténelmi Évkönyv.] Tom VIII. Rok Zeszyt 2. 1939/46. Tom IX. Rok 1947.

A lengyel gazdaságtörténet nagyarányú és intenzív fejlődését, melyet a Roczniki című folyóirat is erősen támogatott, a háború teljesen megbénította. Csak 1946-ban látott napvilágot az 1939. év tavaszán megjelent VIII. kötet második füzeté, majd 1947-ben a IX. kötet. A kötetek a régiekhez viszonyítva kisebbek. Ennek oka nemcsak az anyagiak hiánya, mint inkább a munkatársaknak büntetőtáborokban és a hadműveletek következtében történt elhunytja. Az intézmények elpusztultak, a tudósok energiáját lekötötte a mindennapi létért való küzdelem. De mivel a gazdaságtörténelmi vizsgálódás a két háború közt igen élénk volt és a jelenlegi viszonyok még inkább megkövetelik a társadalomtörténelmi érdeklődést, bizonyára hamarosan a régi terjedelemben és nívón fognak megjelenni a lengyel történelmi folyóiratok. A Roczniki fenti két kötetéből különös érdeklődésre tarthat számot Jan Rutkowski két tanulmánya: *Historia gospodarcza a historia kultury materialnej*. [Gazdaságtörténet és anyagi művelődéstörténet.] (VIII. köt. 259–275 l.) *Niewyjasnione i sporne zagadnienia dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych*. [Lengyelország történetének tisztázatlan és vitás kérdései a felosztás előtti időkből.] (IX. 65–107 l.)

R., a lengyel gazdaságtörténetírás legkiválóbb képviselője, a két cikkben főleg módszertani kérdésekkel foglalkozik és azokra a problémákra hívja fel a kutatók figyelmét, amelyeknek a közeljövőben megoldásra kell kerülniök. Ezekre a kérdésekre az terelte rá az érdeklődést, hogy 1923-ban kiadott Lengyel Gazdaságtörténetének 1946-ban megjelent bővített és átdolgozott formája széles körben keltett visszhangot. R. a mellett a felfogás mellett száll síkra, hogy a gazdaságtörténésznek speciális előtanulmányokra is szüksége van, különösen ha a XVII–XVIII. század történetével foglalkozik (pl. gépek, bányászat technikája, szerszámok, útkészítés, mezőgazdasági technika ismeretére). Ezek a problémák az úgynevezett technikai gazdaságtörténet körébe tartoznak, a technikai gazdaságtörténet pedig már kinőtt a gazdaságtörténet kereteiből. A gazdaságtörténettől ma már sok anyagot sajátít ki magának a gazdasági földrajz, statisztika és a helytörténet is, pedig ahol ez utóbbiakban a mindennapi életről, magánéletéről és közéletéről van szó, az gazdaságtörténet. A társadalom-gazdaságtörténet végső feladata tehát R. szerint a szintézis: a civilizáció, az anyagi kultúra fejlődéstörténetének, a gazdálkodás szellemi hátterének feltárása, s ebben a jogtörténet, a technikai gazdaságtörténet és az előbb említett rokontudományok is segítségére lesznek, míg a gazdaságtörténet materialista vonatkozásai módszerében kisebb jelentőséget nyernek.

Munkájának új kiadásával kapcsolatban felróják a gazdaságtörténeli typológia és az összehasonlító módszer hiányát. A typológia kidolgozása nemcsak a lengyeleknél, de másutt is hiányzik még. A lengyel forrásokban használt folwark (gabonatermelő nagybirtok) megfelelőjét például nehéz lenne megtalálni másutt. Az összehasonlító módszert azonban legalább cseh, lengyel és magyar vonatkozásban alkalmazhatta volna, ahogy ez a jogtörténetben és az írásbeliség kutatása terén már meg is történt. R. célja azonban csak a lengyel gazdaságtörténet feltárása volt, nemzeti gazdaságtörténet megírása, és szerinte

ez igazolja az európai viszonyokkal való összehasonlítás elhanyagolását. Külön tanulmányt írt azonban a földesuraság kifejlődéséről összehasonlító alapon. A külföldi kutatások nehézségei is hozzájárultak az európai viszonyok tárgyalásának és összehasonlításának mellőzéséhez.

A gazdaságtörténelem egyik legvitatottabb kérdése a korszakfelosztás. Rendszerint ahány gazdaságtörténész, annyi korszakfelosztás. R. is bírálta lengyel gazdaságtörténészeket, de más korszakfelosztást ők sem adtak. R. a Lengyelország felosztása előtti időket gazdaságtörténeti szempontból négy korszakra osztja: I. A XIII. századig. A gazdasági élet feudalizálódásának kora. A fordulópontot a városok fejlődése jelenti. II. A XIII—XV. századig. A városi gazdálkodás virágkora. III. A XVII. század közepéig. A földesúri (folwark) gazdálkodás virágkora. IV. A XVII. század közepétől a XVIII. század végéig. A hanyatlás és reformkísérletek kora.

Ami az egyes megoldandó részletkérdéseket illeti, a mezőgazdaság történetében a főprobléma a folwarkok vizsgálata, főleg az újkorban. Fontos a mezőgazdasági technika és termelési viszonyok tekintetében, mivel Lengyelország életének a föld az alapja. Az agrárjog is speciális kutatást igényel, mégpedig nemcsak a gazdaságtörténet keretein belül. Érdemes megvizsgálni a földesurak jövedelmét is az ugyanott dolgozó földnélküli rétegek keresetével szemben.

Az erősen fellendült helytörténeti, várostörténeti, plébániatörténeti kutatások eredményét R. szerint nagyobb területre vonatkozólag kell kiértékelni. A várostörténettel kapcsolatban főleg a céhek szerepét kell megvizsgálni: milyen viszonyban volt a céhek száma, nagysága a város lakóinak számával, hogyan keletkeztek új céhek, hogyan szűntek meg a régiek vagy szűnelttek ideiglenesen, hogyan működött a céhek segélypénztára stb. A várostörténeti monográfiák ma már nem vizsgálhatnak mindent (anyagi műveltség, jogi viszonyok, szellemi kultúra minden ágát), mert ma már ezek a kérdések az önállósult résztudományok körébe tartoznak. A várostörténeti tanulmányokkal kapcsolatosan nemcsak a szóbanforgó város levéltárát kell átkutatni, hanem a vele kapcsolatban álló külföldi városokét is. Nem szabad csak az érdekeset vagy a tipikusát keresni, mert dilettánsná válik a történész.

Az ipartörténet körében különösen a manufaktúrák és a vidéki ipar kialakulásának problémáira hívja fel a figyelmet. A közlekedés történetével kapcsolatban pedig megállapítja, hogy az ma már kiemelkedik a kereskedelem-történet kereteiből. Itt vizsgálni kell a földesurak, városok, állam szerepét, s nem elég az útvonalak térképezése, hanem a szállítóeszközöket, az útkészítés technikáját, karbantartását, az áru- és személyforgalmat is vizsgálni kell. Az áruforgalmat statisztikák alapján kell rekonstruálni.

A kereskedelem-történet keretében különösen fontos lesz a kereskedelmi vállalatok, cégek kialakulásának és történetének feldolgozása, valamint az állam újkori külkereskedelmi politikájának és a külkereskedelmi szerződéseknek a vizsgálata.

R. úgy látja, hogy a pénzügytörténetet eddig pusztán numizmatikának tekintették. Ezzel szemben az értéktörténettel, a pénzverés technikájával, a zálogházak kérdésével, a hitelügyletekkel is foglalkozni kell. Általában a legkevésbé feldolgozott tárgykör a lengyel részfejedelemségek pénzügytörténete. Az állam pénzügyei a Piastok korában az uralkodó magánbirtokain nyugodtak. Jelentős témakör a katolikus egyház pénzügyeinek vizsgálata, hiszen ez a középkorban a pápai adószedéssel kapcsolatban több embert foglalkoztatott, mint az állami szervezettel.

A felvetett kérdések tisztázása és megoldása kétségtelenül előbbre fogja vinni a termékeny lengyel gazdaságtörténeti kutatást, és valószínűleg ezeket a szempontokat értékesíti is majd R. professzor Lengyel Gazdaságtörténetének második kötetében, mely a Lengyelország felosztása utáni idők társadalom-gazdasági viszonyait fogja vizsgálni a világháborúig. Ennek megjelenése elé várakozással tekint nemcsak a lengyel, hanem az egyetemes gazdaságtörténet is.

BESNYÓ (BEZSÁK) MIKLÓS

MARKOV, JOSEF: PREHĚAD LITERATURY PRÁVNÝCH DEJIN NA UZEMI ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY Z ROKOV 1939—1945. [A csehszlovák köztársaság területére vonatkozó 1939—1945 közötti jogtörténeti irodalom áttekintése.] 20 l. 8°. (Kny. a „Právní obzor“ 1947. évfolyamából.)

A második világháború alatt keletkezett jogtörténeti vonatkozású irodalom összefoglalása hasznos segédeszközt jelent mindkét ország történezeinek, akik éppen ezekben az időkben voltak leginkább elzárva egymástól. A szerző lelkiismeretesen összegyűjtötte a magyar, cseh, szlovák és német irodalom anyagát, bár egyes részletekben magyar szempontból hiányos (így pl. nem ismeri a Podmaniczky okmánytár III—V. kötetét, sem az Intelmek körül folyt vitának záró cikkét, amely Guoth Kálmántól a Hitel hasábjain jelent meg).

FÜGEDI ERIK

VERNADSKY, GEORGE: ANCIENT RUSSIA. New Haven 1944, Yale University Press, XIV, 425 l. 8°. — (A history of Russia by George Vernadsky and Michael Karpovich. Volume I.)

A régebbi orosz történetírást Oroszország történetét általában a varégokkal kezdte és az ez elé eső kort teljesen a régészet és más őstörténeti tudományok keretébe utalta. Újabban azonban, habár ennek a régi irányzatnak még mindig akadnak védelmezői, egyre inkább tért hódít az a meggyőződés, hogy az orosz nép kialakulását, kultúráját és etnikai összetételét csak Kelet-Európa régi történetének keretében egész a történetelőtti időkig visszanyúlva lehet igazán megérteni. Így megy vissza legújabbban Grekov is (The culture of the Kiev Rus. Moscow 1947.) az orosz kultúra forrásainak kutatásában legalábbis a szkíta időkig. Ez az új irányzat a régészet területéről indult ki és a döntő fordulópontot a kiváló orosz régésznek, Rostovcevnak *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford 1922.) c. könyve jelentette, amely először próbálta széles alapon Oroszország történetének a legrégebbi korokba visszanyúló problémáit nyomon követni és történeti képbe foglalni. Ennek a módszertani szempontból kétségtelenül helyes irányzatnak képviselője V. könyve is s ennek megfelelően az első orosz állam kialakulásának előzményeit széles történeti és földrajzi keretbe állítja be.

A könyv első fejezete a keleteurópai paleolitik-, neolitik-, réz- és bronzkorra vonatkozó régészeti kutatások eredményeit ismerteti a legújabb orosz ásatások figyelembevételével. Természetesen egyelőre nemigen lehet szó arról, hogy a régészeti leletek alapján az ezeket a korokat a későbbiekkel összekötő történeti szálakat világosan meg tudjuk fogni, azonban ennek ellenére ez a fejezet egyáltalán nem mondható feleslegesnek. Igen tanulságos ugyanis megfigyelnünk, hogy Kelet-Európában már a neolitik-korban egymástól meglehetősen különböző kultúrákat találunk, ezek pedig különböző népi, nyelvi és kulturális egységekre utalnak olyan területeken, amelyeknek ez a különbözősége a későbbi korokban is folytatódik. Kelet-Európa későbbi történetének alapjai tehát valószínűleg egész eddig a korig visszanyúlhatnak, s nem kétséges, hogy a későbbi kutatások során ennek a kornak a jelentősége egyre növekvő méreteken fog kibontakozni.

Míg Kelet-Európa e történetelőtti korszakaira vonatkozólag csak az egyoldalú régészeti forrásanyagra támaszkodhatunk, lényegesen biztosabb talajon mozog a kutatás az első történeti korban, amely Kelet-Európában a kimmer és a szkíta uralom idejét foglalja magában. Ezt tárgyalja V. könyvének második fejezetében. A történeti források ebben a korban már lehetővé teszik, hogy Oroszország etnikai viszonyaiba jobban bepillantassunk és a történeti eseményeket bizonyos mértékben rekonstruálhassuk. Az utóbbi két évtized kutatásai már egyre növekvő biztonsággal ismerték fel a kimmerek jelentőségét a keleteurópai történet szempontjából, de ennek a problémának igazi nagysága csak Gailus-Horváth munkája (*Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, Bp. 1939) és Wiesner tanulmányai (*Fahren und Reiten. Der Alte Orient* 1938., AA 1939 313 skk. stb.) által vált igazán világossá. Sajnos, a szerző ezeknek az újabb kutatásoknak az eredményeit nem ismeri s így a kimmer kérdés tárgyalása könyvében nem áll korszerű színvonalon.

A kimmer-szkíta korban próbálja V. a szlávok első nyomait megfogni. Herodotos ugyanis — a szkítákra vonatkozólag legfontosabb forrásunk — a Kr. e. 5. században a szkíták északi szomszédjaként megemlíti a neurok népet. Ezeket Vernadsky más kutatók nyomán szlávoknak tartja és a Kárpátok és a Dnyeper középső folyása közti területen elterjedt urnás temetkezés kultúrájának hordozóival azonosítja. Ez az azonosítás valószínűleg helyes, vagy legalábbis döntő érvek egyelőre nem szólnak ellene, a szerző azonban a neurokat csak a proto-szlávok egy részének tartja. Szerinte ugyanis a proto-szlávság ebben a korban már jóval keletebbre is kiterjedt, egész a Dnyec középső folyásának vidékéig. Ezt a feltevését egy Herodotos által említett népnek, a budinoknak szlávhangzású nevére alapítja s ezt a népet a Dnyec középső folyásának a vidékére helyezi. Ez a magyarázat azonban aligha tartható fenn, mert Herodotos leírása szerint a budinok a sauromatáktól északra laknak, ezeket pedig Herodotos félreérthetetlenül a Tanais-Dontól keletre helyezi. Így tehát a budinoknak a proto-szlávság egy részével való azonosítása önmagától esik le.

Ha a szlávágnak a szerző által erre a korra feltett keleti irányú expanziója nem is látszik elfogadhatónak, kétségtelenül helyes azonban az az egész történelmi áttekintésében következetesen szem előtt tartott felismerése, hogy Kelet-Európa története igen nagy mértékben Nyugat-Ázsiának függvénye, következésképpen a keleteurópai történelmi események gyökereit rendszerint Nyugat-Ázsiában kell keresnünk. Míg ez az alapelv források híján a szkíta korban kevésbé valószínűsíthető meg, a szármata korban a kínai források tudósításai kitűnő lehetőségeket nyújtanak a kutatás számára. V. nem is mulasztja el ezeknek a kiaknázását és megkísérli, hogy a legjelentősebb szármata törzsek történetét ázsiai őshazájukból kiindulva rajzolja meg. Igen fontos szerepet juttat történelmi elgondolásában a kínai források *An-ts'ai* népének. Ezt a népnévet a tokhár *ant* „síkság, lapály” szóból származtatja és azonosítja Mela és Plinius *Anti*, továbbá a görög források *Asioi*, *Asaioi* stb. népnévével. A latin és görög névalakok közti különbséget görög hangváltozással magyarázza. Kombinációjába bevonja a kínai forrásokban említett *U-sun* népet is. Ennek neve szerinte az *Asioi* név egy mellékalakjával, az *Asiano*i népnévvél azonos. Mármost az asok (*Asioi*) forrásaink szerint az alánokkal azonosak. Másrészt pedig Pompeius Trogus egy helye után félve az *Asiani* (= alán) a *Tochari* (= *Če-tši*) felett uralkodtak, tehát ez a két nép is szoros kapcsolatban volt egymással s valószínű, hogy az alánokkal együtt *Če-tši* részek is nyugatra vándoroltak. Mindebből tehát a következők népi-, ill. népnévazonosságok adódnak: *An-ts'ai* = *Anti* = *Asioi*, *Asaioi* (= *as*, *jasz* = alán) = *Asiano*i = *U-sun* + *Če-tši* = tokhár. Ennek a kombinációnak Vernadsky egész könyve szempontjából döntő jelentősége van. Helyesen ismeri fel ugyanis, hogy Oroszország etnikumának, kultúrájának és történetének későbbi alakulásában a legmélyebb nyomokat az irániak, szkíták és szármatai hagyták. Kelet-Európában számos helynév tanúskodik egykori jelenlétükről s az orosz nyelv iráni jövevényszavai a szlávág velük való érintkezésének nyomait is megőrizték. Mármost Jordanesnél és Prokopiosznál az *Antes* név a szerző szerint már mint a szlávág keleti ágának a neve jelenik meg. Ez szerinte csak úgy lehetséges, hogy ezek a keleti szlávok az iráni *as*-törzsek uralma alatt éltek, s azok neve terjedt ki rájuk is, ezek tehát etnikai összetételüket tekintve aso-szlávok voltak. Hogy a görög források az antokat nem az néven emlegetik, azt a szerző megint egy görög hangtörvénnyel magyarázza. E szerint az elmélet szerint tehát a későbbi oroszország etnikai és kulturális alapjai két elemből tevődnek össze: irániból és szlávból. Ez a kombináció és azonosítás-sorozat azért messzemenő következtetésekre és feltevésekre ad alkalmat a szerzőnek. Az aso-szláv kapcsolatok alapján ugyanis mindenhol, ahol a források asokról beszélnek, szláv elemekkel is számol. Így szerinte a Don-vidék és az Észak-Kaukázus már a Kr. u. első századoktól telítve volt irániakkal együttélő szláv népi elemekkel.

Ez a keleteurópai történet szempontjából rendkívüli horderejűnek látszó feltevés-sorozat azonban, amely V. jelen könyvének úgyszólván alaptételévé nő ki, sajnos, elég gyenge alapokon nyugszik. A szerző által felvetett

népnevazonosítások és magyarázatok közül ugyanis úgyszólván egy sem látszik elfogadhatónak. A kínai források *An-ts'ai* népnévét sem a tokhár *ant* szóból nem magyarázhatjuk, sem a latin források *Anti* népnévét nem azonosíthatjuk. Különböző forrásokban fennmaradt „barbár” népnevek magyarázatában ugyanis sohasem szabad elmulasztanunk annak a kérdésnek a tisztázását, hogy mi lehetett ezeknek az átírásoknak „barbár” nyelvi hangalakja. Ebben az esetben a latin átírás **ant-* alakra mutat, ennek azonban a kínai *An-ts'ai* nem lehet átírása, eltekintve attól, hogy a magyarázatnál nem is szabad ebből a kínai alakból kiindulni, mert ez a népnév kínai átírásának csupán modern kiejtése. Ugyanígy valószínűtlen az *Anti* és az *Asaiot*, *Asioi* népnevek azonosítása is, mert az *-ants > -as* hangváltozás, amelyre Vernadsky hivatkozik, a görög nyelv történelének jóval korábbi periódusában játszódott le, a Kr. sz. körüli időre vonatkozólag tehát erre hivatkozni nem lehet. Önmagától eszik ezután az *Asiani* — *U-sun* népnévnek ezzel a névesoporttal való azonosítása. Mivel ugyanis mindhárom név (*An-ts'ai*, *Anti*, *Asaiot*) különböző „barbár” hangalakra mutat s ezek egyike sem azonos az *Asiani* — *U-sun* népnév feltehető „barbár” hangalakjával, így azonoságukra vagy összetartozásukra gondolni alig lehet, nem is szólva arról, hogy azonosításuk milyen történeti és földrajzi nehézségekbe ütközik. Nem igazolható a szerzőnek az a feltevése sem, hogy az *As* népnévből egy görög hangtörvény által jött létre az *Antes* névalak. Ez elsősorban ellentétben áll azzal a feltevésével, hogy az *As* népnév a görögben korábbi **Ant-s* alakból keletkezett, tehát a név eredeti alakja **ant-* volt s így felesleges felténni az *As > Antes* változást, másodsorban pedig ilyen hangtörvény a görögben nincsen s ez a változás még analógiás úton sem tehető fel.

Mint látjuk tehát, a szerző feltevés-halmazának alapját képező népnévazonosításai és névmagyarázatai egy ponton sem fogadhatók el, s így ezekre épített további következtetései maguktól omlanak össze. Természetesen mindez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a keleti szlávság valóban bizonyos mértékben iráni népi és kulturális elemekkel telítődött. Ha így V. könyvének talán legfontosabb tételét nem is fogadhatjuk el, rá kell mutatnunk azokra az eredményekre, amelyeket a szlávság történetére vonatkozólag a hun, avar és bulgár-khazar korban elért. Fejtegetéseit minden ponton talán itt sem tehetnénk magunkévá, azonban kétségtelenül sikerült a történeti eseményeknek gondos elemzésével kimutatnia, hogy ebben a korban a szlávság mint etnikum Kelet-Európa történetében sokkal nagyobb és fontosabb szerepet játszott, mint ahogy az általában a tudományos kutatásban nálunk is köztudomású. Ez pedig kétségtelenül nagyjelentőségű a magyar őstörténet szempontjából is, mivel az oroszhoz hasonlóan ezernyi szál fűzi Kelet-Európa régi történetéhez. V. a kievi orosz állam előzményeit tárgyalva természetesen megemlíkezik a magyar-ság déloroszországi szerepléséről is. Elfogadva, hogy a magyarok kubánvidéki őshazájukból költöztek a Döntől nyugatra eső területre, a rusokhoz való viszonyukat próbálja új szempontból megvilágítani. Ezen a ponton kissé bővebben kell foglalkoznunk a szerző rus-elméletével, amely könyve másik főtételének tekinthető. Közismert dolog, hogy a tudományos irodalomban két irányzat, a normannista és antinormannista áll egymással szemben a rusok keleteurópai történeti szerepének a megítélésében. V. elgondolása bizonyos mértékben e két irányzat között áll. Szemben az antinormannistákkal ugyanis hitelesnek ismeri el a rusoknak a IX. század előtti forrásokban való említéseit is, ezzel szemben viszont a *rus* nevet nem skandináv eredetű elnevezésnek tartja, hanem a *Roxolani* szármata törzs nevéből származtatja. Ez ugyanis szerinte egy iráni **ruks-alán* 'fehér-alán' nevet tükröz vissza s ebből a névből, amelyet egy kaukázusi alán vagy *as* törzs *ruks-as* 'fehér as (alán)' nevével azonosít, ill. annak első eleméből fejlődött volna **ruks > *ruhs > rus* hangfejlődéssel a *rus* név. Így a *rus* elnevezés eredetileg iráni, illetőleg V. elmélete szerint aso-szláv, azaz végeredményben szláv népelemeket jelölt s csak később vált a varégok nevévé. Ez az elképzelés tulajdonképpen jórészen feloldandó az antinormannista-normannista ellentétet, azonban a szerző e mellett mégis számol a normannok igen korai megjelenésével. Felteszi, hogy 730 körül már elérik az Oka és a Donyec felső folyásának vidékét és a rége-

szeti anyagra hivatkozva azt próbálja bizonyítani, hogy elűzik innen a magyarokat és elfoglalják Verchne Saltovot, majd a század közepe táján az Azóvitenger vidékén létrehozzák az első rus államot. Így végeredményben Vernadsky elgondolásában a szláv és skandináv rusok úgy összekeverednek, hogy szétválasztásuk csaknem lehetetlen, de ezt a zavart még csak fokozza azzal a feltevessel, hogy az aso-szlávok (=alánok) a Don-vidéken és a Kaukázusban is igen korán rus uralom alá kerülnek, úgyhogy ilyen módon szerinte Konstantinos Porph. egy tudósításában az alán név mögött is rusokat lehet keresni.

Ami szerző elgondolásainak a történeli és régészeti forrásanyagban alapuló részét illeti, egyáltalán nem mondható valami szerencsésnek. A skandináv rusok ilyen korai megjelenésének és egy korai azóvitengermelléki rus állam létezésének a feltevése ugyanis a forrásadatok igen gyér és erősen vitatott voltát tekintve nem látszik valószínűnek, a régészeti anyag pedig, amelyre szerző hivatkozik, egyenesen ellene szól annak, hogy ez a terület már a VIII. század elejétől kezdve rus uralom alatt állott volna. A kupjanski kard ugyanis nem helyezhető korábbra a IX. század második felénél s Verchne Saltovo kezdete sem vihető lejjebb a VIII. század végénél, ill. a IX. század elejénél, nem is szólva arról, hogy az itt kiásott temető etnikailag sem hozható a rusokkal kapcsolatba. De nem tekinthető elfogadhatónak (bár legújabban Vasiliev, *The russian attack on Constantinople in 860*, Cambridge 1946, 176 komoly lehetőségként számol vele) az egész elmélet kiindulópontja, a rus népnévnek szerző által adott új magyarázata sem. Feltekintve ugyanis a hangtani nehézségektől s figyelmen kívül hagyva a finn *ruotsi* alakot, amely így magyarázat nélkül marad, egyáltalán nem látszik valószínűnek, hogy az asoknak vagy alánoknak egy **ruxs* vagy **ruxs-as* nevű törzsük létezett volna. A roxolán népnévnek **ruxs-alán* magyarázata ugyanis valószínűtlen, mert ez a név felíraton PEVEINAAOI alakban szerepel, eredeti alakjaként tehát valószínűleg **rauxsna* > **rauxsnana*- tehető fel, az alán *ruxs-as* törzsnév pedig Minorsky egy kétesértékű és maga által megkérdőjelezett konjektúrájának köszönheti csak létezését.

V. könyvének ez a másik alaptétele sem látszik tehát elfogadhatónak s helytelen a rusok és magyarok viszonyának megítélése is a Donyec-területre vonatkozóan. Annál figyelemre-méltóbbak azonban fejtegetései a magyarság kievi szereplésére vonatkozóan. Azt próbálja ugyanis bizonyítani, hogy Kiev kb. 840 és 878 között a magyarok kezében volt s Askold és Dir Álmosnak a vazallusai lettek volna. Eredményei még kétségtelenül pontosabb nyelvészeti és filológiai vizsgálatra szorulnak, mert szerző sajnálatos módon a magyar őstörténeli és nyelvészeti kutatások eredményeit, amelyek pedig sok tévedéstől, többek közt Levedi nevének kalandos etimologizálásától megóvta volna, nem ismeri. Annyi azonban már most is biztos, hogy a magyarság IX. századi történetének egyik legfontosabb problémájára hívta fel a figyelmet.

Ismeretésünkben V. könyvének negatív oldalai és hibái talán túlságosan is előtérbe kerültek. Ez azonban ezen a területen természetesen vehető. Kelet-Európa régi történetének kutatója ugyanis igen nehéz feladat előtt áll. Szétszórt és a legkülönbözőbb nyelvű források sokszor igen szűkszavú és nehezen megmagyarázható adataival kell dolgoznia és kibogoznia igen bonyolult történelmi problémákat. Ilyen körülmények között lépten-nyomon feltevésekre vagy feltevésekre való építésre van utalva, amelyek szilárdsága legtöbbször nagyon is kérdéses. Ma még tehát Kelet-Európa régi történetének területén általánosan elfogadott eredményekről alig egy-két ponton beszélhetünk. Mindezt figyelembe véve, szerző elismeréseméltó munkát végzett. Különösen ki kell emelnünk, hogy a régészeti forrásanyagot is igen figyelemre-méltóan felhasználta. Ez rendkívül fontos, mert ma már a régészeti anyagának hatalmas megnövekedése és módszereinek rendkívüli kifinomodása következtében kétségtelenül egyike lett az őstörténet legfontosabb segédeszközeinek. A régészethez hasonlóan igyekezett szerző a nyelvészet eredményeit is felhasználni és történetileg hasznosítani. Ebben a tekintetben azonban eljárása már nem mondható valami szerencsésnek. A nyelvészeti eredmények felhasználásánál ugyanis hiányzik nála az ehhez szükséges óvatosság, sőt szinte elő-

szeretettel halmozza a legkülönbözőbb név- és szómagyarázatokat s az ezekre alapított feltevéseket. Ezzel kapcsolatban azonban leszögezhetjük alapelvként: a történésznek a megítélése alá nem eső nyelvészeti eredményeket csak a legnagyobb elővigyázattal szabad felhasználni s különösen óvakodnia kell attól, hogy bizonytalan népnévmagyarázatokra és azonosításokra nagy történeti elgondolásokat építsen. Ezt figyelembevéve, V. könyve, amelynek igen gazdag, szinte zsúfoltnak mondható problémaanyagát ebben az ismertetésben csak egy-két ponton érintettük, igen hasznos segédeszköze lesz a kelet-európai történet kutatóinak.

HARMATTA JÁNOS

HUNYADY ILONA: A KÉLTÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN. I—II. köt. Budapest 1942—1944. A Pázmány Péter Tudományegyetem érem- és régiség-tani intézete. CV t., 12 l., 1 térk.; XII t., 153 (3) l., XXXVIII t. 4°. — (Dissertationes Pannonicae II. 18.)

Az ősrégészeti kutatás rövid százéves fejlődése közben az iránykeresés tipológiai, művészettörténeti és etnológiai állomásán át elérték az őstörténetig a historiáig. Az írott történelem hajnalán a görög-római forráshelyek már élelkebb megvilágításba helyezik a Kárpát-medence népeinek történetét s fényt derítenek azokra a népekre, amelyeken felépül a romanizmus fenséges épülete. Az őstörténeti alapok nélkül ugyanis nem érthetjük meg azt a provinciális veretű római kultúrát, amely Pannoniában és Dáciában virágzott. Az imperium Romanum súlypontja a Kr. u. III. sz.-ban a dunai tartományokra tevődik át, s a genius Illyrici menti meg a romanizmust a korai, éretlen lehulástól. Ha tehát a kárpát-medencei romanizmust meg akarjuk érteni, a fejlődés gyökereit is meg kell vizsgálnunk, nemcsak a kiteljesedett magyarhoni római kultúra lombkoronáját.

Erre a feladatra vállalkozik H., aki a történeti források segítségülhívásával és a régészeti anyag bizonyító erejével összefoglalja a Kárpát-medence négyszázéves történelméből a keltaságra vonatkozó ismereteket. A munka négy főrészből áll: 1. és 2. rész „a történelmi anyagból kihámozható népi összeforrásokat és elkülönüléseket tárgyalja, a 3. rész tipológiailag foglalja össze az anyagot, a 4. rész a kelta lelőhelyek jegyzéke”.

H. eredményeit, amelyeket Márton Lajos, Kersten, Jacobsthal, Bittel, Pittioni, s a Kr. sz. e. I. sz.-ra főképen Alföldi András előmunkálatai nyomán épített fel, a következőkben foglalhatjuk össze: A legkorábbi kelta hatások a Kr. e. V. sz. végén érik el a Kárpát-medencét. Ez a Kersten által LT A „Ostgruppe”-nek nevezett csoport, amelyet a helyi talajból kinőtt, északitáliai elemekkel erősen átszőtt, főleg Certosa-fibulákban gazdag anyag jellemez. 474-ben a kymei csata után ugyanis a görögök az etruszkokat kiszorították déli piacaikról. Ekkor indul meg az etruszk iparcikkeknek észak felé való nagyobb mérvű vándorlása, amelynek fontos szerepe van a korai kelta ízlés kialakításában. A LT B fellépését, az első nagyobb kelta betelepülést a Kárpát-medencébe, a Kr. e. IV. sz. első harmadának végére tehetjük. Az itáliai (Róma) ostroma (Kr. e. 387-ben) és a dunamenti kelta betörés kb. egyidőben történt. Burgenlandból és a Bécsi-medencéből terjeszkednek a kelták keleti és nyugati irányban. A LT B leletek azonban kis területre korlátozódnak a Dunántúlon, s csak egy helyen lépik át Vácnál a Duna vonalát.

A kelták nagyobbarányú betelepedésével csak a Kr. e. III. sz.-ban számolhatunk. A Kr. e. III. sz. kárpát-medencei eseményeire a kelták görögországi harcaiból vonhatunk le néhány következtetést. 280-ban hatalmas háromágú támadás zúdul dél felé. A Belgios vezetése alatt harcoló kelta tömb legyőzi Ptolemaios Keraunost. Delphiitől visszaüzi őket a görög szövetség, egy részük visszatér a Kárpát-medencébe és itt telepszik le, pl. a Scordisci a Dunánál. A Dunántúl déli részének megszállása erre az időre tehető. Ekkor indul meg itt a kelta terjeszkedés a szkíták által megszállt területek felé. A Kis-Alföldről az Alsó-Tiszaig húzódó szkíta sávval állott szemben a Kr. e. IV. sz.-i keltaság. A Duna vonalán érkező kelták a váci kanyartól a Zagyva völgyén keresztül fordulhattak a Tisza felé. A Maros mentén aztán Erdélybe is behatoltak. Nemcsak a kelta, hanem a korai vaskori elemeknek a szkíta anyagba való behato-

lását is megfigyelhetjük. Ezek a szkítával rokon formák egy közös preszkíta alaptól jutottak le a Balkánra és a szkítákhoz.

A Kr. e. II. és I. sz. kelta mozgalmaira a rómaiak Illyricuma és Macedónia felől meginduló támadásai és a kimber vándorlás szolgáltatnak néhány adatot. A kimberek a LT D kezdetén, kb. Kr. e. 120 körül vándorolnak ki jütlandi őshazájukból. Valószínűleg a szvéb törzsekből is csatlakoznak hozzájuk egyes néptörzsek. Az Elbe völgyén levonulva, Szilézián és Morvaországon át a Dunához érnek, majd a szkordiszkusz nyomás hatására eltérnek nyugat felé. A sávos és besimított díszítésű kerámia, továbbá egyéb germán elemek behatolása emlékanyagunkba, szintén utal ezekre a germán kapcsolatokra. A Kr. e. II. és I. sz. fordulóján a dákok ereje hihetetlen mértékben megnövekszik. Északnyugat-Magyarországot, a Kis-Alföldet Kr. e. 80 körül birtokukba veszik a kelta bójok, akik irtó háborúba keverednek a dákokkal. Ez a mozgalom sodorja át az eraviszkusz törzset a Duna balpartjára, fővárosunk környékére. Plinius Maior és Ptolemaios a bójokon kívül megemlíti a Carni, Azali, Latovici, Hercuniates, Oseriates stb. kelta törzseket, akik Pannóniában élnek a római foglalás korában. A legújabb kutatás szerint Kr. e. 12—9 között kerül Pannónia római uralom alá.

A kelta invázió nem talált tabula rását a Kárpátmedencében. Az autochton illýrség egy része ugyan délre húzódik a kelta hullám elől és megveti Bosznia-Hercegovina sajátosan avult késő-illyr kultúrájának alapjait, amely még a római korban is makacsul őrzi a görög-etruszk. korai vaskori formadást. A dunántúli illýrség másik része azonban helyén maradt és a kelta máz alatt tovább éli a maga sajátos életét. Az illýr-kelta népi elemek erősen keverednek, anyagi és szellemi kultúrájuk kicserélődik. A helyi illýr lakosság kultúrájának az átütése a kelta emlékanyagban: a kettős — szarvas — fülű talak, állatfejes számszeríjjas Certosa-fibulák, korongfibulák és csörtetők. A klasszikus római kultúra magas csúcsai alatt az illýr-kelta népelemek egészséges paraszti kultúrája adja meg a pannóniai romanizmus szilárd alapjait. A kárpátmedencei illýrség dél felé szorosan összefügg Bosznia-Hercegovina szintén illýr népiségével és sajátosan avult kultúrájával. Ez az ú. n. Glasinac-kultúra a magyarhonai kelta emlékanyagban is visszatükröződik, sőt több helyen átnyúlik a Dunántúlra is és olyan kultúrzigeteket alkot, mint pl. a szárazd-regölyi és velemszentvidi csoport. A karikás állatfejes, a duxi és műnsingeni típusú, a vitézkötéses fibulák, az asztragalosz-övek, a kétfülű edények utalnak a leletanyagban a balkáni illýrséggel való szoros kapcsolatokra.

H. az anyag összefoglaló leírása után a temetkezési rítusokat tárgyalja. A Kárpátmedencében nemigen ismerünk LT-kori tumulusos temetkezést. Ez annál érthetlenebb, mert a koracsászárkóban már újra megtaláljuk Pannónia területén az illýr halomsírokat. A kérdés megoldását valószínűleg a korai vaskori anyag retardációja rejti magában. A Kárpátmedencében megjelenő keltaság a csontvázas temetkezést hozza magával. De a LT B végén, vagy inkább a LT C elején a hamvasztásos temetkezés is újra szokásba jön.

Ilyen nagy anyagismeret birtokában joggal elvárni a szerzőtől, hogy a kárpátmedencei keltaság települési viszonyait (oppidumok), továbbá a Kr. sz. előtti századok ipari és kereskedelmi életét, a kultuszt is tárgyalná. Bizonyára ez volt a célja a szerzőnek is, csak a háború okozta gazdasági nehézségek, továbbá hogy búcsút mondott a laikus életnek, s vele együtt a régészet művelésének, gátolták meg a nagy lélekzetet igénylő munka további folytatásában. Bármennyire is érezzük, hogy a disszertáció nagyon kívánja a folytatást, a kiegészítést, mégis nagy elismeréssel kell adoznunk az ennyi szorgalommal összehozott, tárgyszeretettel, szaktudással megírt, pompás torzónak.

SZÁNTÓ IMRE

BUDAPEST RÉGISÉGEI XIV. Szerkeszti: Nagy Lajos és Zakariás G. Sándor. Budapest 1945, Fővárosi Múzeum. 600 l. 4°.

Ez a hatalmas kötet szinte határkövet jelent a hazai, elsősorban pedig a fővárosi régészeti irodalomban. Sok tekintetben lemérhetjük rajta a veszteségeket, melyeket elszenvedtünk s kutathatjuk benne az irányt, melyet a jövő-

ben követhetünk. Mintha csak monumentális emléke lenne ez a kiadvány a magyar régészet korán eltávozott munkásainak, akik itt közreadott dolgoza taikkal mintegy utolsó búcsúüdvözlöt intenek felénk. Eltávozott közülünk maga a kiadvány egyik szerkesztője és legodaadóbb régi munkatársa, Nagy Lajos, a hazai régészet egyik legnagyobb értéke és mélyen gyászolt büszkesége. Eltávozott Tompa Ferenc, az ősrégészet professzora, a történészek közül pedig Gárdonyi Albert és Garády Sándor. Határkövet jelent azonban a kötet abban is, hogy — mint mondtunk — kijelöli a jövő fejlődés útját, a fiatalok, az új generáció kitűnő anyagismereten épülő, gondos és szakavatott munkáinak jelentkezésével, amelyek megmutatják, hogy a fájó és szomorú veszteségeket új erők, új értékek pótolják és viszik tovább a haladást a tudományág tökéletesedése felé.

Részletesebben vizsgálva most már a közölt dolgozatokat, elsőnek *Tompa Ferenc* Adatok Budapest őskorához, II. című dolgozatát ismertetjük. Fontos megállapítása, hogy a főváros balparti részén Zugló volt a legkorábban megszállott terület s nem vált lakatlanná a bronzkor és a korai vaskor folyamán sem. Az utóbbi évtizedekben Zugló területén nagyarányú földmunka folyt s a leletek nagyrésze ezek során került a főváros Régészeti és Ásatási Intézetébe. Ebből következik, hogy a lelőköörülmények és a település módja nem mindenütt bontakozik ki világosan. A Paskál-út környékén és az Egressy-úton a badeni kultúra hagyatéka, a Hajcsár-úton, továbbá a Vezér-úton és a Szent-mihályi-úton bronzkori leletek kerültek elő. Jelentőségük, hogy a település folytonosságát igazolják e területen. Nagy gazdagodást mutatnak a környéken a korai vaskorból származó leletek; köztük orsókarikák is igazolják, hogy a lelőhelyen voltaképpen egy lakótelep mutatkozott. A Bazsarózsa-úton hat nagy élelmiszertartó edényt, hombárt találtak, amelyeknek formájából és díszítéséből kitűnik, hogy a Duna mentén megtelepülő korai vaskori kultúrák háztartási célokat szolgáló kerámiája a hazai bronzkori kultúrák azonos célú edénytípusaiból fejlődött ki. Ez pedig arra mutat, hogy — mint Tompa megállapítja —, az Alföld lakossága a korai vaskor folyamán is alig változott.

Szilágyi János Az aquincumi helytartói palota című dolgozatában az 1941. évben az óbudai Hajógyárszigeten végzett nagyjelentőségű ásatásokat dolgozza föl rendkívül alaposan és körültekintően. A Hajógyárszigeten már a múlt század második felében tártak fel épületmaradványokat, melyeket akkor fűrdőnek tartottak. Az 1941-es ásatás alkalmával hatalmas palota alaprajzát sikerült tisztázni, amelybe a régebbi ásatások anyagát is beleillesztették. Jellemző a centrális udvar mellett elhúzódnó, központi fűtéssel ellátott, 61 méter hosszúságban feltárt fedett folyosó, amely az épülettömb keleti lezárását alkotta. A folyosóról termek nyílnak, köztük középen a legnagyobb, 11·70 × 11·70 m-es mozaikpadlóval és falfestményekkel. Több helyiségben fülkék találhatók, melyekben eredetileg szobrok állottak. Érdekes, hogy az ásatások során egyetlen feliratos követ sem sikerült találni, a datálásra vonatkozólag azonban bő anyagot szolgáltatnak a téglabélyegek, melyeknek száma csaknem félezerre tehető. Legnagyobb részük még a Kr. u. II. század legelejéről való, köztük az eddig csupán a Hajógyárszigetről ismeretes LEG II HAD bélyeg, melynek feloldását Szilágyi szellemesen, de kissé erőltetetten kísérli meg. Ugyancsak korai időre vall a CHORTIS, COHORTIS, CHOR stb. bélyegek feloldása is főleg a cohors I Thracum-ra és a cohors I Ituraeorum Saggitariorum-ra. A leg(io) XI Cl(audia) p(ia) f(idelis) bélyege legiotörténeti adatok alapján kizárólag Kr. u. 107—113 között kerülhetett az épület falába. Egyes bélyegek arra vallanak, hogy a Marcus Aurelius markomann hadjárata alatt megsérült palotát 165—172 között javították, míg az utolsó helyreállítási munkálatokat a Kr. u. III. század elején végezték. Míg a palotában feltárt, hazánkban legnagyobb-méretű, geometrikus díszű mozaikok a Kr. u. I—II. század fordulójára utalnak, addig a 2. inkrusztációs stílust és a késantoninusi impresszionizmust képviselő falfestménytörödékek a III. század elejéről származnak. Legfontosabb fejezete a dolgozatnak az, amely a palota rendeltetésével és jelentőségével foglalkozik. Szilágyi megállapítja, hogy az épület alaprajzában és konstrukciójában lényegileg megfelel a Vetera Castra-i (Xanten) légatúsi palotának: az óbudai Hajógyárszigeten emelt épület tehát Pannonia inferior helytartója-

¹Századok

nak és katonai parancsnokának lakópalotája volt, kétségtelenül a tábor területén. Szilágyi szerint föltehető, hogy az építető Kr. u. 107–108-ban, Pannónia kettéosztása után, maga Hadrianus, Pannónia első helytartója és katonai parancsnoka volt.

Nagy Lajos, mint említettük, több dolgozattal is szerepel a kötetben. Az „Egy pincelelet az aquincumi polgárvárosban” című cikkében aprólékos gonddal dolgozza föl az aquincumi macellum közelében 1929-ben feltárt fazekasműhely pincéjében talált, római császárkori viharlámpás bronzvázának maradványait és egy agyagból készült kerek világítótornyot. Aquincumban ez az első lanterna-maradvány, amelyet pompeji példányok alapján sikerült rekonstruálni. Pannóniából azonban már ismerünk lanternát bennszülött temetkezésekből, így pl. a kálózi kocsileletről. A pannóniai példányok Közép-Itáliából kerülhettek a Duna vidékére a Kr. u. II. század elején. Nyugaton alig ismeretesek, míg Keleten gyakran előfordulnak, ami megint csak Aquileia és Pannónia fontos közvetítőszerepét bizonyítja Kelet felé. — A pincéből előkerült másik fontos lelet egy ötemeletesre rekonstruálható kerek agyag világítótorony, amely helyben, a fazekasműhelyben készült. Nagy Lajos megállapítása szerint a világítótornyok kultikus célt is szolgálhattak s ezekben magánlakásokban vagy a temetőkben egyaránt égethettek mécseseket. Jellemző, hogy az aquincumi kerek és négyszögletes világítótornyok épületmásolatok szellemében készültek. Ilyeneket nemcsak a gázgyári nagy fazekastelep gyártott, ahonnan Hilarus dunapentelei kapumintája is származott, hanem több más aquincumi fazekasműhely is.

Nagy Lajos másik dolgozata — Zöldzománcos római dísztal Budáról — igen érdekes problémát dolgoz fel a pannóniai zománcos kerámia köréből. Az edény közvetlen Albertfalva előtt került felszínre, típusában Pannóniában még csak egy teljes példánnyal van képviselve. Első pillantásra felismerhető rajta a féntechnika utánzása. Díszítését felül pikkelyes dísz, alsó részén szőlőinda alkotja. Típusban és technikában közel áll hozzá a Magyar Nemzeti Múzeum kisköszegi tálja, díszítésük azonban eltér egymástól. A budai tál Pacatus köréhez tartozik, a kisköszegi pedig egy, a Dráva—Száva közén dolgozó, zománcos edényeket készítő gyárból került ki; kora a Kr. u. II. század közepére tehető. A rövid, de igen világos, áttekinthető dolgozat végén a pannóniai korai zománcos edények problémáját tárgyalja a szerző.

Nagy Lajosnak a kötetben közölt harmadik dolgozata — Egy sisciai terra-sigillata-gyár termékei Aquincumban — szintén Nagy Lajos egyik kedvelt területén, kerámiai problémák körében mozog. Kimutatja, hogy azok az Aquincumban talált könnyen patlogzó, lilászörös mázú, jellegzetes rozetta- és levél-díszítésű terra-sigillata darabok, melyek közül eddig egyetlen épen maradt edény a szilasbalhási tál a Nemzeti Múzeumban, legnagyobb fömögben Sisciaiban kerültek elő, ahova készítési-helyük is lokalizálható a Kr. u. II. század első felében. A nagy nyugati gyárak nem voltak hatással a műhelyre, inkább déli kapcsolatai vannak, de stílusának előzményei helyi talajban gyökereznek.

Járdányi-Paulovics István Germán alakok pannóniai emlékeken címmel terjedelmes dolgozatot közöl. Összefoglalásában a germán ábrázolásokat két főcsoportba, a keleti és a nyugati germánok csoportjába osztja fel. A keleti germán ábrázolásokra egy példát hoz, egy kis hegyesszakállú bronzfejet a Nemzeti Múzeumban, amelyet a Tropaeum Traiani domhorműveivel vet össze és a Kr. u. I. századra datál. A nyugati germánokkal, tehát a markomannokkal és a svébekkel kapcsolatba hozott emlékeket három csoportba: kő-, agyag- és bronzemlékek csoportjába sorolja és általában Marcus Aurelius markomann háborúinak idejére teszi azokat. A kőemlékek között természetesen Aelius Septimus nevezetes szőnyi kenotaphiuma került az élre. L. Ulpius Marcellus Pécsről származó, de valószínűleg aquincumi eredetű Virtus és Honor-oltárán germánt ismer föl az oldalsó páncélos alak lábai alatt, akitől indokolatlanul tagadja meg a Mars elnevezést. A felsődörgicsei sírkövön a lovas is, a földön térdelő ellenfél is ruhátlanul látszik. Minden primitívség mellett is klasszikus motívum átütéséről lehet itt szó — amire különben maga Paulovics is utal — s ami éppen kelta jellegű sírköveken többször előfordul (l. pl. az ülő nőalakos sírköveket ékszeres ládikákkal). Igen érdekes az aquincumi tropaeum-ábrázol-

lás, sajnos, éppen a leigázott barbár alakja nehezen vehető ki a fényképen. A képes ábrázolások sorát tanulságosan egészíti ki a germánokra vonatkozó feliratos anyag közlése. Az agyagemlékek zömét jellegzetes pannóniai lepény-minták alkotják, rajtuk a leigázott ellenségen lóháton vagy diadalszekéren tovavágató császár alakjával. Paulovics ezekben a germánokon diadalmaskodó Marcus Aureliust ismeri föl. A bronzemlékek között a bécsi germán szobrocskával kapcsolatosan a germán övkorong kérdésére mutat rá, az ismert brigetiói bronz mellkép és egy intercisai fejecske kapcsán pedig az ú. n. svéb hajcsomót tárgyalja.

A kötet szorosan vett régészeti részéhez az újabbkori művészettel illetve részben inkább topográfiai kutatásokkal foglalkozó dolgozatok kapcsolódnak. Gerevich László Középkori budai kelyhek címen rendkívül gondosan, széles alapokon, nagy kultúrtörténeti háttér előtt dolgozza föl a középkori budai ötvösség két jellegzetes termékét, két XIV., illetve XVI. századi kelyhet, amelyek eredetileg a Mátyás-templomból származtak, majd hosszas hányódás után a budai Szent János-kápolnába, illetve a budaújlaki templomba kerültek. Igen fontos tény — mint G. megállapítja —, hogy a középkor legjelentékenyebb magyar ötvöscentrumának óriási elpusztult egyházi anyagára ma már csak néhány emlék s köztük elsősorban ez a két kehely vet világot. Jellemzően mutatják a budai ötvösség átlagszínvonalát, ami a Szent János-kápolna kelyhe esetében igen magasan áll. Igen fontos része a dolgozatnak a magyarországi ötvösművek eddig ismert leltárainak összefoglalása. Az ebben felgorolt emlékek ugyan ma már aligha azonosíthatók, de jellemző fényt vetnek középkori ötvösségünk gazdagságára. Míg a Szent János-kápolna XIV. századra tehető kelyhe nyugati kapcsolatok talajából nőtt ki, addig a másik, a budaújlaki kehely a díszítésekkel agyonhalmozott, jellegzetesen magyar kelyhek típusába tartozik, melynek virágkora a XV. század végére és a XVI. század első felére esik. A kelyhen a filigrán ornamentika és az öntött lombdíszítés együtt fordul elő. A típus legkésőbbi képviselői közé tartozik, a XVI. század 20-as éveiben keletkezett.

Gárdonyi Albert A középkori Buda határai címen közöl érdekes adatokat és fejtegetéseket. A város területe Mátyás király 1469. évi oklevele szerint a beépített városrészeken kívül rendkívül szűkre volt szabva. Ennek az a magyarázata, hogy Buda nem volt önálló városalapítás, hanem a pesti új hegyen épült várból lett várossá, amelyet a középkoron át pestűjhelyi várnak neveztek. Ehhez kapcsolódott az ú. n. kisebb Pest, amelyet Kelenföldnek, sőt Alhévíznek is neveztek, s amely később teljesen beelövedt Buda területébe. Ezen időpontig Buda város déli határát a várfal alkotta, az egybeolvadás után a város határa Kelenföld déli határáig tolódik el; erről pedig tudjuk, hogy a kánai bencés apátsággal volt határos, amely Budafok határában emelkedett. Tovább a termékeny Sasad határolta, amelyet Mátyás király 1469-ben csatolt a városhoz. Figyelemreméltó, hogy a sasadi dűlőknek a középkorban még magyar nevük van csak a török uralom után betelepedett németek keresztelték el azokat. Buda északi határában Szentháromságfalva, illetve Felhévíz terült el. Ez a terület, amelynek helyét a dunamenti hőforrások és a Margit-híd környékén állott apátság határozzák meg, nyugati irányban a Lipótmezőig terjedt. Nem tartozott Budához a középkorban a Lipótmező területén fekvő Nyék község sem; itt a helységi templomának és II. Ulászló vadászkastélyának nyomait sikerült feltárni. Kelet felé természetesen mindenkor a Duna vonala határozta meg Buda határát, nyugat felé viszont az erdős hegyvidéken megvolt a terjeszkedés lehetősége. Ebben az irányban is egy 1505-ből származó, magyar dűlőneveket feltüntető tizedjegyzék ad felvilágosítást, amelyből megállapítható, hogy ezeket a dűlőket a mai Délivasút és a Naphegy környékén kell keresni.

Garády Sándor Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése, 1931—1941. II. rész című cikkében a világi célt szolgáló építményeket, mégpedig a Tabánban kiásott középkori épület- és falmaradványokat tárgyalja. Részletesen írja le a tabáni róm. kat. plébániatemplommal szemben talált öt középkori épületet, illetve épületcsoportot, az Ördögárok mentén egy támfal és a hozzátartozó hídfő maradványait, azonkívül négy

helyen falazott földalatti járat egy-egy darabját is. Igen érdekes a mellékelt térképen I. számmal jelölt, tekintélyes méretű, XV. századból származó épület, melyből három irányban földalatti járatok ágaznak el. Az épület legalább egyemeletes volt, védeimi célokat szolgált. A földalatti járatok pedig a budai várral kötötték össze. Nem lehetetlen, hogy a Bonfini által a Tabánban leírt épületekhez tartozott. Valamivel szerényebb méretű volt a II. számú épület, amely a XV. században, későgótikus stílusban épülhetett. A többi kevésbé jelentékeny. Az építészeti részt a kisleletek aprólékos gondnal végzett feldolgozása egészíti ki. Ezek között különösen agyagedények szerepelnek nagy számmal, amelyekhez az érmek felsorolása csatlakozik.

A kötet második részében, az Értesítőben, elsősorban a Fővárosi Múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről kapunk értékes beszámolókat. *Szilágyi János* a Fővárosi Múzeum rómaiakori kutatásait és az aquincumi múzeum gyarapodását foglalja össze az 1943–1944. években. *Bertalan Vilmos* a Belvárosi plébániatemplom mellett 1944 nyarán folytatott ásatások eredményeit ismerleti. *Nagy Tibor* a Rákoson feltárt avarkori temetőkről és az ott talált honfoglaláskori sírokról ad előzetes jelentést. *Kutzián Ida* a pestszenterzsébeti urnatemető anyagát dolgozza föl, s azt a bronzkor II. periódusába utalja. *Nagy Tibor* igen érdekes római emléket közöl A gellérthegy bronzkorsó címmel. A korsó füle ugyanis két szorosan egymásmellé zárt, meztelen emberi lábban végződik. Ez a díszítőforma Pannóniában eddig még nem fordult elő, de több példányban ismeretes Nyugatról, úgyhogy készítősi helye minden bizonnyal Alsó-Germániában kereshető. *Nagy Lajos* terjedelmes és jelentős anyagot dolgoz fel A budai hegyvidék újabb szörványos sírleletei című cikkében. Kiemelkedik közülük a Boróka-utcai gazdagon díszített szarkofág, római signifer és felesége alakjával az üres feliratos mezőt keretező fülkében. Igen érdekesek a testvérhegyi szarkofág jobb keskeny oldalán látható szerszám-ábrázolások, melyekről Nagy Lajos az egész idevágó anyag feldolgozása alapján mutatja ki, hogy azok nem álltak kapcsolatban az elhunyt foglalkozásával, hanem kőfaragójegyek voltak. *Bónis Eva* Aquincumból való későrómai üvegleleteket tárgyal a Humor- és Vihar-utcai sírokból. Kimutatja, hogy ezek a párosított (kancsó és pohár) üvegleletekben bővelkedő sírok keresztény temetkezésekből származnak, amelyek a közeli ókeresztény cella trichora környékén helyezkedtek el. *Gárdonyi Albert* Óbuda és környéke a középkorban címen ásatások híján főleg okleveles adatok alapján igyekszik minél teljesebb helyrajzi képet adni a középkori Óbudának, amely ebben a korban egyideig a királyi udvar székhelye volt, egyideig pedig a magyar királynék lakásául szolgált. Végül *Patek Erzsébet* Budapest irodalmát közli az 1943. évről.

Ez az igen gazdagon illusztrált és bőséges idegennyelvű kivonatokkal, sőt részben teljes fordítással ellátott kiadvány nagy nyeresége a magyar, sőt a nemzetközi régészeti irodalomnak s minden tiszteletet és elismerést megérdemel, hogy szerkesztői és a kiadó Fővárosi Múzeum lehetővé tették éppen ezekben a nehéz években ilyen terjedelemben és ilyen szép kiállításban való megjelenését.

ERDÉLYI GIZELLA

NAGY LAJOS: AZ ESKÜ-TÉRI RÓMAI ERŐD, PEST VÁROS ÖSE Budapest 1946. 114 l. 1°. — (Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái. 17. Szerk. Zakariás G. Sándor.)

Az első világháború utáni másfél évtized kutatása a főváros rómaiakori múltját megvilágító régészeti leletek egész sorát hozta napvilágra. Az 1926/28-as évek folyamán előkerült az aquincumi polgárváros korai temetője, hihetetlenül gazdag edényanyaggal és a temetkezési rítus tanulságos formáival. 1930-ban a polgárváros déli részén a tűzoltók testületének (*collegium fabrum et centonarium*) székháza jött napvilágra, e székház pincéjében az egész világon egyedülálló páratlan orgonalelettel (*hydra*). Ugyanezen év folyamán Óbuda északnyugati határában rátaláltak a későrómai idők ókeresztény temetőjére, feltárva ennek egyik kultikus épületét, egy háromkaréjú temetői kápolnát (*cella trichora*). Mindezeknek a fontos leleteknek — melyekhez még bőven csatlakozhatnánk többet is — szerencséskezű feltárója boldogemlékü Nagy Lajos

volt, a székesfővárosi múzeumok nemrég elhunyt főigazgatója. Eredményeken gazdag ásatói munkásságának azonban talán egyik legszebb emléke az Erzsébet-szobor környékén 1932-ben feltárt későrómai erőd. Valamennyi ásatási objektum közül emez utóbbi maradt élele végéig a legjobban szívéhez növe, s e tábor további feltárásáról nem szűnt meg újabb tervek szólni. Utolsó, könyv-alakban megjelent munkája is, mely korábbi dolgozatai (Pest város eredete. — Tanulmányok Budapest múltjából. III. 1934. 7—21 ll. — A pesti római tábor maradványa az Eskü-téren. Rövid vezető, é. n.) összefoglalásaként most itt fekszik előttünk, erről az Eskü-téri erődről szól.

E pompás kiállítás s szokatlanul gazdagon illusztrált mű első fejezete (7—33 ll.) a pesti Belváros területén már feltételezett római erőd irodalmának kritikái áttekintését nyújtja. Ennek kapcsán, több évi szorgos anyaggyűjtés eredményeképp, elsőízben kapjuk e területről ismert római emlékek Corpus-szerű összefoglalását. Különösen becses néhány eddig publikálatlan római köemlék közzététele jó fénykép kíséretében (A 25. képen közölt síremlék elhunyt veteranusának utónevét, a felirat 4. sorának hosszából következtetve, azonban a javasult *Messorinus* helyett *Messorinus* vagy ehhez hasonló névnek [Cf. *CIL*. III. p. 2401] olvasnám.). A második fejezet (37—63 ll.) a könyv szorosan vett régészeti része, és az 1932. és 1944. évi ásatások összefoglaló feldolgozását tartalmazza. A mellékelt pontos felmérési rajzok, továbbá a feltárás egyes szakaszairól készített fényképfelvételek gondos és lelkiismeretes régész-szaktanúknak tanúskodnak. E régészeti adatokból a tábor építéstörténetére és kiterjedésére levont következtetések meggyőzően hatnak. Elfogadható a tábor területéről eddig ismert két hypocaustummal rendelkező épület új értelmezése is (44, 48, 55—56 ll.), mely szerint az 1914-ben előkerült légfűtési helyiség a korábbi és nagyobb kiterjedésű tábor, míg a Belvárosi templom szentélye alatt észlelt terrazzo-padlós helyiség a későrómai erőd parancsnoki épületéhez tartozhatott (Az előbbivel kapcsolatban mégsem téveszteni sem elől a *praetoria*-front elé épített fürdőket, melyekre az O. R. Li. kötetek bőséges példát nyújtanak.). Mindössze egy pontban nem érthetünk egyet: A szerző írást érzett minden kegyeleti tiszteletünk ellenére sem vehetjük ugyanis „bebizonyított ténynek”, hogy az 1944. évi ásatások alkalmával a korábbi tábor déli falának maradványai kerültek napvilágra az akkor észlelt halovány épület-nyomokban. N. itt az ásató Bertalan V. véleményére épít. (Lásd adatközléseiben megbízható jelentését: Budapest Régiségei, XIV. 1945. 469. sk. I.) Nem fogadhatjuk el azonban a déli front kiugró tornyának keleti és nyugati fala közt észlelt vívőkülönbségre vonatkozólag B.-nek ama megállapítását, hogy „egy korábbi tábor falmaradványait használták fel patkóalakú tornyunk építésénél” (Bp. R. XIV. 480 l.). Ezzel szemben ugyanis utalhatunk arra, hogy más helyeken végzett ásatásaink alkalmával egyidőben épült római falmaradványoknál rövid szakaszon belül is ismételt megfigyelhetünk aránylag nagyobb alapozási vívőkülönbségeket. Minden alkalommal a talaj egyenletlenségében találtuk meg ennek az okát. A rómaiak ugyanis igen sok esetben építkezés előtt nem planírozták el a terepet, hanem azt helyenként mélyebb alapozással egyenlítették ki. Ugyanez állhat az Eskü-térre, ahol a rómaiokori talajszint B. megfigyelése szerint is a Duna irányába lejt. A kiugró torony Duna felé eső falának mélyebb alapozását a keletével szemben tehát egy mélyebb terephullám kellőképpen indokolja. Éppen az 1944. évi felvételi rajz alapján nem tarthatjuk e korábbi tábor kapuzatához tartozónak a pillérszerű kiugrással rendelkező falrész sem. Ez esetben ugyanis a G. 15. jelzésű kutató árok dél-keleti sarkában a táborfalnak is valamilyen nyomára kellett volna akadni. minthogy a II. századi táborok vidékünkön még befelé ugró tornyokkal rendelkeztek. A G. 15. árok nyugati végében, valamint a G. 16 és 17. számú árokban jelzett falnyomok kiegészítve szépen kiadnak egy épületsarokrészt, amelynek úgy látszik épp a sarkait az 1944. évi ásatás alkalmával szerencsésen sikerült kikerülni. E megfigyzések alapján a korábbi tábor déli falát nem jelölhetjük ki a Diocletianus-kori erőd jobboldali, *principalis*-frontjának vonalában. Az ezzel kapcsolatos problémák megoldása a későbbi ásatásokra hárul. De ettől függetlenül természetesen elfogadható, hogy e korábbi tábor nagyobb kiterjedésű volt, amint azt N. meggyőzően fejtegeti.

A tábor területén ismételtelen folyt építkezések fontos időhatározó emlékei a téglabélyegek. A III. fejezet (67—74 ll.) ezek összeállítását és kiértékelését nyújtja. A legkorábbiak közé sorolhatók a *coh(ors)*, *pr(ima)*, *T(hracum)* bélyeggel ellátott téglák (Kr. u. II. sz. első fele). A *coh(ors)*, *VII. Br(eucorum)*, *An(t/oniniana)*, valamint az *Exer(citus)*, *Pann(oniae)*, *inf(erioris)* rövidítésű bélyeges téglák a II. századi vagy a következő századeleji építkezésekre utalnak. A *leg(io)* II. *ad(iutrix)* és a feloldását tekintve még vitatott *CAIOT* (*CAPOT* vagy inkább *LVIOT*) bélyegű téglák másutt is a Diocletianus-kori építkezés emlékei. Az egész pannóniai limesre kiterjedő Valentinianus-kori erődítési munkálatoknak is megvannak a bizonyítékai. E bélyeges téglák közül a segédsapátoké a korábbi tábor hagyatékát képezheti, melynek kiépülését N. még a II. századra teszi. A következő század folyamán pusztulhatott el. helyet adva a III. század végén a Diocletianus alatt épült erődnek.

„A pesti oldal földrajzi és hadászati viszonyai, Megerősítése” címet viseli a IV. fejezet (75—88 ll.). Az első oldalak fejtegetéseinek középpontjában a Pest városát keletről körülfogó és a nagy holt Dunaággal azonosított nagy vizesárok (középkori oklevelekben *magnum fossatum*) jelentőségének meghatározása áll a római védőrendszer kiépülése szempontjából. A szerző úgy látja, „hogy a fattyú Dunaág volt az a hadászatiilag tekintethejő földrajzi tényező, mely a balparti erődláncolat kialakításánál döntő szerepet játszott” (78. l.). E felfogásnak megfelelően a továbbiak folyamán őrtornyokat tételez fel (lásd 71. kép) a Dunaág két végpontjánál: a Pozsonyi-út elején, szemben a margitszigeti Johannilák várával és a Boráros-téren, a ferencvárosi puszta-templom helyén. Ugyancsak vármállomásra gondol azon a ponton, ahol az Eskü-téri révátkelő Barbaricumba vezető útvonala keresztezte a nagy vizesárkot, a középkori *portus Kerepes* helyén. Mindez egyelőre igen szellemes kombináció és lehet, hogy a jövő ásatásai igazolni is fogják. Jelen pillanatban azonban minden kétséget kizáróan a pesti oldalról mindössze két római kori erődítményt ismerünk: az Eskü-téri castellumot és a Rákospatak melletti erősséget. A parlament alapozásánál előkerült leletek (fal azonban nem mutatkozott), valamint ezzel szemben, a Csalogány-utcában feltárt őrtorony szerintünk csak igen *valószínűvé* teszik, hogy az Országház helyén is állott egy őrtorony. Leletek hiányában pedig még nagyobb megszorítással, csupán mint *lehetőséget* fogadnánk el egy őrtorony létezését a Lloyd-palota környékén.

Tipológiai jellegű a következő fejezet (89—98 ll.), amely az Eskü-téri tábor jellegzetes legyezőalakú sarok- és patkóalakú közbelső toronyformáival foglalkozik. Pannóniában a szentendrei (*Ulcisia castra*) és a nagytétényi (*Campona*) táborot erősítették azonos formájú tornyok. Az előbbi Diocletianus-, míg az utóbbi valószínűleg I. Constantinus-kori átépítés. E sajátos toronyformákat megtalálja N. az aldunai limes mentén, sőt Syriában is. Megállapítja, hogy hiányoznak viszont nyugaton, a Rajna-vidéken. Alapos áttekintése konklúziójaként a legyezőalakú saroktornyokban a Közép- és Al-Duna vidékének sajátosságát látja, — ami a syriai példák után természetesen csak a nyugati területekkel való összehasonlításban állja meg a helyét.

A historikust talán legjobban érdekelheti a VI. fejezet (99—103 ll.), amely a pesti tábor építésének idejét és a római kontinuitást tárgyalja. Az V. századi Ps-Hydatius említi a 294. évnél, hogy Bononiával (Banoštor) és Aquincummal szemben szarmata területen erődöket építettek. E krónikairó Contra-Aquincum, valamint a IV. századvégi sematizmus (Notitia dignitatum) Trans-Aquincum kifejezéseit N. már korábbi dolgozataiban is helyesen nem egy meghatározott balparti erődítményre, hanem az egész Aquincummal szemben fekvő partszakaszra értelmezte. Az Eskü-téri tábor jellegzetes formája, a területén előkerült bélyeges téglák viszont arról tanúskodnak, hogy Ps-Hydatius adata feltétlenül ennek az erődítménynek az építésére is vonatkozik.

A római élet e területen 400 körül megszakad. Az erődítmény falai továbbra is fennállnak, új élet azonban csak a vezérek korában indul meg a falak között. E több száz éves hiatus áthidalását a további ásatásoktól sem igen várhatjuk. Ezzel kapcsolatban utalhatok egyik rövid közlésemre (*Nagy T., Zum Problem d. Kontinuität in Pannonien, Das Bildwerk, 1942, 6 l.*), amely elkerülte a szerző figyelmét. A Belvárosi templom kriptába vezető folyosójá-

nak építéskor ugyanis megfigyelhettem, hogy az akkor megtalált későrómai terrazzo-padlós épület törmelékanyagát felülről egy 8—10 cm vastag agyagréteg zárja le. Csak a fölött kezdődött a középkori kultúrréteg. A tábornak ez a része a népvándorlás idejében tehát teljesen elhagyott volt. E helyen egy másik figyelemre nem méltatott adalékra is felhívhatjuk a figyelmet. A legyezőalakú saroktorony belsejéből, a XIII. századi égési réteg alatt 1'36 m mélységben egy agyagfazék került napvilágra (Bp. R. XIV. 478 l., 10. kép. 483 l. és 18. kép, 10. ábra.). Az edény természetesen nem lehet „hasonló korú” (Bertalan i. h.) az égési rétegben talált fenékbélyeges darabbal. Formája után is a honfoglaláskori kerámia közé sorolható s ílymódon a pesti várnak átkevertelt római tábor Anonymustól említett (c. 59) bolgár-török korszakából lenne az egyetlen apró leletünk.

E bolgár izmaeliták különben jelentős szerepet kaptak a munka utolsó fejezetében, amely a tábor nevével foglalkozik (105—110 ll.). N. itt a mellett érvel, hogy a Ptolemaios, Geogr. VII 14 említett Πέσσιον szarmata telep a mai Pest területén feküdt s ez a név Pesth alakban szláv-bolgár közvetítéssel származhatott át a honfoglalókra (110 l., 19. jz.). Ezt az első részében már Bél Mátyástól képviselt nézetet azonban két okból sem tehetjük magunkévá: 1. Ptolemaios számadatai nem illenek Pest területére; 2. egyetlen kéziratvariáns sem ismeri a Πέσσιον alakot, amely nyelvészetiileg módot nyújthatna Pest városának szármata eredetére. (Szemerényi Oszvaldnak a Corona 1945. június 6-i összefoglalásán elhangzott megjegyzése nyomán.).

E kritikai megjegyzések azonban egyáltalában nem kívánják csökkenteni a munka nagy tudományos értékét, amely e szűkreszabott keretben fel sem sorolható értékei miatt minden, a jövőben megjelenő monográfikus limespublikáció számára mintakép marad. Súlyos csapás tudományunkra, hogy a többi, N. által feltárt kisebb limeserődítmény feldolgozását már nem kaphatjuk meg az ő szakavatott tollából.

NAGY TIBOR

FETTICH NÁNDOR: GYŐR A NÉPVÁNDORLÁSKORBAN. Győr 1943. Győr város kiad., 57 l. L. tb. 4°. — (Győr szab. kir. város monográfiái III.)

Az új lendületet vett magyar helytörténetírásnak nagy nyeresége lesz az a monográfia-sorozat, amelynek megindításával Győr város közönsége Győr szabad királyi várossá történt emelésének kétszázévesztendő jubileumát kívánta megünnepelni.

A sorozat első köteteiben a régészeti emlékek kerülnek feldolgozásra Lovas Elemér szerkesztésében. F. munkája e sorozat harmadik köteteként jelent meg.

A népvándorláskori kutatás számára különösen komoly lépést jelent, hogy a győri medence egy részének — éppen a központjának — gazdag régészeti emlékhanyaga korszerű tudományos feldolgozásban, teljes terjedelmében képekben is bemutatva lát napvilágot. A kelet-nyugati kereskedelmi vonal állomásai az avar korban világosan felismerhetővé válnak a győri medence leleteinek kutatásával, s az avar birodalom utolsó évszázadának az írott források által oly gyengén megvilágított történetéhez e terület temetői szolgáltatnak biztosabb adatokat.

F. feldolgozta a környék régészeti leleteit is, Lovas Elemér leletstatistikái alapján, hogy így nagyobb területet véve figyelembe, a pusztai népek ugyancsak nagyobb területet felölölő életmódjának emlékeit jobban szemléltethesse. A terület népvándorláskora hún lelettel kezdődik. A germán anvagból két díszkard emelkedik ki. Ezek egyikénél, a gyíróti kardnál, a szerző szép és meggyőző rekonstrukcióval mutatja ki a markolat karikájának sajtós, a kontinensen szokatlan megoldását, aminek mását csak egy kenti kardon tudta felfedezni. A markolatgomb aranyfiligrán technikát utánzó díszítésének gyökeireit a húnkori aranyművészségben találja meg, míg maga a szalagfonat-minta sokkal régebbi előzményekre tekint vissza.

A legnagyobb számú leletet kétségtelenül az avarság hagyatéka szolgáltatja Győrben és környékén. A szórványos leleteken és a repülőtéri kis temetőn

kívül a téglavetődülői temető egymaga 889 sírt szolgáltatott. A temető Börzsönyi publikációjából már ismert volt (Archaeologiai Ertesítő 1902, 1904, 1905, 1906, 1908). Részben az ő szövegére támaszkodik F. a sírleírások közlésénél, de a negyven év előtti ásatási technika, a sokszor elégtelen megfigyelések és feljegyzések erősen megnehezítették munkáját. Az avar temetőben talált magyar sírok kérdésének tisztázása is ezért nehéz. A téglavetődülői temetőnél az avar-magyar kontinuitást a szerző határozottan tagadja s idézi Börzsönyinek, az ásatónak véleményét is, hogy a magyarok későbbben temetkeztek a még jól látható s egymástól távol álló avar sírok közé. A repülőtéri temetőt illetőleg cáfolja Mithay véleményét, aki egy fenékbélyeges edény alapján magyar sírról beszél. Azzal azonban, hogy nem ismeri el Győrben egyetlen olyan avar temető létezését sem, amelynek használata a honfoglalás korába benyúlnék, nem az avar kultúra egyes elemeinek megmaradását és az avarok leszármazottainak megváltozott életviszonyok mellett a magyarok között élését tagadja, Karoling-leleteket is említ, közöttük a már Hampelnél is ismertetett jelentős veszkényi lovassírt (Hampel III, 539. T.). Ezzel kapcsolatban Einhard adatát idézi a frankoknak egészen a Rába torkolatáig történő előnyomulásáról.

Kultúrtörténeti kérdésekkel foglalkozva több, az avar leletek kiértékelésében nagyjelentőségű és eddig is sokat vitatott kérdésre kísérel meg választ adni a szerző. Egyik a kronológia kérdése. Ezt a jelen munkában tulajdonképpen már eldöntöttnek veszi, mert a dunapentelei avar leletekkel foglalkozva már megállapította az időrendet. A második az avarok második felében felvirágzó bronzöntés kérdése. Érdekes fejtegetésben mutat rá, hogy Erdély és a Kárpátmedence gepida jellegű leletei mennyire megőrizték a La Tène- és a Hallstatt-kori művészeti hagyományokat. A dákok kultúrájában látja a Kr. e. első évezred e két nagy kultúrájának összefogóját. Az avar bronzöntés gyökereit az erdélyi dák-gepida kultúrába vezeti vissza, s megindítóinak az Erdélyből az avar birodalomba került gepida népelemeket tartja, akik a hellenisztikus művészet motívumaiból származó minták után dolgoztak, mintegy felváltva a VII. századtól a pontusi ötvösöket. A győri avar temető régészeti anyagából is hoz a gepida-avar kérdéshez példákat. Egy kacsafejalakú öntöttbronz szíjveget a mojrgrádi lelet kacsafejével vet össze és a győri 149. sír bronz amulettjének rokonpéldányát mint őskori ékszer felújítását szintén megtalálja a gepidák hagyatékában. A dák spirálisok továbbélésére pedig a győri csavart bronzgyűrűkben lát példát. Általában a gepidák kultúraalkotó szerepét kultúrtörténetileg igen magasra értékeli.

Választ kapunk arra a kérdésre is, miképpen volt lehetséges, hogy a Dnyeper vidékén otthonos hellenisztikus művészeti díszítőmotívumokhoz hozzájuthattak és e motívumkincs hol őrződhetett meg. A felelet: úgy az avarok előtti hún kultúrkör, mint a korai avarság kultúrája sok hellenisztikus elemet használt, s az avarok második felében felvirágzó bronzöntésben ezek a motívumok is folytatódtak. Kiemeli, hogy a germánság művészetében évszázadok óta használta a Dnyeper-vidék hellenisztikus-szkíta művészetének egyes elemeit — az ősgermán II. stílus eredetét is itt véli megtalálni — s a gepidák ugyanúgy, mint a többi germán nép, felhasználták ennek a hellenisztikus-szkíta formakincsnek egyes elemeit, ezzel a VII. század végétől megteremtve az avar bronzöntést, a Dnyeper-vidék művészetének renaissance-át.

A győri avar temetővel kapcsolatban még egy dolgot kell kiemelnünk, mint a további történeti kutatások számára fontos adatot. A temető a városköri négyes vízgyűrérendszer második és harmadik gyűrűje között terül el. Az avar település a temetők tanúsága szerint csak a gyűrűkön belül történt.

F. ebben a munkájában a régészeti anyag teljes kiértékelésének csak az előmunkálatait végzi el, s csak röviden foglalkozik a problémákkal, melyek a népvándorlaskorban annyira fontos szerepet játszó Győr leletanyagából adódnak. Tudomásunk szerint e munkáját tovább akarja építeni, ami úgy régészeti, mint történeti szempontból nagy nyereség lenne.

Sajnos, a nyomda, különösen a képes táblák nyomásánál, sok hibát követett el, úgyhogy a könyv kivitele nem áll arányban értékes tartalmával.

LENGYELNÉ KOVÁR ILONA

LÁSZLÓ GYULA: A HONFOGLALÓ MAGYAR NÉP ÉLETE. Budapest 1944.
Magyar Élet kiad. 512 l. XLV. t. 8°. — (Népkönyvtár 4.)

Ezt a terjedelmében túlméretezett könyvet szerző bevezetésében a saját és „sok kutató lassú munkájával” elért eredményeinek számadásaként (5. l.) illetőleg egy nagyobb lélekzetű szakmunka vázlataként (499. l.) írta. A dolog természeténél fogva e két különböző program a könyvben lépten-nyomon kisebb-nagyobb ellentmondásokat okoz. Szempontok kereszteződnek, nehézségek tornyosulnak, a módszer meg-meginog, de a síma előadás meg tovább a könyv végéig. Pedig az ellentmondásokat a szerző maga is észrevette: *„Ezeket ismerem, de nem voltam kapható arra, hogy a logikai egység kedvéért áthidaljam ezeket”* (500. és 217. l.).

Módszere a könyv műfajával függ össze („népkönyv”). Nem azonos azonban a népszerűsített tudományos munkával. Mert hisz nem az eddigi tudományos kutatások eredményeinek népszerű összefoglalását, hanem túlnyomó részben a saját újszerű elképzeléseit és kutatási eredményeit nyújtja. Célja az ezelőtti ezer évvel élt „magyar pásztorember, a kétkézi munkás, a földműves” családi életének, lakásának, munkájának, étkezésének, földjének, állatállományának, halálának és a mindenségről alkotott hitének megmutatása. Eredményeinek nagyrésze egészen újszerű, értékes szempontokat is felvet a tudományos munka számára, mint alább látni fogjuk; mindez azonban nem való „népkönyv”-be, mert a nép nem lehet egy szaktudós kísérletének fóruma. Népszerűsíteni csak kiforrott tudományos eredményeket szabad, ha azok a tudomány bírálatát már kiállották. László viszont ezt mondja: *„... ez a népkönyv lehetővé tette számomra, hogy olyan módszerei és kutatási kérdéseket is szőnyegre hozzak, amelyek talán nem is forrottak ki annyira, hogy teljességükben szakmunkákban is érvényesülhessenek...”* (500. l.). Egészen szokátlan dolog tudományos módszertani újításokat és újszerű eredményeket népkönyvön át szakmunkává érlelni.

A bevezetésben nagyon messzire megy el: *„Csupa olyan dologról lesz itt szó, amelyben a ma élő magyar nép is elsőrangú szakértő...”* (6. l.). Valójában a tudományos szakirodalomban nagyon is tájékozott archaeológusnak, etnográfusnak, etnológusnak és linguistának kell lenni az olvasónak, aki a szerző által elismert ellentmondások folytán gyanússá vált adatok tömegében el akar igazodni.

A „népkönyv” kifejezés azt jelenti L.-nál, hogy a nép számára ír a nép ezer év előtti őseinek anyagi és szellemi életéről. Gyönyörű célkitűzés, óriási feladat! A nép hálás lehet a szaktudósnak e munkáért. Valamint azonban a nép sohasem lehet semmiképpen szakértő a tudományos műhelymunkánál. Ugyanúgy a szakembernek meg kell maradnia szakembernek akkor is, amikor „népkönyvet” ír.

Mivel a könyv tartalma a magyar őstörténet problematikájának egy jelentős részét öleli fel a legszélesebb alapokon, egészen új megvilágításba helyezve az ezer év előtti nép életét, ebben az ismertetésben azt keressük, hogy a történettudomány mit profitálhat belőle. Mégpedig ezúttal a régészeti részeket vizsgáljuk meg.

Akár történész, akár régész vagy etnográfus olvassa a könyvet, nem fog találni benne kész eredményeket szaktudománya számára. Nem is ebben van különleges jelentősége, hanem a szintézis mikéntjében. Ilyenféle szintézis már volt egyszer nálunk: Ipolyi Arnold Magyar mythológiája. A különböző tudománysszakok összefogásának szükségessége Ipolyi hosszú bevezetésében meggyőző erővel hat ránk. Sajnos, magyar őstörténetírásunk ezt az életrevaló kezdeményezést nem követte. Ugyanis e módszer gyakorlati kivitelénél Ipolyit romantikus túlzások többször a fantasztikumok birodalmába ragadták el, ezért aztán minden értékét is elvetették. Ettől a hibától szeretnénk visszatartani történeteszeinket L. könyvével kapcsolatban. Maga L. kemény bírálatot kért (500. l.). Helyesen érezte, hogy szükség van erre. De a magasabb célt sem tévesztheti szem elől a bírálat: hogy a könyv minden értékét kiaknázzuk őstörténeti tudományunk számára.

A könyv elhibázott műfajától eltekintve, a tudományos elképzelés alapján véve jó. Népünk ősi életének rekonstruálásához minden forrásterület

összes adatait és minden tudományszak teljes fegyvertárát mozgósítani kell. Ez L.-nál nagyrészt meg is történt. Csupán az antropológia részesült nála aránylag kevés figyelemben, bár ez a segédtudományok felsorolásában első helyen szerepel (29. l.). Erről később még lesz szó. A történésznek tehát a szintézis mikéntjét kell elsősorban tanulmányozni L. könyvében. Tisztában kell ugyanis lennünk azzal, hogy népünk életének vagy östörténetének megírása csakis szintetikus munka lehet. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, hogy egyik tudományszak sem törekedhet ennek a szintézisnek a szerepére, nem léphet ennek a helyére.

L.-nak, az archeológusnak, nagy érdeme az, hogy eleve lemondott szaktudományának még csak előtérbe helyezéséről is és erős szándékkal igyekezett az összes tudományzakokat szóhoz juttatni munkájában. Ez a sokoldalú munka azonban rendkívüli önfegyelmet, kritikai érzéket, illetőleg szlektálni tudást igényel. Már pedig a tiszta tudományos munka célkitűzése itt keresztelkedött a „népkönyv” bevallott és be nem vallott céljaival, ezért nemcsak az ellentmondások kiküszöböléséről, hanem a források hűségese felhasználásáról és a tárgyilagosságról is le kellett mondania, „*Semmi sem kényszeríthet arra, hogy fajtám javára túlozzak, de arra sem, hogy értékeit letagadjam*” (289. l.). Ez a szokatlan nyilatkozat a könyv közepén nem ok nélkül való. A szerzőnek tárgyával való azonosulása már egymagában is az elfogultság veszélyét rejtí magában. Sok helyen első személyben mondja el, hogy annak idején mit csináltak a honfoglaló magyarok. Megszépítő fátyolt kapnak a való tények a „*logikai egység*” kedvéért. Móra Ferenc, a népszerű ásató, „*nagy ásatási tapasztalatait*”-nak (453. l.) tulajdonítani a lókoponyás temetkezés végleges megállapítását: talán pia fraus-nak volna még minősíthető (mindnyájan tudjuk, hogyan ásatott). Ám a népi tömegek műveltségéből a vezető réteg hatását megtagadni nem volna szabad (12. l.). A városról a nép közé került hatásokról a 399. lapon közölt példák rációfolnak az ilyen állításra. A mai népszokások túlzott arányú visszavetítése a honfoglalás korára már eleve arra kötelezi a szerzőt, hogy ahol csak alkalom kínálkozik rá, a honfoglaló magyarság szellemi értékeinek egyenes továbbélését lássa. Ezért fenntartás nélkül elfogadja azt a romantikus elképzelést, hogy a tarsolylemek művészete egyenesen folytatódik a dunántúli palmettás faragott köveken, nem törődve azzal az ismertetéssel, hogy ugyanilyen palmettás kövek ugyanebből a korból más országokban, például Görögországban is, tömegesen fordulnak elő. Ez a megszépítő tendencia eredményezi azt is, hogy a csernigovi ivókört primitíven stilizált és gyenge technikai kivitelezésű alakjaiban az ősmagyarok hiteles ábrázolását és a lélekrajzot véli látni (413. l.). A mai magyar néprajzi anyagban a Kárpát-medencében élő különféle népek hatását alig veszi tekintetbe, csak a szláv hatást ismeri el néhány helyen (303., 328., 360. és 395. l.). Hasonlóképpen nagyrészt figyelmen kívül maradnak az elemien emberi szükségletekből folyó szokások („*Elementargedanke*”), pedig néhol említ is ilyenfelét (274., 279. l.).

Minden szándéka eltüntetni azt „*a szakadékot, amely a pogány magyarság művészete és a keresztény magyarság között tátongott*” (356. l.). Ez a művészet azonban a vezető rétegé volt, maga L. is mondja (354. l.). Legfeltűnőbb azonban a következő eredménye: határozottan tagadja, „*hogy a honfoglaló magyarság társadalmi szerkezete úgy tagozódott volna, hogy voltak törökös hádlók, kik „megszervezték” a finnugoros magyar népet*” (284. l.). A két elemet nagyjából egyensúlyban lévőnek gondolja, mégpedig, mint az rögtön ki is derül. a nagycsalád mintájára gondolt jobb- és balszárnny (fehér és fekete magyarok) kettősségének tetszetős elmélete kedvéért (v. ö. 306. l.).

Ezzel elérkeztünk a könyv egyik legfőbb eredményéhez: az ú. n. nagycsalád-rendszer honfoglaláskori létezésének bizonyításához és a vele összefüggő kérdések részletes tárgyalásához. L. szerint a honfoglaló magyarság társadalmi felépítése a nagycsalád-rendszeren alapszik. Ez abban áll, hogy az elnépesedett család, mint vérségi és munkaközösség, egy tekintélyes férfilag vezetése alatt együtt él és kifelé mint egység szerepel. A nagycsaládon belül mindenki-nek megvan a maga szerepe és helye, ami külsőségekben is pontosan megnyilvánul. E nagycsalád-rendszer nyomait a honfoglalás korától tovább vezeti egészen napjainkig. Az anyagi és szellemi élet jelenségeit ebben a keretben

helyezi el és értelmüket, történeti jelentőségüket e szerint világítja meg. Minden olyan momentum, amely elképzelését a legcélszerűbb mértékben ismertetja, kisebb-nagyobb átalakítást nyer, néha egészen a nyilvánvaló valószínűtlenség határáig is. Például a honfoglaló magyarságnál szerinte az volt a helyzet, hogy „a vér-, vagyon- és munkaközösségen alapuló nagycsalád jóformán semmire sem tudta használni a rabszolgákat” (293. l.). Viszont más helyen azt írja, hogy „a cselédek a családdal együtt ettek” (209. l.). Elképzelhetetlen, hogy a honfoglaló magyarság előkelőbb családainál a szolgák és kíséret személyzet nagyobb száma nem létezett volna. A teljes egészében feltárt hencidai temetőnél ez annyira nyilvánvaló, hogy a szerző maga is elismeri: azzal a hozzátétellel, hogy ez a temető az első, „ahol nagyobb tömegű szolgaretegre akadtunk” (221. l.). Hogy ezt valamivel megmagyarázza, a temető korát közvetlenül a királyság megalakulása előtti időre teszi, minden régészeti adat nélkül, sőt a temető egységesen korai jellegének ellenére.

Bármennyire tetszetős és megkapó a nagycsalád-rendszer szerepének ilyen nagyfokú jelentőséget tulajdonítani, a történettudomány elvárja a segédtudományoktól az újszerű eredmény maradéktalan bizonyítását. Mégpedig az antropológia, régészet és néprajz egymástól függetlenül megalkotott ítéleteinek fedniök kell egymást.

Itt most kizárólag a régészet oldaláról vizsgáljuk ezt a kérdést. Sorra véve az összes régészeti adatokat, amikre szerző elméletét alapította, arra az eredményre jutunk, hogy azok között egyetlenegy sincs, amelyre építeni lehetne. Ez nemcsak kifelé okozhat csalódást, de a régészeti szaktudományon belül is méltán kelthet föltűnést. Rögton fölmerül a kérdés: mi az oka ennek a föltűnő negatívnak? A végső okot a módszer alkalmatlanságában kell keresni. Tudományos irodalmunkban egészen szokatlan az olyan eset, hogy egy, a tudomány célkitűzésein kívül álló cél érdekében az egész forrásanyag tanulságait szükségszerű átalakításoknak vetik alá. Jelen esetben ez történt: mint azt az alábbiakban látni fogjuk.

Már magában véve kétes eredményt ígér az a módszer, amit szerző egész művén át követ: „az egész ország képéből indulok ki, s mind kisebb egységek felé szűkítem a kört, végül pedig eljutok a faluig, tehát a nagycsaládig” (236. l.). A régészetben úgy érvényesül ez a módszer, hogy először csak általánosságban ismerteti a régészeti leleteket, aztán kiválaszt nyolc temetőt ismertetésre és ezekben keresi meg a nagycsaládot. A régészet kialakult módszere azonban azt kívánná, hogy az összes lelőhelyek adatanyagát egyforma figyelemben részesítsük s a teljes régészeti képből próbáljunk valamiféle (de akkor sem előre feltételezett) rendszert kiolvasni.

L. még a temetők egyenkénti vizsgálatának megkezdése előtt az ásatások pontatlanságaira, különösen az égtájak pontatlan berajzolására panaszkodik. Az égtájak berajzolása ugyanis nem mindig támogatja elméletét. A panasz annyiban indokolt, hogy Magyarországon eddig csak egyetlen honfoglaláskori temetőt, a kenézliőt (Szabolcs m.), lehetett megfelelően feltárni, ennek is csak a második felét. Ugyanis nagyobb arányú ásatás megfelelő végrehajtása annyi pénzbe kerül, hogy arra szegény országban nem telik. Emlékekben rendkívül gazdag földünk ontja a véletlenül előkerült leleteket. Ezért a sűrűn fölmerülő szükségleteknek eleget tenni lehetetlenség. A kenézliői második ásatás összes költségeit a földtulajdonosok bőkezűen viselték (lásd: Arch. Ert. 1931, 78. l.). Így ezen az egy helyen vált csak lehetővé, hogy régész és antropológus együttes állandó közreműködésével az összes síroknak teljesen körülásott feltárása. Kivizsgáláskor az összes sírok csontvázai jóval magasabban feküdtek, mint a környezet. A számos fényképfelvétel mindegyike világosan mutatja ezt (L.-nál VI—VII. t.). Ezzel szemben a szokásos „gyors” ásatásnál a csontváz és mellékletei gödörben maradnak, a sír oldalfala megmarad, a megfigyelést és feltárást akadályozza (L.-nál XLV. t.). Régebben inkább az ásatási módszer kezdetlegessége okozta a bajt. Ósmagyar temetőink adatait tehát bizonyos kritikával lehet csak felhasználnunk. Szerzőnél ez a kritika látszólag meg is van. De, sajnos, nem mindig a való helyzet megállapítását, hanem a felállított elmélet szempontjait szolgálja. Megvizsgálva egyenként a felhasznált temetők adatait, a következőket látjuk.

Kiindulópontjául szolgál a Jósza András által 1896-ban feltárt bezdédi (Szabolcs m.) temető, mert szerző a nagycsalád-rendszert ebben véli a leg-tisztábbban megtalálni. Talán ezért nem is ellenőrizte a temető térrajzának égtáj-jelölését. Az ásatási jelentésben közölt két térkép egybevetéséből azonban világos, hogy a kettő között ellenmondás van. A valóságot a 75.000-es katonai (4668) térkép segítségével állapíthatjuk meg: a Bezded—Záhony országút nem észak-déli irányban fekszik, hanem Bezdedből északkeleti irányban indul ki. A jelentés első térképe (i. m. 386. l.) tehát félrevezető. Az ellenőrzés viszont azt is megmutatja, hogy a második térképen az égtáj megjelölése pontatlan, amennyiben a nyíl kelet helyett északkelet-kelet irányba mutat (i. m. 387. l.). A sírok iránya tehát e szerint képzelandó.

A bezdédi sírok minősítése szerző szerint nem biztos minden esetben. Például a balszárnyon szerinte két esetben bizonytalan, hogy a „családfő” (tarsolyos váz) körüli „gyermeksírok” valóban azok-e. Itt szerinte négy sírnak „fiú”-sírnak kellene lennie (A, B, C, E). A 408. lapon közölt megállapítása szerint „nem kapja meg a lóáldozatot az, aki még nem számít embernek. hanem csupán gyermek”. E négy sírban viszont icáldozat volt, még László térképén is beléjük vannak rajzolva a lólabacsontok és lókoponya. E síroknál a fegyverek hiányára azt a magyarázatot találja, hogy az „egy csoportba, de jegyver nélkül eltemetett négy halott még serdülő gyermek lehetett. Ezek még nem vettek részt a vadászatokon, tehát nem adták mellőlük vadászfelszerelésüket sem” (134. l.). Gondosabb utánjárásra azonban kiténik, hogy gyermekről legföljebb csak a C sírnál lehetne szó: a jelentés szerint „a csontváz állítólag kisebb volt az előbbieknél” (i. m. 395. l.). A kengyelpár is valamivel kisebb méretű a rendesnél (i. m. 394. l., 1—2. kép). Ez alapon ugyanannyi joggal női sírra is lehetne gondolni. A másik három sír azonban semmiesetre sem gyermeksírok. Az A sírről Jósza határozottan megmondja, hogy az alsó állkapocsban „csak két odvas fog, amely körülmény előrehaladott korra enged következtetni” (i. m. 396. l.). A B sírral kapcsolatban minden jel felnőtt mellett szól, a kengyelpár nagyméretű (i. m. 395. l., 1—2.). Az E sír feltárásánál Jósza jelen volt (i. m. 408. sk. l.). a vázat megmérte és leírta; „hossza a fej-tetőtől a bokaizületig 166 cm”. Ha a bokaizülettől lefelé még csak 5 cm-t számítottunk, a testmagasság akkor is több mint 170 cm-re jön ki. Már pedig L. szerint a honfoglaló magyar férfiak átlagos magassága 164 cm volt (282. l.). Átlagosnál magasabb vázat tehát nem lehet gyermeknek minősíteni.

Vizsgáljuk tovább a bezdédi temető sírjait. A jobboldali „női” sor legutolsó sírjáról a leletek alapján Jósza azt gondolta, hogy „alighanem nő volt” (i. m. 408. l.), ásatásánál azonban nem volt jelen (i. m. 386. l.). Ezen alapon tehát nem lehet női sírnak tekinteni. Ellenben a tarsolyfüggeszítő veretéből (i. m. 409. l., 1. kép) és az üvegfejes ezüstgyűrűből inkább férfira lehetne következtetni. A másik tarsolyos sírban is ilyen gyűrű volt. E tarsolyfüggeszítőket csak újabban ismerték fel, Jósza korában rendeltetésük még ismeretlen volt. Ma már tehát tudhatjuk, hogy ez a sír is tarsolyos volt. A baloldali soron a G sír nem tegzes férfisírnak, hanem tegezsnélküli női sírnak látszik. A tegeznek kérdőjelezett töredék nem tegezmaradvány, hanem meghatározhatatlan.

Mindezen körülmények figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy a bezdédi honfoglaláskori temetőben baloldali férfisor, jobboldali női sor és középső gyermekcsoport nem létezett. Ha mégis így lett volna és a nagycsalád-rendszer Bezdeden fényes beigazolást nyert volna, akkor felvethetnénk a kérdést: vajjon a szomszédos és távolabbi temetők sírjainak elrendezése is ezt mutatja-e, ennél fogva szokásos volt-e a honfoglaláskori magyarság társadalmi berendezkedésében a nagycsalád-rendszer?

A Bezdedtől 6 km-nyire fekvő Eperjeskén már egészen más helyzetképet találunk. Egy kisebb temetőn legalább három sorban fekvő sírok. A megtalált nyolc sír között két gazdagabb (tarsolylemezes) a temető közepén fekvő, nem egy sorban. L. az első sor tarsolylemezes sírja mellé jobb- és balszárnnyal képzel: a „balszárnnyon” „nem találtak sírt”, a „jobbszárnnyon” két meghatározhatatlan sír fekvő, ezeket L. kérdőjellel női sírnak minősítette, mert az elmélet ezt kívánta. Ezt azonban csak akkor szabad feltételezsen tenni, ha a

másik „szárnyon“ csupa férfisír lenne elegendő számban, vagy ha a másik két sorban az elmélet beigazolását nyerne. E helyett azonban azt találjuk, hogy a második sor tarsolyemezes sírjának mindkét szárnyán csak férfisír feküdt, a harmadik sorban pedig csak egyetlen női sír volt. Ezt L. is jól látta, ezért meg is jegyzi, hogy itt „a férfi- és női sírok nem kerülnek olyan határozottsággal külön oldalra, mint a bezdédi temetőn“ (136. l.).

A kenézlii temető két részletben került föltárásra. Kétségtelenül egy temetőről van szó. Ugyanis az 1913-ban mezőgazdasági okból félbemaradt ásatás területét az ásató Jósza András közlése alapján kerestem és találtam meg 1929-ben. L. mégis — mint csakhamar kiderül, az elmélet kedvéért — két különböző temetőt tételez fel és külön is tárgyalja a két összetartozó részt („első temető“, „második temető“). A két ásatás sírjai azonban egyformán voltak keletelve és a csontvázak mindenütt egyformán feküdtek (fejük a sír nyugati, lábuk a sír keleti végében). A második ásatás viszont így hasznavehetetlen lett volna az elmélet céljaira.

Már az első ásatás anyaga tárgyalásának elején közli, hogy „a kenézlii temetőben más rendszert fogunk megismerni, mint a bezdédiben“ (138. sk. l.). Az első sor két „szárnyán“ női és férfisírok váltakoznak. A második sor „balszárnyán“ „sírokat nem találtak“, „jobbszárnyán“ egy bizonytalan férfisírt mond L. A harmadik sor központi sírjáról ezt mondja: „állítólag semmiféle melléklet nem volt benne“, a „balszárnyon“ „sírokat nem találtak“, a „jobbszárnyon“ meghatározhatatlan, talán férfisír. A negyedik sor közepén és „balszárnyán“ „sirt nem találtak“, „jobbszárnyán“ férfi- és három bizonytalan női sír. Ezután zavar következik a felsorolásban, amennyiben az ötödik sor említése hiányzik. A hatodik sor közepén és „balszárnyán“ „sirt nem találtak“, „jobbszárnyán“ egy bizonytalan női sírt.

A bezdédi temetővel kapcsolatosan felállított elmélet bukását a kenézlii második ásatás eredménye telézi be. L. maga is bevallja: „döntő módon igazolta a kenézlii második ásatás, miszerint a kenézlii temető rendszerében nem különülnek két szárnyra a család férfi és női tagjai“ (143. l.). Természetesen igyekszik magyarázatot találni ott, ahol lehetőknek véli. Mivel pedig az ásatási térrajzok nem felelnek meg az elméletnek, az ásatók hibáit igyekszik kiuntatni. A kenézlii második ásatásnál például, szerinte, „az ásatók tévesen jelölték meg az égtájakat... éppen fordítva kell berajzolni az égtájakat“ (143. l.). Ezt a nála közölt fényképeken lévő árnyékvetésből (!) állapítja meg. A kép valóban gyanakodóvá tehet bennünket. Éppen ezért alaposabban utánajártam a dolognak. Nagy meglepetéssel tapasztaltam, hogy a L.-nál közöttük egyik kép mégpedig éppen az árnyékvetés szempontjából a döntő (VII. t. 1), tükörképe az eredeti képnek. Az eredeti helyzetnek megfelelő helyes állású kép az Arch. Ért. 1931. 89. l. 68. kép alatt jelent meg. Csak két eset lehetséges: vagy fordítva kopírozták a filmről a L. által felhasznált, utólagosan kért képet, vagy a jó fényképről fordítva klisírozták az ábrát. Hangsúlyozom, hogy az én eredeti jelentésem nagyszámú képei között egyetlen képet sem kopíroztak, illetőleg klisíroztak fordítva és L. nagyszámú képei között is csak ezt az egyetlen, az ő szempontjából döntően fontos képet. Az égtájak jelezésének helyessége Jósza András jelentése alapján is sokszorosan ellenőrizhető. Az egész jelentés teljesen egyértelmű e tekintetben, a sírrajzok és a szöveg minden esetben teljes összhangban van egymással (Arch. Ért. 1914. 305. l. X. kép; 318., 319., 323., 327. és 329. l.).

Kétségtelen tehát, hogy L. ábrájával kapcsolatosan hiba történt s ez a hiba döntően irányította az elmélet további sorsát. Az is kétségtelen, hogy az elmélet szerinti „jobb“ és „bal“ csak úgy jöhetett ki, ha a tájolást megváltoztatjuk, illetőleg ha a csontvázakat fordítva rajzoljuk bele a sírokat jelző téglalapokba. Ezt az erőszakot megváltoztatást L. a 141. képen (a 144. és 145. l. között) az összes síroknál végrehajtotta. Nem lehet megérteni, hogy egyetlen ilyen tükörképben közölt kép elegendő ahhoz, hogy egy kifogástalan ásatás hitelességét kétségbe vonja (amely ásatást két szakember végez együtt-tesen), a nélkül, hogy ezt a képet összehasonlította volna az eredeti publikáció azonos képével és az ásatás összes többi megjelent képével az árnyékvetés szempontjából, továbbá a Jósza-féle első ásatás tájolási adataival. Láthatta

volna, hogy a második ásatás összes képein korrektt az árnyékvetés, az első ásatás adatai pedig egyhangúan azonosak a második ásatásaival. Így azt is meg lehet érteni, hogy mért nem akarta elismerni szerző a két ásatási terület összetartozását és mért tételezett fel Kenézlőn, a Fazekas-zug dűlőben, ugyanazon a gabonaföld-táblán két különböző temetőt ugyanaból a korból, annak ellenére, hogy Jóna meg is mondja jelentésében, miszerint a temető feltárását nem fejezhette be és hogy a temető nyugat felé még folytatódhat (i. m. 306. l.). L. tehát a temető helyzetképét megváltoztatta. Ezzel tovább foglalkoznunk felesleges.

A Csallány Gábor által feltárt gádorosi temetőnél ugyancsak a tájolással kapcsolatosan van szerzőnek kilógása. Szerinte a negyedik sír „pontosan” kelet-nyugati irányban fekszik. Valójában az összes sírok kissé északkelet felé vannak berajzolva, csupán az égtájak jelzése kissé messzebbre esik a sírok jelzésétől, ezért csak felületes nézésre lehet „pontosan” kelet-nyugati irányt látni bennük. A szepted-bojárhalomi temető is ugyanezt az északkeleti irányu elhajlást találjuk (151. o.), tehát Csallány térképét elég hünek kell elfogadnunk.

Legföltűnőbb azonban a hencidai temető tájolásának önkényes megváltoztatása, mert ezt a temetőt egyfolytában tartó ásatással teljesen sikerült kimeríteni. Azonkívül itt könnyű volt a valóságos helyzetet utólagosan ellenőrizni, mert a temető a széles megyei út területére is benyúlik. Viszont ennek az útnak észak-déli fekvése (Hencida—Konyár-szakasz) minden térképről jól leolvasható. L. mindezek ellenére 90 fokkal változtatta meg az irányt, „Észak” helyére „Nyugat”-ot tett (159. l., 18. kép), holott bármely részletesebb közgazgatási térképről könnyen ellenőrizhette volna, hogy a Hencidáról Konyárra vezető út nem nyugat felé halad, hanem északra, mert Konyár maga is északra fekszik tőle.

A hencidai temető ismét cáfolata a „nagy család”-elméletnek. Itt ugyanis össze-vissza vannak a férfi- és női sírok minden rendszer nélkül. Az antropológiai anyag is zavaró az elméletre, mert még homo nordicus jelleget mutató egyének is szerepelnek benne föltűnő számban. L. erre csak azt a magyarázatot találja, hogy „a hencidai magyarok a környéknek talán gepidával keveredett s esetleg elszárvosodott avarságára telepedtek rá” (161. l.). Még ugyanezen oldalon olvassuk azt a megállapítást, hogy „minden temetőben középtájon van a leggazdagabb sír...” Hencidán azonban a leggazdagabb sír (5. sz.) a temető széle felé feküdt. Már az is felborítja az elméletet, hogy Hencidán gazdag férfisír nem volt, hanem csak két gazdag női sír (1. és 5. sz.). Szárnyakról pedig beszélni sem lehet.

A temetők értelmezésénél tehát L. az eredeti felvételezések adatainak megváltoztatásától sem riadt vissza, ha elmélete megkívánta azt. Kisebb pontatlanságok, emberi tévedések minden munkába becsúszhatnak. Ásatásnál mindenki tapasztalhatja ezt saját magán (például a keceli temetőnél valószínű a pontatlanság). Azonban javításokat, átalakításokat az eredeti adatokon — egy bizonyítandó elmélet kedvéért — a legszélesebbkörű ellenőrzéssel sem szabad tenni. Nincs az a legnemesebb cél, amely az ilyen eljárást előre megkívánhatja vagy utólag igazolhatja.

Mindezek után a temetők tanulságainak összefoglalásában különösen hat a szerzőnek az a kijelentése, hogy „*eddig tartózkodtam attól, hogy a temetőkben tapasztalt jelenségeket magyarázzam*” (165. l.). Mit várhatunk ilyenformán a továbbiaktól: a „néprajzi társadalomtörténet” segítségül hívásától? Az etnográfiai anyag felhasználásának bírálata kívül esik feladatom körén. Csak néhány kisebb-nagyobb régészeti hibát kell szövé tennem a könyv további részében. — Az avarok sírjai rendszerint nem észak-déli irányúak, mint L. mondja (183. l.), hanem északnyugat-délkeletiek (Arch. Hung. XIX, I—II. melléklet; Hampel, Alt., II, 78., 120. sk., 139., 172., 257., 318., 329. stb. l.). Az észak-déli irány a legnagyobb ritkaság. L. erre mégis belsőázsiai összefüggéseket épít fel. — A szkíta népszámlálásnál „a nagy bronzüstbe” dobhat egy-egy nyilat, hogy megjegyezhesse: „a magyar nyílhúzás is edényből történi!” (143. l.). Valójában Herod. IV. 81. szerint az összehordott nyilvégeket végül összeolvasztják és nagy bronzedényt öntenek belőlük. — A török település és ültetésrendekkel egybevetve a magyar temetők térrajzait, ezt állapítja

meg: „a kettő közötti egyezés tökéletes“ (222. l.). — A szkíták pajzsra erősített egyik aranszarvasánál nem szabad elhallgatni (242. l.) azt a zavaró körülményt, hogy haldokló, lehanyatló szarvasról van szó (Zöldhalompusztá). — A névadás szertartásának mikéntjét a honfoglaló magyaroknál tudni nem lehet (264. l.), legföljebb csak következtetni lehet rá. — A gazdag férfisírok hiánya egyes honfoglaláskori temetőkön, illetőleg gazdag női sírok jelenléte szerzővel az anyai vonalon való leszármazás elvét tételezteti fel (275. l.). Pedig a kalandozások korára vonatkozóan számolni kellene a lehetőséggel, hogy a harcos előkelők egy része nem családja körében halt meg, hanem távol attól (az irodalmi adatok alapján is!). — A 334. lapon azt olvassuk, hogy „az ötvös-ség nem népi mesterség“. Nyilván az arany- és ezüstveretes szablyák, tarso-lyok, fűszerelések nem tartoztak a népi réteg életének rekvizitumai közé. De mért veszi számításba akkor a nagycsalád-rendszerben az ilyen előkelő sírokat? A honfoglaláskori gazdag leletekkel kapcsolatban miért beszél „népi műveltségünk“ről és ötvösművészeinkről? (359. l.). Más helyen a tarsoly-lemezек idegen eredetének lehetőségét említi meg (361. l.). — A tegezt nem rendszeresen az egyik oldalra tették a sírban (468. l.), hanem össze-vissza. Ezt mutatja világosan L. térképe is: 4. kép.

Mindezek után méltán fölmerülhet a kérdés: ha a nagycsalád-rendszer létezése a honfoglaló magyarságnál régészetiileg nem bizonyítható, akkor vajjon mi volt helyette? Erre a kérdésre röviden felelni nem lehet, mert egy olyanféle terjedelmű könyvet kellene írni róla, mint amilyen a szóbanforgó. Annyit mégis mondhatunk, hogy mindenképen az egész forrásanyag áttekintő, egyformán figyelmes vizsgálatából kell kiindulnunk, hogy a rokon népek temetőit éppen úgy figyelembe kell vennünk, mint a honfoglaló magyarokéit és hogy nem szabad előre feltételezett eredményhez keresni az igazolást. Az avar temetők sok rokon vonást mutatnak. Az avar uralom közel 250 éves tartamának megfelelően a temetők itt jelentékenyen nagyobbak. Tehát könnyebb helyzetben vagyunk vizsgálatainknál. Hogy csak egy tapasztalatot mondjak a sok közül, a leggazdagabb sírok igen gyakran a temető szélén fekszenek csoportosan. Az avar temetők egymáshoz való gyakori közelsége (néha csak pár kilométer a távolság közöttük) emlékeztet a honfoglaló magyar temetők néhány kilométeres egymáshoz való közelségére. Minden valószínűség szerint a társadalom nemzeti tágozódásának emléke egy-egy ilyen temető. Az előkelőbb nemzetségekhez csatlakozó saját fajtájú szegényebb egyének, illetőleg családok és idegen népelemek és leszármazottaik sírjai alkotják a temető nagyobb részét. Az előkelők sírjai rendszerint csoportosulva, a temető különböző részein fordulnak elő. Ez a helyzetkép a magyarságnál is.

Dicséretére szolgál a könyvnek, hogy az előadás folyamatossága, a felhasználott anyag színessége, az olvasóval való szellemi kontaktus megtalálása és megtartása elejétől végig lebilincselő hatást tesz még az egészen kívül állóra is. L. példát szolgáltatott arra, hogy tudományos problémákat lehet a nép közé vinni a nélkül, hogy regényt aonánk. Alapvető tévedéseitől és téves törekvéseitől most ilyen szempontból eltekinthetünk. A szintézisnek ez a mikéntje (az összes tudományszakok összes adatainak szintetikus összefoglalása) típusában jó, csak módszereiben kifogásolható. Mint típusról tudományunk nem mondhat le soha. A történettudomány számára jelentősége első-sorban ebben áll. De részleteredményei is vannak, melyeket a szaktudós meg-szívlelhet. Sok eredeti szempontot hoz, amelyek a további tudományos munkának kiindulópontjaivá lehetnek. A 237. lapon a honfoglalásról, mint a magyarság nagy „újrakezdéséről“ mondtak nemcsak szépek, hanem sok igazság is lehet bennük. Az ősi istenanyáról mondtak ugyancsak figyelemre-méltók (395. l.). Találóan jellemzi a puszták közösségi jellegű művészetének alapvonásait, szembeállítva azt az egyénítő európai művészettel (409. l.). Az egész könyvön túlradó tárgyszeretet vonul végig, amely meggyőző erejével magával ragadja az olvasót is. A tudomány célja azonban egyedül és kizárólag a valóság megállapítása, ezért a tetszetős „eredmények“-kel szemben még ódiomok vállalása árán is állást kell foglalnia, nehogy belegyökeresedjenek a további tudományos munka menetébe és tévedések sorozatának váljanak kiindulópontjává.

FETTICH NÁNDOR

FASOLI, GINA: LE INCURSIONI UNGARE IN EUROPA NEL SECOLO X. Firenze 1945. Sansoni, 246 l. 3 térk. 8°. — (Biblioteca storica Sansoni. Nuova serie XII.)

A magyarság X. századi európai szereplésének ábrázolása semmiesetre sem tartozik a könnyű és hálás történeti témák közé. A vele való foglalkozás nehézsége abban rejlik, hogy az idevonatkozó nyugateurópai forrásanyag egyoldalúan regisztráló természeténél fogva nem elégíti ki a modern történettudomány sokoldalú érdeklődését. A krónikák meglehetősen pontossággal és hűséggel örökítik meg az egyes hadjáratok idejét, helyét és lefolyását, de az egykorú bizánciakkal ellentétben hiányzik belőlük minden etnográfiai érdeklődés s így a képből, mely tanulmányozásuk alapján kialakul, éppen az aktív fél, a magyarság marad ki a maga sajátos, a déloroszországi steppén kialakult népegyéniségével, a nyugattól élesen különböző társadalmi, gazdasági, politikai és katonai szervezetével és ennek a szervezetnek a X. század folyamán részben belső, részben külső tényezők hatása alatt végbement átalakulásával. A magyar betörések a Nyugat és a keleteurópai steppevilág szoros összecsapásainak egyik fejezetét alkotják s így nyilvánvaló, hogy nem nézhetők egyedül nyugat felől és a Nyugat szemszögéből még akkor sem, ha távol állunk minden szépi-tési szándéktól, nacionalista romantikától s bennük egyedül helyesen a kultúr-világ és a barbárság mérközését látjuk. A nyugati forrásanyag közvetíti számunkra a tényeket és az eredményeket, a keleti okokat és a hátteret: egészséges és realisztikus ábrázolás nyilvánvalóan csakis e kétirányú információ birtokában lehetséges. A tárgy eddigi feldolgozásainak — elsősorban R. Lüttich disszertációjára (Ungarnzüge in Europa, 1910) gondolunk — kirívó hiánya a keleti háttér teljes elhanyagolása, melynek következtében a történeti előadás az egykorú nyugati adatok kritikai megrostálásává és összegezésévé zsugorodik.

F. úgy látszik felismerte a kérdés eddig szokásos kezelésében rejlő veszélyeket s ezért nem volt hajlandó a magyarokról a magyarok ismerete nélkül írni, noha egyébként nem titkolja véleményét, hogy csupán veszedelmes barbárokat lát bennük. Ezért műve elején külön fejezetet szentel a magyarság X. századi állapotának és a középkori magyar hagyomány, valamint az újabb magyar történeti irodalom felhasználásával megkísérli gazdasági, társadalmi és politikai szervezetének, sőt kultúrájának jellemzését is. Kísérlete azonban, sajnos, nem mondható sikerültnek. Ami a középkori magyar krónikák felhasználását illeti, eljárása semmiesetre sem elégítheti ki a kritikai igényeket. Noha ismeri és használja a magyar kútfők Szentpétery által szerkesztett modern kiadását (Scriptores rerum Hungaricarum I—II. 1937—1938), a krónikákat pl. mégsem a Domanovszky által közölt XIV. századi szerkesztésből, hanem annak késői leszármazójából, Thuróczi János XV. századi krónikájából idézi. Nagyobb baj ennél, hogy nem dolgozta be magát a források történeti értékelésének kényes problematikájába s így nem képes különválasztani a tényleges hagyományt a késői, tendenciózus és anakronisztikus elemektől.

Nyilván a nyelvi nehézség számlájára irandó, hogy F. a tárgyára vonatkozó magyar kutatás eredményeit csak töredékeiben ismeri. Könyvének a magyarság belső viszonyaira vonatkozó megállapításai kizárólag Hóman Bálint németnyelvű középkori történeten (Geschichte des ungarischen Mittelalters I. Berlin 1941) alapulnak, ez a munka azonban lényegében az 1928-ban megjelent első magyar kiadás fordítása. Márpedig a magyar őstörténetre vonatkozó ismereteink azóta a különböző résztudományok együttműködése következtében jelentékeny átalakuláson, sőt gazdagodáson mentek át, mely alól a külföldi hadi állalkozások megítélése sem kivétel. De a magyar nyelv ismerete nélkül is alkalma lett volna a szerzőnek a Hóman-féle képet más világnyelven megjelent munkákból és tanulmányokból (Macartney, Moravcsik stb.) kiegészíteni és ellenőrizni. Főleg a nyelvileg könnyen hozzáférhető régészeti eredmények (Fettich Nándor és László Gyula) felhasználását nélkülözzük, melyek a magyar betörések gazdasági hátterének megismerése szempontjából lettek volna fontosak.

Ugyancsak a keleti háttér kidolgozásának szempontjából kell kifogásolnunk az arab, de főként a bizánci kútfők mostoha kezelését, éppen azt az

anyagét, mely eleven etnográfiai érdeklődése következtében egyedül nyújt felvilágosítást a magyarság belső életére és szervezetére. F. a bizánci auktorokat elavult kiadások — elsősorban Migne — latin fordításaiból idézi s nem vesz tudomást arról a pompás kritikai apparátusról, melyet Moravcsik Gyula bocsátott a török népek — köztük a magyarok — történetének bizánci vonatkozásai iránt érdeklődő kutatás rendelkezésére Bizantinoturcia I—II. Budapest 1942—1943). Ennek felhasználása sokkal fontosabb lett volna, mint a Gombos Albin-féle kritikátlan kompendiumé.

F. monográfiája tehát minden jószándék ellenére sem felel meg a két-irányú — nyugati és keleti — megvilágítás követelményének s így értékét nem is itt, hanem a magyar betörések nyugati vonatkozásainak oldalán kell keresnünk.

Fenntartások nélkül, sajnos, itt sem adózhatunk teljes elismeréssel a szorgalmas szerzőnek. Noha a magyarság *európai* betöréseiről beszél, a 934-i vállalkozás kivételével teljesen figyelmen kívül hagyja a balkáni hadszínteret, ami nyilván a bizánci kútlóknak más vonatkozásban is tapasztalható mostoha kezelésével függ össze. A nyugati világ állapotát tárgyaló II. fejezet nem alapul a legmodernebb irodalmon. Hiányok főleg német vonatkozásban észlelhetők, részben Cartellieri és Holtzmann összefoglaló munkáinak, részben a Madarász Henrik-féle reformokat tárgyaló részletkutatásoknak (pl. Carl Erdmann, Die Burgenordnung Heinrichs I. Deutsches Archiv f. Geschichte des Mittelalters 6, 1943. 59 kk) mellőzésében. Feltűnik H. Aubin kitudó tanulmányának (Die Ostgrenze des alten deutschen Reiches, Hist. Vierteljahresschrift 28, 1933) nemismerése is, mely pedig a magyar betörések méreteire és európai hatására vonatkozó részeiben megállapításainak határozottabb megfogalmazásához segíthette volna a szerzőt.

Ha F. könyvét mindezek ellenére haladásnak és nyereségnek tekintjük, úgy erre a nyugati, főként az itáliai oldalnak az eddigieknél élesebb és szabatosabb megvilágítása ad okot. Forrásfelhasználása e tekintetben széleskörű és lelkiismeretes. Csak egyetlen hiányt említhetünk, a Klepél által 1921-ben felfedezett Annales Iuvavenses Maximí (MGSS XXX, ed. H. Bresslau)-ról való megfigyelést, ami főleg a 907. és 950. évek előadásánál érezhető. Elődeivel szemben pozitív haladás főleg az okleveles anyag és a helytörténeti irodalom bevonása terén mutatkozik, ami lehetővé tette a szerzőnek a magyar betörések hatásának pontos lemérését. Így részleteiben először az ő megállapításai által derül fény a Nyugat s különösképpen Itália védelmi rendszerének a magyar támadásokkal összefüggésbe hozható átalakulására, arra a nagyszabású belterületi fortifikációs tevékenységre, mely a későkaroling határrendszer összeomlása után nem csupán Szászországban, de Lombardiában is megindult. Ezek a térképeken is bemutatott eredmények alkalmasak arra, hogy a magyar betörések sokszor lekicsinyelt jelentőségét a Nyugat életében megfelelően szemléltessék.

DEÉR JÓZSEF

SCHMITZ, PHILIBERT: GESCHICHTE DES BENEDIKTINERORDENS. Ins Deutsche übertragen von: Ludwig Räber. Einsiedeln—Zürich 1947, Benziger, 381 l., 8 t., 6 térk. 80°.

Az előttünk fekvő tekintélyes kötet a szerző eredeti franciayelvű művének („Histoire de l'ordre de saint Benoît“, Maredsous, 1942, 395 l.) fordítása; némi bővítést csak a német vonatkozásoknál találunk s a legújabb irodalom pótlásánál. De értékes gyarapodást jelent a mű számára az a hat térkép, mely nagyszerűen szemlélteti a kötet tartalmát, azaz hogy a félezeréves (600—1100) munka eredményeként a bencés apátságok miként hálóztkák be a nyugati egyház területét.

Kötetünk az öt kötetre tervezett és megjelenésben lévő franciayelvű műnek az I. kötetét tartalmazza három könyvben. Az első könyv Szent Benedek életét és rendszabályait ismerteti s ennek a Regulának az elterjedését a VI—X. században; a második könyv ezt a munkát folytatja 1122-ig; a harmadik a bencés apátságok belső szervezetét, alkotmányát állítja elének ebből a korszakból.

Műve előszavában a szerző igen kockázatos vállalkozásnak mondja a tizenégyévszázados „bencés rend” történetének megírását azért, mert bencés „rend” nem volt és nem is alakult ki olyan értelemben, mint pl. a ferencesek rendje, vagy a jezsuita rend, melynek központosított kormányzata, egységes szervezete van. Am a szervezeti egység helyett megvan a szellemi, a lelki egység, úgyhogy a bencés rend történetét nem az áliamtörténetek módszerével, hanem mint szellem- vagy eszmetörténetet lehet megírni. Ennek a történetnek központi problémája Szent Benedek, illetőleg a Regula szellemének, célkitűzésének és eszközeinek meghatározása; figyelemmel kísérése annak, hogy ez a szellem népek és századok változatos körülményei között miként bontakozik ki, testesül meg, miként módosítják a korok követelményei a kolostorok életét, s miként befolyásolják az őket körülvevő világ anyagi és lelki műveltségét.

Sch. nehéz, de gyönyörű feladatra vállalkozott, mikor az ötkötetes összefoglaló mű megírásához fogott. Bár nem jár töretlen úton — hiszen az utolsó huszonöt évben olyan kiváló alkotások születtek, mint *Cuthbert Butler: Benedictine Monachism*, *Usmer Berlière: L'ordre monastique des origines au XIIe siècle*, *Stephan Hilpisch: Geschichte des benedictinischen Mönchtums* című műve —, mégis nagyon értékes munkát végzett, mert nagyvonalúsága mellett szempontjai nem korlátozódtak a csupán szerzetesi (egyházi-vallási) vonatkozásokra, amint ez Hilpisch művében tapasztalható. Berlière nemes hagyományait követve, részletesen ismerteti az apátságok gazdasági, társadalmi és politikai síkon játszott szerepét a VIII. század óta kialakult „saját-kolostor” rendszerben. Az alapító uralkodók és főurak ugyanis apátságuk birtokait továbbra is sajátjuknak (patrimonium, Eigenkloster) tartva, annak értékesítéséről és védelméről maguk kívánnak gondoskodni. Ezért az apátválasztást vagy a szerzetesekkel együtt, vagy önhatalmúlag intézik s az apátságok fölött is rendelkeznek, belátásuk szerint adományozván azt egyházi vagy világi uraknak beneficiumként. Erőteljes vonásokkal rajzolja meg a szerző a feudalizmus kialakulását is s világosan szemlélteti az egyházi nagybirtokok katonai, gazdasági és politikai jelentőségét.

A feldolgozás hangsúlyát azonban természetsszerűleg nem ezekre a mozzanatokra veti Sch. A kötet tartalmát az a munka teszi, mellyel a bencések megtérítik az angolokat, a frizeket, szászokat, a középnémet és sláv törzseket, a magyarokat s újjászervezik a frank és a délnémet egyházat. Látjuk, hogy Nagy Szent Gergely missziós útmutatásait miként követték Ágoston, Willibrod, Bonifác és a magyarországi hittérítők; hogy a szerzetesi káptalanok éppúgy megjelennek angol, holland, német területen, mint Esztergomban, Kalocsán és Marosvároton.

Eles megvilágításba helyezi a szerző anianei Szent Benedek és kortársa, Nagy Károly alakját is, egymásmellett szerepeltetve a bencés rend történetében oly jelentős két férfiút; csak a fordító érzi magát (jogosulatlanul) indíttatva, hogy megjegyezze, hogy a Karoling-kori bencés történet legjelentősebb alakja mégsem Nagy Károly volt, hanem anianei Szent Benedek. A IX—X. századi szerzetesi reformok valóban ez utóbbi működéséből nőttek ki, de a „res publica Christiana”. a nyugateurópai kultúrközösség megteremtése — Alkuin, Paulus diaconus, Rhabanus Maurus és más bencések mellett — Nagy Károly nevéhez fűződik.

Örömmel látjuk ebben a műben azt is, hogy Sch. teljes határozottsággal szakít a Cluny-jelszóval, s ha hirdeti is, hogy a X—XI század uralkodó eszméinek legerősebb vára Cluny volt, mégis hangsúlyozza, hogy ugyanakkor tőle függetlenül hasonló reformmozgalmak indultak ki Dijon, Verdun, Gorze, Brogne apátságaiból is, s nem szabad megfeledkeznünk a franciától teljesen idegen olasz aszkétikus irányzatról sem. Cluny hatása erős volt Közép- és Dél-Franciaországban s az ibériai félsziget északi részén, de alig mondható jelentősnek Angliában és Németországban; ez utóbbi területen csak a XI. század második felében jelenik meg Cluny szelleme a hirsau reform keretében. Ezt különösen hangsúlyoznunk kell magyar vonatkozásban, mert a magyar hittérítés és egyházszervezés irányítói: Szent Adalbert, Radla, Anasztáz, Asztrik, Gellért lelkületű a trieri St. Maximinus, a magdeburgi St. Moritz, a római S. Alessio et Bonifacio, valamint a velencei S. Giorgio szelleméből,

s nem Clunyból táplálkozott, tehát Cluny különösebb hatásáról Magyarországon egyáltalán nem beszélhetünk. (V. ö. Csóka L.: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? *Regnum*, 1942. 141—176. l., s ennek Deértől való ismertetését: *Századok*, 1944. 287—288. l.)

Sch. kitűnő munkáját ismertetve, végül egy általános jellegű megjegyzést kell tennünk, mely a mű szerkezetére vonatkozik. Helytelenítjük azt, hogy az I. kötetben lényegileg csak a Regula terjedésének útját, módját ismerteti 1122-ig, azaz — hogy úgy mondjuk — ez a kötet a bencés élet első félezer évének csak keretét, eseménytörténetét adja, míg e keret belső tartalmát, a bencéseknek a gazdasági, tudományos-irodalmi, művészi s lelki élet terén kifejtett működését a II. kötet tárja fel. Igaz, hogy a szerző egyszerre jelentette meg az első két kötetet, de a keret és a tartalom még így is egymástól elkülönítve található; ennek fonáksága a fordításnál még világosabb, mert a németnyelvű II. kötet még csak előkészületben van. Meggyőződésünk szerint célszerűbb lett volna egy-egy rövidebb korszak teljes képét adni, mert ez a kép erőteljesebb és életszerűbb lett volna. Gondoljunk csak az angliai Szent Ágoston és Bédá (VII—VIII. sz.) s a clunyi Szent Odiló és Hugó (XI. sz.) korának gazdasági, liturgikus stb. különbözőségére. Ezt az eseményekben oly gazdag és fejlődésében is változatos félezeréves történetet alkalmasabb lett volna vízszintesen, mint függőlegesen tagolni.

Befejezőként megállapíthatjuk, hogy Sch. munkája, illetőleg Bäber fordítása számunkra is hasznos és tanulmányos olvasmány, mégpedig nemcsak rendtörténeti, hanem tágabb értelemben vett egyházi, sőt kultúrtörténeti vonatkozásban is. A mi magyar problémáinkat nagyobb összefüggésekben, szélesebb perspektívába ágyazva találjuk, s megoldásuk az onnét meríthető analógiák kapcsán szinte önként adódik. De hasznos segítséget nyerhetünk a bőséges és lelkiismeretes irodalmi utalásokból is. Ezek alapján a magyar tudományosság is érdeklődéssel várja a szerző, illetve a fordító munkásságának további eredményeit.

CSÓKA J. LAJOS

STANISLAV, JÁN: ODKRYTÉ MENÁ SLOVENSKÝCH MIEST A DEDIN (Tól városok és falvak feltárt nevei). Bratislava 1947. 82. l. 8°. — (Vlastivedná. Seria. Sv. I.)

Magyarország népei a XI. században című munkám megjelenése arra indította Stanislav Jánt, a pozsonyi egyetemen a szláv filológia tanárát, hogy elhagyva addigi kutatási területeit, úgyszólván teljes erejével a helynévkutatás felé forduljon. Azóta kisebb-nagyobb tanulmányokban, újságcikkekben, rádió-előadásokban azt igyekszik bebizonyítani, hogy az én névmagyarázataim nem megbízhatók és az a kép, amelyet én munkáimban a magyar-tót nyelvhatár legrégibb korszakára vonatkozólag megrajoltam, teljesen hamis. Ott pl. ahol én egyetlen szláv helynevet sem találtam és ezért a számonra elérhető legrégibb időtől kezdve tiszta magyar lakosságot tételezek fel, mint pl. a Csallóközben, Stanislav a szláv eredetű helynevek egész tömegét sorolja elő, és így e területeken nagyszámú szláv őslakosságra következtet. Sőt, bizonyos névalakokra való hivatkozással ezeken a minden forrásunk szerint színmagyar területeken még a kései középkorban is élő szláv lakosságot tételez fel. Magyarázataihoz eddig azért nem szóltam hozzá, mert egyrészt eddig véleményét csak népszerűsítő újságcikkekben, rádióelőadásokban fejtette ki, jórészt minden bizonyítás nélkül, másrészt meg akartam várni a sokszor beharangozott, sajtóra kész nagy munkájának megjelenését. A Nás Náród című folyóirat hasábjain 1943 novemberében megkezdett cikksorozatáról pedig, amely szintén csak jelzi az eredményeket, bizonyításukat a „nagy műre” ígéri, csak 1945 végén vettem tudomást. Jelen munkája ugyan még mindig csak egy újabb népszerűsítése a beígért nagy munkának (címe *Slovenský juh v stredoveku* — „A tót Dél a középkorban” lesz és két kötetben jelenik meg), ebből és a Nás. Náród folyóiratban megjelent cikksorozatából azonban már mindenesetre világosan kivehetők Stanislav névmagyarázó elvei és módszerei, éppen az, amiben kettőnk eredményeinek különbsége rejlik. Azért talán hasznos lesz ezekre az elvekre és módszerekre még a nagy mű megjelenése előtt rámutatni.

[E cikkek a következők: Okolie Nítry v stredoveku (Nyitra környéke a középkorban): NN. I, 139—163, 207—214. — Južné okolie Košíc v stredoveku (Kassa déli környéke a középkorban): NN. I, 211—226. — Bolo južné Slovensko bulharské? (Bolgár volt a déli Tótföld? — Itt S. „Slovensko” néven az egész mai Kelet-Magyarországot, a Duna—Tisza-közt. Tiszántúlt és Erdélyt is érti!): NN. II, 199—221. — Stará slovenskosť Žitného Ostrova a okolia Galanty (A Csallóköz és Galánta vidékének régi tót jellege): NN. II, 269—278. — Stará slovenskosť strednej časti južného Slovenska (A déli Tótföld középső részének régi tót jellege. — Itt „Slovensko” megint a mai magyar politikai határokon belüli területeket jelöli!) NN. II, 311—356.]

Az egyik ilyen különbség köztünk a személynévekből való szláv és magyar helynévadás módjának tekintetében van. Szerintem ugyanis a szláv nyelvekben pusztán személynévekből származó helynév nincs, míg a magyarban a XII. század végéig úgyszólván kizárólag csak ez a típus található. Pusztán személynévet feltüntető helyneveket tehát még abban az esetben is magyar helynévadásnak tekintek, ha e személynévek esetleg a szlávból származnak. Annál is inkább, mert a helynevek nem a helységek névadó őseinek nyelvére, hanem a környező lakosság nemzetiségére jellemzők. De különben is a szláv személynévek egyáltalában nem bizonyítanak viselőik szláv nemzetisége mellett (mint ahogy a XII—XIII. századtól kezdve semmiféle származású személynév sem bizonyítja az illetőnek a személynévnek megfelelő nemzetiségét), hiszen száz és száz példával lehet bizonyítani, hogy ősmagyar nemzetségek tagjai is viselnek szláv személynéveket, aminthogy különben az uralkodócsaládban is már a X. században is találkozunk szláv nevekkal. Ezzel szemben S. azt vitatja, hogy a pusztán személynévből alakult helynévtípus a szláv nyelvekben sem idegen, sőt, hogy egykor a tóban ez volt a legrégebbi és a leggyakoribb típus. Ezt a nézetét először 1940-ben nyilvánította Pribyla főurainak neveiről írt értekezésében (*Linguistica Slovaca* I/II, 129), azóta is minden munkájában megemlíti, a nélkül azonban, hogy egyszer már szakszerűen kifejtette volna. Pedig e nélkül ezt a véleményét elfogadni nem lehet. A szerbeknél és a bolgároknál itt-ott előforduló eseteket (vö. Otto Franck: *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde*, Leipzig 1932, 28.) ugyanis gondosan meg kell vizsgálni, vajjon nem török hatást (vagy pl. a Szerbiség területén, magyar hatást, vö. Kniezsa: *Magyarok és románok* I, 118) kell-e bennük keresnünk, annál is inkább, mert kivétel nélkül újabban keletkezett, a régiségben elő nem forduló helységekhez vonatkoznak. De ezek száma is jelentéktelen a többi helynevekhez képest. Átvizsgáltam a régi orosz, lengyel, cseh, szerb és horvát helynévanyagot (a néhány ránkmaradt középkori bolgár oklevél helynévanyagát is beleszámítva), de olyan helyneveket, amelyek kétségtelenül pusztán személynévekből származnának, ebben a legrégebbi szláv helynévanyagban egyáltalában nem találtam. Semmiesetre sem állhat meg tehát az a nézet, hogy ez volna a legősibb szláv helynévtípus, vagy akár hogy ma is bárhol gyakori volna. Mindenesetre várjuk a bizonyítást...

A másik különbség köztünk az úgynevezett fordításokra vonatkozik. St. szilárdan áll azon az állásponton, hogy a jövevények a régi lakosság helyneveit könnyűszerrel fordítgatják és így sokszor magyar eredetű helynevekből következteti ki, hogy az őslakosság tót volt (pl. a Kassa melletti Széplak ∞ tót Siplak, mai hivatalos nevén Krásna esetében: NN. I, 220). Ezzel szemben én a párhuzamos helynévadásról szóló tanulmányomban azt hiszem eléggé bebizonyítottam az ellenkezőjét. Olyan helyneveket, amelyek szláv eredetű magyar közszavakból keletkeztek, természetesen szintén szlávoknak tekint, ami nyilvánvalóan nem lehet helyes. A *Bábovány*, *Tárnok*, *Haraszt*, *Konkoly* stb. nevek a Csallóközben és másutt így válnak egykori szláv lakosság bizonyítékává.

St. módszerének a legnagyobb fogyatéka az, azonban abban a könnyelműségben, mondhatnám, kritikátlanságban rejlik, ami az ő névmagyarázatait általában jellemzi. A helynévmagyarázatok körüli eredendő hibalehetőségeket csak úgy lehet enyhíteni és az egész tudományt biztos alapra állítani, ha a legszigorúbban mérlegeljük a hangtani fejlődéseket, a képzési lehetőségeket és a helynévadási módokat. Ha ezeket nem vesszük kellően figyelembe, magyarázataink hitelét kockáztatjuk. St., ha szlávból való magyarzáti lehet-

ségek csillannak meg előtte, megfelelkezik hangtani, helyesírási és szóképzési nehézségekről, merészen magyaráz és von le településtörténeti következtetéseket. Kihasználja, sőt visszaél azzal a hallatlan formagazdagsággal, amelyet a szlávság óriási területének helynévanyaga szolgáltat és ha ez sem elég, írósztala mellett névalakokat konstruál, amelyek néha (de nem mindig!) elméletileg lehetségesek ugyan, de valójában sehol sem találhatók. Mert a szláv nyelvekben sok mindenféle fő, képző van, sok mindenféle helynévtípus található, de „minden” azért még ott sem lehetséges. S. pedig sokszor túllépi a lehetőségeket.

A fentiek igazolására hadd álljon itt néhány, a legutóbbi munkájából vett példa. A magyar *Pozsony* nevét (a német *Pressburg* ∞ tót *Prešpurk* névre most nem térek ki, a *Bratislava* név mesterséges hivatalos név) S. egy szláv *Božan* szn.-ből magyarázza, mintha a magyarban *b*-ből bármikor is *p* fejlődhetett volna! Ha pedig feltételezi, hogy ezt a nevet a németek közvetítették a magyar-ságnak, fel kellene tenni, hogy Pozsonynak ez volt a német neve, de viszont tudjuk, hogy a IX. század óta *Preslawasburg* < *Pressburg* volt. A magyar neve: tehát csakis *P*-vel kezdődő névből lehet fejtegetni. A *Bosan* alakok kivétel nélkül mind német forrásokból származnak, azt pedig tudjuk, hogy a németek már a X–XI. században sem tudták a *p*-t a *b*-től megkülönböztetni. — *Csalóköz* nevét nem lehet semmiféle szláv *Čal-ov*-ből magyarázni. A legrégebbi adatoktól kezdve a legújabbakig a névben kettős *-ll-* van, amit egyszerű *l*-ből megfejteni nem lehet. Van ugyan a magyarban bizonyos hajlam a mássalhangzók kettőződésére, ez azonban újabb jelenség, régen semmi nyoma. — *Csarak* ∞ tót *Dorok*, Nyitra m., névben a *Györgynek* egy származéka. *Gyurk* rejlik. Hangtanilag is, képzés szempontjából is érthetetlen S. ötlete, hogy egy egyébként nem létező tót *dirak*-ból való. Egyrészt a tót *dī*, *dě* stb. szótagoknak a XV. század előtt sohasem felel meg a magyarban *gy*, hanem kivétel nélkül mindig *d* (vö. a *Revue des Etudes slaves et roumaines* I. füzetében írt cikkemet), másrészt *-ak* helynévképző a tóiban nincs. — *Hind* ∞ *Hyndice*, Bars m., nem valami szláv *chyn*, *chyna* szóból való (mi volna a *-d* a név végén?), mert legrégebbi adatai *-m-re* mutatnak (*Hymd*), és így a rendkívül gyakori *Him* szn. rejlik benne. — *Káp* ∞ tót *Kapince*, Nyitra m., szerinte az őegyházi szlávban előforduló *kapište* 'bálpány' szóval azonos, pedig nyilván tudja, hogy ezt a sehol másutt elő nem forduló szót egyértelműen a bolgár-törökből magyarázzák. Mennyi feltevést kell itt megkockáztatni, hogy ezt az ötletet valészínűnek fogadhassuk el! — A nyitrai megyei *Kőpösd* ∞ tót *Kepezd* nevést most már nem igyekszik valami sehol nem létező szláv *Kap-* szn. tőből magyarázni, mint régebben (NN. I. 142. olt a sáros megyei *Kapí* ∞ tót *Kapušanj* nevet is ebből magyarázta holott világosan a magyar *kapu*, ómagyar *Kapy* szóból való, a tót név jelentése: 'Kapu lakói', hanem — egész szokatlanul — magyarból származtatja. Sajnos, ezt sem fogadhatjuk el. A régiségben mindig *Kapusd* alakban előforduló név semmiesetre sem eredhet a *kapu* szóból. — A csallóközi és bodrogközi *Karcsa* helyneveket nem lehet a szláv *krak* 'bokor' szóból származtatni, mert abból *Karácsa* volna várható. A legrégebbi *Korcsa* változat is ellene szól. Egy török eredetű *Karcsa* szn. (Pais: Mny. XVIII. 31) mindenestre sokkal valószínűbb. Az egyik *Karcsa Mōroc* (és nem *Morác*, mint S. írja) előneve *Mōroc* (latin *Mauritius* és nem szláv *Moravec*) nevű tulajdonostól való. — *Köröskény* ∞ tót *Kereškyn*, Nyitra m., semmiesetre sem származhatik egy szláv *krchkj* melléknévből, mert abból feltétlenül *Krščane*, magyarul *Kerecsény* alakult volna. A népnévképző *-ene*, *-jane* előtt a *k* okvetlenül *č-vé* vált volna. Az egész szláv névanyagban nem találtam egyetlenegy *-kane* alakot sem. A nevet a szlávból megfejteni nem lehet. — *Negyed* (1113: *Niget*) névnek semmi köze sem lehet a feltételezett szláv *Ne-děd* szn.-hez, mert a magyar *gy* nem eredhet a tót *d*-ből. E név a *négy* származéka. — A csallóközi *Ogya* név a középkorban mindig *l*- nélkül, *Ougya* alakban fordul elő, azért a feltételezett *ótót l dza* 'könnyítés, szabadság' szóval nem vethető egybe. — A *Rákos* hn. és víznevek — szinte röstellkedve írom le — a magyar *rák* s-képzős származékai és nem egy különben ismeretlen szláv *Rakoš* szn.-ből valók. — *Eperjes* ∞ tót *Prešov* névnél nem lehet kételkedni magyar eredetében, egy ómagyar *Epürjcs* alakból igenis szabályosan *Preš-ov* fejlődhe-

tett, míg a feltételezett *Prěš* szn.-ból a magyarban sohasem lett volna *E-perjes*, hanem legfeljebb *Peres* \in *Perés*. — *Sók*, Nyitra m. régen *Suk* nem függ össze a különben ismeretlen eredetű cseh *Suk* családnévvel (ez is egyik kedvenc módszere: mai, legalábbis bizonytalan eredetű tót, cseh, orosz családnevekre hivatkozni egy XI—XIII. századból való helynévnel!), vagy szerb *Šuković* helynévvel, hanem a magyar *sok*, ómagyar *suk* szóból való, amely falut jelentett (vö. Pais: MNY. X, 255; hogy a *sok* egyszerűen 'sokadalmat, falut' jelentett, l. 1486: poss. Alsow *Zedlec* et pred. *Felsok* alio nom. *Felsew Zedlec* Abaúj m. északnyugati részén, Csánki I, 218; a tót *sedlec* 'telepet' jelentett). — A *Tálya* nevek egy, a nyugati szláv nyelvekben ki nem mutatható *tal* 'kezes' szóból származó szn.-vel alig hozhatók kapcsolatba, annál kevésbbé, mert ilyen nevek sehol sem találhatók, másrészt vallon telepek közelében valószínűbb a francia eredetűk (Bárcki: MNY. XXV, 263). — A *Taksony* helyneveknek (Pozsony, Pest, Heves m.) a régi magyar *Taksony* szn.-ból való eredete nem lehet kétséges, az pedig nyilván a török *tokşyn* 'fékezhetetlen, vad' szóból való (Rásonyi Nagy: MNY. XXIII, 274), egy szláv *Tokša*-hoz, amely nincs is, semmi köze. — *Űrmény* régi *Ilmer* nevét nem lehet -ar képzős származék-nak tekinteni az *ilm* 'szil' szóból, mert az -ar képző a szláv nyelvekben foglalkozást jelölő képző, olyan mesterség pedig, amely szilfával foglalkozott volna, sehol nincs és nem volt. Igaz, hogy szerb területen vannak *Lipar*, *Jasenar*, *Krušar*, *Vrbarje*, *Šljivar*, *Mostar* stb. helynevek, ezek azonban a szerb -ara, -ar helynévképzővel vannak képezve (vö. *grnčara* 'fazekasműhely', *šljivar* 'szilvakert' stb. Leskien, Serbokroat. Gramm. I, 244), amely ebben a funkcióban sehol másutt nem ismeretes és azért valószínű, hogy latin eredetű (vö. *armarium*, *pomarium* stb.). Az *Ilmer* név szn.-ból való (vö. *Ilmer* VR. 88, *Ilmar* VR. 87, 1256: *Ylmerius* Szentpétery, Reg. 346, 1268: *Chema* filia *Ilmar* SoprOkI. I, 28 stb.), ez pedig nyilván a germán *Hildimar* névből alakult német *Illmer* névből való. — Teljesen kalandos a *Vezekény* \in tót *Vozokany* nevek magyarázata. Összesen nyolc Vezekény falut ismerünk (1 Pozsony, 1 Nyitra, 3 Bars, 2 Heves, 1 Sopron megyében), ezek közül négynek a tótban *Vozokany* a neve. Kivétel nélkül mindegyik *Wezekyn*, *Wezeken* alakban fordul elő, még véletlenül sem akad egy a tót alaknak megfelelő *Wozokan* változat. St. mégis a tót alakból indul ki. Összetételt sejt benne, melynek első tagja a *voz* 'szekér'. második pedig egy *kan*, amely szerinte a *kanut* 'folyóni' ige főnévi származéka volna. Szerinte: „rossz út, amelyben a szekerek elakadnak”. Talán elég, ha megemlítem, hogy a *kanut* ige a *kapati* 'csepegni' igével függ össze, töve tehát *kap-*, ebből különböző származékok lehetségesek, de *kan* származéka (*kap-n*) sehol, semmiféle szláv nyelvből nem mutatható ki. De ha esetleg lett is volna, ez legfeljebb 'cseppet' jelenthetett, viszont akkor a szekér jelentésű *voz* szóval való összetételnak („Szekércsepp”) semmi értelme sem volna. És így tovább, hosszú-hosszú sorban.

Meg kell itt még említenem a történeti következtetéseit is. Tudvalevő dolog, hogy Pozsony, Nyitra, Komárom, Bars, Honf területén aránylag sok a magyar törzsnevekből származó helynév. Ezeket St. is elismeri ugyan, de igen különös történeti következtetésekre jut általuk. Ismeretes, hogy egy népnévből származó helynév arra vall, hogy a környék lakossága más néphez tartozott. Egy magyar törzsnevből való név arra mutat, hogy a környék lakossága más törzsbeli volt. St. a magyar törzsnevekből származó nevekből azt következteti ki, hogy a környék lakossága nem volt magyar, hanem persze tót. Ez olyan mintha pl. valaki a csehországi *Doudleby* alapján arra a következtetésre jutna, hogy ott németek laktak, vagy a turócme gyei *Slobany* alapján, hogy az őslakosság magyar volt. St. összekeveri itt a nép- és a törzsneveket. Az *Űzbég* \in tót *Zbeh* névből a nyitrai fejedelmek fejenctelepét rekonstruálja. Feleslegesen, mert nyilván „összefutást”, „összefolyást” jelent. Űzbég ugyanis a Radosnapatak torkolatánál fekszik. A Pozsonyba beleolvadt Széplak „villa hungarialis” jelzője alapján minden legkisebb kétely nélkül állítja, hogy Pozsonynak ekkor tót volt a lakossága, mintha más nemzetiségű lakosság a középkorban, amikor még Zsolna, Bittse, Nagyszombat stb. lakosai is németek voltak, nem is volna elképzelhető. — Egy-egy névnek régi alakja többször arra indítja, hogy ott

még a kései középkorban is élő szláv lakosságot tételezzon fel. Pedig ez csak a régi magyar helyesírásnak és hangtörténetnek fogytékos ismeretére vall. A Pozsony melletti Verekyne nevének 1323. évi *Verekuna* alakját tótnak hiszi (mert a nevet egy szláv *Vrakunja* névből magyarázza) és ebből az alakból élő tót lakosságot olvas ki (Slovenská Reč X, 129). Pedig ez nem más, mint régi magyar *Verekünya* korabeli lejegyzése. Az abaújmegyei *Zsujta* XV. századi *Zuch-ta* stb. alakjából tót lakosságára következtet a helységben a XV. században, pedig a *-ht-* hangkapcsolat a magyarban még a XVI. században sem tűnt el teljesen, mint azt a kódexek *taneht* stb. féle alakjai mutatják. Az első adat *-j-s* alakja nem hiteles, mert kései másolatból való (1273: Cod. Dipl. V, 2, 143).

Mindehhez járul S. pánszlóvakizmus. Nemcsak a mai Szlovákia területén, hanem az egész Dunántúlon, a Duna—Tisza-közén, Tiszántúlon, sőt Erdélyben és a Bánságban is, szóval mindenütt, a szlávokban tótokat ismer fel. Mivel erről más helyen részletesebben szólok, itt nem térek ki rá. Csak annyit, hogy ennek a pánszlóvakizmusnak a legcsekélyebb alapja sincs.

A sajnálatos csupán az, hogy a tudományos helynévkutatás hitelét egy különben nagyképzettségű tudós professzor igyekszik aláásni. De ebbe könnyen beleesik mindenki, aki egy kérdéshez egyoldalúan fog hozzá. Aki mindenáron azt akarja bebizonyítani, hogy valami szláv, román, török, vagy akár magyar, az eleve olyan szemüveget tesz a szemére, amely megnehezíti, hogy mást is meglásson, mint amit keres. Jellemző, hogy míg a magyar kutatók már a múlt század óta a szláv helynevek tömegét mutatják ki Magyarország különböző vidékein, S. még egyetlenegy névről sem próbálta magyar eredetét bebizonyítani. Őt a magyar nevek nem érdeklik, legfeljebb hogy rájuk bizonyítsa a szláv eredetet. Pedig elfogulatlanság nélkül semmiféle tudományt úzni nem lehet. Helynévkutatást sem.

KNIEZSA ISTVÁN

MAKKAI LÁSZLÓ: TÁRSADALOM ÉS NEMZETISÉG A KÖZÉPKORI KOLOZSVÁRON. Kolozsvár 1943, 54 l. 8°. — (Kolozsvári Szemle Könyvtára 12.)

A sajnálatos módon szegényes magyar várostörténeti irodalomnak ez az egyik legutóbbi terméke eredetileg egy német értekezés (Grete Lang: *Die Nationalitätenkämpfe in Klausenburg im ausgehenden Mittelalter*. Veröffentlichungen des Südostinstituts München Nr. 23., München 1941.) kritikájaként íródott. A szerző azonban a német dolgozat állításainak cáfolata közben annyi új megoldásra váró várostörténeti problémát látott meg, hogy könyvkritika helyett egy — bár kisterjedelmű, de kerek egészet alkotó — önálló tanulmányban foglalhatta össze vizsgálatának eredményeit. Várostörténeti irodalmunk, sajnos, nem sok eredménnyel dicsekedhetik az újabb időkben, de annál nagyobbban fejlődött az utolsó évtizedekben módszer és szemlélet tekintetében általában a történettudományunk. Ha ilyen szempontból vetjük össze M. tanulmányát Kolozsvár eddig úgyszólván egyetlen történeti monográfiájával, az érdemes Jakab Eleknek több mint hatvan évvel ezelőtt megjelent többkötetes munkájával, lemérhetjük a történetírásnak hatalmas fejlődését. M. csak ugyanazon forrásokból meríthetett, mint két nemzedékkel idősebb elődje, mégis micsoda különbség van a két író érdeklődésének köre és szempontjaik között!

M. célja elsősorban Grete Lang eredményeinek tudományosan megalapozott cáfolata. Így mindenekelőtt azokra a kérdésekre kellett megnyugtató, az igazsághoz legközelebb álló választ keresnie, amelyeket Lang a maga részéről könnyedén megoldottnak, végérvényesen elintézettnak hitt. A Lang-féle értekezés, ugyanúgy mint a müncheni Südostinstitut többi, nálunk történészkörökben jól ismert kötetei is abból az előre felállított, s az akkori hivatalos német történetírástól kitarótlan hangoztatott tételből indul ki, hogy Délkelet-Európa valamennyi városa, alapításában csakúgy, mint középkori életének úgyszólván minden megnyilatkozásában, a német keleti terjeszkedésnek köszöni létét. Ez a történeti szemlélet a délkeleteurópai népeket úgy tekintette, mint amelyek a múltban képtelenek voltak városalapításra, sőt egyáltalában a városi élet feltételeinek kialakítására is. Lang is, aki Kolozsvárt választotta ki tanul-

mánya tárgyául, abból a tételből indul ki, hogy a város első lakói V. István király német telepesei voltak s hogy a magyarság csak a középkor végén települt meg a város falain belül állandó lakossággént.

M. szép okfejtéssel mutatja be ennek az előre felállított tételnek valótlanságát. Megállapítja, hogy — az erdélyi szász telepésvárosoktól eltérőleg — Kolozsvár nem falusias telep megnövekedése által lett várossá (mint például Szászváros vagy Beszterce), hanem Déshez vagy Tordához hasonlóan, eredetileg a magyar király ispánjának volt a székhelye. Szó sincs arról, hogy V. István előtt lakatlan lett volna! A középkori határjáró oklevelek tanúsága szerint, a lakosság többségében magyar volt. Elvi jelentőségű megállapítása az is, hogy a „hospes” szó a XIII. század eleje óta nem nemzetiségi hovátartozást fejez ki, csak általában szabad telepest jelent. Az 1316. évi kolozsvári kiváltságlevelél „hospites et Saxones” kitétele világosan különválasztja a lakosság eme két rétegét, a szabad magyar telepeseiket és a szászokat (akik természetesen szintén szabad telepesek). Megállapítja M. azt is, hogy a tatárjárás utáni kor számos, nem feltétlenül előkelő származású „comes” címet viselő személyei, aminők kolozsváriak közt is akadtak, s akiknek társadalmi helyzetét illetően sok vita folyt a történetírásban, eddig fenntartott királyi jogok hasznélvezői, akik bizonyos réteg felett örökös jogon bíráskodtak.

A dolgozat legszebb lapjai azok, ahol a középkorvégi kolozsvári patricius-családok életformáját mutatja be. Rámutat arra, hogy nyugati analógiák alapján nálunk is elterjedt az éles nemes—polgár szembeállítás, mintha egész világ választaná el a középkori birtokos nemest a városi polgártól. Ez némileg igaz lehet az iparos Nyugat-Európában — állapítja meg M. —, de nem a középkori Kárpátmedencében. A XIV—XV. századi vagyonos kolozsvári polgár életformáját tekintve, inkább földesúr, amint maga a város is az. A polgárt — mégpedig a magyar- és németnyelvűt egyaránt — a környékbeli falusi nemességgel a rokonság szoros szálai fűzik össze.

Bebizonyítja M. azt is, hogy teljességgel tarthatatlan Lang azon állítása is, hogy a középkori Kolozsvárt csak a külvárosokban laktak magyarok, mint afféle beszivárgó, szegény elem. Lang ezt semmivel sem tudja igazolni. Ellenkezőleg, minden városrészben vegyesen, egymással elkeveredve laktak a magyarok és németek. A fennmaradt személynevek bizonyítják, hogy a városi tanácsban is körülbelül egyenlő számban ültek magyar és német nemzetiségű tanácsurak. Lang könyve címében hangoztatott „nemzetiségi harc” jelentéktelenné törpül, ha összehasonlítjuk a középkori cseh vagy lengyel földön általános, gyakran véres összetűzésekben kirobbanó szláv-német ellentéttel. Túlzás tehát ezt a kérdést úgy megközelíteni, ahogy Lang tette, s nemzetiségi küzdelmet keresni ott, ahol a valóságban csak családi-társadalmi és főleg gazdasági okokból eredő surlódások fordultak elő.

A szép tanulmánynak csak egy fogyatkozására mutathatunk rá: nevezetesen, hogy szerzője várostérképpel nem egészítette ki, amely a városhatártérkép mellett a rekonstruálható utcabálázatot is bemutatta volna.

BÉLAY VILMOS

GÁRDONYI ALBERT: A KÖZÉPKORI BUDA HATÁRAI. Budapest 1945, Fővárosi Múzeum 15 l. 4°.

G. tanulmánya gazdag dokumentációval mutatja ki, hogy a középkori Buda határai oly szűkre voltak szabva, hogy a lakosság csak polgári foglalkozásokban találhatta meg megélhetési forrásait. Eredetileg a város csak a Várra és közvetlen környékére szorítkozott, délen a várfal már az akkori Kispeszt (Kelenföld) határaival érintkezett, északon a mai Császárfürdő helyén feküdt Felhévíz határolta, nyugat felé legfeljebb a Naphegyig és a mai Déli-vásút környékéig terjedt. A középkor folyamán Kelenföld és Felhévíz Buddha olvadtak s 1469-ben Mátyás király Sasadot is Budához kapcsolta, miáltal Budaörs és Budakesz közvetlen szomszédai lettek. A mai Lipótmezőn állt Nyék falu területe már csak a török korszak után vált Buda részévé.

M. ó.

GÁRDONYI ALBERT: ÓBUDA ÉS KÖRNYEKE A KÖZÉPKORBAN. Budapest 1945. Fővárosi Múzeum. 17 l. 4°.

Óbuda középkori helyrajzáinak megállapítása nehézségekbe ütközik, mert a fennmaradt oklevelek adatait nehéz, gyakran lehetetlen egyeztetni s főleg lokalizálni. Itt a régészeti kutatásnak kell a történeti segítségére jönnie, addig is azonban G. megkísérli néhány adattal ezt a munkát előkészíteni. A kutatást különösen nehezé teszi az, hogy a középkorban Óbuda egy káptalani és egy királynői várost foglalt magába s ezeknek határai felől már akkor vita folyt. Így is sikerült azonban G.-nak több ponton tisztázni a határvonalakat. Ami a kiemelkedő középkori építményeket illeti, a káptalani templomot G. a mai Szent Lélek-térre, a klarissza-kolostort a Filatori-gáthoz, a királynői várat pedig a mai református templom helyére helyezi, a ferences kolostort viszont a Flórián-tér közelében keresi. A régészeti kutatásnak kell majd mindezeket hitelesíteni. A továbbiakban okleveles adatokkal bizonyítja, hogy a középkori Óbudának és környékének lakossága színmagyar volt.

M. ö.

GÁRDONYI ALBERT: A HÉTSZÁZÉVES BUDAPEST. Budapest 1944, Palladis. 132 l. 8°.

Budapest történetének érdemes kutatója igen hasznos rövid összefoglalást nyújt ebben a munkájában, mely a szélesebb olvasóközönség tájékoztatására kiválóan alkalmas s így nagy hiányt tölt be.

IV. Béla 1244. évi privilégiumával kezdődött a tulajdonképeni városi fejlődés, az akkor három településből, a dunántúli és dunáninneni Pestből, és a pestújhelyi váról álló Budapest területén. Ez a három telep, a mai Kelenföld, a mai pesti Belváros és a mai Vár, Zsigmond király koráig egy testet képezett ezután vált a dunáninneni Pest önálló várossá s ezután kezdték a köznyelvben a Kelenföld és a Vár összeolvadásából keletkezett várost Budának nevezni. Hivatalosan csak a török hódoltság után nyert a Buda név polgárjogot, azelőtt a mai Óbudának volt ez a hivatalos neve. A lakosság zöme és vagyonosabb része eredetileg német volt, de a XV. század folyamán a magyarság került többségbe és nem egyszer heves összeütközésekkel tarkított küzdelemben kivívta egyenjogúságát. A dunáninneni Pest virágzását messze földön híres vásárai tették lehetővé, a dunántúli Pest (Buda) viszont akkor kezdett nagyobb jelentőségre emelkedni, mikor Zsigmond korától kezdve királyi székhely lett. A királyi várat már IV. Béla kezdte építeni s egyideig Nagy Lajos is itt tartotta udvarát. Az oklevelek Mátyás korától kezdve emlegetik következetesen Budát az ország fővárosának. A török korban az eredeti lakosság elvándorolt s utolsó maradványai a felszabadításkor szóródtak szét. Az új telepesek nagyrészt németek és szerbek voltak s igen nagy küzdelmet kellett folytatniok a mostoha viszonyokkal. A városi önkormányzati jog visszaszerzése is nehezen ment s csak 1711-ben sikerült véglegesen. Óbuda azonban a Zichy-család, majd a kincstár tulajdona lett s csak 1873-ban csatlakozott a fővároshoz. A vezetés szerep eleinte Budác volt, különösen az egyetem áthelyezése után, de a gyorsan fellendülő országos vásárok révén Pest gyorsabban fejlődött s a XVIII. század végén már lélekszámban is meghaladta Budát, minek következtében a politikai és szellemi központ is Pestre toldott át. A továbbiakban G. Budapest világvárossá fejlődésének útját írja le. Mindenesetre az az érzésünk, hogy az utolsó száz év története fontosságához képest aránytalanul kevés terjedelemben van tárgyalva. A modern Budapest történetének részletesebb ismertetésével kiegészítve, a könyv mindenesetre a leghasználatosabb tájékoztatást nyújtana a főváros múltja iránt érdeklődőknek.

M. ö.

DRAGANU, TUDOR: LA DOCTRINE JURIDIQUE DE LA COURONNE HONGROISE. Sibiu 1944, 80 l. 8°. — (Bibliotheca Rerum Transsilvaniae.)

D. könyvében a magyar történetekkel polemizál, de Don Quichotte-harcot folytat: olyanért marasztalja el a magyar történetírást, amit az már régen nem vall. A magyar alkotmányfejlődés és a Szent Korona-eszme azon

felfogásáról van szó, melyet a multszázadvégi jogászok (nem is történészek) vallottak, élükön Timon Ákossal. Ha a szerző vette volna a fáradságot az utolsó évtizedek magyar irodalmának áttanulmányozására, meggyőződhetett volna arról, hogy az általa kifogásolt romantikus elképzeléseket a magyar történetírás már régen megcáfolta.

D. többször hivatkozik az alábbi sorok írójának 1941-ben, a Szent Korona-eszme történetéről írott munkájára. Ebben a könyvben a teljes forrásanyag felhasználásával éppen azt mutattam ki, hogy a timoni elmélet tarthatatlan, amit különben már 1931-ben is megírtam, egy abban az időben nagy világra alkalmat szolgáltató tanulmányban (Jogtörténetírásunk új útjai. *A magyar történetírás új útjai* c. gyűjteményben). A könyv irodalmi utalásait, különösen a nem magyar nyelvű irodalomra vonatkozólag Draganu át is veszi, a nélkül, hogy a tanulmány eredményeit figyelemre méltatná.

D. helyteleníti, hogy a magyar történetírók szentnek mondják a koronát. Szerinte azért nevezik így, mert Szent István a pápától kapta, ami pedig — mondja — nem igazolható. A korona-eszme szempontjából teljesen mellékes, hogy a szentnek tartott korona valóban Szent István volt-e, és valóban a pápától kapta-e, ahogy a cseh korona-eszme szempontjából is mellékes, hogy milyen koronához fűzték a korona-gondolatot. Ahogy egy szlovák tudós, Josef Karpát rámutatott erre, a cseh koronát a XIII. századtól kezdve nevezték szentnek, még pedig azért, mert misztikus erőt tulajdonítottak neki, melynél fogva a király az egyházi szertartásban, a koronázásban, megkapta a hatalma gyakorlásához szükséges isteni kegyelmet (*Corona Regni Hungariae v době Arpadovskej*. Bratislava 1937, 47. l.).

D. módszere a következő: említett könyvem adatai alapján egyenként megcáfolja Timon Szent Korona-tanának állításait, ugyanakkor pedig a magyar történettudományt elmarasztalja, hogy ma is ezeket az elveket vallja. Ugyan-így azt a multszázadi romantikus elképzelést, hogy a magyar alkotmányfejlődés egészen egyedülálló sajátosságokat mutat föl, így azt, hogy a Szent Korona egyedül Magyarországon perszonalifikálja az államot, hogy egyedül a magyar alkotmány volt közjogi szellemű, hogy a Szent Korona organikus felfogásával a magyarság politikai nézetei megelőzték volna a nyugati fejlődést stb. Szintén az én könyvemből vett adatokkal bizonyít, persze mint saját érveivel, az „elmaradt” és a „romantikus” magyar történetírás ellen.

Könyvemben rámutattam arra, hogy amikor a XIX. század utolsó évtizedeiben, a dualizmus korszakában a magyar Szent Korona tana kialakult, a koronának, mint a területi egység szimbolusának nem tulajdonítottak semmilyen jelentőséget. Ennek magyarázata az, hogy Magyarország akkor történeti határainak teljes birtokában volt. Pedig a korona-eszmének Európaszerte ez volt legrégibb és legáltalánosabb vonása. Míg D. más részeknél mindúntalan utal az európai analógiákra, itt megelégedezik keresésükről, holott az angol, a cseh és a lengyel korona-eszmékkel kapcsolatban számos ilyen kínálkoznék. A *corona regni Bohemiae* a cseh birodalmi terület védője, az államterület integritásának képviselője volt. A *corona regni Poloniae* is a lengyel birodalom oszthatatlan egységét fejezte ki. D. hosszasan bizonyítja, hogy a modern felfogás szerint az állam nem tulajdonosa a területnek, mintha ennek ellenkezőjét magyar részről valaki is állította volna. Könyvemben én is csak arról szólok, hogy a korona Magyarországon, főként a középkorban, a területi összetartozás, az integritás szimboluma, és utalok arra, hogy a középkori gondolat a későbbi századokra is átöröklődött.

Különösen kifogásolja D., hogy a Szent Korona Magyarországot, és a XVI. század közepe óta különálló Erdélyt összekapcsolta. Ahisztorikus gondolkodással nem tarthatja elfogadhatónak az erdélyi rendek megnyilatkozását a koronához való ragaszkodásukról, mert a románok (akik a magyarság zömével együtt a jobbágysághoz tartoztak) nem voltak képviselve az erdélyi országgyűlésen (56. l.). Ezek szerint egy rendi országgyűlés véleménynyilvánítását sem fogadhatjuk el kora gondolkodásának bizonyítékául.

Könyvének a végén a tudományos értekezésből politikai vágányra érkezünk és a szerző azt bizonygatja, hogy egyedül a nemzeti állam lehet az emberi szervezet ideális formája és ennek kialakulását nem akadályozhatja

meg holmi korona-eszme. Talán fölösleges emlitenünk, hogy itt megint nem-létező ellenség ellen harcol, mert a magyar tudomány képviselői soha nem akarnak történeti eredményekből napi politikai jelszavakat kovácsolni.

ECKHART FERENC

HALPHEN, LOUIS: INITIATION AUX ETUDES D'HISTOIRE DU MOYEN AGE. 2. éd. revue et augmentée. Paris 1946, Presses Universitaires de France, 175 l. 8°.

H. igénytelen vezérfonalnak nevezett, pompás, kis könyvét nem csupán a francia főiskolai hallgatók, hanem mindazok számára írta, akik valamelyest is jártasak a francia kultúrában és érdeklődnek a középkor problémái iránt. A munka beosztása a pályája elején álló historikus szükségleteit veszi alapul. Az ismert s az elsősorban megismerendő dolgokból indul ki és fokozatosan tér át a kevésbé ismert s csak bizonyos előképzettséggel használható segéd-eszközök megbeszélésére. A könyvecske három részre oszlik. Az első rész sorra veszi az egyetemes s az egyes nemzetek történetének, az egyháztörténetnek, a jogtörténetnek, a gazdaság- és tarsadalomtörténetnek s a szellem- és művészettörténetnek nagy szintéziseit, a történeti atlaszokat, szótárakat, enciklopédiákat, a speciális középkori munkákat. A második rész felsorolja a különböző nemzetek, a keresztes hadjáratok s a Szentföld és egyház történetének forrásait, a történeti segéd tudományok kézikönyveit s az archaeológiai kiadványokat. A harmadik rész a bibliográfiai összeállításokat s folyóiratokat, a nagy európai levéltárakat és könyvtárakat, ill. ezek katalógusait és indexeit ismerteti. Befejezésül pedig néhány gyakorlati tanáccsal látja el a kezdő történészt, hogy — mint mondja — ne ütközzék olyan akadályokba, amelyekbe az idősebbek belebotlottak.

Figyelemreméltó az a mód, ahogyan H. a különböző országokat, történetirodalmuk ismertetése során, csoportosítja. Franciaországot Belgiummal és Angliával együtt tárgyalja, mint amelyeknek története a középkor folyamán egymással szorosan összefüggött. A következő csoportot Németország, Itália és a Németbirodalomtól függő államok alkotják. Az utóbbiak közé veszi H. Ausztriát, Csehországot, Svájcot és Hollandiát. Harmadiknak az ibér félsziget szerepel. Ezután következnek a bizánci birodalommal a balkáni népek, mégpedig a románok, szerbek és bolgárok. Az ötödik csoportba Oroszországot, Lengyelországot, Magyarországot és a skandináv államokat sorolja. Utolsónak az iszlámot tárgyalja. Régebben a francia történetírás a magyarságot Németország, ill. a Habsburg-birodalom függvényének látta. A H.-nál jelentkező modern középkorszemlélet viszont a megszülető Európát új tagozásban mutatja be. Mindenesetre úgy látszik, a nyugati történettudomány is lassan magáévá teszi a mi történetírásunk eredményeit s Magyarországot, középkori súlyának és valóságos szerepének megfelelően, a nyugateurópai francia-angol és a közép-európai német-italiai hatalmi csoportokkal egyenrangú keleteurópai tömb független tagjaként mutatja be (sajnos, csupán Sayous, Eckhart és Hóman egy-egy munkájának említésével). Kicsinyes dolognak tűnhetnék, ha e kitűnő kis munka néhány hibáját és apróbb bibliográfiai tévedését tühegyre vennék. Mindössze talán azt lehetne megemlíteni, hogy jó volna a legközelebbi kiadásban a szerb mellett a horvát történetírás kimagaslóbb munkáinak ismertetésére is sort keríteni.

Végezetül legyen szabad felhívnom olvasóink figyelmét a munkának, ill. frója magatartásának nagy erkölcsi tanulságára. A könyvecske első kiadása a már kitörőben levő második világháború villódzásainak fényénél, 1939 nyarán jelent meg. Ennek előszavában a nagytekintélyű szerző feltűnő határozottsággal tett hitet a tudomány klasszikus eszménye mellett. Olyan időkben — írja —, amikor a tőlünk annyira messze eső középkor tanulmányozásának irányát is nem egyszer a mai élet problémái szabják meg, nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a tudomány csak úgy fejlődhetik, ha az igazság kutatásában egyre inkább el tud szakadni minden idegen befolyástól. H. állásfoglalása a tiszta tudomány mellett nem üres szó. Egyszerű bibliográfiai tájékoztatónak szánt könyvecskéjében sokszor bukkannak olyan helyekre, amelyekből a tár-

gyilágosság klasszikus magaslatairól emelkedett, igazán historikus szellem szól felénk. A nagy világégés után a munka 1946-ban megjelent második kiadásában olyan elismeréssel ír a középkor német kutatóiról, mintha maga is német lenne, nem pedig a németek által származása miatt üldözött francia tudós. Ez a Szajna partján egészen természetes magatartás itt, a Duna mellett, sajnos, még csak igen-igen távoli ideálnak látszik. Pedig, ha van mód és lehetőség megértésre a dunavidéki kisépek között, akkor ennek legjárhatóbb útja az halphen-i szellemű tárgylágosság, vagyis a sajátosan historikus lelkület kialakításán át vezet. A tárgyi okulás mellett, amelynek bőséges forrása ez az alapos kis munka, magáért ezért a messzibb célért is felettébb kíváncsi, hogy minél több középeurópai történetíró komolyan áttanulmányozza H. bevezetését.

KOMJÁTHY MIKLÓS

A TOROCKÓSZENTGYÖRGYI THOROTZKAY-CSALÁD LEVÉLTÁRA. Ismerteti *Jakó Zsigmond és Valentiny Antal*. Kolozsvár 1944. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 38 l., 1 térk., 2 mell. 8°. — (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1.)

Mindössze 38 lapos ismertetés az Erdélyi Múzeum egyik családi levéltáráról, csak 68 középkori oklevélregesztá és a kis füzetben mégis minden benne van, amire a történetkutatónak tájékozódásul szüksége lehet. Bizony, nagy könnyebbség volna, ha — mint a tervezet célkitűzése is kívánja — az Erdélyi Múzeum minden rendezett családi levéltáráról hasonló útmutatót forgathatnánk a kezünkben, hát még ha az Országos Levéltár letételeinek anyagára vonatkozóan sem lennének túlnyomó részben csak egy-két szakember szóbeli közléseire utalva.

Bevezetőül a Thorotzkay-család uradalmának település- és birtoktörténeti vázlatát kapjuk, a levéltár genealógiai kapcsolatokkal megvilágosított rövid történetét, valamint az anyag beállítását az erdélyi forrásanyagba. Oklevélkivonatokat a XVI. század közepéig ad az ismertetés, a XIV. századtól kezdődően kiadatlan okleveleket is. főleg az Aranyosvölgyre, székely területtel határos földre vonatkozóan. A későbbi időből a szerzők kötegenkénti tájékoztatót közölnek, itt különösképp a bányászattörténetre, a bányász-népelemekre és a XVII. századi jobbágymozgalmakra rejtőzik értékes anyag. Birtoktérkép, két oklevél-faksimile és névmutató teszi teljesebbé a füzet értékét.

MAKSAY FERENC

JAKÓ ZSIGMOND: ADATOK A TOROCKÓI JOBBÁGYLÁZADÁSOK TÖRTÉNETÉHEZ. Kolozsvár 1945. Erdélyi Múzeum-Egyesület, 39. l. 8°. — (Erdélyi Történelmi Adatok V. 1.)

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület ezzel a füzetrel indítja meg Mikó Imre kezdeményezésének, az Erdélyi Történelmi Adatok című forrásgyűjteménynek folytatását. A századforduló után elsorvadó erdélyi forráskiadás felélesztését célozza ez az örvendetes vállalkozás s már ez az első füzet mutatja, hogy különös figyelmet akarnak fordítani az eddig meglehetősen elhanyagolt társadalomtörténeti kutatásra.

A gyalui urbáriumok mintaszerű közzététele után J. újabb értékes adatokkal járul ezúttal is hozzá az erdélyi parasztságtörténethez. Mint bevezetésében maga is megállapítja, ezek a szűk körben mozgó adatok az általános fejlődés megismeréséhez lényeges tanulságokkal szolgálnak. Torockó a középkorban privilegizált bányászvároska volt, azonban a mezővárosokkal szemben országszerte jelentkező középkorvégi földesúri jogfosztó politikának szintén áldozatul esett és jobbágyközéssé lett. Mint a többi hasonlósorsú mezőváros. Torockó is csatlakozott a Dózsa-lázadáshoz s ennek bukása után sem szűnt meg küzdeni a földesúri terhek lerázásáért. Ebben a küzdelemben a torockóiak érzékenyen reagálnak minden olyan társadalmi változásra, mely kaput nyitott volna számukra a szabadulás felé. Bethlen Gábor gazdaságpolitikájában nagy szerepet játszott a bányászat s ebbe az irányzatba kapcsolódtak bele a torockóiak. mikor 1637-ben a vasbányák mellett ezüstöt és higanyt fedeztek

fel s „azon Instaltak volna, hogy eő Nagysaga annak colalasaert eőket az Jobbagysagtól fel Szabadittana”. Kísérletük azonban balul ütött ki, mert Rákócziiban nem volt meg elődje fantáziája s ezért nemcsak kiszolgáltatta — kezdeti ígéretések ellenére — a torockóiakat földesuruk hosszújának, hanem azt sem akadályozta meg, hogy az új bányákat a földesúr ingyenes robottal műveltesse, ami a jobbagyok helyzetét csak súlyosbította. Nem sikerült a torockóiaknak 1658-ban sem elérni, hogy katonai szolgálat vállalásával — mint ezekben az években annyi más jobbagyelem — felszabaduljanak. Ezek után érthető, hogy 1702-ben, az impériumváltozás zavarai közepette a torockóiak, régi szabadságukra hivatkozva, zendüléssel próbálták meg céljukat elérni, de a gubernium befolyására a császári katonaság vérbefojtotta mozgalmukat. Ettől kezdve kérvényekkel ostromolják a hatóságokat s most már középkori privilégiumaikat is mind sürűbben emlegetik. Hosszú pereskedéssel sikerült is — ha nem is a felszabadulást, de — bizonyos könnyítéseket elérniök.

J. adatai alapját érthetővé válik Torockó népének magatartása a Horia-lázadás napjaiban, amiről D. Prodan kitűnő tanulmánya (Răseala lui Horia în comitatele Cluj și Turda, Cluj, 1939) közöl érdekes részleteket. Ha J. deményezését mások is követik s hasonló mélyfűrészekkel tisztázzák egy-egy kisebb társadalmi egység belső problémáit, társadalomtörténetírásunk nemcsak fontos részletekkel, hanem új szempontokkal is gazdagodni fog.

MAKKAI LÁSZLÓ

TAURINUS, STEPHANUS: STAUROMACHIA. ID EST CRUCIATORUM SERVILE BELLUM (Servilius belli Pannonici libri V). Ed. Ladislaus Juhász. Budapest 1944, 89 l. 8°.

FRANKFORDINUS PANNONIUS, BARTHOLOMAEUS: OPERA QUAE SUPER-SUNT. Ed. Anna Vargha. Budapest 1945, 28 l. °.

HASSENSTEINIUS BARO A LOBKOWICZ: EPISTOLAE. Accedunt epistolae ad Bohuslaum scriptae, ed. Augustinus Potucek. Budapest 1946, 180 l. 8°. (*Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*. Redigít Ladislaus Juhász.)

Hazai latinnyelvű irodalmunk feldolgozásának legnagyobb akadályai, hogy egyrészt még ma is hiányzik ennek a hatalmas anyagnak teljes számbavétele, összegyűjtése, másrészt hiányzanak a legfontosabb, nélkülözhetetlen szövegek megbízható, modern, kritikai kiadásai. Értékes, de kellően ki nem értékelte középkori latin költészetünkre még ma is Dankó Vetus hymnarium-a az egyetlen forrás, és Janus Pannoniusszal foglalkozva még ma is Teleki Sámuel XVIII. századi kiadásához kell visszamennünk. Ennek a szinte érthetetlen nemtörődömségnek az okát két tényezőben jelölhetjük meg. Az egyik az, hogy az első világháború utáni tudósnemzedék zöme csupán a mutatószab, feldolgozó munkára vállalkozott, a kész, a publikált anyagot rendszerezte, és sokszor lenézte azokat, akiknek szorgalmas, szürke munkája nélkül meg sem mozdulhatott volna. A másik ok pedig az, hogyha akadt valaki (Juhász László példázza, hogy akadt!) erre a fáradságos, hálátlan munkára, annak is könnyűnyel, részvétlenséggel kellett és kell megküzdenie. Csak kevesen ismerik azt az áldozatos munkát, melyet Juhász László — távol a magyar tudományos élet centrumától, Budapesttől — Szegeden végez. Elismerést nem vár, támogatást alig kap, mégis szívósan, makacsul dolgozik, és saját költségén jelenteti meg a magyarországi, és az ennek forrásvidékét és hátterét megadó európai latinság nehezen hozzáférhető, fontos termékeit. Bibliothecájának 1930-tól 1946-ig kb. negyven kötete jelent meg.

A Bibliotheca alább ismertetendő három utolsó kötete Jagelló-kori humanizmusunkra vet élénk világot. Hassensteini Lobkowicz Bohuslav levelezése ugyan általánosabb érdekű, epistolái kötelező humanista sablonjaik, stilizált-ságuk ellenére is forrásértékűek a korabeli cseh társadalmi, vallási, műveltségi viszonyokra, de ugyanakkor magyar vonatkozású anyagot is tartalmaznak; hisz a cseh Janus Pannoniusa többször járt Magyarországon, sőt Ulászló budai cseh kancelláriájában is dolgozott. A magyar humanista-kutatás szemszögéből

nézve pedig azért nagyértékű, mert a Jagelló-korban kialakuló ú. n. közép-európai humanizmusnak — melynek egymással szoros kapcsolatban álló centrumai: Bécs, Prága, Krakkó és Buda — Celtis Konrád mellett a legrepresentatívabb alakja, és azonkívül levelezésének néhány passzusa a századforduló budai humanista életéről ad stílizált pillanatfelvételt.

A másik két kötet a XVI. század tizes éveire jellemző magyarországi humanista termékek kritikai szövegkiadását tartalmazza. Ez a magyar nemzedék, mely főként a köznemesi és a felemelkedő hazai német polgári réteg tanult fiataljaiból alakult ki, kevés kivétellel a bécsi „aureum saeculum“ bővülete alatt állt. Az utolsó lovag, Miksa császár egyeteme sugározta Magyarország felé is azt a szellemet, melynek alapszínezetét Miksa kalandos, „nagygermán“ eszméinek költői megfogalmazója, a nacionalista Celtis Konrád állta meg. Az ő szellemi hagyatékát a század tizes éveiben Vadianus és epigon-köre vette át és örököltette tovább. Ehhez a körhöz tartozott e korszak majdnem valamennyi magyar litterátusa, köztük Bartholomaeus Frankfordinus és Taurinus is.

Kettőjük közül Frankfordinus kisebb jelentőségű, de tipikus tünet. Hazatérve Bécsből, a budai német iskola mestere lett, és ekkor nyomatta ki munkáit. Ezek közül az egyik a Vadianustól már Bécsben sajtó alá adott, Reuchlin fordította Békaegérharc újrakiadása, a másik egy iskolai használatra szánt, plautusi nyomokat mutató latin dialógus. Ez utóbbi is minden valószínűség szerint valami bécsi nyomtatvány újranyomása.

A morva származású gyulafehérvári kanonok, Taurinus (polgári nevén Stephanus de Stierochsel) már nagyobb feladatra vállalkozott, Dózsa György parasztfelkelését szedte latin hexameterekbe, Eposzát történeti forrásul is felhasználják, s valóban fel is használható. De csak a legszárazabb, legelemibb történések, történeti tények erejéig. Nagyobbmértvű történeti szempontú kamatoztatása kellő óvatossággal és körültekintő kritika nélkül — mint ez már meg is történt — tévútra vezet, elkanyarodik a történeti valóságtól. A Stauromachia ugyanis a Celtis—Vadianus-féle bécsi irodalmi szellem gyermeke, annak jegyeit, sablonjait, mentalitását, átültetett, áthasonított nacionalista közhelyeit tükrözi. Az „eposz“ igazi forrásértéke abban van, hogy a korabeli bécsi humanista szellem magyarországi recepcióját, ennek milyenségét és intenzitását rajta keresztül szinte kézzelfoghatóan lemérhetjük.

A Bibliotheca szerkesztőjének szövegkiadó elveivel néhány pontban lehetne vitatkozni, ha úzusát nem szentesítette volna a következőkben kiadott kötetek nagy száma. Főként Lobkowicz epistolariumánál érezzük hiányát a szöveget kísérő, az abban szereplő személyeket röviden bemutató, ismertető jegyzeteknek, melyek pl. Rupprich Celtis-levelezésének kiadásában már eleve megkönnyítik a szövegek, események, esetleges utalások megértését. A kiadvány használatát. Ami az egyes kötetek „introductio“-it illeti, a lehetőség szerint teljesek. Legfeljebb Juhász Taurinus életrajzában vannak kisebb hibák. Így pl. Taurinus bécsi iskolázását 1504 utánra teszi, pedig „Stephanus Stieroxel Switavia“ 1501. tanév első felében iratkozott be a bécsi egyetemre, 1502-ben pedig felvételte magát a Natio Hungarica tagjai közé. (Schrauf Károly: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. Magyarországi tanulók külföldön IV. kötet. Budapest 1902. 155. l. és u. o. a 2. jegyz.) GERÉZDI RABÁN

CSORBA TIBOR: A HUMANISTA BÁTHORY ISTVÁN. Budapest [1944], Palladis, 264 l. 8°.

Az utolsó huszonöt év kutató és feldolgozó munkája nyomán aránylag elég éles körvonalakkal áll előttünk Mátyás- és a Jagelló-kori humanizmusunk. Ezzel szemben a XVI. század nagyobbik felének gazdag literatúrája, valamint az ezt kiegészítő, magyarázó, megértető európai szellemi háttér, a német, cseh és lengyel humanista irodalmi kapcsolatok, kölcsönhatások nagyrészt feltáratlanok.

Cs. könyvének címe és terjedelme sokat sejtet. Már előszavából kiderül azonban, hogy túlságosan nagy feladatra vállalkozott: „Az anyagot két lényegbevágó tétel köré csoportosítottam. Először az egykori lengyel és magyar források alapján akartam lehetővé tenni a nagy ember mélyebb megismerését.

bemutatni humanista egyéniségét. Másodsorban rá akartam mutatni a lengyelek XVI. századbeli gazdag irodalmára, mely — bár az érintkezés, sőt az egymásra való hatás is megvolt, — a magyar közönség előtt mindmáig csaknem ismeretlen maradt. — Éppen ezért a korszak legkimagaslóbb alakjait részletesebben tárgyalom. A keretet így bizonyos mértékben szétfeszítettem, a szerkezetet nem egyszer meglazítottam. A korba mélyebb betekintést akartam nyújtani. Arra törekedtem, hogy lehetőleg minden idevonatkozó munkát összegyűjtsék, de legfőképpen azokat, amelyekben a királyról esik szó. Másrészt meg igyekeztem összeszedni a szerzőkre vonatkozó adatokat is, eredeti szövegeket latin-, lengyel-, német- és olasznyelvűeket), részben kivonatolva, részletekben, vagy fordításban. Így nőtt kezem alatt a munka és lett talán terjedelmesebb és nehezebb, mintsem szándékomban volt" (5—6. l.).

Ennek a célkitűzésnek megfelelően annyi nyers anyagot zsúfol össze, annyi — legnagyobb részben másod- vagy harmadkézből vett, bibliográfiákból kiszabott — anyagot, könyvcímeket, bibliográfiai leírást, könyvtartalmat, nevet és életrajzot, hogy a végén nem tud vele megbirkózni. A téglahalom, bármily nagy is legyen, csak téglahalom marad, s jól átgondolt, kidolgozott terv és kivitelező sokoldalú szakértelem híján aligha lesz belőle egy humanista princepshez méltó renaissance-palota. Cs. munkájának végzete főként felemáságában van, valami középheletet foglal ugyanis el a szintézisre törekvés és a lazán összefüggő adalékolás között. Így egyiknek sem sikerülhetett. A humanista Báthory Istvánról pedig Veres Endre munkáiból, valamint Estreicher és Wierzbowski nagy bibliográfiái nyomán legalább ennyit tudtunk.

Cs. szorgalmas munkájának meddőségét gyökerében magyarázzák meg az elő-előbukkanó elírások, és áruló apró hibák; melyek arra engednek következtetni, hogy humanistáinak és forrásainak „anyanyelvét“, a latint nem eléggé bírja. Pl. Kromer De origine et rebus gestis Polonorum c. munkáját így magyarázza: „A lengyel nép *elejéről* és történetéről“ (141 l.). Másrészt a szinte hibátlan magyar szövegekkel szemben a latin idézetek, textusok tele vannak sajtóhibával. A humanistáktól felhasznált, közismert klasszikus remniszcenciákat sem ismeri fel, s eredeti gyanánt érvül használja. Vagy például egy költőről ezt írja: „Legtöbbnyire hexameterben és pentameterben írt“ (69 l.).

Ehhez járul még a nehézkes, sokszor zavaros stílusa. Pl. „Nagy terveihöz volt nagy ereje. Csak a váratlan halál tudta azt legyőzni. Aránylag rövid uralkodása alatt voltakép rengeteget tett. Nagy tettei révén lépett a legnevesebb királyok sorába“ (105. l.). Vagy pl. Kochanowskiról így ír: „Mint humanista érezte, hogy a humanizmus az újkori individualizmussal jár együtt. Ezért állandóan foglalkoztatták a fraszák (versforma), komoly epigrammákat írt s azokat főleg férfiakhoz intézte. Epigrammáinak jelentős részében a szerelemről szól. Lányokhoz, nem egyszer szeretőkhöz írt“ (170. l.). Sokszor teljesen érthetetlen. Így pl. Skargáról és beszédeiről írva: „A páter az egyeduralkodó hívének mutatkozik és az oligarchával szemben a török háborút propagálja. Gyökeres változásokat akar az országban. Nem értette meg, hogy a korok lassan fejlődnek és ezért van az, hogy nem egyszer utópisztikusak. A beszédek igazi értéke, szépsége a színek hazafiasságában van. E kor parlamentarizmusának fejlődésében segítségére volt a XVI. század virágzó publicisztikája“ (134. l.).

GERÉZDI RABÁN

JAKÓ ZSIGMOND: AZ ERDÉLYI VAJDA KANCELLÁRIÁJÁNAK SZERVEZETE A XVI. SZÁZAD ELEJÉN. Kolozsvár 1947. — (Erdélyi Tudományos Füzetek 202. sz.)

Értékes tanulmányának első szakaszában J. a „Kárpát-medencei népek“ történetírásának a magatartása fölött elmélkedve megállapítja, hogy a „Kárpát-medence multja tárgyalatosan csak néptörténetekre bontva, de mégis egységesként kezelve tárgyalható“. A kezdeményező lépéseket a magyar történetírás tette meg, a csatlakozás a román, szász, szerb, rutén és szlovák történetírókra vár. Felvázolja a tennivalókat is. Legfontosabb „annak a hatalmas érhálózat-hoz hasonlítható szerkezet-rendszernek a feltárása, melyben a kárpáti tömegek hétköznapi, nemzetiségre való tekintet nélkül, leperegtek“. Ezen újszerű és

nagyszabású programm keretébe illeszkedik jelen értekezése: Pécsy Anna és Janits Iván diplomatikai természetű munkáját folytatva, új anyag bevonásával a vajdai kancellária *szervezeti* kérdéseit veszi bonckése alá.

A XV. század végére a vajdai kancellária *erdélyi* kancelláriává fejlődik. Elén a protonotarius áll, aki alatt scribák működnek. A protonotarius azonban csak kancelláriai személy, és nincsen elhatárolt bírói hatásköre: ezt a királyi curiából esetenként kiküldött ítélőmester látja el, mégpedig azért, mert a vajdák a XV. és XVI. század fordulóján az országbírói tisztelet is viselték, s Erdélybe a saját embereiket küldték ki. A teljes értékű önálló vajdai kancellária kialakítása felé az első lépést Werbőczy teszi meg. Utána Thuróczy Miklós hat alakítólag, aki alvajdai tisztségében is megmarad hivatalnoknak. Alattuk a kancellária kifelé is zárt érdekközösségévé válik a benne működő tisztségviselőknek. A protonotarius mellett a *secretariusi* állás megszervezése folyik be korszerűsítő módon, mert ő állandó tagja a kancelláriának és nem személyi titkára a vajdának. Abban az időben jelenik meg, amikor az írásbeliség Erdélyben is visszaszorítja a szóbeliséget, ami egy állandóan, rendszeresen működő írószervvel tesz szükségessé. A secretarius feladata az irodai munka irányítása. Ő az első jegyzője a kancelláriának. Azonban fokozatosan részt kezd venni a bíraskodásban, mert a távollévő protonotariusnak olyan helyettesre van szüksége, aki ismeri a bírósági gyakorlatot is. A fejlődés utolsó fázisában az egész adminisztráció többi szálai is az ő kezében futnak össze.

Az ügykörök megosztása szükségszerűen elindította a kancellária belső munkájának rendszerezését. Az ítélőmester és titkár mögött minden más kancelláriai személy háttérbe szorul. Sőt az írnokok munkájában is mutatkozik már bizonyos rendszer. Mivel a protonotarius és a vajda ugyanazt a kancelláriai személyzetet használja, a scribákat beosztották az egyes méltóságok mellé. „Erdély kormánysszerve Mohács előestéjén (tehát) eljutott a középkori magyar állam által kitermelt legfejlettebb formáig. Ezek a hagyományok lesznek alapjává a fejedelmi kancelláriának.”

A továbbiakban J. a vajdai kancellária Mohács előtti személyzetének életére vonatkozó adatait foglalja össze. Van olyan notarius, aki pályáját családjá vagyoni helyzetének restaurálására használja föl, s miután ez sikerült, otthagyja a hivatalnoki életet. Szilvássy Kristóf már bizonyos mértékben a hivatalnokember típusát mutatja. Az első igazi hivatalnok azonban Szucsáki János deák volt. Ő már magister. 1497-ben a kolozsmonostori konvent jegyzője. 1500-ban a vajda szolgálatában találjuk, s ott is marad élete végéig. Itt először notarius, 1510 óta pedig secretarius. Legplasztikusabban Barcsay Pál karrierje rajzolódik ki előttünk. Szerényen, alulról kezdte. Eredeti neve Dévai Pál volt, s a Barcsayakkal csak anyai ágon volt atyafiságban. Atyja valószínűleg kismes vagy polgár, s II. Ulászlótól kap nemességet. Ő is magister, s szintén a kolozsmonostori konventben kezd. Idővel országbírói jegyző lesz. 1507-ben pedig átveszi a vajdai kancellária vezetését. Működését a Budán szerzett precizitás jellemzi. 1510—16-ig újra Budán van, 1519-ben már ítélőmester. Ezidőtájt birtokszerzésre adja magát, sikerrel. 1525-ben Torda megye főispánja, majd Mohács után a Hátszeg-vidék kapitánya. Zápolyát elkíséri lengyelországi bujdosásába, majd Ferdinánd visszaszorítása után az újjászervezett királyi kancelláriában kap secretariusi állást. 1530-ban Hunyad megye főispánja. A Zápolya-párt helyzetének megerősödése után hazatér és újból elfoglalja ítélőmesteri állását. Kivüle megismerkedünk Körösy Miklós, Szucsáky Ambrus, Szalánkeményi Albert, Kereszturi (Szegedi) Simon, Szőkefalvi János és Pesti Gáspár kancelláriai pályafutásával. Ez az ismertetés azért is értékes, mert vele nem egy ponton a kancellária működését plasztikusabban tudja bemutatni. Valóban: „új embertípus jelentkezik bennük, mely félárával már átlépte a középkori és újkori élet között húzódó mesztéget”.

Úgy érezzük, hogy J.-ban méltó feldolgozójukra találtak az erdélyi kormányzattörténeti feladatok. S nagyon várjuk a már sajtókész állapotban levő „Gondolatok a Kárpát-medence történetírásának feladatairól” című tanulmányát. Nagy szolgálat volna az is, ha ezen értekezése az érdekeltek nemzetek nyelvén láthatna napvilágot.

KUMOROVITZ L. JERNÁT

EMBER GYŐZŐ: AZ ÚJKORI MAGYAR KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNETE. MOHÁCSÓTÓL A TÖRÖK KIŰZÉSÉIG. Budapest 1946. „Budapest” Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 625 l. 8°. — (Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.)

A Magyar Országos Levéltár hatóság- és hivataltörténeti sorozatot indított el, hogy felderítse azoknak a régi magyar közigazgatási és bírósági szerveknek működését, melyeknek iratanyagát őrzi és gondozza. A kiadvány az igazságszolgáltató és végrehajtó hatalom különböző formáinak ügyvitelét, az eljárási módszerek alakulását, a bírák és tisztviselők felfogásának változásait kívánja figyelembe venni s a hivatalok működése során létrejött iratokat kritikailag megrostálni. Ez a célkitűzés elsősorban a levéltárban kutató tudósok munkáját szolgálja. Évszázadok irathalmazában még a legtalálékonyabb történész is eltévedhet, ha nem ismeri eléggé a különböző hivatalok működését. Ezen a gyakorlati célon túl nem kevésbé fontos a szorosabb értelemben vett tudományos szempont, amely a hivatalok működésének felderítését látja feladatának. Kétségtelen, hogy az emberiség életének alakulásában a hivatalok szerepe méltán állítható a kultúra egyéb tényezőinek szerepe mellé.

Az Országos Levéltár sorozatának első köteteként jelent meg E. előttiunk fekvő, hatalmas munkája, amely a magyar rendi állam XVI—XVII. századi közigazgatási szerveinek működését ismerteti. A bevezetés a közigazgatástörténelem fogalmának és feladatainak ismertetése után az újkori európai közigazgatás kialakulását mutatja be, különös tekintettel a francia, angol, osztrák és német fejlődésre; majd kb. 25 oldalon a középkori magyar közigazgatás kialakulását vázolja. Ebben a részben kissé nélkülözzük a hűbéri vonások erőteljesebb kidomborítását. A legújabb kutatások, főleg Mályusz és Bónis eredményeinek figyelembevétele minden bizonnyal módosítani fogja a szerző felfogását egy esetleges második kiadásban. Bevezető fejtegetéseinek eredményeit abban foglalja össze, hogy a középkori magyar közigazgatási szervezet, néhány egészen jellegzetes magyar intézménytől eltekintve, főbb vonásaiban megegyezett a nyugateurópai államokéval. Így magyarázható szerinte az, hogy amikor a mohácsi csata után az ország egyik részében a Habsburg-család került uralomra, az osztrák közigazgatási reformokat nagyobb megrázkódtatások nélkül lehetett átültetni a magyar talajba.

Magyarország éppen akkor került szorosabb kapcsolatba az osztrák örökös tartományokkal, amikor a két kiváló szervező, I. Miksa és I. Ferdinánd a franciaeredetű kormányrendszer alapulvételével kiépítette a bécsi központi kormányhivatalokat. Az a tekintélyi és politikai súlyvesztés, amelyet Magyarország területe nagy részének török uralom alá jutásával szenvedett el, egészen érthetővé teszi, hogy az akkor igen modernnek számító, osztrák kormányhatósági szervezet rövidesen a maga hatáskörébe vonta a magyar közigazgatási apparátust is. A magyarság az osztrák központi szervek hegemoniáját jogilag sohasem ismerte el, a valóságban azonban, annak folytán, hogy az uralkodó fontos ügyekben, a dolog természeténél fogva, mindig legbizalmasabb tanácsadóinak, azaz az osztrák államigazgatás legmagasabb szerveinek meghallgatásával hozta meg döntéseit. Magyarország a Habsburg-birodalomtól függő helyzetbe került. A magyar közigazgatástörténelemnek tehát foglalkoznia kell az osztrák közigazgatási szervezet kialakulásával is. E. az idevágó szakirodalom alapos felhasználásával ismerteti az udvari tanács, a titkos tanács, a titkos konferencia, a miniszteri konferencia, az udvari kancellária, az udvari kamara, az udvari haditanács és az alájuk, vagy kíségetésükre rendelt hivatalok létrejöttét és ügyintézési módjukat.

A nagy összefoglaló munka súlypontja azonban a magyar királyi központi, az erdélyi fejedelmi és a rendek vidéki hivatalainak bemutatására esik. A középkori magyar államkormányzat legmagasabb szerve a király mellett működő királyi tanács és királyi kancellária volt. A tanácsból a középkor vége felé a köznemesi tanácsosok fokozatosan kiszorultak. Ugyanekkor a főrendek a maguk számára biztosították a kormányzat és igazságszolgáltatás legfőbb méltóságait. A magyar rendiség a francia readekére emlékeztető módon érvényesítette hatalmát az államigazgatásban; de az országgyűlési tárgyalásokon is döntően esett latba a szavuk, tehát az angol rendek érvényesülésének eszkö-

zeit is igénybevevették. A török megszállás idején pedig, amikor a Habsburgok központi kormányzatszerveiből fokozatosan kiszorultak, az állami élet irányításába csakis a parlamentnek kialakulóban levő főrendiházán keresztül folyhattak be. E meggyőzően bizonyítja, hogy a király tanács (Mohács után magyar tanács) a főpapokból és főurakból került ki, vagyis a királyi tanácsosság jogi alapja a Habsburgok uralomrajutása után sem változott meg. A tanács szervezetének lazaságából, helyesebben szervezetlenségéből folyt, hogy összetétele, nagysága időről-időre változott. Előbb viszont semmikép sem szabad, mint eddig tették, egy szűkebb és egy tágabb tanács létrehozását. A tanács jelentősége a XVI. század második felében annál inkább nőtt, minél kevesebb országgyűlést tartottak.

A magyar államigazgatás történetének egyik legnevezetesebb évszáma 1559. A Habsburg-monarchia közösségében élő magyar rendek ugyanis ebben az esztendőben ismerték el, hogy vannak tisztán magyar ügyek s vannak olyanok, amelyek Magyarország mellett a birodalom többi országait is érintik s hogy az utóbbiakban az udvari kamara és a haditanács hivatottak dönteni. A magyar tanács illetékességét csak a tisztán magyar ügyekben tudták biztosítani. A vegyes ügyek jogi elismerésével tulajdonképpen széles kaput nyitott a magyar országgyűlés minden olyan későbbi törekvésnek, amely a Habsburgok központi kormányzatszervei részéről a magyar belügyekbe való beavatkozás irányában nyilvánult meg.

A XVII. század hatvanas éveitől már csak ünnepélyes alkalmakkor szerepel a magyar tanács, amelynek amúgyis kötetlen formája tovább lazul. Mindenesetre végeztéig megtartja jellegzetesen középkori vonásait. Voltaképpen nem is mint testület működik, csupán egy-egy tanácsos neve fordul elő forrásainkban. Az előző két évszázadnak ez a jellegzetesen magyar szerve fokozatosan átadja helyét a kancelláriának. I. Ferdinánd, aki az egész Habsburg-birodalom belügyeit átújászervezte, megkísérelte, hogy a tanácsot állandóan együttlevő, újkori hivatallá fejlessze. Ő és utódai távollétükben helytartót állítottak az ország élére. A királyi tanácsnak a helytartó mellett csoportosuló tagjaiból alakult ki lassan, az osztrák tartományi kormányzóságok mintájára, a már modernnek számító hivatal, a helytartótanács. (E szerint ezt a kezdetben még megiehetősen formátlan szervezet helyesebb lenne, a XVIII. századi helytartótanácsból való megkülönböztetés végett, helytartóságnak nevezni.) A helytartótanács, vagy helytartóság a XVI. század negyvenes éveiben élte fénykorát. Ekkor jóformán az egész belügyi igazgatás, sőt az igazgatószolgáltatás is alája tartozott. A XVI. század második felében azután tisztán igazgatószolgáltató hatósággá vált.

1673-ban, miután az országnak a kormányzással elégedetlen legfőbb méltóságait, mint bázárulokat és felségsejrtöket kivégezték, a bécsi udvar fel függesztette Magyarország alkotmányát s az ország élére közvetlenül az uralkodónak felelős kormányzót állított. A kormányzó vezetése alatt szervezett hivatali testületi kormányzatszervnek tervezték. Ennek az alkotmányellenes kormányhatóságnak páréves működése jobbra homályban van. Kár, hogy E. sem bocsátkozott kialakulásának és működésének alaposabb vizsgálatába s megelégedett annak megállapításával, hogy a kormányzóság bukása egyszersmind az állandó, rendszeres, központi hivatal eszméjének bukását is jelentette.

A királyi kancelláriáról, noha a XVI. század huszas éveiben túlszárnyalta a királyi tanács jelentőségét, a szerző által vizsgált korszakban jóformán semmit sem tudunk. Ezzel szemben az ő vizsgálatai is kétségtelenül igazolják, hogy a magyar kamara a XVI.—XVII. századi, magyar közigazgatás legfontosabb szerve volt. Hatásköre a pénzügyigazgatáson túl a közigazgatásnak csaknem minden ágára kiterjedt. 1528-ban szervezte meg I. Ferdinánd cseh és osztrák mintára. A hivatal szervezésénél alapul a magyar kincstartói méltóság szolgált. Az 1528-as utasítás még sehol sem említi, hogy a magyar kamara bármi tekintetben is függött volna a bécsi udvari kamarától. 1531-ben azonban az előnyomuló török elöl Pozsonyba kellett menekülnie. Ekkor újjászervezték s ettől kezdve Bécs árnyékában a magyar kamarának az udvari kamarához való viszonya a rendi dualizmus hullámzásaitól függött. Két évszázadon át a magyar kamara volt az egyetlen, rendszeresen és állandóan működő

magyar hatóság. 1724-ig sok olyan kérdésben intézkedett, amely azután a helytartótanács jogkörébe tartozott. Különösen az adókvivetésben, amelynél mindig az emberiesség szempontjai vezették, volt a XVII. század közepéig nagy szerepe. Az ország ideiglenes fővárosától távolieső területek igazgatására felállított szepesi kamara kiszakadására jóformán semmi adatot sem talált a szerző. Ellenben elég részletesen foglalkozik a pénzügyigazgatás alsóbbrendű, vidéki szerveivel és a török hódoltság korában igen jelentős várgazdasággal. Itt is, mint befolyása többi részében, az eddigi, szegényes irodalom mellett, főképp az egyes hivatalok részére kiadott ulasítások alapján körvonalazta a fejlődést.

Az erdélyi fejedelmi hivatalok történetének elég terjedelmes fejezetet szentel a szerző, aki, mint Szekfi Gyula, azon a nézeten van, hogy Erdélyt külső erők, a török betörés, nem pedig a természetes történelmi fejlődés terelte az önálló államiság útjára. Az erdélyi kormányzások alakulásának egyik döntő mozzanata az a tény, hogy a rendek korántsem jutottak itt olyan elhatározó befolyásra, mint Magyarországon. Erdélyben a kormányzás a XVI.—XVII. században középkorias, erősen személyi jellegű maradt. A fejlődés középkorisságára a legjellemzőbb, hogy itt a kincstartói tisztségből nem fejlődött ki úgy, mint az anyaországban, a tárgyiasabb ügyintézésel bíró kamara. A Habsburgok azonban, valahányszor, ha még oly rövid időre is, Erdély birtokába jutottak, minden esetben megkísérelték a pénzügyigazgatás korszerű formáinak kiépítését. Bethlen Gábor is nagy gondot fordított a financiákra, ő azonban számolt az adótlóságokkal. Jól tudta, hogy az erdélyi talajban a kamarai igazgatást meggyökereztetni nem lehet. A pénzügyek intézését továbbra is kincstartóra bízta, de a moderna pénzügyigazgatás egy némely eredményét már figyelembe vette. Erdélyben az adózás a magyarországinál sokkal bonyolultabb volt. A harmincadok kezelésében a Habsburgok az államosítás útján jártak, míg a nemzeti fejedelmek alatt az államosított és a bérleti rendszer váltakozott egymással. Az erdélyi közigazgatás szervezetének, leírásához az Erdélyi Országgyűlési Emlékek szolgáltak E.-nek főforrás gyanánt.

A végvárrendszer Erdélyben nem fejlődött ki oly tökéletesen, mint az anyaországban, hisz itt nem folyt állandó harc a török ellen. A bánya- és erdőgazdaság s a postaszervezet a magyarországinál jóval több középkorias vonást őrzött meg.

Az V. fejezetben E. a rendi hivatalok kialakulásával és működésével foglalkozik. Megállapítása szerint, amíg az uralkodói hatalom elsősorban a központi kormányzat és az állami pénzügyigazgatás terén fejtett ki államszervező tevékenységet, addig a rendiség főképpen az önkormányzatú igazságszolgáltatás és a közigazgatás területén érvényesült. A rendi önkormányzat szervei javarészükből vidéken működtek. Az uralkodó és a rendek évszázados harcában ezek a vidéki autonómiák igen fontos szerepet játszottak. 1526 óta idegen családból kerültek ki a magyar királyok. Innen van, hogy a rendek harca az uralkodóval kezdettől fogva erősen nemzeti jellegű volt. Rendi önkormányzat és nacionalizmus szoros összefonódottsága olyan karakterisztikus vonása az ország történelmének, amely szinte napjainkig rányomta sajátos bélyegét az ország életére, különösen a magyarság és a vele együtt élő népek viszonyára.

A központi rendi szervek, az ország első méltóságainak működése teljesen homályban van. A szerző előadása e részben jóformán nem más, mint utalás az ismeretlen részletekre s a kutatás hiányosságaira. Már életteljesebb az alsóbbfokú közigazgatás (a megye, a városok különböző fajai, a községek és a különleges közigazgatási kerületek, székelyek, kunok, szászok) működéséről rajzolt kép. A különböző értékű helytörténeti tanulmányoknak, ha nem is teljes, de elég bőséges felhasználásával utalt az összefüggésekre, a még megoldásra váró problémákra. Fejtegetéseit olvasva, látjuk, hogy a sajátosan magyar, illetőleg sajátosan dunai kisépítési közigazgatásnak mennyi rejtett vonását deríthetné fel az alapos részletkutatás és tenné ezzel érthetőbbé a Kárpát-medence életének számtalan mai problémáját is. A befejező két rövid fejezet a határőrszervezettel és a török hivatalokkal foglalkozik a rendelkezésre álló kevés munka alapján.

E. hivataltörténelmet írt. Az eddigi, bizony igen szerény magyar közigazgatástörténeti irodalom inkább az alkotmány szempontjából tárgyalta a közigazgatási szervek működését. Ilyképen, ha koncepcióban, terjedelmében és minőségben nem is, az érdeklődés irányát tekintve, a magyar közigazgatástörténelem a franciához és az angolhoz állott legközelebb. Szerzőnk most a jogtörténeti vonatkozások helyett „a végrebajt szervek csendes, de a nemzet életében a zajos törvényhozásnál sokkal fontosabb munkájára” igyekezett fényt deríteni. Írás közben többször kénytelen megállapítani, hogy jóformán csak a problémák felvetéséig s a hiányok számbavételéig jutott el. Hiszen néha még ahhoz sem volt elég adata, hogy a fejlődés vázát megkonstruálja. Célkitűzéséhez azonban igyekezett hű maradni s a klasszikus, schmolleri értelemben vett közigazgatástörténelmet írni. Módszeres eljárásának másik szempontját, azt nevezetesen, hogy a magyar közigazgatás szerveinek történetét vizsgálva, mindig a magyar viszonyok ismeretéből kell kiindulni, szintén helyesnek kell mondanunk. Ennek a szempontnak következetes érvényesítése meg is óvta E.-t attól, hogy mindenáron külföldi analógiákat hajhásszon, illetőleg hogy a külföldi intézmények hatását túlértékelje. „Ne nézzük megbüvölten csak a német példát — írja —, hanem tájítsuk ki horizontunkat nyugat és kelet felé egyaránt.” Különösen fontosnak tartja a keleteurópai fejlődés figyelemmel kísérését. Nagyon nagy kár, hogy ez utóbbi, saját maga felállította kívánságnak nem tudott kellőképp eleget tenni, nyilván azért, amiért a legtöbb kérdés vizsgálata során nem végezhetett részletekbemenő forrástanulmányt s amiért néhol ismétlésekbe is bocsátkozott: a megbízásból íródo munkának rövid terminusra kellett elkészülnie. De így, a fejlődés egészéről adván képet, legalább olyan nagy szolgálatot tett a történettudomány-nak, mint egy kisebb résznek beható forrástanulmányok alapján megírt monográfiájával. E. könyve a XVI–XVII. századi magyar közigazgatás történetének hatalmas térképe, amelyen pontosan fel vannak tüntetve a terra incognita-k fehér foltjai. E nagy munka alapján joggal várjuk a fehér foltok felderítését éppen őtől.

KOMJÁTHY MIKLÓS

KARPAT, JOSEF: ZÁKONODARNÁ MOC V UHORSKU V ROKOCH 1526–1604.

(A törvényhozó hatalom Magyarországon 1526–1604.) Bratislava 1944. 352 l. 8". (Knižnica právnickej fakulty slovenskej univerzity v Bratislave. Nový rad — svázok 10. A bratislavai szlovák egyetem jogi karának könyvtára. Új sorozat 10. k.)

Az első világháború után fejlődésnek indult szlovák történettudomány általában behatóan foglalkozik a régi, 1918 előtti Magyarország történetének egy-egy fejezetével. Az eddig készült idevágó feldolgozások elsősorban a szlovák történetet óhajtották szolgálni, azért nem annyira a fejlődés általános vonalára fordítottak figyelmet, mint inkább egyes, specifikusan szlovák részletekre; nem annyira az egész országot érintő, mint inkább egy-egy területre vonatkozó kérdéseket vizsgálnak. Macurek cseh történésznek tájékoztatásra szánt magyar történetét leszámítva, az általános feldolgozások mind-egy-egy hiányzottak. Ezen annál kevésbé csodálkozhatunk, mert magának a szlovák múltnak feldolgozatlan volta még hosszú időre lekötve tartja a tudományos munkaerőket. K. munkája most ezekkel a hagyományokkal szakítva, a magyar történetnek olyan kérdését választotta ki, amelyben a szlovák különlegességek hiányzanak, sőt maga a feldolgozásra kerülő tárgy teljes egészében az akkori Magyarország történetének egy általános kérdése, s a szerző megállapításai ennek megfelelően ugyancsak általános érvényűek a szlovák és nem-szlovák lakosságú területekre vonatkozólag. A témaválasztás még egy szempontból szerencsés. A magyar történetírás művelői előtt felesleges hangsúlyoznunk, hogy a XVI. század rendiségének a királyi hatalommal vívott harcai nemzetünk és az egész magyar állam fejlődése történetének milyen fontos kérdését jelentik. Inkább csak arra kell rámutatnunk, hogy a rendiség s ezzel együtt az országgyűlések története — a nagyszabású forráskiadványok ellenére is — feldolgozatlan maradt. A Magyar Országgyűlési Emlékek kötetinek bevezető tanulmányai a felmerülő problémák egy részét tüzetesen meg-

tárgyalták ugyan, de a Fraknoi és Károlyi Árpád által írt bevezetők inkább csak a nyers anyagot formálták át, s a politikai esemény-történet számára tették használhatóvá. Az országgyűléseknek a rendi dualizmus harcai szempontjából megírt, áttekinthető történetével ezek a bevezetők nem foglalkoztak, nem is foglalkozhattak, s a hatalmas és könnyen hozzáférhető forrásanyag később sem csábította a kutatókat átfogó munkák kidolgozására.

K. ezúttal éppen a feldolgozatlanul maradt kérdéseket veszi beható vizsgálat alá. Célja, hogy megismerje, milyen mértékben illetve a törvényhozó hatalom a királyt, milyen mértékben a rendeket, milyen volt a rendi dualizmus megoszlásának aránya, s hogyan tükröződik a király és a rendek közötti viszony a törvényalkotás jogi folyamatában. Ebből a szempontból foglalkozik a király és a rendek szerepével. K. úgy látja, hogy az uralkodó a meghívó, majd a királyi proposíciók révén már az országgyűlés kezdetén magához ragadta az iniciatívát s a rendeket bizonyos fokig háttérbe szorította, mintegy alkendelt viszonyba kényszerítette. A király az országgyűlési tárgyalások során sem veszítette el vezetőszerepét. Már ezekben a részekben is kifejezésre jut K. eredményeinek egy része, amelyek szerint a magyar rendiség, illetőleg az országgyűlés és a törvényhozás terén fennálló rendi hatalom a Habsburgok uralmának kezdetén még nem volt teljesen kialakult, nem volt elég intézményes, ennél fogva a királyi hatalom — amely sokkal hosszabb gyakorlatra tekintett vissza, mint a rendek — a rendekkel szemben fölényben volt. A törvények szentesítésének vizsgálata azután speciálisan XVI. századi viszonyaink magyarázatához vezet. Ezen a téren a királyi hatalom még fokozottabban érvényesült, s az uralkodó nem egyszer megváltoztatta az országgyűlésen elfogadott szöveget. A szerző az országgyűlések időrendjében vizsgálja meg a törvényjavaslatokon tett változtatásokat. Megállapítja, hogy amilyen fokozatosan szorították vissza a Habsburg uralkodók a rendek törvényhozó hatalmát, ugyanolyan fokozatosan változtattak egyre nagyobb mértékben a javaslatokon. Ilyen szempontok vezetik el K. okfejtését a híres 1604:XXII. tc. létrejöttének vizsgálatához, s az előzmények után a XXII. tc. szervesen beilleszkedik az első Habsburg királyoknak a rendi hatalmat visszaszorító törvényhozó politikájába. Ebben a részben K. megállapításai szerencsésen egészítik ki Károlyi Árpádnak a törvények keletkezéséről írt tanulmányát.

K. érvelése, a legapróbb részletekig, minden formai elemre kiterjedő vizsgálata, módszeressége és stílusa mindenképpen nyereség a magyar történet egyik nagyfotosszerű kérdése szempontjából, s azon ritka külföldi történeti feldolgozások közé tartozik, amelyeket örömmel kell üdvözlönnünk. FÜGEDI ERIK

ANDREAS, WILLY: STAATSKUNST UND DIPLOMATIE DER VENEZIANER IM SPIEGEL IHRER GESANDTENBERICHTE. Leipzig 1943. Koehler & Amelang, 290 l. 8°.

A könyv A.-nak négy, nyomtatásban már megjelent dolgozatát gyűjti egy kötetbe. A kötet gerince a „Die venezianischen Relationen und ihr Verhältnis zur Kultur der Renaissance“ című értekezés, amely a szerzőnek első munkájaként látott először napvilágot. Ehhez nyújt széleslátókörű bevezetőt a *Historische Zeitschrift* 1943. évfolyamának Meinecke-emlékszámból átvett „Italien und die Anfänge der neuzeitlichen Diplomatie“ című cikke. Folytatásnak és a téma befejezésének lehet viszont tekinteni a harmadik tanulmányt; ez 1939-ben jelent meg először a *Die Welt als Geschichte*-ben és a „Die Spätzeit der venezianischen Diplomatie“ címet viseli. Inkább függelék-számba megy a negyedik dolgozat, amely egy 1567-ből származó követjelentésnek bevezetéssel és újabb jegyzetekkel ellátott második kiadása „Eine unbekannte venezianische Relation über die Türken“ címen.

A kötet lényege kétségtelenül a velencei követek „reláció“-inak elemzése. Forrástanulmány tehát? Így is fel lehet fogni. Foglalkozik A. a velencei diplomácia kialakulásával, sajátos jellegével és az állam életében való nagy jelentőségével; kitér a velencei diplomaták jelentéseinek két fajtájára: az alkalmanként küldött követjelentésekre (*dispacci*) és az állomáshely elhagyásakor készített összefoglaló beszámolókra (*relazioni*); részletesen taglalja a követi

beszámolóknak, mint politikai írásműveknek fejlődését és jellemző jegyeit. Mindezt azonban nem azért teszi, hogy ilyen módon a követi beszámolókat mint történeti forrásokat kritikai vizsgálat alá vegye arra nézve, vajjon mennyiben derítenek fényt a bennük szóbanforgó tényekre. A-t elsősorban éppen ennek a fénynek a természete érdekli. Azt kutatja, hogy a velencei követek miért látják a dolgokat olyannak, amilyennek leírják őket; sajátos velencei látási módjuknak tulajdonságait és eredetét igyekszik felderíteni. Abból, hogy a velencei követek külföldi állomáshelyükön mit és miért tartanak fontosnak, és méltónak arra, hogy beszámolóikban megemlékezzenek róluk, következtet magukra a jelentéstevőkre, rajtuk keresztül pedig a velencei politikai szemléletmódra és célkitűzésre. Így lesznek a követi beszámolók az olasz műveltség és a velencei szellem termékei, és így fogja föl feladatát A. Ekként nyújt a bevezető diplomáciatörténelem mellett értékes adalékokat az olasz renaissance kultúrájának, főleg államszemléletének történetéhez, és ilyen módon festi a hanyatló Velence utolsó századainak államművészetét.

A négy dolgozat, íme, szépen csoportosul egy téma körül; a kötet belső tartalmi egysége jól megalapozott. Nem ilyen egyöntetű azonban az előadás módja. Az első tanulmány felolvasásból alakult ünnepi dolgozattá, nem meglepő tehát, hogy a kötet legszebb darabja. A két következő cikk felépítése azonos, bennük kapjuk a XVI., illetőleg a XVII—XVIII. századi követi beszámolók elemzését. Sokszor lapokon keresztül olvasunk más-más szempont szerint csoportosított idézeteket — követektől, akiket nem ismerünk. Igaz, A-t főleg az érdekeltte, aminek a követek csak kifejezésre juttatói voltak, mindamellettt kevesebb citátum és e helyett néhány idézetnek nagy vonásokkal felrajzolt profilja nemcsak az előadást lazította volna föl, hanem a megállapítások tudományos hitelét is növelte volna. A negyedik cikknek az új jegyzetek adnak több-kevesebb jogot a második megjelentetésre. Végezetül még egy megjegyzés a tanulmányokban nyújtott történetírói színvonala: a kötet Kretschmayr Velence történelme és Meinecke-nek „Idee der Staatsräson“ című műve mellett is érdeklődéssel és haszonnal olvasható. JUHÁSZ LAJOS (München)

KOMORÓCZY GYÖRGY: BORKIVITELÜNK ÉSZAK FELÉ. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből. Kassa 1944. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kiadja a Kazinczy Társaság, 379 l. 8°.

A kereskedelem-történet feladata ma már nemcsak az áruk egyszerű leírása, a kereskedelem tárgykészletének számbavétele, a kereskedelem szervezésének és útvonalainak ismertetése, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a feltárása is, amelyek az árucserében közreműködtek. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével készült több esztendei lengyel-magyar és szlovák levéltárakban végzett kutatás alapján a XVI—XVIII. századi lengyel-magyar borkereskedelem történetét feldolgozó jelen munka, mely betetőzése K. e tárgykörbe vágó korábbi részlettanulmányainak. (A XVI. és XVII. századi lengyel kereskedelem-politika irányai és a magyar borkivitel; Magyar-lengyel gazdaságpolitikai kapcsolatok a XVI. és XVII. században.)

K.-nak ez a munkája is, csakúgy mint a Magyar Szemle Kincsestárában 1942-ben megjelent magyar kereskedelem-történeti összefoglalása, címében többet ígér, mint amit valójában feldolgoz. Célszerűbb lett volna már a munka címében is jelezni, hogy itt csak a magyar-lengyel borkereskedelem XVI—XVIII. századi történetéről lesz szó, mert az egyéb északi államokkal történt kereskedelmi kapcsolatokról csak éppen említés történik.

K. először a két állam kereskedelem-politikáját, az állam és a kereskedelem viszonyát vizsgálja. A XVII. és XVIII. század a merkantilizmus kora. Ebben az időszakban a magyar és lengyel gazdaságpolitika a kereskedelem eredményeit az államhatalom szolgálatába állítja; cél az állam gazdasági javainak értékesítése az állam hasznára. A kincstár érdeke a vámbevételek fokozása, a nemességé a vámmentesítés, tehát a szabadkereskedelem. A XVIII. századi irodalom is ezt követeli. A lengyel állam azt akarja, hogy a magyarok menjenek Lengyelországba, arannyal fizessenek, mert ha a lengyelek visznek ki árut, értékéért rögtön bort vásárolnak. A kereskedelem érdekei azonban

teljesen alá vannak vetve a vám kérdésének. Magyar kereskedők bemehetnek Lengyelországba, csak fizessék meg a vámot. Ha lengyel nemesek mennek borért, ezek nem fizetnek vámot, és sokszor a városok részére is hoznak árut vámmentesen. Magyarország a kivitel előmozdítására törekszik, egyrészt a termelők érdekeit akarja a kiviteli lehetőségek biztosításával szolgálni, másrészt a vámjövédelmet biztosítani. Engedélyhez kötik a kivittet, de akadályokat nem gördítenek eléje. A vámjövédelmek biztosabb behajtása végett a harmincadhelyeket rendszeren a határra helyezik. A harmincadosok szigorúan védik a kincstár érdekeit, a csempészetet akadályozzák, számadásaikat felterjesztik a kamarához, pontos nyugtákat állítanak ki. A borkereskedelem jelentőségét legjobban bizonyítja, hogy a XVII. században a marhakereskedelem lehanyaglása után a legnagyobb bevételi forrásra a kincstárnak a borharmincadból van, Lengyelországban is az összvámbevétel 30%-a a borvám. A nemesség igyekszik kivonni magát a vámfizetés alól, s nem tekiüti csempészetnek, ha saját neve alatt szállít másnak bort, vagy ajándék címén küldik ki az árut.

Törekvések a kereskedelem fokozására című fejezetben inkább a kereskedelmet gátló, mint előmozdító tényezőkkel foglalkozik. A borok édességét mesterségesen állították elő, hegyaljai néven más vidékek rosszabb minőségű borait is forgalomba hozták. Ennek meggátolására a származási helyet a hordókra ráégették.

A munka második részében a kereskedelem és a társadalom viszonyát érintő kérdésekre kapunk feleletet. A kereskedelem az emberek társadalmi érintkezése, a társadalom gazdasági tényezőinek egymásrautaltságából kialakult tevékenység, ezért valamennyi társadalmi osztály résztvesz benne a XVII. és XVIII. században. A lengyel-magyar borkereskedelem társadalmi tagolódásában minden réteg helyet talált. A jobbhagyóktól kezdve, a nemeseken és a kincstáron keresztül a városokig egyetlen társadalmi elem sem maradt ki belőle. A magyar borkereskedelemben a magyar kereskedők is kivették részüket. Nagy hírnévre emelkedett a kassai Kalnár Gergely. Kezdetben a lengyel kereskedők játszottak benne főszerepet, később a rác, görög és zsidó kereskedők bonyolítják le, majd szerephez jutnak a skót és orosz kereskedők is. A XVIII. század végén azonban lengyeleket és magyarokat már ritkán találunk a borkereskedők között. Ebben a korban már hivatásos kereskedők is vannak, a vállalkozóbb szellemű kereskedőt azonban még a spekuláns névvel illetik. Nem a nyereszkeredés, hanem a tisztességes haszon a cél. A társadalom még seigneurialis beállítottságú, ha a kereskedő meggazdagodott, nemességet és földbirtokot igyekezett szerezni. A kereskedői társaságok még inkább csak alkalmiak, inkább csak megbízói kereskedelem alakul ki. Krakkó például a határszéli városokat bízza meg borvásárlással. Legjelentősebb ilyen társulat a tokaji görög kereskedőtársulat. Ettől az időtől jön divatba a lerakati kereskedelem. A lengyel határon lerakatokban tárolják a bort és innen vásárolják. Mivel a vámot itt már beszámították, azért a nemesség is szívesebben vásárolja meg itt szükségleteit. A kereskedelem eszközeit illetően az alacsonyabb és magasabb fokú művelet egyaránt előfordul. Cserekereskedelem is virágzik, ugyanakkor azonban hitelgazdálkodás is történik. A lengyelek szövetet, ékszeret hoztak borért, viszont hitelre is adtak árut, amiért esetleg később bort vettek át a termelőtől.

Valamely vidék kereskedelemtörténeti jellegére leginkább a rajta keresztül menő utak világítanak rá. Az útépités még ebben az időben is ismeretlen, alapépítmény nincs, legfeljebb döngölik az utakat. A szállítás vízi úton is történik, a Dunajeren és a Visztulán, de jelentősebb a szekéren való szállítás. A területen számos forgalmas útvonal vezet át, a magyar kereskedelemnek számos jelentős útiránya volt Lengyelország felé: Kassán, Krakkón keresztül Danzigig, Munkácsra és Lembergig.

A középkorból megmaradt, a városok érdekeit szolgáló árumegállító jogot ez a kor is fenntartotta, mert a vámhelyeket rendszeren idehelyezték és így ez az állam érdekeit is szolgálta.

Bármennyire is virágzott e két században Lengyelországban és Magyarországon a kereskedelem, mégis voltak akadályai. A sok háború a termelést

és a szállítást egyaránt bizonytalanná tette. A lengyel állam politikai hatalma a XVIII. században erősen gyengült, a lengyel főurak egyes kereskedőket letartóztatnak, így nincs közbiztonság. Pestisjárványok is bénítólag hatnak a kereskedelemre. A kereskedelmet leginkább előmozdítja az igények fokozódása és az áruhiány. A középkorban Lengyelországban is volt bortermelés, de a XVI. századtól a jóminőségű magyar borok leszorítják. A lengyel nemesség szívesen fogyasztja a bort, az olasz származású Sforza Bona királyné fokozza a fogyasztást. A legjobb fogyasztó az udvar és a sejm. Lengyelország felosztása után csökkent a magyar borkivitel, mert Ausztria is igyekezett a lengyel piacról a magyar borokat kiszorítani.

K. alapos felkészültséggel és a források lehető teljes feltárásával igyekezett témáját megoldani. E tekintetben nem is merülhet fel ellene kifogás, talán csak a XVI. századvégi lengyel országgyűlések és a krakkói vajdasági gyűlések naplójának figyelmen kívül hagyását kell szóvátennünk (Barwinski *Diariuszy sejmów z końca XVI. wieku* és *Kutrzeba Akta sejmikowa województwa krakowskiego*). Bevezető fejezete (A kereskedelem feltételei) heterogén dolgokat foglal magában, mert pl. nemcsak a tokaji bortermelés földrajzi feltételeiről és történeti fejlődéséről kapunk benne képet, hanem ugyanitt vizsgálja a kereskedelem problematikáját, a forrásokat és a levéltárak állapotát is. Tekintettel arra, hogy nálunk nemigen ismerik részleteiben a lengyel történetet, célszerű lett volna a kor általános politikai történeti kereteit felvázolni. A kevésbé tájékozottakat talán megzavarja ugyanannak a királynak egyszer III. János, máskor Sobieski János néven történt említése, vagy Sforza Bona királyné nevének külön-külön alakban való használata.

K. munkája mindenesetre értékes fejezete a magyar kereskedelem-történetnek, amely egyben a magyar-lengyel gazdaság- és társadalomtörténeti kapcsolatok vizsgálatát is jelentős lépéssel vitte előbbre.

BESNYÓ [BEZSÁK] MIKLÓS

KÖRMENDI FÜZETEK. Szerkeszti: Iványi Béla. Körmend 1942—1943. Szerző, 1—5. füz. 8°.

A Körmendi Füzetek célja — mint a szerkesztő az első füzet előszavában írja — a nagyhírű körmendi levéltár anyagának részben ismertetése, részben pedig közlése. A Batthyány-családnak a XV. század második felétől kezdve évszázadokon keresztül tevékeny és kimagasló szerepe volt az országos ügyek intézésében s így a család levéltára az egész ország politikai, kulturális stb. történetéhez felbecsülhetetlen értékű forrásanyagot nyújt. A levéltár igen nehezen volt hozzáférhető, ezért mindenképen indokolt volt a levéltár anyagának ismertetése. Hézagpótlónak ígérkeztek tehát ezek a levéltárismertetések, illetőleg publikációk. I., hogy „a különböző igényeket és kívánságokat” kielégítse, az előtűnk fekvő hét füzetet változatos tartalommal jelentette meg, a levéltár legkülönbözőbb állagaitól vette hozzájuk anyagát.

1. szám. *Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban.* 100 l. 8°.

Árpádházi Szent Margit születésének hétszázéves évfordulójára válogatta ki I. ezeket az okleveleket. A domonkosoknak már a XV. század utolsó negyedében volt konventjük Németújvárott, Körmendre azonban csak a mohácsi vész után kerültek, az első adatunk 1529-ből van, az utolsó pedig 1562-ből. A füzetben között hét középkori oklevél részben a győri rendház vagyonára vonatkozik, részben pedig a magyarországi provinciálistól Batthyány Boldizsár és Essegvári György részére adományozott kiváltságról. Az újkori iratok részben a domonkosoktól elhagyott s az 1610-es évek és a veszprémvölgyi cisztercita apácák birtokában levő körmendi rendháza, illetőleg magukra az apácákra vonatkoznak, tetemes részük azonban a domonkosok visszatelepítésével függ össze. Batthyány Ádám ugyanis az 1630-as években előbb Rohoncon, utóbb Szombathelyen telepíti le a domonkos atyákat. Ezzel a visszatelepítéssel kapcsolatos az a 14 oklevélszöveg is, amelyet a szerkesztő a domonkosrend római központi levéltárának regisztrátúra-köteteiből másolt le.

2. szám. *A körmendi levéltár memorabilái.* 180 l., 1 lev. 8°.

A körmendi levéltár egyik önálló és nagybecsű iratgyűjteményének lajstromkönyve az Acta Memorabilia címet viseli. Idők folyamán ebbe gyűjtötte össze nagy gondai a Batthyány-család a nem fiskális vonatkozású, de köztörténeti szempontból nevezetes levéltári iratanyagot. 1553 tételeszámmal több ezer darabot gyűjtöttek itt össze, amelyek 1352-től 1904-ig tartalmazzák a Batthyány-család emelkedésére, tekintélyére, országos szerepére, befolyására vonatkozó adatokat. A szerkesztő a füzet bevezetésében röviden összefoglalja a Batthyány-család történetét. (Mint érdekességet emelhetjük ki, hogy Batthyány Károly volt II. József egyik nevelője s az oktatásnál használt tan-könyvek szintén a körmendi könyvtárban voltak meg.)

A Memorabilia 231 középkori oklevelének rövid regesztáját közli a szerkesztő. Ezeket az okleveleket annakidején Wenzel, Csánki, Thallóczy, Fraknói is látták és felhasználták, azonban csak 10 darabot adott ki közülük Thallóczy a Jajcza története c. műben. Később a Levéltári Közlemények 1926-i évfolyamában Mályusz Elemér közreadta II. Lajos 14 oklevelét, amelyeket az uralkodó közvetlenül a mohácsi csata előtt írt Batthyány Ferenc bánhoz. Az újkori darabok közül azonban csak 445-nek, tehát kis hányadnak közli tartalmi kivonatát I. s így nem éri el a kitűzött célt: hogy I. a kutatók az egyes levéltári állagokat távolból is megismerhessék. A füzet függelékéként Báthori István lengyel király, Bethlen Gábor, Mihály moldvai vajda, Zrínyi Miklós (a költő) s mások magyarnyelvű leveleit közli; természetesen itt egyáltalában nem lehetett szó teljességről, hanem csak az lehetett a cél, hogy egynéhány nevezetesebb írótól származó levél váljék közkinccsé.

3. szám. *Pázmány Péter kiadatlan levelei.* 45 l., 1 lev. 8°.

A nagy kardinális Batthyány Ferencsel volt jó viszonyban s mikor ez 1621-ben Bethlen pártjára akart állani, levélben kereste fel s figyelmeztette: „elfogy ez kevés darab ország”, ha nem tartanak össze. Pázmány hatására tér vissza azután a katolikus hitre Ferenc fia Ádám, a körmendi levéltár megalapítója, akinek áttérése a cujus regio ejus religio-elv alapján Nyugat-Magyarországon nagy hatással volt. A magyarnyelvű levelek közül egyébként kettő Ferenchez, egy Ferenc özvegyéhez, hat pedig Ádámmalhoz íródott. A füzetben I. közléses a Festetics-család keszthelyi levéltárában talált három Pázmány-kéziratot is. Az első egy levél: Pázmány 1627-ben, a törökökkel való béketárgyalások idején, Trautmansdorf császári tanácsoshoz, a háborúspárt fejéhez intézte s benne arra figyelmezteti, hogy a törökökkel békét kell kötni, mert másként a fizetetlen császári hadaknak az országba való vezénylésével a köznyomorúság elkerülhetetlen lesz. Pázmánynak Eszterházy nádorral való viszályára vet fényt egy 1634. évi feljegyzés s figyelmet érdemel Pázmánynak az a sajátkezü feljegyzése is, amelyben hibáztatja, hogy a Habsburgok, amikor mint magyar királyok küldenek követséget a por tára, a követek közé nem jelölnek ki magyarokat is.

4. füzet. *Képek Körmend múltjából.* 171 l., 1 lev. 8°.

Helytörténeti irodalmunk értékes gyarapodása ez a füzet. Körmend a mohácsi vész után jut összeköttetésbe a Batthyány-családdal, vára az 1530-as évek végén már Batthyány Ferenc kezén volt, valószínűleg zálogjogon. 1605-ben került azután véglegesen a család kezére s ez év február 12-én történt II. Ferenc részére a vár és tartozékainak leltározása meg a város urbáriumának elkészítése. I. legrészletesebben a XVII. századi Körmend történetével foglalkozik, mégpedig a helytörténetíró számára igen kedvező forrásanyag: az egykorú tisztviselői levelezés alapján. A körmendi uradalom tisztartói uruknak a városi élet minden mozanatáról jelentést tesznek s ezeknek a leveleknek alapján élethűen, elevenen és színesen állítja előnk I. a XVII. századi körmendi életet. A vár, a külső és belső város részletes leírása mellett a mindennapi élet hajainak és nehézségeinek, jégesőnek, árvíznek, járványoknak, betegségeknek leírása után plasztikusan áll előttünk a fásult, kemény, sokszor reményvesztett, komor hangulatú körmendi polgár, akinek nyakasságára nem egyszer panaszkodnak a tisztartók.

Körmend a rendelkezésünkre álló adatok szerint már a legrégibb időkben fontos kereskedelmi gócpont volt, hiszen a bécsi kereskedők Velence felé a Semmering elkerülésére Körmeden vették át útjukat s, a XVII. századi magyar marhakereskedelemnek is igen fontos gyűjtő- és átmenőállomása volt, olasz és német kereskedők sűrűn keresték fel a várost. Körmend egyébként a Batthyány-család életára: innen látták el gabonával, lisztel, hússal, mézzel, dinnyével, konyhakerti veteménnyel. A halászat különösképen jelentős: Grác, Kőszeg és Szombathely piacait hallal a körmendiek látták el. A város lakosságáról l. egy 1587. évi tizedjegyzék, valamint az 1608. évi urbárium névsorának közlésével tájékoztat Bennünket. Mindkét névsor, valamint a között élőnevek, világosan bizonyítják Körmend magyar jellegét, hiszen a névsorokban alig találunk nem magyar hangzású nevet. 1650-ben Körmend praesidium lesz s ettől az időtől kezdve állomásozik benne német helyőrség. A város polgári jellege eltűnik, a városi polgárságnak „sereg” lesz a neve, bíróját a földesúr nevezi ki a lakosság hármasság jelölése alapján. Míg a városnak 1538-ban 6—700 lakosa lehetett, 1649-ben l. a lélekszámot 1200—1400-ra becsüli. — Huszonkét magyar nyelvű levél egészíti ki a füzetet, legnagyobb részük a városi tanáستól származik s a tanács különböző mentességi kéréseit tartalmazza.

5. szám. *A körmendi levéltár missilis levelei.* (I. rész, középkor, 1454—1526.) 40 l. 8°.

A körmendi levéltár missiliseit a szerkesztő rendezte, a 185 középkori darabot időrendben, az újkoriakat a levélírók betűrendjében. A közreadott regeszták alapján megállapítható, hogy a levelek nagyrésze Batthyány Boldizsárhoz, Szlavónia vicebánsához és a királyi hadiadó beszedőjéhez íródott, így tartalmuk féligmégdív hivatalos jellegű, jelentős részükben pedig ajánló levelek, amelyekkel a Batthyány-családot elárasztották. A XVI. századi levelek már inkább magánjellegűek s akad néhány, amelyeket a család tagjai intéztek egymáshoz.

Sorozatonkívüli A) füzet. Címeres levelek a keszthelyi és körmendi hercegi levéltárakban. (Kny. Magyar Családtörténeti Szemle 1942—1943.) 19 l., 5 címerkép. 8°.

E füzet a keszthelyi levéltárból hét, a körmendi levéltárból tíz hazai és három külföldi címereslevél tartalmi kivonatát közli a címerleírások szó szerinti, latin nyelvű közlésével. Ezenfelül a körmendi levéltárból 11 rangemelő oklevél regesztája található benne. A címereslevelek címerképeit egy színű fényképmásolatban kapjuk.

Sorozatonkívüli B) füzet. Címeres és egyéb pecsétek a keszthelyi hercegi levéltár tolnai részében. (Kny. Magyar Családtörténeti Szemle 1943.) 25 l. 8°.

A keszthelyi levéltár egyik kevésbé ismert része a „Tolnai levéltár”, amely nemcsak a tolnai uradalomnak, hanem a kihalt Hathalmy-család levéltárának romjait, a Jankovics-családra vonatkozó iratokat stb. is tartalmazza. I. az itt talált mintegy másfélezer pecsét — amelyek nemcsak nemesektől és egyháziaktól, hanem a legkülönbözőbb foglalkozású iparosoktól és kereskedőktől, vármegyéktől, városoktól, községektől, uradalmi alkalmazottaktól, postamesterektől stb. származnak — levéltári jelzetét közli. II. Ulászló 1441. évi pecsétjén kívül a legkorábbi Vízkelety, Imre 1605. évi pecsétje. A pecsétek zöme a XVIII. századból származik.

A megjelent füzetekből kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy I. jelentős és elismeréseméltó munkát végzett közrebecsátásukkal. Néhány észrevételt azonban nem hallgathatunk el, mert ezek figyelembevételével I. még nagyobb szolgálatot tehetett volna a történetkutatásnak. Először is a regesztaszövegeknek a füzetekben történt közlési módja ma már semmiképpen sem kielégítő. A kivonatoknak az oklevél minden lényeges részét fel kellett volna ölelniök, hogy valóban felmentsék a kutatót attól, hogy magát az oklevelet — hacsak annak külalakjával nem óhajt foglalkozni — kézbe kelljen vennie. Ez a Körmendi Füzetek célkitűzésének is jobban megfelelt volna. Ezenfelül nem tudjuk, miként óhajtja I. a közreadott anyagot összefogni: mutató nélkül a közreadott anyag nagyon széteső s a tájékozódás — éppen mert a füzetek tartalma annyira különböző — majdnem teljesen lehetetlen. Habár a kutató munkáját

feltétlenül megkönnyíti, hogy nem kell majd a segédkönyveket a helyszínen átnéznie, mégis szükségesnek tartanánk, hogy bizonyos füzetszámoknál a közreadott anyagról pontos mutató készüljön.

A másik észrevételünk a magyarnyelvű szövegközléssel kapcsolatos. Igen kíváncsok volnánk, ha a történészek és nyelvészek közreműködésével olyan kiadási szabályzat készülne, amely mindkét fél igényeinek megfelelné. Egyes szövegközlési szabályzat nélkül szinte feleslegesnek látszik az egykorú helyesírás visszaadására irányuló törekvés, hiszen jelenleg minden egyes szövegközlő más és más szövegközlési szabály szerint jár el.

A körmendi levéltár a háborús események következtében károkat szenvedett, rendjében felhímlott. Nem tudjuk, hogy a füzetekben közreadott vagy ismertetett okiratok közül mennyi pusztult el, ám kétségtelen, hogy ebből a szempontból is I. munkáját őszinte hálával kell fogadnunk, hiszen a világégés kellős közepén biztosította számunkra és a jövődő történetkutatás számára a körmendi levéltár értékes darabjait, — legalábbis tartalmi kivonathan. Reméljük s bízunk is benne, hogy I. további ernyedetlen munkája eredményeképpen a körmendi levéltár teljes egészében ismertté válik majd előttünk.

BAKÁCS ISTVÁN

GÁRDONYI ALBERT: BUDAPEST KÖZÁLLAPOTAI A XVIII. SZÁZAD ELEJÉN. Klny. a Városi Szemle XXXI. évfolyamából. Budapest Szfv. Házi-nyomdája. 24 l.

A XVIII. század elején Buda és Pest kezdeti nehézségekkel küszködő, elhanyagolt települések voltak. 1715-ben Budán 628, Pesten 184 ház volt, ezek közt is sok kunyhó és földbevájt odú. Emeletes ház nem volt. A budaiak szőlőműveléssel, a pestiek kereskedelemmel foglalkoztak, de sokat küzdöttek a föld terméketlenségével, az árvizekkel és az elmaradt közegészségügyi viszonyokkal. A városi tanácsban párt harcok dúltak, a polgárság egyrésze hűtlen vagyonkezeléssel és zsarnokoskodással vádolta a tanácsot. G. tanulmányának oroszlanrészre azokkal a reformkísérletekkel foglalkozik, melyeket a kamarai királyi biztosok, sokszor a tanácsal ellentétben, képviseltek s melyeknek eredménye az lett, hogy a százas polgárság megszervezésével sikerült a tanácsi klikk egyeduralmát megtörni és a két város fejlődését új irányba terelni.

M—6.

PFEIFFER JÁNOS: A VESZPRÉMI EGYHÁZMEGYE LEGRÉGIBB EGYHÁZ-LÁTOGATÁSAI, 1554—1760. Veszprém 1947, 241 l. 8°. — (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából, 10.)

A canonica visitatiók a katolikus egyháztörténet legfontosabb forrásai közé tartoznak. Értékesebbek a helyi zsinatok határozatainál, mert míg emezek leginkább postulatumokat tartalmaznak, amazok a való életet tükrözik. Rendszerint kimerítőbbek a Rómába küldött püspöki jelentéseknél, s ezekkel szemben is megvan a fölényük, hogy a valóságos állapotokat jóval realisabban szokták ábrázolni, mint a szükségszerűen rövidre fogott, s — néha talán akaratlanul, de érthetően — bizonyos célzatossággal megszerkesztett relatiók. Annak ellenére azonban, hogy történezeink az egyházlátogatások eminens fontosságára gyakran rámutattak, rendszeres, in extenso kiadásukra eddig semmi sem történt. Annál nagyobb örömmel kell üdvözlőnünk P. példaadó kezdeményét, hogy jelen kiadványával, a mai nehéz viszonyok ellenére is, a veszprémi egyházmegye enemű történeti forrásainak közzétételébe belefogott.

Ez a kötet még nem tartalmaz az egész egyházmegyére kiterjedő vizitációkat. A látogatások — két évszázad nagy időközében — az egyházmegyének csak részterületeit tárják fel. Az 1554-es (egyébként hazánkban eddig legrégibb, s ezért is értékes) vizitáció az egyházmegye zalai főesperességének szült. Az egyházmegye dráventi része a török világban Zágráb jurisdictiója alá került. Ezeknek a plébániáknak a látogatási jegyzőkönyveit 1692—1742. illetve 1760 között a szerző a zágrábi érseki levéltárból gyűjtötte össze.

A pápai főesperesség viszont 1777-ig a győri egyházmegye tartozéka volt. Ezt Keresztély Ágost, akkor győri püspök 1698-ban vizitáltatta, a látogatás anyaga a győri püspöki levéltárban van. Az egyházmegye területén is volt néhány Esztergom alá tartozó „exempt” plébánia. Ezekben 1732-ben és 1754-ben az esztergomi érsekek végeztettek látogatást, jegyzőkönyveiket P. két nelyen: az illető plébániák és az érsekség levéltárában találta meg. Külsővát és filiái eredetileg a győri püspökséghez tartoztak, innét kerültek a szombathelyi egyházmegyébe, ahol 1758-ból való vizitációs anyaguk fekszik. Az 1554-es vizitáció az egyházmegye törökmentes területén folyt le. Könyvének értékes utolsó fejezeteként P. még közli a hódoltsági andocsi jezsuita misszió főnökének, Horváth Jánosnak 1643-ból való és a misszió 16 plébániára kiterjedő működéséről szóló jelentését az Országos Levéltár jezsuita anyagából.

Az egymásmellé helyezett jegyzőkönyvek a lakonikus rövidségű legrégibb-től kezdve jól érzékeltetik, mint bővülnek az egyházi vizitáció szempontjai az idők folyamán, hogy azután a végsőkben már elérjék azt a sémát, mely azóta is szinte változatlan. Mivel a vizitációk az egyházmegye különböző részeit érintik, s időben is egyesek elég távol állnak egymástól, adataik alapján nehéz és talán kockázatos is lett volna az egész egyházmegye két évszázados egységes fejlődésrajzát megkísérlni. Ezért P. a forrásanyag elé bocsátott Bevezetésben legrészletesebben a legrégibb jegyzőkönyv kiértékelését végzi el, mely töredékes voltánál fogva erre leginkább szorul rá. Ugyancsak ezért csak ennek a jegyzőkönyvnek és az andocsi jelentésnek szövegét kíséri az irodalmat is bőven felhasználó tárgyi magyarázatokkal, gondos hely- és személynévi jegyzetekkel. Viszont a Bevezetés magas tárgyilagosságú, figyelmet lekötő előadásában arra törekszik, hogy a veszprémi állapotokat lehetőleg az országos összefüggésekben helyezze el. Ilyen kiadványokban ezt várja el a kiadótól a tudomány. Így könnyíti meg a különböző szakemberek számára a jegyzőkönyvek bőséges anyagának kihasználását.

P. munkája nélkülözhetetlen proemium lesz az egész egyházmegyét felölelő canonica vizitációkhoz, melyek Padányi Bíró Márton püspök 1745—55 közötti látogatásával kezdődnek meg. Ezek szakszerű publikálására is első-sorban a szerző hivatott. Hogy erre a magyar történettudomány most már belátható időn belül számíthat, a szerző törhetetlen energiájának és munkakedvének garanciájaként említsük még meg, hogy műve már ki volt szedve, s közvellenül a megjelenés előtt állott, amikor a háború vihara Veszprémet is elérte, az egyházmegyei nyomda leégett és a kiszedett anyag elpusztult, úgyhogy a könyvet — más nyomdában — újra kellett nyomtatnia. A magyar könyv felettébb nehéz jelen történetéhez olyan adalék, melyet érdemes külön kiemelni!

HERMANN EGYED (Szeged)

GALLA FERENC: A PÜSPÖKJELÖLTEK KÁNONI KIVIZSGÁLÁSÁNAK JEGYZŐKÖNYVEI A Vatikáni LEVÉLTÁRBAN. Budapest é. n. 48 l. 8°. — (Különlenyomat a Levéltári Közlemények 1942—45. évfolyamából.)

A főpapi székek betöltésének római ügymenetére s az ebből származott igen becses történeti forrásokra a folyóirat hasábjain már egy évtizeddel előbb fölhoztuk a magyar tudós világ figyelmét (1936. 445—50; 1938. 87—89). A Congregatio Consistorialisnak a Vatikáni Levéltárban elhelyezett iratait csak kis mértékben használták föl a történetkutatók, az első rendszeres kutatást és közzétételt — Belgiumra vonatkozólag — Jadin Lajos végezte el. A harmincas években magyar történészek is nekiláttak e munkának s a XIX. század elejéig tanulmányozták a kánoni pöröket. (V. ö. Pásztor Lajos: A Vatikáni Levéltár. Különnyom. a Lev. Közl. 1942—45. évf. 28. l.) E sorok írójának a XVIII. század második felének magyarországi római és görög katolikus püspökeire és egyházmegyéire vonatkozó nagy okmánytára jegyzetelve várja a kiadási lehetőséget. A közzététel elsőse G. jelen tanulmányát illeti meg. Füzete két részből áll. Az elsőben a püspöki kinevezésekkel kapcsolatos tájékoztató eljárás kialakulásával foglalkozik. Majd ismerteti a vizsgálat módját, röviden meg-

emlékezik a királyi főkegyúri jog gyakorlása és Róma püspökkinevezési elvei s eljárása közt fennállott ellentétekről, s igen helyesen és történetileg egyedül elfogadhatóan mutatja be a Szentszék következetes ragaszkodását a főpapi székek betöltésének pápai jogához. Azután a jegyzőkönyvek történeti értékéről és levéltári elhelyezéséről szól. Tanulmánya második részében szerzőnk, miként munkájának alcíme is kifejezi (A magyar katolikus megújulás korának püspökei), időszertintli sorrendben adja püspökeink kánoni póreiról készített jegyzőkönyvek sorát 1612-től 1770-ig. E rövid kivonatokban egy-egy proceszuszusból csak a vizsgálatot végző személy nevét, a vizsgálat idejét, a tanukat és a kérdéses darab felőhelyét közli, s néha a mellékletekre is tesz rövid célzást. G. természetesen a legjobban tudja, hogy ezzel csak nagyon kis ízelítőt adott a kánoni pörök gazdag világából, mégpedig szinte kizárólag személyi vonatkozásban. A magyar történettudomány hálás e tanulmányáért, mert vele igen fontos forrásosoporra hívta föl a figyelmet és a kánoni pörök okmánytárszerű kiadásának útját egyengeti. Bevezető tanulmányában pedig jó bepillantást adott az egyházigazgatás egy igen jelentős ágába, s rövid, de határozott és világos szempontokat tárt föl a magyar főpapi székek betöltésének kérdéséhez. Bizakodással várjuk a szerzőtől a Congregatio Consistorialis levéltára magyar vonatkozásainak terjedelmesebb és módszeres közzétételét, legalábbis a XVIII. század közepéig. Eddigi munkálkodása ígéret arra, hogy e téren pótolni fogja a Kárpáthy-Kravánszky Mór és Gerendás Ernő halálával bekövetkezett veszteséget. De még ennél a munkánál is jobban várja történetírásunk G.-tól a Hódoltság vallási viszonyainak földolgozását és okmánytárát a Congregatio de Propaganda Fide római levéltára alapján. Szerzőnk ugyanis ebben több éven át kutatott s még az utolsó nehéz években megjelent kisebb-nagyobb értekezései is — legalább részben — erre az anyagra támaszkodnak. (Lorántffy Zsuzsanna és a katolicizmus, Bp. 1944. kthy. Az Egység Útjából: A trentói zsinat négyszáz év távlatából, Bp. 1945. kthy. az Egyházi Körirathól: A magyar katolikus restauráció misszionáriusa, Bp. 1946. kthy. u. onnan, 64 l.)

VANYÓ TIHAMÉR (Pannónhalma)

HERMANN EGYED: KURBÉLY GYÖRGY VESZPRÉMI PÜSPÖK (1755—1821).

Veszprém 1947. 220 l. 4°. — (A veszprémi egyházmegye múltjából. Szerk. Pfeifer János. 11.)

Kurbély mögött nem állott fényes családi múlt, akaraterejével és tehetségével emelkedett fel a püspöki székre. Hatéves püspökségének legjelentősebb kormányzati ténye az 1815—17. években végzett egyházmegye-látogatás volt, melynek jegyzőkönyvei elégséges anyagot szolgáltatnak a szerzőnek ahhoz, hogy annak alapján Kurbély szellemi arculatát főbb vonásaiban fölvezethassa, másrészt bemutathassa a veszprémi egyházmegye életének keresztmetszetét a XIX. század első felében. Egyháztörténelmi szempontból is becses ez a püspöki monográfia, mert írója legújabbkori egyháztörténetünk legkevésbé ismert időszakát, a „posztjozefinisztikus” korszakot veszi vizsgálat alá. Ez a szempont is indította a szerzőt, hogy Kurbély György életét és főpásztori tevékenységét feldolgozza.

Kurbély a kancellária szolgálatából lépett a püspöki székre. Élelméjű, erősen intellektuális karakter, főjellemvonása az alaposságra való törekvés. Királyhű tisztviselő ugyan, de nem szolgálékú, hanem határozott, felfelé is gerincesen viselkedő ember, jozefinista egyházpolitikai felfogása mellett is buzgó pap és apostoli jelkületű püspök. Ezek a vonások egyházkormányzati ténykedéseiben is megnyilatkoznak. Egyházmegyéjének kánoni meglátogatását, melynek gondolata kinevezése óta állandóan foglalkoztatta, gondos és alapos előkészítés után hajtotta végre. Papságának szellemi önnevelését nagyon is szívén viselte, neki magának is igen szép magánkönyvtára volt. Magatartásában papjaival, a másvallásúakkal és a nem-magyar anyanyelvűekkel szemben mértéktartás és türelmesség nyilvánul meg. A püspökség jóvédelméből, amennyire ezt az állami terhek miatt tehette, sokat áldozott egyházi célokra, de szívesen juttatott jótékony célokra is, s erre papjait is buzdította.

Kurbély életrajza csak a keretet szolgáltatja a veszprémi egyházmegye keresztmetszetéhez. Mindegyik fejezet önmagában is kerek, befejezett kép alkot, de a végén az egyes mozaikképek egységes hatású összképpé zárnak össze, melyből élénk társul a veszprémi egyházmegye e korbeli belső élete. A múlt század első felében, ha a plébániák és káplán állások ellátottságát nézzük, kielégítő volt, bár az intenzív lelkipásztorkodást nem kis mértékben akadályozta, hogy a plébániák és a hívek megoszlása nem volt arányos. A papság képzettsége a nemzedékrend sorában különböző volt, műveltségükön erősen érezhető nyomot hagyott a jozefinizmus szelleme. Zömében magyar volt az egyházmegye papsága, idegen alig akadt benne 20—25, számosan más nyelvet is (német és valamilyen szláv) értettek vagy beszéltek. Néháynak szép franciás könyvműveltsége volt, de a nyugateurópai eszméket legnagyobbbrészt német művek közvetítették. A papság szellemi érdeklődését híven mutatják magánkönyvtáraik. Kurbély közvetlen munkatársai közül fényes egyházi pályát futottak be Kopácsy József veszprémi püspök, majd esztergomi érsek, Horváth János fehérvári püspök, titkára Balassa Gábor pedig 1844-től szombathelyi püspök. Ezt a képet kiegészítik a papnevelésről és a szerzetesekről írt fejezetek. Egy század múlva is tanulságosak H. művének azon részei, melyekben a lelkipásztorkodás és hitélet képét mutatja be. A hitélet pangásának legfőbb forrását az 1822. évi nemzeti zsinatra készült jelentések a hitbeli közömbösségben jelölik meg. A melyekben fekvő oka ennek a jelenségnek tulajdonképpen az általános korszellemben keresendő, nem kis mértékben pedig annak, hogy a felvilágosult államhatalom a magyar katolikus egyházat elvágtá éltető gyökereitől, Romától.

Az iskolaügy terén — amint ezt a vizitáció adatai mutatják — a püspök siralmas állapotot talált. A népoktatással szemben felülről is, alulról is ellenszenv mutatkozott. A kormányzatban Sándor Lipót főherceg reakciós fölfogása uralkodott, a földesurak és a jobbagyok pedig egyaránt fáztak az iskolázással járó terhektől és szívesen kihajtottak alóla. A tanítóság szellemi színvonala igen alacsony volt, de anyagi helyzetüket is siralmasnak mondhatjuk. A század negyvenes éveiben észlelhető javulás nem kis mértékben tulajdonítható Kurbély fáradozásainak. Megváltozott a katolikusok és a másvallásúak helyzete is a XIX. század első felében. A katolikus egyház helyzetét és eljárását 1790—91 óta két tényező szabja meg: a szabad protestantizmus és a felvilágosult államhatalom. Az egyik már csaknem teljesen egyenrangú fél, a másik továbbra is gúzshakóti a magyar katolicizmust és elszigeteli az egyház fejétől. Ennek ellenére a magyar papság iparkodott lelkiismeretesen eleget tenni lelkipásztori kötelezettségeinek.

A monográfia legfőbb forrását Kurbély kánoni látogatásának jegyzőkönyvei szolgáltatták. H. azonban a teljesség kedvéért kiaknázta a veszprémi püspöki levéltárnak erre az időszakra vonatkozó egyéb forrásanyagát is. Feldolgozásával jó példát ad, hogyan lehet az ilyenmű anyagot felhasználni és megeleveníteni. Az ősi egyházmegye multjának megismerése ennek a kötetnek megjelenésével is gazdagodott. A munka nyomdatechnikai szempontból sem hagy maga után kívánnivalót.

NYERS LAJOS (Veszprém)

KLEMPA KÁROLY: FEJÉR GYÖRGY KESZTHELYI DIÁKÉVEL. Keszthely 1944. Szerző, 16 l. 8°.

A Magyar Tudományos Akadémia kézirattára őrzi Fejér György önéletrajzi töredékét. Ebben a keszthelyi születésű Fejér iskoláztatását írja le, amelyet Keszthelyen, a gróf Festetich Pál által 1772-ben alapított ferencrendi gimnáziumban végzett. Az önéletrajzi töredék nemcsak írójának egyénisége miatt érdekes, hanem jellemző képet ad a ferencrendi iskoláztatásról is a *Ratio Educationis* megelőző időből, de sok adattal bővíti Keszthely történetét is. Az eddig kiadatlan önéletrajzot K., aki a Festetich könyvtár és levéltár gazdag anyagának feldolgozásával értékes munkát végez, most nemcsak ismerteti, hanem levéltári források felhasználásával sok vonatkozásban ki is bővíti.

TÓTH LÁSZLÓ (Szeged)

DOMANOVSKY SÁNDOR: JÓZSEF NÁDOR ÉLETE. I—II. rész. Budapest 1944. Magyar Történelmi Társulat, XI. 446; 558 l 8°. — (Magyarország újabkori történelmének forrásai. József nádor élete és iratái I.)

József nádor iratainak három hatalmas köteté 1925—1935-ben jelent meg a Történelmi Társulat Fontes sorozatában D. gondozásában. Az 1810—1812. évek iratait tartalmazó negyedik kötet nyomásra készen áll, s megjelenése esetén teljessé válnék a nagy kiadvány tervezett első szakasza. Az iratokhoz készült bevezető rész: „József nádor élete” azonban már az egész 1795—1812 közti korszakra vonatkozólag megjelent, ugyancsak D. tollából két önálló kötetben.

Talán korainak látszik a még esedékes kötet megjelenése előtt hozzászólni az egész munkához, úgy érzem, mégis meg kell tenni, mert bizonytalan, hogy a mai nehez anyagi helyzetben mikor kerül a közönség kezébe ez a záró kötet. A szerző pedig oly értékes, oly sokrétű érdeklődésből fogant és a kor beható tanulmányozásán felépített előadást nyújt a „József nádor élete”-ben, hogy a történelmi kritikának minden más tekintettől függetlenül már most foglalkoznia kell legújabb művével. A kor problémáival foglalkozó eddigi irodalom hiányainak és tévedéseinek ismeretében nagy nyeresége a magyar történettudománynak, hogy D. tizenhét év történetét eddig példátlan bőségű forrásanyag alapján, nagy részletességgel tárja fel. A mellett anyagát új, gazdag és művészi feldolgozással adja elő, nagy történetírói képességének újabb bizonyítékeként. A bevezető kötetet azonban alig lehet elválasztani az iratközlő kötetektől, az életrajzot a kor problémáit megvilágító okmányoktól. Az alábbi megjegyzések tehát nem szorítkoznak csak magára az életrajzra, hanem kiterjednek az egész műre.

D. kiadványa József nádor életének csupán első szakaszával foglalkozik, mert, mint nagyon helyesen megállapítja, a nádor alkotmányos hatáskörében Ferenc abszolutizmusa előtt 1813-ig más szerepet játszott, mint az abszolutizmusnak 1825-ig tartó éveiben, vagy mint a reformkorszak két évtizedében. Az 1812. év tehát cezúrát jelent József működésében éppen úgy, mint az 1825. év, ha az egyes korszakok közti különbség nem nyilvánult is meg határozott vonásokkal. József is változott, fejlődött, tettvágyából a huszas évek után nem ütközött ki többé oly erővel az iniciatív elem, mint első korszakában; uralkodó-bátyjával sem sikerült a bizalmas viszonyt, az eredményes együttműködés feltételét helyreállítani, de az igazi, mélyreható változás nem az ő egyéniségében, hanem a korszak problémáiban következett be. A későbbi években jobban kiütközött ugyan természetes óvatossága, de nem csökkent energiája. tapasztalata pedig csak növekedhetett.

Az utolsó évtizedek történetírói munkásságának egyik legnagyobb érdeme, hogy politikai történetírásunkat kiemelte provinciális nézőpontjainak béklyóiból. D. is ilyen magas nézőpontra emelkedve alapozta meg nagy művét. Vallomása műve metodikai alapvetéséről: „...a kormányzattörténet szempontja nem engedte meg, hogy pusztán csak életrajzot írjak, s a kor nagy politikai válságai azt sem engedték meg, hogy a külpolitikai hátteret elhanyagoljam... Meg kellett mutatnom, hogy az összállam és a korlátlan hatalmú személyes uralom elve miként csapott össze a magyar nemzeti gondolattal, és az alkotmányos kormányzat eszméjével. Ki kellett tehát térnem az objektív szellem alakulására, úgy az egyik, mint a másik oldalon...” Nemcsak termékeny, hanem egyedül helyes felfogás a széles látkörből fogant előadás számára. A „József nádor élete” jóval több, mint életrajz: a magyarországi kormányzat és a magyar politikai élet tizenhét évének története sok értékes és nélkülözhetetlen felvilágosítással a magyarság szerepéről a Dunamedence és Európa egykorú történelmében.

A mű illetéknépeni felfogásának és felépítésének kedvezett D.-nak lépten-nyomon kiütköző érdeklődése „az objektív szellem alakulása” iránt. Ezért nem lett munkájából szorosabb értelemben vett életrajz, hanem kormányzat-történeti, illetve politikai-történeti mű. Mint bevezető kötet a közreadott iratokhoz és mint az utóbbiakban felmerülő különböző természetű problémák magyarázata, ilyen formában jobban betölti hivatását. Ez az oka annak, hogy az olvasó néha talán hiányát érzi a cselekvő ember erőteljesebb megjeleni-

tésének. A szerző szándékosan tartózkodik a főhős lelkialkatának alapszöveit feltáró plasztikus jellemzéstől. Az ilyen összefoglaló vonásokkal megrajzolt kép elé szinte áthághatatlan akadályt állít a főherceg életkora, az a tény, hogy tizenkilencéves, önállóan ifjúként kezdte meg felelősségteljes működését. s csak később értelték ki benne az élet megpróbáltatásai a férfi jellem kiütőköző tulajdonságait. A figyelmes olvasó így is megismerheti D. művéből József főherceg emberi alkatának alapvető vonásait. Egyszer a főudvarmester jelenlétéből látjuk, hogy milyen barátságos és nyájas volt az emberek iránt, és mennyire megnyerte rokonszenvüket; majd a szerző bőven foglalkozik a gyermekkor családi környezetével és nevelőivel. Colloredóval, Manfredinivel, Hohenwarth-tal stb., s megemlíti azt a későbbi működésének elbírálásánál igen fontos ténytet, hogy Lakics professzor, Izdenczy kedvelt közjogásza vezette be a magyar közjog rejtelmeibe. Bőségesen értesülünk oroszországi leánykérő útjáról is, amikor rokonszenves egyénisége, tapintata és helyén alkalmazott önérzetes fellépése felbecsülhetetlen szolgálatokat tett császári bátyjának az osztrák politika nagy nehézségeinek megoldásában. Újabb oroszországi útjának előadásánál betekintést nyer az olvasó érzéseinek mélységébe és jelleme becsületes alkatába. Arra is figyelmeztet D., miként szakadt el az ifjú nádor Izdenczy és köre jozefinista szemléletétől és miként lett a magyar alkotmányos, rendi-nemzeti érdekek bátor, egyenes képviselője, a nélkül azonban, hogy a felvilágosodás utóhatásaként tovább élő modernebb nemzeti és kulturális gondolatot megértette volna. Végül érdeklődéssel követheti az olvasó, hogy a becsülettel teljesített kötelesség tudatában milyen önérzetes férfiasággal tudott fellépni olyan időkben, mikor a kabineti politika vezetői szemérmellen rágalmakkal igyekeztek helyzetét aláásni.

József nádor gyermekifjúként került a magyarországi politikai élet élére. s kormányzati bölcseségben hamar felülmúlta családjának minden tagját. Szelíd, jóakaró, a nemes humanitás szálaiából szőtt lelkialkata, becsületessége és egyenessége, egyben azonban óvatossága és kötelességtudása, hűsége az uralkodó s a gondjaira bízott nemzet, családja, a monarchia és Magyarország érdekei iránt, később szívóssága, a rezignált hangulatok leküzdésére való készsége, tudása és igazgatási tapasztalata: magasabbrendű emberként mutatja be őt. Időnként ügyszólván egyedül állta a küzdelmet a rendi dualizmus és korlátozott monarchizmus nevében, a posztjozefinista abszolútizmus előtörésével szemben. Ő az objektív szellemet nemcsak befogadta, hanem alakította is, ezért egyénisége messze túlnőtt a magyar helyi méreteken.

Ha az olvasó a kész mű mágikus tükréből megjelenti a szerző képét, a történetíró D.-ban a tárgy szeretete és a kor szuverén ismerete mellett jellemző sajátágként a klasszikus történetíróinkra emlékeztető higgadtságot, elmélyedést és széles horizontok keresését fedezi fel, egyben azonban kimondott előszeretettel is a tények áradatának előadása iránt. D. erős pozitívista érzékétől vezéreltetve, gyakran feldarabolja jellemzéseit és tartózkodik az emberek összefogó ábrázolásától, hogy a tényeket engedje beszélni. Nemcsak József alakjának megrajzolását bízta az olvasóra, miután ahhoz bőséges anyagot szolgáltatott, hanem így cselekszik a bécsi politika vezető embereivel is. Nagy elmélyedéssel foglalkozik a megelőző kor áramlataival. II. Józseffel, 1790 eseményeivel, vagy a Martinovics-féle összeesküvéssel. Széles mederben hömpölygő előadásában nem fektet különösebb súlyt a politikai rendszerek és elvek tömör megszövegezésére; a felsorolt tények alapján így is kialakul az olvasó előtt a jozefinizmus és az 1790-i rendi-nemzeti program képe, s világossá válik, hogy a kor minden szereplője ezen ellentétes rendszerek egyikének vagy másikának szuggesztiója alatt működött.

D. emberekről és elvekről elfogulatlanul ítélt, s megvan az erkölcsi bátorsága, hogy felülemelkedjék meggyökeresedett véleményeken. Vannak azonban olyan esetek, mikor ítéletével nem mindenben értet egyet. Példáuk felhozható a kor politikai életének egyik befolyásos irányítója, Izdenczy államtanácsos, aki a szerző szerint „az érintkezésben egyszerű, szürke hivatalnok, de éleseszű, tanult ember, aki nagy szorgalommal szegény köznemesi családból küzdötte fel magát” (I. r. 82. l.). D. jellemzését túlságosan jóakarotúnak vélem. Izdenczy, minden rendi-alkotmányos, s ami fontosabb, minden magyar nem-

zeti törekvés esküdt ellensége, aki az összmorarchia jövő kormányai számára az elvi állásfoglalás sok elemét leszögezte, véleményem szerint korlátolt gondolkozású, provinciális jogászember volt, aki látókörében és műveltségben még egy közepes tehetségű kormányhivatalnok színvonalát sem érte el. Azért fontos e tény megállapítása, mert az Iratok tanúsága szerint a kibontakozó modern magyar szellemiség sok tekintetben gyümölcsözőbb jövő elé nézett volna, ha Izdenczy elég művelt ahhoz, hogy a politika és a szellem joga között különbséget tudjon tenni, ha lelki alkotásában a Zinzendorfokhoz vagy Egerekhez hasonló. Hasonlóképpen Metternichről megnyugtatóbbnak tartom azt a képet, amelyet Srbik nyújt az államkancellárrol írt monumentális biográfiájában, s amely lényeges vonasában megegyezik nemcsak Mazade finom színeket megfestett jellemképével, hanem a német tudomány több kiváló mesterével is, O. Lorenz és O. Spahnig.

D. tisztában van a szellem alakító erejével, és ennek megfelelően bőségesen foglalkozik a kor szellemi alapvetésével. A „Korszellem” című fejezetben huszonhat lapon át vázolja a XVIII. századbéli felvilágosodás gyökereit, a középkori világkép felbomlását, a természettudományos szemlélet uralomra jutását, a filantropizmust és a szentimentalizmust, a racionalizmust és annak durva elfajulásait, míg eljut addig a lelki válságig, amely 1795 körül elfogta az embereket, mind a külföldön, mind hazánkban. Ez az erőyes, határozott vonásokkal megrajzolt kép nagy alkotóerőre vall. A szerző szereti a széles medret, amelybe a magyar föld történéseinek erei torkollanak, s teljes joggal emeli ki, miként diszkreditálta Európaszerte a racionalista gondolatot saját belső logikája, gőgjéből és elbizakodottságából eredett túlzásai. A nagy élvezettel olvasott fejtegetések után a mű minden tanulmányozója szívesen tájékozódik az Iratok kötetiből a magyar felvilágosodás egyes problémáiról és Bécs szellemi életének összetett vonásairól, amelyekről a kormányférfiak politikai nézetei nem választhatók el. Méltán emeli ki továbbá a szerző a magyar rendi-barokk felfogás szívos életerejét, és helyezi ezzel éles világításba a századvég magyar társadalmának metamorfózisát.

A problémának ilyen oldalról való átgondolása és kifejtése elősegíti a fiatal nádor egyes hivatalos ténykedéseinek és egész lelki képének megértését. Mindenekelőtt egy nagy kérdés lép itt előtérbe: mi volt József álláspontja az 1795-ben fellépő reakcióval szemben? Ha a reakció fogalmát a magyar fejlődésnek megfelelően elsősorban nem a politikai, hanem a szellemi élet terére alkalmazzuk, magyarán vár a 19–20 éves főherceg szerepe. D. jól érezte a nehézségeket és az őt jellemző bölcs mérséklettel és realizmussal tartózkodott bizonytalan hipotézisek felvetésétől. Az első, ma még megoldhatatlan rejtélyt a magyar szellemi élet folyamatosságának kérdése okozza. Ha az 1795-ben fellépő reakció szellemi téren oly teljes sikert aratott, mint eddig hirdette történetírásunk, akkor alig lehet megmagyarázni a szabadság-gondolat (mégpedig nemcsak a rendi értelemben vett szabadság gondolatának) átöröklődését és a magyar liberális gondolatnak később ezen alapuló rohamos terjedését.

Mit jelentett tehát József működése a magyar szellem életében a századforduló körül? Milyen volt általában az ő szellemi alkata? Milyen volt állásfoglalása a magyar fejlődés problémáival szemben? D. nézete szerint „a forradalmi láz csak felszíni szimptóma volt”, a magyar társadalom ösztönösen elfordult az új tudományosságtól és a természetjogtól, sőt a Martinovics-összeesküvés hatása alatt „most már a nemzet nagyrésze is elfordult a felvilágosodástól”. A magyar szellemi élet vizsgálata azonban csak bizonyos fokig igazolja ezt az autonóm elfordulásról szóló tételt. Az a hajszra, mely egyetemi tanárok s egyéb művelt emberek ellen a Martinovics-féle összeesküvéssel kapcsolatban megindult, s melynek következménye olyan emberek elbocsátása vagy megfélemlítése volt, mint Kreil Antal, Koppi Károly, Schedius Lajos, gr. Török Lajos, Dellling János (a pécsi akadémia tanára) stb., gyökereiben támadta meg a felvilágosodásnak lehiggadni készülő formáját, s maga után vonta a modern gondolkodás elmélyedésének csödjét. Ez a támadás zárta ki a magyar szellemi életből Kant rendszerének termékenyítő hatását és tette lehetetlenné hazánkban éppúgy, mint Ausztriában, a korszerű szellemi élet

nyugodt kibontakozását és elmélyülését. József főhercegnek nem közönséges elmével megfogalmazott felterjesztései kimutathatólag érzékeny csapást jelentettek azokra a kormányférfiakra, akiknek mindaddig bátorságuk volt az államtanácsban a felvilágosodás ügyét szolgálni (I. Iratok I. 37 kk.). József első emlékirata időbelileg egybeesett gr. Rottenhahn Henrik államminiszter emlékirataival, melyre egyébként mind felfogásában, mind érveiben erősen emlékeztek. Rottenhahn emlékirata pedig az osztrák szellemi reakció első nagyjerejű alapvetésének tekinthető. Bizonyára túlzás volna azt állítani, hogy Józsefnek hasonló szerepe volt Ferenc reakciós rendszerének megalapozásában, mint Sándor Lipót nagy memorandumának, de kétségkívül volt az ő fellépésének is eredménye, mégpedig az Iratokból kitűnően nem is csekély. Említésreméltó példa, hogy a megelőző években felvirágzott olvasóköri körök (Leseabinete) betöltését a monarchia összes országaiban az ő fellépése váltotta ki (I. Iratok I. 222 kk.). A kérdés megoldását akként lehetne megfogalmazni, hogy az alapvetés Sándor Lipót műve volt, a megvalósításban viszont fontos szerepet játszott a fiatal József nádor.

Általában József lelkialkatának egyik feltűnő tulajdonsága fenntartás nélküli konzervativizmusa. Az Iratok három kötetét, s hozzá D. bevezetését átlapozva, semmi nyomát sem lehet találni annak, mintha a szellem kibontakozásával szemben bármilyen csekély rokonszenvet érzett volna, ami ily fiatal embernél, aki hozzá II. József unokaöccse és a felvilágosodás iránt határozottan érzéket mutató II. Lipót gyermeke volt, feltűnő jelenség. D. röviden, de elmélyedéssel ismerteti a kor kovászanak, a szabadkőművességnek és az illuminatizmusnak magyarországi működését. Szerepük jelentőségét Rosberg újabb kutatásai, minden túlzásaik mellett, meglepő erővel igazolják, de nem volt ismeretlen a kortársak előtt sem. Mindezek ellenére semmi nyoma annak, mintha a szabadkőművesség különösebben érdekelt volna Józsefet, aki lenéző rövidséggel, mondhatni kézlegységgel intézi el korának ezt a nagy mozgalmát.

Annál őszintébb volt a nádor érdeklődése az anyagi élet alakulása iránt. A magyar gazdasági életnek s a reá épített társadalomnak képéhez bőséges, szinte kimeríthetetlen anyagot szolgáltatnak József felterjesztései és D. mélyreható fejtegetései.

A magyar élet alakulásának dinamikáját D. két ellentétes erő eredőjének tekinti. Egyik a dinasztikus politikai célokért küzdő abszolutizmus, másik a magyar rendiség nemzeti érzése és alkotmányos szabadságtudata. Már Mária Terézia korára nézve megállapítja: „minden ellentét azon fordult meg, hogy a magyar intézményeket az örökös tartományok mintájára akarták átalakítani”. Tanulságos módon ismerteti a szerző a magyar közjog körül tomboló harcot, az ellentétes elvek összeapadásának ezt a formális megnyilatkozását, míg végre eljut Ferenc 1813-i elhatározásához, a magyar alkotmány erőszakos reformjának gondolatához. Ezekkel a törekvésekkel állott szemben a szabadság, a magyar öncélúság gondolata, amelynek legtisztább kifejezése az 1790-i diploma-tervezet.

Két világ ütközött itt össze egymással, s ennek az összeütközésnek a felfejtése került D. előadásának tengelyébe, mint József nádor életének főproblémája. Ha azonban a gazdag iratanyag és D. fejtegetései alapján felveti valaki a kérdést: mennyi öncélúság volt az egyik vagy a másik fél elgondolásában, öncélú volt-e a kormány abszolutisztikus törekvése, s eszméi öncélúsághól fakadt-e a magyar rendek ellenhatása, akkor el fog jutni ahhoz a felismeréshez, hogy a szavak és a dolgok külső képe mögött más jellegű harc folyt: az összbirodalmi gondolat harca az autonóm magyar államiség ellen, mégpedig — s ezt a körülményt kell döntőnek a Habsburg-monarchia életviszonyai között specifikusnak tekinteni — nem az elv megvalósítása miatt, hanem a felek életérdekének biztosítása végett, D., mint fejtegetésének egyes részeitől kitűnik, tisztában volt ezzel a ténnyel, ha a nála megszokott mérséklettel nem is szakított gyökeresen a klasszikus közjogi színezetű felfogással. Úgy érezzük azonban, hogy világosabb állásfoglalás előnyére vált volna műve egyes nagyon érdekes fejezeteinek, főleg azoknak, amelyekben az 1802-i, 1807-i és az 1811-i országgyűlések lefolyását adja elő, az ott felmerült kérdé-

sek lelkiismeretes felvázolásával, s a nádor szerepének részletekbe menő ismertetésével.

Mik voltak a komplex probléma összetevői? A kor osztrák államférfiai félre nem érthető módon megmondják, hogy miben látják a kérdés lényegét. Szerintük a magyar autonóm államiség és a magyar alkotmány, ha nem is tette éppen lehetetlenné, mindenesetre nagymértékben megnehezítette, hogy a monarchia tényleges segélyforrásainak megfelelő nagyhatalmi politikát folytasson. Ez lett volna tehát az összeütközés magva. Ebből a távlatból azonban más kérdések is felvetődnek. Elsősorban a felségjogok kérdése.

A XVIII. század a társadalom irányítóival szemben számos követelményt állított fel (magyar földön a felekezeti béke, népjóléti intézmények, a parasztság helyzete, a gazdasági élet megszervezése és fejlesztése, a népművelés kiépítése voltak a legfontosabbak), melyeket a magyar rendiség elmaradottságából, megnehezítésből, vagy osztályönzésből nem tudott megvalósítani. Igaz, hogy ezenfajta reformok megvalósítása a kontinensen az államhatalmat képviselő abszolút uralkodók műve volt. E társadalmi átalakulás fejlesztése és irányítása később is szerves része maradt az uralkodó hatáskörének. A magyar rendi dualizmus berendezkedésében ezáltal megingott az egyensúly, az uralkodó túlsúlyra jutott a rendiséggel szemben, s a társadalmi élet széles területein az ő felségjogai képviselték az irányító erőt. Le kell azonban szögezni, hogy alig volt kormány, amelynek politikájában annyira háttérbe szorult volna az elmélet a gyakorlati szükség mögött, mint a bécsiében. 1790-től kezdve 1848-ig az ekként értelmezett felségjogok magyarázata és kiterjesztése körül folyt a harc a politikai életben. A rendek nemcsak nemzeti műveltségükért küzdöttek, hanem anyagi életfeltételeik hagyományos alapjaiért is, mikor a felségjogok tágitása és gyakori alkalmazása ellen küzdöttek, a kormány harcában pedig a felségjogok mögött egy nagyobb cél húzódott meg, a monarchia egységének védelme, mert bécsi felismerés szerint Magyarország csak a felségjogok segítségével volt beleilleszthető a monarchia rendszerébe.

Az a mintaszerű módszer, amelyet D. József nádor iratainak közlésénél alkalmazott, szélesebbkörű bepillantást enged közel két évtized kormánypolitikájának rejtelseibe, mint bármely más eddig megjelent publikáció. Az iratok tanulmányozása kiadójuk nézetét igazolja, mert a jozefinista szellem megalkotójának halála után is úgyszólván töretlen erővel iparkodott érvényesülni, s kíméletlenül támadta a rendiséget, alkotmányával együtt. Nézetünk szerint azonban az epigonok ezt nem elvből tették, hanem a felségjogok, s általuk a monarchia hagyományos felépítésének átmentéséért. Már Szekfü publikációjából megállapítható, hogy a kormány ellenséges állása a magyar nyelv jogos terjeszkedésével szemben az államélet területén a magyar állam szeparációjától való félelemre vezethető vissza. De a kor többi kérdésénél is, melyekre nézve D. műve egyetlen hatalmas adattár, mindig a monarchia egysége és nagyhatalmi állása a kiindulópont. Ebből adódnak a probléma logikus fejleményei: az összmonarchia és a magyar államiség viszonyának megvilágítása, a *pragmatica sanctio* rendelkezéseinek értelmezése, a rendek jogai a dualizmus keretében, a gazdasági viszonyok és a vámrendszer, a hadsereg szervezésének és kiegészítésének reformja, végül a nemesi felkelés tövises kérdése. A rendi alkotmányosság és monarchikus abszolutizmus összeütközése nem valami immánens dinamikus elvet jelöl meg tehát, hanem reális érdekek harcának megnyilatkozása. A meglehetősen korlátolt Izdenczytól eltekintve, a kor államférfiai Egertől Baldacciig és Wallisig — nyugodtan ide lehet számítani Károly főherceget és a különben óvatos Stadiont is — elsősorban és főképpen nem azért támadták a magyar rendiséget, mert jozefinista eszmék határozták meg gondolkodásukat, hanem azért, mert a monarchia a bukás szélén állott, s mert úgy látták, hogy a gyűlölt magyar alkotmány megakadályozza az uralkodót a magyar föld és nép kimeríthetetlennek látszó erejének oly alapos igénybevételeben, mint az az örökös tartományokban történt.

Ez a felfogás hol csak árnyalatban, hol lényegében különbözik a hagyományos magyar történeti látástól. Azt hisszük azonban, hogy csak ennek az alapján lehet az elmúlt század első évtizedének politikai életét és vele József működését megérteni. A közölt iratanyag ezt a megítélést igazolja. Valahol

itt található meg annak a hatalmas változásnak a magyarázata is, amelyen József magyarországi tartózkodása alatt keresztülment, hogy végül két malomkö közé kerüljön. Van a kornak egy figyelemreméltó államférfia, Zichy Károly gróf, az 1790-i országgyűlés országbírája és Ferenc későbbi államminisztere, akinek neve sűrűn szerepel D. művében. A hagyományos felfogás a hazai talajtól való elszakadás és a régi ideálok feladásának vádját szegezte ellene, jellelhet ez az ítélet éppen D. műve alapján ebben az alakban igazságtalan. Zichy fejlődése meglepő párhuzámot mutat József nádoréval, — de ellentétes irányban mozog. A főherceg Bécsből, az összmonarchia-gondolat városából Magyarországra ment, s a magyar rendi-nemzeti érdekek megértése után ugyanúgy kompromisszum után kutatott a magyarság s a monarchia együttélésében, mint Zichy, aki a fordított utat járta, a magyar talajról elindulva Bécsben megismerte a monarchia életfeltételeit, s képviselte azok érdekét, a nélkül, hogy magyar érzését, sőt a magyar rendiség iránti mélyen gyökerező rokonszenvét feladta volna.

József nádor fejlődését még mindig nem lehet pontosan látni, sem felfogását közelebbről megállapítani igen fontos szakaszaiban. A nádor irataiban ismételtelen előfordul egy figyelemreméltó kitétel. Nem egyszer az „osztrák államszövetség” kifejezést használja az egyébként szokásos „a monarchia, az összmonarchia, az állam, Felséged örökös tartományai” stb. kifejezések helyett, vagy velük felváltva. Mintha e mögött a kifejezés mögött, melynek eredete felől egyelőre homályban tapogatózunk, egy kialakulni kezdő politikai elgondolás rejtőznék. Az iratokból nem tűnik ki világosan, miként vélekedett József a magyar államiség és a monarchia viszonyáról. Az „osztrák államszövetség” formula azonban adhat némi útbaigazítást. Úgy látszik, hogy a magyar rendiségnek és a magyar kormányhivataloknak, s magának a nádornak is az volt a felfogása, hogy a pragmatica sanctio-ban vállalt kölcsönös védelem kötelezettsége nem érintheti a magyar államiség autonómiáját, s ez a szellem töretlen erővel élt az osztrák császári cím felvétele után is. Ezzel a felfogással szemben a kormány Magyarország autonóm közigazgatásának elismerésén túl nem volt hajlandó a magyar államiségnek kivételes helyzetet biztosítani. Így válik érthetővé Wallisnak az a jellemző votuma, amelyben kifejezést ad az „ungarischer Reichstag” kitétel felett érzett felháborodásának, mivel szerinte csak egy Reich van, amelynek Magyarország éppolyan integráns alkotórésze, mint a cseh-osztrák tartományok. József és Wallis felfogása az „államszövetség” és az egységes osztrák összállam között alapvető felfogáshelyi különbség van. Joggal feltűnik, hogy József az „osztrák államszövetség” kifejezést csupán az 1804 utáni években használja. Az ő érdekes 1810-i javaslatát a monarchia új berendezéséről, melyben egyik alternatívaként az osztrák tartományoknak a magyar alkotmányhoz hasonló rendi autonómiával való felruházását (Ausztria hungarizálását) ajánlja, a fenti gondolatmenet alapján lehetne csak kellőképpen értékelni. A kérdés eldöntése egyelőre még áthághatatlan akadályokba ütközik. D. szokott alaposságával áttanulmányozta a szóba jövő irodalmat, de szemmel láthatóan felmerült kötelezések hangoztatásától tartózkodott.

Tovább haladva az emberek és elvek szemléletében, szinte lélektani rejtélyként hat József nádor viselkedése az összmonarchia — magyar államiség egyenlet sorsában. Méltányolni kell azt aényt, hogy egy főherceg, aki szívén hordja az uralkodó és a dinasztia érdekeinek képviselését, aki állásánál fogva ismeri a monarchiát fenyegető veszélyeket, s a mellett tisztában van a hétsz kormánykörök nézeteivel is, bár őszinte meggyőződésből hangoztatja, mennyire kívánja, hogy Magyarország minden tőle telhetőt megtegyen a trón és a birodalom megsegítésére, egy pillanatig sem inog meg a reábizott rendi-alkotmányos érdekek védelmében. Becsületérzés és megingathatlan kötelesség-érzet tükröződik felterjesztéseinek minden sorából, amikor két malomkö között örlődve, végzetlenül türelemmel, szívóssággal és soha fel nem adott önérzettel iparkodik megegyezési alapot keresni. Ezt a belső harcot D. finem történetírói érzékével szemlélteti.

A nádor kiadásra került iratainak jelentékeny része a magyarság gazdasági életproblémáinak előadásával foglalkozik, bőséges kitérésekkel a várn-

nygre, a kiviteli tilalmakra stb., szóval Magyarországnak gyarmatként való kezelésére. Ezek a felterjesztések talán a legjobb útmutatást adják a problémák megértéséhez. A rendek 1790 után elmélyülő szakértelemmel és növekvő aggodással figyeltek anyagi helyzetük alakulását; ebből fakadó elkeseredettségük állandóan rontotta a hangulatukat és növelte József nehézségeit. A nádor ebben a bonyolult kérdésben is, amely végül a devalváción keresztül a magyar alkotmány ellen könnyen végzetessé válható támadáshoz vezetett, hűségesen kitartott a rendi felfogás mellett. D. érezte, hogy történetírói feladatának egyik lényeges nehézségével áll szemben, azért széles alapokon ismerteti a kérdést. Általában hű maradt a tények közjogi természetű hagyományos értelmezéséhez, s a magyar rendek álláspontjának igazolására részletesen felsorakoztatta az egykorú és később kialakult érveket. A leglényegesebb forrásanyagot ehhez maga D. közölte az Íratok kötetében. Művét a kor ezen életbevágó kérdésének tanulmányozásánál nem nélkülözheti többé a történetírás.

József nádori működésének elbírálásához és iratainak beható értékeléséhez elsősorban a gazdasági helyzet vizsgálata vezet el. Nem szabad azt feltételezni, mintha a kormány elvi jozefinizmusból minden alkalmat felhasználtna a magyar rendi alkotmány elleni támadásra. A jozefinizmus, mint már kifejtettük, élő hatóerő maradt, de az 1790-i kompromisszum után nem gondolt felelős államférfi a magyar alkotmányos élet, a magyar jog megdöntésére. II. Lipót sohasem helyeselte bátyjának erőszakos politikáját, fiáról és utódáról pedig szintén megállapította a modern történetírás, hogy uralkodása első éveiben jóindulattal közeledett a magyar rendiséghez. A nagy fordulat mégis bekövetkezett a kormány politikájában, mégpedig szerintem *nem annyira a Martinovics-összeesküvés, mint inkább a francia háború következményeként*. A monarchia gyengének bizonyult, s erő kifejtését kétségkívül gyengítették és hátráltatták a magyar közjog formái. A háborús technika haladása folytán nemesak arról volt már szó, hogy kap-e az uralkodó a magyar rendiségtől megfelelő segítyt, mennyit és milyen alakban, hanem arról is, hogy mennyi idő alatt kapja. Ezért iparkodott a kormány törvényes rendelkezések felerősítésével kizárólagos jogot igényelni bizonyos bevételi forrásokra, mint pl. a sóárra, s ezért kellett volna a hadsereg kiegészítését modernebb alapokra helyezni, mint a magyar törvény biztosította. Ezért indult meg a támadás a magyar alkotmány ellen, mikor az összmonarchia hatalmi állásának megmenntése az alkotmányos formák betartása mellett lehetetlennek látszott.

A kormány tudvalevőleg a Magyarország által viselt terhek aránytalanságával okolta meg Mária Terézia korában gazdaságpolitikáját, főképen vámrendszerét, mely az országot gyarmati sorba taszította, termelését és kereskedését az örökös tartományok érdekeinek feláldozta, ipara kibontakozását meghátráltította. József sohasem ismerte el ennek a politikának jogosultságát, s erőteljesen küzdött a kirívó igazságtalanságok, főleg a rendszertelenül s okatlanul alkalmazott kiviteli tilalmak ellen. Ez a bátor kiállás a rendek felfogása mellett elismerést érdemel, de mégis feltűnő, hogy ő, a főherceg, a dinasztia tagja nem vet fel reformtervet, amely a magyar anyagi érdekeket összhangba tudná hozni az összmonarchia életérdekeivel. Méltányosnak tartotta-e a magyar rendek álláspontját? Ez különösen az ő helyzetében szinte érthetetlen lenne, hiszen akkor tovább ment volna a magyar álláspont intranzigens képviselésében, mint a 40-es években egyes ellenzéki politikusok, akik nem tudták elvitatni, hogy a kormány gazdasági politikájának bizonyos jogosultsága volt. Neki módjában állott tájékozódni a monarchia költségvetésének felépítéséről, amelyből kiderült, hogy az osztrák tartományok valóban aránytalanul nagyobb terhet viseltek ezekben az években, mint Magyarország. Az ellenkező nézet ugyanis tévedésen alapszik. Az újabb irodalom joggal mutat rá a monarchia két felének összehasonlításánál, mennyivel nagyobb teherviselőképeséget biztosított a cseh-osztrák tartományoknak szépen haladó iparosodásuk, elfelejti azonban megjegyezni, hogy az iparosodás hasznos lehetett a népesség eltartásának, vagy a kereskedelmi mérleg alakulásának szempontjából, amde az 1800-as évek adózási technikája az ipari tőkét és jövedelmet még nem tudta gyümölcösöztetni az állam számára. Az egyetlen kiadós adóalap még mindig a föld volt. A kormányférfiak állandóan hangoz-

tatták, hogy nem lehet méltányosságról beszélni, mikor a magyar földnek legalább kétharmada adómentes, s mikor Magyarország nem ismeri a fogyasztási adót. A maguk szempontjából kétségtől igazuk volt. Az aktákból bárki meggyőződhetik róla, hogyha Magyarország nem 4½ millió, hanem 13 millió forintot fizet hadiadóban a földbirtok után. akkor egy csapásra megszűnne az ellene irányuló irigység és rosszakarat erkölcsi alapját, kilátása nyílik gazdaságpolitikai előnyök elérésére, és feltehetőleg elkerüli a magyar alkotmányosság elleni támadásokat.

Ebbe a gondolatsorba tartozik mindaz, amit D. művéből megtudunk a devalváció történetéből, sokkal részletesebben és autentikusabban, mint bármely más eddig megjelent műből, főleg az új valuta fundálását és az államadósság egy részének vállalását illetőleg. József azonban nem mélyedi el ebben a gondolatkörben, megmaradt a rendi álláspont védőjének, s védte az inszurrekció intézményét is a subsidium-rendszerrel együtt, bár ezek, eltekintve elégtelen voltuktól, nagy fokban antiszociálisak voltak, a kismenességet tönkretették, a nagybirtok számára pedig alig számbajövő megterhelést jelentettek. Nézetem szerint Józsefnek ez a felfogása a magyar gondolkodásmódhoz való asszimilálódásának legdöntőbb bizonyítéka.

A D. által oly lelkiismeretesen feltárt korszakban ezek az anyagi vonatkozású tények magyarázzák meg a történelem lényegét, nem a formális jogi viták. Ezek magyarázzák meg a posztjoezefinista korszaknak a rendi alkotmány ellen irányuló politikáját, és ezek emelik ki közjogi viták ködéből József nádor alkotmányhü működését. József, mint 1810-i nagy munkálataiból kitűnik, nem kételkedett abban, hogy a királynak erkölcsi joga van megkívánni az országtól mindazokat az eszközöket, amelyekre a trón fényének fenntartása, az összállam biztonsága és a pénzügyi viszonyok rendezése végett szüksége van. Ő azonban egy gigantikus méretű de ut des-tranzakcióra gondolt: a király viszont adja meg az országnak önállósága egyes hiányzó jegyeit, s főleg orvosolja a gazdasági természetű sérelmeket, azaz kezdeményezzen új, méltányos gazdasági politikát. Ha a rendek ezt a kiegyezési formát elvetnék, abban az esetben ő is megengedhetőnek tartotta, hogy a király — mindenesetre a törvény, a törvény által elismert felségjogok keretében — a rendek megkérdése nélkül gondoskodjék az állam szükségleteinek kielégítéséről.

E gondolatmenet helyességét bizonyítják a D. által bőven idézett konfidens-jelentések és a nádornak ismertetett elméleti állásfoglalása egyaránt. Kitűnik belőlük, hogy a korszerűtlenné vált rendi-alkotmányos felfogás a napoleoni háborúk éveiben nagyméretű erkölcsi válságon ment át, melyet az egykorú nemzedék sokkal világosabban felismert, mint a későbbiek. A 40-es évekig a rendeknek nem volt többé sem kedvük, sem elégséges érdeklődésük a gazdasági kérdések oly erőteljes felvetésére, mint a század első országgyűlésein tették. Később előtérbe lépett a bonyolult problémáknak közjogi formulákra való leegyszerűsítése, amelyek felett türelmesen és minden eredmény nélkül elvitatkoztak egymással a kormány és a rendek. Maga József is, kinek szava mindinkább a rábízott föld lelki talajának visszhangjává válik, a következő évtizedekben már kevesebbet foglalkozik az ország gazdasági helyzetével. Nem szabad azonban szem elől tévesztetni, hogy a magyar-osztrák együttélésnek, a dualizmus kora eszmevilágának hajtágyóikerei idáig nyúlnak vissza, ezekhez az országgyűlésekhez, amelyeknek vitáit a főherceg lelkiismeretesen vezette, az amelyeknek nézeteit számos felterjesztésben és bizalmas iratban pártolta királyi bátyja előtt.

Domanovszky „József nádor“-ában, természetesen, még számos egyéb kérdés is újszerű megvilágításba kerül.

Különös figyelmet érdemel mindaz, amit D. a meglazult bürokratikus kormányzás reformjának szükségességéről, a bécsi kormány ügymenetének időnkint példátlan hanyagságáról és lassúságáról elmond. Talán érdemes lett volna ebben az összefüggésben megemlékezni a magyar közigazgatási szervek reformjának félték kísérletéről is. Nagy érdeme a szerzőnek, hogy annyi figyelmet szentel a konfidens-szervezet kiépítésének. Ő az első történetíróink között, aki hozzávetőleges teljességgel ismerteti az uralkodó bizalmas jelentőit az egyes országgyűlésekről, s bepillantást enged a magyar közvélemény meg-

figyelésére irányuló kísérletekbe. Bár a szóhajóvó levéltári anyag jelentékeny része elpusztult, hasznos lenne a megmaradottakból, továbbá D. és mások kutatásaiból a bizalmas rendőri szolgálat magyarországi múltját összefoglaló módon ismertetni, hiszen ez lényeges alkotórésze volt Ferenc kormányrendszerének. A fontosabb bizalmas jelentések kritikájának elvégzése után nemcsak a kormányoknak a magyar viszonyokról kialakult képét lehetne ekként az alkotó elemekig visszavezetni, hanem tanulságos adatokat lehetne nyerni magáról a magyar nép anyagi és szellemi állapotáról, a háború és a gazdasági helyzet alakulása nyomán fellépő lelki hasadásokról is.

D. nagy művét erényei történetírásunk maradáno értékei közé emelik. Ez a belátás késztetett arra, hogy hozzászóljak módszertani alapvetéséhez és eredményeihez. Egyébként a művet a bennerejlő nagy erények, a kutatás kiterjedt volta, a kritika lelkiismeretessége, szempontjainak bősége, előadásnak felsőbbbbséges higgadsága és mesteri világossága felülemelik minden kicsinyes bírálaton. Korunk magyar történetírásának nemcsak terjedelemben, hanem belső értékben is kiemelkedő emléke marad József nádor életének előadása és iratainak közzétévése, méltóságviselésének első korszakából. Ismereteink hézagpótló bővülését jelentené, ha a kitűnő szerző folytatná művét, egyelőre legalábbis 1825-ig, mert ezzel reálisabb alapot nyujtana a reformkorszak modernebb szellemű megismeréséhez és értékeléséhez.

MISKOLCZY GYULA (BÉCS)

KOSÁRY DOMOKOS: KOSSUTH LAJOS A REFORMKORBAN. Budapest 1946. Antiqua, 396. l. 8°.

Kossuth életrajzának megírása nem tartozik a magyar történetírás könnyű feladatai közé, de aligha van közöttük egy is, amely megoldójának olyan elismerést biztosíthatna, mint ez. Annak, ki erre vállalkozik, először nagy akadályokat kell leküzdeni útjában: át kell magát vágni az eddigi Kossuth-irodalom bozótján, amely két-három emberöltőn át csaknem állandóan burjánzott, elfedve az igazi felismerés ösvényét, jó kritikai érzékkel és fáradhatatlan kitartással el kell igazodnia a Kossuthra vonatkozó források tömegében. E külső nehézségeknél talán még nagyobbak a belsők. Nincs a hazai történetnek még egy oly színes, változó, heves érzelmek és rideg intellektus közt hullámozó, annyira magyar egyénisége, mint Kossuth. Az emberi lélek jó ismerőjének, a magyar erények és hibák számontartójának kell lennie annak, aki e világviszonylatban is nagynak tartott embert meg akarja érteni, tetteit megmagyarázni. De ezenkívül Kossuthot, az élőszó mesterét, az írott szó művészt csak az állíthatja élénk, aki maga is tud bánni a tollal.

Erre vállalkozott, és megállapíthatjuk, nem csekély sikerrel Kosáry Domokos, amikor megírta Kossuth élettörténetének első részét, az „előkészület éveit”.

Szerző Kossuth szellemi és akarati életének fejlődését, egyéniségének kialakulását állítja élénk, mind tetteiből, mind nagyszámú megnyilatkozásaiból. S ebben a tekintetben éppen Kossuthnál előnyös helyzetben van a történetíró. Nincs történeti nagyságaink között egy sem — talán Széchenyit kivéve —, aki olyan méretekben szolgáltatná önmaga a forrásokat énjének a megismeréséhez, mint Kossuth. Beszédei, levelezése, cikkei olyan tömegben állanak rendelkezésre, hogy életének minden mozzanatára felhasználhatók, — természetesen bizonyos kritikával. Kossuth matuzsálemi korában gyakran emlékezik vissza fiatalságára, ifjabb éveire. Ilyenkor néha — s ez emberi dolog — cserben hagyja emlékező tehetsége, vagy más színben látja tevékenységének rugóit, mint annakidején érezte és elgondolta tetteit. Ó maga tudatában lévén nemzeti elhivatottságának, történeti nagyságának, iparkodott az elkövetkező történetíróknak forrásokat hátrahagyni. Tudjuk, hogy Kossuth mily szeretettel foglalkozott történeti irodalommal, mily nagy súlyt helyezett arra, hogy nemzetének, de az egész emberiségnek is a történetét jól ismerje. Olvasmányainak nagyrészt történeti művek alkották, és ha a közügyek nem foglalták le minden idejét, olvasott és olvasmányaiából tanult.

Nemcsak mint történelmet alkotónak, hanem mint történetet olvasónak is megvolt már korán a véleménye a történetírásról. Hibáztatta, hogy a magyar történetírók nem használják fel eléggé a levelezéseket és inkább útközletekről írnak, mint a nemzet belső viszonyainak fejlődéséről. „Innen van, hogy én 5—6 esztendőben alig tudtam egyszer magamat elhatározni, hogy halomra növekedésük miatt alkalmatlanokká vált levelezéseimet kiszitáljam; s még akkor is minden magános levelet, mely csak hajszálnyilag érinthetné korom közéletét... el nem hajítottam, mert tudom, minő gazdag kútforrássá lehetnek ezek a historicus kezében.” Kossuthnak ezzel az 1839-ben kelt soraival magyarázza szerző azt, hogy Kossuth elfogatása előtt nem semmisítette meg azokat az írásokat, amelyek másokat kompromittálhattak. A történetírásnak akart anyagot adni (167. l.). Öreg, 75 éves korában is azt a nézetet fejtette ki, hogy akik politikával foglalkoznak, „kell, hogy minden lépten-nyomon a történelemtől kérjenek támaszt” s ehhez egész kis történetfilozófiát fűzött (Századok 1877. 765. l.).

Ilyenformán nem csudálható, hogy hőséges anyag maradt Kossuth Lajos életírói számára. mindenesetre jóval több, mint ellenfele, Ferenc József életével foglalkozóknak, akinek, úgy látszik, a történetírásról más fogalmai voltak, ha ugyan egyáltalában voltak. Csakhogy ez a forrásanyag egyelőre még nagyon szétszórtan található meg és mint a K. által közölt jegyzetekből látható, annak az érdeklődésnek megfelelően, amely különösen a nagy emigráns öregkorában, de halála után is személye iránt nemzetszerzte megnyilvánult, napi-, hetilapokban és folyóiratokban jutott leközlésre. Ezt az anyagot szerző Kossuth életének első részére vonatkozólag, amelynek határvonalául 1848-at vette fel, nem csekély fáradsággal és kritikával gyűjtötte össze. Forráskritikára ugyanis itt is szükség van. Bizonyára máskép ítélemdök meg Kossuthnak aggastyánkorában írt, fiatalágára vonatkozó visszaemlékezései, mint magában a fiatalkorban írt levelei. Nagyon kellett ügyelnie arra is, amit lelkesedésükben „romantikus életírók fantáziája” költött róla, akik már a kora ifjúságban is hajlandók hősükben megtalálni a későbbi nagyság előjeleit. Viszont anekdoták, amelyeket maga Kossuth mond el életéből, nem egyszer jellemzőbbek minden forráskutatás útján keltkeztet következtetésnél.

K. elsősorban Kossuth változó belső énjének rajzát látja az életrajzró feladatának és ezt szépen oldotta meg. Kossuth 1848 előtti életét előkészületnek, a nagy évek — 1848—49 — előzményének tekinti és fokról-fokra követi hősének belső emelkedését, akit rokonszenyvel, de nem rajongással, szeretettel, de nem lelkesedéssel kísér végig életének ezen a szakán. Módszere, Kossuth gondolkodásának kutatása, eseménydúsakká tesz olyan éveket is életében, amelyekben külsőleg alig történt valami. Itt elsősorban fogságának éveire gondolunk. Leveleiből rajzolja meg az évek történetét, „Kossuth lelki útját az első keserves és magános óráktól a könyveken át messzi tájakig, melyeket gazdag ifjak módján saját szemével nem láthatott, új ismeretekig, melyekről addig csak homályos képe volt, az emberi élet szélesebb látlatáig, mellyel a klasszikus írók ajándékozták meg” (172. l.). Vonzó előadásban mutat rá szerzőnk, hogy amit a fogságban olvasmányaiából felvett, amit ezek megtermékenyítettek benne, azzal későbbi megnyilatkozásaiban, főleg a Pesti Hírlapban találkozzunk. Végigkalauzol minket olvasmányain és ezekből eredő elmélkedésein, amelyek értékét a pesti hírszónok, Albach páter becsülte meg vele, akivel elfogatása előtti napon is találkozott, Shakespeare és az angol szótár foglalkoztatták legelőbb, majd Byron és Cooper, Racine és Beranger következtek. Jósika Miklós regényei, a történetirodalom: Mignet, Gibbon és Hume művei voltak a fogság első idejének olvasmányai. Ahogy az angol nyelvben regények olvasásával is nagyobb jártasságra tett szert, a francia irodalomra vetette magát. A romantikusok, Victor Hugo, azután Dumas, Lamartine, Soulié, Chateaubriand munkái és Voltaire dialógusai rövidítették meg fogsága magányát. Későbbi fejlődése szempontjából legfontosabbak voltak azok az ismeretek, amelyeket közgazdasági téren szerzett és amelyek révén a gazdasági liberalizmus hívévé vált. Mindezek előadásába szinte észrevétlenül szövődik be perének, majd kiszabadulásának története. Természetes, hogy Kossuth gondolatvilágának, gazdag szellemi életének változásait előadva, szerző legszívesebben

őt magát szolgáltatta meg. Ezért publicisztikai működése alapján írja meg könyvének egyes fejezeit. Az Országgyűlési Tudósítások. A Törvényhatósági Tudósítások. A Pesti Hírlap. A küzdelem Széchenyivel (a nagy publicisztikai mérkőzés) és A Végezet az egyes fejezetek címei. Mindezzel kapcsolatban ismerjük meg életének külső eseményeit, környezetét, barátait és ellenfeleit — de főleg az egyes politikai és társadalmi kérdésekről egyéni gondolkodását, mind a nélkül, hogy száraz adatközlésbe, vagy hosszadalmas, úntató elmélkedésekbe bocsátkoznék a szerző. És ez teszi könyvét élvezetes olvasmánnyá. Ilyen elmélkedés éppen Kossuth élettörténetével kapcsolatban megokolatlan volna, mert mint K. megállapítja, ösztönösen „idegenkedett mindentől, ami spekulatív, haszontalan üres teóriákkal sohasem foglalkozott”. Lenézte a papíroskodást, a „szobatudóságot”, amiben valami német jellegzetességet látott. Ő a politika embere, mindig embereket látott maga előtt: „Mikor ír is, mintha előtte állókhoz szólna... (151. l.).

Különösen a Pesti Hírlapról szóló fejezet, amely méltán a leghosszabb valamennyi közül, ad alkalmat arra, hogy saját szavai alapján ismerjük meg Kossuthot. Cikkei, eltekintve attól, hogy stílusukkal jellemzik írójukat, K.-nak kezébe adják a kulcsot gondolkozásához: a nemzeti kérdésről, a magyarborsát kapcsolatokról, a megyei rendszerről, a külpolitikai helyzetről, a demokráciáról, a társadalmi viszonyokról.

Szinte regényszerű érdeklődést vált ki „A zempléni évek”-ről szóló fejezet, amely igen sikerülten jellemzi a környezetet, amelyben Kossuth élete tája gyökeret vert. A megyei ellenállás klasszikus korában látjuk a kisnemesi ügyvéd politikai tanulóéveit. Zemplén szívéhez nőtt. „Később az elképzelt s bejárt tájak közt ez marad mindig az otthoni és életszerű, a szűkebb szülőföld” (54. l.).

A reformkor Kossuthjáról összefoglaló jellemzést is ad szerzőnk munkájának Előhangjában. A táj, amelyen született („A Felvidék fia”), a kor, amelyben felnőtt (Az „enfant du siècle”) és a családi, társadalmi származás („A kisnemes”) alakították ki lelki alkatát. Ez más, „lendületesebb és kevésbé egyensúlyozott, mint a birtokos elemé, hiányzik belőle a lassú humor, Deák passzívítása, fontolása és anekdótázó hajlama. Hamar eszményit és pátoszra hajlik” (38. l.).

Ezt a könyvet mindenkinek el kell olvasni, aki 1848 Kossuthját igazán meg akarja érteni. Aki komolyabb olvasmányra nevelődött s akiben megvan a nemzeti mult igazi megbecsülése, nagy örömet fog lelni benne.

De vajjon sokan vannak-e ilyenek nemzeti társadalmunkban? Fájdalommal kell felvetnünk a kérdést, mikor letesszük ezt az élvezetes olvasmányt, amelyre szívesen írja a kritikus: „Folytatása következék!”

ECKHART FERENC

BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: ADATOK GROF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉS KORA TÖRTÉNETÉHEZ. 1808—1860. Budapest 1943. Szerző kiadása. I. köt. 464 l. II. köt. 465—943 l. 8°.

Az utóbbi évtizedek Széchenyi-kiadványainak sorában — a „Fontes” kötet sorozatai mellett — értékben és terjedelemben legnagyobb vállalkozás B. munkája. Másfélezer ismeretlen levelet, emlékiratot, jelentést, naplórészletet gyűjtött össze, olyanokat, amelyek vagy közvetlenül Széchenyi életére és tevékenységére vonatkoznak, vagy neki szólnak, és jellemzők a reformországgyűlések korára s az akkori közgondolkodásra. Több mint ötven éve annak, hogy a Zichy-féle Széchenyi-kiadványok megindultak. Már akkor elhangzott az a kívánság, hogy Széchenyi művein, naplói és levelei kívül a hozzáírt leveleket és a reá vonatkozó egyéb adatokat is összegyűjtsék és kiadják. Ez a fél-százados kívánság most öltött testet B. nagyszabású munkájában.

A közölt levelek legnagyobb részét Széchenyi írta barátaihoz, a kor vezető férfiaihoz vagy családjának tagjaihoz; legtöbbször olvasható a hozzá írt válasz is s így sok kérdésben, nem ritkán országos vonatkozású kérdésben hiszla képet kapunk az ügy állásáról. Vannak a közölt levelek között olyanok is, amelyek már elszórtan lapokban itt-ott megjelentek ugyan, de alig hozzá-

léphetők a kutatók számára vagy kritikai szempontból volt szükséges újra való átvizsgálásuk. Rendkívül becsesek a második csoportot képező emlékiratok s az azokra adott válaszok, melyek bepillantást engednek — hogy csak a jelentősebbeket említsük — Széchenynek Metternichhez, Kübeckhez és Apponyihoz való viszonyához. Metternich elismeri, hogy a gróf az Al-Dunánál és a Tiszánál az egész birodalmat hálára kötelező munkát végzett, de a hatalomból nem akart neki semmi részt sem átengedni. Kübeck kamaraelnök, ahol csak lehetett, minden igyekezetét elgáncsolta, Apponyi kancellár felismeri államférfiúi tehetségét és tudását, de nem elég határozott arra, hogy vele kezefogva teljes rendszerváltozást kezdeményezzen. Így történt, hogy a kritikus időkben aztán Széchenyi hiába várta Bécsből a „hívó szót“ a hatalmon lévők részéről. Nagy számban vannak a kiadványban eddig ismeretlen naplóbemjegyzések, első ízben közöttük úgynevezett „tanítólevelek“ és rendőrségi titkos jelentések Széchenyi működéséről. A rendőrmisztérium jelentést ad műveiről, az Akadémia nagygyűléséről, a vele kapcsolatos megyegyűlésekről, az általa alapított vagy vezetett egyesületekről s az ellenzék és Széchenyi viszonyáról. A családi levelekből, e meghitt és nyilvánosságra nem számító írásokból a legnemesebb szív és a legtisztább szeretet hangja esendül ki, akár hozzá szólnak, akár ő írja azokat. Pl. Levél Béla fiához születésnapjára, II. k. 568. I. E csoportba tartoznak betegségével kapcsolatos leveleiben megnyilatkozások, végrendelete, halálára és temetésére vonatkozó, iratanyag. A kötetek átlapozása után nyugodtan állíthatjuk, hogy nincs Széchenyi gazdag életének egyetlen olyan mozzanata sem, melyre valami jellemző adatot ne találunk B. gyűjteményében.

B. egész tömeg olyan levelet is közöl, melyeket nem Széchenyi írt s nem is hozzá szólnak, de valami vonatkozásban vannak személyével és politikájával; ezek sokszor felette érdekesek és értékes adatokat közölnek. Pl. Kossuth levele báró Wesselényi Miklóshoz a Magyar Kereskedelmi Társaság összeomlásakor, II. k. 553. I. Az ezzel kapcsolatos levélváltások során tudjuk meg Kossuth anyagi veszteségeit és azt, hogy miként akarták veszteségeiben megsegíteni.

Széchenyi általában rengeteg levelet írt és rengeteget kapott. Igen gyakran készített fogalmazványt és maga másolta le a végleges szöveget. Vannak persze tollbamondott levelek is. Hivatalos előterjesztései alaposak, minden részletre kiterjednek, magánlevelei viszont rövidebbek s csak a kérdéshez szólnak. A levelek nyelve német és magyar, ritkán francia és angol. B. a leveleket időrendben közli, megemlítvén, hogy az eredeti példányok hol találhatóak. Az érdektelen részleteket csak kivonatossan adja. A kiadottan levelek a bécsi és budapesti levéltárakból, közgyűjteményekből és családi levéltárakból valók; sokat közöl saját gyűjteményéből is. A második kötet végén lévő tárgy- és névmutató révén könnyű eligazodni a másfélezer levél tömegében.

Széchenyi élete és tevékenysége — amint ezt B. is mondja bevezetésében — még e kötetek után sínes kimerítve. Sokoldalú munkálkodásának számtalan területe van még, mely várja a kutatót és a feldolgozót.

FARKAS LÁSZLÓ

RAPANT, DANIEL: ILEGALNA MAĐARIZACIJA. 1790—1840. [Illegális magyarosítás.] Turč. Sv. Martin 1947, Vydala Matica slovenská. XII + 246 l. 8°.

Idestova huszonöt éve gazdagítják Rapant Dánielnek, a Szlovák Egyetem történész-professzorának rendszeresen megjelenő publikációi a magyar és szlovák történetirodalmat. Nem kicsi a feladat, amelynek megválaszolására R. pályája kezdetén vállalkozott: kritikailag, a tisztta tudományosság és lehető tárgylagosság jegyében meghatározni a szlovákság történelmi lényegét, felfedni nemzeti autochtonságának tényeit, megmagyarázni az „ösrégi rejtélyt“: hogyan élt a szlovák népiség ezer esztendőn keresztül a magyarsággal a legteljesebb harmóniában, a nélkül, hogy viszonyukat bármiféle törvény vagy szerződés szabályozta volna. A feladatot megoldani csak pontosan átgondolt és végrehajtott életművel, hosszú évtizedek kitaró és következetes munkásságával lehet. Az eddigiek alapján megvan az okunk feltételezni, hogy az ötvenedik

születésnapját épp az 1947. esztendőben ünnepelt R. ezt a munkát sikerrel és eredménnyel fogja elvégezni. Személyi képességei és szűkebb környezetének hagyományai mintegy determinálják őt erre a feladatra: a szlovák evangélikusságnak ugyanaból a rétegből származik, amelyből az önálló szlovákság ideológiáját megfogalmazó és bizonyos fokig megvalósító Stúr. Életművének nemcsak tudományos jelentősége van. Munkái nagyértékű dokumentumai a múlt század elején megindult és talán éppen a mi évtizedünkben befejeződő szlovák nemzetté-válási processzusnak, melynek során a magyarság és csehség perifériáján élő szlovák népiség kitartó és szerencsés szellemi és politikai harcok után teljes polgárjogot vív ki magának a dunai népek közösségében.

R. nemcsak legjobban ismeri, de át is éli a szlovák történelmi sorsot, amely sok tekintetben a szlovákságnak a magyarsághoz és csehséghez való viszonyát jelenti. Nem illúziókból és fikciókból indul ki, mint a régebbi szlovák történészek (Sasinek, Botto, Škultéty) és az úgynevezett szélsőséges cseh-szlovákisták (Chaloupecký, Krofta, Pražák), hanem a valóság talaján áll s a tudós igazi hivatása szerint következetes kritikát gyakorol minden egyoldalú felfogás ellen, jöjjön az bár magyar, vagy cseh oldalról (az önálló szlovákság lényesszerűségeinek tagadása), vagy akár a mai szlovákságból (túlzó nacionalista programjegyében a szlovákság történelmi szerepének túlbecsülése). Rendszerének kiindulópontja kiábrándítóan józanul hangzik a szlovák mult délibábos kutatói felé: „Szubjektív értelemben szlovák nemzetről, tehát mint a maga sajátos különszerűségében tudatosult, magát külön-személynek érző kollektív egységről csak a XIX. század negyvenes éveitől beszélhetünk” (Histo-rický sborník, IV, 19.). Korábban a szlovákság mintegy benneért a magyarságban, tőle sem pozitív, sem negatív értelemben nem különült el. Ezer esztendőn keresztül nincs semmi olyan politikai, társadalmi és kulturális intézmény, amelynek létét közvetlenül az a sajátos körülmény indokolná, hogy a történelmi Magyarország tíz északi vármegyéjében egy szlávnyelvű népcsoport él viszonylagos etnikai egységben. A szlovákság tehát csak objektíve létezik századokon keresztül: nem nemzet, csak népiség, mert nincs kollektív tudata, nem kíván és nem is érvényesít ilyet.

Az objektív létükben nyelvközösségi népiség szóval jelölhető különböző nyelvi népi tömegek (magyarok, szlovákok, románok stb.) fölött a legteljesebb lelki és társadalmi egységben él a történelmi magyar nemzet. Mi volt ez a történelmi magyar nemzet és hogyan viszonylott a magyarországi népiséghez, elsősorban a szlováksághoz, — ezzel a kérdéssel foglalkozik R. első nagy feldolgozása a K počiatkom maďarizácie [A magyarosítás kezdeteihez.] (Bratislava, 1927—31.). E nemzet valóságos paradoxon mai fogalmi értékekben gondolkodó ember számára. Ideológiáját Werbőczitől kapja, életét, szemléletét a jogi és közjogi formaságok újraélése és védelmezése jellemzi. Nyelvében erősen poliglott. Anyanyelvének a magyart tartja, de sokszor nem is beszéli, sőt a hivataloskodásban sem azt használja. Iniciatívája nincs, horizontja nem terjed, a megyén túlra. Lényege a megállapodottság. Az uralma alatt lévő népiségeket elnyomja, nem valami tudatos rosszindulathból, hanem mert elődei is ezt tették. Ez a történelmi magyar nemzet szellemében, erkölcsében, sőt elvileg nyelvében is — s hozzátehetjük: mindenekelőtt társadalmi érdekekben, a lehető leg-egységesebb. Nemzetfogalmának legdöntőbb meghatározó jegyei: államiság, történelmi területiség, rendi kiváltság. Felfogásában állam, nemzet és magyarság szinte egyazon fogalom szinonimái. Ha ezt a társadalmi réteget (nemzeti-feudális-rendi) tekintjük nemzetnek — már pedig egészen a XIX. század elejéig ezt kell tekintenünk —, megállapíthatjuk, hogy Magyarország ezer esztendőn keresztül nemzeti tekintetben *egységes* volt, mert határain belül mindenkor egy akarat érvényesült: a történelmi magyar nemzet akarata.

Ez a nyugateurópai fejlődéshez képest már a XVIII. században is anakronisztikus nemzetfogalom a századfordulón válságba kerül. E válsággal megkezdődik a régi Magyarország politikai egyensúlyának bomlása, mely sajátos társadalmi és nemzeti harckok után végül is az ezeréves államiság forradalmi elsöpréséhez vezet. A Magyarországon érvényes, fentebb elemzett nemzetfogalom ugyan alapstruktúrájában nem változik meg, de a nyugati példák hatására a nyelv lesz a nemzetfogalom domináló meghatározó jegye. Ugyan-

akkor vertikális irányban kitágul a nemzet köre, mert hisz a liberális eszmék a népiségeket is a nemzethez tartozónak kívánják tekinteni. Az a körülmény, hogy a magyarnyelvi követelmény felállítása és a nemzetfogalom vertikális kiterjesztése Magyarországon egyidőre esik, a régi Magyarország történetének legvégzetesebb mozzanata. A másnyelvű népiségek ugyanis — részben közvetlenül ugyanazon hatásokra, melyre a nyelvi magyarosítás megindult, részben reakcióként e nyelvi magyarosításra — önálló és öncélú mozgásba kezdenek. A szlovákság is önálló egésznek, különserűnek kezdi magát érezni: kulturálisból politikaiha torkolló mozgalmak során kialakítja a maga sajátos, kollektív individualitását. Hogyan indult meg ez a fejlődés, mik voltak szlovák szempontból a jelentősebb állomásai? Erre felelnek R. többi eddig megjelent dokumentációs publikációi, így a 8—10 kötetre tervezett *Slovenské povstanie roku 1848—49* [Az 1848—49. évi szlovák felkelés.] (első része megjelent 1937-ben Túrőcsentmártonban, második rész sajtó alatt), továbbá a *Slovenský prestolný proshopis* [A szlovák felségfolyamodvány.] (Liptószentmiklós 1944) és *Viedenské memorandum slovenské z roku 1861*. [Az 1861. évi bécsi szlovák memorandum.] (Túrőcsentmárton 1944) s végül ide sorolható a most megjelent és alább ismertetendő *Ilegálma maďarizácia* is.

A magyar történettudomány a világháború előtt meglehetősen elhanyagolta a magyarországi nyelvhasználati viszonyok tanulmányozását: e probléma természetszerűleg nem volt akut a magyar kutatók számára. Mivel a régi Magyarország nemzetiségi problematikája jórészt a nyelvhasználati, illetve tágabb értelemben vett nyelvkérdésből homlott ki, várható volt, hogy a világháború után a magyar állam szétesésének távolabbi okait keresve fordul ebbe az irányba a kutatók figyelme. Valóban 1926-ban meg is jelent Szekfű Gyulának az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848 c. forráskiadványa*. A könyv azonban — célja más lévén — nem foglalkozott kimerítő részletességgel sem a nyelvi-nemzetiségi probléma fölvetődését közvetlenül megelőző korszak (tehát a XVIII. század) nyelvállapotaival, sem a nyelvkérdés vajdásának a jelzett időszakban (1790—1848 között) megfigyelhető szélesebb társadalmi és nemzetiségi vonatkozásaival. A probléma ilyen megfogásának nemzetiségi szemléletet érvényesítő kutatók sokkal inkább szükségét érezhették. E szükséglet kielégüléseként jelent meg aztán R. már említett *K počiatkom maďarizácie*-je s most bizonyos fokig ennek is folytatásaként az *Ilegálma maďarizácia*.

R.-nak ez az aránylag kiterjedelmű új könyve a szerző általános munkaprogramjában csak a felermentesítő forráskiadvány szerepét tölti be a magyarországi nemzetiségi kérdésről készülő nagybölméretű vállalkozás előtt. A kiadvány tárgyánál fogva a legteljesebb mértékben kapcsolódik Szekfű földolgozásához. Nemcsak anyagközlés, hanem bizonyos fokig szemlélet tekintetében is kiegészítője annak. A szerző abból a megfontolásból indul ki, hogy „a magyar tényezőknek a magyar nyelv ügyében tanúsított ekorban valóságos szándékáról és felfogásáról, ill. az ország nem magyar lakosaihoz való viszonyokról nem bizonyíthatnak a törvények, hanem az eredeti országgyűlési követelések, a követeleknek adott megyei utasítások és mindenekelőtt az egyes megyék által a nemcsak a magyarnyelvű hivataloskodás, hanem egyenesen Magyarország nem-magyar lakosainak elmagyarosítása érdekében elfogadott megyei statútumok” (VI. o.). Másként: a magyar hivatali nyelv bevezetésével együtt meginduló ún. „magyarosításnak” a karaktere és intenzitása nem az országgyűlési törvényeken mérhető meg (miként ezt a magyar kutatók gondolják: hiszen a törvények az udvar és a rendek felfogásának jó-rossz kompromisszumaként jöttek létre), hanem a megyei igazgatási gyakorlat tényein. A végrehajtóhatalom a megyék kezében volt s azok sokszor a felsőbb hatóságok jóváhagyása nélkül is hoztak a magyar nyelvnek kedvező rendelkezéseket.

E felfogás értelmében gyűjtötte össze és teszi közzé R. a szlovák lakosságú megyék levéltárainak megfelelő irattárgyát a jelzett időszakból. Összesen 52 eset dokumentumait kapjuk a könyvből. Legnagyobb rész megyei közgyűlési határozat, jelentés, előterjesztés, helytartótanácsi rendelkezés, head-

vány. Találunk köztük nyomtatott körleveleket, átiratokat, melyekben az egyik megye a másikkal tudomására adja, milyen rendelkezéseket tett a saját hatáskörén belül a magyar nyelv ügyének előmozdítására. Így sok nem-felsőmagyarországi megye határozata is bekerült a kiadványba. A könyv érdeke ekként közvetlenül terjed ki az egész régi Magyarországra. bár R. részleteiben csak a szlovák lakóterület megyéinek álláspontját elemzi a dokumentációs rész (52—223. o.) elé csatolt összefoglalásban (1—51. o.). A vizsgálódások tanulsága és végső konklúziója: a szlovák lakóterület megyéi a magyar hivatali nyelv bevezetését illetőleg elvben a legteljesebb mértékben egyetértenek a többi megyékkel s ha valami sajátzerűség megfigyelhető is magatartásukban, e sajátzerűséget bizonyos gyakorlati nehézségek indokolják: az t. i., hogy a szlovák néptömegek és az itt-ott magyarul nem beszélő nemesek nyelvismeret-hiánya miatt effektív akadálya van a magyar nyelv azonnali hivatali nyelvvé való emelésének (18, 45—50. o.). A megyék azonban kívánják az akadályok eltávolítását, főleg a magyar nyelv ismeretének elterjesztésével, s amennyire nehézkes felfogásuktól és tökéletlen igazgatási szervezetüktől telik, jóhiszeműen igyekeznek arra, hogy Magyarországon valóban a magyar, a „lingua materna et vernacula” legyen a latin helyén a hivatali nyelv.

Itt rá kell mutatnunk a magyar és szlovák történettudomány közti bizonyos véleménykülönbségekre, melyek nem annyira eszmecserék és viták, nem is csupán szemléletbeli különbözőségek, hanem a két tudomány viszonylagos izolált különfejlődésének következtében állanak fenn. Látjuk, hogy amit a magyar kutató a „magyar államnyelv bevezetése” címen emleget, azt a szlovák tudós „maďarizácia”-nak: magyarosodásnak, vagy még határozottabban *magyarosításnak* mondja. Az elnevezésekben — melyekhez mindkét oldalon következetesen ragaszkodnak — benne van a magyar hivatali nyelv bevezetését szorgalmazó politikai mozgalomnak és ideológiájának a bírálata. A szlovák s általában a nemzetiségi felfogás agresszívnek, támadójellegűnek tartja a magyar nyelv államnyelvvé való emelését, mely közvetve-közvetlenül a másnyelvű népiségek nyelvi asszimilálását, denacionalizálását célozta volna. A magyar kutatók ugyanakkor szívesen hajlanak arra, hogy jóhiszeműnek és logikusnak mondják a nyelvmozgalom tendenciáját s lelkiségét, amely inkább csak a magyar nyelv diplomáciaivá való emelését célozta. Az pedig szinte önként folyt a magyar történelem szelleméből, hogy Magyarországon a magyar legyen az állami igazgatás nyelve. Mindkét felfogás mellett majdnem egyenlő bőségben sorakoztathatók fel bizonyítékok s ez azt jelenti, hogy a kérdésben nem lehet határozottan és egyoldalúan állást foglalni. Hosszú stúdiumok után lehet majd csak eldönteni, hogy a magyar nyelv diplomáciaivá emeléséhez kapcsolódó törekvések mikor, milyen mértékben és mely képviselőikben voltak ténylegesen denacionalizálást célzóak, továbbá, hogy mik voltak e törekvések gyakorlati eredményei. Mindenesetre tény, hogy ha apasztották is a denacionalizálási törekvések a nemzetiségek lélekszámát, erkölcsi ellenállójüket csak növelték.

R. korábbi munkáiban távolról sem marasztalja el a magyar nyelvi törekvéseket a denacionalizálás szándékában. Sőt éppen az ő emelkedett szellemben végzett, tárgyilagos kutatásai bizonyítják, mennyire okszerűen alakult ki a XVIII. századvég rendi-nemzeti magyarságának szemléletében a magyar nyelv államnyelvvé tételének szükségessége s miként vette át e szemlélet (lényegében változatlan formában a történelmi magyar nemzetfogalmat) a sajátos magyar liberalizmus. Az uralkodó magyar nemzet tudatában nem voltak benne szubjektíve nem léteztek másnyelvű népcsoportok, a magyarnyelvi törekvések következképpen nem irányhattak közvetlen a népiségek ellen. E szubjektív tudat a magyar nyelv bevezetésében és terjesztésében csak a korábbi status quo (Magyarország nemzeti egységének) visszaállítását, fenntartását látja (v. ö. K. počiatočkom maďarizácie II, 355. Slovenské povstanie 36—84, különösen 65. Itt a magyar liberalizmust illetőleg nagyjából ugyanazon megállapításokhoz jut, mint Székli Három nemzedéke.). Más kérdés természetesen, hogy e szubjektív szemlélet, amely a magyar nyelvi törekvések jóhiszeműségét bizonyítja, helyes, jogos és korszerű volt-e például a magyar liberalizmus ideológiájában, vagy akár korábban a rendiség felfogásában is.

R. új könyvében — igaz, csak a Bevezetés (V—XI.) elvi szempontjait — mintha bizonyos fokig eltérne a korábban képviselt tárgyilagoss álláspontjától. Igen éles, polemikus hangon támadja a nemzetiségi kérdés és a magyar nemzetfogalom problémáinak magyar vizsgálóit (Szekfű, Kosáry, Mikó, Csekey, Joó), sőt a „diszkulpáció” vádjában is elmarasztalja őket. E vád R. újabb publikációiban gyakran hangzik el a magyar történettudomány felé (Slov. povst. I—1. 63, Slov. prest. proshopis, I. 3, itt IX.). A diszkulpáció vádja körülbelül azt jelenti, hogy a magyarság és nemzetiség közti egy évszázados harc agresszív magyar álláspontját a magyar tudomány tendenciózusan mintegy igazolni, majd mentegetni és feleltőlteni akarja, miközben a fejlődés nyilvánvalóan helytelen menetért igyekszik a nemzetiségi ellenzékre tolni a felelősséget. Nem célunk a magyar álláspontot védelmezni, csupán utalunk arra, hogy a szerző vádja bizonyos fokig ellenkezésben van saját korábbi megállapításaival, mert hisz' e vád nemcsak a magyar történészek tendenciózusságát, hanem a magyar nyelvmozgalmi törekvések agresszivitását és támadójellegét is hangsúlyozza.

Megemlíthetjük, hogy a könyv címe sem fejezi ki teljes hűséggel a mű belső tanulságait. A „madarizáció”-val kapcsolatos speciálisabb köteleket fentebb már láttuk. De az „ilegalna” kifejezés sem egészen találó. Használatát a szerző közvetve-közvetlenül a VI. 8. és 37—38. oldalon indokolja. E szerint a megyék a magyar nyelvnek kedvező statutumok és rendelkezések megalkotásánál sok esetben túléptek az országgyűlési nyelvi törvények betűjén és eljárás módjuk sem volt mindig szabályszerű. Magatartásuk tehát törvénytelennek minősíthető. Jogilag, formailag helyes az indokolás, de a történelmi terminus technicusok megalkotásánál egyéb szempontok is figyelembe veendőek. S nem állítható, hogy a magyar nyelvnek kedvező statutumok megalkotásánál az illegálitás volna a legkarakterisztikusabb mozzanat. Hiszen a megyék aligha tudatosan és szándékosan cselekszenek a törvény ellen.

Ezen apróbb és inkább csak formális következtetlenségektől eltekintve, a mű anyagát és szempontjait tekintve egyaránt igen értékes adalék a magyar-országi nyelvkérdés XIX. századi alakulásának ismeretéhez, mert hisz' a dokumentumok összegyűjtését, elrendezését és tárgyi értékelését a szerző a korábbi műveiből megszokott pedantériával és tárgyilagossággal végezte el.

DÉCSY GYULA

SZENTIVÁNYI BÉLA: A PIARISTA KUSZTODIÁTUS GAZDASÁGTÖRTÉNETE. Budapest 1943, Szent István Társulat, 428 l. 8°.

Egerváry Ignác piarista rendfőnök kérésére I. Ferenc 1807-ben a Kegyes Tanítórendnek adományozta a Szent István-alapította (székes-) fehérvári érkanonokság (custodiatus) birtokait. Ettől kezdve a piaristák birtokaik összességét kuszodiátusnak hívják.

Ennek a birtoknak, s a rajta folyó gazdálkodásnak történetét írja le Sz. munkája. A hangsúly a házikezelésbe-vétel (1809) óta folyó piarista gazdálkodás két értékhorozzó korszakán van: a kezdő gazdálkodás alaprakó, izgalmas első évtizedein és az általános magyar mezőgazdaság fellendülésébe való bekapcsolódás, a mintagazdálkodás korszakán, a 90-es évektől kezdve.

A szerző személyében ritka-szerencsésen egyesül a jó gazdaságtörténet-írás-követelte hármas feltétel: a történetírói készség, szeretet a tárgy iránt és a gazdasági szakutadás. Sz. ugyanis ebben a könyvében elsősorban mint jól felkészült, oknyomozó, bírálatmondó *történetíró* mutatkozik be. Irigylésre-méltóan bőséges levéltári anyag teljes kiaknázásával, óriási adattömeggel, táblázatos kimutatásokkal, százelékszámúíással, térképekkel dolgozik. Példamutató jólalajdonsága, hogy a régi fogalom- és mértékrendszert átülteti, átszámítja a mai nyelvre, a szakkifejezéseket megmagyarázza, az eszményi követelményt mindenütt felállítva, mellé helyezi a valóságot s így ennek igazi értékét magával az olvasóval állapíttatja meg. Mindezzel az egyébként csak alapos szakismeretek birtokában érthető könyvet egészen közel hozza a nonszakember megértéséhez is; lelkiismeretes pontossággal, könnyen áttekinthető elrendezésben, közérthető nyelven tiszta eredményt ad.

De a szerző egyben *piarista szerzetes* is: ez a tárgy iránt való szeretetének legfőbb biztosítéka, hiszen saját rendjéről ír. Jogos büszkeséggel bizonyítja be, hogy amikor az utóbbi száz év alatt hatalmas földbirtokok omlottak össze és csúsztak idegen kézbe, ezt a birtokot nemcsak lelkiismeretesen megtartotta a nemzeti vagyonnak a piarista munkáskéz, hanem azt értékes vagyon tárgyakkal gyarapította is. A piarista mégis legszebben a Rend szociális intézkedéseiről ír, s ez a könyvnek ma különös értéke. Egerváry Ignácnak a birtokbábelhelyezés alkalmával elhangzott, s a jobbágyokat atyai jóindulatába fogadó szavai óta majdnem minden egyes uradalmi rendelkezésben visszatér a jobbágyokról való emberbaráti gondoskodás hangja: az uradalomban ne csak a kormányzó, hanem minden parancsoló ember a jobbágyok igazi atyja és védelmezője legyen, s az ellenük elkövetett igazságtalanságot ne hagyja büntetlenül. Valóban, a Rend mindenkor igyekezett jobbágyain segíteni. Szőlőtelepítésre adott ingyen föld, telepes iparosoknak ingyen házhelyek, halászati jog előnyös bérbeadása, irtott, telkesített területek évekre szőlő ingyen biztosítása, az ú. n. fölös és cenzuális földek részes, vagy pénzes kiadása, makkoltatás, faizás biztosítása, 1869 óta cselédjutalék, 1936 óta családi pótlék, a cselédbér állandó javítása, végül felemelése a somogyi norma fölé, biztosítási járulékok teljes vállalása, téglából épült padlós, kettősablakos, szobakonyha-kamrás „bütsületes” cselédházak, továbbá iskolák és templomok építése, — mind igen jelentős intézkedések „a szűkölködőkön való segíteni kívánás tekintetéből”. Az 1909-i piarista káptalan joggal állapíthatta meg: „Még mély álmát aludta a mostani szociális politika, mikor a mi rendünk nem politikából, hanem a legtisztább humanizmustól indítva járt el a föld népével szemben.” A gazdasági-szociális kérdés kutatóinak az utóbbi száz évre Szentiványi könyve jó forrásmunka.

Történetírói készsége és piarista szerzetes mivolta mellett Sz. legfőbb erőssége mégis az, hogy ő egyúttal *okleveles gazda* is, s így öneki nem kell küzdenie a gazdasági szaktudás hiányaival, miként — valljuk be — a gazdaságtörténetírók legtöbbször. Teljes elméleti képzettsége, közel két évtizedes gyakorlata a leírt birtokon, s amit ezek adnak: gazdag tapasztalata és éleslátása tisztelettel parancsoló módon nyilatkoznak meg, amint sorra veszi a birtok 1804. évi helyzetét, házikezelésbe-vételét, személyzetét, területváltozásait, növénytermelését, szőlő- és pincegazdaságát, állattenyésztését, erdőgazdaságát, a birtokrendezést, annak ellenőrzését, iparát és kegyúri érdekelttségét tárgyaló fejezeteket. Gazdag színészű hosszomszettek ezek. 130 év piarista üttörő munka lendületes teljesítményének bizonyosságai. Hiszen a piaristák 1807-ben elhanyagolt, elvadult, két századon át bérletben volt, tehát teljesen kizsarolt birtokot vesznek át. A javadalom három vármegyére szóródik szét, egyes részei 2—3 napi járóföldre vannak egymástól. Egyetlen kiépített útja sincs, se hajózható víziútja. Területe nagyrészt mocsár és bozót. Alig van rajta állatállomány, kevés az épülete, nincsenek piacai. Nagyok a terhei: négy kegyúri felkésztség, ugyanannyi templom és iskola fenntartása nehezedik rá. Súlyos és állandó megterhelései a fortificatio, cassa parochorum és az insurrectio. Mindez nem csüggeszti el a Rendet: vállalkozik a szinte emberfeletti munkára. S itt a könyv biztos kézzel mutat rá, hogy mi volt a sajátos ereje és ismertetője a piarista gazdálkodásnak, s egyúttal a többi magyar szerzetesrend gazdálkodásának is. Sz. könyve vezérfonál lesz azoknak a gazdaságtörténetíróknak, akik majd a szerzetesrendi birtokok most már lezárt gazdaságtörténetének jellemző vonásait fogják kutatni. A kusztodíus történetéből kiviláglik, hogy az egyik ilyen jellemző vonás a befektetés. A középkori földművelő szerzetesek tevékenységére emlékeztető, szinte emberfeletti munkával: a vizenyős területek lecsapolásával óriási összegeket adnak a birtoknak. A Kapos és mellékvizei szabályozásának, a visszahódított területek telkesítésének, az építkezéseknek, az élő és holt felszerelés előteremtésének, nyugodtan mondhatjuk: a gyarmatosításnak nagy munkája már az első két évben 121 ezer forintot, s később is igen jelentős összegeket emészt fel. De a Rend szívesen feláldozza a birtok egész jövedelmét a megalapozásra és a jövő megmaradásának biztosítására. A szerzetesrendi birtok tulajdonosa ugyanis nem az egyes szerzetes, hanem a Rend, az egyéni érdek tehát teljesen eltűnik a

Rendé mögött. A Rend viszont hosszúéletű, ráér megvárni beruházásainak gyümölcsését, megéri az azokhoz kapcsolt távol-jövőbeli kulturális célok beteljesülését is. A könyv bebizonyítja, hogy a XIX. századi folytonos alapozás, a gyümölcsözőség biztos tudatában végzett állandó befektetés tette a kuszodiátust azzá a mintagazdasággá, amit ez a birtok a múlt század utolsó tizedében s a XX. században egészen a háborús összeomlásig jelentett. A piarista, de általában a szerzetesrendi gazdálkodást jellemző másik sajátos vonás az, hogy a Rend saját maga vezeti birtokait rendtagjai által. A kuszodiátusban 1836 óta annak felosztásáig 26 rendtag volt alkalmazásban. Közülük nem egy haladó, vérbeli gazda, a legújabb időkbe kívánczók elgondolásokkal és azok megvalósításával. A gazdaság vezetésével megbízott rendtagoknak tehát szerzetes-papi életük mellett a gazdálkodás a Rend keretein belül élethivatásukká lett, ami kizárta azt, hogy a gazdálkodás és annak céljai közé beékelődjék valamely fizetett főhivatalnok magánérdeke. Ez a két hatásában felbecsülhetetlen értékű tényező a piarista birtok történetét lendületes fejlődéssé avatja. A szerző ezt oly szemléletesen világítja meg, mintha magában a gazdaságban vezetne minket végig. Együtt örülünk vele, hogy a nyomásos gazdálkodás helyébe korán jelentkezik a javított nyomásos, majd a váltógazdálkodás gondolata. Szemünk előtt növekszik a juhállomány a 20 ezres szám fölé. A gyapjút sokszor maguk a rendfőnökök adják el; köztük híres gyapjúszakértők is akadnak. Külföldi nagy cégek, majd hazaiak egymással versenyeznek a kuszodiátus gyapjúterméséért, s azt pengőpénzben, nem egyszer aranyban, dukátokban fizetik meg. Ez is a céltudatos befektetés, minőségi termelés eredménye volt: Grosser rendfőnök például 1837-ben egy tenyészkosért 140 császári aranyat fizet!

Sz. könyvének az 1848-as centenárium alkalmából egészen időszerű értéke is van. Feltesz, ugyanis a kérdést: hogyan érintette a kuszodiátust a 48-as birtokjogi átállítás. „Ha a XIX. századi rendi vezetőség akár pénztelenség miatt, akár hozzánemértésből, vagy kényelemszeretetből hosszabb bérletbe adja a kuszodiátust, vagy megelégedett volna a korabeli birtokviszonyokból folyó, s majdnem csak behajtásra szorítókozó jövedelemmel, az 1848-as gyökeres változások éppúgy sujtották volna, mint sujtották a változásokra fel nem készült sok nagybirtokost. Hiszen tudjuk, hogy a főmérdek magyar nagy- és középbirtok pusztulása nem kizárólag a birtokos kényelmességének, a nagy költségeknek, vagy az élehetlenségnek az eredménye. A nagybirtok eladósodásának, így pusztulásának sokkal mélyebbre ható oka van. Mindazok a nagybirtokok ugyanis, amelyeket a 48-as átállítás majorok, élő- és holt felszerelés, uradalmi cselédség nélkül találtak, kénytelenek voltak magas kamatozású külföldi kölcsönök után nézni, hogy pótolják hirtelenében az évszázados mulasztásokat. A szabadságharc leverését követő abszolutizmus, a magyarság gazdasági életét megbénító intézkedések, az osztrák iparnak ráncszabadítása, a külkereskedelem rendezetlensége, a piacok hiánya, a földbirtokban elfekvő tőkék alacsony gyümölcsötztetése voltak azok a leküzdhetetlen okok, amelyek a magyar nagybirtok egy részének vesztét okozták. Ettől szabadult meg a kuszodiátus, mert a célszerű és előrelátó gazdálkodás következtében a gazdasági újításokat felkészülve várta.” Egy olyan birtok felett, ahol a majorságos művelésből eredő termékek közül maga az egyévi szemesgabona megközelíti a 30 ezer pozsonyi mérőt, a szabadságmozgalmak birtokjogi vívmánya, „ez a minden idők eddigi legnagyobb földreformja” — ahogy a szerző nevezi (1943-ban) — megrázkódtatás nélkül vonult el, s a birtok az új vágányokra állítva is bizalommal nézhetett a jövőbe. Valóban, mire a második világháború elérkezett, akkorra a kuszodiátus, népiesen a „piaristák mernyei birtoka” Hazánk egyik legjobb mintabirtokává fejlődött annak ellenére, hogy 12 kerülete három (Somogy, Zala és Veszprém) megyében volt elszórvva. Nemcsak a haladó magyar mezőgazdaságnak volt nagy értéke, hanem a magyar nevelésügy szolgáltatában álló Kegyes Tanítórend megélhetéséhez, intézményeinek fennmaradásához is mintegy 65%-ban járult hozzá.

A könyv a Hazánkban 300 éve munkálkodó piaristák készülő nagy rendtörténetének első kötete. A Kegyes Tanítórend kitűnő íróserege biztosíték arra, hogy az érdeklődéssel várt — s reméljük: a világháborútól legfeljebb csak

elodázott, de végleg meg nem akasztott — további kötetek mindegyike is az lesz, ami az első: a rendtörténetnek, az általános magyar gazdaság- és művelődéstörténetnek egyformán örömmel üdvözölt nyeresége és gazdagodása.

KALÁSZ ELEK (Tger)

JUHÁSZ KÁLMÁN: A 100 ÉVES KÜBEKHÁZA (1844—1944). Szeged 1944. Kübekháza közönsége, 62 l. 8°. — (Csanádvármegyei könyvtár 39.)

A csanádmegyei Kübekháza alapításának századik évfordulója szolgált alkalmul a község történetének a megírására. Előzőleg, a község ötvenéves fennállásakor készült már egy emlékkönyv Kempf Géza iskolaigazgató szerkesztésével, ennek adatait bővíti ki a szerző, feldolgozva hozzá a második ötven év történetét is.

J. e. szerénynek látszó munka keretén belül fontos kérdések tárgyalására vállalkozhatott, Nemcsak a helytörténeti kutatások elősegítésére nyílt alkalom számára, amint ezt a szándékát jelzi is bevezetőjében, hivatkozva a helytörténeti kutatások érdekében épp e mű megjelenése előtt 21 esztendővel elhangzott felhívásra, hanem témájával kapcsolatban módja volt a magyar parasztság XIX. századi történetének sok, eddig még megíratlan és feldolgozatlan kérdésével foglalkoznia. Történetírásunkban a magyar paraszttársadalom életét épp a múlt század közepétől kezdve sűrű homály fedi, a jobbágyrendszer bonyolult gazdasági és társadalmi szerkezetének lebontása és egyelőttünk csak a közelebbi évekből ismeretes új paraszttársadalom felépítése és kialakulása az 1850 utáni évtizedekben folyik. Ez a folyamat rendkívül szétágazó, vidékenként eltérő, az átalakulás határozott vonásai nehezen elemezhetők ki. A helyi fejlődés sok apró példájára van szükségünk, ahol a kutató e nehéz kérdéseket egész szűk körben, a meglévő forrásanyag alapos figyelembevételével oldhatja meg és így a legeredményesebben foghat hozzá azon kérdésszövevények megbontásához, amelyekkel megbirkózni, ha rögtön az egészhez fogunk hozzá, rendkívül nehéz, kevés vagy téves eredménnyel kecsegtető vállalkozásnak látszik. A helytörténeti kutatás azért is kiválóan alkalmas ennek a feladatnak az előbbrevitelére, mert éppen az újkori periódusban szempontjai elsősorban gazdaság- és társadalomtörténetiek. Az ország történetének külső jelenségei nem annyira jellemzők egy falu életére, míg a gazdasági és társadalmi élet sok helyi vonatkozást nyújt s ezek kölcsönöznek egymáshoz egy-egy helység fejlődésének.

Különösen ezért vettük érdekklődéssel kezünkbe a Kübekháza történetével foglalkozó könyvecskét, bár Kübekháza nem épp a legkedvezőbb ezeknek a taglalására. A falut 1844-ben kincstári uradalom területén alapították, tipikus dohányültetvényes község s mint telepés falu nem hordja magával a jobbágy-ság életének évszázados jellemvonásait s így a szerző nem mutathatja be rajta keresztül a jobbágyfelszabadítás átalakulásának egyik példáját. Mégis a falu gazdasági és társadalmi életének jóval bővebb leírását vártuk volna az 1850 utáni évekből, kapcsolatban azokkal a kíváncsimmakkal, amelyeket fentebb jeleztünk. A szerző ugyan elmondja, hogy a magyar és később részben német telepesek 16 hoklas telket kapnak bérbe s abból három holdon felesben dohányt kötelesek termeszteni és ez a bérlet egészen az 1870-es évekig tart, amikor is a monopólium korlátozó rendelkezései miatt a lakosok a dohánytermesztést abbahagyják és teljesen földművelésre és állattenyésztésre térnek át. A bérlet 1880-ban „örök megváltási szerződésé” válik és a megváltás 1916-ban fejeződik be. Mindezekon kívül azonban fontos lett volna a termelés minőségi fokának, a művelési rendszernek, az 1850 után bekövetkezett modernebb gazdálkodásnak s ezekkel kapcsolatban a falu társadalmának a változása is. A „régí jó idők” fejezetben, ahol a szerző épp az 1850 utáni időkkel foglalkozik, csak a kolerajárványok, árvizek, talajvizek, jégeső történetével ismerkedünk meg főleg, amelyek lényegesek és fontosak a falu történetében, de nem foglalják magukban a fejlődés gazdasági és társadalmi elemeit. Igaz, hogy eme dolgok megírásánál nagy akadályok állottak a szerző útjában. Különösen a község korábbi történetére vonatkozó levéltári anyag, amint J. említi.

magyrészben elpusztult s így pl. a telepítés részletes történetét lehetetlen volt megírnia.

Föbbit nyújtanak ilyen szempontból a „falukép” és „lakosság” címszavú fejezetek, ahol főleg a XX. századbéli állapotokkal ismerkedhetünk meg. Megtudjuk ezekből Kübekháza kedvezőtlen gazdasági helyzetét vasút és utak hiányában, megismerkedünk a mérnöki lelmérés alapján telepített szabályos, egyenes utcákkal rendelkező faluval, annak épületeivel, intézményeivel. Ismerteti a szerző a világháború utáni földreform eredményeit s ezzel kapcsolatban a mezőgazdaság állapotát. A lakosság viszonyai is határozottabb vonásokban tűnnek elének.

Részletes és beható a község egyháztörténetének a leírása, talán a leg-részletesebb az összes fejezetek közül. Mellőztük volna egyébként sokszor nem szorosan a tárgyhoz tartozó dolgok aprólékos elmondását. Nem lényeges Kübekháza középkori történetével kapcsolatban Csanád legendáját egész részletesen előadni, csak azért, mert Csanád és Ajtony küzdelme kb. ezen a területen zajlott le. Minek közölni Kübeck Károly Frigyes egész részletes életrajzát, házasságának történetét, amikor csak azért nevezték el róla a telepet, mert az ő udvari kamarai elnöksége idejében alapították, egyébként a község alapításához és fejlesztéséhez semmi köze sem volt.

J. munkája különben szorgalmas adatgyűjtésen épült fel s kétségtelen, hogy különösen helyi vonatkozásban sok értékes adatot tartalmaz s hozzá fog járulni a mű bevezetésében célul kitűzött helyi öntudat növeléséhez. Bár a község életének csak „vázlatszerű, rövid összefoglalására” vállalkozott, a fentebb említett gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok fokozottabb érvényesítése munkáját a magyar parasztság történetének tekintetéből becsesebbé, sőt bizonyos vonatkozásban úttörő jelentőségűvé emelhetné volna.

NAGY ISTVÁN

FOLYÓIRATOK

LEVELTÁRI KÖZLEMÉNYEK. Kiadja a Magyar Országos Levéltár. Szerk. Sinkovics István. Budapest. XX—XXIII. évf. 1942—1945 424 l.

Jánossy Dénes: *Néhány szó a szerkesztésről* című bevezetőjében ismerteti a folyóirat programjának kibővítését. Míg a folyóirat indulásakor, a huszas évek elején, elsősorban a levéltárakban való tájékozódást óhajtotta előmozdítani, kibővítve a levéltártan művelésével, addig a jövőben az elméleti szempontokon túlmenően a gyakorlati elemekkel is foglalkozik, abból a célból, hogy feleletet adjon mindazokra a problémákra, melyeket a levéltárnoknak a reábizott forrásanyag tudományos hasznosítása érdekében ismernie kell. A program keretébe tartoznak a levéltárügy szervezeti kérdései, a levéltári jogszabályalkotás és ennek megalkotása után az eredmények s a végrehajtás során tapasztalt jelenségek ismertetése. Különös figyelmet szentel a lappangó levéltárak ismertetésének, hogy ezzel a gazdaság-, népiség-, hely- és család-történeti kutatást előmozdítsa. Végül behatóan foglalkozik a külföldi levéltárügy problémáival. Készséggel fogad el a levéltári kutatást előmozdító kormányzat-, illetve hivataltörténeti tanulmányokat.

Bittner Lajos: *A történetírás és levéltártudomány* (4—28. l.). (Ford. Bánrévy György.)

A tanulmány célja a történetírás egyes irányai és a levéltártudomány, különösképpen pedig a levéltárrendezési munka közti kölcsönhatás megvilágítása. A levéltárnok feladata, hogy az őrizetére bízott levéltári testeket a köz-igazgatás és tudomány számára feltárja. Ezzel kapcsolatban a kérdések egész sora merül fel, melyek megoldására évszázadok során számos kísérlet történt. B. a bécsi Staatsarchiv történetén mutatja be ezeknek a megoldásoknak fejlődését.

A Staatsarchivnak egyetemes levéltárrá való kiépítése a XIX. század elején indult meg Hormayr elgondolása szerint, a birodalom központi hatóságai registratúráinak beolvasztásával. A fejlődés, gyarapodás állandó rendezési munkákat igényelt, melyeket a történetírás különféle irányjai befolyásoltak.

Állandóan visszatérő irányként szerepel az elbeszélő történetiszemléletnek megfelelő egyszerű rendezési munka: az anyag bizonyos sorrendben való felállítása és jegyzékbe foglalása. Fölötte áll ennek az a rendezés, amely valamely politikai vagy tudományos elv megvalósítását tűzi ki. Ilyen volt Putsch Vilmos munkája a XVI. században, aki az osztrák hercegek középkori levéltárát abból a célból rendezte, hogy bemutassa a Habsburg hercegek uralkodói tevékenységét. VI. Károly császár idején folytatódott ez a rendezési munka, amelynek célja, hogy az események tényleges lefolyásán túl az államigazgatás céljainak érdekében is tanulságokra adjon alkalmat. Ebből az időből való Schierendorff emlékirata, melynek alapelve, hogy a levéltár cselekvőleg álljon az állami érdekek szolgálatára. Ezt a szempontot céltudatosan képviselte a levéltár 1749-ben történt újjászervezése. A cél a német Habsburg-ág trónöröklési és hírtokjogainak bizonyítása volt, ezért különböző levéltárakból kiválogatott állampolitikai okleveleket soroztak be az állami levéltárba.

Az oknyomozó történeti elv és a racionalizmus alkalmazása nem vált be. Érdeme a kevésszámú osztályba való sorozás és az időrendi beosztás, de az oklevéltan fejlődésére is hatott. Az oknyomozó történetírás jegyében állott Hormayr működése. Ő indította meg azt a törekvést, hogy a levéltár középkori oklevélgyűjteményből egész levéltári testeket magában foglaló központi, modern tudományos intézménnyé fejlődjék. Fontosságot azonban ő is a belső tartalomnak tulajdonított, a belső összefüggések vizsgálatát elhanyagolta. Utódai alatt következett a rendezési munka első fénykora, amelynek nagy hatása volt a fellendülő német történettudományra (Ranke, Pertz, Chmel). A rendezés és lajstromozás végrehajtása ebben az időben vegyesen a pragmatikus és elbeszélő történetírás elvei szerint történt.

A nagyszámú iratból álló levéltári testek bekebelezése folytán felmerült az iratkezelés kérdése. Az irattan előfutára a magyar Gévay Antal volt, aki megvizsgálta az iratdarabok belső és külső ismertető jegyeit és az iratok eredeti összetartozandóságát kutatta. Végső célja az volt, hogy a fejlődéskutató történetírás szellemében megismerje a történeti események tényleges lefolyását. Követője soká nem volt, utódai a mesterséges osztályozás, a szerves kialakult regesztatúrák szétszaggatása útján folytatták a rendezést. A tisztviselőkben hiányzott a szaktudás és levéltári gondolkodás, annyira, hogy egyik sem látott bele a levéltárak keletkezésének és fejlődésének feltételeibe.

Az 1854-ben alapított Institut für Österreichische Geschichtsforschung és nagynevű tanára, Sickel Tivadar a fejlődési gondolatot képviselte a forráskritikában és ő állította fel azt a követelményt, hogy a levéltárakat is e szerint kell kezelni. Sajnos, az ekkor Arneht vezetése alatt álló levéltárra nem volt hatása. Utóda, Winter már gondolt arra, hogy az új tisztviselők alkalmazásánál vegyék tekintetbe a történetkutató intézetből kikerült tudósokat. Károlyi Árpád mint levéltári igazgató ismerte fel elsőnek, hogy a rendezési munka már eleve elhízott, ha összefüggésekből kiragadva hajtják végre. Ezért első-sorban teljes, rendszeres áttekintést készíttetett a levéltár egész állagáról. Az így létrehozott általános áttekintés megkönnyítette a levéltári szolgálat fokozatos átszervezését a fejlődéskutató történetírás alapelvei szerint, ami a származási elv (provenienzi) érvényesítésében jutott kifejezésre. Így az Állami Levéltárban is megszűnt a szerencsétlen kiválogatási rendszer és az a követelmény érvényesült, hogy az osztrák-magyar tulajdonban levő valamennyi levéltári test gyűjtőhelyévé váljék. A régi rendezési állapotot meg kellett ugyan tartani, de nagyvonalú vállalkozás indulhatott meg az egyes levéltári testek szerkezetének bemutatására belső és külső ismertető jegyek alapján, vagyis az egész levéltárat fel kellett dolgozni az új segédtudomány: az irattan alapján.

Ez a helyzet szükségessé tette az egész levéltár második felvételét, hogy a levéltári testeket teljes egészükben és eredeti összetételükben lehessen megismerni. Ennek az új cédlakatalógusnak az alapján lehetett hozzáfogni a teljes leltár, a Gesamtinventar megszerkesztéséhez. A provenienzi-elv alapján

való újjárendezéshez azonban mindez még nem elegendő. Ez a rendezési munka csak az egyes levéltári testekbe foglalt anyag belső és külső ismertető-jegyeinek tüzetes vizsgálata, valamint a levéltári testeket létrehozó hatóságok történetének, a hivataltörténetnek ismerete alapján lehetséges. Befejezésül a szerző a fejlődéskutató irattan nagy jelentőségét fejtegeti, különösen a legújabb kor történetírására vonatkozólag.

Klein Gáspár: A levéltári tárgyú jogszabályok foggyatkozásai (29—40. 1.).

A szerző a levéltárakra vonatkozó régebbi törvényhozási intézkedések ismertetése után elsősorban a ma is érezhető fogyatékoságokat tárgyalja.

Levéltári tekintetben hiányos mindennekelőtt az 1902. évi Vármegyei Ügyviteli Szabályzat erre vonatkozó része, de nem vitte előbbre a törvényhatósági levéltárak ügyét sem az 1929 : XI. tc., sem végrehajtási utasítása. Ez a történelmi jelentőségű anyag kezelésének szabályozását csak kilátásba helyezi, a modern anyag védelméről pedig egyáltalán nem gondoskodik. Nem javított a helyzeten a 14.854/1937. VKM. számú rendelet sem, mely a főispánok feladatává tette a levéltárak ügyének szorgalmazását. A levéltár ma is még csak megtúrt intézmény. Kedvezőtlen a helyzet a főlevéltárnok személye szempontjából is, akit még BM. rendelet is a kezelő személyzet közé sorol és a vezetők tőle teljesen távolálló feladatok elintézésére kényszerítik. Az 1929 : XI. tc. a főlevéltárnoki állást általában főiskolai végzettséghez kötötte ugyan, de nem határozta meg pontosan, nem gondolt arra, hogy a főlevéltárnok ügyköre nagyrészt jogi és történeti ismereteket kíván. Az a körülmény, hogy a törvény a főlevéltárnok jelölését a M. Nemzeti Múzeum Tanácsára bízta, emeli tekintélyét, de súlyos jogszélem, hogy az 1929 : XXX. tc. megszüntette törvényhatósági bizottsági tagságát. Mindezekből látható, mennyire szükséges egy mindenre kiterjedő levéltári törvény, hogy megszüntesse az ellenmondásokat és visszasságokat s biztosítsa a megfelelő levéltárvédelmet.

Bakács István János: A családi levéltárak védelme (41—51. 1.).

A családi levéltárak nemcsak az illető nemesi családra tartalmaznak adatokat, hanem egész vidékek társadalomtörténetéhez adnak biztos alapot. Középkori oklevéanyaguk is értékes, de a napjainkig terjedő újkori anyag művelődés-, gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból felbecsülhetetlen értékű. A családi levéltárak védelméről országokként különböző módszereket igyekeztek alkalmazni, jogi kénysért azonban sehol, tehát nálunk sem lehet alkalmazni egyetlen mód a családokat rábeszélni levéltáraiknak közlevéltárakban való elhelyezésére, különösen akkor, ha a levéltárat a megsemmisülés fenyegeti vagy ha anyaga tudományos szempontjából jelentős. A családi levéltárakat kiválogatásnak kell alávetni — nem selejtezésnek —, az emléktárgyakat a családnak, könyveket és újságokat a könyvtáraknak kell juttatni. A tisztogatás után következik a rendezés a proveniencia elvének alkalmazásával. A rendezésnél külön csoportokban kell összefoglalni a birtokjogi, birtokkezelési iratokat és a pertesteket. Amennyiben az újkori anyagot csoportosították a családok, ezt a rendet meg kell tartani. A középkori okleveleket ki kell emelni, külön dobozokban kezelni és jegyzéket készíteni róluk. A családi levéltárak megfelelő gondozása a közlevéltárakban ösztönzésül szolgál, hogy a családok szívesen helyezték el azokban levéltáraikat, ez pedig a történetírás, levéltárnoki munka és a levéltárvédelem szempontjából egyaránt fontos.

Sümeghy Dezső: A megyei levéltárak rendezése (52—65. 1.).

S. a megyei levéltárak egységes rendezésének alapelveit fejt ki. A vármegyei levéltárak anyagát időrendileg két csoportra (1848 előtt és 1849 után), s ezeken belül pedig a megye irattermelő működése folytán keletkezett kezelési egységekre kell osztani. Az így keletkezett levéltári mechanizmus a rendezés kulcsa. A levéltárrendezés nehezebbik szakasza a részletes rendezés, az anyag aprólékos tartalmi megismeréséhez vezető út. (Ilyen a nagyobb terjedelmű kútfők részekre bontása, külső és belső rendjének megteremtése, kezelési könyvek készítése stb.) Figyelembe kell itt venni, hogy az anyag lehet provenienciális, vagy külön levéltári kezelésű anyag. Az utóbbi az eredeti

összetűgésekből kiemelt, vagy oda soha nem tartozott, a közigazgatás működésénél keletkezett anyagot tartalmazza (középkori oklevelek, urbarialia, alapszabályok, anyakönyvi másodpéldányok stb.). A levéltári mechanizmust a növedék besorolásakor is meg kell tartani. Az iratcsoportok rendjét megjelölő, táblázatba foglalt repertórium rendkívül megkönnyíti az eligazodást. Ezt a belső, tartalmi vagy tudományos rendezést ki kell egészítenie a külső, esztétikai rendezésnek, ami arra is jó, hogy az általában, rosszul tájékoztatott nagyközönséghez is megteremtsük a kapcsolatot és érdeklődést keltsünk benne a magyar mult frásos emlékei iránt.

Kovács Lajos: A selejtezés Budapest székesfőváros levéltárában (66—85. 1.).

Az elhelyezésre alkalmas helyiségek befogadóképessége a selejtezés nehéz feladata elé állítja a levéltárnokot. A székesfőváros levéltárában három évtizede megindult rendszeres selejtezés módot ad összefoglaló kép nyújtására és a selejtezés kérdésének megvilágítására. A főváros egyesítések a régebbi levéltári anyag a város különböző pontjain elszórtan hevert és csak 1901-ben a Központi Városháza megszerzése után lehetett az egészet egyesíteni. Ugyanekkor a levéltárat a szakhivatalok sorába emelték és az irattár különvált.

A helyhiány csakhamar esedékessé tette a selejtezés felvetését, ezért 1912-ben Gárdonyi Albert főlevéltárnok selejtezési szabályzat készítését ajánlotta, mely az élő jog szempontjából pontosan meghatározhatja, mit kell megtartani, mit nem. Történeti érték tekintetében az iratok csak egyenként bírálhatók el. A szabályzat maga csak próbaselejtezések tapasztalatai alapján állítható össze. A tanács a javaslatot elfogadta, elrendelte az előzetes selejtezést az érdekelt ügyosztályok két szakértő tagjának részvételével, a történeti szempont érvényesítése céljából pedig Gárdonyit megbízta a kiselejtezett anyag felülvizsgálásával. Kiderült azonban, hogy a munka előzetes selejtezési szabályzat nélkül nem végezhető el. Ezt az előzetes selejtezési szabályzatot a levéltár tisztviselői készítették, a tanács pedig 1918-ban el fogadta. A selejtezés nem érinti a testvérvárosok egyesítése előtti iratokat. E mellett szól az, hogy vannak intézmények és jogok, amelyek átvészelték az 1848-at követő jogtörést, tehát az ezekkel összefűgő közületi anyagi jogok védelme érdekében mellőzni kell a selejtezést. Továbbá az a körülmény, hogy 1873-at megelőzően az ügyintézés egyénibb jellegű és így selejtezése nehéz. A selejtezés eleinte lassúbb, majd 1930-tól kezdve, miután az elveknek a gyakorlatba átűltetése nagyjából kialakult, gyorsabb ütemben haladt és jelentős eredménnyel járt. A IV. ügyosztály és több kisebb csoport anyagából a levéltár saját munkájával mintegy 2900 iratcsomót selejtezett ki, s így lehetővé tette az 1911—1924. évek iratanyagának átvételét. A selejtezést az új építkezés esetén is tovább kell folytatni, mert az ügyiratok egy jelentős részének értéke nem áll arányban a fenntartással járó munkával és kiadással.

Janković Vendelin: Megjegyzések a szlovák levéltárűgy problematikájához (86—99. 1.). (Szlovákiból fordította Bottló Béla.)

A szlovák levéltárűgy keletkezését az 1918. évi államjogi változások tették lehetővé. Eleinte sok nehézséggel kellett megkűzdeni, hiszen a levéltárak szakszerűen képzett vezetők nélkül maradtak. Végre 1928-ban, a tartományi igazgatás megszervezésekor, Rapant Dániel kezdeményezésére felállították a Tartományi Levéltárat mint önálló intézményt, mely rendelkezett a vármegyei levéltárakkal és előmozdította a tudományos munkát, de 1939-ben a tartományi beosztással együtt ez is megszűnt.

A levéltárak és könyvtárak állami felűgyelőjének funkcióját a pozsonyi egyetem valamelyik történelemprofesszora tölti be, közvetlen kapcsolatban azonban nincs a levéltárakkal; a belűgyminisztérium levéltári osztálya a megyei levéltárak közül is csak a pozsonyival és a zólyomival törődik, sem a többiekkel, sem a keletkező új levéltárakkal nem foglalkozik; a Szlovák Nemzeti Műzeum Levéltárának gyűjtő és kutató munkája értékes ugyan, de működése csak esetleges, pénzügyi és személyzeti lehetőségei elégtelenek.

R. értekezése további folyamán részletesen foglalkozik a szlovák levéltárügy újjászervezésének kérdésével.

Pásztor Lajos: A Vatikáni Levéltár (100—129. l.).

P. röviden szól a Vatikáni Levéltár keletkezéséről, a kutatás szempontjából használható leltárakról és indexekről, azután részletesen ismerteti a Levéltár gyűjteményeit és azok fontosságát a magyar történetírás szempontjából.

A megnyitás (1881) előtt a Levéltárba csak kevés kutató tudott bejutni, így magyar részről Czeles Márton, Koller József és Theiner Ágoston. A magyar anyag rendszeres feltárása Fraknói Vilmos érdeme. Kezdeményezésére alakult meg a „Monumenta Vaticana Hungariae“-bizottság, amelynek forráskiadványai a legjobbak közé tartoznak. A későbbi időkben is jelentős magyar vonatkozású részek kerültek publikálásra. A Vatikáni Levéltár középkori és újkori anyagából azonban még sok magyar anyag vár feltárásra. A Fraknói vezetésével folyt rendszeres forrásközlő munkát újabban az írók monográfikus munkássága váltotta fel, már pedig a teljesség érdekében fontosabb az anyag rendszeres felkutatása és módszeres közlése. Ez elsőrendű feladata az ennek megfelelően átszervezendő Római Magyar Történeti Intézetnek.

Gárdonyi Albert: Az óbudai káptalan magánlevéltára (130—140. l.).

Fejér Codex Diplomaticusában több olyan középkori oklevelet találunk, mely tartalma szerint nyilvánvalóan az óbudai káptalan magánlevéltárának állományához tartozott, eredetije azonban a Codex Diplomaticus szerint a kamarai levéltárban található. Az elhelyezés a kamarai levéltárban csak 1700 után történetelt, mert 1699-ben ezekről az oklevelekről hiteles másolatokat a pozsonyi káptalan adott a budavári prépostnak. A pozsonyi káptalan levéltárába valószínűleg úgy kerültek az oklevelek, hogy amikor 1530-ban Roggen-dorf Buda ostroma idején lefoglaltatta a János-párti prépost ingóságait, akkor az oklevelek valamelyik bizalmi embere, esetleg az utolsó budai bíró, Palcan Péter útján juthattak Pozsonyba. Palcan 1558-ban felvett hagyatéki leltárában ugyanis sok budai és pesti oklevél található. Gárdonyi szerint valószínűleg ezek az óbudai káptalan magánlevéltárának oklevelei, melyeket a leltár felvételében résztvevő két pozsonyi kanonok a káptalan levéltárában helyezett el.

Galla Ferenc: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. (A magyar megújulodás korának püspökei.) 141—186. l.

G. behatóan foglalkozik a püspökjelöltek kánoni kivizsgálására vonatkozó eljárás kialakulásával, maguknak a jegyzőkönyveknek történeti értékével s a magyar történetírás számára való jelentőségükkel. Ezek a jegyzőkönyvek rengeteg életrajzi és családtörténeti adatot őriztek meg. Különösen fontos a hódoltsági vallási viszonyok ismertetése, továbbá egy-egy püspökség helyzetképeinek összefüggő feltárása. Az adatok sokasága egyházpolitikai, politikai, gazdasági, társadalmi, szellemi életünkre is bőséges világot vet. De elárulja a kor történeti erőinek, törekvéseinek, módszereinek a működését is. A vizsgálati jegyzőkönyvek levéltári elhelyezésének és használati módjának ismertetése után a szerző több mint 140 eddig ismeretlen jegyzőkönyvet sorol fel 1770-ig. A processzusok sorozata nem teljes, különösen az első száz esztendő anyaga hiányos, pedig a török hódoltság és a török háborúkkal járó pusztítások megismerésére az anyag rendkívül becses volna. Lehet, hogy ezek és más előkelő magyar főpapok (Pázmány) processzusai elenyésztek vagy a levéltárakban lappanganak és felkutatásra várnak.

Gárdonyi Albert: Vármegyei és városi levéltáraink a XVIII. században (187—195. l.).

A szerző a vármegyei és városi levéltárakra vonatkozó általános intézkedések bemutatása után Buda és Pest levéltárügyéről ír részletesebben. 1776-ban kir. (biztosi) rendelet követelte a levéltárosi állás szervezését a levéltár rendezellen volta miatt. Még ugyanebben az évben levéltárossá is választották Pscherer Andrást. Budán a levéltárosság kezdetben nem volt élethivatás, hanem közbenső állomás a tisztviselői pályán. A pesti levéltárnál első ízben

az 1767. évi kir. biztosi rendelet kívánja meg, hogy külön lajstromozó foglalkozzék az iratok rendezésével. Az első ismert pesti levéltáros Mészáros Ferenc volt. Addig az ügyiratok rendezését a lajstromozó végezte, az őrzés a főjegyző kötelessége volt. Pest népességének gyarapodásával a levéltári anyag mennyisége is nőtt, a helyiséghővítés már nem volt elegendő, a tanács tehát 1843-ban selejtezést rendelt el. Hosszú időn át mégsem történt intézkedés ebben az ügyben. Végre is a helyiséghiány kényszerítette a levéltárat a kényes munka megindítására.

Föglein Antal: A vármegyei levéltárak első állandó őrzőhelye (196—254. l.).

45 magyarországi és 24 erdélyi megye (vidék, szék) székházának és azon belül levéltára elhelyezésének rövid történetét tartalmazza.

Tanodi Zlatko: A zágrábi Horvát Országos Levéltár történeti fejlődése (255—259. l.). (Németből ford. Sinkovics István.)

Míg a horvát királyság fontos okleveleit 1643 előtt a főtisztviselők valószínűleg otthonukban őrizték, a levéltári anyag egy részét a Szent István székesegyház sekrestyéjében helyezték el. Az okleveleket ekkor Szakmardy Iván ítélőmester három kulcos, díszes tölgyfaladában helyezte el. Minthogy az országgyűlés levéltára állandóan gyarapodott, 1744-ben Király Ferencet két évre országos levéltárnokká választották azzal a rendeltetéssel, hogy lajstrom- és mutatókönyveket készítsen, rendezze be a levéltárat. Az első állandó levéltárnokot a XIX. század elején nevezték ki. 1848-ban Jellačić Kukuljević Iván történetíró tette meg levéltárnoknak, aki 1851-ig Budáról a helytartótanács, az udvari kamara és a nádor hivatalából a zágrábi országos levéltárba vitte a horvát vonatkozású anyagot, melyet 1885-ben Khuen-Héderváry Károly visszavitetett Budapestre. Kukuljević alatt a székesegyházi iratokat bekebelezték az országos levéltárba, 1867-ben a levéltárat magánszemélyek részére is megnyitották. Az 1870. VII. tc. rendezte az Országos Levéltár jogi és személyzeti viszonyait. Ezután új gyűjteményekkel (történeti képek és térképek) szaporították az anyagot, szakszerű kézikönyvtárat állítottak fel és folyóiratot adnak ki, 1913-ban a levéltár az egyetemi könyvtár új épületében kapott elhelyezést. Itt egyesítették azután a legfontosabb oklevelek és iratok sorozataival a horvát vármegyék, egyes városok és egyes családok levéltárait.

Soós Imre: Heves vármegye levéltárának történetéből (260—29. l.).

Az egyesült Heves és Külső-Szolnok megye legrégebb levéltára 1682-ben elpusztult, csak a közgyűlési jegyzőkönyvek maradtak meg 1653-tól. A levéltárkezelő aljegyző munkája az 1720-as évek óta abból állt, hogy a rendezetlen anyagból egyes darabokat kikeressen a tisztviselők számára, az évenként átadott iratokat elhelyezze, a jegyzőkönyveket másolja, nemességi ügyekben az okmányokról másolatokat készítsen. Ezzel a megye félszázaddal megelőzte a felső kormányhatósági rendelkezéseket. Az 1770-es évek körül indult meg a levéltár lajstromozása és a mai rendszer bevezetése. A főcél azonban még nem az ügykezelés megkönnyítése volt, hanem a nemesi és birtokjogokat igazoló okiratok minél gyorsabb megtalálása, 1780 körül a levéltárrendezést befejezettnek lehetett tekinteni. 1831-ben a mai ügyviteli szabályzathoz hasonló utasítást adott ki a megye. 1845-ben a vármegye bevezette a jegyzői hivatalban az ügydarabok iktatását, és így a levéltárba már az iktatás során kialakult keretben jutottak az iratok. 1867 után az iratelhelyezés nehézségeinek megoldására bevezették a selejtezést; ennek során sok értékes anyag pusztult el (mint a XVII—XVIII. századi bűnperek, Bach-korszakbeli népösszeírások, birtokbevallási könyvek stb.). A további évtizedek során is állandóan folyt a rendezési és erős selejtezési munka, amelynek során a megye 1903-ban megalkotta a selejtezési szabályzatát.

Iványi Béla: Gróf Batthyány Ádám, a levéltárrendező (290—309. l.).

A körmendi, régebben németújvári levéltár első, alapos és általános rendezése Batthyány Ádám gróf nevéhez fűződik. Batthyány Ádám az iratokat saját elgondolásai alapján maga rendezte. Míg az irat- és oklevélanagnál csak

az időrendre ügyelt, a gazdaságiaknál az irat mineműségét és az uradalmat is figyelembe vette, azonkívül minden csomagra a részletes tartalmát is rávezette. Ezekhez sajátkezűleg írt elenchusokat. Különösen hálások lehetünk pontos, részletes és bőbeszédű följegyzéseiért, mert az eredeti írárok itt-ott elvesztek. A középkori családi oklevelek átnézésére és rendezésére Litomericzky László németújvári ferences barátot alkalmazta, akinek a grófhöz intézett jelentéseiből ismerjük a rendezés lefolyását (1650—1651). A munka során elkészült a levéltár első szakszerű elenchusa és a végleges fiókbeosztás után a díszes lajstromkönyv, mely a mai beosztáshoz az alapot szolgáltatta. Ádám gróf a rendezésen felül a családi levéltár anyagát gyűjtés útján is szaporította.

Papp László: Herceg Esterházy Pál nádor kancelláriájának működése (1681—1713) (310—344. l.).

Esterházy Pál kancellársága még középkori alapokon épült fel: modern bürokratikus és kollegiális ügyintézés még nem látszik rajta. A nádori kancellária működésében neki országos gondjai mellett csak kevés szerepe van. A kancellária eredeti vezetője, az ítélmester is az ő idejében már teljesen kivált a kancelláriából és a nádor nevében, de önállóan működött mint bíró. A kancellária igazi vezetője a titkár. A titkos pecsétet kezeli, állandó és közvetlen érintkezésben van a nádorral, irányítja az oklevéladás munkáját, pecsételés előtt átnézi és ellenőrzi az okleveleket. A kancelláriát pontos ügykezelés és gyors munka jellemezte. A fogalmazványt bizonyos szignatúrák, jegyzetek és korábbi okmányok alapján készítették el. A nádori ítélmesteri és nádori oklevelek közt különbség van: az előbbit az ítélmester ellenőrzi és a bírói pecséttel látja el, függetlenül a nádori kancelláriától, az utóbbit a nádor maga is aláírja, az oklevél ellenőrzését a titkár is saját aláírásával igazolja és a titkos pecséttel látja el. A nádori oklevelek kikristályosodott ismétlődő részeket mutatnak, a dátum-formulában kiírják a keltezés helyét, az egyházi ünnepek szerint való keltezés már nincs divatban, a közhitelű jelleget a pecsét mellett a nádori aláírás adja meg. Esterházy csak rányomott és zárópecsétet használt. A kancellária nyelve a latin, de használják a magyar és német nyelvet is. A nádori levéltár nagyrészt a nádori adományok és periratok teszik ki.

Ember Győző: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788—1876) (344—375. l.).

A közmunkák és a közlekedésügy adminisztratív vezetését a XVIII. században kamarai bizottságok intézték állandó építészeti és vízügyi előadókkal. A két kamarai osztály 1784-i átszervezése után egyre szorosabb kapcsolatba került a helytartótanáccsal, míg végül teljesen főhatósága alá jutott. II. József 1788-ban felállította Budán a Directio in hydraulicis et aedilibus című hivatalt, de az ő halála után visszaállították a korábbi rendet. 1798-tól 1814-ig az építészeti számvevőség az építészeti igazgatóság kebelében működött, 1814-ben azonban visszatértek az 1789 előtti rendszerre. 1814-ben átalakították a hivatal-szervezetet, amely 1848-ig változatlan maradt. Ekkor Széchenyi István a szervezetet beolvasztotta a minisztériumba. Az egész minisztériumot hét önálló osztályra osztotta, vezetésüket a régi bevált tisztviselőkre bízta. Teljesen újjászervezte az ügyvitelt is. Széchenyi távozása után Kovács Lajos, majd Csányi László került a minisztérium élére. A főigazgatóság teljes feloszlátása nem volt végrehajtható és 1849 közepén, amikor az osztrák kormány vette birtokába az országot, az építészeti igazgatóság újjászervezése síman ment. A monarchia építészeti ügyeinek egységes irányítására a kereskedelmi minisztériumban építészeti osztályt állítottak fel. A bécsi General-Baudirection alatt országos építészeti igazgatóságokat állítottak fel így Budán is, alatta öt Districtual-Bauamt állott, a közigazgatási hálózatnak és a megyei és járási beosztásnak megfelelően. Feladatuk kettős: vezetni az állami építkezéseket és segíteni építészeti ügyekben a közigazgatási és pénzügyi hatóságokat. 1852-ben kivált belőle a vasútügy, megszüntették a bécsi főigazgatóságot és a kormányzóság keretében állítottak fel építészeti osztályt; 1857-ben külön hatóság lett a Tiszaszabályozási Központi Felügyelőség. 1861-ben lényeges változtatások fenntartásával visszaállították az 1848 előtti keretet, amely megmaradt a ki-

egyezésig. Az építészeti ügyeket ekkor a kereskedelmi minisztérium hatáskörébe utalták.

Baán Kálmán: Kisnemes családok levéltárai (376—383. 1.).

Az országban lappangó több ezerre menő kismemesi levéltár felderítésének és nyilvántartásának nemcsak a helytörténeti kutató szemszögéből, de az ország levéltári anyagának érdekében is nagy a fontossága. Ezek tervszerű felderítésére egyelőre nincs alkalom, de mód van a figyelem felhívására folyóiratok vagy közvelen érintkezés révén. B. idevonatkozó kutatóútjainak tapasztalatait közli. végül néhány kismemesi levéltár leírását adja.

Borsa Iván: A veszprémi püspökség levéltárának első jegyzéke 1352-ből (384—388 1.).

A veszprémi káptalan gazdag levéltárában elhelyezett veszprémi püspöki levéltár anyagában található a püspökség legrégibb, 1352-ből származó lajstroma. Ekkor ugyanis Jakab hantai prépost és két társa összegyűjtötte a püspökség okleveleit, azzal a céllal, hogy a püspökség jogait biztosító okleveleket rendezzék és a nagyobb jelentőségűeket nyilvántartásba vegyék. A lajstromban 101 oklevél szerepel, köztük a legrégibb Szent Istvánnak a veszprémi püspökséget alapító oklevele. 1352-ben ezek közül 94-et jegyezték be, 1372 után pedig további hetet. Szerző a lajstromot szósz szerint leközli.

A folyóirat befejező részében gazdag szakirodalmi ismertetést közöl, majd a Szemle-rovatban a levéltárüggyel és a történelemtudományt Herzog József, Károlyi Árpád, Istváni Géza és Gross Lóthár halálával ért súlyos veszteséget vázolja a róluk szóló nekrológokban, végül néhány külföldi folyóirat tartalmi ismertetésével zárja a rendkívül tartalmas számot.

NIKLAY PÉTER

EGYHÁZTÖRTÉNET. Révész Imre közreműködésével szerkeszti Esze Tamás és Bucsay Mihály. II. évf. (1944) 3—4. füzet. Bpest, 1945. 225—380 l. 8°: III. évf. (1945) 1—4. füzet. Bpest, 1947. 159 (1) l. 8°.

„Egyházi történettudományi folyóirat”-nak nevezi magát alcímében ez a rendkívül öröndetes református vállalkozás, amely a háború vége felé indult útjára s minden nehézséggel megküzdve és több évfolyam összevonásától tartózkodva, dicséretes folyamatossggal, terjedelemmel, kivételesen előkelő köntösben szolgálja változatlan kitartással a magyar tudományt. Az egyes kötetek beosztása a következő: az elején részletesebb tanulmányokat kapunk, majd kisebb közlemények, adattári rész s az egyházi levéltárak rovata következnek, végül egyháztörténeli irodalom és személyi hírek. Az eddigi számokban közölt tanulmányok általában részletkérdésekkel foglalkoznak. elvi és módszertani fejtegetések különállón nem szerepelnek, bár a könyvek ismertetésével kapcsolatban ismételtlen, nagy tudománnyal és tanulsággal megírva, ezekre is sor kerül.

A II. évfolyam befejező kötetében Esze Tamás A drégelypalánki egyházmegye történetének vitás kérdései c. tanulmányában helyi vonatkozású föladatak megoldásával kapcsolatban a végén oly következtetésre jut, amelyet érdemesnek látunk itt szósz szerint megismételni: „Összegezve az elmondottakat, meglepetéssel látjuk, hogy a drégelypalánki traktus 23 ekléziája közül mindössze háromra áll Debreczeni Ember Pál megjegyzése: degeneravere, vel oppressa sunt. Balassagyarmat, Nógrád és Drégelypalánk kivételével mindegyik él, vagy életre kel II. Rákóczi Ferenc szabadságháborúja alatt a fejedelem emberséges valláspolitikájának jóvoltából. Ezekről sem állíthatjuk, hogy a katolikus restauráció nyomása alatt enyészték volna el. Mennyivel más az egyházmegye képe három évtizeddel a szatmári béke után! Mindössze öt élő egyháza van: Losonc és az Eszterházy hercegi uradalom négy jobbágygyűlékezete: Ipolyszántó. Perőcsény, Szokolya és Diósjenő. Mind „véghely és a tövisek között áll”. 14 árva ekléziája közül a század végén a Türelmi rendelet életre kelt három egyházat: Nógrádverőcét, Nagymarost és Pilismarótot, —

Dömös leányegyházként éled fel, 10 elveszett nyomtalanul. Híveik[•] beolvadtak-e a nem egy helyen fajlag is idegen — német vagy tót — katolikuságba, vagy pedig vándorbotot vettek a kezükbe és szerencsésebb gyülekezetek lélekszámát emelték, olyan kérdés ez, melynek kutatási módszere még ki sem alakult. Fejtegetésünket azzal a tanulsággal zárjuk, hogy nem a gályarabok századában vesztették el birtokállományunk tekintélyes részét; ha a fejedelem győz, Magyarország protestáns többségű ország marad. A magyar protestantizmusnak a XVIII. század volt az „öldöklő százada.” (258—59. l.) E sorok íróját már másfél évtizede izgatja az a kérdés, mely időpontokban s mi módon következett be a magyarság hatalmas tömegeinek vallási hovatartozásában a nagy változás. Mi is meg vagyunk arról győződve, hogy messze túl a XVII. századon is még erőteljes volt ez az eltolódás. E fölfogásunkban megerősített Erdődy László Ádám nyitrai püspök 1725-i limina-jelentése. Ennek hitelesített melléklete szerint a nyitrai püspökség területén 1709-től 1724-ig 31.416 protestáns tért át a katolikus hitre. (A részletes kimutatás Püspöki jelentések c. könyvünk 162—63. lapjain olvasható.) A kérdés eldöntését nagyon elősegítene az egyházlátogatási jegyzőkönyvek rendszeres tanulmányozása.

Huszár Lajos (A magyarországi protestantizmus érmészeti emlékei, 259—80. l.) a hitújítástól kezdve a szabadságharcig sorra ismerteti a nagy vallási átalakulásra, az egyházi személyekre és intézményekre vonatkozó 79 érmét. — *Illyés Géza* egyházi jegyzőkönyvek alapján időrendben, sokszor életrajzzá kibővítve adja a külkülli református egyházmegye papjainak névsorát a XVI. század második felétől kezdve 1871-ig (280—333. l.). Munkája helyi igényeket kielégítő adatszolgáltatás. — *Gulyás József* folytatja az előző kötetekben megkezdett közlését a sárospataki főiskola diákjairól. A jelen számban 1659-től 1667-ig halad (336—44. l.). — A levéltárakról szóló részben az érmelléki és az alsózempléni református egyházmegye levéltárának ismertetését kapjuk. — A *könyvismertetések* közül is meg kell emlékeznünk néhányról, mivel általánosabb érdekűek. S itt rögtön dicsérőleg említjük meg, hogy a folyóirat könyvirovata különösen egyházi szemlében ritkán tapasztalt egészséges bírálati érzéket, az emberi, személyi tekintettől való mentességet s egyéni színt, lendületet és hátorságot mutat. Illyés Endre könyvével kapcsolatban (Egyházfegyelem a magyar református egyházban, Debr. 1941) *Bucsay Mihály* főlveti a XVI—XVIII. századi ref. egyházfegyelem értékelésének kérdését. Nem ért egyet Illyés fölfogásával, aki két, egyaránt hanyatló ívvel jellemzi az egyházfegyelem pályáját mind a katolikus, mind a magyar ref. egyházban. Az előbbi ív Krisztussal kezdődik, az apostoli gyakorlatban éri el csúcspontját s a középkor végén aláhanyatlak, az utóbbi a XVI. században emelkedik, a XVII.-ben s részben a XVIII.-ban dekl, majd hanyatlak és a XIX. században mélypontjához ér, végül elenyészik. Bucsay hangsúlyozza, hogy Illyés helytelenül méri össze az egyes korszakokat az apostoli korrall, mert pl. a magyar ref. egyházi fegyelmezés a középkorvégi gyakorlatból nőtt ki s ennek külsőségeit őrizte meg egész fennállása alatt; kifogásolja továbbá, hogy Illyés nem vette figyelembe a XVI—XVIII. század közti idő kormányzásának általános jellegét, az átfogó és szigorú, patriarkális embervezetést. Bucsay tagadja, hogy az egyházi fegyelmezés evangéliumi alakjában valaha is megfelelően megvalósult volna a magyar ref. egyházban, hiszen nagyon gyarló alakban vagy sehogysem látjuk valóra válva az egyházfegyelem magyar virágkorában a gyülekezeti öntevékenység, az egyházi függetlenség, a testvéri egyenlőség, a lélek és a szeretet eszközeivel való munkálkodás bibliai elveit. „Az egyházi fegyelmezést a maga igazi gyakorlatában az a magyar református nemzedék fogja majd itthon megismerni, amelyik szabaddá válik a névleges egyháztagok nyűgétől és minden bénító világi befolyástól” (361. l.). — A helyi egyháztörténetírást iránt érdeklődőknek igen tanulságos *Szabó István* tanulmány-számba menő ismertetése Tóth Dezső értékes könyvéről (A hevesnagykunsági református egyházmegye multja. I—II. Debr. 1942.) (361—67. l.). — Ideiktatjuk *Bán Imre* ismertetéséből a következő sorokat: „Alvinczi Péter református voltát nem cáfolja meg az sem, hogy ő maga nem egyszer tiltakozott a „kálvinista” minősítés vagy elnevezés ellen. Köztudomású ugyanis, hogy még a XVII. század elején sem lehet hazai reformátusságunkat minden fenntartás

nélkül „kálvini”-nak minősíteni: igen lényeges kálvini elvek messze vannak még az általános elismertetéstől, s bizonyos református körök szemében is szinte „eretnekség”-számba mennek. Helyes lenne, ha XVI—XVII. századi magyar történelmünk kutatói figyelemre méltatnák a református egyháztörténetírásnak ezt az alapvető tételét, és nem minősítenének minden református mozzanatot „kálvinistának”, másfelől pedig luteránusnak azt, aki elutasítja magától a „kálvini” megjelölést“ (371. l.).

A III. évfolyam kötetéből, sőt a folyóirat egész eddigi állományából messze kimagaslík *Mályusz Elemér* nagy tanulmánya (A Pálosrend a középkor végén. 1—53. l.). Mályusz az utolsó másfél évtizedben igen sokat foglalkozott egyháztörténeti kérdésekkel. Ezúttal nem óhajtjuk sem méltatni, sem bírálói a Türelmi Rendeletről megjelent hatalmas földolgozását és okmánytárát, bár nyíltan megvalljuk, hogy itt követett eljárásával több pontban nem értünk egyet. A jelen tanulmányon kívül csupán még két, szintén a középkori kat. egyháztörténettel kapcsolatos értekezését tartjuk szem előtt, az Árpád-házi Boldog Margitról szólót (Károlyi-Emlékkönyv, Bp. 1933. 341—84. l.) és Az Ágostonrend a középkori Magyarországon címen megjelentet (Egyháztörténet 1943. 427—40. l.). E tanulmányok tudományos színvonala kivételesen magas, módszertani jellegük mesteri és példátadó, tárgyfölfogásuk, anyagkezelésük megéjtően szellemes, szemhatáruk fölényesen tágas, könyvészeti tájékozottságuk kifogástalan. Szerzőjük szellemben és kifejezősmódban egyaránt előkelő tárgylagosságra törekszik s protestáns világi ember létere a megértő beleérzésnek, ha nem is teljes, de mindenesetre ritka birtokosa. Történetírói tehetsége az említett tudós erények együttessége által a magyar egyháztörténetírás mesterévé avatja. Mindnyájan sokat tanulhatunk tőle, s minden hozzáértőt nagy örömmel tölt el az a tudat, hogy M. különleges képességeivel egészen új hangokat és összefüggéseket csal elő a magyar mult vallásos emlékeiből. A Pálosrend XIV. és XV. századi történetéről szóló értekezésének most megjelent első felében gondos forráskritika után a rendi élet szellemi és lelki alkatát tárgyalja. Rámutat a rendnek a bensőbb művelődéstől és a tudománytól való tartózkodására, továbbá zsolozsmázásra és testi munkára beállított életére. Szerzőnk úgy látja, hogy a közös ima nem nyújtott vallási élményt, a magánimák pedig nem voltak elmélkedés-jellegűek, hanem elsősorban szintén szóbeliek. A helyzet megváltoztatására való törekvések, melyek a devotio moderna szelleméből táplálkoztak, fogják a tanulmány második felét alkotni. A fenti elismerés fenntartásával nem hallgathatunk el néhány megjegyzést. M. kissé túlzottan professzorosan nézi a szerzeteseletet, már Boldog Margit-tanulmányában is igen érezhető a tétel-ellentétel szerkesztésére való hajlandósága. Azután kelle-ténél erősebben érvényesíti a művelődési szempontot, holott minden szerzetességnek — még a kifejezetten tudományt művelőnek is — egészen másutt kell a lelket keresnünk. A szerzetesek imaélete pedig, még ha róla az egykorú kütfők is erősen a szóbeliséget emelik ki, nem képzelhető el csak külsőségesnek és mennyiségre törekvőnek. Nagy figyelemben kell e téren részesíteni a forrásokban előforduló lectio, contemplatio, studium orationis kifejezéseket. Ezek egyrészt a zsolozsma megértésre és elmélkedésre ösztönző földolgozását jelentik, tehát a szóbeli ima átltekcsítését, másrészt az elmélkedésszerű lelki-olvasmányt. Arra is ügyelnünk kell, hogy ne mai elképzelés szerint kérjük számon a messze multtól az elmélkedést, mert — hogy csak egyetlen példát említsünk — egészen más a bencés vagy kármelita elmélkedés, mint a szent-ignáci. A szóbeli imára vonatkozólag pedig ősi és mélyen az emberi természetben rejlő, mai fogalmaink szerint tudatalatti világunkra s ezáltal egyéniségünk legmélyebb gyökérzetére ható eljárás ugyanazon imádságok ismétlése, egybekapcsolva szent dolgokról történő eszmélődéssel. Egyébként is lélektanilag elképzelhetetlen remete magányba vonult, imádsággal, munkával és hallgatással teli élet önkéntelen befelé fordulás nélkül. Ez a legbensőbb imaélet ugyanúgy nem kerül, vagy legfeljebb ritkán és kivételesen a forrásokba, mint a fogadal-mak, a szerzeteseletnek e szíve, amelyekről ugyancsak nem kaptunk a közép-kori pálos élettel kapcsolatban fölvilágosítást. Pedig mindenkor a legfőbb élet-irányító hatalom a kolostorokban. (A bencés s ezáltal a monasztikus szerzetesi élet elemeinek megértésére kiváló útmutató: Abt Cuthbert Butler: Benedikti-

nisches Mönchtum. 1929. Missions-Verlag St. Ottilien, Oberbayern. XIV [2]. + 491 l. Fordítás angolból.) A 43. oldalon ezt olvassuk: „Azt se gondolják, hogy el vannak hagyatva, ha a lelkiismeretfurdalás vagy a devotio kegyelmében nem részesülnek.“ A compunctio helyes fordítása: töredelem, a devotioé pedig: (érezhető) áhitat. A 47. lapon: „epistole Pauli et canonice et actus apostolorum“ kifejezésben a canonice szó nem a Canones apostolorum c. gyűjteményt jelenti, hanem az epistole jelzőjeként kell fölfogni s így a többi kanonikus levélre vonatkozik.

Esze Tamás a debreceni kollégium könyvtárának 1705-ben, a kuruc-labanc mozgóláborúval kapcsolatban történt szomorú pusztulásáról ír (54—64. l.). *Szimonidesz Lajos* az Országos Levéltárban található eredeti okmányok alapján igen érdekes közleményben számol be a Debreceni Biblia viszontagságairól és elnyomásáról (65—91. l.). Komáromi Csipkés Györgynek ez a kiváló fordítása, melyet Debrecen városa Hollandiában kinyomatott s amelyből közel háromezer darab 1719-ben érkezett meg Magyarországra, a cenzúra kezére került és Erdődy Gábor egri püspök a királyi rendelkezés ellenére sem adta ki, s a példányok Kassán és Egerben elpusztultak. Sz. szerint ez az eset arra bírta az uralkodót, hogy a cenzúrát kivegye az egyháziak kezéből. A Debreceni Bibliából több mint ezer darab Varsóban maradt s ezeket 1789-ben megkapta Debrecen. A szerző sürgeti a Károlyi-bibliáról a jobb, pontosabb és szakszerűbb Komáromi Csipkés-féle Bibliához való visszatérést. A tanulmány egyébként a tudományos értekezés, a hitvita és tárcza elegyes jellegét tükrözteti. — *Zoványi Jenő* kisebb közleményei után Gulyás József folytatja a sárospataki főiskola diákjainak névsorát. Illyés Géza a küllői ref. egyházmegye levéltárának történetét ismerteti (106—19. l.). — A könyvek rovatában érdeklődéssel olvastuk *Miklós Ödön* hozzászólásait a XVII. századi magyar ref. hitudomány kérdéseihöz Bodouhelyi József és Szabó Géza könyveivel kapcsolatban (Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai. Debr. 1942. — A magyar református orthodoxyia. [A XVII. század theologiai irodalma.] Bpest 1943.). — *Makkai László* Báthory István levelezése két kötetének Veress Endrétől közölt munkáját ismertelve, szól a fejedelem valláspolitikájáról. Báthoryt a katolikus megújulás üttörői közt szokták emlegetni, s protestáns részről főként Dávid Ferenc vértanúságát rótták föl neki. Bizonyos, hogy ő a magyarság külső és belső bajait elsősorban a hitbeli tévelygések következményeinek tartja, s kötelességének érzi, hogy a világi hatalmat az igaz hit védelmére fölhasználja, és uralkodása elejétől fogva állandóan jezsuita hit-hirdetőket kér Rómától. Mégis fejedelemsége idején az unitáriusok kivételével egyetlen más felekezetnek sem történt semmi baja. Báthory az egyetemes keresztény hitvalláshoz való ragaszkodást követeli meg az elismert felekezetektől, s ezek az unitarizmus kivételével ezen az alapon is álltak. Makkai szerint: „Az ökumenikus gondolat halvány előképét kell látnunk Báthory valláspolitikájában, mely a közös hitvallások alapján harci egységbe akarta tömöríteni a különböző felekezeteket az arianus eretnekség és a mohamedán pogányság ellen. Ez a gondolkodás pontosan beleillik a kor szellemiségébe. Kelet-Európát az egyházi unió és a törökellenes kereszties hadjárat ügye tartja lázban“ (131. l.). — A nemzetiség és vallás kapcsolatai iránt érdeklődők figyelmét fölhívjuk két román történész, Suciu és Bodea könyveire. Ezekben a XIX. században fennálló magyarországi román-szerb elsősorban vallási okok miatt keletkezett ellentétekre érdekes adatokat kapunk (142—49. l.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az Egyháztörténet tanulmányaival és adalékaival eddig főként a református helyi egyháztörténetírás céljait szolgálja eredményesen. Igen kíváncsok lenné, ha a könyvismertetésekben megnyilvánuló nagy látókör, elfoglaltlan őszinteség és magas szellemi színvonal időnkint egy-egy egyetemesebb jellegű vagy elvi s módszertani vonatkozású részletesebb tanulmánnyal is megajándékozná az olvasókat, amint erre most Málaysz Elemér példát adott. Végül egy fontos gyakorlati megjegyzés: a folyóirat kezelhetősége nagyon sínlyi a lapszámok teljes hiányát a tartalomjegyzékben.

VANYÓ TIHAMÉR (Pannonhalma)

REVUE D'HISTOIRE COMPARÉE. Institut Paul Teleki. Budapest. III—V. 1945—47.

Öt éve indult meg, nagy reményekre jogosító s valóban dunatáji szellemű kezdeményezéssel a Teleki Pál-Intézet történettudományi folyóirata, amely mint az akkori nehéz viszonyok miatt Párisban ki nem adható „Revue des Etudes Hongroises” új sorozata jelentkezett. Irányát, módszerét főszerkesztője, *Kosáry Domokos* már akkor rendkívül világosan szabta meg, bevezetvén a nemzetközi történeti kutatásokba az összehasonlító történettudománynak („histoire comparée”) franciás, tág horizontokat nyitó fogalmát (1943: 3). 1944-ben megjelent az előbbi év történeti irodalmának nagyvonalú könyvészeti összefoglalása, amelyben a Teleki-Intézet körül csoportosult fiatal kutatók egyenlő figyelemmel kísérték minden dunatáji ország életét. E kötet tanúsága szerint többé nem „kulturgefälle”, „kulturális fölény” s egyéb, burkolt imperializmussal átitatott fogalmak nyugtalanították egyik vagy másik ország érzékenységét, hanem Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia tökéletesen *aequo loco*, a francia alfabetum szigorú rendjében sorakoztak egymás mellé, s így tárták fel tudományos tevékenységük gazdag aratását. Ezzel a demokratikus szintézissel a Teleki-Intézet utat mutatott azon tudományos együttműködés felé, amelynek elméleti és gyakorlati lehetőségeit ugyancsak *Kosáry* a felszabadulás utáni első szám, messzetelektől programjában vázolta fel (*L'histoire et le rapprochement danubien*, 1945: 211—216). E cikkben javaslatot tett a tudományos kiadványok legszélesebbkörű cseréjére, felhívta a többi dunai ország tudósait arra, hogy lépjenek közvetlen érintkezésbe a Revue körül csoportosuló fiatal magyar írógárdával, felajánlotta a Teleki-Intézet vendégszeretétét mindazon dunatáji kutatók részére, akik itt nálunk óhajtanak megismerni az „összehasonlító történettudomány” módszerével, utalt az általános tankönyvrevízió szükségességére s a történelmi nevelés, sőt átnevelés égetően sürgős feladataira, végül pedig megemlíttette dunatáji összehasonlító történettudományi kongresszusok lehetőségét is. Sajnos, határaink még mindig túlságosan zártak ahhoz, hogy kellő figyelemmel tudtuk volna követni e kitűnő program külföldi visszhangjait: annyi bizonyos azonban, hogy az utolsó két év folyamán nemcsak nyugati tudósok, franciák, angolok, svédek, olaszok látogattak el a Teleki-Intézetbe, hanem megjelentek itt például román kutatók is, akik elismeréssel látták, mily érdeklődéssel fordul a demokratikus Magyarország tudományos közvéleménye valamennyi dunai nép közös multja és jelenének sokszor nagyon is közös problémái felé. E nagy külföldi érdeklődés természetesen serkentőleg hatott a Revue szerkesztőségére is, amely nehéz és sokoldalú szerepét *Benda Kálmán* felelős szerkesztő és *Kenyeres László* titkár gondos irányítása mellett kitűnően tölti be. Ma már a Revue egy-egy számának vagy szép kiadványainak megjelenése tudományos életünknek a történészek szűk körén messze túl ható eseménye, ami természetes is, hiszen jelenleg ez *egy-tlen* francianyelvű folyóiratunk, tehát bizonyos mértékben vállalnia kell azokat a társadalmi jellegű feladatokat is (a magyar tudományos élet krónikája, stb.), amelyek azelőtt a Nouvelle Revue de Hongrie-ra és feledhetetlen szerkesztőjére, Balogh József-re hárultak. Eme sokféle célnak a Revue mindmáig igen becsületesen megfelel. Legfőbb vezetését *Eckhardt Sándor* elnöksége alatt nemzetközi szerkesztőbizottság látja el: Eckhardt személye és tudományos tekintélye hidat alkot a Revue des Etudes Hongroises egykori vezetősége és a Revue d'Histoire Comparée mai gárdája között.

Végigtekintve a Revue utolsó három évének anyagán, figyelmünket mindekelelt olyan cikkek kötik le, amelyek nem egy-egy dunai népre, hanem a táj egészére vonatkoznak. Ehbe a csoportba kell helyeznünk, a csoporton belül időrendben haladva, mindenekelőtt *Alföldi András*nak Valentinianusról írott tanulmányát (Valentinien Ier, le dernier des grands Pannoniens, 1946: 7—28). Alföldi, a késő császárkor jeles specialistája, ezúttal arra vállalkozott, hogy Valentinianus portréját kiszabadítja egyrészt az elfogult korabeli feljegyzések (Ammianus Marcellinus), másrészt a túlságosan szubjektív modern értelmezések (O. Seeck) hinárjából. Délpannoniai kelták és illírek sarját látja abban a Valentinianusban, akit a német történésztírók önkénye tipikus germán-

ként könyvelt el. Alföldi szembeszáll Seeck-kel akkor is, amikor a német szerző Valentinianust Konstantinnal és Theodosiusszal együtt a kegyetlenségükről és lobbanékonyságukról híres katonacsászárok közé sorozza: Alföldi szerint, aki pedig érvelésének e részében egyenesen Szent Jeromosra támaszkodik, Valentinianus magatartásában világosan felfedezhető a régi rómaiak erkölcsi méltóságon alapuló *severitas*-a; másrészt az is bizonyos, hogy szigorát korának bomló viszonyai teljesen igazolják. Érdekesen bontakozik ki e történelmi portréból Valentinianusnak a súlyos adóterhek alatt nyögő köznéppel szembeni tanúsított magatartása: bár gazdasági és pénzügyi téren is vaskézrel próbált rendet teremteni, a nép terheit s a hatalom túlkapásait a lehetőséghez mérten mérsékelni igyekezett. Izgalmas társadalomtörténeti háttérrel sejtetnek azok a megjegyzések, amelyek Valentinianusnak és a római arisztokráciának ellentétére utalnak. Méltatja Alföldi a császár klasszikus műveltségét is: mindent összevéve szinte antik Mátyás királyt formál a dunai bástyát merészen védő, kereszténységet és antik hagyományt egységgé formáló császár alakjából. — Sokkal későbbi korszakra vonatkozik, azonban főleg középkori anyagot használ fel bizonyításában *Makkai László*, aki a dunatáji településtörténetre vonatkozó újabb kutatások módszereit és eredményeit foglalja össze, majd e módszereket Erdély és a Csallóköz problémáira alkalmazza (*Contributions à l'histoire des établissements danubiens*, 1945: 7—71). E cikk legnagyobb s valóban elvi jelentőségű értékét abban látjuk, hogy végre felhívja a magyar településtörténeti kutatások fejlett módszerére a nyugati közvéleményt is, s megmutatja, mily hasznos eredmények várhatók történészek és helynév-magyarozók szoros összefogásától. Makkai helynévtipológiai téren is vállalta az úttörés szerepét: eredményeit azóta *Lőrincze Lajos* kutatásai egészítették ki, amelyek a helynevek öncélú s nem segédtudományként folytatott tanulmányozására vonatkoznak. Makkai érdekes térképei közül különösen figyelmet érdemel a harmadik, amely bizonyos helynévtípusokat szerencsésen vet egybe Erdély területének földrajzi alkatával. Egészen új eredményeket tartalmaz a Csallóközre vonatkozó rész, melyhez *Knieza István* módszerével összeállított etimologikus helynévtár csatlakozik. Az idegen olvasó talán olykor sajnálni fogja e szövejtések túlzott rövidségét; egy-két apró szépséghibára javításra szorult volna (pl. e helyett „h[ongrois] < slave medve” 69 jobb lenne a következő utalás: „h. medve < sl. medvedi”). — Ismét nagy időrendi hézagot lépve át (ezeket a hézagokat azonban az egyes köteteken belül a többi anyag nagyjából kitölti), *Kósa János* rövid közleményéhez érünk (Un ouvrage économique en cinq langues, 1945: 208—210), amely a budai egyetemi nyomda egyik közhasznú könyveskéjének (Hogyan lehessen a jávorla leveléből cukrot csinálni?) német forrására s e műnek ugyancsak Budán megjelent román, szerb, szlovák fordítására figyelmeztet. E gazdasági tanácsadókat nem szabad lenéznünk: száznegyven évvel ezelőtt ezek segítségével indult a dunai népek „csinosodása”. Bár minden budai nyomtatványnak ismernők forrásait, bár mindegyik román könyvecskét egybevetették volna már szerb vagy szlovák párjával! A „histoire comparée”, ha igazán „comparée” akar lenni, erre sürgősen kötelezne. — A XIX. századot kapcsolatban örömmel látjuk, hogy valóban összehasonlítható jellegű az az anyag, amelyet *Jászay Magda*, *Baumgarten Sándor* és *Deér József* nyújtanak. *Jászay* nyomokon követi és bő idézetekkel igazolja Mazzini lelkes érdeklődését a dunai népek szabadságtörekvései iránt (*Mazzini et les peuples danubiens*, 1947: 147—166); összefoglalásának érdeme egyrészt a világtörténelmi háttér ügyes érzékeltetése, másrészt Mazzini feltevésebeli fejlődésének gondos bemutatása. A Habsburg-monarchia összeomlása kísérteties pontossággal rémlik fel e szuggesztív vízióban. Kétségtelenül vannak a jövő felé mutató elemek Proudhonnál is, akit Baumgarten Sándor igazi „paysan auvergnat”-nak tart: erős valóságérzékkel megáldott, körültekintő, sőt körülményes auvergne-i parasztnak (*L'Europe de Proudhon*, 1945: 181—198; idézetünk: 184). Proudhon aktualitása ma, amikor annyi szó esik az Európai Egyesült Államokról, valóban rendkívüli: föderatív elgondolása a mereven értelmezett nemzetállam eszméjénél jóval termékenyebb lehetett volna. Baumgarten, akinek már annyi érdekes *Hungarica* kiadását köszönhetjük, témáját ezúttal is a reá jellemző lendülettel mutatja be: végkövetkeztetése pedig

(„Proudhon... érige une cathédrale d'une vertigineuse élévation et... réussit à placer la clef de voûte: ...la Justice" 198) napjaink minden belső vizsgálóktól marcangolt nemzetközi szervezetének például szolgálhatna. Ugyancsak nagy történelmi mementót tár az olvasó elé *Deér József*, aki a németiség önszemléletét veszi bonckés alá s meggyőzően mutatja be, német filozófusok és történészek egész sora hogyan készítette elő akaratlanul is a nemzeti szocializmus uralomra jutását (*L'histoire en Allemagne et le nationalisme*, 1946: 259—300, 1947: 3—55). Ugyancsak igen érdekes a hitlerista történetírás reprezentatív műveinek elemzése: valóban hasznos volt mindezt — legalább elrettentő példaként — a nyugati közvélemény elé tárni.

De lássuk most, eme általános dunatíji kérdéseket tárgyaló cikkek után, az egyes országokra vonatkozó anyagot. A szerkesztőség e téren bölcös ökonómiával jár el: a magyar vonatkozásokat távolról sem halmozza, tehát nem igyekszik a folyóiratnak mindenáron „hungarocentrikus” színezetet adni. Ha meggondoljuk, hogy a *Revue* főbizománya a párizsi Presses Universitaires s hogy sok külföldi még napjainkban sem igen akar különbséget tenni a mai magyar tudomány és a *tegnapi* közt, akkor e mérséklet még célszerűbbnek tűnik fel. Szinte azt mondhatnók: az egyensúly kedvéért még így is hasznos lenne a szláv vonatkozásokat jobban kidomborítani, részletesebben és gyakrabban tárgyalni. Persze ez igen nagy mértékben — garnitúra kérdése, hisz főleg az egyetemi nevelés hiányosságain múlik, hogy ma cseh, szlovák vagy délszláv területen sokkal kevesebb szakemberünk van, mint román viszonylatban.

A magyar történelmi anyaggal kapcsolatban kissé feltűnő az európai szempontból is oly fontos középkor számunkra érthetetlen háttérbeszorítása. *Macartney* Dlugosz-tanulmánya elsősorban a lengyel történetírással vonatkozik (I. alább). Még a mozgalmas és sokréti XVI. századot is csupán gazdaságtörténeti szemszögből mutatja be *Szabó István* (*Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes*, 1947: 167—192). Mindenesetre azonban e cikk nemcsak rendkívül alapos anyagismeretről tanúskodik, hanem széles európai látlatokról is: meggyőzően állítja be a magyarországi nagybirtokok termelő üzemmé való átalakulását, e folyamat minden fontos részletével együtt. Középkor-Európa gazdaságtörténetébe. A XVI—XVIII század politikai történetével, de még inkább politikai földrajzával érintkezik *Tóth Zoltán* felette hasznos tanulmánya, amely végre megmagyarázza a külföld számára is a Partium keletkezését s Erdély nyugati határának ingadozásait (*Biographie d'une frontière: La formation du „Partium“*, 1946: 79—102). Sajnáljuk, hogy a II. térkép felirata nemigen felel meg az ábrázolt ténak. A történeti Kelet-Magyarország egész területéhez aligha illik ez e elnevezés: „Le Partium”. A tévedést még a III—V. térkép sem ellensúlyozza eléggé, pedig ezeken valóban csak a Partium látható. — A XVIII. századdal kapcsolatban kiemelkedő *Kosáry Domokos* tanulmánya a Zrínyi halála idején kialakult magyar-francia érintkezésekről (*Français en Hongrie*, 1664, 1946: 29—65). Mivel ezek a francia vonatkozások kissé legendás hírben forogtak és sokak szemében döntő lökést adtak a későbbi szabadságmozgalmakhoz, nagyon szükséges volt erre a kritikai tisztázásra, amely roppant tárgyilagos, elegáns és könnyed „mise-au-point”, körülbelül olyan a maga nemében, mint *Emile Pillias*nak becses Rákóczi-tanulmánya. A második világháborúban elesett Pillias egyébként még most is tud posthumus üzenetet küldeni a *Revue* olvasóinak: kézirati hagyatékából került elő Rákóczi unokájáról, *Joseph-Charlotte* „Ragotzki”-ról írott szép tanulmánya (1947: 208—218). Szinte filológiai akribiáról tanúskodó adatközlésének minden sora mögött rejtett melankólia bujkál; mi sem illőbb az előkelő „marais”-i kolostor csöndjében fiatalon elhunyt hercegnő Sasfiók-szerű alakjához. Még egy francia szerzőt kell itt megemlítenünk: *J. E. Choisy*t, aki Genf és a magyar protestánsizmus kapcsolatait tárgyalja (1947: 219—224). Jó lett volna legalább jegyzetben utalni *Olay Ferenc*-nek éppen a *Revue des Etudes Hongroises*-ban megjelent Claparède-cikkére, valamint *Dezsényi Bélának* nemrég megjelent kitűnő kis könyvére („Magyarország és Svájc”), amelyet minél hamarább szeretnénk látni francia fordításban... A XIX. századi anyagból *Perényi József* értékes adalékain kívül (*Documents relatifs à l'intervention armée russe de 1849 en Hongrie*, 1946:

319—345) kiemelkedik ugyancsak *Kosárynak* fontos adatközlése: „Marx et Szemere” címen teszi közzé Marxnak Bertalanhez intézett kilenc levelet 1859—60-ból (1946: 103—116). Végül — kronológiai szempontból „last but not least” — a francia irodalomtörténet nagy halottjának, *Paul Hazard*-nak gyönyörű Ady-tanulmánya (André Ady, poète et européen, 1946: 207—224), amely — reméljük — hozzá fog járulni ahhoz, hogy Ady végre elfoglalja az európai líra történetében az őt megillető helyet. Itt említjük meg, hogy mindaddig, amíg a magyar irodalomtörténészek összehasonlító tanulmányai másutt, világnyelven igen nehezen jelenhetnek meg, nem ártana az „histoire comparée” fogalmát úgy értelmezni, hogy abba a „littérature comparée” is beleférjen, hiszen éppen a Dunátájon a politikai fejlődés sok tekintetben szorosan összeforrt az irodalmi és publicisztikai tevékenységgel, amelynek tanulmányozása így, kiadási lehetőségek híján, szükségszerűen háttérbe szorul.

A többi dunai néppel kapcsolatban, a fentebb már említett okokból, leg-gazdagabbnak kétségtelenül a román anyagot kell tartanunk: itt viszont arra lenne szükség, hogy a régebbi korok elemzése mellett sor kerüljön a modern román élet problémáinak tárgyalására is. Örömmel regisztráljuk valamennyi román tárgyú tanulmány tárgyilagos és felette higgadt hangját: anélkül, hogy a tudományos vélemények szabadságán bármint csorba esnék, egyelőre valóban felesleges a mindinkább normalizálódó magyar-román visznyt túl éles vitákkal megzavarni. *Gyóni Máttyás*, a bizánci források „vlach”-jainak fáradhatatlan bűvára, ezúttal Kekaumenost veszi bonckés alá (*L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine*, 1945: 96—180) és szinte páratlan filológiai alaposágával ismét sikerül nemcsak a derék bizánci krónikást, de annak egész korát, a Balkán-félsziget etnikai tarkaságával együtt, szemünk elé idézni. Igen hasznos Kekaumenos családi viszonyainak tisztázása: a román-középkor egyik legfontosabb problémájának a kárpátalji román államok kialakulásának őstörténeti megjegyzéseinek magyarázata is: Gyóni szerint Kekaumenos az ósrománság vándorlásaira vonatkozó értesüléseit — közvetve vagy közvetlenül — Dio Cassiusból merítette. Kíváncsiak lennénk mármost e vélemény román visszhangjára is, hiszen Hasdeutól lorgáig és Capidanig szinte minden tudós belebotlott Kekaumenosnak ezen eddig nehezen értelmezhető szakaszaiba. Véleményünk szerint Gyóni nézete azért látszik minden eddiginél elfogadhatóbbnak, mert nemcsak a románság szén-szögéből vizsgálja a kérdést, hanem azt a bizánci történetírás szerves összefüggésébe állítja. — A román középkor egyik legfontosabb problémájának a kárpátalji román államok kialakulásának újabb irodalmát, *Elekes Lajos* tekinti át (*Nouvelle littérature sur les origines des Etats roumains*, 1947: 69—80): főleg Panaiteșcu, Racoviță és Brătianu nézeteivel foglalkozik, de megemlékezik Gyóninak a Paristrionra vonatkozó kutatásairól is. — A románság újkorát *Bertás Jenő*nek erdélyi társadalomtörténeti tanulmánya képviseli (*Seigneur hongrois — paysan roumain en Transylvanie*, 1946: 225—258), amelyet a magyar közönség már a „Magyarok és románok” II. kötetéből ismer. Nagyon hasznos volt a francia történészek figyelmébe ajánlani ennek a sokat hánytorgatott, de őszinte tárgyilagossággal ritkán vizsgált kérdésnek modern feldolgozását. — Meg kell még említenünk *Csapodi Csabának* Barabás Miklós bukaresti naplójára vonatkozó közleményét (1947: 81—87), amelyből kitűnik, hogy a jeles magyar festő első mecénása maga Kiszlev volt. Havasalföld akkori orosz kormányzója. A magyar-orosz kapcsolatoknak talán egyik legrokonszenvesebb mozzanata az a jelenet, amikor Kiszlev bemutatja Barabást az előkelő bukaresti társaságnak (83—5).

Gogolák Lajos két tanulmánya a XIX. századi cseh történelem körébe vág. Az egyik az osztrák-cseh kiegyezés tárgyalásait boncolja, a magyar kiegyezés története számára is érdekes analógiákkal (*Tentatives de compromis austro-tchèque au XIXe siècle*, 1945: 72—95), a másik pedig Kossuthnak 1871-i tervezetét közli a cseh kérdés megoldásáról (1945: 199—207). Kossuth néhány nagy vonással kitűnően vázolja fel a cseh és magyar fejlődés rokonságát: elgondolásával az „histoire comparée” legnagyobb előfutárai közé emelkedik. Sajnálatosan nélkülözzük a szlovák vonatkozások jóformán teljes hiányát! *Györffy György* megemlékezése a magyar és szlovák kultúra mesgyéjén

álló Bél Mátyásról, aki mindkét területre az igazi humanista lelki emelkedettségével tekintett (1946:117—122), alig kárpótolhat e nagyon is érezhető hiányért. Mikor indul már egyetemeinken a szomszédos szláv népek ismeretének olyan mérvű és színvonalú tanítása, hogy ettől valóban új tudósnemzedék kiképzését remélhessük? Nem találunk elég lendületet a lengyel történelem magyarországi művelőinek munkájában sem: egyedül *Csapláros István* szentel rövid cikket az 1846-i krakkói forradalom magyar vonatkozásainak (*La révolution de Cracovie de 1846 et la Hongrie*, 1947:193—202). Szerencsésen egészíti ki a lengyel anyagot C. A. *Macartney* értekezése, amely a (Dlugosz et le Chronicon Budense, 1946:301—316). Macartney szerint Dlugosz nem ismerte a Chronicon Budense-t, amint eddig általában hitték; forrása valószínűleg egy sokkal régebbi szöveg, amelynek gyökerei egyenesen Szent László korába nyúlnak vissza. Mindeme megállapítások nagyon érdekesnek látszanak s egyes pontokon érintik Eckhardt Sándornak Kézairól vallott nézetét: kár, hogy Macartney véleményét nem támasztotta alá több szövegpárhuzammal.

Befejezésül vessünk egy pillantást a délszlávokra is: *Bódey Zsuzsa* igen alapos tanulmányban foglalkozik a török-magyar harcoknak a bolgár népköltészetben fellelhető visszhangjaival (1947:56—68). Öröndetes volna, ha végre a román és szerb népköltészet történeti anyagának is akadna hasonlóan szorgos magyar kiértékelője. Sajnálattal vesszük azonban tudomásul, hogy egyelőre a szerb anyagot csupán kitűnő könyvismertetések képviselik: ezek sorából ki kell emelnünk *Hadrovics László* összefoglalását a középkori Boszniára vonatkozó újabb irodalomról (1945:217—22).

A Revue minden számát elég bő kritikai rovat és apróbb hírek (*Chronique de la vie scientifique et littéraire*) egészítik ki. Remélhető, hogy a békeállapotok helyreállításával az ismertetendő anyag folyton bővülni fog s mind gyakoribbak lesznek az olyan külföldi tudósok is, akik itt, e nagy reményekre jogosító francia folyóirat hasábjain fejtik ki véleményüket korunk tudományos jelenségeiről. Addig is azonban legfőbb gondja a folyóiratnak s magának a Teleki-Intézetnek csak egy lehet: szakembereket nevelni a dunatáji kérdések minden szektora vagy egyszerűbben, minden dunai nép tanulmányozása számára. A célként kitűzött összehasonlító dunai körkép teljessége ezt feltétlenül megköveteli.

GÁLDI LÁSZLÓ

ETUDES SLAVES ET ROUMAINES. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Szláv és Román Nyelvi Intézetének folyóirata. I. évfolyam, 1. szám. Budapest, 1948.

A magyar tudományos életben a szomszéd népekkel közös kérdések felderítésének és a tudományos együttműködés megteremtésének gondolata már a háború befejezése előtt sem volt ismeretlen célkitűzés. A harmincas évek közepe óta egyre több és több magyar tudós foglalkozott elfoglaltanul a cseh, román és szerb nép történelmének kérdéseivel. Az 1943-ban alapított Revue d'Histoire Comparée is ezt a célt tűzte ki maga elé, amikor közreműködésre hívta fel a tágabb közös haza történetének ismerőit, nemzetiségi különbség nélkül, egyetlen értékmérőként a tudományos fegyverzetet és az együttműködés őszinte vágyát állítva fel. A politikai körülmények azonban nem mindig kedveztek ennek a felfogásnak; sok értékes papírra vetett gondolatnak kellett éveken keresztül az íróasztalok mélyén pihennie. Ugyanakkor azonban — s ezt nyíltan meg kell mondanunk — számos esetben nem nyert viszonzást a tiszta szándék. A magyar tudományt hagyományai kötelezik, hogy ezen az úton ne álljon meg. Előbb a felfogásból született meg az „Études Slaves et Roumaines”, mely különösen nyelvészeti, néprajzi, irodalom- és társadalomtörténeti vonatkozásban óhajtja szemügyre venni a szomszédos népek különböző kérdéseit.

A folyóirat első füzetében *Kniezsa István* a szlovák palatális mássalhangzók történeti fejlődésével foglalkozik. Megállapítja, hogy a palatizált szlovák *t', d', n'* és *l'* hangok nem azonosak a magyar *ty, gy, ny* és *ly* hangokkal. Ezzel kapcsolatban cáfolja Moór Elemér és J. Stanislav felfogását, akik a Dunántúl egyes helyneveit palatizáló ősi helynévformáik miatt szlovák eredetűeknek tartják. Kniezsa kifejti, hogy — bár természetesen van nyoma

a Dunántúlon a szlovák nyelvi hatásnak — egyedül a palatalizáció még nem döntő érve a szlovák eredetnek. — *Szemerényi Oszvald* nyelvészeti értekezésében az ósszláv igeformák kérdésével foglalkozik. — *Kovács Endre* a szláv irodalmi szimbolizmus kérdéséhez szól hozzá formás, megalapozott tanulmányában. Voltaképeni tárgya a szlovák szimbolizmus értékelésének kérdése, azonban nem önmagában szemléli egy nép szellemi életének irodalmi megnyilatkozását, hanem a nyelvrokon nagy szlávtság irodalmi élete egy részeként. Foglalkozik a „formalista” és „társadalmias” irodalmi műfajok szellemi harcának kérdésével s közben érdekes, újszerű kitekintést nyújt a szovjetorosz irodalmi életre. Irodalomesztétikai kritika alá vonja a szlovák irodalomtörténetnek a formalizmussal foglalkozó alkotásait s az eredmények hiányát azzal magyarázza, hogy a szlovák irodalomtörténetírás „antiszociologikus” volt, pedig a társadalmi tényeknek éppen az irodalomban van döntő szerepe. A társadalmi tények és a teremtő egyéniség problémáikat megoldó szintézisben látja az eredménnyel járó kutatás további útját. — *Radnóti Aladár* 1946 őszén végzett ásatásai alapján a magyar régészet legújabb, európai szempontból is felmérhetetlen jelentőségű eredményéről, a zalavári középkori templom feltárásáról számol be, röviden, „előzetes jelentésként”. A magyar régészek a források alapján már régen gyanították, hogy a Balaton délnyugati csücskében, az ősi történelmi multtal rendelkező keszthelyi környéken valahol nagyobb középkori egyházi jellegű maradványoknak kell rejtőzniök. A kutatások most kezdeti sikert hoztak. A feltárt romok alapja a IX. századi karolingkori építéssel nyomát mutatja s egyes részletei a hasonló korú ausztriai építmények stílusára utalnak. Ismételt pusztulások után a templomot a XI., majd a XII—XIV. és XVI. század folyamán újra felépítették. Hazánk területén ez az egyetlen lelet a későrómai kor és a XI. század közötti építéssel területéről. — *Gyóni Máttyás* mintaszerűen felépített tanulmányában (Az Athos-hegyi vlachok a XII. század elején) elsősorban arra mutat példát, hogy a nyelvészet és történelem mily nagy mértékben egymásrautalt stúdiumok, ha egyik részről sem dolgoznak hipotézisekkel és teóriákkal. Példamutató Gy. tanulmánya abból a szempontból is, hogy milyen nehéz, de eredményes munka a középkori balkáni társadalomtörténet tanulmányozása. Nehéz, mert csak egyetlen komplikált forrás (jelen esetben egy Athos-hegyi kolostor-krónika) feldolgozása lényegesen hosszabb időt vesz igénybe, mint egy egész tetszetős elmélet leírása; de egyúttal eredményes is, mert amit a balkáni vlachság XII. századi történetéről tudni fogunk, azt Gyóni tanulmánya alapján biztos tudásnak mondhatjuk. Gy. először alapos forráskritikai vizsgálat alá veszi a szöveget s dönt a történeti hitelesség kérdésében; majd megállapítja, hogy a forrásában szereplő 300 családnyi vlach csoport kb. 1100—1104 között tartózkodott az athosiai birtokán. A vlach pásztorok előbbi tartózkodási helyét (Thessália vagy a Balkánhegység) nem lehet biztosan megállapítani, azonban kétségtelen elköltözésük gazdasági oka. Ezzel kapcsolatban megismerjük a vlachság társadalmi szerkezetét, mely rövid időn belül összeütkezésbe hozta őket a kolostorváros megtelepedettebb népével. Nyelvészet, társadalomtan és történelem így kerül egymással példás szintézisbe Gy. munkájában. — *Gáldi László* — kiegészítve az újjörög eredetű román jövevényszavakról szóló tanulmányának eredményeit — kifejti, hogy az újjörög jellegű balkanizálódás (Iorga „Byzance après Byzance”-ának nyelvi megnyilatkozása) nemcsak a román, hanem az aromán, bulgár és albán nyelvre is jellemző. Majd pár adatot ismeret a román nyelvben máig élő neohellenizmusokról. — *Nagy J. Lajos* egy orosz eredetű kalmük jövevényszóról értekezik. — *Tamás Lajos* beszámol a külföldi olvasóknak a háborús évek magyar szlavisztikai és romanisztikai tudományos terméséről. — A könyvismertetési rész orosz, svéd, szlovák, román és török szerzők nyelvészeti, irodalomtörténeti és őstörténeti munkáit ismerteti orosz, német, francia vagy angol nyelven.

A csinos formában megjelenő, komoly tudományos alapokon nyugvó folyóirat tartalmával, kifogástalan francia nyelvvel egyaránt szépen és biztatóan mutatkozott be. Megjelenése nagy lépést jelent mind a nyelvészet és történelem számára, mind a magyarság és szomszédai együttműködésének irányában.

TÓTH ANDRÁS

DOMANOVSKY SÁNDOR

az idén töltötte be 70. életévét. Ez az alkalom elsősorban tanítványainak emlékeztetést és szívét szóltatja meg.

Talán senki sem tudja közülük határozottan megmondani, hogy mi ő benne a nagy tanító. Vannak professzorok, akiknek egy-egy előadásáról talán megrendülten, vagy lángoló fantáziával távoznak el a hallgatók, vannak, akik a legfinomultabb elmével tudják kielemezni a dolgok bonyolultságából a nagy világösszefüggéseket. Domanovszky Sándor egyénisége szinte idegenkedve került el minden gondolatot, ami az érzelmi-szellemi hatás erejével köthette volna meg tanítványait. A mult életnek tényeit közölte, s felkutatásuk, vizsgálatuk módszereit. Kézzelfogható tárgyilagossággal adta a valóságot: ez nem tőlem való, hanem ez így volt; dolgozzatok tovább rajta.

Férfias tudomány. Szabadon hagyja az egyéniséget, a maga módja szerint való gondolkodásra és munkára. Eppen az a művészte, hogy önbizalmat ad a munkára mindenfajta egyéniség számára, éreztetvén a feladatnak valóságosságát, lelkiismeretbe vágó komolyságát. A Mester elismerése legkisebb önkéntelennek látszó jelét is életreszóló biztatásként őrzi meg magukban a tanítványok.

Szervező, szerkesztő egyénisége is ezzel a vonzóerővel gyűjtötte maga köré a munkatársakat. 1913-tól a „Századok“ szerkesztője; országunk ez egyik legrégebb tudományos folyóiratát belföldön-külföldön tekintélyes modern orgánummá tette. Azzal a sajátos, üde vonással, hogy úgyszólván minden évfolyamában be tudta mutatni egy-két újonnan felkészült tudós munkáját is, az elismert tekintélyek munkáival egyenlő sorban. Az első világháború, az összeomlás, majd alig pár év nyugalom után a második világháborút megelőző megrendülések idején is olyan munkaközösségeket tudott szervezni, amelyekért külföldön is irigyeltek bennünket, s amelyeket nem egy országban példaként követtek. Így keletkezett a magyar történet újkori forrásainak nagyszerű kötetsorozata. Így teremtette elő szinte a semmiből, az új világháború küszöbén, a Magyar Művelődéstörténet hatalmas kötetét. De egyáltalán, kevés történettudományos mű jelent meg ez évtizedekben, amelynek létrejöttében ne szerepelt volna valamiként Domanovszky segítő keze.

Nem akarunk itt kitérni saját, immár több mint félszáz éve folyó tudományos munkásságára. Az emberi valóságok iránt való érzék természetszerűen vezette őt, a forráskritikának szentelt első időszakok után, elsősorban a gazdaságtörténet művelésére, s abban is, a külföldet is megelőzve, az agrártörténet művelésére. Az elmúlt

és a jelen magyar élet mély szociális talajának ez a rendszeres tudományos kutatása érdemesíti elsősorban történettudományunkat arra, hogy a mostani világváltozás után is modern, korszerű tudománynak tekintessék. Agrártörténet: oly társadalmi rétegeké, amelyeknek életét legkevésbé lehet racionális oksorozatba foglalni. Minden más társadalomalakulás, inkább használta az írásban és a számokban való kifejeződést. Az agrártörténetnél az aránylag gyéren fennmaradt források mindegyikét külön, sajátosan kialakított módszerekkel kell interpretálni. Domanovszky tanszéke mellett a szakemberek egész sora nevelkedett fel erre az egészen különleges megértést kívánó munkára, készen arra, hogy a magyar társadalom alapvető struktúrájának fejlődését, a parasztság történetét, a magunk mély okulására, s a nemzetközi tudományban is kezdeményező elsősséggel feldolgozzák.

Talán ez a legnagyobb értékű készség, amivel Domanovszky hosszú munkássága a magyar tudományt a világ mai alapvető változásaiban való helytállásra is felszerelte.

Amidőn most Domanovszky Sándornak, évtizedek vezető elfoglaltsága után, legfőbb vágya, hogy kutatásainak óriási anyagát összefoglaló gazdaságtörténetben dolgozza fel — lehetetlen ama reményünket ki nem fejeznünk, hogy páratlan tapasztalataival vezetni fogja továbbra is különösen parasztságunk történeti forrásaainak felkutatását és a feldolgozás módszereinek továbbfejlesztését. Egy egész életnek sajátos tapasztalatait nem nélkülözheti a magyar tudomány; s nem nélkülözheti azt az egyéniséget sem, aki fegyelmezettséget, lelkiismeretességet sugároz magából, s mégis az az öröme, ha a vezetettek nem csupán a tanítónak szavaiból akarják táplálni gondolatvilágukat, hanem új, korszerű egyéni célokat s eredményeket dolgoznak ki a maguk számára.

A hetvenéves forduló nem csupán a tisztelet és szeretet megemlékezését váltja ki belőlünk, hanem az örömteljes reménykedést is Domanovszky munkakészségének egy újabb termékeny korszakában.

HAJNAL ISTVÁN

ERDÉLYI LÁSZLÓ

• 1868—1947

Tudtuk ugyan, hogy megtört már sokáig elpusztíthatatlannak látszó életreje, mégis megdöbbenett bennünket a hír, hogy Erdélyi László nincs többé.

1868-ban született a pozsonymegyei Zsigárdon, 1884-ben Pannonthalmán a bencésrendbe lépett, 1911-ben a művelődéstörténet tanára lett a kolozsvári, később a szegedi egyetemen s szolgálatát ott kitöltve a Szent István-alapította zalavári apátságba került perjelnek s ott halt meg augusztus 17-én. Ezek az adatok teszik életének lényeges keretét s ezek között töltötte el azt az életet, melyet legtalálébban egyik legnagyobb elődje, a bencés historikus Beda Venerabilis önvallomásával jellemezhetünk: „... minden gyönyörűségemet a tanulásban, tanításban és írásban találtam.”

Közel félszázadot töltött a pannonthalmi tanárképző főiskola s a kolozsvári, majd szegedi egyetem történeti katedráján. Igazi tanár-egyéniesség volt, aki akkor érezte jól magát, amikor hallgatósága között pazar kézzel oszthatta szellemi-lelki kincseit. Tudták ezt növendékei s ezért ragaszkodtak hozzá évtizedek multán is s ezért emlegetik annyi szeretettel ma is az ő „Laci

bácsi"-jukat. Már halálos ágyán feküdt, amikor kérésére felkereste egyik fiatal rendtársa, hogy meghallgassa a mester utolsó tanítását.

Ez a mester izzig-vérig historikus volt. Történetiszemlélete közvetlenül a forrásokon alakult ki. Árpád-kori történetünk legértékesebb forrását, a pannonhalmi levéltárat senki nem ismerte jobban nálánál. De középkori történetünk nyomtatásban megjelent anyagát: a krónikákat, legendákat, törvényeket, oklevéltárakat is sokszor áttanulmányozta. Bizonyos, hogy középkori történetünk anyagának egyik legalaposabb ismerője volt.

Ámde Erdélyi nem elégedett meg a receptív jellegű kutató munkával. A bőséges forrástanulmányok folyamán kialakult történetiszemléletét kisebb-nagyobb művei sorozatában tette közzé. Legnagyobb alkotása az a *14 kötetes Pannonhalmi Szent Benedek-rend története*, melynek nemcsak megindítása, hanem két kötetének kidolgozása is az ő nevéhez fűződik. Köteteinek legnagyobb értéke, hogy gazdag forrásanyaga segítségével új fényt vetített a magánföldesúri — főleg az egyházi — népek változatos társadalmi viszonyaira. Történetiszemléletében egyébként is a társadalmi vonatkozások az uralkodók, mint ezt *Magyarország társadalma a XI. század törvényeiben*, *Az Aranybulla társadalma*, *A magyar lovagkor társadalma és művelődése* c. nagyobb művei is mutatják. Tudós élete feladatául egy többkötetes magyar művelődéstörténet kidolgozását tűzte maga elé. Ezt ugyan nem tudta megvalósítani, de az 1936-ban megjelent kétkötetes *Magyar történelem* és a művelődéstörténeti fejezetekbe foglalt *Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig* (1942) c. munkái mégis valóságos tárházai a művelődéstörténeti ismereteknek. Erdekes jelenség, hogy doktori értekezésének tárgya — első szerelme —, *Szerémi György és emlékirata* élete végéig foglalkoztatta: 1941-ben jelentette meg Szerémi magyar fordítását s a belőle megkonstruált *Mohácsi vész nemzedékét*. Hasonlóképpen sokat foglalkoztatta elméjét a *székely eredetkérdés* ingerlő problémája is.

Gazdag irodalmi munkássága nem volt ment az ellenmondásoktól. Erős egyéniség volt, aki túlzottan is bízott saját éleslátásában és kritikai képességében. Amit ő helyesnek vélt, attól nehezen tudott megválni. Alig tudta elképzelni, hogy ugyanazt a kérdést másként is lehet látni és megoldani, mint ő elgondolta, — s hogy közben ő maga is tévedés áldozata lehet. Ez a magabiztos optimizmusa s az ellenvélemények sokszor felületes kezelése, ami főleg az irodalmi — elsősorban a külföldi — eredmények, analógiák stb. figyelmén kívül hagyásában jelentkezett, nem egyszer hátrányosan befolyásolta tudományos működése eredményességét. De a vitának, a tudományos problémák közös erővel való tisztázásának lelkes híve volt. Mozgékony szelleme középkori lovagként bátran és készségesen állt ki az ilyen szellemi viadatok arénájára. A Tagányival folytatott nagy vitájára még élete végén is látható gyönyörrel emlékezett vissza: „...Következett a tűzpróba. Óhajtottam, hogy kiválóbb szakértő mondja meg, vajjon társadalomtörténeti új megállapításaimmal szemben mint vélekedik és a régi tanításokból mit akar főnemtartani. Kérésemin nélkül is előrobbsant Tagányi Károly 20 oldalas erős támadása... Előbb a szégyenpír, aztán az örömpír ült az arcomra; az öröme azért, hogy ime itt az alkalom összemérni az újat a régivel... Tagányi érdeme elvitathatatlan.“ Bármennyire is becsülte tehát saját meglátásait és elgondolásait, azért mások eredményeinek tudomásul vétele és értékelése elől sem zárkózott el.

Erdélyi László egyéniségéről emlékezve megállapíthatjuk, hogy lelkes tanár, igazi pedagógus volt, aki kötelességének tartotta tanítványai szellemi-erkölcsi gazdagítását; valódi tudós volt, aki egész életén át szenvedélyesen kutatta magyar népe mullját, annak igazi történetét; tiszta lélek és hűséges hencés volt, aki összhangba hozta életmódját és világnézetét; boldog ember volt, mert hitt eszményeiben és meg volt győződve arról, hogy azokat egyéni munkásságával eredményesen szolgálhatja. Ez a tudat lelkesítette a végsőkig tartó kutatásra — kutató tekintetét csak a Mors Imperator előtt csukta le akkor, mikor már szűrődött feléje az Örök Világosság fénye, mely véglegesen tisztázta számára is a földi élet probléma-világát.

CSÓKA J. LAJOS

VISZOTA GYULA
1871—1947

Élete 1871. február 5-én indult útjára Ercsiben. Atyja szintén Gyula, a falunak 50 éven át mindenki által tisztelt kántora és tanítója, anyja Piazzalonga Sarolta, német származású asszony volt. A családnak két fiúgyermeke volt, mindkettő Székesfehérvárt járt iskolába, Alajos, a fiatalabb, pap lett, s később a tervbevett fiúmei püspökségre komoly jelölt, mint preláthus-kancnok fiatalon halt meg. Gyula a pesti egyetemen Gyulai Pál tanítványa, 21 éves korában Széchy Máriáról írt dolgozatával megszerzi a doktori fokozatot. 1893-ban a soproni főreáliskolába nevezik ki tanárnak. A város történelmi hagyományai a fiatal tanár lelkét hamar megihletik, s míg Balla Lajos tanártársa a város határában ásat, Viszota a megyei és városi levéltárban kutatja fel a Széchenyi- emlékeket. Már a budapesti VI. ker. gimnáziumban tanít, amikor (1902-ben) nyomtatásban megjelenik Széchenyiről az első dolgozata (Széchenyi István és Sopron vármegye). Ez volt az első, tudományos módszerrel megjelent Széchenyi-tanulmány, amelyet nem az akadémiai Széchenyi-bizottság tagjainak valamelyike írt meg és ez nyomban felhívta a fiatal szerzőre Szily Kálmán főtávkár figyelmét. Magához hivatva s megbízta a tervezett Széchenyi-múzeum megszervezésével. Viszota érezte, hogy nagy munkára vállalkozott, és minden szabadidejét erre szentelte.

Az ország közvéleménye 1875 óta egyre sürgette Széchenyi irodalmi hagyatékának kiadását, s míg a már kinyomtatott munkák újból sajtó alá való rendezését maga Szily végezte nagy ügyszeretettel, a kéziratban maradt anyag közzététele vontatottan, rendszertelenül és minden tudományos mód-szerrel nélkülözve történt. Az inkább politikai sikerekre törekvő Zichy Antal kilenc évvel az iratok megvétele után 1884-ben egy kötetbe beleszorítva kiadta Széchenyi 42 kötetnyi naplófeljegyzéseit, de az olvasó nem tudta belőle kivenni, mi benne az eredeti feljegyzés és mi a kiadó egyéni véleménye.* Három évvel később Széchenyi beszédei jelentek meg (1887), de ebben a kötetben is hiába kereste a kutató az egykorú vagy későbbi irodalom nyomait, sem azt, hogy a szerkesztő legalább a teljességre törekedett volna, Ferenczi Zoltán 1913-ban újabb 18 beszédet közölt az 1839/40-i országgyűlésről. Széchenyi *Hírlapi cikkei*-nek két kötetéből (1893, 1895) szintén egész sereg kimaradt. A Majláth Béla szerkesztésében megjelent *Levelek* három kötete (1889—1896) külső alakjában is magán viseli a gondatlan szerkesztés jellegét, amennyiben az I. kötet 1814-től 1835-ig, a II. 1827—1839-ig, a III. 1830—1860-ig menő leveleket közli, meg se kísérli a szerkesztő megállapítani, hol van a levél eredetije, a szöveget nem olvassa össze senki, néhány levél (közte az Akadémiához és a Nemzeti Színház igazgatóságához írt) szövege a közkezen forgó másolatok botrányosan hibás alakjában lát napvilágot, a keltezés, címzés gyakran helytelen vagy megfejtetlen, több levél kétszer is megjelent, egymástól eltérő szöveggel, vagy keltezéssel, az angolnyelvűek mind a nyelvet nem tudó egyén másolatai alapján, telve hibákkal, egyetlen levélnél sem jelezték, megjelent-e már nyomtatásban stb. Az ifjúkori leveleket Zichy Antal később adta ki külön kötetben. Az is feltűnő volt, akik Széchenyi írott naplóiból szó szerint idéztek, a szöveget gyakran nem tudták elolvasni s megérteni (Lónyay, Vécsey, Gaal Jenő, Zichy Antal, Ferenczi, Lipthay).

Úgy látszott, hogy Széchenyi munkáinak újabb kiadását a tudományos körök tehát mintegy negyedszázadon át (1874—1900) hiába sürgették. Ezen a tarthatatlan állapoton kívánt Szily Kálmán a fentebbi megbízással segíteni.

Viszota Gyula 1902—1905 között minden szabadidejét az Akadémián töltötte. Leltározta az országos gyűjtés útján megvásárolt Széchenyi-iratokat (ez volt a Tasner-hagyaték), a nevezetesebb emlékekből kiállítást rendezett, gondoskodott a múzeum behútorzásáról és felszereléséről. Így született meg

* L. Kossuth Lajos megjegyzéseit a Zichy által közölt naplók saját példányában a Nemzeti Múzeumban, Kossuth L. könyvtára 755. sz.

az 1905-ben kiadott *Tárgyjegyzék*. Bár 1907-től a kőbányai főgimnázium igazgatása, majd 1917-től kezdve a minisztérium középiskolai ügyosztályának vezetése jórészt elvonták a tudományos foglalkozástól, Széchenyi kultuszának tovább is ernyedetlen terjesztője maradt: húsznál több önálló tanulmánya jelent meg a Legnagyobb Magyarról. Azzal, hogy Széchenyi naplóit betűhűen lemásolta, elérte, hogy ő tudta a legjobban elolvasni Széchenyi írását. Éveken át teljesített ezen odaadó munkájával oly közel férközött a naplóíró egyéniségéhez, mintha kortársa lett volna. Kiválóan ismerte a naplókban szereplő egyéneket, ahol csak lehetett, kiegészítette a Tasner által törölt és kivágott részeket; a szöveg pontos és többszörös összevetésével, a bécsi és hazai levéltárak adatainak összegyűjtésével és az egykorú irodalmat lehetőleg felhasználva, bőséges jegyzetekkel kísérte a naplók szövegét és magyarázást igénylő helyeit, így készült fel a naplók újabb kiadására. Klehelsberg gróf miniszter Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai kiadásánál elsősorban Viszota előmunkálataira támaszkodott, s őt a naplók mielőbbi közzétételével megbízáván, felmentette az ügyosztály terhes igazgatásától. Viszota mint osztályfőnök szigorú, de igazságos vezető volt, kortársaitól megkívánta az odaadó nevelői munkát, azért sokan nem szerették.

Széchenyi naplóinak szövegű I. kötete 1925-ben, az utolsó VI. kötet 1939-ben jelent meg. Minden egyes vaskos könyv megjelenése irodalomtörténeti és történettudományi esemény volt. Aki behatóan áttanulmányozta a minden tudományos várakozásnak helytálló sorozatot, látta, hogy Viszota ezen munkásságával a XIX. századi magyar memoire-irodalom alapjait rakta le, a reformkorssakkal foglalkozó történetíróknak pedig a további kutatásra jóformán kimeríthetetlen forrást nyújtott. Ha a reformkor és szabadságharc, vagy az abszolút-időszak fontosabb eseményeinek leírásánál a naplókat az egyéb forrásmunkákkal a kutató összehasonlíttja, nemcsak Széchenyi államférfiúi nagyságát fogja hámulattal szemlélni, de halálával gondol vissza Viszota Gyula negyvenéves munkájára is.

Leleke az életben ért családi bajok (neje, fia s főként leányának elvesztése) dacára is élete végéig megőrizi munkakedvét. „Engem nagyon megtört a lelki bánat — írja e sorok közbőljéhez 1945. június 4-én —, kedves leányom 1945. január 13-án bombatámadás áldozata lett. Elhagyott kedves napsugaram. Mi lesz belőlem, nem tudom.“ Tőle tudtam meg, hogy az óvóhelyen 27-en meghaltak s őt harmadmagával ásták ki a romok közül. Hónapokon át attól lehetett tartani, hogy elveszti szemevilágát. Amint meggyógyult, összehasonlította a döblingi napló kiadott szövegét az eredetivel, és szomorúan állapította meg, hogy Széchenyi írását nem tudók végezték a másolást, s hogy a kiadott szövegben alig akad egyetlen helyesen olvasott mondat, ezért óva intette a kutatókat a hibás szöveg használatától. Arról is beszélt, hogy saját pénzéből újra kiadja a naplók ezen részét. Akkor még abban reménykedett, hogy Széchenyi leveleinek együtt megkezdett kiadását folytatni tudjuk, de néhány héttel később Fodor Jenő, volt tanítványa, belső súlyos műtétet hajtott rajta végre. Még ez se törte meg munkakedvét. Aki bejáratos volt az Akadémia könyvtárába, még másfél éven át szokott helyén láthatta Viszotát írásai fölé hajolva s munkában elmerülve. Halála előtt két héttel az *Önismeret* töredékeinek összeállításán dolgozott. Az utolsó napokat már részben öntudatát elvesztve élte át, 1947. január 10—11 közti éjjel szólította hű lelkét magához a Mindenható. A nehéz közviszonyok miatt csak kevés számú barátja, tisztelője és tanítványa jelenlétében temette el Brisits Frigyes, volt tanítványa, miután Mészöly Gedeon néhány meleg szóval a tudományos társulatok nevében elbúcsúzott tőle. Nagyon szerette a jót, gyűlölte a rosszat.

BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ

VIDÉKI KÖZGYŰJTEMÉNYEK HÁBORÚS KÁROSODÁSAI

Vidéki közgyűjteményeinkben — múzeumainkban és könyvtárainkban — a háborús események következtében igen jelentős károsodások keletkeztek. Jóformán valamennyi intézmény épülete és gyűjteményanyaga is súlyosan megsérült, megrongálódott, illetőleg elveszett, s több helyen megsemmisült. Szerencsés kivétel a *pécsi Baranya Vármegye Múzeuma*, amely teljes egészében sértetlen: sem az épületében, sem gyűjteménye anyagában nem történt károsodás.

Az egyes intézmények veszteségeiről, károsodásairól teljes és részletes kárfelvétel még nem áll rendelkezésre. Sok helyen ugyanis nemcsak a gyűjtemény anyaga rongálódott meg, pusztult el, hanem a leltári naplók, szak-katalógusok, feljegyzések stb. is nagymértékben megsérültek, elvesztek, illetőleg megsemmisültek. Hozzájárul mindezekhez még az is, hogy az egyes intézmények vezetői sorában, részben a háborús idők és események, részben más egyéb okok következtében, az elmúlt évek alatt jelentős személyi változások is történtek. A kárfelvétel ezek miatt természetesen még sok helyen hiányos és kiegészítésre szorul.

A károsodás okai is igen sokfélék, s szétágazók: harci cselekmények, légítámadások, katonai beszállások és a kivonuló csapatok rombolásai, hatósági kiűritések; a múzeumvezető gondatlansága, eltávozása, menekülése; a különböző (katonai, polgári) jellegű és mérvű fosztogatások, a múzeum épületének (helyiségének) másirányú (pl. katonai kórházi, kaszinói, raktári, párt-helyiségi) igénybevétele változóan, vagy együttesen, egyidejűleg vagy sorozatosan, okoztak pótolhatatlan kárt a vidéki múzeumok épületeiben, berendezésében, felszerelésében és gyűjteményanyagában.

A következőkben — e rövid tájékoztató beszámolóban — vidéki múzeumaink — néprajzi¹ és régészeti stb. anyagának ugyancsak jelentős veszteségeit, károsodásait csupán általánosságban említve — jelen esetben elsősorban a történeti (helytörténeti) és a képzőművészeti vonatkozású károsodásait, veszteségeit összegezzük.

I. Közgyűjtemények

1. *Balassagyarmat. Nógrád vármegyei Nagy Iván Múzeum.* (1891. alap.) Kitűnő néprajzi gyűjteménye mellett történeti anyaga is igen jelentős volt. Madách-relikviák (Madách bölcseje, bútorai, könyvei, kéziratai, használati tárgyai), Nagy Iván jeles történész hagyatéka (bútorai, könyvei, kéziratai) mellett értékes helytörténeti anyaggal is rendelkezett. Régészeti anyaga viszonylag csekély volt. Könyvtára (főleg Nagy Iván általános jellegű régi könyvgyűjteménye: több olasz kódex, régi magyar kiadványok stb.) kb. 13.000 kötetből áll. Katonai beszállásolás, fosztogatás és rablás következtében a muzeális anyag legnagyobb része, kb. 80%-a, a könyvtár 10%-a megsemmisült. — 2. *Debrecen. Déri Múzeum és Közművelődési Könyvtár.* (1902. alap.) A kettős intézmény országos viszonylatban egyike volt a legszebben elhelyezett, s felszerelt gyűjteményeknek. A régi Városi Múzeum és a könyvtár, valamint Déri Frigyes nagytértű hagyatékának egyesítéséből alakult, új korszerű épületében 1930-ban nyílt meg, majd később a Déri György népművészeti gyűjteménnyel bővült. Elhelyezésével, gyűjteményeinek változatos gazdagságával európai színvonalon áll. A múzeum épülete légítámadások következtében súlyosan megsérült; gyűjteményanyagában azonban viszonylag kevés volt a veszteség. Közművelődési jellegű könyvtárának károsodása jelentéktelen. A károsodás átlag kb. 5–10%-os. — 3. *Győr. Városi Könyvtár.* (1898. alap.) A közművelődési könyvtár jelentős része a Milkovics—Zámory-féle könyvanyag. A könyvtár helyisége légítámadás következtében megrongálódott; a könyvanyagának egy része a felszabadulás alatt eltűnt. A károsodás kb. 5–10%-os. — 4. *Kaposvár.*

¹ Vidéki múzeumaink néprajzi anyagának háborús veszteségeiről l. az *Ethnographia* LVI. (1945) évf. 76–80. l.

Somogyvármegyei Múzeum. (1909. alap.) Igen jelentős néprajzi (főleg népművészeti) és értékes képzőművészeti (Rippl-Rónai, Kunfy és kortársai festményei, rajzai, vázlatai) anyagának nagyrésze elpusztult; katonaság és a helybeliek kb. 50%-át megsemmisítették és elrabolták. — 5. *Kecskemét. Városi Múzeum.* (1898. alap.) Az egyik legjobban gondozott vidéki múzeumunk igen jelentős ősrégészeti, népvándorlaskori és honfoglaláskori, művelődéstörténeti és néprajzi gyűjteménye a magyar közművelődés szempontjából számottevő értéket képviselt. Népvándorlaskori és honfoglaláskori gyűjteménye mellett különösen a kecskemétkörnyéki egykori középkori falvak leletanyaga volt igen jelentős. A város egyik majorjába kihelyezett muzeális anyag légítámadás, a múzeum épületében maradt tárgyak, s a berendezés, a felszerelés, a beszállásolt katonai alakulatok pusztításai következtében jóformán teljes egészében elpusztult. Népvándorlaskori és honfoglaláskori, s magyar középkori, valamint a néprajzi (főleg pásztor és halászlai) anyaga pótolhatatlan. A károsodás kb. 95%-os. — 6. *Keszthely. Balatoni Múzeum — Állami Darnay Múzeum.* (1898. alap.) Az 1913-ban állami kezelésbe és tulajdonba került Darnay-gyűjteménnyel egyesített múzeum épülete sértetlen. Az igen értékes régészeti (szalacscai kelta pénzverőműhely, a keszthelyi avar sírleletek, rómaiakori leletanyag), művelődés- és helytörténeti, valamint művészeti (középkori ötvösművek, kályhacsempék, XVII. századi miseruhák, törökhódoltságkorabeli emlékek, porcellángyűjtemény, balatoni vonatkozású képanyag stb.) és néprajzi (népművészeti) gyűjteményének túlnyomó része, Keszthely katonai kiürítése alkalmával, Zalaegerszeg vasúti állomásán, 1945. március 28-án, légítámadás következtében teljesen megsemmisült. A természetrajzi gyűjtemény sértetlen. A múzeum elpusztult anyaga pótolhatatlan. A károsodás kb. 95%-os. — 7. *Miskolc. Borsod-Miskolci Múzeum.* (1899. alap.) Régészeti ásatásai, elsősorban az ú. n. „Bükk kultúra” leletanyaga világhírűek. Néprajzi (mezőkövesdi) és történeti, valamint művelődéstörténeti, képzőművészeti és természetrajzi gyűjteménye is igen jelentős. Közművelődési jellegű könyvtára számottevő. A múzeumépület kisebb sérüléseket szenvedett; a muzeális anyag sértetlen. — 8. *Nyíregyháza. Szabolcsvármegye Múzeuma.* Régészeti és néprajzi gyűjteménye jelentős. Régészeti anyaga egy részét, a felszabadítás utáni időkben, szakszerűen kiválogatva, ismeretlen helyre elszállították. A károsodás kb. 10%-os. — 9. *Pécs. Baranya Vármegye Múzeuma.* (1938. alap.) A múzeum-épület, valamint a jelentős régészeti és figyelemreméltó néprajzi anyag teljesen sértetlen. — 10. *Pécs. Városi Majorossy Imre Múzeum.* (1898. alap.) Régészeti (őskori és rómaiakori) iparművészeti (Zsolnay kerámia), képzőművészeti és néprajzi gyűjteménye jelentős. A múzeumépület és a gyűjteményanyag viszonylag sértetlen. — 11. *Sopron. Városi Múzeum.* (1881. alap.) A múzeum régészeti (elsősorban a hallstatti és a rómaiakori) gyűjteménye igen jelentős értéket képvisel. Helytörténeti és művelődéstörténeti anyaga (soproni bútorok, ötvösművek, porcellán, kismesterségek stb.) nagyjelentőségű; néprajzi anyaga figyelemreméltó. A múzeumépület légítámadás következtében súlyosan megrongálódott. A város felszabadítása utáni időkben, sorozatos betörések alkalmával, a néprajzi tárból 724 tárgy, az éremtárból 500 érem veszett el. A kár nagyrészt pótolható: kb. 25%-os. — 12. *Sopron. Városi Közkönyvtár.* (1913. alap.) A közművelődési jellegű könyvtár épülete légítámadás következtében súlyosan megrongálódott; a könyvanyag (1943: 30 333 kötet) nagyrészt a beszállásolt német katonaság és helybeliek pusztították el, hurcolták el. A károsodás kb. 30%-os. — 13. *Sümeg. Kisfaludy Emlékgyűjtemény.* Az Állami Darnay Múzeum (Keszthely) tartozéka. (1877. alap.) Figyelemreméltó gyűjteményanyagából Kisfaludy és Szegedi Róza aranyórái veszték el. — 14. *Szeged. Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum.* (1888. alap.) A múzeum természetrajzi, régészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, képzőművészeti gyűjteménye igen gazdag; különösen a népvándorlaskori és honfoglaláskori anyaga jelentős; közművelődési jellegű könyvtára (1943: 141.173 kötet) számottevő jelentőségű. A kettős intézmény épülete légítámadások és harci cselekmények következtében súlyosan megsérült. A muzeális anyag károsodása viszonylag jelentéktelen: a régészeti gyűjtemény kerámiai anyaga azonban, részben légítámadás következtében ment tönkre, részben fosztogatók pusztították el. A károsodás kb. 10%-os. —

15. *Székesfehérvár. Fejérmegyei és Székesfehérvári Múzeum.* (1873. alap.) Régészeti (elsősorban bronzkori, rómaikorabeli) anyaga mellett a művelődéstörténeti, néprajzi és képzőművészeti gyűjteménye is igen jelentős. Székesfehérvár ostroma alatt a múzeumépület súlyosan megrongálódott. A múzeum néprajzi anyagának egy része az épület károsodásával egyidejűleg ment tönkre, más részét a művelődéstörténeti gyűjtemény egyes tárgyaival (Prohászka emléktárgyai) fosztogatók hurcolták el; Csók István: Báthory Erzsébet, Paczka Ferenc: Emese álma és Than Mór egy történeti tárgyú nagyértékű festményét katonai kórház díszítésére ismeretlen helyre szállították el. A károsodás kb. 20–30%-os. — 16. *Szekszárd. Tolna Vármegye Múzeuma.* (1895. alap.) A múzeum régészeti gyűjteménye: a Lengyel község határában feltárt lakótelep leletanyaga, az ú. n. lengyeli kultúra tárgyai igen értékesek. Rómaikori régészeti gyűjteménye, valamint a sárközi néprajzi és művelődéstörténeti anyaga is jelentős. A katonai kórház és élelmezési raktár céljaira igénybevevett múzeum anyagának nagyrésze az épület kiürítése alkalmával ment tönkre, került idegen kézre. A gyűjteményanyag nagyrésze pótolhatatlan: kb. 50%-os. — 17. *Szombathely. Vármegyei Múzeum és Könyvtár.* (1899. alap.) Régészeti gyűjteménye (a veleimi őskori lakótelep anyaga, a szombathelyi capitolum szoboranyaga, stb.) igen nagyjelentőségű; gazdag néprajzi gyűjteménye mellett még a művelődéstörténeti és a természetrajzi anyaga is jelentős. Közművelődési jellegű könyvtára (1943: 31:291 kötet) számottevő. A múzeum épülete légítámadás és harci cselekmények következtében súlyosan megrongálódott, a gyűjtemény anyaga jelentős mértékben megsérült. Művelődéstörténeti és néprajzi anyagából a beszállásolt katonaság és a helyi fosztogatók igen sok tárgyat elvitték. A károsodás kb. 25–30%-os. — 18. *Veszprém. Veszprémi Vármegyei Múzeum és Könyvtár.* (1902. alap.) Értékes régészeti, néprajzi, képzőművészeti gyűjteménye mellett közművelődési jellegű könyvtára (1943: 12.006 kötet) is figyelemreméltó. A múzeum épülete a harci cselekmények következtében súlyosan megsérült. A gyűjtemény anyagának károsodása jelentéktelen.

II. Muzeális gyűjtemények és könyvtárak

1. *Baja. Várostörténeti és képzőművészeti gyűjtemény.* (1930. alap.) Figyelemreméltó képzőművészeti és helytörténeti gyűjteménye van. A muzeális gyűjtemény épületét a város felszabadítása utáni időkben katonai fürdő céljaira vették igénybe. A muzeális anyag a kilakoltatás és fosztogatások alkalmával jórészt elpusztult. A károsodás kb. 40%-os. — 2. *Békés. Néprajzi gyűjtemény.* (1935. alap.) A muzeális gyűjtemény vesztesége jelentéktelen. — 3. *Békéscsaba. Városi Múzeum és Könyvtár.* (1899. alap.) Jelentős régészeti, képzőművészeti és gazdag néprajzi (népművészeti) anyagának egy része a sorozatos fosztogatások alkalmával eltűnt. Közművelődési könyvtárának anyaga (1943: kb. 6000 kötet) viszonylag sértetlen. — 4. *Cegléd. Városi Kossuth Múzeum.* (1917. alap.) A Kossuth-család emléktárgyai (főleg Kossuth Lajos bútorai stb.) és az 1848–49-i szabadságharcra vonatkozó gyűjtemény, s a várostörténeti anyag egy része a fosztogatások alkalmával vesztett el. A kár megállapíthatatlan, tekintve, hogy a gyűjtemény helyiségeit másirányú szervezet részére foglalták el, s a kilakoltatott anyag jelenleg áttekinthetetlen. — 5. *Eger. Erseki Jogliceum Múzeuma és könyvtára.* A múzeum figyelemreméltó régészeti és történeti gyűjteménye 1780-ban, a könyvtár ugyancsak 1780-ban, a szepművészeti gyűjtemény 1860-ban keletkezett. A muzeális gyűjtemény károsodása kb. 10%-os. A könyvtár sértetlen. — 6. *Eger. Vármúzeum és Városi Muzeális Gyűjtemény.* A vármúzeum az egri várban 1920–30-as években végzett ásások alkalmával előkerült tárgyi emlékek gyűjteménye; károsodása jelentéktelen. A már évek óta elraktározott, művelődéstörténeti jellegű városi muzeális gyűjtemény fosztogatás és rablás következtében teljes egészében megsemmisült. — 7. *Esztergom. Főszékesegyházi Keresztény Múzeum.* (1876. alap.) A primási palotában elhelyezett nagyértékű képzőművészeti gyűjtemény (festmények, szobrok, kerámia, textília stb.) egy része, az épület sérülései alkalmával részben megsérült, részben elpusztult. A károsodás kb. 10%-os. — 8. *Esztergom. Főszékesegyházi Könyvtár és Régészeti Gyűjtemény.* Az 1937-es évre vissza-

vezethető könyvtár az 1894-ben alakult muzeális gyűjteménnyel 1935-ben bővült. A kettős intézmény régészeti (római) kerámiai anyaga (kb. 250 db) harci cselekmények és fosztogatások következtében megsérült és elpusztult. A könyvanyag viszonylag sértetlen. — **9. Győr Városi Múzeum.** (1938. alap.) A régészeti és várostörténeti gyűjtemény anyagának nagyrészt 1945 tavaszán Németországba szállították. A berendezés súlyosan megrongálódott. — **10. Gyula Városi Múzeum és Könyvtár.** (1868. alap.) A városi polgári iskolában volt elhelyezve a kettős intézmény. Az iskolaépületet a felszabadulás idejében katonai kórház céljaira vették igénybe. A nagyértékű régészeti (főleg középkori magyar) és néprajzi anyag ennek következtében jóformán teljes egészében megsemmisült. A könyvtár anyaga aránylag sértetlen. — **11. Hajdúböszörmény Városi Múzeum.** (1924. alap.) A helytörténeti szempontból figyelemreméltó s jobbára művelődéstörténeti (néprajzi) anyag nagyrészt a fosztogatások alkalmával összetörték és elhurcolták. A károsodás kb. 40%-os. — **12. Hódmezővásárhely Városi Múzeum és Könyvtár.** (1905. alap.) A kitérőben rendezett és értékes régészeti és nagyjelentőségű néprajzi gyűjtemény a háborús események ideje alatt sértetlen maradt. A muzeális anyag azonban a párt-helyiségül lefoglalt múzeum épületéből való kilakoltatása alkalmával megrongálódott. — **13. Jászberény Jász Múzeum.** (1873. alap.) A jászkunságra vonatkozó értékes régészeti (Lehel kürtje), művelődéstörténeti és néprajzi anyag károsodása jelentékeny. — **14. Karcag Nagykun Múzeum.** A már évek óta elraktározott, helytörténeti szempontból is igen jelentős néprajzi gyűjtemény légítámadás és fosztogatás következtében teljesen elpusztult. A károsodás megállapíthatatlan. — **15. Kiskőrös. Petőfi-ház** Petőfi Sándor szülőháza és az abban elhelyezett ereklyegyűjtemény sértetlen. — **16. Kiskunfélegyháza Városi Múzeum.** (1902. alap.) A helytörténeti és néprajzi szempontból figyelemreméltó muzeális gyűjtemény helyiségeit öt alkalommal vették igénybe katonai kórházi célokra a háború ideje alatt. A gyűjtemény ennek következtében jelentős károsítást szenvedett. A károsodás kb. 10%-os. — **17. Kőszeg Városi Múzeum.** (1930. alap.) A múzeum épületének (városháza egy részének) a tetőzete az ostrom alatt leégett, a várostörténeti jellegű gyűjtemény egy részét elhurcolták. — **18. Makó. Csanádvármegyei muzeális gyűjtemény.** A szervezés alatt álló (régészeti, történeti jellegű) gyűjtemény egy része a menekítés alkalmával Kiskunfélegyházán veszett el, a helyben hagyott anyag a helyi fosztogatás alkalmával pusztult el. — **19. Mezőkövesd. Szent László gimnázium néprajzi gyűjteménye.** Igen jelentős mezőkövesdi (matyó) néprajzi gyűjteménye volt (viseletek, textiliák, kerámia, bútortart, gazdasági eszközök stb.). A gyűjtemény az iskolaépület katonai kiürítése alkalmával majdnem teljes egészében elpusztult: 677 néprajzi tárgyból 629 db veszett el, semmisült meg. Az elpusztult anyag alig pótolható. — **20. Mohács. II. Lajos Múzeumegyesület Múzeuma.** (1923. alap.) A muzeális gyűjtemény történeti és néprajzi jellegű volt. A háborús bonyodalmak során a gyűjtemény nagyrészt elrabolták. A károsodás kb. 40%-os. — **21. Mosonmagyaróvár. Mosonmegyei Történelmi és Régészeti Egylet Múzeuma.** (1883. alap.) A múzeum anyagából a beszállásolt katonaság és a fosztogatók fegyvereket, természetrajzi, régészeti és néprajzi tárgyakat (viselet-darabokat, textiliákat, gazdasági eszközöket, kerámiát stb.) hurcoltak el. A károsodás kb. 20—30%-os. — **22. Nagykanizsa Városi Múzeum.** (1890. alap.) A helytörténeti jellegű gyűjteményből a város felszabadítási ideje alatt számos régészeti, néprajzi tárgy (viseletdarab, textília, bútor, pástorfaragás stb.) veszett el. A károsodás kb. 30%-os. — **23. Nagykőrös Városi Muzeális Gyűjtemény.** (1928. alap.) A kisebb jelentőségű helytörténeti jellegű gyűjtemény értékesebb tárgyait, pl. egy XVIII. századi díszöltönyt, teljes lófelszereléssel együtt, elrabolták. — **24. Sátoralfajhely. Zemplénvármegyei Múzeum.** (1920. alap.) A vármegye régészeti, történeti és néprajzi gyűjteményét 1942-ben a helyreállított borsi Rákóczi-kastélyban helyezték el. A figyelemreméltó muzeális (népvándorlaskori, középkori) anyag teljes egészében megsemmisült. — **25. Szentes Csongrádvármegyei Múzeum.** (1897. alap.) Egyike a legjelentősebb vidéki gyűjteményeinknek. Figyelemreméltó művelődéstörténeti és néprajzi anyaga mellett a régészeti (őskori, népvándorlaskori, honfoglalaskori) gyűjteménye igen jelentős. A muzeális anyag egy része menekítése alkalmával a szek-

szárdi múzeumban ment tönkre. A Szentesen maradt néprajzi anyag nagyrésze a fosztogatások alkalmával pusztult el. A károsodás kb. 50%-os. — 26. *Szigetvár. Zrínyi Miklós Múzeumegyesület Múzeuma.* (1907. alap.) A helytörténeti jellegű gyűjtemény az általános jellegű fosztogatások és katonai beszállásolások alkalmával jelentős károkat szenvedett. — 27. *Szolnok. Városi „Uzdelis” gyűjtemény és könyvtár.* A fejlődőképes helytörténeti gyűjtemény és közmvelődési könyvtár anyagának túlnyomó részét a beszállásolt katonai alakulatok széthurcolták. — 28. *Tata. Tatai Múzeum.* (1920. alap.) Az igen értékes helytörténeti jellegű gyűjtemény (középkori kömlékek, tatái kerámia, bútorok, céhemlékek) kisérsze a harci cselekmények során megsérült. — 29. *Vác. Váci Múzeum.* (1896. alap.) A várostörténeti anyagot katonai fosztogatások alkalmával károsodás érte. — 30. *Zalaegerszeg. Göcseji gyűjtemény.* (1935. alap.) A helytörténeti és néprajzi gyűjteményből a város felszabadítása utáni fosztogatások alkalmával számos néprajzi tárgyat és érmét elraboltak. A károsodás kb. 50%-os.

Vidéki közgyűjteményeink háborús vesztesége, amint a fentiekből is kitűnik, igen jelentős. Az elveszett, elrabolt, megsemmisült anyag pótlása, kiegészítése és megfelelő gyarapítása, rendszeres és tervszerű gyűjtő és kutató munkálatokat igényel.

VARGHA LÁSZLÓ

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEK háború utáni állapotáról a következő tájékoztatót kaptuk. *Kolozsvár város régi levéltára*, melyet 1940-ben Nagyszebenbe szállítottak, teljes egészében sértetlen és az Állami Levéltár visszaköltöztetésével hamarosan ismét Kolozsvárra kerül. — *A Szász Nemzeti Levéltár* és a *Brukenthal Múzeum* gyűjteményei szintén megmenekültek a háború veszélyeitől. Ezeknek a különösen az erdélyi magyar történetkutatás által eddig kellően ki nem aknázott forrásoknak a fokozottabb megismerése egyik sürgős teendőnk kell legyen. — *A brassói Barcasági Múzeum* és a *Honterus-gimnázium* gazdag gyűjteményei már nem voltak ilyen szerencsések. Az elszenvedett károk mértéke majd csak az újrarendezés során lesz pontosan tetlen. — *A gyulafehérvári Batthyaneum*, róm. kat. püspöki és káptalani levéltár anyaga szintén sértetlen maradt. — *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum* tárai a háborús eseményeket minden károsodás nélkül élték át és minden lehetőt elkövettek a kallódásnak indult kulturális javak megmentésére. A Könyvtár az elhagyott szakkönyvtárak, a Levéltár pedig a széldült magánlevéltári anyag biztonságba helyezése során igen nagy értékeket menthetett meg az enyészettől a köz számára. Mentési munkálataikat az orosz katonai és a polgári hatóságok, valamint a politikai pártok megértése folytán vidékre is kiterjeszthették. Ennek köszönhető négy székhelyföldi nagy magánkönyvtár és levéltár megóvása. Mindenféle nehézségek ellenére a kutató és feldolgozó munka mindegyik tárban tovább haladt, miként azt kiadványaik és rendezvényeik bizonyítják. — *A Székely Nemzeti Múzeum* Sepsiszentgyörgyön maradt részét semmiféle veszteség sem érte. A gyűjtemények gondozását továbbra is Faggyas Anna látja el. A háborús események elől nyugatra szállított anyag légítámadás következtében szállítás közben teljesen elpusztult.

ZAMBRA ALAJOS (1886—1948), a Pázmány Péter Tudományegyetem olasz irodalmi tanszékének tanára váratlanul elhunyt. Zambra professzor több mint három évtizede működött az egyetemen, és pedagógiai érdemein kívül az ő működésének és iniciatívájának köszönhető a magyar-olasz kultúrkapcsolatok intenzív kiépítése. Mint a Corvin Mátyás Társaság egyik alapítója, ő indította meg és szerkesztette a *Corvina* című olasz-magyar folyóiratot. Tudományos működése főleg a Magyar Nemzeti Múzeum olasz vonatkozású kéziratanyagának alapján az olaszországi Attila-mondakörre és a Zichy-kódexre terjed. Ezenkívül sok olasz irodalmi vonatkozású tanulmányt és fordítást köszönhetünk működésének. Halála nagy veszteséget jelent az olasz kapcsolatokkal foglalkozó tudományak.

J. M.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT az év folyamán a következő előadásokat tartotta: Barkóczy László: *Újabb leletek Brigetióból*, Csemegi József: *A tihanyi remetebárlangok* (jan. 11), Dercsényi Dezső: *A esztergomi Porta Speciosa*, Bognárné Kutzián Ida: *A Tiszapolgár-basatanyai őskori termelő* (febr. 8), Csányi Károly: *Bizánci elemek az árpádkori magyar építészetben* (márc. 22), Lenkei Andorné: *Háborús műemléki pusztulások* (ápr. 12), Banner János: *Újabb adatok a magyar neolithikum történetéhez*, Fenyvessy Jeromos: *A kolozsvári ősi domonkos zárda* (máj. 3), Deér József—Dercsényi Dezső—Radnóti Aladár: *A zalavári ásatás jelentősége és eredményei* (jún. 7), Csatkai Endre: *A soproni barokk festés praeblémái*, Molnár József: *A tipológia hasznosítása a művészettörténet körében* (nov. 15), Sashegyi Sándor: *Pomáznak és környékének régészeti emlékei*, Révhelyi Elemér: *A vértesszentkereszti árpádkori templom* (dec. 13).

BALOGH ILONA (1912—1947), művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum tisztviselője is nagy vesztesége tudományunknak. Első önálló tanulmányában a magyarországi román szobrászat olaszországi kapcsolataival foglalkozott. Doktori értekezéséről, a „Magyar fatornyok”-ról professzora, Györfy István azt mondta, hogy szebben és jobban nem lehetett volna ezt a témát megírni. A Történettudományi Intézet 1944-es Évkönyvében újra tárgyalta ezt a témát. Az erdélyi fatemplomok kutatásának mai állása címen. Nagy tervei közé tartozott ezek nyomán az erdélyi magyar egyházi faemlékek corpusának kiadása. Önálló munkásságán kívül szerény, önzetlen és áldozatos segítőtársa volt nővére, Balogh Jolán tudományos működésének. 1945-ben került a Szépművészeti Múzeumba, ahol először Elek Artúr hatalmas könyvhagyatékát rendezte, majd a grafikai osztályban kezdett rendszeres, messzire nyúló tervektől irányított anyagfeldolgozáshoz. Az intézet nagyraihivatott, energikus fiatal tisztviselőjét, társai önfeláldozó, segítségre mindig kész, szeretett munkatársukat vesztették el és gyászolják halálával. A. M.

BÓNIS GYÖRGY volt kolozsvári professzort az államfő 1947. október 7-én a szegedi egyetem jogtudományi karára a jogtörténelem nyilvános rendes tanárává kinevezte.

BERLÁSZ JENŐ intézeti tanárt, a Századok szerkesztőjét az államfő 1947. augusztus 13-án a Muegyetem közgazdaságtudományi karára az egyetemes gazdaság- és társadalomtörténelem nyilvános rendkívüli tanárává kinevezte.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA II. osztályán a következő történelmi tárgyu előadások hangzottak el: Deér József: *Az avarok bukása* (máj. 12), Révész Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban* (székfoglaló, nov. 10), Hajnal István: *Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés*.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT az elmúlt esztendőben ismét megkezdte a rendszeres felolvasó üléseket. Ezekben az ülésekben a következő előadások hangzottak el:

Bónis György: *Rend és osztály a középkori magyar társadalomban* (1947. márc. 24), Szabó István: *Az örökös röghőzkötés rendszere Magyarországon* (ápr. 24), Deér József: *Az avarok sorsa a IX. században* (május 29), I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román felvilágosodás és a Supplex Libellus Valachorum* (közgyűlés, jún. 26), Györy János: *A magyar állam és a pápaság a XII. században* (okt. 9), Makkai László: *A román polgárság kialakulása* (nov. 13), Czeglédy Károly: *A kunok eredete* (új belső-ázsiai források tükrében) (1948. jan. 15).

EMBERTANI TÁR szerveződött 1945 júniusában a vallás- és közoktatásügyi minisztérium és a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának határozata alapján az Országos Magyar Természettudományi Múzeum keretében. Az új intézet éppen ötven évvel azután alakult meg, hogy Jankó János a Néprajzi Múzeumon belül, akkor szerény kertek közt életrehívta az embertani kutatások biztosítására az embertani laboratóriumot, majd embertani alosztályt. A szerény sectio csakhamar jelentős leletanyaggal rendelkező gyűjteménnyé fejlődött, különösen az első háborút követő időkben Bartucz Lajos lelkes, rendszeres munkássága idején. Az Embertani Gyűjtemény a Tárrá alakulást megelőző években az Országos Magyar Történeti Múzeum Régészeti Tárában nyert elhelyezést, ahol a régészekkel és történészekkel szoros együttműködésben leletanyaga további, a magyar őstörténet, valamint a korai Árpád-kori népiség embertani megismerése szempontjából jelentős, hiteles csontvázanyaggal gazdagodott.

Az Embertani Tár a magyar földön élt és élő ember embertani tanulmányozását, kutatását, eredményeinek közlését és gyűjteményi bemutatását tekinti feladatának, szorosan együttműködve a rokontudományokkal — így elsősorban a régészettel és történettudománnyal. A magyar földön egymást követő kultúrperiódusokban élt ember rendszeres kutatását, régészeti ásatásokból származó leletanyag gyűjtését és azoknak összefoglaló monográfikus közreadását külön szakosztály végzi. Az Embertani Tár gyűjteményében 15 neolith koponya és csontváz; 60 rézkori, 37 bronzkori, 50 szkíta, 15 szarmata-jazyg, 2000 avar, 135 honfoglaláskori, 800 Árpád-kori és késő középkori koponya van.

N. J.

• RÉSUMÉS EN LANGUE FRANÇAISE

ANDRÉ ALFÖLDI: Les problèmes communs des régions du Danube et du Rhin à l'époque romaine.

(Discours prononcé au Congrès du Centre de Synthèse à Paris en 1947.)

Dès l'époque celtique on peut observer certaines influences mutuelles entre la région du Danube et celle du Rhin; mais le contact étroit des deux territoires ne s'établit de façon permanente qu'après la conquête romaine. Les deux fleuves deviennent la frontière définitive de l'Empire au nord et le long des fleuves un système clos de fortifications sépare le monde romain de celui des barbares. La voie construite le long du système de fortifications, afin d'assurer les communications des légions provinciales finit donner aussi à la population civile des moyens commodes de communication. Il s'ensuivit que les territoires à population celtique analogue entrèrent en relations étroites commerciales et culturelles et donnèrent lieu à une véritable renaissance celtique. Au IVe siècle, lorsque les influences mutuelles du genre de vie romain et german se furent pénétrées le long du limes, le rôle séparatif des fleuves n'est plus qu'illusoire. Le limes danubien finit par disparaître et la ligne du Danube et du Rhin s'ouvre aux invasions. Dès ce moment, les régions du Danube et du Rhin se sépareront à nouveau.

ZOLTÁN TÓTH: Saint Étienne à la lumière de sa plus ancienne biographie.

(Le problème soulevé par Fl. Mátyás à propos de l'oeuvre de Ransanus.)

L'esquisse historique dédiée au roi Mathias, que Ransanus écrit à la base d'un manuscrit reçu de la reine Béatrice, contient un passage, selon lequel l'oeuvre de la grâce divine accordée au prince Géza avait été décrite par les biographes de saint Etienne. Malgré le caractère isolé de la légende de Hartvik, Ransanus fit mention de plusieurs biographes. Une chose est certaine: son récit diffère sensiblement de la légende. Selon le texte de Ransanus, la propagation du christianisme par la force aurait été l'oeuvre du prince Géza de sorte que saint Etienne put déjà être un apôtre d'une douceur monacale de son pays. Cette conception, si erronée soit-elle, reflète parfaitement l'idéal monacal de l'époque qui avait précédé la période des croisades; on la retrouve dans plusieurs sources médiévales et même dans certaines allusions des textes ecclésiastiques. L'auteur cherche à prouver qu'il s'agit là des derniers vestiges d'une tradition très ancienne qui remonte à une biographie du XIe siècle. Celle-ci fut utilisée non seulement par le compilateur de la „Geste primitive“, mais encore par Hartvik et par l'auteur de la Légende Majeure. C'est l'esquisse composée en hâte de Ransanus qui nous a le mieux conservé ce précieux passage de la plus ancienne biographie de saint Etienne.

HANSMARTIN DECKER-HAUFF: Les plus anciennes relations familiales byzantino-hongroises.

Au témoignage d'un passage de l'*Historia Welforum* rédigé entre 1167 et 1174, Sophie „sœur de Coloman, roi de Hongrie épusa le roi des Grecs“. D'une émanation du texte corrompu faite d'après les sources, il résulte que

Sophie était sœur de saint Ladislas et de Géza Ier et tante du roi Coloman. La relation du mariage de la sœur de Sophie ou de sa fille Wulfhild. Les dernière analyse à une information de Sophie ou de sa fille Wulfhild. Les chroniques du monastère de Saint Blasien prouvent que Piroška fut la fille de Coloman et non de saint Ladislas. L'information de l'*Historia Welforum* ne peut donc être interprétée comme se rapportant au mariage de Piroška et de Ioannès Komnenos, car ni Sophie n'a pu confondre, sa soeur avec la fille de Coloman, ni Ioannès Komnenos n'a été corégent, „rex”. Géza Ier maria sa fille en 1074/5 au corégent byzantin Andronikos Dukas. Ce mariage et non celui de Piroška et de Ioannès en 1105, fut la première relation familiale hungaro-byzantine.

LADISLAS MAKKAI: Esquisse de l'histoire des colonisations du Csallóköz. Problèmes méthodologiques.

Après l'essor considérable des dernières années, l'histoire des colonisations hongroises menace de déchoir encore pour n'avoir pas su se faire sa propre méthode et pour être restée dépendente des autres sciences. Cela s'explique en grande partie, par le fait que, tout en étant une discipline historique, l'histoire des colonisations, la plupart de ces sources lui sont fournies par la géographie, l'archéologie et la linguistique. La méthodologie de l'histoire des colonisations devra donc être construite avec le concours de ces branches de la science. Les sources les plus précieuses étant fournies par les toponymes, c'est la typologie des toponymes qui devra servir, de charpente méthodologique à l'histoire des colonisations. Depuis qu'Étienne Kniezsa a effectué la systématisation chronologique et typologique des toponymes hongrois, la toponymologie a cessé d'être une simple spécialité linguistique, et elle est devenue une discipline historique, et, par conséquent apte à servir de base aux recherches ultérieures de l'histoire des colonisations.

Csallóköz, cette île du Danube, située entre Pozsony et Komárom, s'offre d'elle-même à la démonstration de cette méthode. C'est l'examen typologique des toponymes qui présente les données géographiques et archéologiques dans une lumière historique et les données historiques écrites remplissent de vie les cadres ainsi esquissés de l'histoire de la colonisation. Les données géographiques, archéologiques, toponymologiques et historiques témoignent unanimement du fait que les Hongrois étaient les premiers occupants de l'île au cours du Xe siècle. Les colonies se sont formées au cours du XIe et du XIIe siècle le long des parcours, tandis qu'aux XIIIe et XVe siècles le travail humain a conquis les trajets le long des axes de l'intérieur de l'île. Vers la fin du moyen âge le procès de colonisation est à peu près terminé, et, à l'âge moderne, la vie a suivi son cours médiéval.

EUGÈNE HÁZI: Une donnée relative à la formation du comitat de Liptó.

Jusqu'à présent la science avait soutenu que jusqu'à l'an 1339 le comitat Liptó faisait partie du comitat de Zólyom. Or, à l'aide d'une charte royale de 1249, Házi prouve que le comitat Liptó a conquis son indépendance au moins un siècle plus tôt.

ETIENNE BAKÁCS: L'économie rurale hongroise et les études s'y rapportant au XVIIIe siècle.

L'auteur soumet à une analyse détaillée les ouvrages hongrois, latins et allemands qui, au cours du XVIIIe siècle, ont été consacrés à l'économie rurale. Malgré leurs proportions assez modestes, ces études théoriques reflètent assez bien le progrès des recherches à l'étranger; elles transmettaient aux Hongrois toutes les idées, dans l'esprit desquelles on aurait pu moderniser l'agriculture. Malheureusement les ouvrages de ce genre étaient très peu nombreux; l'auteur a raison d'y voir une des causes essentielles de l'état arriéré de l'agriculture hongroise.

JOSEPH DEËR: L'historiographie national-socialiste allemande.

Deux ans après la „Machtübernahme“ Meinecke, ce coryphée de l'historiographie allemande, dut quitter le poste de rédacteur de la „Historische Zeitschrift“, pour avoir refusé de faire de sa revue le porte-voix de l'idéologie et de la politique nouvelles. La même année fut créé, sous la direction de W. Frank, un organe officiel chargé de répandre la culture de l'historiographie du point de vue national-socialiste. Frank et ses jeunes compagnons, fervents sectateurs d'Hitler étaient non pas des dilettanti, mais bien des historiens au style aisé, dont l'oeuvre ne dépasse pas au fond les résumés historiques faits à la va-vite, les révisions arbitraires, rédigés du point de vue politique des valeurs. Leur but était de créer l'histoire prescrite par le Führer. Ils confessaient ouvertement qu'ils rejetaient le principe de l'impartialité et servaient des desseins politiques. Mais ce qui importe encore plus que le rôle des historiens de l'entourage de Frank, c'est le fait, que même la génération des historiens de métier plus agés rivalisait d'ardeur pour s'assurer les faveurs du régime. C'est justement sur les points les plus essentiels que les historiens de métier se rencontrèrent avec les concessions historiques du national-socialisme. Ils acceptaient les principes des relations de l'historiographie avec le présent, de la race et de la nationalité, la conception „pan-allemand“ sanctionnant l'oeuvre de la violence. Cette harmonie du programme national-socialiste et de l'historiographie officielle se manifeste surtout dans le domaine de l'histoire de l'Europe sud-orientale, où cette dernière se libéra avec un légèreté apte à confondre l'historiographie officieuse du parti de toutes les exigences de l'objectivité.

ETIENNE BARTA: L'historiographie autrichienne après la seconde guerre mondiale.

L'auteur fait connaître le rôle dont l'historiographie autrichienne s'est chargée dans la vie intellectuelle renouvelée de l'Autriche, à l'aide des ouvrages historiques publiés depuis la libération de ce pays. Universités et archives, ces ateliers de l'historiographie autrichienne qui peuvent se vanter d'une glorieux passé, ont grand'peine à reprendre, au milieu de la situation changée, surtout par suite des difficultés matérielles, à reprendre leur ancien rôle. Un nombre considérable des ouvrages historiques publiés est de caractère populaire (ils se proposent de rehausser la conscience nationale autrichienne et de développer la philosophie démocratique de l'histoire). D'autre part, les ouvrages paraissent de plus en plus nombreux qui sont dépourvus de toute actualité et continuent les traditions caractéristiques du célèbre Institut autrichien des recherches historiques Institut für Österreichische Geschichtsforschung.

JOSEPH PERÉNYI: L'historiographie turque.

Le développement de l'historiographie turque, privée de l'aide efficace des historiens européens sera nécessairement lent et inorganique. L'historiographie des sultans et celle de la république n'ont point de relations profondes, tandis que l'historiographie moderne est sans tradition, soumise et subordonnée à des ponts de vues politiques. Elle voudrait prouver que les Turcs ont précédé les Grecs en Asie Mineure, que les Hétéens étaient d'origine turque, voire que les civilisations sumérienne et babylonienne etc. étaient des civilisations turques. L'autre tendance de l'historiographie turque consiste à réfuter les théories européennes qui exigèrent l'influence de Byzance sur la formation et l'organisation de l'État ottoman. Vu les difficultés extraordinaires suscitées par le manque des éditions de sources, l'état arriéré des sciences auxiliaires etc., la valeur des ouvrages historiques laisse bien à désirer. Les dernières années témoignent cependant d'une amélioration rapide et il y a lieu d'espérer que nous pourrions voir sous peu les éditions des sources, condition première de toute recherche historique, suivies d'une série d'études historiques de valeur qui serviront de base à une histoire synthétique turque.

DÉSIRÉ DERCSÉNYI: Le problème de la continuité pannonienne à la lueur des récentes excavations archéologiques.

Les excavations pratiquées sur le territoire de la Transdanubie, l'ancienne Pannonie des Romains, prouvent que les monuments de l'architecture chrétienne primitive du IVe siècle et de l'architecture franque du IXe siècle ont subsisté jusqu'à la conquête hongroise, voire ils ont fourni les bases spirituelles et matérielles au travail de réorganisation du christianisme de l'époque de Saint Étienne. Le IVe astrum de Pest reste en usage jusqu'au XVe siècle. Les bâtiments du cimetière chrétien primitif de Pécs (Sopianae) furent les éponymes des Quinque Basilicae de l'époque franque. Le bâtiment celtique à cinq lobes fut construit après la reddition du limes. Lors de la construction de la cathédrale, le trichorum de la cellule tenait encore, la seconde peinture date du IXe ou du XIe siècle. L'étude de l'histoire de la construction de la cathédrale d'autre part semble indiquer que celle-ci a reçu sa forme actuelle au cours des XIe et XIIe siècles par l'élargissement au IXe siècle d'une basilique funéraire chrétienne primitive. A Szombathely (Savaria) le capitulum fut érigé à la place du château épiscopal du moyen âge. L'église paroissiale de la ville s'élevait loin du centre, sur des murs de fondation d'origine romaine, au cimetière chrétien primitif. La disposition de son plan indique encore aujourd'hui son origine chrétienne primitive. Une excavation effectuée récemment à Zalavár (Mosaburg) a mis au jour une basilique érigée au IXe siècle, à la place d'une construction romaine. Cette basilique a servi au culte jusqu'au XVe siècle. Enfin on a constaté à Fenékpuszt (Mogentiana) la transformation, au IXe siècle, d'un ancien lieu du culte chrétien primitif en basilique à trois absidioles. Les murs des édifices sacrés ont donc survécu du IVe au XIe siècle, et il faut en tenir compte de cela dans l'histoire du moyen âge hongrois comme d'un héritage.

MATHIAS GYÓNI: Contributions au problème des plus anciennes relations familiales byzantino-hongroises.

L'information de l'*Historia Welforum* relative au mariage de la prétendue sœur de Sophie avec le „rex“ byzantin, ne peut provenir de quelque communication de Sophie ou de Wulfhild; car dans ce cas, elle serait contenue dans la seconde rédaction de la *Genealogia Welforum*, dans l'Appendice IV de la Chronique Saxonne Universelle et dans l'ouvrage de Saxo Analista. Une version, qui a pris Sophie, par erreur, pour la fille de saint Ladislas, tout en tenant compte du mariage byzantin de Piroska, a été confondue dans l'*Histoire Welforum* avec une autre selon laquelle Sophie fut la sœur de Coloman. Cette phrase confuse de l'*Historia Welforum* est donc un souvenir altéré du mariage byzantin de Piroska. Certes, les sources témoignent de quelque incertitude dans la question: Piroska était-elle la fille de Ladislas ou de Coloman? Cette incertitude s'explique par le fait que c'est Coloman qui a assuré la dot de Piroska, orpheline de saint Ladislas. Les sources les plus dignes de confiance aussi bien que la chronologie plaident aussi pour le fait que contrairement à l'affirmation de Decker-Hauff basée sur les chroniques du monastère de Saint Blasien, Adelheid de Rheinfeld était la femme de saint Ladislas et non de Coloman. Les sources authentiques et les données biographiques des personnages en question établiraient donc que Piroska était la fille de saint Ladislas et d'Adelheid de Rheinfeld. Au témoignage de sources byzantines, Andronikos Dukas dont Decker-Hauff dit avoir été en 1074/5 le mari de la prétendue sœur de Sophie et qu'il dit avoir été corégent, ne fut pas justement à cette date corégent de Michel VII Dukas, tandis que Ioannès Andronikos l'était déjà au moment de son mariage avec Piroska. Le passage en question de *Historia Welforum* n'est donc qu'une méprise médiévale, provenant d'une phrase relative à Piroska et à Ioannès.

ÉTIENNE KNIEZSA: *Észrevételek Ila Bálint Gömör megyéjéhez.* (Remarques concernant l'ouvrage de M. Valentin Ila sur l'histoire du comitat de Gömör.)

L'auteur fait des remarques sur la monographie volumineuse que M. Valentin Ila vient de consacrer à l'histoire des établissements du comitat de Gömör; la plupart de ces observations portent sur la méthode de la série tout entière. M. Kniezsa reproche à M. Ila d'avoir rangé ses documents par ordre alphabétique et non selon la répartition géographique des données dans le cadre des diverses régions naturelles. Il regrette de n'y pas trouver les données historiques concernant les localités ni les noms de lieu non hongrois. M. Kniezsa est d'avis que ces omissions rendront les recherches ultérieures très difficiles. En ce qui concerne les noms de famille il déplore aussi le manque des prénoms, d'autant plus que, dans le comitat de Gömör, les éléments slovaques et ruthènes ne peuvent être distingués que par les prénoms: les noms occidentaux des Slovaques se rattachent à l'Eglise latine, tandis que les Ruthènes ont des prénoms grecs-orientaux, conformément à l'usage de l'Eglise orthodoxe. Pour terminer, M. Kniezsa fait des remarques fort judicieuses sur un certain nombre de noms; les étymologies qu'il discute sont celles indiquées par M. Hiador Sztripszky, c'est-à-dire le philologue qui a prêté son concours à M. Ila.

VALENTIN ILA: Remarques relatives à la méthodologie de la qualification des noms de famille.

Se fondant sur les conclusions de son ouvrage „Le comitat de Gömör“ l'auteur examine les principes de la qualification des noms de famille et avant tout des noms de famille slaves et hongrois ou seulement hongrois des villages slaves (valaques) désignant la nationalité ou l'occupation (Rusznýák, Polyák, Orosz, Vlach, Juhász, Pásztor etc.).

Un examen des noms de famille des habitants d'une même commune donne le résultat suivant: pendant une période de 10, 20, 30 années, les noms susmentionnés désignèrent dans les villages purement slaves, successivement la même famille valaque. Pourtant les formes slaves furent toujours prédominantes, ce qui prouve que les mêmes personnes tout en figurant aussi sous leur nom hongrois adopté par la terminologie valaque, dans les communes à population slave, sont considérées comme Slaves et que leurs noms doivent être classés parmi les noms slaves.

Ce principe signifie la mise en valeur du principe historique à l'encontre du principe linguistique entendu dans son sens rigoureux.

Kiadásért felelős: Berlász Jenő.

48.290. — Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Tirai Richárd.)

	Bolti ár	Tagok részére
	forint	
<i>Károlyi Á.</i> : Batthyány Lajos gr. főbenjáró pere, I—II. köt.	80.—	64.—
—: Az 1848. évi törvénycikk a bécsi udvar előtt	24.—	16.—
<i>Steier L.</i> : A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I—II. köt.	80.—	64.—
<i>Thim J.</i> : Az 1848—49. évi szerb felkelés, I—III. k.	150.—	108.—
<i>Pukánszky B.-né</i> : A Nemzeti Színház története, I—II. köt.	100.—	72.—
<i>Jánossy D.</i> : A Kossuth-emigráció Amerikában és Angliában, I. köt.	50.—	36.—
<i>Czeke M.</i> : Brunsvik Teréz grófnő naplói	50.—	36.—
<i>Gávai Gaál J.</i> : Élmények és tanulmányok	50.—	36.—

Magyarország törökkori történetének forrásai:

<i>Lukinich I.</i> : Auer János Ferdinánd naplója	18.—	12.—
---	------	------

A Magyar Történettudomány Kézikönyve:

<i>Kornis Gy.</i> : Történetfilozófia (I. 1.)	12.—	8.—
<i>Dékány I.</i> : A történettudomány módszertana (I. 2.)	6.—	4.—
<i>Hóman B.</i> : A forráskutatás története (I. 3a) ...	3.—	2.—
<i>Szentpétery I.</i> : Chronológia (II. 5.)	3.—	2.—
<i>Áldásy A.</i> : Cimertan (II. 6.)	4.—	2.—
<i>Révész I.</i> : A m. protestantizmus története (III. 4.)	5.—	3.20
<i>Áldásy—Fejérpataky</i> : Pápai oklevelek (II. 4.)	6.—	4.—
<i>Dézi L.</i> : Történeti tárgyú szépirodalom (I. 4b) ...	10.—	7.—
<i>Gárdonyi A.</i> : A történeti segédtudományok tör- ténete (II. 1.)	3.20	2.—
<i>Áldásy A.</i> : A XV. század nyugati elbeszélő forrásai (I. 7c)	3.—	2.—
<i>Bartoniék E.</i> : Magyar történeti forráskiadványok (I. 3b)	12.—	8.—
<i>Szentpétery I.</i> : Magyar oklevéltán (II. 3.)	20.—	14.—
<i>Moravcsik Gy.</i> : A magyar történet bizánci forrásai (I. 6b)	24.—	16.—

Okmánytárak:

<i>Gergely S.</i> : Teleki Mihály levelezése, I—VII. köt. à	24.—	16.—
VIII. k.	36.—	24.—
A gr. Zichy család id. ágának oklevéltára. Csak a VII/1., VII/2., X. és XI. kötet	à 24.—	16.—

Vegyesek:

<i>Szerémi—Ernyey J.</i> : A Majthényiak és a Felvidék	24.—	20.—
<i>Károlyi Árpád</i> : Émlékkönyv	50.—	36.—

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
„MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAI“

sorozatában megjelent

**A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ
ANGLIÁBAN ÉS AMERIKÁBAN**

1851—1852 című munka 2. kötetének 2. része mintegy 500 oldalnyi terjedelemben, melyben Jánossy Dénes rendezte sajtó alá az emigráció történetének forrásait. A szerző a budapesti és bécsi levéltárak anyagán kívül a 2. kötet 1. és 2. részében a berlini, párizsi, londoni, new-yorki és washingtoni forrásanyagot is összegyűjtötte, mely két világrész távlatában mutatja be az emigráció hősie küzdelmeit az abszolutizmus járma alatt szenvedő hazánk felszabadításáért. Az iratok élénk világot vetnek Kossuth emberfeletti munkásságára, a nagyhatalmaknak a magyar kérdéssel szemben tanúsított magatartására és az emigráció belső vívódásaira. E kiadvány 1. kötete 1940-ben jelent meg 895 oldal terjedelemben. Ebben a szerző széleskörű külföldi kutatások alapján dolgozta fel először az emigráció legmozgalmasabb évének történetét, melyhez forrásanyagot is csatolt. A 2. kötet 1. része a források folytatólagos közlésével 1944-ben jelent meg 548 oldal terjedelemben, mely e kötet 2. részével együtt került piacra.

Az 1. kötet bolti ára 50.— forint. A Magyar Történelmi Társulat tagjai kedvezményes áron 36.— forintért szerezhetik meg a Társulat titkári hivatalában (Budapest I, Bécsi kapu-tér 4).